॥ श्रीः॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यप्रणीताः

श्री सर्वमूलग्रन्थाः

द्वितीयो भागः

सम्पादकः

पण्डित गंगूर मध्वाचार्यः

प्रकाशकाः

परमपूज्य श्रीप्रज्ञाननिधितीर्थश्रीपादाः

अध्यक्षाः, श्रीमदानन्दतीर्थ सत्तीर्थोन्नाहिनी सभा, मुळबागिलु

॥ श्री बादरायणो विजयते तराम् ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यप्रणीताः

श्रीसर्वमूलग्रन्थाः

द्वितीयो भागः

सम्पादकः
पं. गंगूर मध्वाचार्यः

प्रकाशकाः
परमपूज्य श्रीप्रज्ञाननिधितीर्थश्रीपादाः
अध्यक्षाः, श्रीमदानन्दतीर्थ सत्तीर्थोन्नाहिनी सभा
श्रीप्रसन्नराघवेन्द्रस्वामिमठः
मुळबागिलु (कोलार जिल्ला)

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यप्रणीता:

श्रीसर्वमूलग्रन्था:

द्वितीयो भाग:

(श्री श्रीप्रज्ञाननिधितीर्थश्रीपादाना चतुर्थाश्रमस्वीकारदशवार्षिकमहोत्सवे प्रकाशितोऽयं ग्रन्थ)

प्रथममुद्रणम् १९९८, प्रतय: १०००

सम्पादक

पं. मध्वाचार्य रामाचार्य गंगूर

B E(Elect) M E(Aero)

प्रकाशका

परमपूज्य श्रीप्रज्ञाननिधितीर्थश्रीपादा:

अध्यक्षा:, श्रीमदानन्दतीर्थ सत्तीर्थोन्नाहिनी सभा

श्रीप्रसन्नराघवेन्द्रस्वामिमठ , मुळबागिलु - ५६७८०१

व्यवस्थापक:

डि. एन्. वासुदेव:

अक्षरविन्यासयोजना

पं. मध्वाचार्य गंगूर B E(Elect) M E(Aero)

श्री डि. एन्. वासुदेव

Shri Badarayano Vijayate Taram

SHRI SARVAMŪLAGRANTHĀH

COMPLETE WORKS OF
SHRI ĀNANDATEERTHA BHAGAVATPĀDĀCHĀRYA

VOLUME - II

Editor

Pandıt Madhwacharya Ramacharya Gangur
B E(Elect) M E(Aero)

Publisher

Shri Prajnananidhi Teertha Swamiji
President, AnandaTeertha Satteertha Unnahını Sabha
Prasanna Raghavendra Swamı Mutt
MULABAGILU (Koalr Dıstrıct)

SHRI SARVAMŪLAGRANTHĀH

Complete Works of

Shri AnandaTeertha Bhagavatpadacharya [Shri Madhvacharya]

VOLUME-II

First Edition : 1998 1000 Copies

Editor

Pandit Madhwacharya Ramacharya Gangur

B E(Elect) M E(Aero)

Publisher

Shri Prajnananidhi Teertha Swamiji

President, Shree AnandaTeertha Satteertha Unnahini Sabha

Mulabagilu-563131(Karnataka State)

DTP Design & Layout

Pandit Madhwacharya Gangur, BE(Elect) M E(Aero)

D.N.Vasudeva

Copies available at

D N.Vasudeva

358, 2nd A Main, 5th Cross

Shreenivasa Nagar,

BANGALORE-560050

Phone . 6697128

H.S.Krishna

No 75/1, 4th Main Road

Narasimha Raja Colony

BANGALORE - 560019

।। श्रीसर्वमूलग्रन्था:।।
द्वितीयो भागः

**

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेषु
श्रीसर्वमूलग्रन्थेषु

।। द्वितीयो भागः ।।

॥ श्रीः॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम्

षट्प्रश्नोपनिषद्भाष्यम्

॥ ॐ ॥ नमो भगवते तस्मै प्राणादिप्रभविष्णवे ।
अमन्दानन्दसान्द्राय वासुदेवाय वेधसे ॥

'प्रजानां पालनाद्विष्णुः प्रजापतिरितीरितः। स वायुं सूर्यनामानं चन्द्रनाम्नीं सरस्वतीम् । सूर्याचन्द्रमसौ देवः ससर्ज पुरुषोत्तमः । तावाविश्य स्वयं विष्णुः सर्वसृष्टीः करोत्यजः । अमूर्तस्थः स वायुस्तु मूर्तसंस्था सरस्वती । आदित्यस्थः स वायुस्तु प्राणानात्मनि संनयेत् । प्राच्याः प्राणास्तथेन्द्राद्या

॥ षट्प्रश्नोपनिषत् ॥

॥ हरिः ॐ॥ सुकेशा च भारद्वाजः शैब्यश्च सत्यकामः सौर्यायणी च गार्ग्यः कौसल्यश्चाश्वलायनो भार्गवो वैदर्भिः कबन्धी कात्यायनस्ते हैते ब्रह्मपरा ब्रह्मनिष्ठाः परं ब्रह्मान्वेषमाणा एष ह वैतत्सर्वं वक्ष्यतीति ते ह समित्पाणयो भगवन्तं पिप्पलादमुपसन्नाः ॥ १ ॥ तान्ह स ऋषिरुवाच ॥ भूय एव तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया संवत्सरं संवत्स्यथ । यथाकामं प्रश्नान्पृच्छत । यदि विज्ञास्यामः सर्वं ह वो वक्ष्याम इति ॥ २ ॥ अथ कबन्धी कात्यायन उपेत्य पप्रच्छ । भगवन्कुतो ह वा इमाः प्रजाः प्रजायन्त इति ॥ ३ ॥ तस्मै स होवाच । प्रजाकामो ह वै प्रजापतिः । स तपोऽतप्यत । स मिथुनमुत्पादयते । रयिञ्च प्राणं चेत्येतौ मे बहुधा प्रजाः करिष्यत इति ॥ ४ ॥ आदित्यो ह वै प्राणो रयिरेव चन्द्रमाः । रयिर्वा एतत्सर्वं यन्मूर्तं चामूर्तं च तस्मान्मूर्तिरेव रयिः ॥ ५ ॥ अथादित्य उदयन्यत्प्राचीं

दक्षिणाश्च यमादयः । प्रतीच्या वरुणाद्यास्तु सोमाद्या उत्तराः स्मृताः । शेषमित्राववाचीनौ वीन्द्रकामावुदक्तनौ । सभार्याः कोणपैः सार्धं चात्वारो दिशि दिश्यपि । संवत्सरस्थो भगवान्वागीरावयनस्थितौ । मासस्थितः स भगवान्पक्षयोर्वाक्च मारुतः । अहोरात्रे तु भगवान्प्राणो ह्यहनि वाङ् निशि । दम्पत्योर्भगवान्विष्णुर्भार्यास्था तु सरस्वती । भर्तृस्थः स स्वयं वायुरेवं जानन्विमुच्यते' इति प्रजापतिसंहितायाम् ॥१॥ **(प्रश्न० १)**

दिश प्रविशति तेन प्राच्यान्प्राणान्रश्मिषु सन्निधत्ते॥ ६ ॥ यद्दक्षिणां यत्प्रतिचीं यदुदीचीयदधो यदूर्ध्वं यदन्तरादिशो यत्संर्व प्रकाशयति तेन सर्वान्प्राणान्रश्मिषु सन्निधत्ते। स एष वैश्वानरो विश्वरूपः प्राणोऽग्निरुदयते । तदेतदृचाभ्युक्तम् ॥ ७ ॥ विश्वरूपं करिणं जातवेदसं परायणं ज्योतिरेकं तपन्तम् । सहस्ररश्मिः शतधा वर्तमानः प्राणः प्रजानामुदयत्येष सूर्यः ॥ ८ ॥ संवत्सरो वै प्रजापतिः तस्यायने दक्षिणं चोत्तरं च तद्ये ह वै तदिष्टापूर्ते कृतमित्युपासते। ते चान्द्रमसमेव लोकमभिजयन्ते । त एव पुनरावर्तन्ते तस्मादेते ऋषयः प्रजाकामा दक्षिणं प्रतिपद्यन्ते । एष वै रयिर्यः पितृयाणः ॥९॥ अथोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्ययाऽऽत्मानमन्विष्यादित्यमभिजयन्ते । एतद्वै प्राणानामायतनमेतद् अमृतमभयमेतत्परायणमेतस्मान्न पुनरावर्तन्त इत्येष निरोधः । तदेष श्लोकः॥ १० ॥ पञ्चपादं पितरं द्वादशाकृतिं दिव आहुः परे अर्धे पुरीषिणम् । अथेमे अन्य उ परे विचक्षणं सप्तचक्रे षळर आहुरर्पितमिति ॥ ११ ॥ मासो वै प्रजापतिः। तस्य कृष्णपक्ष एव रयिः। शुक्लः प्राणस्तस्मादेते ऋषयः शुक्ल इष्टिं कुर्वन्ति । इतर इतरस्मिन्॥ १२ ॥ अहोरात्रे वै प्रजापतिस्तस्याहरेव प्राणो रात्रिरेव रयिः । प्राणं वा एते प्रस्कन्दन्ति ये दिवा रत्या संयुज्यन्ते ॥ १३ ॥ ब्रह्मचर्यमेव तद्यद्रात्रौ रत्या संयुज्यन्ते । अन्नं वै प्रजापतिस्ततो ह वैतद्रेतः । तस्मादिमाः प्रजाः प्रजायन्त इति ॥ १४ ॥ तद्ये ह वैतत्प्रजापतिव्रतं चरन्ति । ते मिथुनमुत्पादयन्ते तेषामेवैष ब्रह्मलोको येषां तपो ब्रह्मचर्यं येषु सत्यं प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥ तेषामसौ विरजो ब्रह्मलोके न येषु जिह्ममनृतं न माया चेति॥ १६ ॥ १॥ **प्रथमः प्रश्नः ॥**

अथ हैनं भार्गवो वैदर्भिः पप्रच्छ । भगवन्कत्येष देवाः प्रजा विधारयन्ते । कतर एतत्प्रकाशयन्ते। कः पुनरेषां वरिष्ठ इति ॥१॥ तस्मै स होवाच । आकाशो ह वा एष

वायुरग्निरित्यत्र भूतवायुरुच्यते । प्राणशब्देन प्रधानवायुः ॥२॥ (प्रश्न० २)

आत्मतः परमात्मतः । 'विष्णोर्वायुः समुत्पन्नो वायोः सर्वाश्च देवताः । प्राणाद्यास्तान्नयन्प्राण आज्ञापयति राजवत् । स्वयं च पञ्चरूपस्सन् दद्यात्

देवो वायुरग्निरापः पृथिवी वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रं च ते प्राकाश्या अभिवदन्ति । वयमेतद्बाणमवष्टभ्यं विधारयाम इति ॥ २ ॥ तान्वरिष्ठः प्राण उवाच । मा मोहमापद्यथाहमेवैतत्पञ्चधात्मानं विभज्यैतद्बाणमवष्टभ्य विधारयामीति । तेऽश्रद्दधाना बभूवुः ॥३॥ सोऽभिमानाद् ऊर्ध्वमुत्क्रमतइव तस्मिन्नुत्क्रामत्यथेतरे सर्व एवोत्क्रामन्ते । तस्मिंश्च प्रतिष्ठमाने सर्व एव प्रतिष्ठन्ते । तद्यथा मधुमक्षिका मधुकरराजानमुत्क्रामन्तं सर्वा एवोत्क्रमन्ते । तस्मिंश्च प्रतिष्ठमाने सर्वा एव प्रतिष्ठन्ते । एवं वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्रं चेति ते प्रीताः प्राणं स्तुन्वन्ति ॥ ४ ॥ एषोऽग्निस्तपत्येष सूर्य एष पर्जन्यो मघवानेष वायुरेष पृथिवी रयिर्देवः सदसच्चामृतं च यत् ॥ ५ ॥ अरा इव रथनाभौ प्राणे सर्व प्रतिष्ठितम् । ऋचो यजूंषि सामानि यज्ञः क्षत्रं च ब्रह्म च ॥ ६ ॥ प्रजापतिश्चरसि गर्भे त्वमेव प्रति जायसे । तुभ्यं प्राण प्रजास्त्विमा यत्प्राणैः प्रतितिष्ठसि ॥ ७ ॥ देवानामसि वह्नितमः पितृणां प्रथमा स्वधा । ऋषीणां चरितं सत्यमथर्वाङ्गिरसामपि ॥ ८ ॥ इन्द्रस्त्वं प्राण तेजसा रुद्रोऽसि परिरक्षिता । त्वमन्तरिक्षे चरसि सूर्यस्त्वं ज्योतिषां पतिः ॥ ९ ॥ यदा त्वमभिवर्षस्यथेमाः प्राण ते प्रजाः । आनन्दा रूपास्तिष्ठन्ति कामायान्नं भविष्यतीति ॥ १० ॥ व्रात्यस्त्वं प्राणैकऋषिरत्तविश्वस्य सत्पतिः । वयमद्यस्य दातारः पिता त्वं मातरिश्व नः ॥ ११ ॥ याते तनूर्वाचि प्रतिष्ठिता या श्रोत्रे या च चक्षुषि । या मनसि सन्तता शिवां तां कुरु मोत्क्रमीः ॥ १२ ॥ प्राणस्यैतद्वशे सर्व त्रिदिवे यत्प्रतिष्ठितम् । मातेव पुत्रान्रक्षस्व श्रीश्च प्रज्ञां च विधेहि न इति ॥ १३ ॥ २ ॥ **द्वितीय प्रश्नः ॥**

अथ हैनं कौसल्यश्चाश्वलायनः पप्रच्छ । भगवन्कुत एष प्राणो जायते । कथमायात्यस्मिन् शरीरे । आत्मानं वा प्रविभज्य कथं प्रतिष्ठते । केनोत्क्रमते कथं बाह्यमभिधत्ते कथमध्यात्ममिति ॥१॥ तस्मै स होवाचातिप्रश्नान्पृच्छसि ब्रह्मिष्ठोऽसीति। तस्मात्तेऽहं ब्रवीमि ॥२॥ आत्मत एष प्राणो जायते । यथैषा पुरुषे च्छाया

मोक्षादिकं प्रभुः' इति प्रभञ्जने ॥३॥ (प्रश्न० ३)

'रश्मीनामविशेषेऽपि ह्यन्यदृष्टिव्यपेक्षया । सूर्यस्य मण्डलं यान्तीत्युच्यन्ते तददर्शनात् । एवं विष्णोस्तु सामीप्याद्देवानां सुप्तिगस्य तु । व्यवहाराकरत्वाच्च एकीभाव इतीर्यते' इति च । भगवतः शरीरवत्सादृश्ययुक्ते जीवे सुखं भवति।

एतस्मिन्नेतदाततम् । मनोकृतेनायात्यस्मिञ्छरीरे ॥ ३ ॥ यथा सम्राडेवाधिकृतान्विनियुङ्क्ते एतान्ग्रामानधितिष्ठस्वैतान्ग्रामानधितिष्ठस्वेत्येवमेवैष प्राण इतरान्प्राणान्पृथक्पृथगेव सन्निधत्ते ॥ ४ ॥ पायूपस्थेऽपानं चक्षुःश्रोत्रेमुखनासिकाभ्यां प्राणः स्वयं प्रतिष्ठते । मध्ये तु समानः । एष ह्येतद्धुतमन्नं समं नयति तस्मादेताः सप्तार्चिषो भवन्ति ॥ ५ ॥ हृदि ह्येष आत्मा । अत्रैतदेव शतं नाडीनाम् । तासां शतमेकैकस्यां द्वासप्ततिं प्रतिशाखा नाडीसहस्राण्यासु व्यानश्चरति ॥ ६ ॥ अथैकयोर्ध्वमुदानः पुण्येन पुण्यं लोकं नयति पापेन पापमुभाभ्यामेव मनुष्यलोकम् ॥ ७ ॥ आदित्यो ह वै बाह्यः प्राण उदयत्येष ह्येनं चाक्षुषं प्राणमनुगृह्णानः पृथिव्यां या देवता सैषा पुरुषस्यापानमवष्टभ्यान्तरा यदाकाशः स समानो वायुर्व्यानः ॥ ८ ॥ तेजो ह वा उदानः तस्मादुपशान्ततेजाः पुनर्भवमिन्द्रियैर्मनसि सम्पद्यमानैः ॥ ९ ॥ यच्चित्तस्तेनैष प्राणमायाति । प्राणस्तेजसा युक्तः सहात्मना यथासङ्कल्पितं लोकं नयति ॥ १० ॥ य एवं विद्वान्प्राणं वेद न हास्य प्रजा हीयतेऽमृतो भवति । तदेष श्लोकः ॥ ११ ॥ उत्पत्तिमायतिं स्थानं विभुत्वं चैव पञ्चधा । अध्यात्मं चैव प्राणस्य विज्ञायामृतमश्नुते विज्ञायामृतमश्नुत इति ॥ १२ ॥ ३ ॥ **तृतीय प्रश्नः ॥**

अथ हैनं सोर्यायणी गार्ग्यः पप्रच्छ । भगवन्नेतस्मिन्पुरुषे कानि स्वपन्ति कान्यस्मिन्जाग्रति । कतर एष देवः स्वप्नान्पश्यति । कस्यैतत्सुखं भवति कस्मिन्सर्वे सम्प्रतिष्ठिता भवन्तीति ॥ १ ॥ तस्मै स होवाच । यथा गार्ग्य मरीचयोऽर्कस्यास्तं गच्छतः सर्वा एतस्मिंस्तेजोमण्डल एकीभवन्ति ताः पुनरुदयतः प्रचरन्त्येवं ह वैतत्सर्वं परे देवे मनस्येकीभवति । तेन तर्ह्येष पुरुषो न श्रृणोति न पश्यति न जिघ्रति न रसयते न स्पृशते नाभिवदते नादत्ते नानन्दयते न विसृजते नेयायते स्वपितीत्याचक्षते ॥ २ ॥ प्राणाग्नय एवैतस्मिन्पुरे जाग्रति गार्हपत्यो ह वा एषोऽपानो व्यानोऽन्वाहार्यपचनो

कस्यैतत्सुखं भवतीति पृष्टत्वात् । न ह्यचेतनस्य शरीरस्य सुखं भवति । 'यस्यात्मा शरीरम्' इति च श्रुतिः । 'सादृश्याद्देहवज्जीवो विष्णोस्तस्य सुखं भवेत् । सुप्तौ तस्य सुखार्थं हि भगवान्सुप्तिमानयेत्' इति च ॥४॥ (प्रश्न० ४)

यद्गार्हपत्यात्प्रणीयते । प्रणयनादाहवनीयः प्राणः ॥ ३ ॥ यदुच्छ्वासनिःश्वासावेतावाहुती समं नयति स समानो मनो ह वाव यजमान इष्टं फलमेवोदानः । स एनं यजमानमहरहर्ब्रह्म गमयति ॥ ४ ॥ अत्रैष देवः स्वप्ने महिमानमनुभवति यद्दृष्टं दृष्टमनुपश्यति श्रुतं श्रुतमेवार्थमनुश्रृणोति देश दिगन्तरे च प्रत्यनुभूतं पुनः पुनः प्रत्यनुभवति । दृष्टं चादृष्टं च श्रुतं चाश्रुतं चानुभूतं चाननुभूतं च सच्चासच्च सर्वं पश्यति सर्वः पश्यति ॥ ५ ॥ स यदा तेजसाभिभूतो भवत्यत्रैष देवः स्वप्नान्न पश्यति ॥ अथ यदेतस्मिञ्छरीरे सुखभवति ॥ ६ ॥ स यथा सोम्य वयांसि वासोवृक्षं सम्प्रतिष्ठन्ते । एवं ह वैतत्सर्व परे आत्मनि सम्प्रतिष्ठन्ते ॥ ७ ॥ पृथवी च पृथिवीमात्रा चापश्चापोमात्रा च तेजश्च तेजोमात्रा च वायुश्चवायुमात्रा चाकाशश्चाकाशमात्रा च चक्षुश्च द्रष्टव्यं च श्रोत्रं च श्रोतव्यं च घ्राणं च घ्रातव्यं च रसनं च रसयितव्यं च त्वक्च स्पर्शयितव्यं च वाक्च वक्तव्यं च हस्तौ च दातव्यं च पादौ च गन्तव्यं च पायुश्च विसर्जयितव्यं चोपस्थश्चानन्दयितव्यं च मनश्च मन्तव्यं च पायुश्च विसर्जयितव्यं चोपस्थश्चानन्दयितव्यं च मनश्च मन्तव्यं च बुद्धिश्च बोद्धव्यं चाहङ्कारश्चाहङ्कर्तव्यं च चित्तं च चेतयितव्यं च तेजश्च विद्योतयितव्यं च प्राणश्च विधारयितव्यं च ॥ ८ ॥ एष हि द्रष्टा स्प्रष्टा श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः । स परेऽक्षर आत्मनि सम्प्रतिष्ठते ॥९॥ परमेवाक्षरं प्रतिपद्यते स यो ह वैतदच्छायमशरीरमलोहितं शुभ्रमक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य स सर्वज्ञः सर्व भवति । तदेष श्लोकः ॥ १० ॥ विज्ञानात्मा सह देवैश्च सर्वैः प्राणा भूतानि सम्प्रतिष्ठन्ति यत्र । तदेतदक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य स सर्वज्ञः सर्वमेवाविवेशेति ॥ ११ ॥ ४ ॥ **चतुर्थः प्रश्नः ॥**

अथ हैनं शैब्दः सत्यकामः पप्रच्छ । स यो हवैतद्भगवन्मनुष्येषु प्रायणान्तमोङ्कारमभिध्यायीत कतमं वाव स तेन लोकं जयतीति ॥१॥ तस्मै स होवाच। एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोङ्कारः । तस्माद्विद्वानेतेनैवायनेनैकतरमन्वेति ॥२॥

'प्रणवेन हरिं ध्यायन्ब्रह्मलोकं समेत्य च । ज्ञानं चतुर्मुखात्प्राप्य मुच्यते नात्र संशयः' ॥ ५ ॥ **(प्रश्न० ५)**

'कर्मेति पुष्करः प्रोक्त उषा नामाभिमानिनी । लोकाभिमानी पर्जन्यः स्वाहा वै मन्त्रदेवता । तपोभिमानी वह्निश्च वरुणो वीर्यदेवता । अन्नस्य देवता सोमो मनो नामानिरुद्धकः । इन्द्रियेशाश्च सूर्याद्याश्चक्षुराद्यभिमानिनः । रुद्रो वीन्द्रः शेषकामौ मनसस्त्वेन देवताः । श्रद्धेति वायोः पत्नी स्यात्सर्वेषां प्रभवाप्यया । तस्याश्च कारणं प्राणः सर्वेषामुत्तमोत्तमः । तस्यापीशः कारणं च वासुदेवः परोऽव्ययः । न तस्य सदृशः कश्चित्कुत एवोत्तमो भवेत् । तं ज्ञात्वा मुच्यते जन्तुर्विदित्वैवं परात्परम्' इति तत्त्वविवेके । 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी' इति मन्त्रोक्त एव कम्रः । न हीन्द्रियेभ्यो मनः पश्चात् । 'तत्प्राक्श्रुतेश्च' इति भगवद्वचनम् । 'विष्णोः प्राणस्ततः श्रद्धा तस्या रुद्रो मनोऽभिधः ।

स यद्येकमात्रमभिध्यायीत स तेनैव संवेदितस्तूर्णमेव जगत्यामभिसम्पद्यते । तमृचो मनुष्यलोकमुपनयन्ते । स तत्र तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया सम्पन्नो महिमानमनु भवति ॥३॥ अथ यदि द्विमात्रेण मनसि सम्पद्यते सोन्तरिक्षं यजुर्भिरुन्नीयते सोमलोकं स सोमलोके विभूतिमनुभूय पुनरावर्तते ॥४॥ यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत स तेजसि सूर्ये सम्पन्नो यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यते एवं ह वै स पाप्मना विनिर्मुक्तः स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकम् । स एतस्माज्जीवघनात्परात्परपुरिशयं पुरुषमीक्षते । तदेतौ श्लोकाभवतः ॥५॥ तिस्रो मात्रा मृत्युमत्यः प्रयुक्ता अन्योऽन्यसक्ता अनविप्रयुक्ताः । क्रियासु बाह्याभ्यन्तरमध्यमासु सम्यक्प्रयुक्तासु न कम्पते ज्ञः ॥६॥ ऋग्भिरेतं यजुर्भिरन्तरिक्षं सामभिर्यत्तत्कवयो वेदयन्ते । तमोङ्कारेणैवायनेनान्वेति विद्वान्यत्तच्छान्तमजरममृतमभयं परचेति ॥ ७ ॥ ५ ॥ **पञ्चमः प्रश्नः ॥**

अथ हैनं सुकेशा भारद्वाजः पप्रच्छ । भगवन् हिरण्यनाभः कौसल्यो राजपुत्रो मामुपेत्यैनं प्रश्नमपृच्छत । षोडशकलं भारद्वाज पुरुषं वेत्थ तं मह्यं ब्रवीहीति । तमहं

चासां नामरूपे इत्युक्तत्वात् । अज्ञैरनवगतान्यपि समुद्रे स्थितानां नदीनां तस्मादिन्द्रस्त्विन्द्रियात्मा तस्य सोमोऽन्नदेवता । ततश्च वरुणः सृष्टस्तस्मादग्निस्ततोऽवरः । आकाशदेवता विघ्नस्ततो वायोः सुतो मरुत् । तस्मादग्निः पावकाख्यः प्रथमोऽग्नेस्तुतस्ततः । ततः पर्जन्य उद्भूतः स्वाहाऽतो मन्त्रदेवता । उदकात्मको बुधस्तस्या उषा नामात्मिका ततः । ततः शनिः पृथिव्यात्मा कर्मात्मा पुष्करस्ततः । क्रमात्प्रत्यवरा एते मुक्ताः सर्वगुणैरपि । नित्यमुक्तस्ततो विष्णुः प्राणादप्युत्तमोत्तमः' इति च । समुद्रे इत्येवं प्रोच्यते । पुरुषे इत्येवं प्रोच्यते । भिद्येते तासां नामरूपे । भिद्यते विष्णौ स्थितानां मुक्तानां च भिन्नान्येव नामरूपाणि सन्त्येवेत्यर्थः । न च भेदशब्दो नाशे प्रयुज्यमानः क्वापि दृष्टः । घटादावपि बहुभाव एव भेदशब्दः प्रयुज्यते । नाशस्त्वर्थत एवावगम्यते । न चात्रार्थतोऽपि

कुमारमब्रुवं नाहमिमं वेद यद्यहमिममवेदिष्यं कथं ते नावक्ष्यमिति । समूलो वा एष परिशुष्यति योऽनृतमभिवदति तस्मान्नार्हाम्यनृतं वक्तुम् । स तूष्णीं रथमारुह्य प्रवव्राज ।तं त्वापृच्छामिक्वासौ पुरुष इति ॥१॥ तस्मै स होवाच । इहैवान्तःशरीरे सोम्य स पुरुषो यस्मिन्नेताः षोडशकलाः प्रभवन्तीति ॥ २॥ स ईक्षाञ्चक्रे कस्मिन्न्वहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति ॥ ३ ॥ स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियं मनोऽन्नमन्नाद्वीर्यं तपो मन्त्राः कर्म लोका लोकेषु नाम च ॥ ४ ॥ यथेमा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रायणाः समुद्रं प्राप्यास्तं गच्छन्ति भिद्येते तासां नामरूपे समुद्र इत्येवं प्रोच्यते एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडशकलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति भिद्येते चासां नामरूपे पुरुष इत्येवं प्रोच्यते । स एषोऽकलोऽमृतो भवति । तदेष श्लोकः ॥ ५ ॥ अरा इव रथनाभौ कला यस्मिन्प्रतिष्ठिताः । तं वेद्यं पुरुषं वेद यथा मा वो मृत्युः परिव्यथा इति ॥ ६ ॥ तान्होवाच ।एतावदेवाहमेतत्परं ब्रह्म वेद नातः परमस्तीति ॥ ७ ॥ ते हि तमर्चयन्तस्त्वं हि नः पिता योऽस्माकमविद्यायाः परं पारं तारयसीति । नमः परमऋषिभ्यो नमः परमऋषिभ्यः ॥ ८ ॥ ६ ॥ **षष्टः प्रश्नः ॥**

॥ इति षट्प्रश्नोपनिषत् समाप्ता ॥

नाशोऽवगम्यते । नहि नामानि रूपाणि च कपालवद्बहुधा भूतानि तिष्ठन्ति । अतो भिद्येते इति पृथक्कमेवोच्यते । 'अरा इव रथनाभौ कला यस्मिन्प्रतिष्ठिता' इति वाक्यशेषाच्च । अतः पुरुषे भिन्नानि नामरूपाणि प्रतिष्ठितानीत्येवार्थः । अस्तगमनं त्वादित्यवदज्ञानामविज्ञेयत्वमेव । 'प्राणादयः कला यस्मिन्मुक्ता नित्यं प्रतिष्ठिताः । पृथक् पृथङ्नामरूपैर्नमस्तस्मै पराय ते' इति सत्तत्त्वे । नामरूपाद्विमुक्त इत्यनेनापि नामरूपामुक्तत्वमुच्यते । विप्रिय इत्यादिवत् । नामरूपे अविहायेति च पूर्वत्र । अनन्तं वै नामानन्ता विश्वेदेवा इति नामरूपयोरनन्तत्वं हि श्रुतिर्वक्ति । 'यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः' । 'स तत्र पर्येति जक्षन् क्रीडन्रममाणः । सोऽश्नुते सर्वान्कामान्त्सह ब्रह्मणा विपश्चिता' ॥ 'ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान्गायत्रं त्वो गायति शक्करीषु' इत्यादेश्च । अतः सर्वमुक्तेभ्योऽप्युत्तमोत्तमः परिपूर्णो नारायण इति सिद्धम् ॥ (प्रश्न० ६)

नमोनमोऽस्तु हरये प्रेष्ठप्रेष्ठतमाय मे ।
परमानन्दसन्दोहसान्द्रानन्दवपुष्मते ॥ ६ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितं
श्रीषट्प्रश्नोपनिषद्भाष्यं सम्पूर्णम् ॥
॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

***

॥ श्रीः॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम्

ईशावास्योपनिषद्भाष्यम्

॥ॐ॥ नित्यानित्यजगद्धात्रे नित्याय ज्ञानमूर्तये ।
पूर्णानन्दाय हरये सर्वयज्ञभुजे नमः ॥१॥
यस्माद्ब्रह्मेन्द्ररुद्रादिदेवतानां श्रियोऽपि च ।
ज्ञानस्फूर्तिस्सदा तस्मै हरये गुरवे नमः ॥२॥

स्वायम्भुवो मनुरेतैर्मन्त्रैर्भगवन्तमाकूतिसूनुं यज्ञनामानं विष्णुं तुष्टाव । 'स्वायम्भुवस्स्वदौहित्रं विष्णुं यज्ञाभिधं मनुः । ईशावास्यादिभिर्मन्त्रैस्तुष्टावाऽवहितात्मना । रक्षोभिरुग्रैस्सम्प्राप्तः खादितुं मोचितस्तदा । स्तोत्रं श्रुत्वैव यज्ञेन तान्हत्वाऽवध्यतां गतान् । प्रादाद्धि भगवांस्तेषामवध्यत्वं हरः प्रभुः। तैर्वध्यत्वं तथान्येषामितः कोऽन्यो हरेः प्रभुः' इति ब्रह्माण्डे । भागवते चायमेवार्थ उक्तः । ईशस्यावासयोग्यमीशावास्यम् । जगत्यां प्रकृतौ । तेनेशेन त्यक्तेन दत्तेन भुञ्जीथाः ॥ 'स्वतः प्रवृत्त्यशक्तत्वादीशावास्यमिदं जगत् । प्रवृत्तये प्रकृतिगं यस्मात्स प्रकृतीश्वरः । तदधीनप्रवृत्तित्वात्तदीयं सर्वमेव तत् । तद्दत्तेनैव भुञ्जीथा अतो नान्यं प्रयाचयेत्' इति ब्रह्माण्डे ॥१॥

॥ ईशावास्योपनिषत् ॥

॥ हरिः ॐ ॥ ईशावास्यमिदँ सर्वं यत्किंच जगत्यां जगत् । तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यस्विद्धनम् ॥ १ ॥ कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतँ समाः । एवं त्वयि

अकुर्वतः कर्म न लिप्यत इति नास्ति । 'अज्ञस्य कर्म लिप्येत कृष्णोपास्तिमकुर्वतः । ज्ञानिनोऽपि यतो ह्रास आनन्दस्य भवेद् ध्रुवम् । अतोऽलेपेऽपि लेपस्स्यादतः कार्यैव सा सदा' इति नारदीये ॥२॥ सुष्टु रमणविरुद्धत्वादसुराणां प्राप्यत्वाच्चासुर्याः । 'न च रमन्त्यहो असदुपासनयाऽऽत्महनः' इत्युक्तत्वात् । 'महादुःखैकहेतुत्वात् प्राप्यत्वादसुरैस्तथा । असुर्या नाम ते लोकास्तान्यान्ति विमुखा हरौ' इति च वामने । ये के चेति नियम उक्तः । 'नियमेन तमो यान्ति सर्वेऽपि विमुखा हरौ' इति च ॥३॥ 'अनेजन्निर्भयत्वात्तदेकं प्राधान्यतस्तथा । सम्यग्ज्ञातु-मशक्यत्वादगम्यं तत्सुरैरपि । स्वयं तु सर्वानगमत्पूर्वमेव स्वभावतः । अचिन्त्यशक्तितश्चैव सर्वगत्वाच्च तत्परम् । द्रवतोऽत्येति संतिष्ठत्तस्मिन् कर्माण्यधान्मरुत् । मारुत्येव यतश्श्रेष्ठा सर्वा तां हरयेऽर्पयेदि'ति ब्रह्माण्डे । ऋष ज्ञाने ॥४॥ तदेजति तत एव एजत्यन्यत् । तत्स्वयं नैजति । 'ततो बिभेति सर्वोऽपि न बिभेति हरिः स्वयम् । सर्वगत्वात्स दूरे च बाह्येऽतश्च समीपगः' इति तत्त्वसंहितायाम् ॥५॥ 'सर्वगं परमात्मानं सर्वं च परमात्मनि। यः पशयेत्स भयाभावान्नात्मानं गोप्तुमिच्छति' इति सौकरायणश्रुतिः ॥६॥ यस्मिन्परमात्मनि सर्वभूतानि स परमात्मैव तत्र सर्वभूतेष्वभूत् । एवं सर्वभूतेष्वेकत्वेन परमात्मानं विजानतः को मोहः । 'यस्मिन्सर्वाणि भूतानि स आत्मा सर्वभूतगः । एवं सर्वत्र यो विष्णुं पश्येत्तस्य विजानतः । को मोहः कोऽथवा शोकः स विष्णुं पर्यगाद्यतः' इति पिप्पलादशाखायाम् ।

नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥ २ ॥ असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसाऽऽवृताः । ताँस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः ॥ ३ ॥ अनेजदेकं मनसो जवीयो नैनद्देवा आप्नुवन्पूर्वमर्षत् । तद्धावतोऽन्यानत्येति तिष्ठत्तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधाति ॥ ४ ॥ तदेजति तन्नैजति तद्दूरे तद्वन्तिके । तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्य बाह्यतः ॥ ५ ॥ यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानु पश्यति । सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥ ६ ॥ यस्मिन्त्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः । तत्र को मोहः कश्शोक एकत्वमनु

पूर्वेक्तानुवादेन शोकमोहाभावोऽपि विजानतश्चात्रोच्यते । अभ्यासश्च सर्वगतत्वस्य तात्पर्यद्योतनार्थः ॥७॥ 'शुक्रं तच्छोकराहित्यादव्रणं नित्यपूर्णतः । पावनत्वात्सदा शुद्धमकायं लिंगवर्जनात् । स्थूलदेहस्य राहित्यादस्नाविर मुदाहृतम् । एवं भूतोऽपि सार्वज्ञात्कविरित्येव शब्द्यते । ब्रह्मादिसर्वमनसां प्रकृतेर्मनसोऽपि च । ईशितृत्वान्मनीषी स परिभूः सर्वतो वरः । सदाऽनन्याश्रयत्वाच्च स्वयम्भूः परिकीर्तितः । स सत्यं जगदेतादृङ्नित्यमेव प्रवाहतः । अनाद्यनन्तकालेषु प्रवाहैकप्रकारतः । नियमेनैव ससृजे भगवान्पुरुषोत्तमः । सज्ज्ञानानन्दशीर्षोऽसौ सज्ज्ञानानन्दबाहुकः । सज्ज्ञानानन्ददेहश्च सज्ज्ञानानन्दपादवान् । एवं भूतोमहाविष्णुर्यथार्थं जगदीदृशम् । अनाद्यनन्तकालीनं ससर्जात्मेच्छया प्रभुः' इति वाराहे ॥८॥ 'अन्यथोपासका ये तु तमोऽन्धं यान्त्यसंशयम् । ततोऽधिकमिव व्यक्तं यान्ति तेषामनिन्दकाः । तस्माद्यथास्वरूपं तु नारायणमनामयम् । अयथार्थस्य निन्दां च (९॥१०) ये विदुस्सह सज्जनाः । ते निन्दयाऽयथार्थस्य दुःखाज्ञानादिरूपिणः । दुःखाज्ञानादिसन्तीर्णाः सुखज्ञानादिरूपिणः । यथार्थस्य परिज्ञानात्सुखज्ञानादिरूपताम् । या(११)न्त्येवं सृष्टिकर्तृत्वं नाङ्गीकुर्वन्तिये हरेः । तेऽपि यान्ति तमो घोरं तथा संहारकर्तृताम् । नाङ्गीकुर्वन्ति तेऽप्येवं तस्मात्सर्वगुणात्मकम् । सर्वकर्तारमीशेशं सर्वसंहारकारणम् ॥ १२ ॥१३॥

पश्यतः ॥७॥ सपर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्नाविरँ शुद्धमपापविद्धम् । कविर्मनीषी परिभूस्स्वयम्भूर्याथातथ्यतोऽर्थान्व्यदधाच्छाश्वतीभ्यस्स माभ्यः ॥ ८॥ अन्धंतमः प्रविशंति येऽविद्यामुपासते । ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायाँ रताः ॥९ ॥ अन्यदेवाहुर्विद्यया अन्यदाहुरविद्यया । इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥ १० ॥ विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयँ सह । अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥ ११ ॥ अन्धंतम प्रविशन्ति येऽसम्भूतिमुपासते । ततो भूय इव ते तमो य उ संभूत्याँ रताः ॥ १२ ॥ अन्यदेवाहुस्सम्भवादन्यदाहुरसम्भवात् । इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥ १३ ॥ सम्भूतिं च विनाशं च यस्तद्वेदोभयँ सह । विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा संभूत्याऽमृतमश्नुते

यो वेद संहृतिज्ञानात् देहबन्धाद्विमुच्यते । सुखज्ञानादिकर्तृत्वज्ञानात्तव्द्यक्तिमाव्रजेत् । सर्वदोषविनिर्मुक्तं गुणरूपं जनार्दनम् । जानीयान्न गुणानां च भागहानिं प्रकल्पयेत् । न मुक्तानामपि हरेस्साम्यं विष्णोरभिन्नताम्। नैव प्रचिन्तयेत्तस्माद्ब्रह्मादेस्साम्यमेव वा । मानुषादिविरिञ्चान्तं तारतम्यं विमुक्तिगम्। ततो विष्णोः परोत्कर्षं सम्यग्ज्ञात्वा विमुच्यते' इति कौर्मे ॥१४॥ 'पात्रं हिरण्मयं सूर्यमण्डलं समुदाहृतम् । विष्णोस्सत्यस्य तेनैव सर्वदाऽपिहितं मुखम् । तत्तु पूर्णत्वतः पूषा विष्णुर्दर्शयति स्वयम् । सत्यधर्माय भक्ताय (१५) प्रधानज्ञानरूपतः । विष्णुरेकऋषिर्ज्ञेयो यमो नियमनाद्धरिः । सूर्यस्स सूरिगम्यत्वात्प्राजापत्यः प्रजापतेः । विशेषेणैव गम्यत्वा(१६)दहं चासावहेयतः । अस्मि नित्यास्तितामानात्सर्वजीवेषु संस्थितः । स्वयं तु सर्वजीवेभ्यो व्यतिरिक्तः परो हरिः । स क्रतुर्ज्ञानरूपत्वादग्निरङ्गप्रणेतृतः' इति ब्रह्माण्डे । सत्यं ब्रह्म हृदये धारयतीति सत्यधर्मा । एकोऽसौशब्दः प्राणे स्थित इति ॥१७॥ यस्मिन्नयं स्थितः सोऽप्यमृतः किमु परः । अः ब्रह्मैव निलयनं यस्य वायोः सोऽनिलम् । 'अतिरोहितविज्ञानाद्वायुरप्यमृतः स्मृतः । मुख्यामृतः स्वयं रामः परमात्मा सनातनः' इति रामसंहितायाम् ॥ १८ ॥ भक्तानां स्मरणं विष्णोः

॥ १४ ॥ हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् । तत्त्वं पूषन्नापावृणु सत्यधर्माय दृष्टये ॥ १५ ॥ पूषन्नेकर्षे यम सूर्य प्राजापत्य व्यूह रश्मीन्त्समूह तेजो यत्ते रूपं कल्याणतमतत्ते पश्यामि ॥ १६ ॥ योऽसावसौ पुरुषस्सोऽहमस्मि ॥ १७ ॥ वायुरनिलममृतमथेदं भस्मान्तँ शरीरं ॥ १८ ॥ ॐ क्रतो स्मर कृतँ स्मर ॥ ॐ क्रतो स्मर कृतँस्मर ॥ १९ ॥ अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्विश्वानि देववयुनानि विद्वान् । युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नम उक्तिं विधेम ॥ २० ॥

॥ ईशावास्योपनिषत् समाप्ता ॥

नित्यज्ञप्तिस्वरूपतः । अनुग्रहोन्मुखत्वं तु नैवान्त्कचिदिष्यते' इति ब्रह्मतर्के ॥१९॥ वयुनं ज्ञानम् । 'त्वद्दत्तया वयुनयेदमचष्ट विश्वम्' इति वचनात्। जुहुराणं अस्मान् अल्पीकुर्वत् । युयोधि वियोजय। 'यदस्मान्कुरुते-ऽत्यल्पांस्तदेनोऽस्मद्वियोजय । नय नो मोक्षवित्तायेत्यस्तौद्यज्ञमनुस्स्वराट्' इति स्कान्दे । युयु वियोग इति धातुः । भक्तिज्ञानाभ्यां भूयिष्ठां नमउक्तिं विधेम ॥२०॥

पूर्णशक्तिचिदानन्द श्रीतेजःस्पष्टमूर्तये ।
ममाभ्यधिकमित्राय नमो नारायणाय ते ॥१॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितं
ईशावास्योपनिषद्भाष्यं समाप्तम् ॥
॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥
****

॥ श्रीः॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम्

आथर्वणोपनिषद्भाष्यम्

॥ ॐ ॥ आनन्दमजरं नित्यमजमक्षयमच्युतम् ।
अनन्तशक्तिं सर्वज्ञं नमस्ये पुरुषोत्तमम् ॥

'मनोर्वैवस्वतस्यादावथर्वा ब्रह्मणोऽजनि । मित्रश्च वरुणश्चाथो प्रहेतिर्हेतिरेव च । ब्रह्मणः प्रथमे कल्पे शिवः प्रथमजः स्मृतः । सनकाद्यास्तु वाराहे ब्रह्मा विष्णोः सुतोऽग्रजः' इति ब्रह्माण्डे ।

'ऋगाद्या अपरा विद्या यदा विष्णोर्न वाचकाः । ता एव परमा विद्या यदा विष्णोस्तु वाचकाः' इति परमसंहितायाम् । 'ऋग्भिर्हौत्रेण शम्सन्ति तथौद्गात्रैस्तुवन्ति ये। विष्णुमेव तथा तस्मै यजुर्भिरपि जुह्वति ॥ स्तुवन्त्याथर्वणैश्चैनं सेतिहासपुराणकैः । न विष्णोः सदृशं किञ्चित्परमं चापि मन्वते । सर्वोत्तमं तं जानन्तस्ते हि भागवतोत्तमाः ॥ वेदे रामायणे चैव पुराणे भारते तथा ।

॥ आथर्वणोपनिषत् ॥

॥ हरिः ॐ ॥ ब्रह्मा देवानां प्रथमः संबभूव विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता । स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह ॥ १ ॥ अथर्वणे यां प्रवदेत ब्रह्मा अथर्वा तां पुरोवाचाङ्गिरे ब्रह्मविद्याम् । स भारद्वाजाय सत्यवहाय प्राह भारद्वाजोऽङ्गिरसे परावराम् ॥ २ ॥ शौनको ह वै महाशालोऽङ्गिरसं विधिवदुपसन्नः पप्रच्छ । कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति ॥ ३ ॥ तस्मै स होवाच ॥ द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद्ब्रह्मविदो वदन्ति । परा चैवापरा च ॥ ४ ॥

आदावन्ते च मध्ये च विष्णुः सर्वत्र गीयते ॥ एतदन्ते च मध्ये च ब्रह्मैवोक्त्वा विजानताम् । ऋगादिपञ्चधासंस्थं शब्दब्रह्म प्रशाम्यति । यं वाकेष्वनुवाकेषु निषत्सूपनिषत्सु च । स्तुवन्ति सत्यकर्माणं सत्यं सत्येषु सामसु'। 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति । यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं सङ्ग्रहेण प्रवक्ष्ये' । 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद् वेदविदेव चाहम्' इति च भारते । 'चतुर्दश महाविद्यास्थानानि वेदितव्यानि भवन्ति' इति च मूलश्रुतिः ।

'पञ्चरात्रमृगाद्याश्च सर्वमेकं पुराऽभवत् । मूलवेद इति ह्याख्या काले कृतयुगे तदा । नैवर्क्सामादिनामानि तदा वेदस्य चाभवन् । नैव चेन्द्रादिनामानि विष्णोरन्यत्र कुत्रचित् । ब्रह्मरुद्रेन्द्रपूर्वैस्तु नामभिः प्रोच्यते हरिः । देवतात्वेन चेज्यस्स ब्रह्माद्या मनुनामकाः । वक्तृत्वेन पितृत्वेन कारित्वेनैव चादरात् । इज्यन्ते देवताः सर्वा न तु देवतया क्वचित् । अनन्ययाजिनस्ते तु तस्मात्कार्तयुगा जनाः । प्राप्नुवन्ति हरिं तं च तस्माद्वेदे न किञ्चन । पारावर्यं हरेर्यस्मादुत्थितास्तुरगाननात् । ऋगाद्या अनुव्याख्यान्तास्तस्मात्सर्वैर्हरिं यजेत् । तस्माद्ब्रह्मादयः सर्वे मनवो मानवास्तथा । यजन्ति सर्ववेदैस्तं जानन्ति च विनिश्चयात् । अशक्तः पञ्चरात्रेण ऋगाद्यैर्वाथ तं यजेत् । ऋगाद्यैरेव स त्रैतैर्भिन्नैरिष्टो जनैर्हरिः । द्वापरीयैर्जनैर्विष्णुः पञ्चरात्रैस्तु केवलैः । कलौ तु नाममात्रेण पूज्यते भगवान्हरिः । एको वेदः कृते ह्यासीत्त्रेतायां स त्रिधाऽभवत् । स एव पञ्चधा जातो द्वापरं प्राप्य वै युगम् । उत्सन्नः स कलिं प्राप्य वेदः प्रायेण सर्वशः । मुख्यो धर्मः कार्तयुगो वर्तितव्यः कलावपि । त्रेतादौ तदशक्त्या हि धर्मोऽन्यः सम्प्रकीर्तितः । कृते भागवताः सर्वे वेदाश्च पुरुषास्तथा ।

तत्रापरा । ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति ॥ अथ परा । यया तदक्षरमधिगम्यते ॥५॥ यत्तदद्रेश्यं अग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मम् ।

त्रेतायां भिन्नविषयास्ततस्त्रैविद्यतां गताः। तस्मादेकः सर्ववेदैर्ज्ञेयो विष्णुः सनातनः । पूज्यो यज्ञैः सोपचारैर्ध्येयो वन्द्यश्च सर्वदा' इत्यादि नारायणसंहितायाम् ।

'वेदवादाश्चानुयुगं ह्रसन्तीति च नः श्रुतिः' इति भारते । 'वेदैश्च पञ्चरात्रैश्च भक्त्या यज्ञैस्तथैव च । दृश्योऽहं नान्यथा दृश्यो वर्षकोटिशतैरपि' इत्यादि वाराहे । अत्रापि तदेतत्सत्यं मन्त्रेषु कर्माणि कवयो यान्यपश्यन्नित्यादिना कर्मविषयामपरविद्यामुक्त्वा 'येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्' इत्यारभ्याथर्वणानेव मन्त्रान्परविद्यात्वेनाह । चतुर्वेदसंस्कारवतामेव च विद्यायामधिकार उक्तः । 'तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु चीर्णम्' इति ॥ शिरोव्रतमित्युपलक्षणत्वेन । 'स्ववेदव्रतयुक्तस्य सर्ववेदगतास्वपि । अधिकारोऽस्ति विद्यासु नावेदव्रतिनः क्वचित्' इति व्यासस्मृतौ । एतद् ब्रह्म चतुर्मुखः ॥ **(१)**॥

तदेतत्सत्यं भगवान् । तत्कामाः कर्माण्याचरथ। तदा सापि परविद्या। अन्यथा प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपाः । भगवद्विषयत्वेन कृते एष वः पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोकः। परब्रह्मलोकः। 'निष्कामं ज्ञानपूर्वं यन्निवृत्तमिह चोच्यते ।

तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः ॥६॥ यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्ति ॥ यथा सतः पुरुषात्केशलोमानितथाऽक्षरात्सम्भवतीह विश्वम् ॥७॥ तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽन्नमभिजायते । अन्नात्प्राणो मनः सत्यं लोकाः कर्मसु चामृतम् ॥८॥ यस्सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते॥ ९॥ **खण्ड १ ॥ अध्याय १** ॥ (१) ॥

तदेतत्सत्यम् । मन्त्रेषु कर्माणि कवयो यान्यपश्यंस्तानि त्रेतायां बहुधा सन्ततानि॥ तान्याचरथ नियतं सत्यकामा एष वः पन्थाः सुकृतस्य लोके ॥ १ ॥ यदा लेलायते ह्यर्चिः समिद्धे हव्यवाहने । तदाज्यभागावन्तरेणाहुतीः प्रतिपादयेत् ॥ २ ॥

निवृत्तं सेवमानस्तु ब्रह्माभ्येति सनातनम्' इति व्यासस्मृतौ । 'स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते न हास्य कर्म क्षीयत' इति च श्रुतिः । 'सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा' इत्युक्त्वा 'एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः । अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति' इति च । 'यान्ति मद्याजिनोऽपि माम्' इति च। 'अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च । न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते' इति च । यस्त्वात्मरतिरित्युक्त्वापि कुर्याद्विद्वांस्तथासक्त इत्येवोक्तत्वाच्च । 'ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् । सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि नष्टानचेतसः' इति च । 'लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ' इत्युक्तत्वाच्च नात्राश्रमान्तरविरोधः । त्रेतायां बहुधा सन्ततानि कृते त्वेकप्रकारेणैव सन्ततानि । 'अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैः सर्वदेवस्थितं हरिम् । यजन्ति तांश्च कारित्वाद्वसुस्तस्मात्तथायजत् । पृथक्पृथक्च त्रेतायां यजन्ते देवतागणान् । यथा कृते तथा प्राज्ञास्त्रेतायां बहुधा ततः' इति पाद्मे । 'यमिन्द्रमाहुर्वरुणं यमाहुर्यं मित्रमाहुर्यमु सत्यमाहुः'। 'यो देवानां देवतमो जनित्रो वायोस्तस्मै सोममेभ्यो जुहोमि । एवं वायोः पितरं विष्णुमेव यजन्ति देवैः सह ये कृते जनाः । एवं त्रेतायां केचिदन्ये पृथक्तानिष्ट्वा विष्णावर्पयन्ते न चान्य' इति च ब्रह्माण्डे ।

विष्णोः सर्वेभ्यः किञ्चिदुत्तमत्वं जानन्त इमं लोकमाविशन्ति । साम्यं हीनत्वं वा जानन्तो हीनतरं तम एव विशन्ति । 'देवेभ्य उत्तमं विष्णुं

यस्याग्निहोत्रमदर्शपूर्णमासमनाग्रयणमतिथिवर्जितं च । अहुतमवैश्वदैवमविधिना हुतमासप्तमांस्तस्य लोकान् हिनस्ति ॥ ३ ॥ काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा । स्फुलिङ्गिनी विश्वरुची च देवी लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः ॥ ४ ॥ एतेषु यश्चरते भ्राजमानेषु यथाकालं चाहुतयो ह्याददायन् । तं नयन्त्येताः सूर्यस्य रश्मयो यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवासः ॥५ ॥ एह्येहीति तामाहुतयः सुवर्चसः सूर्यस्य रश्मिभिर्यजमानं वहन्ति । प्रियां वाचमभिवदन्त्योमऽर्चयन्त्य एष वः पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोकः ॥६॥ प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म।

राजवद्यस्तं मन्यते । याजीस मानुषं याति साम्यहीनत्वविक्तम' इति च । त्रैविद्या मामिति तु 'येप्यन्यदेवता भक्ताः । तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्ति'। 'अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता' इत्युक्तत्वादज्ञानपूर्वयाजिनस्त्रैविद्याः ॥(२)॥

'अपरं त्वक्षरंया सा प्रकृतिर्जडरूपिका । अक्षरं परमं श्रीस्तु परतः परमक्षरम् । वासुदेवः परानन्द इति त्रिविधमक्षरम्' इति च । 'विष्णवङ्गानां हि नामानि द्युवादीनि तु सर्वशः । क्रीडादिशक्तिरूपत्वात्तज्जत्वादन्यवस्तुषु' इति च । 'वासुदेवः पुमान्नामा पूर्णत्वात्स स्वयोषिति । रमायां गर्भमदधात्

एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा जरामृत्युं ते पुनरेवापि यान्ति ॥ ७॥ अविद्यायामन्तरे वेष्टयमानाः स्वयं धीराः पण्डितंमन्यमानाः । जङ्घन्यमानाः परियन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः ॥ ८ ॥ अविद्यायां बहुधा वर्तमानाः स्वयं कृतार्था इत्यभिमन्यन्ति बालाः । यत्कर्मिणो न प्रवेदयन्ति रागात्तेनातुराः क्षीणलोकाश्च्यवन्ते ॥ ९ ॥ इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमूढाः । नाकस्य पृष्ठे सुकृते तेऽनुभूत्वा इमं लोकं हीनतरं वा विशन्ति ॥ १० ॥ तपःश्रद्धे येऽभ्युपवसन्त्यरण्ये शान्ता विद्वांसो भैक्षचर्यां चरन्तः । सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति यत्रामृतः स पुरुषो ह्यव्ययात्मा ॥ ११ ॥ परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन । तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥१२ ॥ तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक् प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय । येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्वतो ब्रह्मविद्याम् ॥ १३ ॥ **खण्ड २ ॥ अध्याय १ ॥ (२) ॥**

तदेतत्सत्यम् । यथा सुदीप्तात्पावकाद्विष्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः । तथाऽक्षराद्विविधाः सोम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्ति ॥ १ ॥ दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः । अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः परः ॥ २ ॥ एतस्माज्जायते प्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी ॥ ३ ॥ अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिशः श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदाः । वायुःप्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा ॥ ४ ॥ तस्मादग्निः

प्रजास्तस्माप्प्रजज्ञिरे' इति च। सप्तार्चिषो वृत्तयः । होमाः सम्बन्धाः। लोका गोलकाः । गुहाशयां बुद्धौ । 'लोपः समान' इति सूत्रादेकयकारलोपः प्रतिपुरुषं सप्त सप्त । भगवतः कर्म चेष्टा तपो ज्ञानं च ॥(३)॥

परामृतब्रह्माख्यः पुरुषो भगवानेव । 'यैषा चेष्टा भगवतो यच्च ज्ञानं परात्मनः । तत्सर्वं भगवानेव ये च धर्मा बलादय' इति च। 'स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च' इति श्रुतिः । विज्ञानाद्ब्रह्मणः परम् । 'नाभिह्रदादिह सतोऽम्भसि यस्य पुंसो विज्ञानशक्तिरहमासमनन्तशक्तेः' इति भागवते । 'प्राणः प्रणयनाद्विष्णुर्वक्तृत्वाद्वागुदीरितः । मनो मन्तृत्वतो विष्णुः सर्वजीवनियामकः'

समिद्धो यश्च सूर्यः सोमात्पर्जन्य ओषधयः पृथिव्याम्। पुमान्रेतः सिञ्चति योषितायां बह्वीः प्रजाः पुरुषात्सम्प्रसूताः ॥ ५ ॥ तस्मादृचः साम यजूंषि दीक्षा यज्ञाश्च सर्वे क्रतवो दक्षिणाश्च । संवत्सरश्च यजमानश्च लोकाः सोमो यत्र पवते यत्र सूर्यः॥ ६॥ तस्माच्च देवा बहुधा सम्प्रसूताः साध्या मनुष्याः पशवो वयांसि । प्राणापानौ व्रीहियवौ तपश्च श्रद्धा सत्यं ब्रह्मचर्यं विधिश्च ॥ ७ ॥ सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्सप्तार्चिषः समिधः सप्तहोमाः । सप्त इमे लोका येषु चरन्ति प्राणा गुहाशयानिहिताः सप्त सप्त ॥ ८ ॥ अतः समुद्रा गिरयश्च सर्वे अस्मात्स्यन्दन्ते सिन्धवः सर्वरूपाः । अतश्च सर्वा ओषधयो रसाश्च येनैष भूतैस्तिष्ठते ह्यन्तरात्मा ॥ ९ ॥ **खण्ड ३ ॥ अध्याय १ ॥ (३) ॥**

पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म परामृतम् । एतद्यो वेद निहितं गुहायां सोऽविद्याग्रन्थिं विकिरति ह सोम्य ॥ १ ॥ आविः सन्निहितं गुहाचरं नाम महत्पदम्। अत्रैतत्सर्वमर्पितमेजत्प्राणन्निमिषच्च यत् । एतज्जानथ सदसद्वरेण्यं परं विज्ञानाद्यद्वरिष्ठं प्रजानाम् ॥ २ ॥ यदर्चिमद्यदणुभ्योऽणु च यस्मिँल्लोका निहिता लोकिनश्च । तदेतदक्षरं ब्रह्म स प्राणस्तदु वाङ्मनः । तदेतत्सत्यम् । तदमृतं तद्वेद्धव्यं सोम्य विद्धि ॥ ३ ॥ धनुर्गृहीत्वौपनिषदं महास्त्रं शरं ह्युपासानिशितं सन्दधीत । आयम्य तद्भावगतेन चेतसा लक्ष्यं तदेवाक्षरं सोम्य विद्धि ॥४॥ प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते ।

इति शब्दनिर्णये । अमृतस्य मुक्तस्य सेतुः ॥ 'ॐ मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॐ' ॥ 'मुक्तानां परमागतिः' इत्यादेः । 'हृदयस्थः सदा विष्णुर्बहुधा चैकधा भवन्। चरति स्वेच्छयैवान्तः सर्वजीवान्नियामयन्' इति प्रवृत्ते । 'परा अप्यवरा यस्मात्स हि विष्णुः परावरः । ब्रह्माण्डमध्यगो नित्यं तपत्येष रवौ स्थितः' इति च । सूर्यादयस्तं न भासयन्ति । इदं ब्रह्मैव विश्वं पूर्णम् । इदमेव वरिष्ठं सर्वोत्तमम् । इदंशब्दानां बहुत्वाद्ब्रह्मविषय एवेदंशब्दः **॥(४)॥**

स्वादुवत्सर्वदाऽत्ति । न तु स्वाद्वेव । 'तस्येदाहुः पिप्पलं स्वाद्वग्रे तन्नोन्नशद्यः पितरं न वेद' इत्यज्ञानां स्वादुनिषेधात् । जीवाद्यमेव नाश्नाति भगवान्न तु

अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत्तन्मयो भवेत् ॥ ५ ॥ यस्मिन्द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैः । तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथामृतस्यैष सेतुः ॥ ६ ॥ अरा इव रथनाभौ संहता यत्र नाड्यः । स एषोऽन्तश्चरते बहुधा जायमानः । ओमित्येवं ध्यायथ आत्मानं स्वस्ति वः पाराय तमसः परस्तात् ॥ ७ ॥ यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्यैष महिमा भुवि । दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्येष व्योम्न्यात्मा सम्प्रतिष्ठितः । मनोमयः प्राणशरीरनेता प्रतिष्ठितोऽन्ने हृदयं सन्निधाय ॥ तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा आनन्दरूपममृतं यद्विभाति ॥ ८ ॥ भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥ ९ ॥ हिरण्मये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् । तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः ॥ १० ॥ न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ ११ ॥ ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात्पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण । अधश्चोर्ध्वं च प्रसृतं ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम् ॥ १२ ॥ **खण्ड १ ॥ अध्याय २ ॥ (४) ॥**

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यश्नन्नन्यो अभिचाकशीति ॥ १ ॥ समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नो अनीशया शोचति मुह्यमानः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः ॥ २ ॥ यदा पश्यः पश्यते रुग्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् । तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय

नाश्नात्येव । तस्येदाहुः पिप्पलं स्वाद्वित्युक्तत्वात् । 'स्वातन्त्र्येणैव भोक्तृत्वाद्दुःखाभोगाच्च सर्वदा । अभोक्ता चैव भोक्ता च भगवान्विष्णुरव्ययः' इति च तत्त्वसारे । 'नास्तीशोऽस्या यतोऽन्यो हि ततोऽनीशा हरेर्मतिः। तया मुह्यति जीवस्तमन्यं ज्ञात्वा विमुच्यते । जीवादन्यः स्वतन्त्रोऽयं यतोऽतः पुरुषोत्तमः' इति ब्रह्मसारे । पुण्यं चानिष्टं विधूय । 'सत्यो हि भगवान्विष्णुः सद्गुणत्वात्प्रकीर्तितः । असुरास्तद्विरुद्धत्वादनृताः परिकीर्तिताः। तस्य विष्णोर्निधानं तु वैकुण्ठो लोक उत्तमः' इति च । सर्वगत्वात्तद्दूरेऽन्तिके च । 'नान्यैर्देवैर्हरिं पश्येज्ज्ञानरूपेण वायुना । ब्रह्मणा परमज्ञानरूपेण हरिणा तथा । प्रसन्नेनैव तं पश्येदन्येऽनुज्ञाप्रदायिनः' इति च । षोडशकलाशरीरो न भवतीति निष्कलः । 'यदा पश्यः पश्यते रुग्मवर्णम्' । 'आनन्दरूपममृतं यद्विभाति' इत्युक्तत्वात् **॥ (५) ॥**

निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ॥ ३ ॥ प्राणो ह्येष सर्वभूतैर्विभाति विजानन्विद्वान्भवते नातिवादी । आत्मक्रीड आत्मरतिः क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठाः ॥ ४ ॥ सत्येन लभ्यस्तपसाह्येष आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यम् । अन्तःशरीरे ज्योतिर्मयो हि शुभ्रो यं पश्यन्ति यतयः क्षीणदोषाः ॥ ५ ॥ सत्यमेव जयति नानृतं सत्येन पन्था विततो देवयानः । येनाक्रमन्त्यृषयो ह्याप्तकामा यत्र तत्सत्यस्य परमं निधानम् ॥ ६ ॥ बृहच्च तद्दिव्यमचिन्त्यरूपं सूक्ष्माच्च तत्सूक्ष्मतरं विभाति । दूरात्सुदूरे तदिहान्तिके च पश्यत्स्विहैव निहितं गुहायाम् ॥ ७ ॥ न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा । ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः ॥ ८ ॥ एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन्प्राणः पञ्चधा संविवेश । प्राणैश्चित्तं सर्वमोतं प्रजानां यस्मिन्विशुद्धे विभवत्येष आत्मा ॥९॥ यं यं लोकं मनसा संविभाति विशुद्धसत्त्वः कामयते यांश्च कामान् । तं तं लोकं जयते तांश्च कामांस्तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद्भूतिकामः ॥ १० ॥ **खण्ड १ ॥ अध्याय ३** ॥(५)॥

स वेदैतत्परमं ब्रह्मधाम यत्र विश्वं निहितं भाति शुभ्रम् । उपासते पुरुषं ये ह्यकामास्ते शुक्रमेतदतिवर्तन्ति धीराः ॥ १ ॥ कामान्यः कामयते मन्यमानः स

स आत्मज्ञार्चको ब्रह्मणो धाम प्राणं वेद । यत्र विश्वं पूर्णं ब्रह्म निहितम् । 'प्रधानं धाम विष्णोस्तु प्राण एव प्रकीर्तितः । उपायैर्यो विजानीयात्प्राणस्थं परमेश्वरम् । तस्य प्राणे हरिर्नित्यमाविष्टो भवति ध्रुवम्। नित्यं प्राणे स्थितस्यैव विष्णोरावेश एव हि । प्राणद्वारेण यज्ज्ञानदीपनं ज्ञानिनः सदा । सन्निधानं यथा प्राप्ताः पिशाचाः पुरुषेष्वपि । तत्र स्थित्वापि भुञ्जन्त आविशेयुः पुनश्च ते । मन्त्रादिभिस्तथा विष्णुः सदा प्राणस्थितोऽपि सन् । ज्ञानदीप्त्यादिकं कुर्याज्ज्ञानिनः पुनरेव तु' इति च । एतच्छुक्रं प्रत्यन्यदतिवर्तन्ते । 'सर्वं तीर्त्वा हरिं शुक्रं प्रतिवर्ती भवेत्पुनः। ज्ञानिनः सा हि मुक्तिः स्यात्तन्नैवात्येति कश्चन' इति महावाराहे । सर्वतो देहादेर्मुक्ताः सर्वगं भगवन्तं प्राप्य तमेवापियन्ति । 'देहादेः सर्वतो मुक्ताः सर्वगं पुरुषोत्तमम् । प्राप्य तस्मिन्प्रविश्याथ मोदन्तेऽन्तर्बहिस्तथा' इति च ।

ब्रह्मलोकेषु स्थित्वा परान्तकाले परिमुच्यन्ति । 'अविरोधश्च सादृश्यमेकदेशस्थितिस्तथा । एकीभावस्त्रिधा प्रोक्तो नैकीभावः स्वरूपयोः । कुतोऽभूतस्य भवनं स्वरूपस्यैक्यमेव हि । अतो नदीनां जीवानां विरुद्धानां नृणामपि । अब्धिना हरिणा चैव तथैव च नरान्तरैः । एकीभावस्तु संश्लेषो विरोधस्य च वर्जनम् । स्वरूपैक्यं कुतस्तेषां नित्यभिन्नस्वरूपिणाम् ।

कामभिर्जायते तत्र तत्र । पर्याप्तकामस्य कृतात्मनश्च इहैव सर्वे प्रविलीयन्ति कामाः ॥२ ॥ नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम् ॥ ३ ॥ नायमात्मा बलहीनेन लभ्यो न च प्रमादात्तपसो वाप्यलिङ्गात् । एतैरुपायैर्यतते यस्तु विद्वांस्तस्यैष आत्मा विशते ब्रह्मधाम ॥ ४ ॥ सम्प्राप्यैनमृषयो ज्ञानतृप्ताः कृतात्मानो वीतरागाः प्रशान्ताः । ते सर्वगं सर्वतः प्राप्य धीरा मुक्तात्मानः सर्वमेवापियंति ॥ ५॥ वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः । ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले परामृताः त्परिमुच्यन्ति सर्वे ॥ ६ ॥ गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठा देवाश्च सर्वे प्रति देवतासु । कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये सर्व एकीभवन्ति ॥ ७॥ यथा नद्यः स्यन्दमानाः

हरेरपि स्वरूपाणामेकीभावो यदोच्यते । संश्लेष एव सिद्धत्वात्स्वरूपैक्यस्य नो भव' इति च । गताः मुक्ताः । प्राणादिपञ्चदशकलारूपा देवता । अन्ये च देवाः सर्वे प्रतिदेवतासु देवताप्रतिबिन्बभूतासु प्रजासु प्रति प्रतिस्थिताः कर्माणि विज्ञानमयो जीवश्च परमात्मनि प्रविशन्ति ।

'प्रतिबिम्बो हरेः प्राणस्तस्य चान्याः कलाः क्रमात् । कलानां देवता अन्या देवतानां नरा अपि । तस्मात्सर्वेषु मुक्तेषु नरेष्वपि नियामकाः । तिष्ठन्ति नात्र सन्देहः परमात्मनि चाखिलाः' इति मुक्तिविवेके। 'कलाभ्यश्चान्यदेवेभ्यः कर्म प्रत्यवरं यतः । कलाभ्यः पृथगुक्तं तत्पुष्करः कर्म चोच्यते' इति । अन्यथा गता भविष्यन्तीत्यध्याहारो दोषः । न च मूलरूपाणि प्रतिदेवता इत्युच्यन्ते देवानाम् । प्रतिरूपशब्दवद्धि प्रतिदेवताशब्दः । 'विज्ञानात्मा सह देवैश्च सर्वैः प्राणा भूतानि सम्प्रतिष्ठन्ति यत्र । इमाः षोडशकलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति यथा सोम्येमाः समुद्रायणाः' इति नदीदृष्टान्तपूर्वकं पुरुषप्राप्तिकथनाच्च मुक्ता देवता एवोच्यन्ते । 'स प्राणमसृजत' इत्यादेश्च पुरुषो भगवान् । 'अगम्यनामरूपत्वादमुक्तैर्मुक्तिगा नराः। विहीननामरूपास्तु न हि तद्रहितत्वतः। अशरीरो यथा वायुः सामान्यागम्यदेहतः । एवं नद्यः समुद्रस्थाः सामान्यागम्यरूपतः' इति च । 'स्वकीयमुदकं नद्यः समुद्रे नैव जानते । वायुस्तु तत्पृथक्ज्ञात्वा मेघे कृत्वा प्रवर्षति' इति च । विमुक्त इत्यमुक्त इत्यर्थः, विप्रिय इतिवत् । अविहायेति च । अनन्तं वै नामेति च श्रुतेः ।

'परंब्रह्म विदित्वा तु बृंहितः स्यात्स्वयोग्यतः । नायोग्यं किञ्चिदाप्नोति कुत एव हरेर्गुणान्' इति च । 'ब्रह्मत्वं बृंहितत्वं स्याज्जीवानां न परात्मता। अस्वतन्त्रस्य जीवस्य कुतो नित्यस्वतन्त्रता' इति स्कान्दे । 'यत्रामृतः स

समुद्रायणाः समुद्रं प्राप्यास्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय । तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ ८ ॥ स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति । नास्याब्रह्मवित्कुले भवति ॥ तरति शोकं तरति पाप्मानं गुहाग्रन्थिभ्यो विमुक्तोऽमृतो

पुरुषो ह्यव्ययात्मा'। 'यत्र तत्सत्यस्य परमं निधानम्'। 'अमृतस्यैष सेतुः' 'शरवत्तन्मयो भवेत्' 'ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते' 'निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति' इत्यादिना मुक्तस्य सर्वत्र भगवत्सकाशात् भेदस्यैवोक्तत्वाच्च ॥ 'ॐ मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात्ॐ' 'ॐजगद्व्यापारवर्जंॐ' 'ॐ प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च ॐ' इत्यादिना भगवतापि सर्वत्र भेदस्यैव सूचितत्वात्। 'न ते महित्व-मन्वश्नुवन्ति'। 'सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिता'। 'ब्रह्मेशानादिभिर्देवैर्यत्प्राप्तुं नैव शक्यते। तद्यत्स्वभावः कैवल्यं स भवान्केवलो हर' इत्यादेश्च। 'मुक्तेभ्योऽपि मनुष्येभ्यो देवा एव गुणाधिकाः। तेभ्यो वायुस्ततो विष्णुः परिपूर्णगुणः सदा। ये त्वेतदन्यथाविद्युस्ते हि यान्त्यधरं तमः। ये त्वेतदेवं जानन्ति ते यान्ति परमं हरिम्' इति च। 'देवानां सन्ततौ जाताः प्रायशो ज्ञानिनः कृते। बलवद्धेतुतश्चान्ये यस्माद्ब्रह्मविदः सुराः। न सन्ततौ ब्रह्मविदो नराणां ज्ञानिनामपि। प्रायशः स्युः सुराणां च नियमोऽयं कृते युगे। तस्मात्स भगवान्विष्णुर्ज्ञेयः सर्वोत्तमोत्तमः॥ सदा सर्वगुणैः पूर्णो योऽनन्तः पुरुषोत्तमः' इति च ॥(६)॥

प्रीयतां भगवान्मह्यं प्रेष्टप्रेष्टतमः सदा।
मम नित्यं नमाम्येनं परमोदारसद्गुणम् ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितं
आथर्वणोपनिषद्भाष्यं सम्पूर्णम् ॥
॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

भवति॥ ९ ॥ तदेष श्लोकः (तदेतदृचाऽभ्युक्तम्)। क्रियावन्तः श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठाः स्वयं जुह्वन्त एकर्षिञ्छ्रद्धयन्तः। तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु चीर्णम् ॥१०॥ तदेतंत्सत्यमृषिरङ्गिराः पुरोवाच। नैतदचीर्णव्रतोऽधीते ॥ ॐ नमः परमऋषिभ्यो नमः परमऋषिभ्यः॥ ११ ॥ **खण्ड १ ॥ अध्याय ४ ॥ (६) ॥**

॥ आथर्वणोनिषत् समाप्ता ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम्

माण्डूकोपनिषद्भाष्यम्

॥ ॐ ॥ पूर्णानन्दज्ञानशक्तिस्वरूपं नित्यमव्ययम् ।
चतुर्धा सर्वभोक्तारं वन्दे विष्णुं परं पदम् ॥

मण्डूकरूपिणा वरुणेन चतूरूपो नारायणोऽत्र स्तूयते । 'ध्यायन्नारायणं देवं प्रणवेन समाहितः । मण्डूकरूपी वरुणस्तुष्टाव हरिमव्ययम्' इति पाद्मे । 'ओमित्युक्तं तु यद्ब्रह्म तदक्षरमुदाहृतम् । ओतमत्र जगद् यस्मादों तस्माद्भगवान्हरिः । तदिदं गुणपूर्त्यैव सर्वमित्येवशब्दितम् । भाविभूत-भवत्कालेष्वेकरूपतया हरिः । सर्वदा नित्य इत्येषा व्याख्योङ्कारस्य कीर्तिता' इति बृहत्संहितायाम् । 'ओमित्याक्रियते यस्मादोङ्कारोऽसावतः परः । सर्वत्वमिति पूर्णत्वं तन्नान्यस्य हरेः क्वचित्' इति नैर्गुण्ये । सर्वमोङ्कार एवेत्यन्यस्य पूर्णत्वनिवारणम् । त्रिकालातीतत्वं च तस्यैव । प्रकृतेरपि त्रिकालातीतत्वं विद्यत इत्यन्यदितिविशेषणम् ॥१॥ 'परमं यो महद्ब्रह्म' । 'तदेव ब्रह्म परमं कवीनाम्' । 'पूर्णमदः पूर्णमिदम्' इत्यादिषु प्रसिद्धं च ब्रह्मणः पूर्णत्वमित्याह । सर्वं ह्येतद्ब्रह्मेति । श्रीब्रह्मादिसकलदेहेषु स्थित्वा

॥ श्री माण्डूकोपनिषत् ॥

॥ हरिः ॐ ॥ ॐ मित्येकाक्षरमिदँ सर्वम् ॥ तस्योपव्याख्यानं भूतं भवद्भविष्यदिति । सर्वमोङ्कार एव यच्चान्यत्त्रिकालातीतं तदप्योङ्कार एव ॥ १ ॥ सर्वं ह्येतद् ब्रह्म ।

आदानादिकर्ता योऽयं कश्चित्प्रतीयते । जीवानामस्वातन्त्र्यदर्शनात् । सोऽपिस एवेति दर्शयति । अयमात्मा ब्रह्मेति । 'पूर्णस्तु हरिरेवैको नान्यत्पूर्णं कदाचन । विना च प्रकृतिं नान्यत्कालातीतं परात्मनः । कालश्चैव दिशो देवाः प्रकृत्यात्मान ईरिताः । अभिमानात्तु जीवानां न कालातीतता भवेत् । मुक्तानामपि पूर्वत्र कालसम्बन्ध ईरितः । पूर्णत्वं च सदा विष्णोः प्रसिद्धं सर्ववेदतः । सोऽयं विष्णू रमाब्रह्मरुद्रानन्तादिगः सदा । आदानादनकर्तृत्वादात्मा तेषामगोचरः । इति मण्डूकरूपी सन् ददर्श वरुणः श्रुतिम्' इति हरिवंशेषु ॥२॥ 'चतुर्धाऽवस्थितो देहे परमात्मा सनातनः। वैश्वानरो जागरितस्थानगो गजवक्त्रकः । निर्माता बाह्यसंवित्तेर्जीवानां तदगोचरः । अष्टादशमुखान्यस्य पुमाकाराणि सर्वशः । मध्यमं तु गजाकारं चतुर्बाहुः परः पुमान् । पादौ हस्तिकरो हस्ता इति सप्ताङ्ग ईरितः । स्थूलान्भोगानिन्द्रियैः स शुभान्भुङ्क्ते न चाशुभान् । विश्वं स्थूलं समुद्दिष्टं सर्वगम्यत्वहेतुतः । तत्सम्बन्धी नरोऽनाशाद्वैश्वानर उदाहृतः । विनायकस्तु विश्वस्य ध्यानादैद्गजवक्त्रताम् । तथैव तैजसध्यानात्त्रिध्यानादिन्द्र इन्द्रताम्। चतुर्ध्यानाच्च रुद्रत्वं रुद्र आप जनार्दनात् । एवंभूतगुणो विष्णुश्चतुरात्मा परात्परः' इति महायोगे ॥३॥ 'जाग्रद्दर्शनसंस्काररूपत्वात्स्वप्नगं तु यत् । प्रविविक्तं तु तज्ज्ञानकारणोऽन्तर्ज्ञ उच्यत' इति वाराहे ॥४॥ 'सुषुप्तं तु तमो ज्ञेयं हरिं प्राप्य तदावृतः । न कामयेन्नैव पश्येज्जीवः स्वात्मतमो विना । कालं च तस्य स्थानस्य पतिः प्राज्ञो हरिः स्वयम् । चित्तस्थो दर्शयेत्तस्मात्तैजसः स्वप्नकृद्धरिः । न बाह्यं ज्ञापयेद्यस्मात्प्राज्ञस्तेन जनार्दनः । एकीभावं व्रजेतां च तेन विश्वश्च तैजसः । एकीभूतस्तदा प्राज्ञो घनो जीवस्तमोवृतः । तन्मात्रस्य स कालस्य घनप्रदः प्रदर्शनात्' इति प्रकाशिकायाम् । आनन्दमयः पूर्णानन्दः ।

अयमात्मा ब्रह्म । सोयमात्मा चतुष्पात् ॥ २ ॥ जागरितस्थानो बहिःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः स्थूलभुग्वैश्वानरः प्रथमः पादः ॥ ३ ॥ स्वप्नस्थानोऽन्तःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः प्रविविक्तभुक्तैजसो द्वितीयः पादः ॥ ४ ॥ यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं

चेतोमुखः ज्ञानस्वरूपमुखः । प्रज्ञानघन इति विपरीतसमासः । घनप्रज्ञ इति वक्ष्यमाणत्वात् । विषयभोगं विनाऽऽनन्दमात्रभुक्त्वादानन्दभुगिति विशेषः। आनन्दमयत्वचेतोमुखत्वसर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्वादि चतुष्टयेऽपि समम् । अन्यत्रातिदेशार्थमेकत्रानन्दमयत्वं चेतोमुखत्वं चोक्तम् ॥५॥ एष चतूरूप आत्मा सर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्वादिलक्षणः । 'परमात्मा चतूरूपः सर्वप्राणिशरीरगः। विश्वश्च तैजसः प्राज्ञस्तुरीयश्चेति कथ्यते ॥ तानि रूपाणि सर्वाणि पूर्णानन्दमयानि तु । चेतोमुखानि सर्वाणि पूर्णज्ञानस्वरूपतः । मुखशब्दस्तु सर्वस्य देहस्याप्युपलक्षणः । तथापि मुखशब्दोऽयं पूर्णत्वं सूचयेद्विभोः । ज्ञानस्य मुख्यवाचित्वान्मुखवाच्यपि सन्स्वतः' इति मार्कण्डेये । 'पूर्णानन्दस्वरूपस्य क्रीडाभोगो न चान्यथा । यथाऽऽदित्यस्य दीपेन न विशेषोऽस्ति कश्चन' इति ब्रह्मतर्के ॥६॥ 'प्रमाणस्य प्रमाणं च बलवद्विद्यते मुने । ब्रह्मदृष्टान्यतो मन्त्रान्प्रमाणं सलिलेश्वरः । अत्र श्लोका भवन्तीति चकारैव पृथक्पृथक्' इति गारुडे । खण्डचतुष्टयेऽपि पृथक्पृथक् । 'प्रभवः सर्वभावानां विष्णुरेव न संशयः । इत्थं सतां निश्चयः स्यादन्यथा त्वसतां भवेत् ॥७-११॥ सर्वस्य हि प्रणेतृत्वात्प्राणो नारायणः परः । तां सृष्टिं बहुधा

कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यति तत्सुषुप्तं सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन एवानन्दमयो ह्यानन्दभुक्चेतोमुखः प्राज्ञस्तृतीयः पादः ॥ ५ ॥ एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्यामी । एष योनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानाम् ॥ ६ ॥ अत्रैते श्लोका भवन्ति । बहिःप्रज्ञोः विभुर्विश्वो ह्यन्तःप्रज्ञस्तु तैजसः । घनः प्रज्ञस्तथा प्राज्ञ एक एव त्रिधा स्मृतः ॥ ७ ॥ दक्षिणाक्षिमुखे विश्वो मनस्यन्तस्तु तैजसः । आकाशे च हृदि प्राज्ञस्त्रिधा देहे व्यवस्थितः ॥ ८ ॥ विश्वो हि स्थूलभुङ्नित्यं तैजसः प्रविविक्तभुक् । आनन्दभुक्तथाप्राज्ञस्त्रिधा भोगं निबोधत ॥ ९ ॥ स्थूलं तर्पयते विश्वं प्रविविक्तं तु तैजसम् । आनन्दं च तथा प्राज्ञं त्रिधा तृप्तिं विजानथ ॥ १० ॥ त्रिषु धामसु यद्भोज्यं भोक्ता यश्च प्रकीर्तितः । वेदैतदुभयं यस्तु स भुञ्जानो न लिप्यते ॥ ११ ॥ प्रभवस्सर्वभावानां सतामिति विनिश्चयः । सर्वं जनयति प्राणश्चेतोंशून्पुरुषः पृथक् ॥ १२ ॥ विभूतिं

प्राहुर्ज्ञानिनोऽज्ञानिनस्तथा ॥१२॥ विष्णुर्विकृतिमायातिमहदादिस्वरूपिणीम् । तत्तद्विविधभूतिस्तु सृष्टिः प्रोक्ता ह्यपण्डितैः । स्वप्नमायासरूपां च केचिदज्ञा जना विदुः ॥१३॥ अविकारस्य चिन्मात्रस्वेच्छयैवाखिलं जगत् । उत्पद्यत इति प्राज्ञाः प्राहुर्ब्रह्मादयोऽखिलाः । पूर्णशक्तेः कुतो माया सार्वज्ञात् स्वप्नवत्कुतः । सर्वदोषव्यतीतस्य विकारः कुत इष्यते । तस्मादेवाविकारस्य विष्णोरिच्छावशादिदम् ॥ यथार्थमेव सम्भूतमिति वेदवचोऽखिलम् । केचित्कालत एवैतां सृष्टिमाहुरकोविदाः । केचिद्रुद्राद्ब्रह्मणश्च प्रधानादिति चापरे । विमूढाः सर्व एवैते यतो नारायणः परः । सर्वकर्ता सर्वशक्तिरेक एव च नापरः । प्रधानकालब्रह्मेशमुखाः सर्वेऽपि तद्वशाः ॥१४॥ तस्यापि विष्णोः सृष्टिं तु केचिदाहुरनैपुणाः । अतृप्तस्यैव भोगार्थं क्रीडार्थं तु विपश्चितः । सा च क्रीडा स्वभावोऽस्य कुतोऽतृप्त्या स्पृहा विभोः' इति हरिवंशेषु ॥ १५ ॥ **१॥ (प्रथमः खण्डः)**

'विष्णुस्तुरीयरूपेण द्वादशान्ते व्यवस्थितः । मुक्तानां प्राप्यरूपोऽसौ व्यवहारे न दृश्यते । सम्यक्समाहितानां तु प्राप्तानां षोडशीं कलाम् । अपरोक्षदृशां क्वापि तुरीयं दृश्यते पदम् । अन्तर्बहिश्च सौप्तं च समाधिज्ञानमेव च । बहिःशब्दादिकं जानन्पश्यन्स्वप्नं तथैव च । यदा भवति साऽवस्था ह्युभयज्ञानशब्दिता । एतत्सर्वं तुरीयेण रूपेण न करोत्यजः । सर्वज्ञानप्रदश्चापि

प्रसवं त्वन्ये मन्यन्ते सृष्टिचिन्तकाः । स्वप्नमायासरूपेति सृष्टिरन्यैर्विकल्पिता ॥ १३ ॥ इच्छामात्रं प्रभोस्सृष्टिरिति सृष्टौ विनिश्चिताः। कालात्प्रसूतिं भूतानां मन्यन्ते कालचिन्तकाः ॥१४ ॥ भोगार्थं सृष्टिरित्यन्ये क्रीडार्थमिति चापरे । देवस्यैष स्वभावोऽयमाप्तकामस्य का स्पृहेति ॥ १५ ॥ **॥ १ ॥ प्रथमः खण्डः (अध्याय १, खण्ड १)**

नान्तः प्रज्ञं न बहिः प्रज्ञं नोभयतः प्रज्ञं न प्रज्ञानघनं न प्रज्ञं नाप्रज्ञमदृष्टमव्यवहार्यम-लक्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यमैकात्म्यप्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स

मुक्तस्यैव तुरीयकः' इति ब्रह्माण्डे । 'अमुक्तस्य त्वदृश्यत्वात्षोडशीं वा कलामृते । तुरीयोऽदृष्ट इत्युक्तो ग्रहणादेरगोचरः । विना मुक्तिं ततस्तेनाऽव्यवहार्य इतीरितः । जाग्रदादिप्रवृत्तिस्तु लक्षणं ह्यनुमापकम् । अलक्षणस्तद्राहित्यादचिन्त्यस्तत एव च । तत एव ह्यनिर्देश्यश्चिदानन्दैक-लक्षणः । मुक्तस्य सर्वव्यापारहेतुरेव तुरीयकः । एकः प्रधान उद्दिष्ट आत्मा पूर्णत्वतः श्रुतः । तदेवास्य स्वरूपं यदैकात्म्यं तेन कीर्तितः । प्रत्ययो ज्ञानरूपत्वात्सार आनन्दरूपतः । प्रपञ्चो विस्तृतेर्विष्णुः शम आनन्दरूपतः । उत्कृष्टानन्दरूपत्वादुपशब्दः प्रकीर्तितः । प्रपञ्चं देहबन्धाख्यं तुरीयः शमयेद्यतः। प्रपञ्चोपशमस्तेनाप्युक्तः स भगवान्प्रभुः । निर्दुःखसुखरूपत्वाच्छिवशब्दः श्रुतौ श्रुतः। अन्यथाप्रत्ययो द्वैतं शमयेत्तं यतो हरिः । अद्वैतस्तेन चोद्दिष्टस्तुरीयः पुरुषोत्तमः' इति माहात्म्ये । 'अपेक्ष्य वस्तुयाथार्थ्यं द्वित्वमन्यस्वरूपता । इण् गताविति धातोश्च तज्ज्ञानं द्वैतमुच्यते' इति सङ्कल्पे । स आत्मा स विज्ञेय इति सोऽयमात्मा चतुष्पादिति चतुर्धाविभक्त उच्यते उपसंहारार्थम् । सोऽयमात्माध्यक्षरमिति पृथगारम्भात् । 'विश्वादिरूपो यत्स्वात्मा स विज्ञेयो मुमुक्षुभिः । निर्विशेषोऽपि भगवांश्चतुर्धा समुदीरितः' इति प्रत्यये ॥१॥ सर्वदुःखानां निवृत्तेः कारणभूतस्तुरीयो देवः । 'हरिस्तुरीयरूपेण मोक्षदः सम्प्रकीर्तितः । देवः स सर्वजीवानां गम्यत्वात्समुदीरितः । भावा जीवाः समुद्दिष्टा भवन्त्येते यतो विभोः । ईशानामपि मुक्तानां ईशानः सोऽननाच्छ्रुत' इति प्रत्याहारे ॥२॥ 'कार्यकारणबन्धस्य तदधीनत्वतो विभुः । विश्वादिरूपो भगवान्बद्ध इत्युच्यते श्रुतौ । कुतो बन्धः परस्यास्य बन्धेशस्य चिदात्मनः' इति च । 'स बद्धः स दुःखी स बन्धयति स दुःखयतीति । स जीवः स प्रकृतिः स जीवयति स प्रकरोतीति । सोऽवरः सोऽनित्यः सोऽवरयति

आत्मा स विज्ञेयः ॥१॥ अत्रैते श्लोका भवन्ति । निवृत्तेः सर्वदुःखानामीशानः प्रभुरव्ययः । अद्वैतः सर्वभावानां देवस्तुर्यो विभुः स्मृतः ॥ २ ॥ कार्यकारणबद्धौ ताविष्येते विश्वतैजसौ । प्राज्ञः कारणबद्धस्तु द्वौ तु तुर्ये न सिद्धचतः ॥ ३ ॥ नात्मानं न

सोऽनित्ययतीति' इति कौषारवश्रुतिः । 'विष्णोर्गुणोक्तिपरता मम नित्यं सुरेश्वराः।तदर्थमन्यद्वचनमतस्तस्य विरोधि यत् । तन्ममार्थो न हि क्वापि साहं तत्सरणात्सदा । सरस्वतीति सम्प्रोक्ता तस्माज्ज्ञेया हरेर्गुणा' इति महोपनिषदि ॥३॥ 'नात्मानं न परांश्चैव न सत्यं चापि नानृतम् । प्राज्ञः संवेदयेत्किञ्चिज्जीवकालतमो विना । सुप्त्यवस्थां सुखं चापि विना नान्यत्प्रदर्शयेत् । सर्वं तु दर्शयेन्मुक्तौ तुरीयः परमेश्वरः' इति प्रत्यये । 'स्वतन्त्रे कर्तृशब्दः स्यात्प्राज्ञस्यावेदनं यथा । सर्वप्रदर्शके चैव तुरीये सर्वदर्शनम्' इति ब्रह्मतर्के ॥४॥ 'निद्रायुतास्तु विश्वाद्यास्तदधीना यतो हि सा । यथा भृत्ययुतः स्वामी न ह्यज्ञानं परात्मनः' इति च । 'अभेदमपि तद्ब्रह्म बहुरूपं विशेषतः । करोति न करोतीति व्यवहार्यं स्वशक्तितः' इति च । न संवेदयतीत्यस्वीकारे 'तुर्यं तत्सर्वदृक् सदा' 'द्वैतस्याग्रहणं तुल्यमुभयोः प्राज्ञतुर्ययोः' इति च विरुद्धम् । द्वैतग्रहणाकारणत्वं तुल्यमित्यर्थः । 'द्वैतं न ग्राहयेत्तुर्यो न च प्राज्ञः कथञ्चन । द्वैतग्रहणबीजं तु निद्रा प्राज्ञं समाश्रिता' इति प्रकटश्रुतिः । विपरीतज्ञानादपि विपरीतज्ञानान्तरं जायते ॥७॥ अनादिमायया विष्णोरिच्छया स्वापितो यदा । तया प्रबोधमायाति तदा विष्णुं प्रपश्यति' इति प्रकाशिकायाम् ॥८॥ 'तन्वा स्वस्वामिसम्बन्धः प्रपञ्चोऽस्य शरीरिणः । वस्तुतोऽसौ न चैवास्ति परमस्य वशे यतः । तन्वादिकस्तथाप्येष ह्यभिमानात्प्रदृश्यते । अतः स विद्यत इति ह्यङ्गीकारो भवेद्यदि । तथापि भगवज्ज्ञानात्स निवर्तेदसंशयः' इति ब्रह्मतर्के । अद्वैतमन्यथाज्ञातं परब्रह्मादिवस्तु

परांश्चैव न सत्यं नापि चानृतम् । प्राज्ञः किञ्चन संवेत्ति तुर्यं तत्सर्वदृक्सदा ॥ ४ ॥ द्वैतस्याग्रहणं तुल्यमुभयोः प्राज्ञतुर्ययोः । बीजनिद्रायुतः प्राज्ञः सा च तुर्ये न विद्यते ॥ ५ ॥ स्वप्ननिद्रायुतावाद्यौ प्राज्ञस्त्वस्वप्ननिद्रया । न निद्रां नैव च स्वप्नं तुर्ये पश्यन्ति निश्चिताः ॥ ६ ॥ अन्यथागृह्णतः स्वप्नो निद्रातत्त्वमजानतः । विपर्यासे तयोः क्षीणे तुरीयं पदमश्नुते ॥ ७ ॥ अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यते । अजमनिद्रमस्वप्नमद्वैतं बुध्यते तदा ॥ ८ ॥ प्रपञ्चो यदि विद्येत निवर्तेत न संशयः । मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं

तत् । द्वैतं द्विधा ज्ञातं अन्यथाज्ञातमज्ञैः। परमार्थतः परमेश्वरात। तस्यैव मायामात्रं तदिच्छया निर्मितम् । तदन्यथाज्ञानं तस्मात्तदिच्छयैव निवर्तते । 'परेण ब्रह्मणा यत्तु द्विधा न ज्ञातमञ्जसा । तदद्वैतं परं ब्रह्म तदेव ज्ञातमन्यथा । जीवेन द्वैतमुद्दिष्टं मिथ्याज्ञानं तदेव च । परमार्थात् पराद्विष्णो-र्जातमिच्छावशादनु । मायेतीच्छा समुद्दिष्टा मायामात्रं तदुद्भवम् । उत्तमत्वात् परार्थोऽसौ भगवान्विष्णुरच्युतः' इति च । अनन्यथा इतमवगतमद्वैतं द्वैतं वस्तुस्वरूपापेक्षया द्विधा ह्यन्यथाज्ञातमित्यर्थः ॥९॥ अतो विकल्पः। शारीरादिसम्बन्धः । केनचिदज्ञानादिना कारणेन कल्पितोऽप्युपदेशान्निवर्तते ।अयं सतां वादः । ज्ञाते सति परब्रह्मणि द्वैतमन्यथाज्ञानं निवर्तत इति । 'विकल्पो देहबन्धादिः केनचित्कारणेन तु । कल्पितो विनिवर्तेत गुरुवाक्यादसंशयः। एष एव सतां वादो ज्ञाते ब्रह्मणि तत्त्वतः । निवर्ततेऽन्यथाज्ञानं तत आनन्दमेत्यसौ' इति च ॥१०॥ **२ ॥ (द्वितीयः खण्डः)**

अधिकं सर्वत अविनाशि चेत्यध्यक्षरम् । अधिका एव मात्रा अंशा यस्य तदधिमात्रम् । अ इत्यनेनाभिधानेनाक्रियत इत्यकारः । तत्र पूर्वोक्तो वैश्वानरः प्रथमा मात्रेत्याद्यनुवादः । अकार इत्यादिकं विधेयम् । प्राज्ञस्तैजसश्चादिरस्येत्यादिमान् । सुप्तेरुत्थाने प्राज्ञाद्विभक्तो भवति विश्वः। स्वप्नादुत्थाने तैजसात् । आदिश्चास्योपासकस्य भवति ॥१॥ शरीराभिमानात् उत्थाप्य कर्षतीत्युत्कर्षः । निद्राविषयानुभवश्चानेन क्रियत इत्युभयत्वं

'परमार्थतः ॥ ९ ॥ विकल्पो विनिवर्तेत कल्पितो यदि केनचित्। उपदेशादयं वादो ज्ञाते द्वैतं न विद्यत इति ॥ १० ॥ ॥२॥ **द्वितीयः खण्डः (अध्याय १, खण्ड २)**

सोयमात्माध्यक्षरमोङ्कारोऽधिमात्रं पादा मात्रा अकार उकारो मकार इति। जागरितस्थानो वैश्वानरोऽकारः प्रथमा मात्रा । आप्तेरादिमत्त्वाद्वा आप्नोति ह वै सर्वान्कामानादिश्च भवति । य एवं वेद ॥१॥ स्वप्नस्थानस्तैजस उकारो द्वितीय मात्रा।

समानः सर्वेषां मध्यस्थो भवति । मितेरन्तर्गमनात् । 'अधिकत्वाच्च नित्यत्वादध्यक्षरमुदाहृतः । येंऽशास्तस्य तु सर्वेऽपि पूर्णाः प्रत्येकशः प्रभोः । अतोऽधिमात्रमुद्दिष्टो मात्रा अंशा उदाहृताः । श्रुतः स विष्णुरोंकार ओमित्याक्रियते यतः । आद्यस्तदंशो ह्याप्तिस्स्याद्विषयानापयेद्यतः । जीवस्य तु यतः प्राज्ञात्तैजसाद्वा समुत्थितः । अविभागोऽपि भगवानादिमांस्तेन कीर्तितः। तस्मादुत्पद्यते मुक्तः सज्ज्ञानानन्दलक्षणः । आप्नोति विषयान्सर्वान्निद्राया विषयस्य च । उभयोः कारणत्वेन ह्युभयस्तैजसः स्मृतः । देहाभिमानादुद्धृत्य कर्षति स्वप्नमण्डले । उत्कर्षत्वं ततस्तस्य तज्ज्ञानी ज्ञाननित्यताम् । आप्नोति देहादुत्कृष्य स्वात्मानं सर्वमोक्षिणाम् । मध्यस्थः स भवेत्स्नेहाद्दोषाभावाच्च सर्वशः ॥२॥ स्वात्मन्यन्तर्गमयति मानमन्तर्गतिः स्मृता । जीवमन्तर्गतं कृत्वा तज्ज्ञानलयकृद्यतः । प्राज्ञो मानमपीतिश्च तज्ज्ञोऽप्येवं विमुक्तिगः । व्याप्त्यान्तर्गमयेत्सर्वं दुःखाद्यं तु विलापयेत् । अणूनामपि जीवानां प्रकाशो व्यापको भवेत् । अण्डमात्रे बहिश्चापि देवतानां यथाक्रमम् । अतोऽन्तर्गमनं मुक्तौ जीवेषु जगतो भवेत्' इति ब्रह्मतर्के ॥३॥ मात्रासम्प्रतिपत्तौ अंशध्याने । आदिमत्त्वं विश्वस्य विद्यते । तदुपासकस्यापि भवतीत्यादि सामान्यम् ॥४॥ अमात्रेऽप्यगतिर्न विद्यते । प्रतिदिवसं विभाग एकीभावश्च विद्यते विश्वादीनाम् । तुरीयस्य तन्न विद्यत इत्यमात्रः । विश्वादीनां व्यवहारकारणत्वं विद्यते । तुरीयस्य तन्न विद्यत इत्यतो गम्यत्वमपि नास्तीत्याशङ्कां निवारयति अगतिर्नविद्यत इति । आत्मानं संविशन्तीति गतिवचनात् । 'आदिमत्त्वेन सामान्यमुपास्येन भवेदिति ।

उत्कर्षादुभयत्वाद्वा । उत्कर्षति ह वै ज्ञानसन्ततिं समानश्च भवति नास्याब्रह्मवित्कुले भवति। य एवं वेद ॥२॥ सुषुप्तस्थानः प्राज्ञो मकारस्तृतीया मात्रा । मितेरपीतेर्वा । मिनोति ह वा इदं सर्वमपीतिश्च भवति । य एवं वेद ॥३॥ अत्रैते श्लोका भवन्ति । विश्ववस्यात्वविवक्षायामादिसामान्यमुत्कटम् । मात्रासम्प्रतिपत्तौ स्यादादिसामान्यमेवच ॥४॥ तैजसस्योत्वविज्ञान उत्कर्षो दृश्यते स्फुटम् । मात्रासम्प्रतिपत्तौ स्यादुभयत्त्वं

उपासकस्य सञ्ज्ञानन्सर्ववन्द्यो भवेत्पुमान् । सामान्यत्रयमप्येतत्तुल्यं मुक्तिगतत्वतः । अमात्रत्वं तुरीयस्य त्वविभागाद्दिनेदिने । जाग्रदादेरकर्ताऽपि गम्योऽसौ ज्ञानिनां भवेत्' इति च । 'आदिमत्त्वादिसामान्यं तुल्यं मोक्षोपभोग्यतः । अमात्रत्वं तुरीयस्याप्यविभागाद्दिनेदिने' इत्यात्मसंहितायाम् ॥ ५-८ ॥ **३ ॥ (तृतीयः खण्डः)**

आत्मैव भूत्वान्याभिमानं त्यक्त्वा परमात्मनैव परमात्मानं प्रविशत्युपासकः । अव्यवहार्यत्वादिकमत्र सममिति दर्शयितुं पुनरप्युक्तमव्यवहार्यत्वादिकम् । 'तुरीयं नादनामानं हरिं ज्ञात्वा परं पदम् ।

तथाविधम् ॥ ५॥ मकारभावे प्राज्ञस्य मानसामान्यमुत्कटम् । मात्रासम्प्रतिपत्तौ तु लयसामान्यमेव च ॥ ६ ॥ त्रिषु धामसु यत्तुल्यं सामान्यं वेत्ति निश्चितम् । स पूज्यस्सर्वभावानां वन्द्यश्चैव महामुनिः ॥ ७ ॥ अकारो नयते विश्वमुकारश्चापि तैजसम् । मकारश्च पुनः प्राज्ञं नामात्रे विद्यतेऽगतिरिति ॥ ८ ॥ **तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥(अध्याय २, खण्ड १)**

अमात्रश्चतुर्थोऽव्यवहार्यः प्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैत ॐकार आत्मैव संविशत्यात्मनाऽऽत्मानम् । य एवं वेद ॥१॥ अत्रैते श्लोका भवन्ति । ओंकारं पादशो विद्यात्पादामात्रा न संशयः । ओंकारं पादशो ज्ञात्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥ २ ॥ युञ्जीत प्रणवे चेतः प्रणवो ब्रह्म निर्भयम् । प्रणवे नित्ययुक्तस्य न भयं विद्यते क्वचित् ॥ ३ ॥ प्रणवो ह्यपरं ब्रह्म प्रणवश्च परं स्मृतः । अपूर्वोऽनन्तरोऽबाह्योऽनपरः प्रणवोऽव्ययः ॥ ४ ॥ सर्वस्य प्रणवो ह्यादिर्मध्यमन्तस्तथैव च । एवं हि प्रणवं ज्ञात्वा व्यश्नुते तदनन्तरम् ॥ ५ ॥ प्रणवं हीश्वरं विद्यात्सर्वस्य हृदये स्थितम् । सर्वव्यापिनमोंकारं मत्वा धीरो न शोचति ॥ ६ ॥ अमात्रोऽनन्तमात्रश्च द्वैतस्योपशमश्शिवः । ॐकारो विदितो येन स मुनिर्नेतरो जनः स मुनिर्नेतरो जन इति ॥ ७ ॥ **॥ ४ ॥ चतुर्थः खण्डः (अध्याय २, खण्ड २)**

॥ श्रीमाण्डूकोपनिषत् समाप्ता ॥

तमेव प्रविशेच्छुद्धरूपी तत्सदृशात्मवान् । ज्ञानानन्दौ च शक्तिश्च तथापि न समाः क्वचित् । विमुक्तस्यापि जीवस्य पारतन्त्र्यं च नित्यदा ॥१॥ चतूरूपस्यास्य विष्णोर्नाम प्रणव इत्यपि । जाग्रदादिप्रणयनात् ॥२॥३॥ स एव ब्रह्म बृंहणात् ॥४॥ ओमित्याक्रियमाणत्वादोङ्कारः स प्रकीर्तितः। आदिमत्त्वादयो ह्यर्था ओमित्यस्य श्रुतौ श्रुताः । अपूर्वः कारणाभावान्नाशाभावादनन्तरः । पराधीनस्थित्यभावादनपर उदाहृतः । सर्वगत्वादबाह्यश्च तं ज्ञात्वा प्रविमुच्यते ' इति च । परत्वमपरत्वं च विष्णोरेकस्य वै यदा । श्रूयते न तु सामर्थ्यभेदस्तत्र कथञ्चन। अवतारस्य पूर्वत्वात्पौर्वापर्यमुदाहृतम्' इति ब्रह्मतर्के। पूर्वावतारे पश्चिमावतारेऽपि पूर्ण एवेति प्रणवो ह्यपरं ब्रह्मेत्यादेरर्थः ॥५-७॥ ४॥ **(चतुर्थः खण्डः)**

एकोऽपि निर्विशेषोऽपि चतुर्धा व्यवहारभाक् ।
यस्तं वन्दे चिदात्मानं विष्णुं विश्वादिरूपिणम् ॥*॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितं
माण्डूकोपनिषद्भाष्यम् सम्पूर्णम् ॥
॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥
****

॥ श्रीः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम्

तलवकारोपनिषद्भाष्यम्

॥ॐ॥ अनन्तगुणपूर्णत्वादगम्याय सुरैरपि ।
सर्वेष्टदात्रे देवानां नमो नारायणाय ते ॥

'वैजयन्ते समासीनमेकान्ते चतुराननम् । विष्णोर्विविदिषुस्तत्त्वं पर्यपृच्छत्सदाशिवः । यदिदं पुरुषावश्यं तत्र तत्र पतेन्मनः । केन तत्प्रेरितं याति प्राणः सर्वोत्तमस्तथा । चक्षुः श्रोत्रं तथा वाचं को देवो विनियोजयेत् । इति पृष्टास्तदा ब्रह्मा प्राह देवमुमापतिम् । ध्यात्वा नारायणं देवं सर्वाधारमनूपमम्।

॥ तलवकारो(केनो)पनिषत् ॥

॥हरिः ॐ॥ केनेषितं पतति प्रेषितं मनः केन प्राणः प्रथमः प्रैति युक्तः । केनेषितां वाचमिमां वदन्ति चक्षुः श्रोत्रं क उ देवो युनक्ति ॥१॥ श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनो यद्वाचो ह वाचं स उ प्राणस्य प्राणः चक्षुषश्चक्षुरतिमुच्य धीराः प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति ॥२॥ न तत्र चक्षुर्गच्छति न वागच्छति नो मनो न विद्म न विजानीमो यथैतदनुशिष्यात् ॥३॥ अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि । इति शुश्रुम पूर्वेषां ये नस्तव्द्याचचक्षिरे ॥ ४ ॥ यद्वाचाऽनभ्युदितं येन वागभ्युद्यते । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धिनेदं यदिदमुपासते ॥५॥ यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम् । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥६॥ यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षूंषि पश्यति । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुमासते ॥७॥ यच्छ्रोत्रेण न श्रृणोति येन श्रोत्रमिदं श्रुतम् । तदेव ब्रह्म

सर्वज्ञं सर्वशक्तिं च सर्वदोषविवर्जितम् । यः प्राणस्य प्रणेता च चक्षुरादेश्च सर्वशः । अगम्यः सर्वदेवैश्च परिपूर्णत्वहेतुतः । प्राणादीनां प्रणेता च सर्ववेत्ता च सर्वशः । सर्वोत्तमश्च सर्वत्र स विष्णुरिति धार्यताम् ॥१॥ **(प्रथमः खण्डः)**

यं सम्यङ्नैव जानाति कश्चिन्निरवशेषतः । सर्वात्मना विजानामीति तु यस्य मतं भवेत् । तस्याज्ञातः स भगवान्यो नैवं मन्यते सदा । ज्ञातस्तस्य तथास्यैव निःशेषं मननं कृतम् । इति यो मन्यते नास्य मतः स पुरुषोत्तमः । नातिवेद्यो न चावेद्यस्तस्मात्स परमेश्वरः । नेदं जीवस्वरूपं तद्ब्रह्म विष्णवाख्यमव्ययम् । किन्तु यत्ते समीपस्थमासते विनियामकम् । तदेव ब्रह्म विद्धि त्वं विष्णवाख्यं परमव्ययम् । नियामकं तद्देवानां मर्त्यानां किमुतोत्तमम् । तत्प्रसादं विना जीवे मन्तव्या न प्रवृत्तयः । किमु जीवस्य तद्भावो न मन्तव्य इतीर्यते ॥ **२** ॥ **(द्वितीयः खण्डः)**

इत्यत्राख्यायिकां वच्मि श्रृणु तां त्वं महेश्वर । स्थित्वा देवेषु तद्ब्रह्म व्यजयद्दैत्यदानवान् । देवेभ्योऽर्थाय विजयं ते देवा मेनिरे स्वकम् । आविष्टा असुरैस्तेषां प्रबोधाय जनार्दनः । यक्षरूपः प्रादुरभूदुमाशिवसमन्वितः ।

त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥८॥ यत्प्राणेन न प्राणिति येन प्राणः प्रणीयते । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ९ ॥ १ ॥ **प्रथमः खण्डः ॥**

यदि मन्यसे सुवेदेति दहरमेवापि नूनं त्वं वेत्थ ब्रह्मणो रूपम् । यदस्य त्वं यदस्य देवेष्वथ नू मीमांस्यमेव ते मन्ये विदितम् ॥१॥ नाहं मन्ये सुवेदेति । नो न वेदेति वेद च । यो नस्तद्वेद तद्वेद नो न वेदेति वेद च ॥२॥ यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः । अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम् ॥३॥ प्रतिबोधविदितं मतममृतत्वं हि विन्दते । आत्मना विन्दते वीर्यं विद्यया विन्दतेऽमृतम् ॥४॥ इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति । न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः । भूतेषु भूतेषु विचित्य धीराः । प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति ॥ ५ ॥ २ ॥ **द्वितीयः खण्डः ॥**

ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये । अथ तस्य ह ब्रह्मणो विजये देवा अमहीयन्त त ऐक्षन्त । अस्माकमेवायं विजयो अस्माकमेवायं महिमेति ॥१॥ तद्धैषां विजज्ञौ ॥

ब्रह्मणा चापि सहित एतेभ्योऽपि परो ह्यहम् । एतेऽपि मे भृत्यभूताः परिवार्य व्यवस्थिताः। इति ज्ञापयितुं विष्णुः सह तैरप्युपागतः । यूयमेतानपि ज्ञातुमशक्ताः किमु मामिति । तज्ज्ञानार्थं हुताशश्च नासिक्यो वायुरेव च । इन्द्रश्च क्रमशो जग्मुस्तं ज्ञातुं नैव चाशकन् । तत्रेन्द्रोऽधिकबुद्धित्वात्पृच्छतीति जनार्दनः । मत्तः शिवाद्ब्रह्मणश्च श्रोतुं नैवापि शक्तिमान् । इति ज्ञापयितुं तत्र नादृश्यत स केशवः । एषैव ज्ञानदाने ते योग्योमेति व्यदर्शयत् ॥३॥ **(तृतीयः खण्डः)**

उमा सा सम्यगाचष्ट तस्मै विष्णुं परं पदम् । यस्माद्ब्रह्मा च वायुश्च शेषवीन्द्रौ शिवस्तथा । सभार्या गर्विणो नासन्सुरेभ्यस्तेऽधिकास्ततः । इन्द्रस्तु प्रथमं ब्रह्म व्यजानात्तेन तूत्तमः । दक्षादिभ्यस्तथा कामस्तज्ज्ञातुं पूर्वमुक्तवान् । दक्षो बृहस्पतिश्चैव मनुः कामात्मजस्तथा । सूर्याचन्द्रमसौ धर्मो

तेभ्यो ह प्रादुर्बभूव। तन्न व्यजानन्त । किमिदं यक्षमिति ॥२॥ तेऽग्निमब्रुवन् । जातवेद एतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति । तथेति ॥३॥ तदभ्यद्रवत् । तमभ्यवदत्कोऽसीत्यग्निर्वा अहमस्मीत्यब्रवीज्जातवेदा वा अहमस्मीति ॥४॥ तस्मिंस्त्वयि किं वीर्यमित्यपीदं सर्वं दहेयं यदिदं पृथिव्यामिति ॥५॥ तस्मै तृणं निदधावेतद्दहेति । तदुप प्रेयाय सर्वजवेन । तन्न शशाक दग्धुम् । त तत एव निववृते। नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्षमिति ॥६॥ अथ वायुमब्रुवन् । वायवेतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति । तथेति ॥७॥ तदभ्यद्रवत् । तमभ्यवदत्कोऽसीति । वायुवाअहमस्मीत्यब्रवीत् । मातरिश्वा वा अहमस्मीति ॥८॥ तस्मिंस्त्वयि किं वीर्यमिति । अपीदं सर्वमाददीय यदिदं पृथिव्यामिति ॥९॥ तस्मै तृणं निदधावेतदादत्स्वेति तदुप प्रेयाय सर्वजवेन तन्न शशाकादातुम्। स तत एव निववृते । नैतदशकं विज्ञातुम् । यदेतद्यक्षमिति ॥ १०॥ अथेन्द्रमब्रुवन् । मघवन्नेतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति तथेति तदभ्यद्रवत् । तस्मात्तिरोदधे ॥ ११ ॥ स तस्मिन्नेवाकाशे स्त्रियमाजगाम बहुशोभमानामुमाँ हैमवतीम् । ताँ होवाच किमेतद्यक्षमिति ॥ १२ ॥ ३ ॥ **तृतीयः खण्डः ॥**

ब्रह्मेति होवाच । ब्रह्मणो वा एतद्विजये देवा अमहीयध्वमिति । ततो ह वै विदाञ्चकार ब्रह्मेति ॥१॥ तस्माद्वा एते देवा अतितरामिवान्यान्देवान्यदग्निर्वायुरिन्द्रस्ते

वरुणश्चोचुरोमिति । नासिक्यवायुरग्निश्च प्रथमं तदपश्यताम् । सर्वदेवाधिकास्तस्मादेते देवाः प्रकीर्तिताः । एतेभ्यश्चेन्द्रकामौ तु ताभ्यां ब्रह्मादयोऽधिकाः । एतेषामवमो वह्निः परमो विष्णुरुच्यते । अन्तराले स्थितास्त्वन्ये ब्रह्माद्याः पूर्वमीरिताः । अग्निः पश्चाद्वचजानात्तदिन्द्रवाक्यात्ततोऽवमः । तस्माद्विष्णवभिसम्बन्धात्पारावर्यं सुरेष्विदम् । व्यद्योतयद्विद्युदादीन्कपिलाख्यस्तु यो हरिः । अक्ष्णोर्निमेषणं कृत्वा यः शेते क्षीरसागरे । स एवैकः परं ब्रह्मेत्येवं तस्योपदेशनम् । अधिदैवे तथाध्यात्मे यं मनो गच्छतीव च । सम्यङ्न गच्छति क्वापि मनो येन स्मरत्यपि । सोऽनिरुद्धाख्य ईशेशः परं ब्रह्मेति कीर्त्यते । स विष्णुस्तद्वनं नाम ततत्वाद्वननीयतः । एवमेनं तु यो वेद भवेत्सर्वैरपेक्षितः । एतच्छ्रुत्वा हरोऽपृच्छद्ब्रह्माणं पुनरेव तु । विद्याकारं मम ब्रूहीत्युक्तो ब्रह्माह तं पुनः । विद्यावेद्यं तव प्रोक्तमास्थानं ते वदाम्यहम् । तपोदमस्वधर्मेषु ये स्थितास्तेषु तिष्ठति । विद्यास्थानानि तस्यास्तु वेदा अङ्गानि निर्णयः । वेदैतामेवमखिलं यो विष्णौ प्रतितिष्ठति' इत्यादि ब्रह्मसारे । विद्युतः सूर्यादिप्रकाशान् । आसमन्ताद्व्यद्युतत्प्राकाशयत् । 'यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् । यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम्' इति वचनात् । 'तमेव

ह्येनन्नेदिष्ठं पस्पृशुः । ते ह्येनत्प्रथमो विदाञ्चकार ब्रह्मेति ॥२॥ तस्माद्वा इन्द्रोऽतितरामिवान्यान्देवान् । स ह्येनन्नेदिष्ठं पस्पर्श । स ह्येनत्प्रथमो विदाञ्चकारब्रह्मेति ॥ ३ ॥ तस्यैष आदेशो यदेतद्विद्युतोऽभिव्यद्युतदा ३ इति। न्यमीमिषदा ३ इत्यधिदैवतम् ॥ ४ ॥ अथाध्यात्मम् । यदेतद्गच्छतीव च मनोऽनेनैव तदुपस्म॰ति। अभीक्ष्णं सङ्कल्पः ॥ ५ ॥ तद्ध तद्वनं नाम तद्वनमित्युपासितव्यम् । स य एतदेवं वेदाभि हैनं सर्वाणि भूतानि संवाञ्छन्ति ॥ ६ ॥ उपनिषदं भो ब्रूहीति । उक्ता त उपनिषत् । ब्राह्मीं वाव त उपनिषदमब्रूमेति ॥ ७ ॥ तस्यै तपो दमः कर्मेति प्रतिष्ठा । वेदाः सर्वाङ्गानि सत्यमायतनम् ॥ ८ ॥ यो ह वा एतामुपनिशदमेवं वेदापहत्य पाप्मानमनन्ते स्वर्गे लोके ज्येये प्रतितिष्ठति ज्येये प्रतितिष्ठति ॥९॥४॥ **चतुर्थः खण्डः ॥**

॥ इति तलवकारोपनिषत्समाप्ता ॥

भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति च । न्यमीमिषत् आसमन्तान्निमीलिताक्षमभवत् । 'स वै किलायं पुरुषः पुरातनो य एक आसीदविशेष आत्मनि । अग्रे गुणेभ्यो जगदात्मनीश्वरे निमीलितात्मा निशि सुप्तशक्तिषु' इति वचनात् । पूर्णत्वाच्च आः । अभीक्ष्णं सङ्कल्प इति मनसो विशेषणम् । सङ्कल्पकमित्यर्थः । सप्रतिष्ठां सायतनामुपनिषदं ब्रूहीत्युक्ते सम्यगेव मयोपनिषत्स्वरूपमुक्तम् । तत्र वक्तव्यं नास्ति । तपो दमः कर्म च विद्यायाः प्रतिष्ठा । तद्वत्सु विद्या प्रतितिष्ठतीत्यर्थः । सत्यमिति मीमांसा । 'निर्णीयते यतः सम्यगिदं सत्यमिति स्फुटम् । श्रुतिस्मृत्युदितं सर्वं व्यक्तं मीमांसयैतया । सत्यमित्युच्यते तस्मान्मीमांसा ब्रह्मनिश्चये' इति शब्दनिर्णये । 'ऋग्यजुः सामाथर्वाख्याः पञ्चरात्रं च भारतम् । मूलरामायणं चैव पुराणं भगवत्परम् । वेदा इत्युच्यते सद्भिः शिक्षाद्यं स्मृतयस्तथा । अङ्गानि सत्यं मीमांसा तद्विद्यायतनं त्रयम्' इति विद्यानिर्णये ॥४॥ **(चतुर्थः खण्डः)**

यश्चिदानन्दसच्छक्तिसम्पूर्णो भगवान्परः ।
नमोऽस्तु विष्णवे तस्मै प्रेष्ठाय प्रेयसां च मे ॥ ❋॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितं
तलवकारोपनिषद्भाष्यं सम्पूर्णम् ॥
॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ श्रीः॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम्

काठकोपनिषद्भाष्यम्

॥ ॐ ॥ नमो भगवते तस्मै सर्वतः परमाय ते ।
सर्वप्राणिहृदिस्थाय वामनाय नमो नमः ॥

'अग्नौ विष्णुं सदा ध्यायंस्त्रिशोऽग्निं नाचिकेतकम् । यश्चयीत स तु प्राप्य स्वर्गं तत्र भयातिगः । उष्य मन्वन्तरं कालममृतत्वं भजेत्क्रमात्' इति ब्रह्मसारे । 'इच्छन्वाजश्रवोनप्ता ददौ सर्वस्वदक्षिणाम् । उद्दालकस्स्वर्गलोकं ददौ गाश्च निरिन्द्रियाः । मां दत्वापि न ते गावो दातव्या ईदृशा इति । उवाच पुत्रस्तं बालस्तं शशाप पिता स्वयम् । स जगाम यमं बालो ब्रह्मचारी यमस्य तु । पत्न्या सम्पूज्यमानोऽपि जग्राहार्घ्यादिकं न तु । आगते तु यमे प्राह यमं सोदकमाहर । इत्युक्तस्स यमस्तं तु सम्पूज्याऽदाद्वरत्रयम् ।

॥ काठकोपनिषत् ॥

॥ हरिः ॐ ॥ उशन्ह वै वाजश्रवसः सर्ववेदसं ददौ । तस्य ह नाचिकेतानाम पुत्र आस ॥ १ ॥ तँ ह कुमार सन्तं दक्षिणासु नीयमानासु श्रद्धा विवेश ॥२॥ पीतोदका जग्धतृणा दुग्धदोहा निरिन्द्रियाः । अनन्दा नाम ते लोकास्तान्स गच्छति ता ददत् ॥ ३ ॥ स होवाच पितरं तत कस्मै मां दास्यतीति । द्वितीयं तृतीयं तं होवाच मृत्यवे त्वा ददानीति ॥ ४ ॥ बहूनामेमि प्रथमो बहूनामेमि मध्यमः । किंस्विद्यमस्य कर्तव्यं यन्मयाद्य करिष्यति ॥ ५ ॥ अनुपश्य यथा पूर्वे प्रतिपश्य तथाऽपरे । सस्यमिव मर्त्यः

सौमनस्यं पितुश्चैव नाचिकेताग्निगं हरिम् । मुक्ते स्थितं च तं विष्णुमिति प्रादाद्वरत्रयद्भ्रख' इति गतिसारे ॥

'अग्रयत्वादग्निनामाऽसौ नाचिकेताग्निगो हरिः। लोको विष्णोरनन्तस्य तज्ज्ञानान्नित्य आप्यते । प्रतिष्ठा सर्वलोकस्य स विष्णुस्सर्वहृद्गतः । स एव सर्वलोकादिस्तं ज्ञात्वा मुच्यते ध्रुवम्' इति च ।

या इष्टका या इष्टकादेवताः। 'इष्टकादेवतां विष्णुं षष्ठ्युत्तरशतत्रिकम् । यथावदेव विज्ञाय मुच्यते कर्मबन्धनात्' इति च ।

त्रिभिरेत्य सन्धिं वेदैरविरुद्धः । वेदोक्तप्रकारेण भगवत्तत्त्वादिकं जानन्नित्यर्थः। त्रिकर्मकृत् यज्ञदानतपःकर्ता । 'यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत्' इति वचनात् ।

पच्यते सस्यमिवाजायते पुनः ॥ ६ ॥ वैश्वानरः प्रविशत्यतिथिर्ब्राह्मणो गृहान्। तस्यैताँ शान्तिं कुर्वन्ति हर वैवस्वतोदकम् ॥ ७ ॥ आशाप्रतीक्षे सङ्गतँ सूनृतां चेष्टापूर्ते पुत्रपशूँश्च सर्वान्। एतद्वृङ्क्ते पुरुषस्याल्पमेधसो यस्यानश्नन्वसति ब्राह्मणो गृहे ॥ ८ ॥ तिस्रो रात्रीर्यदवात्सीर्गृहे मेऽनश्नन् ब्रह्मन्नतिथिर्नमस्यः। नमस्तेऽस्तु ब्रह्मन् स्वस्ति मेऽस्तु। तस्मात्प्रति त्रीन्वरान्वृणीष्व ॥ ९ ॥ शान्तसङ्कल्पः सुमना यथा स्याद्वीतमन्युर्गौतमो माभि मृत्यो। त्वत्प्रसृष्टं माभिवदेत्प्रतीत एतत्त्रयाणां प्रथमं वरं वृणे ॥ १० ॥ यथा पुरस्ताद्भविता प्रतीत औद्दालकिरारुणिर्मत्प्रसृष्टः । सुखँ रात्रीः शयिता वीतमन्युस्त्वां ददृशिवात्मृत्युमुखात्प्रमुक्तम् ॥ ११ ॥ स्वर्गे लोके न भयं किंचनास्ति न तत्र त्वं न जरया बिभेति । उभे तीर्त्वा अशनायापिपासे शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥ १२ ॥ स भजन्त एतद्द्वितीयेन वृणे वरेण ॥ १३ ॥ प्र ते ब्रवीमि तदु मे निबोध स्वर्ग्यमग्निं नचिकेतः प्रजानन् । अनन्तलोकाप्तिमथो प्रतिष्ठां विद्धि त्वमेतं निहितं गुहायाम् ॥ १४ ॥ लोकादिमग्निं तमुवाच तस्मै या इष्टका यावतीर्वा यथा वा । स चापि तत्प्रत्यवदद्यथोक्तमथास्य मृत्युः पुनराह तुष्टः ॥ १५ ॥ तमब्रवीत्प्रीयमाणो महात्मा वरं तवेहाद्य ददामि भूयः । तवैव नाम्ना भविताऽयमग्निः सृङ्कां चेमामनेकरूपां गृहाण ॥ १६ ॥ त्रिनाचिकेतस्त्रिभिरेत्य सन्धिं त्रिकर्मकृत्तरति जन्ममृत्यू । ब्रह्मजज्ञं देवमीड्यं विदित्वा निचाय्येमां शान्तिमत्यन्तमेति ॥ १७ ॥

त्रयमेतत् 'या इष्टका' इत्यादि । 'ब्रह्मेति वेद उद्दिष्टस्तस्माद्व्यक्तो यतो हरिः । ब्रह्मजस्तेन कथितस्स एव ज्ञोऽखिलज्ञतः' इति नामनिरुक्तौ । अनेकरूपांस्वर्णमयीम् । 'बहुरूपं च पुरटं कार्तस्वरमितीर्यते' इत्यभिधानात्। 'यमोऽनुवादसन्तुष्टो वह्नेस्तन्नामतामपि । सृङ्कां स्वर्णमयीं चैव कण्ठमालामदाद्विभुः' इति पाद्मे । लोकादिः प्रतिष्ठा ब्रह्मजज्ञोऽनन्त-लोकाप्तिरित्यादिविशेषणैश्च भगवानेव । 'स्तोममहदुरुगायं प्रतिष्ठाम्' इति परामर्शाच्च । भगवतो ह्युरुगायनाम प्रसिद्धम् । गुहानिहितत्वं च तस्यैव विशेषतः प्रसिद्धम् । न चाग्निपरिज्ञानमात्रेण अनन्तलोकाप्तिर्भगवज्ज्ञानं विना । 'तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्मिँल्लोके जुहोति यजते तपस्तप्यते बहूनि वर्षसहस्राण्यन्तवदेवास्य तद्भवति' इत्यादि श्रुतेः । न च मुख्ये सत्यमख्यार्थो युज्यते ।

प्रेते मुक्ते मनुष्ये नियामकत्वेन भगवानस्तीति ज्ञानिनो वदन्ति । नास्तीत्यज्ञाः । तस्य नियामकस्य स्वरूपं यथावदहं विद्याम् । 'अस्य विस्रसमानस्य शरीरस्थस्य देहिनः । देहाद्विमुच्यमानस्य किमत्र परिशिष्यते। एतद्वै तदि'ति परिहाराच्च मुक्तेस्थितो भगवान्पृच्छ्यत इति सिद्धम् । देहाद्विशेषेण मोचनं नाम मुक्तिरेव । मुक्तेरपि मरणात्मकत्वान्मरणमित्यपि भवति । स्थूलदेहपरित्यागस्तु विस्रंसमानस्येत्यनेनैवोक्तो भवति । 'अग्निस्थं परमात्मानं सामान्याज्ज्ञानतोऽपि तु । अजानतस्तु मुक्तौ च जीवान्तः

त्रिनाचिकेतस्त्रयमेतद्विदित्वा य एवत्वमग्निँ्स्वर्ग्यमध्येषि मृत्यो प्रब्रूहि त्वं श्रद्दधानाय मह्यम् । स्वर्गलोका अमृतत्वं विद्वाँश्चिनुते नाचिकेतम् । स मृत्युपाशान्पुरतः प्रणोद्य शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥ १८ ॥ एष तेऽग्निर्नाचिकेतः स्वर्ग्यो यमवृणीथा द्वितीयेन वरेण । एतमग्निं तवैव प्रवक्ष्यन्ति जनासस्तृतीयं परं नचिकेतो वृणीष्व ॥ १९ ॥ येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्ये अस्तीत्येके नायगस्तीति चैके । एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाहं वराणामेष वृतस्तृतीयः ॥ २० ॥ देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरा न हि सुज्ञेयोऽणुरेष धर्मः । अन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्व मा मोपरोत्सीरति मा सृजैनम् ॥ २१ ॥

स्थितमीश्वरम् । नियामकं च जीवानां मुक्तानामपि सर्वदा । गुणान् सर्वोत्तमत्वादीनविज्ञाय हरेस्तथा । नैव मुक्तिर्भवेत्तस्मात्कृच्छ्रात्तदवदद्यमः। तस्य गोप्यत्वविज्ञप्त्यै तथाप्यग्निस्थवेदनात् । सुखाधिक्यं भवेन्मुक्तौ तस्मात्तत्पृथगीरितमि'ति तत्वसारे । 'स्थाणुमन्येऽनुसँयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम्' इत्युक्त्वा, 'य एषु सुप्तेषु जागार्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाण' इति वचनाच्च, जीवेषु स्थितो भगवान्पृच्छ्यत इति सिद्धम् । मृतजीवे स्थितो मुक्तजीवे स्थितश्चोभयात्मको भगवान्विवक्षित इत्येतस्माच्चाविरोधः। 'गुह्यं तत्परमं ब्रह्म शीर्यमाणं शरीरिणम् । सम्प्राप्तमपि जीवेषु जागर्ति स्वपितेष्वपि' इति ब्रह्माण्डे ।

धारकत्वाद्धर्मो भगवान् । मरणे स्थितं भगवन्तं मानुप्राक्षीः । महति साम्पराये मुक्तौ **॥ १ ॥ १ ॥**

देवैरत्रापि विचिकित्सितं किल त्वं च मृत्या यन्न सुज्ञेयमात्थ । वक्ता वास्य त्वादृगन्यो न लभ्यो नान्यो वरस्तुल्य एतस्य कश्चित् ॥ २२ ॥ शतायुषः पुत्रपौत्रान्वृणीष्व बहून्पशून्हस्तिहिरण्यमश्वान् । भूमेर्महदायतनं वृणीष्व स्वयं च जीव शरदो यावदिच्छसि ॥ २३ ॥ एतत्तुल्यं यदि मन्यसे वरं वृणीष्व वित्तं चिरजीविकां च । महाभूमौ नचिकेतस्त्वमेधि कामानां त्वा कामभाजं करोमि ॥ २४ ॥ ये ये कामा दुर्लभा मर्त्यलोके सर्वान्कामांश्छन्दतः प्रार्थयस्व । इमा रामाः सरथाः सतूर्या न हीदृशा लम्भनीया मनुष्यैः ॥ २५ ॥ आभिर्मत्प्रत्ताभिः परिचारयस्व नचिकेतो मरणं मानुप्राक्षीः । श्वोऽभावा मर्त्यस्य यदन्तकैतत्सर्वेन्द्रियाणां जरयन्ति तेजः । अपि सर्वं जीवितमल्पमेव तवैव वाहास्तव नृत्तगीतम् ॥ २६ ॥ न वित्तेन तर्पणीयो मनुष्यो लप्स्यामहे वित्तमद्राक्ष्म चेत्त्वाम् । जीविष्यामो यावदीशिष्यसि त्वं वरस्तु मे वरणीयः स एव ॥ २७ ॥ अजीर्यताममृतानामुपेत्य जीर्यन्मर्त्यः क्वाधस्थः प्रजानन् । अभिध्यायन्वर्ण-रतिप्रमोदानतिदीर्घे जीविते को रमेत ॥ २८ ॥ यस्मिन्निदं विचिकित्सन्ति मृत्यो यत् साम्पराये महति ब्रूहि नस्तत् । योऽयं वरो गूढमनुप्रविष्टो नान्यं तस्मान्नचिकेता वृणीते ॥ २९ ॥ **इति प्रथमाध्यायस्य प्रथमा वल्ली ॥ १ ॥१॥**

सृङ्कां शृङ्खलाम् । अन्यो भगवानन्योऽहमित्यजानन्ननन्यः । तेन प्रोक्ते गतिर्ज्ञानं नास्ति । 'प्रोक्ताऽऽन्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ' इति वाक्यशेषात् । 'जीवानां चैव विष्णोश्च यो न वेत्ति भिदां पुमान् । तदनुव्रताश्च ये केचित्तेषां ज्ञानं न जायते' इति ब्रह्मवैवर्ते ।

आख्यं विष्णवाख्यं नित्यं शेवधिरिति जानामि । नित्यमाख्य विष्णुविषयैर्द्रव्यैर्मनआदिभिः । आख्यनित्यविषयैर्विष्णवाख्यनित्यविषयैर्द्रव्यैः। नित्यं भगवन्तं प्राप्तवानस्मि। ध्रुवो भगवान्। अध्रुवैस्तद्भक्तिवर्जितैर्न प्राप्यते।

क्रतोरानन्त्यहेतुम् ।स्तोमैरपि सर्वात्मना प्राप्तुमशक्यम् । स्तोमेभ्योऽपि

अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेयः ते उभे नानार्थे पुरुषं सिनीतः । तयोः श्रेय आददानस्य साधु भवति हीयतेऽर्थाद्य उ प्रेयो वृणीते ॥ १ ॥ श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेतस्तौ सम्परीत्य विविनक्ति धीरः । श्रेयो धीरोऽभिप्रेयसो वृणीते प्रेयो मन्दो योगक्षेमान्वृणीते ॥ २ ॥ स त्वं प्रियान् प्रियरूपांश्च कामानभिध्यायन्नचिकेतोऽत्यस्राक्षीः। नैतां सृङ्कां वित्तमयीमवाप्तो यस्यामज्जन्ति बहवो मनुष्याः ॥ ३ ॥

दूरमेते विपरीते विषूची अविद्या या च विद्येति ज्ञाता । विद्याभीप्सितं नचिकेतसं मन्ये न त्वा कामा बहवोलोलुपन्तः ॥ ४ ॥ अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितं मन्यमानाः । दन्द्रम्यमाणाः परियन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः ॥ ५ ॥ न सांपरायः प्रतिभाति बालं प्रमाद्यन्तं वित्तमोहेन मूढम् । अयं लोको नास्ति पर इति मानी पुनः पुनर्वशमापद्यते मे ॥ ६ ॥ श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः श्रृण्वन्तो बहवो यन्न विद्युः । आश्चर्योऽस्य वक्ता कुशलोऽस्य लब्धा आश्चर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः ॥ ७ ॥ न नरेणावरः प्रोक्त येषु सुज्ञेयो बहुधा चिन्त्यमानः । अनन्यप्रोक्ते गतिरत्र नास्ति अणीयान्ह्यतर्क्यमणुप्रमाणात् ॥ ८ ॥ नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्ताऽन्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ । यां त्वमापः सत्यधृतिर्बतासि त्वादृङ्नो भूयान्नचिकेतः प्रष्टा ॥ ९ ॥ जानाम्यहँ शेवधिरित्यनित्यं न ह्यध्रुवैः प्राप्यते हि ध्रुवं तत् । ततो मया नचिकेताश्चितोऽग्निरनित्यद्रव्यैः प्राप्तवानस्मि नित्यम् ॥ १० ॥

कामस्याप्तिं जगतः प्रतिष्ठां क्रतोरानन्त्यमभयस्य पारम्। स्तोममहदुरुगायं प्रतिष्ठां दृष्ट्वाधृत्या धीरो नचिकेतोऽत्यस्राक्षीः ॥ ११ ॥

महान्तम् । उरुगायमित्युक्तत्वाच्च न जीवविषयोऽयं प्रश्नः। 'शरो ह्यात्माब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते'। 'शरवत्तन्मयो भवेत्' । 'अभयं तितीर्षतां पारम्' । 'तादृगेव भवति' इत्यादौ सर्वत्र भेदस्यैवोक्तेश्च न जीवाभेदः । नाचिकेतं शकेमसीत्युक्तत्वाच्च नाचिकेताग्निस्थो भगवानेवोच्यत इति सिद्धम्। उरुगायं दृष्ट्वा कामस्याप्तिमत्यस्राक्षीः । न च मृत्वा यमं प्राप्तस्य नचिकेतसो मृतोऽस्ति न वेति संशयोऽस्ति ।

गह्वरे मुक्तजीवे स्थितम् । प्रवृह्य जीवात्पृथक्कृत्य। 'मुक्तजीवे स्थितं विष्णुं विदित्वा जीवतः पृथक् । मोदते मोदनीयं तं प्राप्य मुक्तस्सदैव च' इति महावाराहे । 'एतद्ध्येवाक्षरं ब्रह्म विष्णवाख्यं परमव्ययम् । सर्वस्यालम्बनं ज्ञात्वा मुच्यतेनात्र संशयः' इति च। 'देहोत्पत्तिविनाशाख्यौ ज्ञानिनोऽप्युद्भवाऽभवौ । न कुतश्चिद्यतो विष्णुर्ज्ञायतेऽतस्तदीक्षणात् । भावाऽभावौ न विदुषो यस्माज्जीवो न कश्चन । जायते म्रियते वापि स्वरूपेण कथञ्चन । अजो नित्योऽविकारश्च जीवः पुरमणन्नपि' इति च । अयं भगवान्कुतोऽपि न बभूव यस्मादतस्तद्वेत्तापि विपश्चिन्न जायते न म्रियते च । यतः कश्चिज्जीवः स्वतो न बभूव । देहसम्बन्धाद्धि जायते । विपश्चितस्तु देहसम्बन्धाभावान्न जायते न म्रियते च ।

तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठ पुराणम् । अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति ॥ १२॥ एतच्छ्रुत्वा सम्परिगृह्य मर्त्यः प्रवृद्धधर्ममणुमेनमाप्य । स मोदते मोदनीयं हि लब्ध्वा विवृतं सद्म नचिकेतसं मन्ये ॥ १३ ॥ अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् । अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वद ॥ १४॥ सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति । यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदँ संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत् ॥ १५ ॥ एतद्ध्येवाक्षरं ब्रह्म एतद्ध्येवाक्षरं परम् । एतद्ध्येवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत् ॥ १६ ॥ एतदालम्बनँ श्रेष्ठमेतदालम्बनं परम् । एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते ॥ १७॥ न जायते म्रियते वा विपश्चिन्नायं कुतश्चिन्न बभूव कश्चित् । अजो नित्यशशाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमानेऽपि देहे ॥ १८॥ हन्ता चेन्मन्यते

जीवस्यापि स्वतो मरणाभावादुभौ तौ न विजानीतः। एवं नित्यस्य जन्तोर्गुहायां निहितः। ए विष्णौ ऋतुर्यस्यसोऽक्रतुस्तन्निश्चयः। आत्मनः सकाशान्महिमानं महामानम्। 'जीवाद्गुणपरिमाणं यस्माद्विष्णोर्महत्तरम्। तस्माज्जीवात्स महिमा विष्णुरित्युच्यते श्रुताविʼ ति च। ऐश्वर्यादेवाऽऽसीनो दूरं व्रजतीत्यादि 'आसीनो दूरं व्रजति शयानो याति सर्वतः। ऐश्वर्याद्भगवान्विष्णुर्विरुद्धं घटयत्यसाविʼ ति च ॥ **१ ॥ २ ॥**

'आत्मान्तरात्मेति विभुरेक एव द्विधा स्थितः। स विष्णुः परमे वायौ परेभ्योऽप्यूर्द्धरूपके। शुभान्पिबति भोगान्स च्छायेव विदुषां प्रभुः। आतपः पापिनां नित्यं मर्यादा विष्णुयाजिनाम्। संसारस्य च पारस्थस्स विष्णुर्द्विस्वरूपकः। देवेभ्य इन्द्रियात्मभ्यो ज्यायांसोऽर्थाभिमानिनः सोमवित्तपसूर्याऽप्या अश्व्यग्नीन्द्रेन्द्रसूनवः। यमो दक्षश्चेन्द्रियेशास्सुपर्णी

हन्तुं हतश्चेन्मन्यते हतम्। उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥ १९ ॥ अणोरणीयान्महतो महीयानात्मास्य जन्तोर्निहितो गुहायाम्। तमक्रतुः पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमात्मनः ॥ २० ॥ आसीनो दूरं व्रजति शयानो याति सर्वतः। कस्तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति ॥ २१ ॥ अशरीरँ शरीरेषु अनवस्थेष्ववस्थितम्। महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥ २२ ॥ नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन। यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूँ स्वाम॥ २३ ॥ नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः। नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात् ॥ २४॥ यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनः। मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र सः ॥ २५ ॥ **इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीया वल्ली ॥ १ ॥ २ ॥**

ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्धे। छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च त्रिनाचिकेताः ॥ १ ॥ यः सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म तत्परम्। अभयं तितीर्षतां पारं नाचिकेतँ शकेमसि ॥ २ ॥ आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव च। बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥ ३ ॥ इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु

वारुणी तथा । उमेति चार्थमानिन्यस्तिस्रो द्विव्द्येकदेवताः । मनोऽभिमानिनो रुद्रवीन्द्रशेषास्त्रयोऽपि तु । ते श्रेष्ठा अर्थमानिभ्यस्तेभ्यो बुद्धिस्सरस्वती । तस्या ब्रह्मा महानात्मा ततोऽव्यक्ताभिधा रमा । तस्यास्तु पुरुषो विष्णुः पूर्णत्वान्नैव तत्समः । कश्चित्कुतश्चिच्छ्रेष्ठस्तु नास्तीति किमु सा कथा । तस्माद्वागात्मिका देवीरुमाद्यास्तु शिवादिषु । शिवादीन् ब्रह्मवाय्वोस्तु नियच्छेन्महदात्मनोः । तौ रमायां परानन्दे तां विष्णौ परमात्मनि । तद्वशत्वेन तद्ध्यानं नियमो नाम नापरः । कुतस्तु मानुषो देवान्नियच्छेद्विनियामकान्' इति च । स्वभार्यायाः परत्वं सिद्धमिति महतः परमित्येवोक्तम् ॥ १ ॥ ३ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीकाठकोपनिषद्भाष्ये प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

गोचरान् । आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ॥ ४ ॥ यस्त्वविज्ञानवान् भवत्ययुक्तेन मनसा सदा । तस्येन्द्रियाण्यवश्यानि दुष्टाश्वा इव सारथेः ॥ ५ ॥ यस्तु विज्ञानवान्भवति युक्तेन मनसा सदा । तस्येन्द्रियाणि वश्यानि सदश्वा इव सारथेः ॥ ६ ॥ यस्त्वविज्ञानवान्भवत्यमनस्कः सदाऽशुचिः । न स तत्पदमाप्नोति सँसारं चाधिगच्छति ॥ ७ ॥ यस्तु विज्ञानवान्भवति समनस्कः सदा शुचिः । स तु तत्पदमाप्नोति यस्माद्भूयो न जायते ॥ ८ ॥ विज्ञानसारथिर्यस्तु मनः प्रग्रहवान्नरः । सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ९ ॥ इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः ॥ १० ॥ महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः । पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः ॥ ११ ॥ एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते । दृश्यते त्वग्र्यया बुध्द्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥ १२ ॥ यच्छेद्वाङ्मनसि प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि । ज्ञानमात्मनि महति तदिच्छेच्छान्त आत्मनि ॥ १३ ॥ उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान्निबोधत । क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्यया दुर्ग पथः तत्कवयो वदन्ति ॥ १४ ॥ अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत् । अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते ॥ १५ ॥ नाचिकेतमुपाख्यानं मृत्युप्रोक्तँसनातनम् । उक्त्वा श्रुत्वा च मेधावी ब्रह्मलोके महीयते ॥ १६ ॥ य इदं परमं

तृणु कात्करण इति धातुः ॥ इदं गुह्यं ब्रह्म प्रवक्ष्यामि । यथा मरणं प्राप्य जीवो भवति तच्च प्रवक्ष्यामि जीवेश्वरभेदज्ञापनाय । यः कर्मफलभोक्तासुप्त्यादिमान्स जीवः । यः प्रलयादिषु जीवेषु सुप्तेषु जागर्ति स विष्णुः परं ब्रह्मेत्यर्थः । न हि जीवस्य योन्यादिगमनं ब्रह्म । जीवाद्भेदेन ज्ञातं हि ब्रह्म यथावज्ज्ञातं भवति । जीवस्यान्तिके । न हि स्वस्य स्वयं जीवोऽन्तिके भवति । वस्त्वन्तरस्य हि दूरत्वमन्तिकत्वं वा ।

'अम्नामभ्यश्च भूतेभ्यस्तपोनाम्नशिवादपि । पूर्वं यो जनयामास पूर्वाऽजातं चतुर्मुखम् । स्वात्मानं च गुहासंस्थं सर्वभूतैस्सहाऽभिभूः । यः पश्यति सदा विष्णुस्स एष हृदि संस्थित' इति च । यथा मुखादिन्द्रश्चाग्निश्चेत्यादिना जाता एवेन्द्रादयः कश्यपात्पुनर्जायन्ते न तथा भगवतो ब्रह्मा । किन्त्वजातमेवाऽद्भ्यः पूर्वमजायत जनयामास । अजायतेति जज्ञे बहुज्ञमितिवदन्तर्णीतणिच् ।

गुह्यंश्रावयेद् ब्रह्मसंसदि । प्रयतः श्राद्धकाले वा तदानन्त्याय कल्पते ॥ तदानन्त्याय कल्पत इति ॥ १७ ॥ **इति प्रथमाध्यायस्य तृतीया वल्ली ॥१॥३॥ इति काठकोपनिषदि प्रथमोऽध्यायः ॥१॥**

पराञ्चि खानि व्यतृणात्स्वयम्भूस्तस्मात्पराङ् पश्यति नान्तरात्मन् । कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् ॥ १ ॥ पराचः कामाननुयन्ति बालास्ते मृत्योर्यन्ति विततस्य पाशम् । अथ धीरा अमृतत्वं विदित्वा ध्रुवमध्रुवेष्विह न प्रार्थयन्ते ॥ २ ॥ येन रूपं रसं गन्धं शब्दान् स्पर्शांश्च मैथुनान् । एतेनैव विजानाति किमत्र परिशिष्यते । एतद्वै तत् ॥ ३ ॥ स्वप्नान्तं जागरितान्तं चोभौ येनानुपश्यति । महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥ ४ ॥ य इदं मध्वदं वेदात्मानं जीवमन्तिकात् । ईशानं भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते । एतद्वै तत् ॥ ५ ॥ यः पूर्वं तपसो जातमद्भ्यः पूर्वमजायत ॥ गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तं यो भूतेभिर्व्यपश्यति । एतद्वै तत् ॥ ६ ॥ या प्राणेन संविशत्यदितिर्देवतामयी । गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तीं या भूतेभिर्व्यजायत । एतद्वै तत् ॥ ७ ॥ अरण्योर्निहितो जातवेदा गर्भ इव सुभृतो गर्भिणीभिः । दिवेदिव ईड्यो

'अदनाददितिर्विष्णुर्यः प्राणसहितः स्थितः । उत्तमो देवताभ्यश्च सोऽत्मानं विविधात्मना । मत्स्यकूर्मादिरूपेण गुहासंस्थमजीजनत् । भूतैस्सह महाविष्णुः परमात्मा युगेयुगे' इति च । देवतामयी देवतोत्तमा । प्राणेन सहितो भवति । गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तं स्वात्मानं भूतैस्सह विविधं जनयामास । 'सर्वज्ञो भगवान्विष्णुररण्योर्गुरुशिष्ययोः । सुभृतस्तूयते नित्यं जानद्भिः पुरुषोत्तम' इति च । अर्यते ण आभ्यामित्यरणी ।

'यः प्रादुर्भावगो विष्णुर्देहादिषु च संस्थितः । स एव मूलरूपश्च साक्षान्नारायणाभिधः । मूलरूपश्च यो विष्णुः प्रादुर्भावादिगश्च सः । गुणतस्स्वरूपतो वापि विशेषं योऽत्र पशयति । अत्यल्पमपि मृत्वा स तमोऽन्धं यात्यसंशयम् । भेदाभेदविदश्चात्र तमो यान्ति न संशयः । तथैवाऽवयवानां च गुणानां च परस्परम् । क्रियाणां तेन चैतेषां भेदविच्चोभयंविदः । यान्त्येवान्धं तमो नात्र कार्या काचिद्विचारणे' इति च ।

'भवेदेकत्र संयोग इवशब्दो विरुद्धयोः । धर्मयोरुपमायां वा स्वल्पत्वे वा विवक्षित' इति शब्दनिर्णये । अतो नानेवेतीवशब्दोऽत्यल्पविषयो भेदाभेदविषयश्च । प्रथमं य इह नानेव पश्यतीति स्वरूपभेदनिषेधार्थम् । नेह नानास्ति किञ्चनेति किञ्चनशब्दादवयवानां गुणानां क्रियाणां च परस्परं तद्वता च भेदनिषेधार्थम् । भेदाभेद एव निषिध्यते न तु भेद इत्याशङ्कां निवारयितुमेवं धर्मान्पृथक्पशयन्निति भगवद्धर्माणामवयवगुणकर्मणां भेददर्शने पृथग्दोषमाह । पर्वतेषु दुर्गे शिखरे वृष्टमधो विधावति । एवं विष्णोश्च धर्मान्पृथक्पश्यन्नन्धन्तमो विधावति । विजानतो मुनेरात्मा वायुरपि तादृगेव भवति न तु स एव भवति । किम्वन्ये जीवाः । 'सर्वेषां ज्ञानिनामात्मा

जागृवद्भिर्हविष्मद्भिर्मनुष्येभिरग्निः । एतद्वै तत् ॥ ८ ॥ यतश्चोदेति सूर्योऽस्तं यत्र च गच्छति । तं देवास्सर्वे अर्पितास्तदु नात्येति कश्चन । एतद्वै तत् ॥ ९ ॥ यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह । मृत्योस्स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥ १० ॥ मनसैवेदमाप्तव्यं नेह नानास्ति किञ्चन । मृत्योस्स मृत्युं गच्छति य इह नानेव पश्यति ॥ ११ ॥

देवानां च विशेषत: । मुक्तो वायुश्च सादृश्यमेव विष्णोस्तु गच्छति । न तु तद्रूपतां याति किम्वन्ये देवमानुषाः । आभासाभासरूपास्तु वायोर्देवस्य सर्वश' इति भविष्यत्पर्वणि **॥२॥१॥४॥**

इदं पुरं भगवदधीनमित्यधिष्ठायाजस्येदं पुरमिति स्थितं कृत्वा। 'विमुक्तो निरभीमानात्पूर्णमेवापरोक्षवित् । मुरव्यतो मुच्यते पश्चाद्दुःखाद्याभासहानत' इति च । 'नित्यहीनोऽखिलैर्दोषैस्सारारूपो यतो हरि: । हंस इत्युच्यते तस्माद्वायुस्थश्शुचिषत्स्मृत: । वरसुर्वसुरित्युक्तस्स एवाप्यन्तरिक्षग:। होता सर्वेन्द्रियादिस्थो वेद्यां पूज्यश्च वेदिषत् । अत्यन्नश्चातिथिः प्रोक्तो यस्मादन्नं थमुच्यते । स द्रोणकलशे सोमे स्थित उक्तो दुरोणसत् । नृषु स्थितश्च देवेषु वरेष्वपि स एव तु । ऋतरुपे तथा वेदे व्योमाख्यप्रकृतावपि । व्योतं जगदिदं यस्यां सा व्योम श्रीरुदाहृता । अब्जगोजाद्रिजेष्वेवमास्ते सोऽब्जादिकस्ततः । तथैवर्तेषु मुक्तेषु गतास्ते पिष्णुमित्यृताः । वेदैर्मुख्यतया प्रोक्त ऋतमित्येव चोच्यते । बृहत्पूर्णगुणत्वाच्च स एव पुरुषोत्तम: । न

अङ्गुष्ठमात्र: पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति । ईशानो भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते। एतद्वै तत् ॥ १२ ॥ अङ्गुष्ठमात्र: पुरुषो ज्योतिरिवाधूमक:। ईशानो भूतभव्यस्य स एवाद्य स उ श्व: । एतद्वै तत् ॥ १३ ॥ यथोदकं दुर्गे वृष्टं पर्वतेषु विधावति । एवं धर्मान्पृथक्पश्यंस्तानेवानु विधावति ॥१४॥ यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति । एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम ॥१५॥ **इति द्वितीयाध्यायस्य प्रथमा वल्ली ॥२॥१॥ (४)॥**

पुरमेकादशद्वारमजस्यावक्रचेतस: । अधिष्ठाय न शोचति विमुक्तश्च विमुच्यते। एतद्वै तत् ॥१॥ हँ्स: शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्धोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत् । नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं बृहत् ॥२ ॥ ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयत्यपानं प्रत्यगस्यति । मध्ये वामनमासीनं विश्वेदेवा उपासते ॥ ३ ॥ अस्य विस्रंसमानस्य शरीरस्थस्य देहिन: । देहाद्विमुच्यमानस्य किमत्र परिशिष्यते। एतद्वै तत् ॥४॥ न प्राणेन

केवलं प्राण एव चेतनानां विधारकः । किन्तु विष्णुं समाश्रित्य प्राणो जीवान्बिभर्त्ययम् । अतो मुख्याश्रयो विष्णुश्चेतनानां स्वतन्त्रतः । अग्निर्यथैको लोकेषु प्रविष्टोऽन्यो न विद्यते । पाकादिकर्ताऽथाप्यस्य देवस्य प्रतिरूपकाः । रूपं रूपं प्रति ह्येते सन्त्यचेतनवह्नयः। एवं देवो वायुरपि धारकोऽयो न विद्यते । रूपं रूपं तथाप्यस्य प्रत्यभूत्प्रतिरूपकः । अचेतनः स्पर्शगम्यो योऽयमेवं जनार्दनः । एकस्स्वतन्त्रो नान्योऽस्ति सर्वजीवान्तरस्थितः । रूपं रूपं प्रति ह्यस्य प्रतिबिम्बाश्च चेतनाः । बाह्याश्च ते ततो नास्य स्वरूपं ते कथञ्चन । अनादिप्रतिबिम्बाश्च बभूवुस्ते ह्यनन्तकाः । सूर्यो यथान्तरं चक्षुः प्रतिबिम्बोऽस्य बाह्यकम् । बाह्यचक्षुर्गतैर्दोषैरन्तश्चक्षुर्न लिप्यते । अन्तश्चक्षुर्देवता तु बाह्यं चक्षुरचेतनम्। एवं बाह्यस्वतन्त्रत्वाज्जीवेभ्यः पुरुषेत्तमः । अस्वतन्त्रस्य जीवस्य दुःखैर्नैव हि लिप्यते । चेतनाभासको जीवः परमश्चेतनो हरिः । स्वतन्त्रत्वात्स्वतन्त्रो हि नैव दोषेण लिप्यत' इति कौर्मे ।

स एक एव सर्वभूतान्तरात्मा । तस्य रूपं रूपं प्रतिरूपाख्यो जीवो बभूव । बहिश्चासौ परमात्मानो नितरां भिन्नः । परतन्त्रत्वात् । आत्मैवेदमग्र आसीदित्यादिवदनादित्वापेक्षया । 'आत्मनिस्थं हरिं जानन्मुच्यते नात्र संशयः । जीवैक्येन तु तं ध्यायंस्तमस्यन्धे पतेद्ध्रुवमि' ति च । एतदेव

नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन । इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ ॥ ५ ॥ हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनम् । यथा मरणं प्राप्यात्मा भवति गौतम ॥६॥ योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः । स्थाणुमन्येऽनसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम् ॥७॥ य एषु सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः । तदेव शुक्रं तदब्रह्म तदेवामृतमुच्यते । तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन । एतद्वै तत् ॥८॥ अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव । एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥ ९ ॥ वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव । एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥ १० ॥ सूर्यो यथा सर्वलोकस्य

भगवद्रूपं प्ररमं सुखम् । ज्ञानिसुखं तु तद्विप्लुण्मात्रम् । 'ब्रह्मादीनां तु मुक्तानां सुखं विष्णुसुखस्य तु । प्रतिबिम्बस्तु विप्लुट्को विष्णोरेव परं सुखम् । सम्यग्भाति न भातीति जानीयां तत्कथं न्वहम् । तत्प्रसादमृते दिव्यमनिर्देश्यं परं सुखमि'ति च महावाराहे **॥२॥२॥५॥**

'सर्वोच्चो भगवान्विष्णुर्मूलं भूमिवदस्यतु । जगदाख्यस्य वृक्षस्य शाखा देवास्ततोऽवमाः । वृक्षमूलं रमादेवी सोऽश्व आशुगतेर्हरिः । तव्द्याप्तत्वात्तदन्नत्वादश्वत्थोऽयं प्रकीर्तितः । प्रवाहतस्त्वनादिश्च मुख्यतस्त्वमृतो हरिः । मुख्यामृतस्स एवैको जगन्नित्यं प्रवाहतः । प्राणाख्ये तु हरौ सर्वमेजत्यस्माच्च निस्सृतम् । वज्रवद्भयदं चैव स्वधर्मस्यातिलङ्घने । जीवे

चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः । एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः ॥ ११ ॥ एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा एकं रूपं बहुधा यः करोति । तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥ १२ ॥ नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् । तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम् ॥ १३ ॥ तदेतदिति मन्यन्तेऽनिर्देश्यं परमं सुखम् । कथं नु तद्विजानीयां किमु भाति न भाति वा ॥ १४ ॥ न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ १५ ॥ **इति द्वितीयाध्यायस्य द्वितीया वल्ली ॥२॥२॥(५)॥**

ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाख एषोऽश्वत्थः सनातनः । तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते । तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन । एतद्वै तत् ॥ १ ॥ यदिदं किञ्च जगत्सर्वं प्राण एजति निःसृतम् । महद्भयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ २ ॥ भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः । भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः ॥ ३ ॥ इह चेदशकद्बोद्धुं प्राक् शरीरस्य विस्रसः । ततः स्वर्गेषु लोकेषु शरीरत्वाय कल्पते ॥ ४ ॥ यथाऽऽदर्शे तथात्मनि यथा स्वप्ने तथा पितृलोके । यथाप्सु परीव दृश्यते तथा गन्धर्वलोके । छायातपयोरिव ब्रह्मलोके ॥ ५ ॥ इन्द्रियाणां

स्थितस्तु भगवान्दृश्यते ज्ञानदृष्टितः । आदर्शे मुखवत्सम्यङ्ग्न तथा पितृलोकगः । ततः किञ्चित्स्पष्टतया गान्धर्वे दृश्यते हरिः। नाऽत्यातपे न च्छायायां यथैवाहनि दृश्यते । स्पष्टं तथा ब्रह्मलोके दृश्यते पुरुषोत्तम' इति च । पुनरिन्द्रियेभ्यः परं मन इत्यादि देवतातारतम्यज्ञानपूर्वकं भगवतः सर्वोत्तमत्वज्ञान एव सर्ववाक्यानां महातात्पर्यमिति ज्ञापयितुम् । 'तारतम्यपरिज्ञानपूर्वकं सर्वतो हरेः । आधिक्ये सर्ववाक्यानां तात्पर्यं महदिष्यते' इति च ।

'प्रादुर्भावानृते विष्णुमिन्द्रियैर्नैव पश्यति । प्रादुर्भावानपियदा ज्ञानदृष्ट्यैव पश्यति । तदैव मुच्यते योगी न दुष्टैरिन्द्रियैः क्वचित्' इति च । प्रभवाप्ययौ प्रति हि योगः । भगवतस्सकाशात्प्रभवाप्ययौ । अधिकस्सतोऽयं भगवान्तसर्वस्मादपि केशवः । अस्तीति नामकस्तस्मात् ज्ञातव्यस्स तथैव च । अनाधिक्यं जानतां तु कथं स उपलभ्यते । प्रकृतेः पुरुषाणां च तत्त्वं भावयति स्फुटम् । तत्त्वभावस्ततो विष्णुस्तत्प्रसादात्तु तस्य हि । आधिक्यं ज्ञायते सत्तः प्रसादश्च तथाविदः। अनादिकालादाधिक्यं सर्वस्माज्जानतो हरेः । पुनःपुनर्वृद्धिमेति तज्ज्ञानं हि

पृथग्भावमुदयास्तमयौ च यत् । पृथगुत्पद्यमानानां मत्वा धीरो न शोचति ॥ ६ ॥ इन्द्रियेभ्यः परं मनो मनसः सत्वमुत्तमम् । सत्वादधि महानात्मा महतोऽव्यक्तमुत्तमम् ॥ ७ ॥ अव्यक्तात्तु परः पुरुषो व्यापकोऽलिङ्ग एव च । तं ज्ञात्वा मुच्यते जन्तुरमृतत्वं च गच्छति ॥ ८ ॥ न सन्दृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चिदेनम् । हृदा मनीषी मनसाऽभिक्लृप्तो य एनं विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ ९ ॥ यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह । बुद्धिश्च न विचेष्टति तामाहुः परमांगतिम् ॥ १० ॥ तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम् । अप्रमत्तस्तदा भवति योगा हि प्रभवाप्ययौ ॥ ११ ॥ नैव वाचा न मनसा प्राप्तुं शक्यो न चक्षुषा । अस्तीति ब्रुवतोऽन्यत्र कथं तदुपलभ्यते ॥ १२ ॥ अस्तीत्येवोपलब्धव्यस्तत्त्वभावेन चोभयोः। अस्तीत्येवोपलब्धस्य नत्वभावः प्रसीदति ॥ १३ ॥ यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य

भवेभवे । येषामाधिक्यविज्ञानं नैव पूर्वं हरेर्भवेत् । तेषां पश्चाच्च नैव स्यादभिभूतं तु तत्पुनः । व्यञ्जकाद्व्यक्तिमभ्येति तस्मात्तज्ज्ञानमुत्तमम्' इति च।

'अन्तःकरणकामानां त्यागो व्यक्तिश्चिदात्मनाम् । कामानां तु तदा मुक्तौ मृतिं नैवाभियास्यति । मिथ्याज्ञानग्रन्थिभिस्तु नितरां मुच्यते यदा । तदामृतत्वमेवैति तदर्थं चानुशासनम् । शरीरभूतो विष्णोस्तु जीवस्तद्वशगो यतः । अधिष्ठितश्च तेनैव विजानीयात्पृथक्ततः । स्वाख्याच्छरीराज्जीवात्तु प्रवृहेद्विष्णुमव्ययम्' इति च ।

'यस्यात्मा शरीरम्। य आत्मानमन्तरो यमयति' इति च । जनानां हृदय इत्युक्तत्वाच्चजीवात्पृथग्घरिरिति सिद्धम् । 'देहाङ्गुष्ठमितो देहे जीवाङ्गुष्ठमितो हृदि । जीवस्य स तु विज्ञेयो जीवाद्भेदेन मुक्तये' इति च । संसारिशरीरेणाभेदो वादिना केनापि नाङ्गीकृतः । न च लोके सिद्धः ।

हृदि स्थिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥ १४ ॥ यदा सर्वे प्रभिद्यन्ते हृदयस्येह ग्रन्थयः । अथ मर्त्योऽमृतो भवति एतावदनुशासनम् ॥ १५ ॥ शतं चैकाच हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका । तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वगन्या उत्क्रमणे भवन्ति ॥ १६ ॥ अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः । तं स्वाच्छरीरात्प्रवृहेन्मुञ्जादिवेषीकां धैर्येण । तं विद्याच्छुक्रममृतं तं विद्याच्छुक्रममृतमिति ॥ १७ ॥ मृत्युप्रोक्तां नचिकेतोऽथ लब्ध्वा विद्यामेतां योगविधिं च कृत्स्नम् । ब्रह्मप्राप्तो विरजोऽभूद्विमृत्युरन्योऽप्येवं यो विदध्यात्ममेव ॥ १८ ॥

द्वितीयाध्यायस्य तृतीया वल्ली ॥ २ ॥ ३ ॥ (६) ॥

इति श्रीकाठकोपनिषत् सम्पूर्णा ॥

जनानामितिभेदात् । नजीवोऽङ्गुष्ठमात्रः । अतो विष्णोर्जीवाद्भेद उक्तः अतस्सर्वोत्तमो विष्णुरिति सिद्धम् ॥ २ ॥ ३ ॥ ६ ॥

नमो भगवते तस्मै विष्णवे प्रभविष्णवे ।
यस्याहमाप्त आप्तेभ्यो यो म आप्ततमस्सदा ॥ १ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते
श्रीकाठकोपनिषद्भाष्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥
॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

***

॥ श्रीः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम्

तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यम्

॥ ॐ ॥ सत्यं ज्ञानमनन्तमानन्दं ब्रह्म सर्वशक्त्येकम् ।
सर्वैर्देवैरीड्यं विष्णवाख्यं सर्वदैमि सुप्रेष्ठम् ॥ १ ॥

'आदित्यसंस्थिताद्विष्णोः श्रुत्वा ब्रह्मा यथा हरिम् । तुष्टाव तत्प्रकारेण वरुणोक्तेन वै भृगुः । विष्णुमस्तौत्तथा प्राह शन्नोमित्रादिका श्रुतिः । यदुवाच हरिः सूर्यमण्डलस्थः परः पुमान् । ब्रह्मा तदाह वरुणे वरुणो भृगवेऽपि तु । शन्नो मित्रादिभिर्वाक्यैस्तैरेव हरिमस्तुवत् । भृगुः नन्नात्मकं पूर्णमन्नादिमयमच्युतम् । मुक्तगीतावसानैस्तु स्तुतस्तेन जनार्दनः । सुप्रीतः प्रददौ ज्ञानं स्वात्मभक्तिं च शाश्वतीम्' इत्यादि यजुःसंहितायाम् । 'भृगुवाक्यतया वायुनमस्कारादिकं हरिः । प्रोवाच ब्रह्मणे चैवं वचः सुबहुदर्शिषु' इति च ।

॥ तैत्तिरीयोपनिषत् ॥

॥ १. शीक्षावल्ली ।

॥ॐ॥ ओं शन्नो मित्रः शं वरुणः । शन्नो भवत्वर्यमा । शन्न इन्द्रो बृहस्पतिः । शन्नो विष्णुरुरुक्रमः । नमो ब्रह्मणे । नमस्ते वायो । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि । ऋतं वदिष्यामि । सत्यं वदिष्यामि । तन्मामवतु । तद्वक्तारमवतु । अवतु माम् । अवतु वक्तारम् । ओं शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ १ ॥

वरणीयो वर्णः । स्वरतेस्तु स्वरः । मानात्त्राता मात्रा । बलरूपः समश्च सर्वरूपेषु । सन्ततश्च ।

'वर्णादिवाचकं रूपं ज्ञेयं वर्णादिनामकम् । विष्णोर्वर्णादिसंस्थं च पुंसु तत्तत्क्रियाप्रदम् । नारायणादिरूपाणि लोकादिषु च पञ्चसु । अनिरुद्धावसानानि ध्येयानि चतुरात्मना । वासुदेवादिकान्येव तानि पूर्वोत्तरार्णयोः । संहितायास्तथा सन्धौ सन्धाने चापि कृत्स्नशः । यो वेदैतानि रूपाणि सर्वभोगसमन्वितः । प्राप्नोति वैष्णवं स्थानं मुक्तः स्वर्गाभिधं परम् । यो विश्वरूपो भगवान्च्छन्दसामधिपो हरिः । छन्दोभ्योऽमृतरूपेभ्यः सुव्यक्तस्तदुपासनात् । मेधावी तत्त्वविज्ञानी भूत्वा क्षिप्रं विमुच्यते' इति च ।

ओं शीक्षां व्याख्यास्यामः । वर्णः स्वरः । मात्रा बलम् । साम सन्तानः । इत्युक्तः शीक्षाध्यायः ॥ २ ॥ सह नौ यशः । सह नौ ब्रह्मवर्चसम् । अथातः सँहिताया उपनिषदं व्यारव्यास्यामः । पञ्चस्वधिकरणेषु । अधिलोकमधिज्यौतिषमधिविद्य-मधिप्रजमध्यात्मम् । ता महासँहिता इत्याचक्षते ॥३॥ अथाधिलोकम् । पृथिवी पूर्वरूपम् । द्यौरुत्तररूपम् । आकाशः सन्धिः वायुः सन्धानम् । इत्यधिलोकम् ॥ ४ ॥ अथाधिज्यौतिषम् । अग्निः पूर्वरूपम् । आदित्य उत्तररूपम् । आपः सन्धिः । वैद्युतः सन्धानम् । इत्यधिज्यौतिपम ॥ ५ ॥ अथाधिविद्यम् । आचार्यः पूर्वरूपम् अन्तेवास्युत्तररूपम् । विद्या सन्धिः प्रवचनँ सन्धानम् । इत्यधिविद्यम् ॥ ६ ॥ अथाधिप्रजम् । माता पूर्वरूपम् । पितोत्तररूपम् । प्रजा सन्धिः । प्रजननँ सन्धानम् । इत्यधिप्रजम् ॥ ७ ॥ अथाध्यात्मम् । अधरा हनुः पूर्वरूपम् । उत्तरा हनुरुत्तररूपम् । वाक्सन्धिः । जिह्वा सन्धानम् । इत्यध्यात्मम् । इतीमा महासँहिताः य एवमेता महासँहिता व्याख्याता वेद । सन्धीयते प्रजया पशुभिः । ब्रह्मवर्चसेनान्नाद्येन सुवर्गेण लोकेन ॥ ८ ॥ यच्छन्दसामृषभो विश्वरूपः । छन्दोभ्योध्यमृतात्संबभूव । स मेन्द्रो मेधया स्पृणोतु । अमृतस्य देवधारणो भूयासम् । शरीरं मे विचर्षणम् । जिह्वा मे मधुमत्तमा

'वेदावासत्वतो विष्णुर्ब्रह्मकोश इति स्मृतः । भगः षड्गुणपूर्णत्वात् बहुरूपत्वतो विभुः । सहस्रशाख इत्युक्तस्तमुपास्य जनार्दनम् । मुच्यते नात्र सन्देहः सर्वभोगैश्च पूज्यत' इति प्रक्लृप्ते ।

'आवहन्ती चिरं सर्वभोगान्या श्रीः सनातनी । तां मय्यावह गोविन्द सुशिखण्डोपशोभिताम्' इति च ।

'भूरादि व्याहृतीभिस्तु वाच्यं मूर्तिचतुष्टयम् । अनिरुद्धादिकं वासुदेवान्तं देहमध्यगः । वासुदेवो महोनामा त्वनिरुद्धः शिरो मतः । भूर्नामाथ भुवोनामा बाहू प्रद्युम्न ईरितः । सङ्कर्षणः सुवर्नामा पादौ तस्य महात्मनः । अनन्योऽप्यन्यशब्देन चतुरात्मा प्रकीर्त्यते । निर्विशेषोऽपि भगवान्सङ्ख्यामात्रविशेषतः । लोकज्योतिः प्राणवेदेष्वेकः स पुरुषोत्तमः । प्रत्येकशश्चातुरात्म्यात्षोडशात्मा प्रकीर्तितः । महीयते महति च स्वयं स भगवान्हरिः । पूज्यपूजकभेदोऽत्र नैव कश्चिदपीष्यते । नामप्रवृत्तिहेतुत्वात् नामलोकादिकं हरेः । अयं समीपस्थतया त्वसौ प्राणे स्थितत्वतः ।

। कर्णाभ्यां भूरिविश्रुवम् । ब्रह्मणः कोशोऽसि मेधया पिहितः । श्रुतं मे गोपाय ॥९॥ आवहन्ति वितन्वाना कुर्वाणा चीरमात्मनः । वासाँसि मम गावश्च । अन्नपाने च सर्वदा । ततो मे श्रियमावह । लोमशां पशुभिः सह स्वाहा ॥१०॥ आ मा यन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । वि मायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । प्र मायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । दमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । शमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । यशो जनेऽसानि स्वाहा । श्रेयान् वस्यसोऽसानि स्वाहा । तं त्वा भगप्रविशानि स्वाहा । स मा भग प्रविश स्वाहा । तस्मिन्त्सहस्रशाखे । नि भगाहं त्वयि मृजे स्वाहा ॥ ११ ॥ यथापः प्रवतायन्ति । यथा मासा अहर्जरम् । एवं मां ब्रह्मचारिणः । धातरा यन्तु सर्वतः स्वाहा । प्रतिवेशोऽसि प्र मां भाहि प्र मा पद्यस्व ॥ १२ ॥ भूर्भुवः सुवरिति वा एतास्तिस्रो व्याहृतयः । तासामु ह स्मैतां चतुर्थीम् । माहाचमस्यः प्रवेदयते । मह इति । तद्ब्रह्म । स आत्मा । अङ्गान्यन्या देवताः ॥ १३ ॥ भूरिति वा अयं लोकः । भुव

ईक्षणादन्तरिक्षं चाथादित्यस्थोऽदितेः सुतः । अग्निरग्नौ स्थितत्वाच्च वायुर्वयति यज्जगत् । चन्द्र आह्लादरूपत्वादृगर्च्यत्वा ज्जनार्दनः । यजुर्याज्यस्वरूपत्वात्साम चासौ समत्वतः । बृहत्त्वाद्ब्रह्म वेदानां समुदायेऽखिले स्थितः । तत्सम्बन्धाद्वेदराशिर्ब्रह्मशब्देन कीर्तितः । प्रकृष्टनयनात्प्राणोऽपानोऽवाङ्नयनाद्धरिः । विविधं नयनाद्व्यानः सोऽन्नं सर्वोपजीव्यतः । एवं षोडशरूपोऽसौ चतुरात्माव्यवस्थितः । महाचमसनामाऽसौ यस्मादतिचमत्कृतिः । माहाचमस्यस्तज्ज्ञानी ब्रह्मा सम्परिकीर्तितः । एवं षोडशरूपाणां ज्ञानयोग्यश्चतुर्मुखः । स एव ब्रह्मवित्तस्मात्पूज्यते मुक्तिगोऽपि सन् । सर्वदेवैरतितरां यः सम्यक् षोडशात्मविदि'ति व्याहृतितत्त्वे ।

'तस्य भूरिति शिरः एकं शिरः एकमेतदक्षरं भुव इति बाहू द्वौ बाहू द्वे एते अक्षरे सुवरिति प्रतिष्ठे द्वे प्रतिष्ठे द्वे एते अक्षरे' इत्यादि श्रुतेः । सर्वव्याहृतीनां प्रवेत्ता माहाचमस्यश्चतुर्थीत्वेनैतां प्रवेदयत इति विशेषः । 'भूर्नामा स्फूर्तिरूपत्वाद्भूरिवीर्यत्वतो भुवः । सुवः सुबलरूपत्वान्महः पूर्णत्वतो विभुः । तदेतच्चतुराकारं ब्रह्मोक्तं गुणबृंहणात् । स आत्मा सर्वदेवानां चतुरात्मा जनार्दनः । तस्य ब्रह्मादयो देवा अङ्गमागन्तुकत्वतः । वासुदेवादिरूपोऽसौ षोडशात्मा चतुश्चतुः । स एव सर्ववेदोक्तः सर्वविद्यासु चेश्वरः । प्रणवार्था व्याहृतयो व्याहृत्यर्था ऋगादयः । इतिहासः पुराणं च पञ्चरात्रं च सर्वशः । सम्यग्व्याहरणाद्विष्णोः श्रुता व्याहृतयस्त्विवति । सर्ववेदोक्तसर्वस्वव्याहृतेर्व्याहृतित्वमु । विशेषेणाहरन्तीमं विष्णुमित्यथवा स्मृता' इति व्याहृतिसारे ।

इत्यन्तरिक्षम् । सुवरित्यसौ लोकः । मह इत्यादित्यः । आदित्येन वा व सर्वे लोका महीयन्ते । भूरिति वा अग्निः । भुव इति वायुः । सुवरित्यादित्यः । मह इति चन्द्रमाः । चन्द्रमसा वाव सर्वाणि ज्योतीꣳषि महीयन्ते । भूरिति वा ऋचः । भुव इति सामानि ।

'य एष हृदयाकाशस्त्वनिरुद्धस्तु तद्गतः । प्रद्युम्नस्तालुमध्यस्थो लम्बिन्यामिन्द्रनामकः । व्याख्यः सुपर्णरूपत्वात्केशान्ते वर्तते तु यः । सङ्कर्षणः सुपर्णात्मा वासुदेवोऽव्ययः स्मृतः । यस्माद्व्यपगते स्थाता जगति प्रलये विभुः । अशीर्षककपालोऽसौ कपालादुपरि स्थितः । अनिरुद्धस्तु भूर्नामा हुताशे संव्यवस्थितः । प्रद्युम्नो भगवान्वायौ भुव इत्येव कीर्तितः । सङ्कर्षणः सुवर्नामा सूर्ये तिष्ठति केशवः । महोनामा वासुदेवो ब्रह्मणिस्थश्चतुर्मुखे । स वासुदेवः स्वाराज्यं व्याप्यास्मिन्मनसस्पतौ । अनिरुद्धे च संव्याप्तस्ततो वागादिनां पतिः । वागादिषु स्थितो नित्यं भवत्येव जनार्दनः । स्वव्यापी च जगव्द्यापी नित्यैश्वर्यात्स ईश्वरः । आकाशवव्द्याप्तदेहः सत्यात्मा गुणपूर्तितः । वायोर्विशेषरमको बलानन्दस्वरूपवान् । ज्ञानानन्दस्वरूपोऽसौ शान्तिनामा सुखोन्नतेः । अन्तगत्वात्स्वतः पूर्तेः समृद्धं तत्प्रकीर्तितम् । इत्युपास्व प्राथमिको योग्यस्त्वं मदुपासने । प्राधान्यादिति पूर्वं हि प्राह विष्णुश्चतुर्मुखम्' इति ब्रह्मसारे ।

सुवरिति यजूꣳषि । मह इति ब्रह्म। ब्रह्मणा वाव सर्वे वेदा महीयन्ते । भूरिति वै प्राणः । भुव इत्यपानः । सुवरिति व्यानः । मह इत्यन्नम् । अन्नेन वाव सर्वे प्राणा महीयन्ते । ता वा एताश्चतस्रश्चतुर्धा । चतस्रश्चतस्रो व्याहृतयः । ता यो वेद । स वेद ब्रह्म । सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ति ॥ १४ ॥

स य एषोन्तर्हृदय आकाशः । तस्मिन्नयं पुरुषो मनोमयः अमृतो हिरण्मयः । अन्तरेण तालुके । य एष स्तन इवावलम्बते । सेन्द्रयोनिः । यत्रासौ केशान्तो विवर्तते । व्यपोह्य शीर्षकपाले ॥१५॥ भूरित्यग्नौ प्रतितिष्ठति । भुव इति वायौ । सुवरित्यादित्ये । मह इति ब्रह्मणि । आप्नोति स्वाराज्यम् । आप्नोति मनसस्पतिम् । वाक्पतिश्चक्षुष्पतिः । श्रोत्रपतिर्विज्ञानपतिः । एतत्ततो भवति ॥ १६ ॥ आकाशशरीरं ब्रह्म । सत्यात्मप्राणारामं मन आनन्दम् । शान्तिसमृद्धममृतम् । इति प्राचीनयोग्योपास्व ॥१७॥

'पृथिव्याद्यं पाङ्क्तषट्कं पाङ्क्तेनैव स्वयं हरिः । नारायणादिरूपेण बलयत्यञ्जसा प्रभुः । इत्युवाच स्वयं विष्णुर्वेदद्रष्टा गुणाधिक' इति तत्त्वसंहितायाम् ।

आत्मा । अहङ्कारतत्त्वम् । 'ओंनामा भगवान्विष्णुरधिकोच्चगुणत्वतः । यद्यद्रूपं भगवतस्तदिदं सर्वमेव च । ओमेवाधिकपूर्णत्वात्तस्माद्यज्ञेषु चर्त्विजः । ओमित्येव स्वकर्माणि कुर्वंत्युद्दिश्य केशवम् । अधिकोच्च श्रृणुष्वेति हरिमध्वर्युराह हि । अधिकोच्च महाधाम सूच्चदेवेति चादरात् । प्रतिप्रतिगृणात्येनं शंरूपात्युच्चशावन । इत्याह होता शस्त्रेषु तथैवान्येऽपि चर्त्विजः । एवं स्वाध्यायकृच्चाह ब्रह्मप्राप्त्यर्थमञ्जसा । एवं जानन्त एते तु प्राप्नुवन्त्येव तत्परमि'ति च ।

ऋतं च स्वाध्यायप्रवचने च कर्तव्यानि । प्रवचनं व्याख्यानम् । यथार्थज्ञानमृतम् । तत्पूर्वकं यथार्थवचनं करणं च सत्यम् । 'ऋतं यथार्थविज्ञानं सत्यं तत्पूर्विका कृतिः । ध्यानसत्ये पूज्यपूजा तप इत्यभिधीयत' इति शब्दनिर्णये । सर्वकर्मकृतिकालेष्वपि स्वाध्यायप्रवचनयोः

पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौर्दिशोऽवान्तरदिशाः । अग्निर्वायुरादित्यश्चन्द्रमा नक्षत्राणि । आप ओषधयो वनस्पतय आकाश आत्मा । इत्यधिभूतम् । अथाध्यात्मम् । प्राणो व्यानोऽपान उदानः समानः । चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक्त्वक् । चर्म माँसँस्नावास्थि मज्जा । एतदधिविधाय ऋषिरवोचत् । पाङ्क्तं वा इदँ सर्वम् । पाङ्क्ते नैव पाङ्क्तँ स्पृणोतीति ॥ १८ ॥ ओमिति ब्रह्म । ओमितीदँ सर्वम् । ओमित्येतदनुकृति ह स्म वा अप्यो श्रावयेत्याश्रावयन्ति । ओमिति सामानि गायन्ति । ओँशोमिति शस्त्राणि शँसन्ति । ओमित्यध्वर्युः प्रतिगरं प्रतिगृणाति । ओमिति ब्रह्मा प्रसौति । ओमित्यग्निहोत्र मनुजानाति । ओमिति ब्राह्मणः प्रवक्ष्यन्नाह ब्रह्मोपाप्रवानीति । ब्रह्मैवोपाप्नोति ॥ १९ ॥ ऋतं च स्वाध्यायप्रवचने च । सत्यं च स्वाध्यायप्रवचने च । तपश्च स्वाध्यायप्रवचने च । दमश्च स्वाध्यायप्रवचने च । शमश्च स्वाध्यायप्रवचने च

कर्तव्यत्वात्तयोः सर्वत्रानुषङ्गः । 'मन्त्रो मन्त्रार्थवचनमन्यस्य त्वात्मनोऽपि वा । सर्वकर्मसु कर्तव्यौ सर्वकर्मात्मकौ यत'इति कर्मतत्त्वे । आत्मनश्चेन्मनसैवार्थवचनम् । 'मानुषं मानुषो धर्मो देवा अपि हि मानुषे । मनुष्यवत्प्रवर्तन्ते नैवैश्वर्यप्रकाशिन' इति च । 'प्रजाया रक्षणं चैव पुनः प्रजननं तथा । प्रकृष्टजातिकरणं कर्मभिस्तनये पितुरि'ति च ।

'सत्ये तपसि वा चीर्णे सर्वकर्म कृतं भवेत् । स्वाध्याये च प्रवचने ह्यन्तर्भावो विशेषत' इति च । 'यं यं क्रतुमधीते तेन तेनास्येष्टं भवती'ति च श्रुतिः । 'जप्येनैव तु संसिध्येद्ब्राह्मणो नात्र संशयः। कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यत' इति भारते ।'सम्यग्ज्ञात्वा तु यो विष्णुं व्याख्यायीत जपेत च । न तस्य किञ्चिदकृतं कर्तव्यं मुच्यते च स' इति कर्मतत्त्वे।

'संसारवृक्षच्छेत्ताहं मत्कीर्तिः पर्वतोपमा । अत्युत्कृष्टेन हरिणा पावितोऽस्मि यतः स्फुटम् । वाजिरूपश्च नेता च वाजिनी सूर्य उच्यते। तत्रस्थो भगवान्विष्णुः सम्प्रोक्तो वाजिनीवसुः । तेनामृतोऽस्मि द्रविणं नित्यानन्दस्वरूपतः । तेनामृतेन सिक्तोऽहं तेन व्याप्तो यतः सदा । इत्याह मन्त्रदृक्पूर्वं त्रिशङ्कुर्मानवो नृप' इति यजुर्विवेके ।

।। अग्नयश्च स्वाध्यायप्रवचने च । अग्निहोत्रं च स्वाध्यायप्रवचने च । अतिथयश्च स्वाध्यायप्रवचने च । मानुषं च स्वाध्यायप्रवचने च । प्रजा च स्वाध्यायप्रवचने च । प्रजनश्च स्वाध्यायप्रवचने च। प्रजातिश्च स्वाध्यायप्रवचने च ॥ २०॥ सत्यमिति सत्यवचा राथीतरः । तप इति तपोनित्यः पौरुशिष्टिः। स्वाध्याय प्रवचने एवेति नाको मौद्गल्यः । तद्धि तपस्तद्धि तपः ॥ २१ ॥ अहं वृक्षस्य रेरिवा । कीर्तिः पृष्ठं गिरेरिव । ऊर्ध्वपवित्रो वाजिनीवस्वमृतमस्मि । द्रविणँ सवर्चसम् । सुमेधा अमृतोक्षितः । इति त्रिशङ्कोर्वेदानुवचनम् ॥२२॥ वेदमनूच्याचार्योऽन्तेवासिनमनुशास्ति ।-सत्यं वद । धर्मं चर । स्वाध्यायान्मा प्रमदः । आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य

संहितायाः पञ्चाधिकरणाभिमानित्वं प्राणादिरूपस्य वायोरपि भवति । पृथिव्यन्तरिक्षम् इत्युक्तपाङ्क्तत्वं च । अत उपक्रमोपसंहारयोस्त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्मवदिष्यामि त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्मावादिषमिति युज्यते ॥ **॥ इति प्रथमवल्ली सम्पूर्णा ॥ १ ॥**

प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः । सत्यान्न प्रमदितव्यम् । धर्मान्न प्रमदितव्यम् । कुशलान्न प्रमदितव्यम् । भूत्यै न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् । देवपितृकार्याभ्यां न प्रमदितव्यम् । मातृदेवो भव । पितृदेवो भव । आचार्यदेवो भव । अतिथिदेवो भव । यान्यनवद्यानि कर्माणि । तानि सेवितव्यानि । नो इतराणि । यान्यस्माकँ सुचरितानि । तानि त्वयोपास्यानि । नो इतराणि । ये के चास्मच्छ्रेयाँसो ब्राह्मणाः । तेषां त्वयाऽऽसने न प्रश्वसितव्यम् । श्रद्धया देयम् । अश्रद्धया देयम् । श्रिया देयम् । ह्रिया देयम् । भिया देयम् । संविदा देयम् ॥२३॥

अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा वा वृत्तविचिकित्सा वा स्यात् । ये तत्र ब्राह्मणाः संमर्शिनः । युक्ता आयुक्ताः । अलूक्षा धर्मकामाः स्युः । यथा ते तत्र वर्तेरन् । तथा तत्र वर्तेथाः । अथाभ्याख्यातेषु । ये तत्र ब्राह्मणाः संमर्शिनः । युक्ता आयुक्ताः । अलूक्षा धर्मकामाः स्युः । यथा ते तेषु वर्तेरन् । तथा तेषु वर्तेथाः । एष आदेशः । एष उपदेशः । एषा वेदोपनिषत् । एतदनुशासनम् । एवमुपासितव्यम् । एवमु चैतदुपास्यम् ॥

शन्नो मित्रः शं वरुणः शन्नो भवत्वर्यमा । शन्न इन्द्रो बृहस्पतिः । शन्नो विष्णुरुरुक्रमः । नमो ब्रह्मणे । नमस्ते वायो । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि । त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्मावादिषम् । ऋतमवादिषम् । सत्यमवादिषम् । तन्मामावीत् । तद्वक्तारमावीत् । आवीन्माम् । आवीद्वक्तारम् । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ २४॥

॥ इति प्रथमवल्ली सम्पूर्णा ॥ १ ॥

॥२ . ब्रह्मवल्ली ॥

स्वयोग्यं ब्रह्मविद्भुङ्क्ते विरिञ्चेन परेण च । ब्रह्मणा सह तद्वश्यः सुखमेव न दुष्कृतम्' इति च ।

''य एष भगवान्विष्णुर्भूतस्रष्टा गुणाधिकः । स एवान्नात्पुनर्जातो ह्यजातोऽपि यतो विभुः । अन्नात्मनि शरीरेऽसौ व्यज्यते सुविवेकिभिः । अन्नस्य सारभूतोऽयं शरीरस्य च केशवः । अन्ननामा चान्नसंस्थः शरीरेषु च संस्थितः । अत्तृत्वात्सर्वलोकानामन्नमित्युच्यते हरिः । उपजीव्यश्च भूतानामिति चान्नं जनार्दनः । स ज्यायान् सर्वभूतेभ्यः तस्मात्सर्वौषधं स्मृतः । संसारे दह्यमानानामाश्रयत्वात्स औषधम् । प्रचुरं मय इत्युक्तं प्रचुरात्ता यतो हरिः । प्रचुरैः सेव्यते नित्यमतोऽन्नमय ईरितः । देहस्यैव शिरस्यस्य शिरो विष्णोः प्रतिष्ठितम् । बाह्वोः पक्षौ तथा मध्ये मध्यं पश्चात्तनौ तथा । पुच्छमित्येष भगवाननिरुद्धः स्वयं हरिः ।

॥ हरिः ॐ॥ सह नाववतु सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै । तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहै ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ १ ॥ ॐ ब्रह्मविदाप्नोति परम् । तदेषाऽभ्युक्ता । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् । सोऽश्नुते सर्वान्कामान्त्सह । ब्रह्मणा विपश्चितेति ॥ २ ॥ तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशःसम्भूतः । आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः । अग्नेरापः । अद्भ्यः पृथिवी । पृथिव्याओषधयः । ओषधीभ्योऽन्नम् । अन्नात्पुरुषः ॥ ३ ॥ स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः । तस्येदमेव शिरः । अयं दक्षिणः पक्षः । अयमुत्तरः पक्षः । अयमात्मा । इदं पुच्छं प्रतिष्ठा ॥ ४ ॥ तदप्येष श्लोको भवति ॥ अन्नाद्वै प्रजाः प्रजायन्ते । याः काश्च पृथिवीँ श्रिताः । अथो अन्नेनैव जीवन्ति । अथैनदपि यन्त्यन्ततः । अन्नँ हि भूतानां ज्येष्ठम् । तस्मात्सर्वौषधमुच्यते । सर्वं वै तेऽन्नमाप्नुवन्ति । येऽन्नं ब्रह्मोपासते । अन्नँ हि भूतानां ज्येष्ठम् । तस्मात्सर्वौषधमुच्यते । अन्नाद्भूतानि जायन्ते । जातान्यन्नेन

तस्याऽन्तरं परं रूपमभिन्नमपि भिन्नवत् । प्रद्युम्नाख्यं प्राणमयं प्रणेतृत्वात्प्रकीर्तितम् । शिरस्तस्य प्राणगतं प्राण इत्येव नामतः । व्यानाख्यो दक्षिणः पक्षो व्यानागश्चोत्तरस्तथा । अपानाख्यो अपानगत आकाशस्थं च मध्यमम् । आकाशाकाख्यं तथा पुच्छं पृथ्व्यां पृतिविनामकम् । उदान आकाशनामा समानः पृथिवीति च । प्रणेतृत्वात्प्राणनाम शिरो विष्णोः प्रकीर्तितम् । विशेषाच्चेष्टयेद्यस्माद्व्यानाख्यो दक्षिणः करः । यस्मादपनये-द्दोषानपानः सव्य उच्यते । आकाशस्त्ववकाशत्वान्मध्यदेहो महात्मनः । पृथिवी पुच्छमस्योक्तं सर्वस्यापि प्रधारणात् । स एष जगतामायुः तस्मिन्सङ्कर्षणः स्थितः। शिरस्तस्य यजुर्नाम यज्ञानां हरणात्स्मृतम् । यजुःसंस्थं च बाहू तु ऋक्सामान्तस्थितौ सदा । ऋगर्चनायाः स्वीकारात्साम दोषात्समीकृतेः । पंचरात्रगतं मध्यमादेशाख्यं सुविस्तृतेः । अथर्वाख्यं तथा पुच्छमधरं चाङ्गिनां रसः । मनोवाचामगम्यं तं ज्ञात्वाऽऽनन्दस्वरूपिणम् ।

वर्धन्ते । अद्यतेऽत्ति च भूतानि । तस्मादन्नं तदुच्यत इति ॥ ५ ॥ तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयात् । अन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयः । तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधताम् । अन्वयं पुरुषविधः । तस्य प्राण एव शिरः । व्यानो दक्षिणः पक्षः । अपान उत्तरः पक्षः । आकाश आत्मा । पृथिवी पुच्छं प्रतिष्ठा ॥ ६ ॥ तदप्येषश्लोको भवति॥ प्राणं देवा अनुप्राणन्ति । मनुष्याः पशवश्च ये । प्राणो हि भूतानामायुः । तस्मात् सर्वायुषमुच्यते । सर्वमेव त आयुर्यन्ति । ये प्राणं ब्रह्मोपासते । प्राणो हि भूतानामायुः । तस्मात्सर्वायुषमुच्यत इति । तस्यैष एव शारीर आत्मा । यः पूर्वस्य ॥ ७ ॥ तस्माद्वा एतस्मात्प्राणमयात् । अन्योऽन्तर आत्मा मनोमयः । तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधताम् । अन्वयं पुरुषविधः । तस्य यजुरेव शिरः । ऋग्दक्षिणः पक्षः । सामोत्तरः पक्षः । आदेश आत्मा । अथर्वाङ्गिरसः पुच्छं प्रतिष्ठा ॥ ८ ॥ तदप्येष श्लोको भवति ॥ यतो वाचो निर्वर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् । न बिभेति

कुतश्चिन्न बिभेत्येव वासुदेवोंतरस्ततः । श्रद्धाख्यं श्रुतिधर्तृत्वाच्छ्रद्धायां तच्छिरः स्मृतम् । ऋतं ज्ञानततेर्दाता चर्तस्थो दक्षिणः करः । वामः सत्यस्थित सत्यं सतां यस्मान्नियामकः । योगाख्यं सर्वलोकस्य योगादत्रैव योगगम् । मध्यं पुच्छं महोनाम महनीयत्वतः सदा ।

तस्मिन् आनन्दरूपोऽसौ स्थितो नारायणः सदा । शिरः प्रिये स्थितं तस्य परेयं प्रियनामकम् । मोदप्रमोदयोर्बाहू मोदनाच्च प्रमोदनात् । मोदप्रमोदनामानावानंदस्त्वाततत्वतः । मध्यमानन्दसंस्थं च ब्रह्म सृष्ट्या तु बृंहयेत् । पुच्छं प्रधानवायौ च ब्रह्माख्ये संस्थितं सदा । अभेदोऽप्यविशेषोऽपि परमैश्वर्ययोगतः । देहदेहिवदेवासौ पंचधाऽवस्थितो हरिः । बहिःस्थो देहवद्विष्णुरन्तस्थो देहिवत्स्मृतः । अन्तर्व्याप्तिविशेषेण न त्वशक्तत्वतो बहिः । सर्वेऽपि पुरुषाकारा उत्तरात्पूर्वसम्भवाः । उत्तरैः पूरिताः पूर्वे निश्चिद्रत्वेन सर्वशः । अत्तृत्वं च प्रणेतृत्वं बोधो विविधवेत्तता। आनन्दश्च यतः पूर्णस्ततोऽन्नादिमयाः स्मृताः । अत्त्यादिदास्ते प्रत्येकं सर्वे सर्वगुणा अपि । नामभेदस्ततस्तूक्तः सर्वनामवतामपि । पञ्चरूपं च तद्ब्रह्म

कदाचनेति । तस्यैष एव शारीर आत्मा । यः पूर्वस्य ॥ ९ ॥ तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयात् । अन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयः । तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधताम् । अन्वयं पुरुषविधः। तस्य श्रद्धैव शिरः । ऋतं दक्षिणः पक्षः । सत्यमुत्तरः पक्षः । योग आत्मा । महः पुच्छं प्रतिष्ठा ॥१०॥ तदप्येष श्लोको भवति ॥ विज्ञानं यज्ञं तनुते । कर्माणि तनुतेऽपि च । विज्ञानं देवाः सर्वे । ब्रह्म ज्येष्ठमुपासते । विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेद । तस्माच्चेन्न प्रमाद्यति । शरीरे पाप्मनो हित्वा । सर्वान्कामान्त्समश्नुत इति। तस्यैष एव शारीर आत्मा। यः पूर्वस्य ॥ ११ ॥ तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात् । अन्योऽन्तरआत्माऽऽनन्दमयः। तेनैष पूर्णः। स वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधताम् । अन्वयं पुरुषविधः। तस्य प्रियमेवशिरः । मोदो दक्षिणः पक्षः। प्रमोद उत्तरः पक्षः । आनन्द आत्मा । ब्रह्म पुच्छं

जीवादन्यन्न विद्यते । इति ये तु विजानन्ति तेऽसन्तस्तम आलयाः ।जीवादन्यत्परं ब्रह्म पञ्चरूपं च ये विदुः । सन्तस्त इति विज्ञेया मोक्षयोग्या हि ते ध्रुवम् ।

इत्युक्ते ब्रह्मणा पूर्वं पप्रच्छ वरुणो विभुम् । अविद्वानपि यः कश्चिद्ब्रह्माप्नोति कथञ्चन । विद्वानेवोत तत्रापि सर्वे वाऽथैव केचन । यदि सर्वेऽथ तत्रापि सर्वे सम्यक्समाप्नुयुः । केचिदेवोत सम्यक्तदसम्यगपरे जनाः । ज्ञानिनोऽपीति पृष्टस्सन्ब्रह्मा प्राह चतुर्मुखः । अज्ञा न प्राप्नुयुर्ब्रह्म प्राप्नुयुर्ज्ञानिनोऽखिलाः । तत्रापि सम्यक्प्राप्तिस्तु विरिञ्चस्यैव सर्वदा । अन्येषां तारतम्येन प्राप्तिः सुखविशेषतः । इत्यभिप्रायवान्ब्रह्मा ह्युकारेण समासतः । उक्त्वा प्रश्नोत्तरं पश्चाद्विस्तरेण जगाद ह । कश्चिदेवोत सम्यक्तदाप्नुयादिति वाक्यतः । अनन्तरं तथैवेति ब्रह्मोङ्कारमुवाच ह ।

अज्ञो नैव तदाप्नोति ज्ञाने वै तदवाप्नुते । इति ज्ञापयितुं विष्णोः स्वातन्त्र्यज्ञापनाय तु । आह सृष्टिं प्रवेशं च माहात्म्यज्ञानतो यतः । प्रीतिं यान्ति महान्तस्तु तद्वशा एव चेश्वराः । अग्न्यादयोऽपि किमुत तदन्ये मुक्तिदस्ततः । स एवैकः स विज्ञेयः पूर्णैश्वर्यादिरूपवान् । इति तस्य महैश्वर्यमुच्यते स त्वकामयत् । सृष्ट्वा जगदिदं सर्वं नियामकतयाऽस्य तु ।बहुरूपो भवानीति स्याज्जगच्चेत्यचिन्तयत् । स्यादित्यालोचनान्नान्यत्तपो विष्णोः कदाचन । अवतारेष्वनुकृतिर्बाह्यवृत्त्या तपस्विनाम् । सृष्टिर्नाम स्वरूपात्तु बहिर्निष्क्रमणं स्मृतम् । यद्यपीदं जगत्सर्वं स्वोदरस्थं महात्मनः।

प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥ असन्नेव स भवति । असद्ब्रह्मेति वेद चेत् । अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद । सन्तमेनं ततो विदुरिति । तस्यैष एव शारीर आत्मा । यः पूर्वस्य ॥ १२॥ अथातोऽनुप्रश्नाः । उताविद्वानमुं लोकं प्रेत्य । कश्चन गच्छती३ । आहो विद्वानमुं लोकं प्रेत्य । कश्चित्समश्नुता३उ ॥ १३ ॥ सोऽकामयत । बहु स्यां प्रजायेयेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥ इदँ सर्वमसृजत । यदिदं किञ्च

तथाप्येष द्वितीयेन रूपेण बहिराक्षिपेत् । रूपान्तरेणाविशच्च जगत्सर्वं जनार्दनः । त्यच्चानिरुक्तं विज्ञानं तथा निलयनं महान् । सत्यं प्राणस्तथा श्रीश्च सन्निरुक्तं तथानृतम् । अविज्ञानं चानिलयनं प्रकृतिप्राणयोः परम् । तद्वद्विष्णोस्तु सम्बन्धात्स्वतस्तन्नामको हरिः । ततो नियामकश्चेति त्यदानन्त्यादवाच्यतः । अनिरुक्तं निलयनं सर्वाधारत्वतो हरिः । विज्ञानं सर्वविज्ञानात्सत्यं साधुस्वरूपतः । अवसादसुवाच्यत्वदौर्बल्यज्ञप्त्यसाधुताः । प्रकृतिप्राणतोऽन्यत्र कुर्वंस्तन्नामको हरिः । अतः साधुस्वरूपः सन्सत्स नामानृतादिकम् । नामानेन गतत्वादेर्यदिदं किञ्च भाषितम् । सन्निरुक्तादिशब्देन तत्सर्वं साधुतैव हि । अवसादनादिहेतुत्वं साधुतैव हि सर्वशः । आसाधुतावसादादिस्तत्कर्तृत्वं हि भाषितम् ।

अनासाद्यस्त्वसन्नामा पूर्वं नारायणाभिधः । स आसाद्यश्च सन्नामा वासुदेवोऽभवत्प्रभुः । स वासुदेवः स्वात्मानं चक्रे सङ्कर्षणादिकम् । तस्मात्तत्सुकृतं नाम स आनन्दो रसस्ततः । आनन्दमेनं सम्प्राप्य मुक्तो मोदेन्न चान्यथा । आदीप्तस्त्वेष भगवान्यद्यानन्दो भवेन्न च । सामान्यचेष्टा धर्माश्च कस्यस्युस्तमृते प्रभुम् । सुखं लब्ध्वा हि कुरुते लोकचेष्टां जनार्दनः । अल्पात्सुखादल्पकर्मा पूर्णानन्दाद्धि सर्वकृत् । नह्यार्ताः कर्म कुर्वन्ति मुग्धाश्चैव विशेषतः । तस्माद्यादृक्सुखं तादृक्कर्म पूर्णसुखस्ततः । सर्वकृत्त्वात्परो विष्णुराह तस्मात्सनातनी । सुखं लब्ध्वा करोतीति च्छन्दोगानां श्रुतिः परा । अलब्ध्वा तु सुखं नैव करोतीत्यपि सादरम् । तत्पूर्णानन्ददेवेन कारितः प्राणिति स्फुटम् । सर्वलोकः स एवैक आनन्दयति चाखिलम् ।

। तत्सृष्ट्वा । तदेवानुप्राविशत् । तदनु प्रविश्य । सच्च त्यच्चाभवत् । निरुक्तं चानिरुक्तं च । निलयनं चानिलयनं च । विज्ञानं चाविज्ञानं च । सत्यं चानृतं च सत्यमभवत् । यदिदं किञ्च । तत्सत्यमित्याचक्षते ॥ १४॥ तदप्येष श्लोको भवति ॥ असद्वा इदमग्र आसीत् । ततो वै सदजायत । तदात्मानं स्वयमकुरुत । तस्मात्तत्सुकृतमुच्यत

तस्माददृश्ये जैवानां गुणानामप्यसङ्गते: । अनात्म्येऽथ गुणानन्त्यादनिरुक्ते निराश्रयात् । अनिलयनेऽभयत्वेन यदा ज्ञानेन तिष्ठति । तदाऽभयं हरिं गच्छेन्नैवाज्ञानी कथञ्चन । यदैतस्मिन्परे विष्णावुदरं जीवगत्वतः । भेदं करोति तेनैव भयमस्य महद्भवेत् । अ इत्युक्तः परो विष्णुरेभ्य उच्चः स एव तु । त उदा जीवसङ्घाः स्युरुदरं तद्गतान्तरम् । तदेव ब्रह्म भयकृद्विदुषोऽविदुषस्तथा। विदुषोऽल्पभयं कुर्याद्यावन्मुक्तिं व्रजत्यसौ । अथाभयं भवेद्ब्रह्म तस्य मुक्तस्य सर्वदा । तस्माद्वाय्वादयो देवा विद्वांसोऽपि विशेषतः । भीताः स्वकर्म कुर्वन्ति विष्णोः प्रीत्यर्थमञ्जसा । अमन्वानस्य नुर्विष्णुः कुर्यान्नित्यं महद्भयम् । तम आख्यमनुत्थानं विदुषां नियमेन तु ।

स्यादेव मोक्षस्तत्रापि ह्यानन्दस्य विचित्रता । यस्तु साधुगुणैर्युक्तः तस्यैवाप्यखिला मही । त्रेतायुगे चक्रवर्ती यदा मुक्तस्तु संसृतेः । अधीतिफलपूर्णत्वादाध्यायक इतीरितः । स एव विष्णुना युक्तो गच्छतीति युवा स्मृतः । एकानन्दस्वरूपोऽसौ मानुषो मुक्त इष्यते । तस्माच्छतगुणानन्दा गन्धर्वा मानुषात्मकाः । मुक्ताः श्रुतिफलं प्राप्तास्ततः कामाहतास्तथा ।

इति । यद्वै तत्सुकृतम् । रसो वै सः । रसँ ह्येवायं लब्ध्वानन्दीभवति । को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात् । यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् । एष ह्येवानन्दयाति ॥१५॥ यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते । अथ सोऽभयं गतो भवति। यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते। अथ तस्य भयं भवति । तत्त्वेव भयं विदुषोऽमन्वानस्य। तदप्येष श्लोको भवति ॥ भीषाऽस्माद्वातः पवते । भीषोदेति सूर्यः । भीषाऽस्मादग्निश्चेन्द्रश्च । मृत्युर्धावति पञ्चम इति ॥१६॥ सैषाऽऽनन्दस्य मीमाँसा भवति । युवा स्यात्साधु युवाध्यायकः । आशिष्ठो द्रढिष्ठो बलिष्ठः । तस्येयं पृथिवी सर्वा वित्तस्य पूर्णा स्यात् । स एको मानुष आनन्दः । ते ये शतं मानुषा आनन्दाः । स एको मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दः ॥१७॥ श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ।

तेभ्यः शतगुणानन्दा देवप्रेष्यास्तु मुख्यतः । एते हि देवगन्धर्वा मुक्तेभ्यस्तेभ्य एव च । शताधिका हि पितरस्तेभ्य आजानदेवताः । अनाख्याता देवतास्तु जाता देवकुले च याः । अजानदेवतास्ता हि ताभ्योऽग्र्याः कर्मदेवताः । बल्याद्या अन्तराप्राप्तदेवताः कर्मदेवताः । ताभ्यश्च तात्त्विका देवाः सृष्ट्यादौ देवतां गताः । तेभ्यो दक्षश्चेन्द्रनामा स हीन्दुं रावयत्पुरा । तस्माद्बृहस्पतिर्नाम महेन्द्रत्वात्पुरन्दरः । तस्मात्प्रजापतिर्मुक्तो रुद्रः प्रजननेशिता । तस्माद्ब्रह्मा शतगुणो मुक्त इत्येष निर्णयः । यथानन्दे तथा ज्ञाने विष्णुभक्तौ बलादिके । सर्वैर्गुणैः शतगुणाः क्रमेणोक्तेन तेऽखिलाः । अथवा सहस्रगुणिता अनन्तगुणितास्तथा । परिमाणे शतगुणेऽप्यानन्द-स्फुटतावशात् । यथा दीपाच्छतगुणाप्यग्निज्वाला न दीपवत् । स्फुटीभवेद्यथैवाग्निर्बहुलोऽपि न सूर्यवत् । यथैव सूर्याद्द्विगुणश्चन्द्रो नैव स्फुटीभवेत् । उत्तरेषामुत्तरेषां गुणा एवमतिस्फुटाः । प्रतिबिम्बा यतः पूर्वे ब्रह्मान्तानां नरादयः । अतोऽस्पष्टस्वरूपास्ते स्फुटरूपास्तथोत्तराः ।

ते ये शतं मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दाः । स एको देवगन्धर्वाणामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं देवगन्धर्वाणामानन्दाः । स एकः पितृणां चिरलोकलोकानामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं पितृणां चिरलोकलोकानामानन्दाः । स एक आजानजानां देवानामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतमाजानजानां देवानामानन्दाः । स एकः कर्मदेवानां देवानामानन्दः ॥ १८ ॥ ये कर्मणा देवानपियन्ति । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं कर्मदेवानां देवानामानन्दाः । स एको देवानामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं देवानामानन्दाः । स एक इन्द्रस्यानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतमिन्द्रस्यानन्दाः । स एको बृहस्पतेरानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं बृहस्पतेरानन्दाः ॥ १९ ॥ स एकः प्रजापतेरानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः । स एको ब्रह्मण आनन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ॥ २० ॥ स यश्चायं पुरुषे ।

यत्प्रसादात्स्वरूपाप्तिर्ब्रह्मादीनां समन्ततः । स विष्णुः सर्वजीवेषु नृषु देवेषु च स्थितः । एक एव महायोगी निर्विशेषोऽखिलैर्गुणैः । सर्वोत्तमः स पूर्णश्च तमेवं वेद यः पुमान् । जीवांश्च तारतम्यस्थान्स गच्छेत्पञ्चरूपिणम् । विष्णुं न पुण्यपापे च तस्यानिष्टे कदाचन । प्रियाप्रियेषु तज्ज्ञानी ह्यास्तृणोति यतो नृषु । अगोचरं वाङ्मनसोरानंत्यात्पुरुषोत्तमम् । ज्ञात्वा मुक्तस्य भीर्नैव कुतश्चन भविष्यति'' इत्यादि यजुःसंहितायाम् ।

न च सह ब्रह्मणेत्यादेरन्योर्थः कल्प्यः । अप्रामाणिकत्वादनाश्वासाच्च। न चौषधीभ्योऽन्नमन्नरसमय इत्यत्रोभयार्थत्वेन विरोधः । अन्नस्यान्नं मध्यमः प्राणः । प्राणस्थूणेत्यादिवद्विशेषितत्वादुपपत्तेः । न चान्नमयादीनामब्रह्मत्वे किंचिन्मानम् । 'येऽन्नं ब्रह्मोपासते' । 'ये प्राणं ब्रह्मोपासते' । 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्' । 'विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेद' । 'अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद' । 'अधीहि भगवो ब्रह्मेति' । 'तस्मा एतत्प्रोवाच । अन्नं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचम्' इत्यादिना ब्रह्मशब्देनोक्तत्वाच्च । न च लौकिकान्नस्यात्तृत्वमस्ति । 'येऽतोऽन्यथाविदुस्तेऽन्यराजानस्ते क्षय्यलोका भवंति' इति श्रुतेरविद्य-मानोपासनाद्दोषावगतेश्च । 'न च रमंत्यहो असदुपास नयाऽऽत्महन' इति च भागवते । 'नाविद्यामानं ब्रुवते वेदा ध्यातुं न वैदिकाः । अविद्यमानं ध्यायन्तो यान्ति सर्वेऽधरं तमः । तस्मात्सत्यार्थतां ब्रूयाद्वेदानामपि सर्वशः । य एवं वेद स ज्ञानी ज्ञानवान्नान्यथा भवेत्' इति वेदार्थविवेके ।

'स यश्चायं पुरुषे, यश्चासावादित्ये' इत्यधिकरणत्वेन भेद एव जीवस्य परमादुक्तः । 'एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयने भयं प्रतिष्ठां विन्दते' । 'एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्क्रामति' । 'सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिता' । 'एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्क्रम्य । इमांल्लोकान्कामान्नी

यश्चासा॑वादि॒त्ये । स एकः॑ । स य॑ एवं॒वित् । अस्माल्लो॑कात्प्रे॒त्य । एतमन्नमयमात्मानमु॑पसङ्क्रा॒मति । एतं प्राणमयमात्मानमु॑पसङ्क्रा॒मति । एतं मनोमय

कामरूप्यनुसञ्चरन्' इत्यादिना मुक्तस्यापि भेद एवाभ्यस्यते । 'अथ सोऽभयं गतो भवति' इति मुक्तिप्रस्तावात् । 'सैषाऽऽनन्दस्य मीसांसा' इति मुक्तानन्दो मीमांस्यते । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्येति सर्वत्र विशेषणाच्च । न ह्यमुक्तस्याकामहतत्वं मुख्यं भवति । न च मुख्या श्रोत्रियता । 'यम्य श्रुतिफलं पूर्णं स श्रोत्रिय उदाहृतः । स हि मुक्तोऽकामहतः स हि कामैर्न हन्यते । यस्य कामास्तु सत्याः स्युः स हि कामैर्न हन्यते । न ह्यकामः क्वचित्कश्चित् दृश्यते श्रूयतेऽपि च' इति ब्रह्माण्डे ।

न च देवपदाकामस्य सकाशादिन्द्रपदाकामस्य शतगुणानन्दो दृश्यते। सति च प्राजापत्यादिकामे । न च मानुषाः प्रायस्तदिच्छवः । चक्रवर्तिनस्तु युवशब्देनैव मुक्तत्वमुक्तम् । तस्मान्मुक्तविषयेयं मीमांसा ।

'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिता' इत्यत्राप्यन्तःकरणस्थानामेव कामानां विमोक्ष उक्तः । न तु स्वरूपभूतानाम् । 'यं यमन्तमभिकामो भवति सो स्य संकल्पादेव भवतीति मुक्तानामपि स्वरूपभूतः कामः प्रतीयते । 'कामः संकल्प आनन्दो मुक्तानां तारतम्यतः । स्वरूपभूतास्ते सर्वे निर्दोषा गुणरूपका' इति पाद्मे । 'संकल्पादेव च तच्छ्रुतेः' इति सूत्रम् ।

'भेदव्यपदेशात्' इति जीवेशयोर्भेदश्चोक्तो भगवता । न च भेददर्शनमसुकरम् । स्वरूपत्वाद्भेदस्य । सर्वव्यावृत्तं हि सर्वस्य स्वरूपं सर्वैरनुभूयते । अन्यथाऽहं वा दृष्टोऽन्यो वा दृष्ट इत्यपि संशयः स्यात् । न च पश्चाद्भेदो ज्ञायत इत्यत्र किंचिन्मानम् । न हि दृष्टवस्तुनः पुरुषस्य तस्य वस्त्वन्तराद्भेदे संशयः क्वचिद्दृष्टः । न च सर्वतो व्यावृत्त्यनुभवे

मात्मानमुपसङ्क्रामति । एतं विज्ञानमयमात्मानमुपसङ्क्रामति । एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्क्रामति ॥ २१ ॥ तदप्येष श्लोको भवति ॥

सर्वज्ञताऽपेक्षितेति दोषः । सामान्यतः सर्वस्य सर्वैरपि ज्ञातत्वात् । यावत्तु सर्वभूतो भेदो विशेषतो न ज्ञायते तावत्स्वरूपमेव विशेषतो न ज्ञातम् । न हि ज्ञाताद्वस्तुनोऽव्यावृत्तिः केनचिच्छंक्यते । यदा तु संशीयते तदापि कुतश्चिव्द्यावृत्तमेव ज्ञायते । न हि सर्वमिदं भवति वा न वेति कस्यचित्संशयः । अतो व्यावृत्तिरेव स्वरूपम् । अस्य भेद इति विशेष्यत्वमस्य स्वरूपमितिवत् । यथास्तीति वर्तमानः कालो वस्तुना सहैवानुभूयते । एवमन्यस्माव्द्यावृत्तमित्यत्रान्यदपि सामान्यतः सहैवानुभूयते। न ह्यस्तीति वर्तमानकालापेक्षयाऽनुभूयत इत्येतावता विद्यमानता नाम वस्तुनोऽन्या । सदित्यपि शत्रंतत्वात्काल सम्बन्ध्येवानुभूयते । तिष्ठन्निितिवत्। एवमन्यस्माव्द्यावृत्तमित्यन्येन सह प्रतीयमानमपि न स्वरूपादन्यत् । अस्माव्द्यावृत्तिरन्यस्य स्वरूपमन्यस्माव्द्यावृत्तिरस्य स्वरूपमिति नैकस्वरूपता । ज्ञानानन्दादिवत्स्वरूपत्वेऽपि व्यवहारविशेषो भवति । न च स्वरूपत्वेन भेदस्याभावो भवति । ज्ञानानन्दादिवदेव । अन्यप्रतियोगिकत्वाद्भेदस्य न स्वस्मादपि भवति ।

'भेदस्तु सर्ववस्तूनां स्वरूपं नैजमव्ययम् । नष्टानामपि वस्तूनां भेदो नैव विनश्यति । अवस्तुनोऽपि रूपं स्वं भेद एव न चान्यथा । विशेषरूपनाशेन भेदमात्रावसायिता । नाश इत्युच्यते सद्भिर्भेदो न हि विनश्यति । इत्याहुः केचिदज्ञानात्तत्राहुः सूक्ष्मदर्शिन । सत्यं भेदस्तु वस्तूनां स्वरूपं नात्र संशयः। तस्माद्वस्तुविनाशे तु तद्भेदो नास्ति कुत्रचित् । अविनष्टस्य तस्मात्तु भेदोऽस्त्येव स्वरूपतः । एवं भावादभावस्य न भेदोऽभावरूपवान् । अभावाद्भावरूपस्य स्वरूपं भाव इष्यते। नष्टभेदोऽप्यभावात्मा विद्यते चविनाशतः । स्वरूपत्वात्तु भेदस्य भेदे शङ्का न कस्यचित् । सर्वं सामान्यतो

यतो वाचो निर्वर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् । न बिभेति कुतश्चनेति ॥ एतँ हवाव न तपति । किमहँ साधु नाकरवम् । किमहं

यस्मात्सर्वैरप्यनुभूयते । तस्माव्द्यावृत्तता सर्वैस्सर्वस्माद्नुभूयते । प्रतियोगिता त्वभावस्याप्यस्त्यभावतया स्फुटम् । न ह्यभावोऽप्यधर्मा स्यान्न तु स्याद्भावधर्मयुक् । अभावस्यास्तितानाम स्यादेवाभावरूपिणी । अभावतापि सैव स्यान्न तु स्याद्भावरूपिणी । अतः स सर्वव्यावृत्तस्वरूपो भगवान्परः । येन ज्ञातः स तु ज्ञानी मुच्यते नात्र संशयः' इति तत्त्वनिर्णये **॥ इति द्वितीयवल्ली सम्पूर्णा ॥ २ ॥**

'चक्षुः स चष्टे यद्विष्णुः श्रोत्रं श्रोतृत्वतो विभुः । वाक्च वक्तृत्वतो नित्यं मनो मन्तृत्वतस्तथा । तपो ज्ञानस्वरूपत्वाद्विज्ञानं तु विवेचनात् । ज्ञानानुसन्धानरूपतपसा तं जनार्दनम् । क्रमाद्भृगुर्व्यजानात्तमन्नादि बहुरूपिणम् । एवं विजानंस्तं विष्णुं तस्मिंस्तु प्रतितिष्ठति । मुक्तो भूत्वाऽन्नवांश्च स्यादन्नादश्च सदैव तु । अन्ननामा तु भगवान्विद्वांस्तमुपजीवति । तद्वांश्च तेन गुप्तत्वाद्विद्यार्थे वसतीच्छया । आगतं नेति न ब्रूयात्तदेतद्विदुषो व्रतम् । स

पापकरवमिति । स य एवं विद्वानेते आत्मानँ स्पृणुते । उभे ह्येवैष एते आत्मानँ स्पृणुते । य एवं वेद । इत्युपनिषत् ॥ ॐ ॥ सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवाव है । तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहै ॥ ॐ ॥ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ २ ॥ **इति द्वितीयवल्ली सम्पूर्णा ॥ २ ॥**

॥ ३. भृगुवल्ली ॥

॥ॐ॥ सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवाव है । तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहै ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

॥ॐ॥ भृगुर्वै वारुणिः । वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । तस्मा एतत्प्रोवाच । अन्नं प्राणं चक्षुश्श्रोत्रं मनो वाचमिति । तँ होवाच । यतो वा इमानि

विष्णुः पृथिवीनामा पृथुत्वात्प्राणनामकः । प्रकृष्टानन्दबलत आकाशः सर्ववेत्तृतः । शराख्य देहिनश्चैव शरीरं प्रेरणात्स्मृतः । एतैश्चतुर्भिर्भगवान्रूपैश्च चतुरात्मभिः । भोग्यभोक्तृस्वरूपेण तिष्ठति क्रीडयन्स्वयम् । न च भोग्यत्वमात्रेण हीनत्वं तस्य कुत्रचित् । न हि भार्योपभोग्यस्तु भर्ता हीनत्वमाप्नुयात् । एवं स भगवान्विष्णुरविशेषोऽखिलेष्वपि । रूपेषु

भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । तद्विजिज्ञासस्व । तद्ब्रह्मेति ॥ १ ॥ स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥ अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात् । अन्नाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । अन्नेन जातानि जीवन्ति । अन्नं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । तद्विज्ञाय । पुनरेव वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । तँ होवाच । तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व ॥ २ ॥ तपो ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥ प्राणो ब्रह्मेति व्यजानात् । प्राणाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । प्राणेन जातानि जीवन्ति । प्राणं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । तद्विज्ञाय । पुनरेव वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । तँ होवाच । तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥ मनो ब्रह्मेति व्यजानात् । मनसो ह्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । मनसा जातानि जीवन्ति । मनः प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । तद्विज्ञाय । पुनरेव वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । तँ होवाच । तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥ विज्ञानं ब्रह्मेति व्यजानात् । विज्ञानाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । विज्ञानेन जातानि जीवन्ति । विज्ञानं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । तद्विज्ञाय । पुनरेव वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । तँ होवाच । तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा । आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् । आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । अनन्देन जातानि जीवन्ति । आनन्दं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति ॥ ३ ॥ सैषा भार्गवी वारुणी विद्या । परमे व्योमन्प्रतिष्ठिता । य एवं वेद प्रतितिष्ठति । अन्नवानन्नादो

क्रीडते नित्यं भोक्ता भोग्य इतीच्छया । अन्नाख्यं तं नैव निन्द्याद्ब्रह्मु मन्येत तं सदा। इति व्रतद्वयं ह्येतद्भाव्यं यदि सुखे स्पृहा । येन केनापि विधिना बह्वित्येव जनार्दनम् । मत्वैव प्राप्नुयान्नित्यं मनोवाक्कायवृत्तिभिः । य एवं समुपासीत तस्यान्नाख्यो हरिः स्वयम् । सिद्ध इत्येव हि प्राहुर्विद्वांसः परिनिष्ठिताः । यस्य तद्ब्रह्म संसिद्धं पूर्वं तेनाप्यतेऽग्रतः । मध्ये वयसि चेत्सिद्धं मुक्तो मध्यं प्रपश्यति । वार्धके चेद्विजानाति मुक्तः पादौ प्रपश्यति । तेजोमण्डलमेवान्यदङ्गं विष्णोः प्रपश्यति । पूर्वे वयसि बोद्धव्यमामुखात्सर्वदृष्टये ।

क्षेमकृत्त्वात्क्षेमनामा वाचिस्थः स परो हरिः । योगनामा तथा प्राणे

भवति। महान्भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान्कीर्त्या ॥ ४ ॥ अन्नं न निन्द्यात् । तद्व्रतम् । प्राणो वा अन्नम्। शरीरमन्नादम्। प्राणे शरीरं प्रतिष्ठितम् । शरीरे प्राणः प्रतिष्ठितः। तदेतन्नमन्ने प्रतिष्ठितम् । स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठिति । अन्नवानन्नादो भवति । महान्भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्म वर्चसेन। महान्कीर्त्या । अन्नं न परिचक्षीत । तद्व्रतम् ॥५॥ आपो वा अन्नम्। ज्योतिरन्नादम् । अप्सु ज्योतिः प्रतिष्ठितम् । ज्योतिष्यापः प्रतिष्ठिताः । तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितम्। स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठिति। अन्नवानन्नादो भवति। महान्भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्म वर्चसेन। महान्कीर्त्या । अन्नं बहुकुर्वीत। तद्व्रतम्। पृथिवी वा अन्नम्। आकाशोऽन्नादः । पृथिव्यामाकाशः प्रतिष्ठितः । आकाशे पृथिवी प्रतिष्ठिता। तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितम् । स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति। महान्भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्म वर्चसेन। महान्कीर्त्या ॥६॥ न कञ्चन वसतौ प्रत्याचक्षीत। तद्व्रतम्। तस्माद्यया कया च विधया बह्वन्नं प्राप्नुयात् । अराध्यस्मा अन्नमित्याचक्षते । एतद्वै मुखतोऽन्नँ राद्धम्। मुखतोऽस्मा अन्नँ राध्यते। एतद्वै मध्यतोऽन्नँ राद्धम् । मध्यतोऽस्मा अन्नँ राध्यते । एतद्वा अन्ततोऽन्नँ राद्धम् । अन्ततोऽस्मा अन्नँ राध्यते। य एवं वेद ॥ ७ ॥ क्षेम इति वाचि । योगक्षेम इति

सर्वकामनियोजनात् । क्षेमनामा क्षेमकृत्त्वादपाने हि हरिः स्वयम् । कर्मनामा हस्तगतः कर्मकृत्त्वाज्जनार्दनः । गतिदत्वाद्गतिर्नाम पादस्थः पुरुषोत्तमः । विसर्गकृद्विमुक्त्याख्यः पायुस्थः परमो विभुः । अध्यात्मस्थ इति प्रोक्तोऽथाधिदैवगतं श्रृणु । पर्जन्ये तृप्तिनामाऽसौ तृप्तिदत्वाज्जनार्दनः। वायौ तु बलनामा च बलदत्वात्सदैव हि । यशः प्रदत्वाद्दक्षे तु यशः पश्वभिमानिनि । नक्षत्रेषु ज्योतिराख्यो ज्योतिर्दातृत्वतो हरिः । उपस्थमानिनि शिवे प्रजात्यानन्दसन्ततेः । दातृत्वात्तत्तदाख्योऽसौ सन्ततिस्त्वमृतं स्मृतम्। सर्वं सर्वप्रदत्वात्तु प्रकृतौ पुरुषोत्तमः । स प्रतिष्ठा स्थापकत्वान्मनो मान्यत्वतो हरिः । नमो नम्यत्वतो नित्यं महश्चापि महत्त्वतः । विरिञ्चमारकश्चासौ ब्रह्म पूर्णगुणत्वतः । वेदैनं तत्त्वतो ब्रह्मा स एनं पञ्चरूपिणम् । प्राप्य गायति मुक्तस्सन्नन्ननामास्मि भोग्यतः। यथेष्टमन्नभोक्ता च कीर्तिकर्ता हरेस्तथा । ऋतरूपस्य विष्णोस्तु पुत्रः

प्राणापानयोः । कर्मेति हस्तयोः । गतिरिति पादयोः । विमुक्तिरिति पायौ । इति मानुषीः समाज्ञाः । अथ दैवीः । तृप्तिरिति वृष्टौ । बलमिति विद्युति । यश इति पशुषु । ज्योतिरिति नक्षत्रेषु । प्रजातिरमृतमानन्द इत्युपस्थे । सर्वमित्याकाशे ॥ ८ ॥ तत्प्रतिष्ठेत्युपासीत । प्रतिष्ठावान्भवति । तन्मह इत्युपासीत । महान्भवति । तन्मन इत्युपासीत । मानवान्भवति । तन्नम इत्युपासीत । नम्यन्तेऽस्मै कामाः । तद् ब्रह्मेत्युपासीत ब्रह्मवान्भवति । तद्ब्रह्मणः परिमर इत्युपासीत । पर्येणं म्रियन्तद्विषन्तःसपत्नाः । परि येऽप्रिया भ्रातृव्याः ॥ ९ ॥ स यश्चायं पुरुषे । यश्चासावादित्ये । स एकः । स य एवंवित् । अस्माल्लोकात्प्रेत्य एतमन्नमयमात्मानमुपसङ्क्रम्य । एतं प्राणमयमात्मानमुपसङ्क्रम्य । एतं मनोमयमात्मानमुपसङ्क्रम्य । एतं विज्ञानमयमात्मानमुपसङ्क्रम्य । एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्क्रम्य । इमाँल्लोकान्कामान्नीकामरूप्यनुसञ्चरन् एतत्साम गायन्नास्ते । हा३वु हा३वु हा३वु । अहमन्नमहमन्नमहमन्नम् । अहमन्नादो ३ हमन्नादो ३ हमन्नादः । अहँ श्लोककृदहँ

प्रथमजो ह्यहम् । देवेभ्यः पूर्वजश्चाहं मुक्तानामाश्रयः सदा । यो ददाति च मां सम्यग्विष्णुतत्त्वप्रदर्शकः । स इत्थमेव मां याति विष्णोरन्नमहं सदा । ममान्नं सर्वजीवास्तु भोग्या मम यतः सदा । सर्वमभ्यभवं चाहं गुणैः सर्वैश्च नित्यकैः । सुवर्णो भगवान्विष्णुर्ज्योतिः स मम रेचकः । योऽहमेवं विदभवं तस्य मे माधवः पतिः । इति ब्रह्मा गायमानो मुक्तश्चरति सर्वदा' इति यजुःसंहितायाम् ।

अन्नं भगवन्तं न परिचक्षीत । न निराकुर्यात् । तद्गुणांस्तत्कर्माणि वा कुत्रापि बहुकुर्वीत । बहुगुणत्वेन प्रतिपादयेद्भगवन्तम् । यया कया च विधया बह्वन्नं प्राप्नुयात् । अतिप्रयत्नेनापि विहितप्रकारेण । बहुतरां भगवद्विद्यां प्राप्नुयात् । 'प्रजापतिः प्रथमजा ऋतस्य आत्मनात्मानमभिसम्बभूव' । 'प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परि ता बभूव' इत्यादिना विरिञ्चस्यैवैतज्ज्ञानम् । अन्यो न परिबभूवेति निषेधात् । 'विद्युद्वन्मानुषा विद्युः सूर्यमण्डलवत्सुराः । प्रतिबिम्बवच्च गिरिशो ब्रह्मैनं पश्यति स्फुटम् । ब्रह्मा हि स्थिरचिद्रूपो बहुलात्मा विशेषतः । अन्ये क्रमादबहुलास्तथा चञ्चलचेतसः । तस्मात्सम्यङ्न पश्यन्ति हरिं ब्रह्मा तु पश्यति' इति हरिवंशवचनाच्च ब्रह्मैवैनं सम्यग्वेद ॥ इति तृतीयवल्ली सम्पूर्णा ॥३॥

ँश्लोकककृदहँ श्लोककृत् ॥ १० ॥ अहमस्मि प्रथमजा ऋता३स्य । पूर्वं देवेभ्योऽमृतस्य ना३भायि । यो मा ददाति स इदेवमा३वाः । अहमन्नमन्नमदन्तमा ३द्मि । अहं विश्वं भुवनमभ्यभवा३म् । सुवर्णज्योतीः । य एवं वेद । इत्युपनिषत् ॥ सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै । तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ ११ ॥

॥ तृतीयवल्ली सम्पूर्णा ॥ ३॥

॥ तैत्तिरीयोपनिषत् सम्पूर्णा ॥

यस्योच्चोऽथ समो वा कश्चिन्नैवास्त्यनन्तसच्छक्तेः ।
तं वन्दे परमेशं प्रेयांसं प्रेयसश्च मे विष्णुम् ॥

'यस्य त्रीण्युदितानि वेदवचनै रूपाणि दिव्यान्यलं
बट् तद्दर्शतमित्थमेव निहितं देवस्य भर्गो महत् ।
वायो रामवचोनयं प्रथमकं पृक्षो द्वितीयं वपु-
र्मध्वो यत्तु तृतीयकं कृतमिदं भाष्यं हि तेन प्रभौ ॥
हनुशब्दो ज्ञानवाची हनूमान्मति शब्दितः ।
रामस्य स्वृतरूपस्य वाचस्तेनानयन्त हि ॥
भृतमो भीम इत्युक्तो वाचो मा मातरः स्मृताः ।
ऋगाद्या इतिहासश्च पुराणं पञ्चरात्रकम् ॥
प्रोक्ताः सप्तशिवास्तत्र शयो भीमस्ततः स्मृतः ॥
मध्वित्यानन्द उद्दिष्टो वेति तीर्थमुदाहृतम् ।
मध्व आनन्दतीर्थः स्यात्तृतीया मारुतीतनुः ॥
इति सूक्तगतं रूपत्रयमेतन्महात्मनः ।
यो वेद वेदवित्स स्यात्तत्त्ववित्तत्प्रसादत' इति च ॥

'साधको रामवाक्यानां तत्समीपगतः सदा ।
हनूमान्प्रथमो ज्ञेयो भीमस्तु बहुभुक्पितोः ।
पूतनाक्षयकारी च द्वितीयस्तु तृतीयकः ॥
पूर्णप्रज्ञस्तथाऽऽ नन्दतीर्थनामा प्रकीर्तितः ।
दशेति सर्वमुद्दिष्टं सर्वं पूर्णमिहोच्यते ।
प्रज्ञाप्रमतिरुद्दिष्टा पूर्णप्रज्ञस्ततः स्मृतः ॥

आसमन्तात्पतित्वे तु गूढं कलियुगे हरिम् ।
असत्यमप्रतिष्ठं च जगदेतदनीश्वरम् ।
वदद्भिर्गूहितं सन्तं तृतीयोऽसुर्मथायति ।
येन विष्णोस्तु वर्पाख्यान् गुणानाज्ञासिषुः परान् ।
ईशानासः सूरयश्च निगूढान्निर्गुणोक्तिभिः ।
त्रेतायां द्वापरे चैव कलौ चैते क्रमात्त्रयः ।
एतेषां परमो विष्णुर्नेता सर्वेश्वरेश्वरः ।
स्वयम्भूर्ब्रह्मसंज्ञोऽसौ परस्मै ब्रह्मणे नम' इति च ।

पूर्णागण्यगुणोदारधाम्ने नित्याय वेधसे ।
अमन्दानन्दसान्द्राय प्रेयसे विष्णवे नमः ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितं श्रीमत्तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यं सम्पूर्णम् ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

***

॥ श्रीः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम्

ऐतरेयोपनिषद्भाष्यम्

॥ॐ॥ नारायणं निखिलपूर्णगुणैकदेहं
सर्वज्ञमच्युतमपेतसमस्तदोषं ।
प्राणस्य सर्वचिदचित्परमेश्वरस्य
साक्षादधीश्वरमियां शरणं रमेशं ॥

'प्रादुर्बभूव भगवांस्तपसेतराया नारायणोऽब्जजसुतस्य विशालनाम्नः । तस्मिन् गतेऽध्वरमभूत्सुरविप्रसंघो निश्चेतनस्तदनु पद्मभवोऽमुमस्तौत् ॥ तेन स्तुतः स भगवान् गिरिशेंद्रमुख्यान् सर्वानबोधयदजेन सहैव तेऽथ । दासत्वमापुरत एव महत्सुराणां दासत्वतः स महिदास इति प्रसिद्धः ॥ श्रृण्वत्सु तेषु भगवानवदद्रमायै दिव्यां श्रुतिं स परमोऽतिमुदैतरेयीं । सा बह्वृचैः प्रपठिता चतुराननास्याद्यस्यां रहस्यमुदितं परमं हि विष्णोः ॥ महाभूतिः श्रुतिः सैषा महाभूतिर्यतो हरिः । विशेषेणात्र कथितः सर्वज्ञः शाश्वतः प्रभुः' इत्यृक्संहितायां ।

एष एव सदा पंथा भगवान् पुरुषोत्तमः । नित्यं स्वप्राप्तिहेतुत्वात् कर्तृत्वात् कर्म मातृतः । ब्रह्मैष गुणपूर्णत्वात् सत्यं साधुस्वरूपतः । क्वापि तं विस्मरेन्नैव

॥ अथ ऐतरेयोपनिषत्सु द्वितीयप्रघट्टके प्रथमाध्यायः ॥

॥हरिः ॐ॥ एष पन्था एतत्कर्मैतद्ब्रह्मैतत्सत्यं तस्मान्न प्रमाद्येत्तन्नातीयान्न ह्यत्यायन् पूर्वे येऽत्यायंस्ते परा बभूवुः ॥ तदुक्तमृषिणा प्रजा ह तिस्रो अत्यायमीयुर्न्य१न्या अर्कमभितो विविश्रे । बृहद्ध तस्थौ भुवनेष्वन्तः पवमानो हरित आ विवेशेति ॥ प्रजा ह

त्यक्त्वा तं नेतरं व्रजेत् । पूर्वे नैनं तत्यजुर्हि ब्रह्माद्यास्तेन संसृतेः । मुक्ताः, श्रीश्च तदत्यागान्नित्यमुक्ता गुणाधिका ।

विहायस्ययनात्प्रोक्ता वयांसीति पिशाचकाः। वर्तितज्ञानतो वंगा नरास्तैरवनं सदा । अन्नरूपैर्गृध्नवो हि वंगावगधनामकाः । राक्षसा असुरा ईरपादा इति समीरिताः । धर्मो ज्ञानं च वैराग्यमैश्वर्यं चतुरात्मकः । वायुर्देवोऽत्रासुराणामैश्वर्यं गुण एव हि । ईरपादास्ततः प्रोक्तास्ते त्रयो विष्णुमत्यजन् । पराभूतास्ततस्ते तु तमस्यंधे निपातिताः ।

देवाश्च ऋषयो मर्त्य सत्तमा इति च त्रयः । आश्रिता विष्णुमेवैकं त्रिस्थानस्थितमच्युतं । अग्निस्थमाश्रिता मर्त्या विष्णुमर्काभिधं परं । आजनैरर्चितत्वात्स ह्यर्क इत्युच्यते हरिः । अग्नौ कर्माणि कृत्वैव मानुषा मुक्तिभागिनः । कर्मभिः शुद्धसत्त्वानां कर्मत्यागोऽपि नान्यथा । आश्रिताः सूर्यगं विष्णुमृषयो बृहदित्यसौ । तेजसा बृंहणादुक्तो विष्णुरादित्य इत्यपि । आदानात्सर्ववस्तूनां स्वाध्यायेनामुमाश्रिताः । मुच्यंते ऋषयो नित्यं नान्यथा तु कथञ्चन । वायुस्थमाश्रिता देवाः पवमानाभिधं हरिं । संसारात्पावयित्वा यन्महानन्दे मिनोत्ययं । पवमानस्ततो विष्णुर्व्याप्तः सर्वासु दिक्षु च । आश्रितो भगवान्सर्वैः सर्वत्रापि विशेषतः। आश्रयात्पृथगुक्तोऽयं नित्यानन्दो रमापतिः ॥ १ ॥

उत्थापनादुक्थनामा स एव पृथिवीस्थितः। प्रथितः पृथिवीनामा सोऽन्तरिक्षाभिधोऽत्रगः । अंतरीक्ष्यो यतो द्युस्थो द्युनामाऽतिप्रकाशनात् ।

तिस्रो अत्यायमीयुरिति या वै ता इमाः प्रजास्तिस्रो अत्यायमायंस्तानीमानि वयांसि वङ्गावगधाश्चेरपादा न्य१न्या अर्कमभितो विविश्र इति । ता इमाः प्रजा अर्कमभितो निविष्टा इममेवाग्निं । बृहद्ध तस्थौ भुवनेष्वन्तरित्यद उ एव बृहद्भुवनेष्वन्तरसावादित्यः पवमानो हरित आविवेशेति । वायुरेव पवमानो दिशो हरित आविष्टः ॥ १ ॥

उक्थमुक्थमिति वै प्रजा वदन्ति तदिदमेवोक्थमियमेव पृथिवीतो हीदं सर्वमुत्तिष्ठति यदिदं किञ्च तस्याग्निरर्कोऽन्नमशीतयोऽन्नेन हीदं सर्वमश्नुते । अन्तरिक्षमेवोक्थमन्तरिक्षं

अध्यात्मे च निविष्टोऽसौ पुरुषाख्यो जनार्दनः । पूर्षु स्थितत्वात्स महान्प्रजानां पतिरेव च । अहमुक्थमिति ह्येतां विद्यामनुभवत्यसौ । पृथक्पृथक्च तस्यांगान्युक्थानि जगदीशितुः । अग्निवातदिनेशानामुत्थानानि पृथक्पृथक् । वदनं नासिका नेत्रमित्येतानि परात्मनः ।

तृचाऽशीतिविभिन्नस्य शस्त्रस्यान्नत्वहेतुतः । विष्णोस्तृचाशीति वत्स्यात्प्रसिद्धान्नमिति स्फुटं । अन्नाभिमानिदेवश्च तृचाशीत्याश्च देवता । सोम एव ततश्चान्नमशीतय इतीरितं। अदनाऽऽघ्राणदृष्ठ्याख्यभोगत्रयविभागतः । मुखनासाचक्षुषां तद्भोग्यमन्नं हरेः श्रुतं ।

अरणं गमनं यस्मादर्कः शीघ्र गतित्वतः । श्येन एव तदाकारा चितिरर्कपदोदिता । सुपर्णप्रतिमा सा यत्तदारूढो जनार्दनः । तस्मात्तस्यार्क इति सा प्रोच्यते वैदिकैः पदैः । योऽसौ चितिगतो वीन्द्रः सोऽग्निवातरविष्वपि । तथा वाक्प्राणचक्षुष्षु तस्मात्तेऽर्काः प्रकीर्तिताः । तेषु स्थिते सुपर्णे च रूपभेदैः पृथक्पृथक् । स्थितो विष्णुस्तदर्कास्ते तस्मादेव प्रकीर्तिताः ।

व्याप्तत्वाज्जीवदेहेषु मुखे विष्णोर्मुखं स्मृतं । नासयोर्नासिका विष्णोरक्ष्णोरेव तदक्षिणी । जीववाक्प्राणचक्षुष्षु तद्वागाद्यास्ततः स्थिताः । विष्णोर्वाग्भार्गवो रामो प्राणोऽस्य नरकेसरी । चक्षुस्तु कपिलो विष्णुरग्न्यादीनां च कारणं । जीववागादिसंस्थं च सुपर्णमधिसंस्थिताः । अविशेषोऽपि भगवान् पूर्णैश्वर्यस्वरूपतः । अङ्गाङ्गित्वेनैक एव स्वानन्दानुभवे स्थितः । स एव व्यूह्य चात्मानं पृथग्रूप इव स्थितः । सुपर्णनामा भगवान्सुपर्णे च व्यवस्थितः । अग्न्यादिषु च तन्नामा वासुदेवः स संस्थितः । अन्ननामा स एवान्ने चेष्टयन्सर्वमास्थितः । अन्ने स्थितः स एवेशो ह्यन्नदातृगतिप्रदः ।

वा अनु पतन्त्यन्तरिक्षमनु धावयन्ति ॥ तस्य वायुरर्कोऽन्नमशीतयोऽन्नेन हीदं सर्वमश्नुतेऽसावेवद्यौरुक्थममुतः प्रदानाद्धीदं सर्वमुत्तिष्ठति यदिदं किञ्च ॥ तस्यासावादित्योऽर्कोऽन्नमशीतयोऽन्नेन हीदं सर्वमश्नुत इत्यधिदैवतमथाध्यात्मं ॥ पुरुष एवोक्थमयमेव महान्प्रजापतिरहमुक्थमस्मीति विद्यात्तस्य मुखमेवोक्थं यथा पृथिवी तथा

तस्यांतरिक्षगस्यैव नियमादनुपक्षिणः । पतन्ति धावयन्त्यश्च नरादींश्च नरादयः । परस्य विष्णोर्धामत्वात्सूर्यो ब्रध्न इतीरितः । निहितश्चैव तल्लोको नासिकायां नतस्थले । पृथिव्यां संस्थितो विष्णुः स्त्रीरूपेण द्युलोकतः । पतितं सर्वमेवात्ति तथा दिवि च संस्थितः । इतो गतं सर्वमत्ति द्युनामा भगवान्परः । भोग्यत्वादाद्य इत्युक्त एवमाद्यात्तृरूपवान् । एक एव परो विष्णुरत्ताऽन्यैरुपजीव्यतः । आद्यो भवति चान्येषां नोपजीव्यो भवेद्यथा । हरिः स सर्वजीवानां न भुज्यंते यथाऽमुना । सर्वे लोकास्तथा कर्तुं नैवेष्टे कश्च न क्वचित् ॥ २ ॥

स एव भगवान्विष्णुः प्रजापतिरितीरितः । तस्माज्जाताः सर्वदेवा ब्रह्माद्यास्तेभ्य एव च । वृष्टिः संजायते तस्याः सर्वा ओषधयोऽभवन् । ओषधीभ्योऽन्नमन्नाच्च रेतो रेतस एव च । सर्वाः प्रजाः प्रजायन्ते सङ्कल्पो हृदयाभिधः । प्रजाभ्यो जायते तस्माद्विकल्पाख्यं मनस्तथा । विकल्पाद्वाक्प्रचारश्च वाचा नामादिवेदनात् । कर्म संजायते तस्मात्कर्मणश्च जगत्पुनः । कर्माभिमान्ययं जीवः परस्य ब्रह्मणो हरेः । आवासस्थानमुद्दिष्टो

तस्य वागर्कोऽन्नमशीतयोऽन्नेन हीदं सर्वमश्नुते ॥ नासिके एवोक्थं यथान्तरिक्षं तथा तस्य प्राणोऽर्कोऽन्नमशीतयोऽन्नेन हीदं सर्वमश्नुते तदेतद्ब्रध्नस्य विष्टपं यदेतन्नासिकायै विनतमिव ललाटमेवोक्थं ॥ यथा द्यौस्तथा तस्य चक्षुरर्कोऽन्नमशीतयोऽन्नेन हीदं सर्वमश्नुते ॥ समानमशीतयोऽध्यात्मं चाधिदैवतं चान्नमेवान्नेन हीमानि सर्वाणि भूतानिसमनर्न्ती३ । अन्नेनेमं लोकं जयत्यन्नेनामुं । तस्मात्समानमशीतयोऽध्यात्मं चाधिदैवतं चान्नमेव तदिदमन्नमन्नादमियमेव पृथिवीतो हीदं सर्वमुत्तिष्ठति यदिदं किञ्च ॥ यद्ध किञ्चेदं प्रेर्ता ३ इ तदसौ सर्वमत्ति यदु किञ्चातः प्रैर्तीं३ तदियं सर्वमत्ति सेयमित्याद्याऽत्र्यत्ता ह वा आद्यो भवति न तस्येशेऽयंनाद्याद्यद्वैनं नाद्युः ॥ २ ॥

अथातो रेतसः सृष्टिः प्रजापते रेतो देवा देवानां रेतो वर्ष वर्षस्य रेत ओषधय ओषधीनां रेतोऽन्नमन्नस्य रेतो रेतो रेतसो रेतः प्रजाः प्रजानां रेतो हृदयं हृदयस्य रेतो मनो मनसो रेतो वाग्वाचो रेतः कर्म । तदिदं कर्म कृतमयं पुरुषो ब्रह्मणो लोकः ।

विशेषत्त् स इरामयः । इच्छानुरूपं तु सुखमिरेत्येव प्रकीर्तितं । इच्छानन्दप्रभूतत्वात्स एव च हिरण्मयः। हिरुक्सुखं हिरण्यं स्यात् बाह्यानन्दात्पृथग्यतः । आधिक्यार्थे मयडचस्मादधिकानन्दरूपकः । उत्सृज्यकर्मजं रूपं निजानन्दैकरूपकः । एवं नारायणं जानन् सर्वलोकैककारणम् । तल्लोके दृश्यते भूतैर्मुक्तैरानन्दरूपकः ॥ ३ ॥

तमिमं प्रथमज्ञानिपुरुषं चतुराननं । वासुदेवाभिधं ब्रह्म प्राप प्रपदयोः पुरा । यस्मात्प्रपेदे भगवान्प्रपदा चतुराननं । तस्मात्प्रपदनादेव प्रपदंनाम कीर्तितं । चतुर्मुखाकारवतां नृणां पादतलोपरि । प्रपदाख्या वर्ततेऽतो न तु पश्वादिनां क्वचित् । अयादूर्ध्वं ततो विष्णुः प्रपदादूरुमत्र च । स्थित ऊरू च तावास्तामूरूर्ध्वगमनाद्धरेः । किंचिदूर्ध्वं ततो गत्वा वायुना सह केशवः । वायुमाहोरुगरणं कुर्वत्रस्थित इत्यपि । उर्वेव गरणं चक्रे वायुर्यत्र स्थितः सदा । तत्स्थानमुदरं नाम पुनराह जनार्दनः । उरुस्थानं निवासं मे कुरु विस्तारसंयुतं । तथाऽकरोत्स वायुश्च तदुरोऽभूदुरुत्वतः । उरोमध्ये च हृदयं तत्रावासो हरेः सदा । सूक्ष्मदृष्टियुता ये तु मुनयः शार्कराक्ष्यकाः । उदरे ते परं ब्रह्म वासुदेवमुपासते । हृत्स्थमेव परं विष्णुं ध्यायन्त्यारुणयः सदा । उदरस्थं च हृद्वं च ते उभे ब्रह्म तत्परं । एकमेव यतस्तस्मादुभये ह्यपि तद्विदः । तत ऊर्ध्वं गतो विष्णुर्वायुना सह दैवतैः । स्थितो मूर्धनि देवेशः श्रितोऽसाविति तच्छिरः । तत्र प्राणात्मना वायुर्मनोरूपेण शङ्करः । शेषः सुपर्ण इद्रंश्च मनांस्येव पृथक्पृथक् । अहंभावमनो रुद्रः शेषोऽसौ पांचरात्रकं । वैदिकं गरुडश्चेंद्रो यज्ञादिविषयं मनः । श्रोत्रं चंद्रो

स इरामयो यद्धीरामयस्तस्माद्धिरण्मयो हिरण्मयो ह वा अमुष्मिंल्लोके सम्भवति हिरण्मयः सर्वेभ्यो भूतेभ्यो ददृशे य एवं वेद ॥ ३ ॥

तं प्रपदाभ्यां प्रापद्यत ब्रह्मेमं पुरुषं । यत्प्रपदाभ्यां प्रापद्यत ब्रह्मेमं पुरुषं तस्मात्प्रपदे तस्मात्प्रपदे इत्याचक्षते । शफाः खुरा इत्यन्येषां पशूनां । तदूर्ध्वमुदसर्पत्ता ऊरू अभवतामुरु गृणीहीत्यब्रवीत् । तदुदरमभवदुर्वेव मे कुर्वित्यब्रवीत् । तदुरोऽभवदुदरं

रविश्चक्षुर्वागग्निः परिकीर्तितः । एते देवास्तदन्ये च सर्वप्राणिषु संस्थिताः । उपासते महाविष्णुं परमात्मानमच्युतं । वाचा हिंसामकुर्वंस्ते विनिन्दन्तः परस्परं । ते विष्णोराज्ञयाऽवोचन्नुत्क्रमाम पृथक्पृथक् । देहादब्जभवस्यास्माद् यस्मिन्नुत्क्रांत एव हि । शरीरं पद्यते श्रेयान्स न इत्यवधार्यतां । ततः क्रमेण चाग्न्याद्या निष्क्रांतास्तेषु सर्वशः । निष्क्रांतेषु न वै पातः शरीरस्याभवत्क्वचित्। वायावुत्क्रांत एवैतच्छरीरमपतत्क्षितौ । उदासीनवदास्तां तौ केशवश्चाब्जसंभवः । तेषां बलपरीक्षार्थं वाय्वादीनां च सर्वशः ।

पुनस्ते प्राविशन् सर्वे वह्निसूर्यौ शशी शिवः । नोत्थानमभवत्तेषु प्रविष्टेष्वपि सर्वशः । वायौ प्रविष्टे तूत्थानं कायस्यासीत्तदैव च । उच्चैः स्थितत्वादुक्थोऽभूद्वायुरेव ततः प्रभुः । उच्चत्वं च गुणाधिक्यं त्वमुच्चोऽसीति तेऽब्रुवन् । भृत्या वयं तवैव स्म त्वमस्माकं पतिः सदा । स्पर्धामहे त्वद्बलेन त्वया नान्येन केनचित् ।

ब्रह्मेति शार्कराक्ष्या उपासते, हृदयं ब्रह्मेत्यारुणयो ब्रह्मा हैव ता ३ इ । ऊर्ध्व त्वेवोदसर्पत् तच्छिरोऽश्रयत यच्छिरोश्रयत तच्छिरोऽभवत् तच्छिरसः शिरस्त्वं ॥ ता एताः शीर्षच्छ्रियः श्रिताश्चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक् प्राणः श्रयन्तेऽस्मिंच्छ्रियो य एवमेताच्छिरसः शिरस्त्वं वेद ॥ ता अहिंसंताहमुक्थमस्म्यहमुक्थमस्मीति ता अब्रुवन् हन्तास्माच्छरीरादुत्क्रामाम तद्यस्मिन्न उत्क्रान्त इदं शरीरं पत्स्यति तदुक्थं भविष्यतीति ॥ वागुदक्रामदवदन्नश्नन् पिबन्नास्तैव चक्षुरुदक्रामदपश्यन्नश्नन् पिबन्नास्तैव श्रोत्रमुदक्रामदश्रृण्वन्नश्नन् पिबन्नास्तैव ॥ मन उदक्रामन्मीलित इवाश्नन् पिबन्नास्तैव ॥ प्राण उदक्रामत्तत्प्राण उत्क्रान्तेऽपद्यत तदशीर्यताशारीतीँ३ ॥ तच्छरीरमभवत् । तच्छरीरस्य शरीरत्वं शीर्यते ह वा अस्य द्विषन् पाप्मा भ्रातृव्यः पराऽस्य द्विषन् पाप्मा भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद ॥ ता अहिंसंतैवाहमुक्थमस्म्यहमुक्थमस्मीति ता अब्रुवन् हन्तेदं पुनः शरीरं प्रविशाम तद्यस्मिन्नः प्रपन्न इदं शरीरमुत्थास्यति तदुक्थं भविष्यतीति वाक् प्राविशदशयदेव चक्षुः प्राविशदशयदेव श्रोत्रं प्राविशदशयदेव मनः प्राविशदशयदेव ॥ प्राणः प्राविशत् । तत् प्राणे प्रपन्न उदतिष्ठत् तदुक्थमभवत् तदेतदुक्थं

इत्यूचुर्वीन्द्रशेषेशशक्रचन्द्रादिका: पृथक् । वायु: स संस्तुतस्तैश्च प्रसन्नोऽभूद्दिवौकसां ॥ ४ ॥

तस्माच्छ्रुत्वा परं ब्रह्म देवा नारायणाभिधं । शिष्यप्रशिष्यादिषु च तेऽनयन्वायुनोदितं । वायुमप्यनयन्सर्वे यशसा तद्गुणोक्तित: । ये ये गुणान्विजानन्ति वायोस्तानाविशन्मरुत् । तत्र तत्र प्रविष्टत्वात्प्रततोऽसौ बभूव ह । प्रततत्वात्प्रातरिति तस्य नामाभवद्विभो: । संगत श्चाभवज्जीवचिता रूपान्तरेण स:। सङ्गतत्वात्सायमिति तद्रूपं नामतोऽभवत् । वायोस्तत्पुनरध्यात्मं प्राणापानाभिधं द्वयं ।

अध्यात्ममग्निर्वागाख्यश्चक्षु: सूर्य: प्रकीर्तित: । यज्ञादिसाधने यत्तु मनश्चंद्र: प्रकीर्तित: । मित्रो यमश्च वरुण: कुबेरश्च दिगीश्वरा: । श्रोत्राभिमानिन: सर्वे वैदिकश्रवणोचितं । श्रोत्रं चंद्रस्तथा स्मार्ततान्त्रिकश्रवणोचितं ॥ यम एव षडङ्गानां विषयश्रवणोचितं । श्रोत्रं तु वरुण: काम्यशास्त्रार्थं मित्र एव च । श्रोत्रं यन्नीतिशास्त्रार्थं कुबेरश्च प्रकीर्तित: । विष्णुना प्रहितानां हि संयोगोऽध्यात्ममेष हि ।

शिवादीनां च सर्वेषां मनस्त्वं कथितं पुरा । एतास्सर्वा देवता हि ब्रह्मवायुसुपर्णका: । शेषशङ्करशक्राश्च चन्द्रसूर्ययमा अपि । अग्निश्च मित्रावरुणौ कुबेराद्याश्च सर्वश: । अधिदैवं स एवैक आधिक्यात्पुरुषोत्तम: । देवमात्रास्तदन्ये तु स आवि: पुरुषोत्तम: । पूर्णज्ञानस्वरूपत्वादेतावत्कथितं भवेत् । तात्पर्यात्सर्ववेदैश्च तज्जानन्नवदन्मुनि:। हिरण्यदन्नामवैदो भूतेषु हि

प्राण एव प्राण उक्थमित्येव विद्यात्तं देवा अब्रुवंस्त्वमुक्थमसि त्वमिदं सर्वँमसि ॥ तव वयं स्मस्त्वमस्माकमसीति। तदप्येतदृषिणोक्तं त्वमस्माकं तव स्मसीति ॥ ४ ॥

तं देवा: प्राणयन्त । स प्रणीत: प्रातायत । प्रातायतीँ ३ तत् प्रातरभवत्। समागादिती३ तत् सायमभवदहरेव प्राणो रात्रिरपानो वागग्निश्चक्षुरसावादित्यश्चन्द्रमा मनो

सुरानृते । मदभीष्टं ममादातुं नैवेष्टे कश्चनाञ्जसा । विष्णुना प्रहितानां हि देवानामहमुत्तमं। वेद संयोगमध्यात्मततो मुक्तौ यथेष्टभुक् । स्यान्नैवात्रास्ति संदेहः स्वेच्छाविहृतिरेव च । मन्निषेधे न शक्तोऽस्ति प्रीता देवा हि मे सदा । अधिदैवेन सहिता विष्णुना प्रभविष्णुना । एतद्धि तेन कथितं मुनिना तत्त्ववेदिना । विष्णुप्रहितदेवानां योगमध्यात्ममञ्जसा । वेद तं च नियोक्तारमुपास्ते विष्णुमव्ययं । एतादृशोपासनाया योग्यः सन् सततं सुधीः । स्वस्वाम्यन्यानि भूतानि हरेयुर्बलिमस्य हि । मुक्तस्य वैष्णवे लोके मुक्तानि च न संशयः । इत्येतध्द्यानयोगाश्च मुनयो देवतास्तथा । मानुषा ज्ञानमात्रेण स्वावरैः पूज्यतामियुः । मुक्तामुक्तैर्मुक्तियोग्या इति शास्त्रस्य निर्णयः ।

स एष भगवान्विष्णुः सत्यमित्यभिधीयते । सर्वोत्तमत्वात् पूर्णत्वात् सर्वज्ञत्वात्तथैव च । देवतात्रयमन्यच्च पृथक्सत्यमितीर्यते । शेषवीन्द्रशिवादिभ्य उत्तमत्वात्सदैव हि । वायुः सदितिसम्प्रोक्तो जीवेषु तु सुपूर्णतः । तीति ब्रह्मा समुद्दिष्टः स एवान्नाभिमानवान् । अन्नं प्रजापतिरिति श्रुतिरन्या ह्यभाषत । अतिनादात्सदा वेदैरप्यन्नं स चतुर्मुखः । यमित्यादित्य उद्दिष्टो यमयेद्यत्प्रकाशनात् । देवतात्रयमेतत्तु सहितं सत्यमुच्यते । शुक्लकृष्णकनीनासु चक्षुषोऽप्येत आस्थिताः । एवं सत्यपदार्थं हि विज्ञायोपास्त आदरात् । योग्यस्तस्या उपासाया नैवासत्येन दुष्यति । देवता मुनयश्चैव योग्या अस्या अपि स्फुटं । मनुष्याणां ज्ञानमात्राद्दोषो नातितरां भवेत् ॥ ५ ॥

दिशः श्रोत्रं स एष प्रहितां संयोगोऽध्यात्ममिमा देवता अद उ आविरधिदैवतमित्येतत् तदुक्तं भवत्येतद्ध स्म वै तद्विद्वानाह हिरण्यदन् वैदो न तस्येशे यं मह्यं न दद्युरिति ॥ प्रहितां वा अहमध्यात्मं संयोगं निविष्टं वेदैतद्ध तदनीशानानि ह वा अस्मै भूतानि बलिं हरन्ति य एवं वेद ॥ तत्सत्यं सदिति प्राणस्तीत्यन्नं यमित्यसावादित्यस्तदेतत् त्रिवृत् त्रिवृदिव वै चक्षुः शुक्लं कृष्णं कनीनिकेति स यदि ह वा अपि मृषा वदति सत्यं हैवास्योदितं भवति य एवमेतत्सत्यस्य सत्यत्वं वेद ॥ ५ ॥

तस्य नारायणस्यैव सर्ववेदात्मिका हि वाक् । तन्तिरूपा जगद्बन्धे नाम ब्रह्मादिकं च यत् । विप्रक्षत्रियवैश्यादिरूपं चाखिलमेव तु । दाम तेनैव बध्नाति सकलं जगदच्युतः। सर्वे हि नामवंतोऽत्र सर्वे वेदोदिता अपि। वेदात्मिक्या यतो वाचा विष्णुर्वदति सोऽखिलं । [illegible]द्विष्णुवाचैव बद्धं नामाख्यदामभिः । ज्ञात्वा जगदुपास्ते तु योग्यः संस्तदुपासने। तं प्रत्येवाखिलान्येव भूतानि सह दैवतैः । बलिं हरन्ति पश्चाथ भूतान्येनं वहन्ति च । योग्यश्चास्या उपासाया योग्यो ब्रह्मपदस्य यः । भूतयुक्ते रथे तस्मात्स तिष्ठति सुरार्चितः। मुक्तः संश्च तदन्येषां ज्ञानमात्राद्विमुक्तिगैः । स्वावरैः सेव्यतैव स्यात्कैश्चिदेव क्वचित्क्वचित् । तथैव वायुना बद्धं जगदेतत्ततोऽवरं । सुपर्णशेषगिरिशशक्रसूर्याद्यमञ्जसा ।

विष्णोर्वायोश्च लोमादौ छन्दांस्येवाश्रितानि च । विष्णोर्विमुक्तवायोश्च लोमाद्यं तु चिदात्मकं। लोमप्राणादिभेदश्च नैव कश्चिच्चिदात्मनि । छन्नश्छंदोभिरेवं स केशवस्तेन चाभिधा । छन्दांसीत्येव तेषां हि य एवंविदुपासकः । निवारयन्ति पापेभ्यश्छन्दांसि किमु केशवः । योग्या अस्याश्च विद्याया भृग्वाद्या देवतास्तथा । छन्दस्सु संस्थितो विष्णुर्गोपायत्येव तद्विदः।

मन्त्रोऽप्यर्थमिमं प्राहापश्यं गोपामिति स्म ह । एष गोप्ता हि सर्वस्य वायुस्थः पुरुषोत्तमः । छन्दस्सु संस्थितो वायुर्वायौ च स जनार्दनः । वायुश्च वायुसंस्थश्च कदाचिन्नैव तिष्ठतः । वायुर्हि नित्यसञ्चारी सदा सर्वप्रवृत्तिमान्।

तस्य वाक्तन्तिर्नामानि दामानि तदस्येदं वाचा तन्त्या नामभिर्दामभिः सर्व सितं सर्व हीदं नामनीं३ ॥ सर्व वाचाऽभिवदति वहन्ति ह वा एनं तन्तिसंबद्धा य एवं वेद ॥ तस्योष्णिग्लोमानि त्वग् गायत्री त्रिष्टुप् मांसमनुष्टुप् स्नावान्यस्थि जगती पङ्क्तिर्मज्जा प्राणो बृहती स च्छन्दोभिश्छन्नो यच्छन्दोभिश्छन्नस्तस्माच्छन्दांसीत्याचक्षते छादयन्ति ह वा एनं छन्दांसि पापात् कर्मणो यस्यां कस्याञ्चिद्दिशि कामयते य एवमेतच्छन्दसां छन्दस्त्वं वेद ॥ तदुक्तमृषिणा । पश्यं गोपामित्येष वै गोपा एष हीदं सर्वं

चोदितः केशवेनैव तत्स्थेनामितशक्तिना । आसमन्तात्पराक्चापि पञ्चभूतेभ्य ईश्वरः । वायुस्तत्स्थो हरिश्चैव चरत्यमितपौरुषः । सध्रीचीनासु पूर्वादिदिक्ष्वेतौ चतसृष्वपि । नित्यदा वसतः कोणदिक्ष्वथाऽसु विषूचिषु । अन्तश्च सर्वलोकेषु चरतो लोकसाक्षिणौ ।

हस्तयोरेतयोरेव नित्याक्षीणं वसु स्थितं । तध्द्यसह्यं बलं वायोरनन्तं किमु तद्धरेः । वायोराधारभूतस्य ताभ्यां हि क्रतुनामकाः । आवृताः सर्वजीवा हि यथैव कनका वटाः । आच्छाद्यन्ते वित्तवद्भिस्ताभ्यामेवं च चेतनाः । आवृता महदाद्यास्तु देहे तिष्ठन्ति चैतयोः । विष्टब्धा श्चैव सर्वेपि जीवा आकाश एव च । स वायुः प्रकृतिश्चैव विष्टब्धौ केशवेन हि । बृहत्त्वाद्बृहतीत्येव तयोर्नाम प्रकीर्तितम् । वायुकेशवयोः प्राणनाम सर्वप्रणायनात् । विशेषतो बृहत्प्राणो भगवांस्तत्र केशवः । इति विद्यात् ॥ ६ ॥

तस्य विष्णोरङ्गानामथ वैभवम् । उच्यते तस्य वाचा हि सृष्टावग्निः क्षितिस्तथा । शुश्रूषार्थं तस्य पृथ्वी जनयत्योषधीः प्रभोः । ताः पचत्यग्निरुद्युक्त

'गोपायत्यनिपद्यमानमिति न ह्येष कदाचन संविशत्या च परा च पथिभिश्चरन्तमित्या च ह्येष परा च पथिभिश्चरति ॥ स सध्रीचीः स विषूचीर्वसान इति सध्रीचीश्च ह्येष विषूचीश्चवस्त इमा एव दिश आवरीवर्ति भुवनेष्वन्तरित्येष ह्यन्तर्भुवनेष्वावरीवर्त्यथो आवृतासोऽवतासो न कर्तृभिरिति ॥ सर्व हीदं प्राणेनाऽऽवृतं सोयमाकाशः प्राणेन बृहत्या विष्टब्धस्तद्यथाऽयमाकाशः प्राणेन बृहत्या विष्टब्ध एवं सर्वाणि भूतान्या पिपीलिकाभ्यः प्राणेन बृहत्या विष्टब्धानीत्येवं विद्यात् ॥ ६ ॥

अथातो विभूतयोऽस्य पुरुषस्य । तस्य वाचा सृष्टौ पृथिवी चाग्निश्चास्यामोषधयो जायन्तेऽग्निरेनाः स्वदयतीदमाहरतेदमाहरतेत्येवमेतौ वाचं पितरं परिचरतः पृथिवी चाग्निश्च । यावदनु पृथिवी यावदन्वग्निस्तावानस्य लोको भवति नास्य तावल्लोको जीर्यते यावदेतयोर्न जीर्यते पृथिव्याश्चाग्नेश्च य एवमेतां वाचो विभूतिं वेद । प्राणेन सृष्टावन्तरिक्षं च वायुश्चान्तरिक्षं वा अनु चरन्त्यन्तरिक्षमनु श्रृण्वन्ति वायुरस्मै पुण्यं गन्धमावहत्येवमेतौ

आहृताः आहृताः पुनः । आहरेति वचोऽस्यापि श्रृण्वन्त्येव महर्षयः । मुखजत्वात्तयोर्विष्णोर्मुखं जनकमिष्यते । आस्यभोग्यं ततो विष्णोरन्नं तौ कुरुतः सदा । सर्वैर्यद्भुज्यते चान्नं तत्र तत्र स्थितो हरिः । तद्भुङ्क्तेऽतस्तदर्थं हि तावन्नं कुरुतस्सदा । विष्णोर्वाग्विभवं वेद य उपास्ते च सर्वदा । योग्यः संस्तदुपासायाः स भूम्यग्निसमन्वितः । समं तयोर्व्याप्तिमांश्च तद्वन्मुक्तश्च नित्यदा । अनष्टलोको वसति समीपे केशवस्य च ।

योग्या अस्या उपासायाः पृथिव्यग्निपदस्य ये । योग्यास्ते वै मुख्यतया तदन्ये यत्र तौ स्थितौ । तत्र चर्तुं समर्थाः स्युर्मुक्तिं प्राप्य यदृच्छया । कादाचित्कोपासने तु तावत्येषां च योग्यता । वेदनं ह्यापरोक्ष्येण मुख्यं भवति नान्यथा । एकदेशविदो यस्मात्परोक्षज्ञानिनोऽखिलाः । आपरोक्ष्यं भवेद्यस्मान्नैवोपासामृते क्वचित् । तस्मादुपासापूर्वं तु योऽपरोक्षं प्रपश्यति । स एव वेद नान्यस्तु योग्यस्यैवापरोक्षदृक् । तस्माद्योग्यस्योक्तफलमन्येषां किञ्चिदेव हि ।

प्राणादिभ्यश्च वाय्वाद्या एवं विष्णोः प्रजज्ञिरे । ब्रह्मशेषसुपर्णेन्द्रशिवाद्या आप ईरिताः । ते विष्णोर्मनसा जाताः सर्वे चाबभिमानिनः । वैश्वदेव्यस्ततो ह्यापो वरुणश्च मनोभवः । प्राणिनां पूर्तपुण्येषु श्रद्धारूपमनोऽधिपः । एवं हि

प्राणं पितरं परिचरतोंऽतरिक्षं च वायुश्च यावदन्वन्तरिक्षं यावदनु वायुस्तावानस्य लोको भवति नास्य तावल्लोको जीर्यते यावदेतयोर्न जीर्यतेंऽतरिक्षस्य च वायोश्च य एवमेतां प्राणस्य विभूतिं वेद ॥ चक्षुषा सृष्टौ द्यौश्चादित्यश्च द्यौर्हास्मै वृष्टिमन्नाद्यं संप्रयच्छत्यादित्योऽस्य ज्योतिः प्रकाशं करोत्येवमेतौ चक्षुः पितरं परिचरतो द्यौश्चाऽदित्यश्च यावदनु द्यौर्यावदन्वादित्यस्तावानस्य लोको भवति नास्य तावल्लोको जीर्यते ॥ यावदेतयोर्न जीर्यते दिवश्चाऽऽदित्यस्य च य एवमेतां चक्षुषो विभूतिं वेद ॥ श्रोत्रेण सृष्टा दिशश्च चन्द्रमाश्च दिग्भ्यो हैनमायन्तीँ ३ ॥ दिग्भ्यो विशृणोति चन्द्रमा अस्मै पूर्वपक्षापरपक्षान्विचिनोति पुण्याय कर्मण एवमेते श्रोत्रं पितरं परिचरन्ति दिशश्च चन्द्रमाश्च यावदनु दिशो यावदनु चन्द्रमास्तावानस्य लोको भवति नास्य तावल्लोको

सर्वदेवा हि विष्णवङ्गेभ्यः प्रजज्ञिरे । स्वोत्पत्त्यङ्गं च ते विष्णोः शुश्रूषन्ते पृथक्पृथक् । विष्णोर्विषयधर्मेषु ज्ञानादिषु चतुर्मुखः । श्रद्धां ददाति भूतानां वैदिकश्रवणे विपः । तान्त्रिके शेषरुद्रौ च शक्रो यज्ञादिकर्मणि । वायुर्गन्धवहश्चास्य भक्तिज्ञानप्रदस्तथा । भूतानां तस्य विषये त्वन्तरिक्षं च कर्मणः । तदीयस्यैव भोगार्थं जीवानां श्रुतिचारदम् । अन्तरिक्षं च विघ्नेशः सूर्यस्तत्कर्मसिद्धये । भूतानां ज्योतिषो दाता द्यौरप्यन्नाद्यदायिनी ॥ ७ ॥

आप इत्येव देवानां ब्रह्मादीनां कथं भवेत् । नामेत्यपृच्छल्लक्ष्मीस्तं महिदासं जनार्दनम् । आप इत्येव नामैषां भवतीत्याह स प्रभुः । इदं मदाख्यं यद्ब्रह्म ह्याप इत्यभिधीयते । आ पूर्णत्वाद्गुणैः सर्वैस्तन्मूलमखिलस्य च । तूलभूतं तदन्यत्तु पिता ह्येष जनार्दनः । पुत्रा ब्रह्मादयः सर्वे नैवायं वृक्षमूलवत्। स्वतन्त्रत्वाज्जगन्नाथः पितृत्वात्परमेशितुः । तन्नामाऽप इति ह्येतद्ब्रह्मरुद्रादिनां भवेत् । यथा यदव इत्येव रघवः कुरवस्तथा । पुत्रनाम पितुश्च स्यात्तत्तन्त्रत्वात्सुतस्य हि । यथा पितामहाद्याश्च पितरो नाम कीर्तिताः । तथापि मुख्यया वृत्त्या व्यवहारव्यवस्थितिः । आप इत्येव देवानां सर्वेषां प्रददौ हरिः । स्वकीयमेवमन्यानि पृथक्पृथगदात्प्रभुः । नारायणादिनामानि ददौ नान्यस्य केशवः ।

जीर्यते यावदेतेषां न जीर्यते दिशां च चन्द्रमसश्च य एवमेतां श्रोत्रस्य विभूतिं वेद ॥ मनसा सृष्टा आपश्च वरुणश्चाऽऽपो हास्मै श्रद्धां सन्नमन्ते पुण्याय कर्मणे वरुणोऽस्य प्रजां धर्मेण दाधारैवमेते मनः पितरं परिचरन्त्यापश्च वरुणश्च यावदन्वापो यावदनु वरुणस्तावानस्य लोको भवति नास्य तावल्लोको जीर्यते यावदेतेषां न जीर्यतेऽपां च वरुणस्य च य एवमेतां मनसो विभूतिं वेद ॥ ७ ॥

आपा३ इत्याप इति तदिदमाप एवेदं वै मूलमदस्तूलमयं पितैते पुत्रा । यत्र ह क्व च पुत्रस्य तत्पितुर्यत्र वा पितुस्तद्वा पुत्रस्येत्येतत्तदुक्तं भवति। ऐतद्ध स्म वैतद्विद्वानाह

एवं स भगवान्विष्णुर्महिदासाभिधः प्रभुः । जानन्नित्योदितज्ञानादाह देवीमिदं वचः । देवपर्यन्तमा व्याप्तिं वेदाहं मम सर्वदा । मत्पर्यन्तं तथा व्याप्तिं देवानामपि सर्वशः । मयि देवास्तेषु चाहमिति विद्धि वरानने । मयैतानि प्रदत्तानि पदानि ब्रह्मपूर्वकाः । अधितिष्ठन्ति सत्ताद्या अप्येतेषां मदाज्ञया । ज्ञानकर्मबलेहाद्या मद्दत्ता इति किं वदे ।

संभृता मत्त एवैते स एष भगवान् गिरिः । गिरणात्सर्वभूतानां चक्षुर्नामास्य दर्शनात् । सर्वश्रोतृत्वतः श्रोत्रं मनो मन्तृत्वहेतुतः । प्राणनामा प्रणेतृत्वात्तमेनं गुणपूर्तितः । गिरणाच्चाखिलस्यास्य प्राहुर्ब्रह्मगिरिं प्रभुम् । य एवं वेद तं विष्णुमापरोक्ष्येण शाश्वतम् । गिरत्येवाखिलं पापं भ्रातृवत्सह संस्थितम् । पराभवति पाप्माऽस्य द्वेष्टा निरयगः सदा ।

असनाद्भगवान्सोऽसुः सर्वस्यापि जनार्दनः । प्रकृष्टानन्दरूपत्वात्प्राण इत्यभिधीयते स एष भूतिनामाऽपि ज्ञानैश्वर्यादिभूतिदः । अज्ञानादिप्रदातृत्वात्स एवाभूतिनामकः । सुखज्ञानादिगुणदं पूर्णं सर्वगुणैः प्रभुम् । उपासते तं वाय्वाद्या देवास्तस्माच्च तेऽखिलाः । बभूवुः सुखसज्ज्ञानपूर्वैः सुर्वगुणैर्युताः । देवानामपि सर्वेषां प्रधानोऽद्यापि मारुतः। स्थित्वा सुप्तेषु विष्णुं तं भूर्भूरित्येव शंसति । भूःशब्दार्थो भूतिरिति वैपरीत्येन चासुराः । अभूतिकारकोऽस्माकमैश्वर्यादिगुणोज्झितः । इत्येवोपासते तस्मात्पराभूताश्च सर्वशः । ज्ञानैश्वर्यादिभिर्हीनाः पेतुरन्धे तमस्यथ । य एवं वेद तं विष्णुं

महिदास ऐतरेय आऽहं मां देवेभ्यो वेदा ओ मद्देवान्वेद। इतःप्रदाना ह्येते। इतःसंभृता इति। स एष गिरिश्चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक्प्राणस्तं ब्रह्मगिरिरित्याचक्षते गिरति ह वै द्विषन्तं पाप्मानभ्रातृव्यं पराऽस्य द्विषन् पाप्मा भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद ॥ स एषोऽसुः स एष प्राणः स एष भूतिश्चाभूतिश्च तं भूतिरिति देवा उपासां चक्रिरे ते बभूवुस्तस्माद्धाप्येतर्हि सुप्तो भूर्भूरित्येव प्रश्वसित्यभूतिरित्यसुरास्ते ह पराबभूवुर्भवत्यात्मना पराऽस्य द्विषन् पाप्मा भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद ॥

भूतिदं भूतिरूपिणम् । भावाभावं च देवानां दैत्यानां चैवमेव तु । ज्ञानैश्वर्यादिभिः सोऽपि भवेत्तस्य परात्मनः । प्रसादात्तस्य पाप्मा च पराभवति सर्वशः ।

स एष भगवान्विष्णुर्मृत्युदो मोक्षदस्तथा । स एव जीवनकरो यदाऽपानेन संयुतम् । प्राणं नियमयत्यस्मिंच्छरीरे पुरुषोत्तमः । शरीराद्बहिरेतौ तु यदा निःसारयत्यजः । तदा मृत्युपदश्चायं मुक्तानामपि जीवनम् । प्राणादेव हि तत्रापि प्राणाधारो जनार्दनः ।

अवाक्प्राक्च सदागच्छेद्वायुरानन्दरूपिणा । अनेनैव गृहीतो हि प्राणोऽपानेन संयुतः । अनेन हरिणा यस्मान्नियतो न पराग्भवेत् । अमर्त्यस्तत्प्रसादेन वायुर्देहैः सह स्थितः । अनित्या अपि देहास्ते शश्वत्सन्त्या विमोक्षतः । स्थूलसूक्ष्मविभागेन किमु वायुर्जगत्प्रभुः । नानागती तु तावेतौ वायुः प्राप्नोति केशवम् । शरीरं तु विनष्टं स्यात्पञ्चत्वमुपगच्छति । जडं तज्जडतामेति चेतना वायुदेवता । चेतनेशं हरिं याति विरुद्धगमनौ च तौ । ऊर्ध्वं गच्छति देवः स देहोऽधःपतति क्षितौ । दृश्यमेतच्छीरीरं चाप्यदृश्या वायुदेवता । य एवं वेद तं वायुममृतं सर्वनायकम् । पूर्णानन्देन हरिणा गृहीतं तद्वशं सदा । स मुक्तो लोकमाप्नोति विष्णोर्मुक्तैश्च दृश्यत' इति च ।

ब्रह्मपन्थाः सत्यं कर्मेति तस्ये नारायणस्य वासुदेवाद्याः । क्रमेण चतस्रो मूर्तयः । नासिकायां यन्नेत्रयोर्मध्य विनतमिव किञ्चिन्नतस्थानं तत्सूर्यलोकस्थानीयं विद्यात् ।

तथेतिनिर्णयः । ईरामय इति दैर्घ्यमवधारणार्थम् । 'दैर्घ्यं प्लुतं च हिंकारो बिन्दुरप्यवधारण' इति शब्दनिर्णये । ब्राह्माहैव ता ३ इते । 'देशतः कालतोऽर्थाच्च बलतो गुणतस्तथा । स्वरूपतोऽपि नैव स्याद्भेदोऽत्यल्पोऽपियत्र हि । केवलैश्वर्ययोगेन यत्र संख्यादिवद्भवेत् । स्वरस्पर्शविभागेन तत्रोक्तिः

स एष मृत्युश्चैवामृतं च तदुक्तमृषिणाऽपाङ्प्राङेति स्वधया गृभीत इत्यपानेन ह्ययं यतः प्राणो न पराङ्भवत्यमर्त्यो मर्त्येना सयोनिरित्येतेन हीदं सर्वं सयोनि मर्त्यानि हीमानि शरीराणी३ ॥ अमृतैषा देवता ता शश्वन्ता विषूचीना वियन्ता न्य१न्यं

स्याद्विभक्तिषु । अचिन्त्यात्तु तथैश्वर्यादेकोऽपि बहुरूपवान् । प्रकाशयेद्यतो विष्णुः सर्वत्राप्यविशेषवान् । न विशेषो हि रूपाणां मत्स्यादीनां कथञ्चन । नैश्वर्ये न बले चैव नानन्दादिगुणेष्वपि' इत्यादि शब्दनिर्णयवचनात् । द्विवचनमत्र व्यवहारमात्रमिति ता इत्युक्तम् । 'संहितायां यत्र दैर्घ्यं पदे यत्र न विद्यते । उक्तार्थस्य महाधिक्यं श्रुतेस्तत्र विवक्षितम्' इत्यतो ब्रह्माहेति दैर्घ्यमपि परब्रह्मत्वविवक्षया । अद उ एव नारायणाख्यमधिदैवतं अन्यानि दैवतमात्राणि । स्थानान्तरेऽन्येषामप्यधिदैवत्वकथनं कर्मजदेवाद्यपेक्षया । मुख्याधिदैवतं नारायण एव ।

तस्योष्णिग्लोमानीत्यादि लोमसूष्णिगित्याद्यर्थे । 'सप्तसु प्रथमा' इति सूत्रात् । सच्छन्दोभिश्छन्न इतिवाक्यशेषात् । 'ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्' इत्यादिवच्च । 'अङ्गेषु यस्य छन्दांसि देवा लोका मखा अपि । तद्वशा नियता नित्यं नमस्तस्मै परात्मने' इति च स्कान्दे । अस्मै पुण्याय कर्मण इत्येतमुद्दिश्य जीवानां पुण्यकर्मकर्तुम् । तैर्हि स्तुत्यादिकर्माणि कृतानि श्रोत्रेण श्रृणोति भगवान् । दिग्भ्योऽप्यन्य एव विश्रृणोति जीवः । अन्येषां जीवानां श्रवणजं भोगं स्वश्रोत्रेण दिग्भिरननुगृहीतेनैव भगवान् भुङ्क्ते ।

न च जीववागादिना पृथिव्यग्न्यादिकं सृष्टमित्यत्र किञ्चिन्मानमस्ति । मुखादिन्द्रश्चाग्निश्चेत्यादिना भगवतः सकाशाद्धि सर्वेषां सृष्टिः प्रसिद्धा । सृष्टिभेदादन्यथावचनम् । न च मुख्यकारणाङ्गीकारेऽविरोधे औपचारिकं कारणमङ्गीकर्तुं युक्तम् । अतिप्रसङ्गात् न हि यत्किञ्चित्कारणत्वमस्तीत्येतावता ब्राह्मणस्य चण्डालः पितेत्युच्यते । पितृत्वं चात्रोक्तं वाचं पितरमित्यादिना ।

'मनुष्याणां तु यत्कर्म न देवोत्पत्तिकारणम् । दैवतैरुपकारस्तु क्रियते नरकर्मणाम् । देवानां कर्मणैवैते जायन्ते सर्वमानुषाः । प्रधानत्वान्न देवानां नृकर्मोत्पत्तिकारणम्' इति च ब्रह्माण्डे ।

चिक्युर्न निचिन्वन्ति हैवेमानि शरीराणी३ ॥ अमृतैवैषा देवताऽमृतो ह वा अमुष्मिंल्लोके

आह महिदास ऐतरेय इति तु सर्वस्य वचनस्य तदीयत्वज्ञापनार्थं न तु सन्निहितस्यैव । यथेन्द्रं कुत्समित्यादि । यथा च 'पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशादि'ति ॥ ८ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमन्महैतरेयोपनिषद्भाष्ये द्वितीयप्रघट्टके प्रथमोऽध्यायः ॥ २ ॥ १॥

॥ॐ॥ एष नारायणो देवो वायुना सहैवेमं लोकमभ्यार्चत् । ब्रह्मादिशरीरेषु प्रविवेश । पुरुष इत्यन्तर्यामिरूपस्याख्या । पुरि शेत इति प्रसिद्धत्वाच्च पञ्चरात्रेषु । य एष सूर्यमण्डले स्थित्वा तपति भगवान्स नारायणः । 'य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद' इत्यादिश्रुतिभ्यः । 'य एषोन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यत' इत्युक्त्वा 'तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी' इत्युक्तत्वान्न शिवादयः । शिवो हि विरूपाक्षः । प्रसिद्धश्च पुण्डरीकाक्ष इति भगवान्नारायणः ।

यमादित्यो न वेदेत्युक्तत्वान्नादित्यः । 'भेदव्यपदेशाच्चान्यः' इति भगवद्वचनम् । 'वृत्रं यदिन्द्र शवसावधीरहिमादित्सूर्यं दिव्यारोहयो दृशे । यत्सूर्यस्य हरितः पतन्तीः पुरस्सतीरुपरा एतसे कः । सीदन्निन्द्रस्य जठरे

संभवत्यमृतः सर्वेभ्यो भूतेभ्यो ददृशे य एवं वेद य एवं वेद ॥ ८ ॥ **इत्यैतरेयोपनिषत्सु द्वितीयारण्यके प्रथमोऽध्यायः ॥ २ ॥ १ ॥**

॥ अथ द्वितीयारण्यके द्वितीयोध्यायः ॥

॥हरिः ॐ॥ एष इमं लोकमभ्यार्चत्पुरुषरूपेण य एष तपति । प्राणो वाव तदभ्यार्चत् । प्राणा ह्येष य एष तपति तं शतं वर्षाण्यभ्यार्चत्तस्माच्छतं वर्षाणि

कनिक्रदन्नृभिर्यतस्सूर्यमारोहयो दिवि । चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोस्सूर्यो अजायत । यस्सूर्यं य उषसं जजान यो अपां नेता स जनास इन्द्रः । उद्वेति प्रसवीता जनानां महान्केतुरर्णवः सूर्यस्य । येनावृतं खं च दिवं महीं च येनादित्यस्तपति तेजसा भ्राजसा च । यमन्तः समुद्रे कवयो वयन्ति यदक्षरे परमे प्रजाः । तमेताः पञ्चदेवताः परिम्रियन्ते विद्युद्वृष्टिश्चन्द्रमा आदित्योऽग्निः' इत्यादौ सूर्यस्य सर्वत्र पराधीनत्वावगतेश्च ।

'ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्ती नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः । केयूरवान्मकरकुण्डलवान् किरीटी हारी हिरण्मयवपुर्धृतशङ्खचक्रः' इति नारसिंहपुराणे । 'तापनी पाचिका चैव शोषणी च प्रकाशनी । नैव राजन्रवेः शक्तिः शक्तिर्नारायणस्य च' इति पाद्मे। 'यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् । यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम्' इति च ।

न च विष्णोरन्याधीनत्वं श्रुतिषूक्तं कुत्रचित् । उत्पत्तिस्तु प्रादुर्भावापेक्षया। 'एको नारायण आसीन्न ब्रह्मा न च शङ्करः' इति महाप्रलये तस्यैवावस्थानश्रुतेः । 'यं कामये तं तमुग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधाम्' इति ब्रह्मशिवादीनां देव्यधीनपदप्राप्तिमुक्त्वा, तस्या अपि भगवदधीनत्वं 'मम योनिरप्स्वं १ तः समुद्रे ततो वितिष्ठे भुवना नु विश्वा परो दिवा पर एना पृथिव्या' इत्याह । 'अहं रुद्राय धनुरातनोमि ब्रह्मद्विषे शरवे हन्तवा उ । अहं सुवे पितरमस्य मूर्धन्' इति ब्रह्मरुद्रयोर्देव्यास्सकाशात् सृष्टिसंहारौ चोक्तौ । 'अस्य देवस्य मीळ्हुषो वया विष्णोरेषस्य प्रभृथे हविर्भिः । विदे हि रुद्रो रुद्रियं महित्वं यासिष्टं वर्तिरश्विनाविरावत्' इत्यादिना विष्णोः प्रसादादेव शिवादीनां पदप्राप्तिकथनाच्च ।

'तमेताः सप्त क्षितय उपतिष्ठन्ते तद्या इमा अक्षँल्लोहिन्यो राजयस्ताभिरेनं रुद्रोऽन्वायत्तः' इत्यादिना शिवादिसर्वदेवोपास्यस्य वायोः 'अयं वाव शिशुर्योऽयं मध्यमः प्राणः' इति मध्यमशब्दोक्तस्य 'प्राणः स्थूणा' इति प्राणशब्दोदितो नारायण आश्रय उक्तः । तस्मात्सर्वोत्तमो

भगवान्नारायणः प्राणशब्दोदित आदित्यमण्डलस्थस्तपतीत्यादि सिद्धम् ।

'क्षितिपा मनुष्यगन्धर्वा देवाश्च पितरश्चिराः । आजानजाः कर्मदेवास्तात्त्विका दक्ष एव च । शक्रश्चोमा च रुद्रश्च भारती वायुरेव च । मुक्ता उक्ताः शतगुणा बलज्ञानसुखादिभिः । विष्णुभक्त्यादिभिश्चैव गुणैः सर्वैः क्रमाधिकाः । तस्माद्रमा ततो विष्णुरनन्तगुणतोऽधिकः । नित्यमुक्तः स्वतन्त्रश्च न चान्यस्तादृशः क्वचित् । कुत एवाधिकोऽन्यः स्याद्यन्मुक्ता अपि तद्वशाः । रमाऽपि तद्वशा नित्यं स नान्यस्य वशे प्रभुः । न भेदः शेषशिवयोः सुपर्णः शेषसंमितः । कामः शक्रसमो नित्यं प्रतिबिम्बाश्च ते क्रमात्' इति च महासंहितायाम् ।

स पुरुषेषु शतं वर्षं गत इति शतर्चिनामा । बहुरूपत्वाद्बहुवचनम् । एतमेव तथासन्तं मुख्यत आचक्षते ऋषींस्तूपचारतः । आत्मन उदरे धृतवान् मध्ये स्थित्वा धृतवांश्च । 'प्राणस्थः प्राणनामाऽ सावपानेऽ पाननामकः । नेतृत्वाच्चापनेतृत्वाद्भगवान्पुरुषोत्तम' इति च । वामो भद्रः ॥ १ ॥

पुरुषायुषो भवन्ति ते यच्छतं वर्षाण्यभ्यार्चत्तस्माच्छतर्चिनस्तस्माच्छतर्चिन इत्याचक्षत एतमेव सन्तं ॥ स इदं सर्वं मध्यतो दधे यदिदं किञ्च स यदिदं सर्व मध्यतो दधे यदिदं किञ्च तस्मान्माध्यमास्तस्मान्माध्यमा इत्याचक्षत एतमेव सन्तं ॥ प्राणो वै गृत्सोऽपानो मदः स यत्प्राणो गृत्सोऽपानो मदस्तस्माद्गृत्समदस्तस्माद्गृत्समद इत्याचक्षत एतमेव सन्तम् ॥ तस्येदं विश्वं मित्रमासीद्यदिदं किञ्च तद्यदस्येदं विश्वं मित्रमासीद्यदिदं किञ्च तस्माद्विश्वामित्रस्तस्माद्विश्वामित्र इत्याचक्षत एतमेव सन्तम् ॥ तं देवा अब्रुवन्नयं वै नः सर्वेषां वाम इति तं यद्देवा अब्रुवन्नयं वै नः सर्वेषां वाम इति तस्माद्वामदेवस्तस्माद्वामदेव इत्याचक्षत एतमेव सन्तं ॥ स इदं सर्व पाप्मनोऽत्रायत यदिदं किञ्च स यदिदं सर्व पाप्मनोऽत्रायत यदिदं किञ्च तस्मादत्रयस्तस्मादत्रय इत्याचक्षत एतमेव सन्तम् ॥१॥

एष उ एव बिभ्रद्वाजः प्रजा वै वाजस्ता एष बिभर्ति यद्बिभर्ति तस्माद्भरद्वाज-स्तस्माद्भरद्वाज इत्याचक्षत एतमेव सन्तम् ॥ तं देवा अब्रुवन्नयं वै नः सर्वेषां वसिष्ठ

वसिष्ठो वसतामुत्तमः । अभ्यपवयत पावयामास संसारात् । तद्विष्णवाख्यं ब्रह्म सूक्तान्यवोचतेति सूक्तनामकमभवत् । बतेत्यास्वादने । स्वात्मनैव स्वयं सुष्ठूक्तमिति वा । इदं सर्वं परिपूर्णं सन्नहमल्पप्राणिषु प्रविश्य सूक्ष्मरूपो महाप्राणिषु महारूपश्च भवानीति स भगवानब्रवीत् । तस्मात् क्षुद्रोसानीत्युक्तत्वात् क्षुद्रसूक्तास्ते क्षुद्रप्राणिषु स्थिता भगवद्रूपसञ्ज्ञाः । महानसानीत्युक्तत्वान्महासूक्ता महाप्राणिषु स्थिताः । सूक्ष्मरूपत्वादेव क्षुद्रनाम भगवतः । न तु सामर्थ्याल्पत्वात् । नहि सामर्थ्यादिगुणेषु कश्चिद्विशेषो भगवद्रूपेषु ।

एभ्यः प्राणिभ्यो गतवान् इति ऋक् । गच्छति हि मरणकाले । 'ब्रह्मणा संपरित्यक्तो मृत इत्युच्यते बुधैः' इति हि भारते । 'म्रियमाणमिमं जीवं वासुदेवादि देवताः । त्यक्त्वा भागेन गच्छन्ति भागतोऽनुव्रजन्ति तम् । गतैर्भागैरपि पुनर्विशेयुर्भोगसिद्धये । भोग्यलोकमनुप्राप्तं तस्मात्स्वप्नवदन्तरे'ति च । अर्च गतिपूजनयोः ऋ गताविति धातोः । सर्वेभ्योऽर्धेभ्यः स्थानेभ्यः शरीरेभ्यो गतवानित्यर्धर्चः । सर्वाणि भूतान्यपादि । पद गतौ । तस्मात्पदं

इति तं यद्देवा अब्रुवन्नयं वै नः सर्वेषां वसिष्ठ इति तस्माद्वसिष्ठस्तस्माद्वसिष्ठ इत्याचक्षत एतमेव सन्तम् ॥ स इदं सर्वमभि प्रागाद्यदिदं किञ्च स यदिदं सर्वमभि प्रागाद्यदिदं किञ्च तस्मात्प्रगाथास्तस्मात्प्रगाथा इत्याचक्षत एतमेव सन्तम् ॥ स इदं सर्वमभ्यपवयत यदिदं किञ्च स यदिदं सर्वमभ्यपवयत यदिदं किञ्च तस्मात्पावमान्यस्तस्मात् पावमान्य इत्याचक्षत एतमेव सन्तम् ॥ सोऽब्रवीदहमिदं सर्वमसानि यच्च क्षुद्रं यच्च महदिति ॥ ते क्षुद्रसूक्ताश्चाभवन् महासूक्ताश्च । तस्मात् क्षुद्रसूक्तास्तस्मात् क्षुद्रसूक्ता इत्याचक्षत एतमेव सन्तम् ॥ सूक्तं बतावोचतेति, तत् सूक्तमभवत्तस्मात् सूक्तं तस्मात् सूक्तमित्याचक्षत एतमेव सन्तम् ॥

एष वा ऋगेष ह्येभ्यः सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽर्चत स यदेभ्यः सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽर्चत तस्मादृक् तस्मादृगित्याचक्षत एतमेव सन्तम् ॥ एष वा अर्धर्च एष ह्येभ्यः सर्वेभ्योऽर्धेभ्योऽर्चत स यदेभ्यः सर्वेभ्योऽर्धेभ्योऽर्चत तस्मादर्धर्चस्तस्मादर्धर्च इत्याचक्षत एतमेव सन्तम् ॥

नाम । अधिकं क्षरतीत्यक्षरम् । क्षरणं नाम सन्ततदानम् । क्षर विनाशसन्ततदानयोरिति धातो: ।

एवमृषिषु शब्देषु च व्यवह्रियमाणानि सर्वाणि नामानि विष्णोरेव मुख्यत: । किमु देवतानामानि । 'यो देवानां नामधा एक एव तं संप्रश्नं भवनायन्त्यन्या' । 'इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्य: स सुपर्णो गरुत्मान्' । 'अग्निमिन्द्रमाहुर्वरुणं यमाहुर्यं मित्रमाहुर्यमु सत्यमाहु:' । 'नामानि सर्वाणि यमाविशन्ति तं वै विष्णुं परममुदाहरन्ति' इत्यादि श्रुतिभ्य: । न केवलमृष्यादीनां नाम भगवत: सर्वे वेदा अपि तस्यैव नामानि किमु च वेदा: । समुद्रमेघवृक्षपतनभेरीताडनादिसर्वघोषा अपि तस्यैव नामानि यथायोग्यं योजनीयानि । एकमेव व्याहरणम् । एकप्रकारमेव नाम । निर्दोषगुणपूर्तिवाचकत्वात् एकप्रकारता । प्राणे नारायण एव । नारायणविषय एव व्याहार: । ऋचस्तु विशेषत इन्द्रादिनामवतो विष्णोर्गुणानल्पज्ञानामपि प्रकाशयन्तीति । प्राणे नारायण एवेति विद्यात् ।

उक्तं च बृहत्संहितायाम् । 'हुंकारेण सहैवाब्धि: सर्वाभिभवशक्तताम् । विष्णोर्वक्ति यतो हुं च पराभिभववाचक: । ओमिति स्वरते नित्यं वायुर्मेघेषु संस्थित: । बलवन्नादसंयुक्तो ह्यधिकोच्चत्वमस्य तु । ॐकारस्यार्थ उद्दिष्ट उक्तार्थाधिक्यमेव च । नादो बली प्रवदति तथा भेरीध्वनि: प्रभो: । अनुदात्तस्वरूपत्वादौदार्यं वदतीशितु: । तदपेक्षयान्यनीचत्वं घंटाद्या. स्वरितात्मका: । उच्चस्थितिमुदात्तस्तु स्वर्णचंच्वादिक: स्वर । विष्णोर्वक्ति तथा मन्द्र: श्वासादि: प्रचयात्मक: । एकप्रकारतां विष्णो: सदाचाल्यां वदत्यपि । इत्यादय: सर्वघोषा विष्णोरेव गुणोन्नतिम् । वदन्ति किमु वेदाद्या मार्जाराद्यभिधास्तथा । मारयित्वा प्रभक्ष्यैव जरयत्यखिलं जगत् । तेन मार्जार उद्दिष्टो मोषणान्मूषको हरि: । वर्षणाद्वृष उद्दिष्टो बलनाद्बलिनामक: ।

एष वै पदमेष हीमानि सर्वाणि भूतानि पादि स यदिमानि सर्वाणि भूतानि पादितस्मात्पदं तस्मात्पदमित्याचक्षत एतमेव सन्तम् ॥ एषा वा अक्षरमेष ह्येभ्य: सर्वेभ्यो

तारणात्तृणनामाऽसावित्याद्येकोऽभिधीयते । सर्वनामापि भगवान्सर्व शक्तिश्च सर्ववित् । ब्रह्मरुद्रादिजीवेभ्यो जडेभ्यः श्रिय एव तु । व्यतिरिक्तः सदानन्तसान्द्रानन्दैकरूपकः । तस्यैव मुख्यनामानि सम्भाकृष्येतरेष्वपि । उपचारात्प्रवर्तन्ते व्यवहारप्रसिद्धये । तथैव सर्वनामानि प्रवर्तन्ते च मारुते । न तावन्मुख्यवृत्त्यैव मुख्यतोऽन्यव्यपेक्षया । मुख्यतः सर्वनामा तु विष्णुरेको न चापरः । तस्मात्प्राणादिशब्दाश्च विष्णावेव हि मुख्यतः । अन्यव्यपेक्षया वायौ मुख्यवृत्तिर्विधीयते । वायुश्च सूर्यसंस्थः संस्तपत्येतज्जगत्त्रयम् । आज्ञयैव हरेर्वायोः शक्त्या सूर्यस्तपत्ययम्' इत्यादि च ।

न प्रसिद्धसूर्यस्येयं तापनशक्तिरिति ज्ञापयितुं प्राणो ह्येष य एष तपतीत्युक्तम् । 'प्राणाद्वा एष उदेति प्राणेऽस्तमेती' ति च श्रुतिः । प्राणशब्दश्च मुख्यतो विष्णौ प्रवर्तमानोऽपि वायावपि वर्तते । अतः सर्ववेदाद्यभिधेयत्वं वायोरप्यस्ति । 'प्राणस्य प्राणम्' इति श्रुतेरुभयोरपि प्राणशब्दः प्रसिद्ध एव । 'अयं वाव शिशुर्योऽयं मध्यमः प्राणः' इति वायोर्विशेषणादुत्तमप्राणो विष्णुरिति च सिद्धम् । 'द्वावात्मानौ हि वेदेषु द्वौ प्राणौ द्वौ च चेतनौ । अज्ञानाभिभवास्पृष्टौ वायुर्नारायणश्च तौ । तदन्ये चेतनास्सर्वे प्राणाश्चात्मान एव च । अज्ञानाभिभवस्पृष्टास्तस्मात्ते ह्यधमाः श्रुताः । मध्यमो वायुरेवैक उत्तमः केवलो हरिः । सर्वशब्दोदितौ तस्मादेतौ द्वावेव नापरः । अन्ये चैव मितैः शब्दैरुच्यन्ते नामितैः क्वचित् । श्रीरप्यखिलशब्दोक्ता विष्णुवन्न तु मुख्यतः । तस्मादमितनामानावपि तौ मितनामवत् । श्रीश्च वायुश्च विष्णुस्तु मुख्योक्तेरमिताभिधः । अनन्तनामकत्वाच्च सोऽनन्तगुण ईरितः । पृथङ्नामानि यस्मात्तद्गुणानेव प्रचक्षते' इत्यादि ब्रह्माण्डे ॥ २ ॥

भूतेभ्यः क्षरति न चैनमति क्षरन्ति स यदेभ्यः सर्वेभ्यो भूतेभ्यः क्षरति न चैनमति क्षरन्ति तस्मादक्षरं तस्मादक्षरमित्याचक्षत एतमेव सन्तम् ॥ ता वा एताः सर्वा ऋचः सर्वे वेदाः सर्वे घोषा एकैव व्याहृतिः प्राण एव प्राण ऋच इत्येव विद्यात् ॥ २ ॥

* अन्यदेवताविषयत्वेन प्रतीयमाना अप्यृचो भगवद्विषया एव मुख्यतः । तदनन्तरं वायुविषयाश्च । तस्माद्बृहतीसहस्रं सर्वं मुख्यतो नारायणस्यान्नं तदाज्ञया वायोश्च । तस्मात्तच्छंसनेन भगवान्वायुश्चातिप्रीयेते इति दर्शयति 'विश्वामित्रं ह्येतदहः शंसिष्यन्तं' इत्यादिना ।

''वृत्रं हत्वा पुरेन्द्रस्तु महेन्द्रत्वाभिपत्तये । महाव्रतं कर्म चक्रे हौत्रं चक्रेऽत्र कौशिकः । भृगुरध्वर्युरभवद्ब्रह्म ब्रह्माऽभवत्स्वयम् । उद्गाता वायुरभवत्स्वयं नारायणः प्रभुः । सादस्यमकरोत्तत्र तदन्येऽन्येऽपि चर्त्विजः ।

बृहतीसहस्रं शंसिष्यन्यदा सस्मार केशवम् । वायुना सह देवेशस्तदा वासवमाविशत् । आविष्टो विष्णुनाथेन्द्रो वायुना सह कौशिकम् । शंसेत्युक्त्वा निषण्णोऽभूदिदमन्नं तवेति सः । ऋक्साहस्रं शशंसाथ यज्ञाङ्गत्वेन भक्तितः । तच्छ्रुत्वा तुष्टिमगमत्केशवो वायुसंयुतः । द्वितीयवारं शंसेति प्राह तं च जनार्दनः । प्रीत्यैव शक्रमाविष्टो विश्वामित्रः शशंस तत् । अतिप्रियत्वाद्भगवान्पुनरप्याह कौशिकम् । तृतीयं च शशंसासौ विष्णोरन्नं प्रकल्प्य तु । ततोऽतितुष्टो भगवान्ददामि वरमित्यमुम् । ऊचे स प्रथम त्वेव निजसालोक्यमीश्वरः । प्रादाद्द्वितीये सामीप्यं तृतीये पुनरेव च ।

वरं ददामीत्युक्तः स मुनिः प्राह जनार्दनम् । सम्यक्त्वामेव जानीयामिति मोक्षे सुखोच्चताम् । इच्छंस्तं प्राह भगवानिन्द्रस्थो वायुसंयुतः । सर्वनामाहमस्म्येक इति ज्ञानं ममोत्तमम् । यस्मात्सर्वगुणत्वं स्यात्सर्वनामत्व एव तु । न हि दोषाभिधायीनि विष्णोर्नामानि कानिचित् । अदोषत्वान्महाविष्णोर्न सामान्यवचांस्यपि । सर्वोत्तमगुणात्मत्वात्सदा नारायणस्य हि । सर्वोत्तमगुणानेव नामान्याचक्षते हरेः । यावज्ज्ञानेन मोक्षः स्यात्तावज्ज्ञात्वाऽपि कौशिकः ।

---

* विश्वामित्रं ह्येतदहः शंसिष्यन्तमिन्द्र उपनिषससाद स हान्नमित्यभिव्याहृत्य बृहतीसहस्रं शशंस तेनेन्द्रस्य प्रियं धामोपेयाय तमिन्द्र उवाच ॥ ऋषे प्रियं वै मे धामोपागाः स वा ऋषे दितीयं शंसेति स हान्नमित्येवाभिव्याहृत्य बृहतीसहस्रं शशंस तेनेन्द्रस्य प्रियं धामोपेयाय तमिन्द्र उवाच ऋषे प्रियं वै

अधिकज्ञानलब्ध्यर्थं मोक्षेऽधिकसुखाप्तये । जानीयां त्वामिति प्राह तस्मा आह स केशवः । इन्द्राविष्टः प्राणनाम तथान्याश्चाभिधाः प्रभुः । प्रकृष्टानन्दरूपत्वात् प्राण इत्यभिधीयते । अहेयत्वादहंनामास्म्यसनान्मिनुतेरपि । ततो वेत्तीति च त्वं स पूर्णत्वात्सर्वनामकः । सर्वाणि बहुरूपत्वात्सर्वरूपेषु पूर्तितः । प्रभूतत्वाद्भूतनामा सर्वरूपप्रभूततः । बहुरूपः स भूतानीत्युक्तो विष्णुस्सनातनः । सर्वैश्वर्यस्वरूपत्वादेष इत्यभिधीयते । स एव सूर्यसंस्थः सन् लोकं तपति केशवः ।

सर्वनामवतस्तस्य ममान्नं मित्रमुच्यते । अन्नाभिमानिनी साक्षाच्छ्रीरेव प्रमदोत्तमा । साऽन्नमित्युच्यते विष्णोर्भोग्यत्वान्मित्रमेव च । दक्षभागस्थितेनत्वाद्दक्षिणं नाम सोच्यते । तस्या इनो हि विष्णुः स दक्षभागे स्थितः सदा । यस्याभिमानिन्यन्नस्य लक्ष्मीः सा देवतोत्तमा । वैश्वामित्रं तदन्नं तु ऋक्सहस्रात्मकं मतम् । विश्वामित्रेण दृष्टत्वाद्वैश्वामित्रमितीर्यते ।

इन्द्राविष्टः कोऽयमिति शङ्कां परिहरन्हरिः । आदित्यसंस्थितो विष्णुस्तपन्नस्मीति चोचिवान् । त्वां जानीयामिति प्रश्नं विश्वामित्रस्य कुर्वतः । अभिप्रायद्वयं ह्यस्ति शक्राविष्टो न चापरः । हरेरिति तु मे तर्कस्तेजो-बाहुल्यतोऽजनि । तस्य तर्कस्य सत्यत्वं ज्ञातव्यं प्रथमं मया । द्वितीयं यदि विष्णुः स्याज्ज्ञातव्यो मे विशेषतः । इत्यभिप्रायमस्यैव ज्ञात्वा विष्णुः सनातनः । अभिप्रायद्वयस्यापि परिहारं हरिर्ददौ । प्राणो वा अहमित्यादि नामसन्दर्भमुक्तवान् । विशेषज्ञानसिध्यर्थं नाम्नामुक्तिः परात्मनः । इन्द्राविष्टःकोऽयमिति शङ्कानुत्त्यर्थमेव च । तपन्नेवास्मीत्यवदत्तपन्तं वेद सोऽपि हि । नारायणं सूर्यगतं गायत्र्योपासको हि स'' इति ब्रह्माण्डे ।

मे धामोपागाः स वा ऋषे तृतीयं शंसेति स हान्नमित्येवाभिव्याहृत्यबृहतीसहस्रं शशंस तेनेन्द्रस्य प्रियं धामोपेयाय तमिन्द्र उवाच ॥ ऋषे प्रियं वै मे धामोपागा वरं ते ददामीति स होवाच त्वामेव जानीयामिति तमिन्द्र उवाच प्राणो वा अहमस्म्यृषे प्राणस्त्वं प्राणः सर्वाणि भूतानि प्राणो ह्येष य एष तपतिस एतेन रूपेण

उपनिषण्णमिन्द्रं दृष्ट्वाऽपि त्वामेव जानीयामिति वरस्वीकारात् इन्द्रादेवचेन्द्राविष्टो भगवानत्रोक्त इति ज्ञायते । इन्द्रं तु जानात्येव हि विश्वामित्रः । भगवन्तमपि स्वरूपत आगतं जानात्येव । विशेषज्ञानप्रार्थने प्राणो वा अहमस्म्यृष इत्यादिकमेव पूर्यते । एष तपन्नेवास्मीति व्यर्थम् । प्राणो ह्येष य एष तपतीत्युक्तत्वात् । स एतेन रूपेण सर्वा दिशो विष्टोस्मीत्यादिनाप्याविष्टस्य विष्णुत्वं किञ्चिज्ज्ञायते । तथाप्येतेनेति तृतीयात्वात्करणत्वाशङ्का भवति । तस्य मे इति वैयधिकरण्यमिति च । अतो भगवन्नामानि पृथगुक्त्वाऽहं विष्णुरित्येष तपन्नेवास्मीत्युवाच । इन्द्रशरीरमेव पश्यतो विश्वामित्रस्य तर्कमात्रतो भगवानिति किञ्चिज्जानत इति ज्ञायते ।

नचेन्द्रस्य प्राणशब्दः सर्वशब्दाभिधेयत्वं च विद्यते । अजस्य नाभावध्येकमर्पितमित्युक्तस्य पद्मनाभस्य हि यो देवानां नामधा एक एवेति सर्वदेवाभिधानत्वमुक्तम् । इन्द्रे हीन्द्रशब्दोऽपि न मुख्यतो वर्तते । परमैश्वर्याभावात् । इन्द्रशब्दोऽपि विष्णावेव वर्तते । स हि परमेश्वरः । 'यमिन्द्रमाहुर्वरुणं यमाहुर्यं मित्रमाहुर्यमु सत्यमाहुरि'ति श्रुतेश्च । 'इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान्' इत्यादि श्रुतेश्च । 'सप्तार्धगर्भा भुवनस्य रेतो विष्णोस्तिष्ठन्ति प्रदिशा विधर्मणि' इत्यादिना विष्णुरेव हि तत्र प्रस्तुतः । 'नामानि विश्वाभि न सन्ति लोके यदाविरासीदनृतस्य सर्वम् । नामानि सर्वाणि यमाविशन्ति तं वै विष्णुं परममुदाहरन्ति' इति श्रुतिः । 'यो देवानां नामधा एक एव' त्यवधारणान्नान्यस्य सर्वनामत्वम् । स च विष्णोर्नान्यः । पद्मनाभत्वादेव ।

श्रियो वायोरपि न नारायणादिनामत्त्वम् । 'एको वासुदेवस्तत्सदृशपरौ न स्त' इति हि श्रुतिः । 'एको नारायण आसीत्तत्समो वाधिको वा नास्ति' इति च । 'येनावृतं खं च दिवं महीं च येनादित्यस्तपति तेजसा भ्राजसा च । यमन्तः समुद्रे कवयो वयन्ति यदक्षरे परमे प्रजाः' इत्युक्तस्य समुद्रशायिन एव नारायणस्य 'तदेवर्तं तदु सत्यमाहुस्तदेव ब्रह्म परमं कवीनाम्' इति

परब्रह्मत्वावधारणाच्च विष्णोः परं सदृशं वा नास्त्येव । अतस्तदत्रोच्यत इत्यपि न वक्तव्यम् । 'परो मात्रया तन्वा वृधान न ते महित्वमन्वश्नुवन्ति । न ते विष्णो जायमानो न जातो देव महिम्नः परमंतमाप' इत्यादेश्च । 'नकिरिन्द्र त्वदुत्तरो न ज्यायां अस्ति वृत्रहन् । नकिरेवा यथा त्वम्' इत्याद्यपि सर्वनामकत्वात्तस्यैव। 'किमेकं दैवतं लोके किं वाप्येकं परायणम्' इत्यादि प्रश्नस्यापि 'परमं यो महत्तेजः परमं यो महत्तपः । परमं यो महद्ब्रह्म परमं यः परायणम् । पवित्राणां पवित्रं यो मङ्गलानां च मङ्गलम् । दैवतं देवतानां च भूतानां योऽव्ययः पिता । यतः सर्वाणि भूतानि भवन्त्यादियुगागमे । यस्मिंश्च प्रलयं यान्ति पुनरेव युगक्षये । तस्य लोकप्रधानस्य जगन्नाथस्य भूपते । विष्णोर्नामसहस्रम्' इत्येव भारते परिहाराच्च ।

मेऽन्नं दक्षिणमित्युक्तत्वाच्च विष्णुरेवेति ज्ञायते । स हि विष्णुर्दक्षिणामित्र उक्तो हरिवंशेषु धन्याश्चर्याध्याये । 'दक्षिणाभिः सहैवैतन्मदधस्ताज्जगत्सदा। धन्याश्चर्योऽहमेवैको मित्रं मे दक्षिणा रमा । इत्यवादीद्धरिर्भूपा धन्योऽसीत्युदितो मया' इति नारदवचनम् । न च बृहतीसहस्राभिमानिनीं देवीं विना चेतनमात्रस्य मुख्यमित्रत्वं युज्यते। 'मिनोति त्रायते चेति मित्रमित्यभिधीयते । तस्माद्योऽयं विजानाति स मित्रं तस्य नान्यथा' इति भारते ।

उक्थायुत्वाच्च विष्णुरेवात्रोक्त इत्यवगम्यते । बृहतीसहस्रं ह्युक्थनामकं मुख्यतः । 'महाव्रतनियुक्तं यदृक्सहस्रं हरेः प्रियम् । तदुक्थमिति सम्प्रोक्तं तेनेयो विष्णुरेव हि । तस्मादुक्थायुरित्युक्त ऐश्वर्यादिन्द्र उच्यते । तस्मादुक्थायुरिन्द्रेति विष्णुर्यज्ञेषु पूज्यते' इति गारुडे । विष्णुर्ह्युक्थायुरिन्द्र इत्युच्यते । यज्ञेष्वन्य इन्द्रः पृथक्चोच्यते । 'यमिन्द्रमाहुर्वरुणं यमाहुर्यं मित्रमाहुर्यमु सत्यमाहुः' इत्युक्त्वा 'तस्मै त्वा तेभ्यस्त्वा' इति भेदवचनाच्च । सत्य इति वायुः । सदिति प्राण इति श्रुतेः । 'सदेव सत्यमित्युक्तं सत्यो वायुरुदाहृतः। साधुत्वं सत्यता प्रोक्ता साधुर्वायुर्हि सर्वतः' इति शब्दनिर्णये।

प्रियधाम्न उप समीपे गमनं नाम तद्धामप्राप्तिकारणभगवत्प्रसादप्राप्तिः।

अन्यथोप शब्दो व्यर्थः स्यात्। न च तदैव भगवतः प्रियं धाम विश्वामित्रेण प्राप्तम् । 'बृहतीसहस्र्रे प्रथमे सालोक्यं प्रददौ हरिः। द्वितीये स्वपुरप्राप्तिं तृतीयेऽन्तःपुरस्य च। तथा स्वविषयं ज्ञानं विश्वामित्रे ददौ प्रभुः' इति च गारुडे ।

न चेन्द्रादिभिरैक्यमत्रोच्यते । 'प्राणस्तथाऽनुगमात्' इति च विष्णोरेव प्राणशब्दाभिधेयत्वमुक्त्वा 'न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसम्बन्धभूमा ह्यस्मिन्' इति वक्तुः बृहतीसहस्रं शंसितुर्विश्वामित्रस्येन्द्रेण स्वात्मोपदेशः क्रियत इति पक्षो निराकृतो हि भगवता सूत्रेषु। अध्यात्मसम्बन्धशब्देनावेशो विष्णोरिन्द्रे विवक्षितो भगवता । अन्येष्वन्तर्यामिरूपेण सम्बन्धोऽस्त्येव । अस्मिन्निन्द्रे तु विशेषावेशस्तात्कालिकः । अधिकात्मनः परमात्मनः सम्बन्धोऽध्यात्मसम्बन्धः । न हि स्वात्मना स्वस्य सम्बन्धो भवति। यद्यध्यात्ममात्रमत्रोच्यते इति विवक्षितं तर्ह्यध्यात्मभूमेत्येव स्यात्सम्बन्धशब्दो व्यर्थः । तस्मादिन्द्रादिजीवेभ्यो विष्णोर्भेद एवात्र भगवतो विवक्षितः ।

'शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत्' इति शास्तुरन्तर्यामिणो विष्णोः सर्वशरीरस्थितत्वात् सर्वनामाभिधेयत्वं चोक्तं 'अहं मनुरभवं सूर्यश्च' इत्यादिवत् । न हि मनुसूर्यादिर्भवति वामदेवस्तेषां पक्षेऽपि । सर्वप्रवृत्तिहीनतां हि ते मोक्षं वदन्ति । अत्र चाहं भूमिमददामार्यायेत्यादिना प्रवृत्तिरेवोच्यते । न च वामदेवेन मन्वादिकर्म क्रियते कदापि । अतीतार्थश्चायं दृश्यते भूमिमददामित्यादिना । न हि पूर्वं वामदेवेन तानि कर्माणि कृतानि । भगवान्विष्णुर्हीन्द्राय भूमिमददात् । स एव च सर्वेष्वन्तर्यामित्वेन स्थित्वा नामप्रवृत्तिनिमित्तानि सर्वकर्माणि कुर्वन्नवबोधसूरिनियमनादिभिर्मनुसूर्यादिसर्वनामा भवति । यदि भेदस्य पूर्वमपि मिथ्यात्वमङ्गीक्रियते तर्हि भूमिदानादिसर्वकर्मणां मन्वादित्वस्यापि मिथ्यात्वाद् 'अहं मनुरभवं' इत्यादिकं सर्वमनर्थकमेव भवति । 'जीवेश्वरभिदा चैव जीवभेदः परस्परम् । जडेश्वरभिदा चैव जडभेदस्तथैव च । जडजीवभिदा चैव सत्योऽयं भेदपञ्चकः । न कदाचिन्निवर्त्योऽयं मुक्तौ संसार एव च । य एतदन्यथाब्रूयुस्ते हि यान्त्यधरं

तमः' इति भविष्यत्पर्वणि । 'असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् । ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुखी । एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः । आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि । मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम्' इत्यादि च ।

न च 'प्राणो वा अहमस्म्यृषे' इत्यादावहमस्म्यादि शब्दो अस्मच्छब्दाद्यथः । एष तपन्नेवास्मीत्युपरितनस्य वैयर्थ्यात् । प्राणो ह्येष य एष तपतीत्युक्तत्वात् । अतोऽहमस्मीत्यादि च भगवन्नामैव । न च जीवैक्यवचनमत्र प्रस्तुतम् । 'ता वा एताः सर्वा ऋचः सर्वे वेदाः सर्वे घोषा एकैव व्याहृतिः प्राण एव' इति सर्वनामाभिधेयत्वं भगवत उक्त्वा तत्रैव प्रमाणत्वेन 'विश्वामित्रं ह्येतदहः' इत्याद्याख्यायिकोक्ता । तस्मात् सर्वान्तर्यामित्वात् सर्वगुणत्वात् सर्वशक्तित्वाच्च सर्वनामवत्वमेव विष्णोरुच्यते न तु सर्वस्वरूपत्वम् ।

उक्तं च भारते । 'स्रष्टृत्वाच्चैव पातृत्वान्नियमाच्च प्रकाशनात् । सर्वत्वमुक्तं विष्णोस्तु न तु सर्वस्वरूपतः' इति । 'पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यमि'ति पुरुषेणैवेदं सर्वं व्याप्तं यद्भूतं यच्च भाव्यम् । 'आ तृणादा करीषात्सर्वं भगवानिति मिथ्यादृष्टिरेषा' इति च श्रुतिः । 'हिरण्मयो ह वा अमुष्मिंल्लोके सम्भवति हिरण्मयः सर्वेभ्यो भूतेभ्यो ददृशे य एवं वेद' । 'अमृतो ह वा अमुष्मिंल्लोके सम्भवत्यमृतः सर्वेभ्यो भूतेभ्यो ददृशे य एवं वेद्व । 'स एतेन प्रज्ञेनात्मनास्माल्लोकादुत्क्रम्यामुष्मिन् स्वर्गे लोके सर्वान् कामानाप्त्वाऽमृतः समभवत् समभवत्' इत्यादिना मुक्तानामपि भेदस्यैवोक्तेश्च । न हि भेदाभावे 'सर्वेभ्यो भूतेभ्यो ददृशे' इति युज्यते । न चामुक्तैः सर्वभूतैर्मुक्तो दृश्यते । एकत्वे तु ददृश इत्येतावता पूर्यते सर्वेभ्यो भूतेभ्य इति व्यर्थम् । न च तेषां पक्षे स्वयमपि स्वात्मानं पश्यति । कर्तृकर्मविरोध इति हि ते वदन्ति । अतः सर्वश्रुतिविरोध एव जीवेश्वरैक्याङ्गीकारे । न च कर्तृकर्मविरोधो नामास्तीत्यत्र किञ्चिन्मानम् । श्रुत्यनुभवसिद्धत्वाच्च स्वदर्शनादेः ।

न च तेषां पक्षे प्रज्ञेन सर्वज्ञेन परमात्मना सर्वकामावाप्तिर्नामाङ्गीक्रियते

शरीरादुत्क्रान्तस्य ज्ञानिनः। तस्माद्वेदविरुद्धवादिन एव तेऽपि। न च शून्यवादिनः कश्चिद्विशेषो दृश्यते। न हि सर्वावाच्यं सर्वाज्ञेयं शून्यं चेति कश्चिद्विशेषः। केनापि शब्देनावाच्यस्य लक्षणायामपि प्रमाणं नास्ति । क्षीरमाधुर्यादयोऽपि तैरेव शब्दैरुच्यन्ते। 'विशदं क्षीरमाधुर्यं स्थिरमाज्यस्य तीक्ष्णकम् । गुडस्य पनसादीनां निर्हारीत्यभिधीयते' इति शब्दनिर्णये । न च सर्वगुणदोषक्रिया विनिर्मुक्तस्यास्तित्वमपि कुत्रचिद्दृष्टम् । अतः शून्यवादिन एव तेऽपि ।

'अस्तीत्येवोपलब्धस्य तत्त्वभावः प्रसीदति' इत्यादिना प्रसादादिगुणाश्च भगवतो दृश्यन्ते । यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदन इत्यादिना कर्माणि च । तस्मिन्देवाः श्रिताः सर्व इत्यादिगुणाश्च तत्रैवोक्ताः । 'अक्षण्वन्तःकर्णवन्तः सखायो मनोजवेष्वसमा बभूवुः । आदघ्नास उपकक्षास उत्वे ह्रदा इव स्नात्वा उत्वे ददृश्रे' इति मुक्तानामपि तारतम्यं चोक्तम् । 'श्रुत्वा विष्णुं कर्णफलं प्राप्तत्वात्कर्णसंयुताः । अक्षण्वन्तो दर्शनाच्च विष्णोर्मुक्ताश्च ये गणाः । तारतम्यं च तेषां हि श्रुतावुदितमञ्जसा । क्षीरसागरदघ्नास्तु केचित्तिष्ठन्ति मुक्तिगाः । उपस्थिता ब्रह्मवनं केचिदश्वत्थमण्डलम् । ऐरे ह्रदे केचिदपि देवा एव परं हरिम् । नागभोगशयं मुक्ता ददृश्रेऽधिकमोदिनः । सागरादिस्थिता विष्णुं पश्यन्ति क्वचिदेव हि' इति ब्रह्मसारे ।

'यत्र ब्रह्मा पवमान छन्दस्यां ३ वाचं वदन् । ग्राव्णा सोमे महीयते सोमेनानन्दं जनयन्निन्द्रायेन्दो परिस्रव'। 'यत्र ज्योतिरजस्रं यस्मिँल्लोके स्वर्हितम् । तस्मिन्मां धेहि पवमानामृते लोके अक्षित इन्द्रायेन्दो परिस्रव'। 'यत्र राजा वैवस्वतो यत्रावरोधनं दिवः । यत्राभूर्यह्वतीरापस्तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेदो परिस्रव' । 'यत्रानुकामं चरणं त्रिनाके त्रिदेव दिवः । लोका यत्र ज्योतिष्मन्तस्तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्द्रो परिस्रव'। यत्र तत्परमं पदं विष्णोर्लोके महीयते । देवैस्सुकृतकर्माभिस्तत्र मामृतं कृधींद्रायेन्द्रो परिस्रव । 'यत्रानन्दाश्च मोदाश्च मुदः प्रमुद आसते । कामस्य यत्राप्ताः कामास्तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परिस्रव' । इत्यादिना ब्रह्मसूर्ययमादीनां सर्वदेवानां दिवो देव्या अवरोधभूतानां

सर्वदेवीनां गङ्गाद्यब्देवतानां च वेदव्याख्यानं सोमयागादिकं कामचरणं च मुक्तानां भेदेनावस्थितानामुच्यते।मुक्ताश्चात्रोच्यन्त इति प्रतीयते । 'अमृतं कृधी' इति वचनात् । अमुक्तानां स्वे स्वे लोकेऽवस्थानं हि तेषाम् । मुक्तानां हि विष्णुलोकेऽवस्थानं देवानाम् ।

'मुक्तः प्रतिज्ञानात्' । 'सङ्कल्पादेव च तच्छ्रुतेः' । 'जगद्व्यापारवर्जम्' । 'भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च' । 'अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात्' । इत्यादि मुक्तसूत्रेभ्यश्च मुक्तानां विष्णोर्भेदो भोगादिकं च सर्वं प्रतीयते । 'ग्राव्णा सोमे महीयते' इति ब्रह्मणोऽन्यमुक्तैः पूज्यत्वं च प्रतीयते । न च सूत्रेषु निश्चितार्थस्यौपचारिकत्वं वक्तुं युज्यते । निर्णयात्मकत्वात्तेषाम् । अतिप्रसङ्गश्चोपचारादिकल्पने । 'ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैरि'ति निश्चितानि ब्रह्मसूत्राणि । 'बहुनात्रकिमुक्तेन यावच्छ्वेतं न गच्छति । योगी तावन्न मुक्तः स्यादेष शास्त्रस्य निर्णय' इति चादित्यपुराणे ।

न च निर्णायकानि भगवद्वाक्यान्यपहाय मानुषवाक्यैरेव तेषामुपचारत्वादि कल्प्यम् । न च भोगरहिता मुक्तिर्नामान्याऽस्तीत्यत्र किञ्चिन्मानम् । 'भुञ्जते पुरुषं प्राप्य यथा देवग्रहादयः । तथा मुक्तावुत्तमायां विष्णुमाविश्य भुञ्जते । विष्णोर्वशाश्च ते सर्वे सर्वदा दुःखवर्जिताः । न तु विष्णुगुणान्सर्वे भुञ्जते ते कदाचन । बाह्यभोगान्भुञ्जते च तारतम्येन कांश्चन । विष्णोर्देहाद्बहिश्चापि निर्गच्छन्ति यथेष्टत' इति स्कान्दे । 'इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः । सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च' इति भगवद्वचनम् । तस्मात् मुक्तैरपीज्यमानः सर्वस्माद्भिन्नः सर्वोत्तमः सर्वनामा सर्वशक्तिः सर्वगुणसम्पूर्णो । सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च' इति भगवद्वचनम् । तस्मात् मुक्तैरपीज्यमानः सर्वस्माद्भिन्नः सर्वोत्तमः सर्वनामा सर्वशक्तिः सर्वगुणसम्पूणानारायणः सर्ववेदादिषूच्यत इति सिद्धम् ॥ ३ ॥

सर्वा दिशो विष्टोऽस्मि ॥ तस्य मेऽन्नं मित्रं दक्षिणं तद्वैश्वामित्रमेष तपन्नेवास्मीति होवाच ॥ ३ ॥

यावतीभिर्ऋग्भि: शंसिताभि: षट्त्रिंशत्सहस्राण्यक्षराणि भवन्ति । यस्मात्कस्मादपि च्छन्दसस्तावत्य: शंसनीयास्तदा सम्पादितं बृहतीसहस्रं भवति । तत्र या व्यञ्जनाभिमानिदेवता सैव सर्वप्राणिनां शरीराभिमानिदेवता स्वायंभुवो मनुः । घोषाभिमानिदेवता सर्वजीवाभिमानी ब्रह्मा । ऊष्माभिमानी वायुः ।

"व्यञ्जनानां शरीरस्य चाभिमानी मनुः स्मृतः । घोषाणां सर्वजीवानामभिमानी चतुर्मुखः । ऊष्माभिमानी वायुश्च प्रतिपाद्यो जनार्दनः । एतेषामधिपं विष्णुं बृहत्युक्थस्य देवताम् । उपास्यैव वसिष्ठोऽभूद्वसिष्ठः शक्र एव च । एतां विद्यां कौशिकाय भरद्वाजाय चादरात् । एतद्विद्याबलेनैव विद्याधीशेन बन्धुना । यज्ञेष्वाहूयते नित्यमिन्द्रो विष्णुप्रसादत: ।

षट्त्रिंशद्रूपवान्विष्णुर्व्यञ्जनेषु च संस्थित: । तान्येव विष्णुरूपाणि रात्रीणामपि देवता: । एकैकं च सहस्रं तव्द्यञ्जनेषु च रात्रिषु । रूपं विष्णो: स्थितं व्यूह्य षट्त्रिंशतिसहस्रधा । षटत्रिंशति सहस्राणि स्वरगाणि हरेरपि । तान्येवाह्नां दैवतानि रूपाणि परमात्मन: । द्वासप्ततिसहस्राणि रूपाण्येवं रमापते: । शताब्दानामहोरात्रदैवतान्युत्तमानि च । बृहतीसहस्रवर्णानामपि ध्यात्वाऽखिलान्यपि । शतवर्षहरिध्यानफलमाप्नोति पूरुष: ।

एवं ज्ञात्वाऽपि सम्पाद्य बृहतीनां सहस्रकम् । ज्ञानान्नारायणस्यैव प्रकृष्टज्ञानसन्तते: । स एव मेमयो विष्णु: प्रकृष्टज्ञानरूपक: । प्राधान्यं मयशब्दोऽयं वक्ति विष्णो: सदैव हि । प्रधानोऽस्य हरिर्यस्मात्

तद्वा इदं बृहतीसहस्रं सम्पन्नं तस्य यानि व्यञ्जनानि तच्छरीरं यो घोष: स आत्मा य ऊष्माण: स प्राण एतद्धस्म वै तद्विद्वान्वसिष्ठो वसिष्ठो बभूव तत एतन्नामधेयं लेभ एतदु हैवेन्द्रो विश्वामित्राय प्रोवाचैतदु हैवेन्द्रो भरद्वाजाय प्रोवाच तस्मात्स तेनबन्धुना यज्ञेषु हूयते ॥ तद्वा इदं बृहतीसहस्रं सम्पन्नं तस्य वा एतत्य बृहतीसहस्रस्य सम्पन्नस्य षट्त्रिंशतमक्षराणां सहस्राणि भवन्ति तावन्ति शतसंवत्सरस्याह्नां सहस्राणि भवन्ति व्यञ्जनैरेव रात्रीराप्नुवन्ति स्वरैरहानि तद्वा इदं बृहतीसहस्रं सम्पन्नं ॥

प्रज्ञारूपोऽधिदेवता। ब्रह्मामृतं च तेनायं ब्रह्मादिमय उच्यते। सर्वोत्तमस्वरूपत्वाद्विष्णुरुक्तः स देवता। ब्रह्म पूर्णगुणत्वाच्च नित्यत्वादमृतं तथा। एतादृशं तु यो विष्णुं प्रधानं वेत्ति सर्वदा। प्रज्ञादिभिर्गुणैः स्वस्मात्परेभ्यश्च सदाधिकम्। प्रज्ञादेवब्रह्मामृतमयः स परिकीर्तितः। प्रज्ञादिमय एवं स भूत्वा देवान् क्रमेण च। एति मारुतपर्यन्तान् मारुतेन च केशवं। सम्पादनाच्च विद्याया अस्याः परत एव च।

द्वासप्ततिसहस्राणि रूपाणि हि रमापतेः। बृहतीसहस्रसंस्थानि स्वरव्यञ्जनभेदतः। तान्येव पुरुषस्थानि यस्मात्पुरुषसंस्थितम्। बृहतीसहस्रं द्वासप्ततिसहस्राणि रूपाणि हि रमापतेः। बृहतीसहस्र संस्थानि स्वरव्यञ्जनभेदतः। तान्येव पुरुषस्थानि यस्मात्पुरुषसंस्थितम्। बृहतीसहसतच्छंस्यं व्यज्यते न ह्यृते नरम्। द्वासप्ततिसहस्राणि तान्येवाहर्निशासु च। विष्णुरूपाणि सूर्येऽपि त्वहोरात्रं हि सूर्यगम्। तस्माद्योऽयमहं नामा सदाऽहेयत्वहेतुतः। स एवासौ सूर्यसंस्थः साक्षान्नारायणः प्रभुः। योऽसौ सूर्यगतो विष्णुः सोऽहेयो भास्करादिभिः। एवं मनुष्यजीवेषु सूर्यादिषु च संस्थितः। एक एव परो विष्णुरिति जीवसमीपगम्। ईक्षेन्नारायणं देवं सर्वजीवेश्वरेश्वरम्" इत्यैतरेयसंहितायाम्।

संपन्नस्य परस्तादेवानन्तरमेव। न पुनः कर्मान्तरेण शरीरारम्भ एवंविदो भवति। प्रज्ञामयो देवतामय इत्यादि पृथक्पृथङ्मयशब्दोऽनिरुद्धादि-चतुर्मूर्तीनामपि परस्परसाम्येन सर्वजीवेभ्य आधिक्यं ज्ञातव्यमिति दर्शयितुं। 'अन्तर्यामिस्वरूपेण ज्ञापयन्ननिरुद्धकः। प्रज्ञेत्युक्तो द्योतनाच्च प्रद्युम्नो देवतोदितः। अमं करोति यच्छास्त्रमृतं स्वस्मिन् पुनःपुनः। संकर्षणोऽमृतं तस्माद्वासुदेवस्तु बृंहणात्। जीवानां मुक्तिदानेन ब्रह्मेति कथितः प्रभुः। एवमेकोऽपि भगवांश्चतुर्धा समुदीरितः' इत्यादि तातृात्म्ये।

तस्य वा एतस्य बृहतीसहस्रस्य सम्पन्नस्य परस्तात्प्रज्ञामयो देवतामयो ब्रह्म-

'सम्भूय' इत्यत्र समित्युपसर्गात् बृहतीसहस्रसंपादनानन्तरं भगवदाधिक्यं पुनराधिक्येन ज्ञायत इत्युक्तं भवति । भगवदाधिक्यमधिकं ज्ञात्वा देवता अपि क्रमेण प्राप्नोति । 'द्वासप्ततिसहस्राणां रूपाणां पर्युपासनात् । आधिक्यं ज्ञायते विष्णोर्नितरां हि पुनः पुनः । प्राप्नोति देवताश्चैव केशवान्ताः क्रमेण तु । योग्या अस्याश्च विद्याया देवा ऋषय एव च' इत्यादि सत्तत्त्वे।

बृहतीसहस्रस्थितानि विष्णुरूपाणि पुरुषे स्थितानि पुरुषैरहेयत्वाद् अहंनामकानि तान्येव सूर्ये स्थितानि । यान्येव सूर्ये स्थितानि तान्यपि सूर्यादिभिरहेयत्वादहंनामकानि । एतदेवोक्तं नारायणाख्यं परं ब्रह्मैव सर्वदा उप समीपे ईक्षेत । नात्र जीवेश्वराभेदो विवक्षितः । उप समीपे ईक्षेतेति समीपे दर्शनवचनात् । न च निरर्थकत्वमुपसर्गस्याङ्गीकर्तुं युक्तम् । न ह्यार्षेषु वेदादिषु व्याकरणनिरुक्तादिषु चोपसर्गाणां वैयर्थ्यमङ्गीकृतं कुत्रचित् ।

उक्तं च भगवता व्यासेन 'नानर्थकः स्वरो वाऽपि वर्णो वा कुत्रचिद्भवेत् । पदं वाक्यं कुतश्च स्यान्नाल्पार्थमपि कुत्रचित् । उच्चाराद्यर्थमपि वा नास्ति किञ्चित्स्वरादिकम् । महार्थमेव सर्वं हि वेदे वा वैदिकेऽपि वा' इति । सुकरं च सर्वपदानामनर्थकत्वकल्पनं यैश्च वाक्यैरर्थवत्त्वं प्रतीयते तेषामप्यनर्थकत्वमेव स्याद्विशेषाभावत् । न च मानुषवाक्येन वेदपदानामानर्थक्यं कल्प्यम् ।

जीवेश्वरैक्याङ्गीकारे योऽहं सोऽसावित्येव पूर्यते पुनर्योऽसौ सोऽहमिति व्यर्थम् । न ह्यस्य तेनैक्ये तस्यानेन भेदशङ्का भवति । अस्य तस्येति भेदाङ्गीकारे नाभेदो मुख्यः । किन्तु तदधीनत्वमेवान्यस्य भवति स्नेहविशेषो वा । चैत्रो मैत्रो मैत्रश्चैत्र इतिवत् । तत्र ह्युभयस्नेहापेक्षया पुनर्वचनं युज्यते । अभ्यासत्वे ह्येकप्रकारेण प्रयोगो दृष्टः । अत्र हि प्रयोगद्वैविध्यं दृश्यते । 'एकप्रकारा बहुशो वागभ्यास इतीरितः । अर्थान्तरार्था द्विविधा प्रयुक्तेति हि निर्णय' इति गारुडे ।

मयोऽमृतमयः सम्भूय देवता अप्येति य एवं वेद। तद्योहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहं।

अहंशब्दस्याहेयत्वाङ्गीकारे नराहेयत्वं सुराहेयत्वं चोच्यत इति न वैयर्थ्यम् । 'अ इति ब्रह्म तत्रागतमहमिति', 'न वा अहमिमं विजानाति', 'तस्योपनिषदहं' इत्यादौ विष्णोरेवाहेयत्वे नाहं नामकत्वप्रसिद्धेः। अहंशब्दस्यास्मच्छब्दार्थकत्वेऽहमिमं न जानातीति न युज्यते । तस्य भूरिति शिरो भुव इति बाहू इत्यादिनाऽक्षिसंस्थो भगवानेव ह्यहं शब्दोदितः । न हि जीवस्याक्षिणि पृथक् शिरोबाह्वादिकं विद्यते । हृदि स्थितमेव हि तस्य स्वरूपम् । जागरितेऽप्यक्ष्यादिषु विशेषसन्निहितं भवति दीपप्रकाशवत् ।

'अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्धृदि हि' । 'गुणाद्वा लोकवत्' इति च सूत्रात् । 'आदित्ये हिरण्मयः पुरुषस्तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी' इत्यादि सूर्ये स्थितस्य विष्णो रूपमुक्त्वा अक्षिस्थितस्यापि तस्यैतस्य तदेव रूपमिति कथनाच्च । 'स एष एवैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्तेषां चेष्ट' इत्यादि लोकाधिपत्यकथनाच्च । न हि कश्चिद्भिक्षुकः पातालाद्यधिपतिरित्यत्र किञ्चिन्मानम् । तस्माद् भगवानेव अहेयत्वाद् अहन्नामा । 'चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः' । 'जगतस्तस्थुषश्चात्मा' इत्यादि जीवेभ्यो भेददर्शनाच्च ।'यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयानिह । यच्चस्य सन्ततो भावस्तस्मादात्मेति भण्यते' इति भारते । 'देवता अप्येति' प्राप्नोतीत्येव चार्थः । लयश्चेद्देवतास्वप्येतीति स्यात् । न च विनाशः पुरुषार्थः । मयट्शब्दस्य भगवत्प्राधान्यार्थत्वानङ्गीकारे 'सम्भूय देवता अप्येति' इति ल्यप् न युज्यते । उपासनायास्तु सम्पन्नस्य परस्तादित्युक्तत्वात् पूर्वमेव सिद्धिः।

'सर्वस्माद्भिन्नमीशेशं जीवाभेदेन यः स्मरेत् । स यात्यन्धं तमो घोरं नित्यातिशयदुःखदम् । सर्वोत्तमं तु यो विष्णुं भिन्नं जानाति सर्वतः । नित्यानन्दमसौ याति वासुदेवप्रसादतः' इति चैतरेयसंहितायाम् । अतः सर्वव्यतिरिक्तः सर्वोत्तमः सर्वगुणसम्पूर्णो नारायण इति सिद्धम् ।

'सर्वप्रमाणसिद्धत्वं वक्तुमाध्यायमूलतः । अध्यायान्ते द्विरुक्तिः

स्यात्पूर्वोक्तस्यावधारणे' इति शब्दनिर्णये ॥ ४ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमन्महैतरेयोपनिषद्भाष्ये द्वितीयप्रघट्टके द्वितीयोऽध्याय: ॥ २ ॥ २ ॥

॥ॐ॥ 'योऽसौ नारायणो देव: परमात्मा सनातन: । नित्याततगुणत्वात्स आत्मेत्युक्त: सदा श्रुतौ । नारायणादिरूपेण पञ्चधाऽवस्थित: सदा ।सर्वस्योत्थापकत्वात्स उक्थमित्यभिधीयते । बृहतीसहस्ररूपे च स उक्थे पञ्चधा स्थित: । पञ्चभेदं हि तच्छस्त्रं तृचाशीतित्रयं च यत् । पूर्वापरं तृचाशीत्या इति पञ्चात्मकं हि तत् । प्रथमे पञ्चकाद्भागे स्थितो नारायण: स्वयम् । ऋक्त्रयाशीतिके पूर्वे गायत्रीच्छन्द आत्मके । वासुदेव: स्थितो नित्यमृगशीतित्रये तथा । द्वितीये बृहतीच्छन्दस्यसौ सङ्कर्षण: स्थित: । यस्यावेशबलेनैव जीव: सङ्कर्षणोऽपर: । पृथिवीं बिभर्ति सततं तत्प्रसादात्तवैभव: । तृतीयायां तृचाशीत्यामुष्णिक्छन्दसि केशव: । प्रद्युम्नरूपी सततं स्थितो यस्यैव सन्निधे: । काम: प्रद्युम्ननामाभूत्तत्प्रसदात्तवैभव: । उक्थस्यैवान्त्यभागे तु सोऽनिरुद्धो हरि: स्थित: । कामपुत्रोऽनिरुद्धाख्यां यदावेशेन लब्धवान् । एवं पञ्चात्मकं विष्णुं बृहत्युक्थस्य देवताम् । यो वेद सम्यग्वेत्ता स तानि रूपाणि वै हरे: ।

स्थितानि पञ्चभूतेषु पृथिव्याद्यभिधानि च । तदावेशात्पृथिव्यादिनाम भूतेषु पञ्चसु। पृथुत्वात्पृथिवीनामा भूमौ नारायण: स्थित: । बलज्ञानस्वरूपत्वाद्

तदुक्तमृषिणा । सूर्य आत्मा जगतस्थस्थुषश्चेत्येतदु हैवोपेक्षेतोपेक्षेत ॥४॥

इत्यैतरेयोपनिषत्सु द्वितीयारण्यके द्वितीयोध्याय: ॥ २ ॥ २ ॥

॥ ॐ ॥ यो ह वा आत्मानं पञ्चविधमुक्थं वेद यस्मादिदं सर्वमुत्तिष्ठति स सम्प्रतिवित्पृथिवी वायुराकाश आपो ज्योतींषीत्येष वा आत्मोक्थं पञ्चविधमेतस्माद्धीद सर्वमुत्तिष्ठत्येतमेवाप्येत्ययनं ह वै समानानां भवति य एवं वेद ॥

वायुनामा स एव च । वायौ सङ्कर्षणो नित्यं स्थित आकाशनामकः । व्याप्तत्वाद्वासुदेवस्तु सदाकाशे स्थितः प्रभुः । अनिरुद्धस्तथैवाप्सु बहुरूपो व्यवस्थितः । अन्नामा पालनान्नित्यं प्रद्युम्नो ज्योतिषि स्थितः । ज्योतिर्नामा द्योतनाच्च बहुरूपः पृथक्पृथक् । यद्यप्यस्य हरेः सर्वरूपाण्यप्यखिलैर्गुणैः । पूर्णान्यथापि चैकैकरूपेषु स पृथग्गुणैः । व्यवहारान्पृथग्देवः करोतीव हि लीलया । तस्मात्पृथगिवास्येति नाम विष्णोः परात्मनः। सर्वत्र सर्वनाम्नोऽपि व्यवहारार्थमीर्यते । एतस्माद्धि हरेर्नित्यं जगदुत्तिष्ठति प्रभोः । मुक्तौ लये च तं याति स च सर्वाश्रयः प्रभुः । य एवं वेत्ति तं विष्णुमुपास्ते चापरोक्षतः । स मुक्तः समजातीनामाश्रयश्च भविष्यति । सजातीनामुत्तमत्वपदयोग्या हि ये सुराः । ब्रह्मेन्द्राद्यास्ते हि योग्याः साक्षादस्मिन्नुपासने । अन्येषां ज्ञानमात्रेण योग्यमाधिक्यमाप्यते ।

* सङ्कर्षणश्च प्रद्युम्नस्तत्र भोक्तृषु संस्थितौ । भोक्तृशक्तिप्रदौ नित्यं भोक्तारौ च विशेषतः। नारायणानिरुद्धौ तौ भोग्यवस्तुषु संस्थितौ । तर्पकौ सर्वलोकानां तस्माद्भोग्यौ न चर्व्यतः । अवकाशप्रदो नित्यं वासुदेवो नभःस्थितः । एवं पञ्चात्मकं विष्णुं य उपास्ते सदैव तु । अवकाशप्रदः सोऽपि स्वजातीनां भविष्यति । भोक्ता चाप्यायकश्चैव तस्य विष्णोः प्रसादतः । ब्रह्मेन्द्राद्याः स्वजातीशपदयोग्या अमुष्य च । योग्या उपासनस्य स्युस्तदन्ये ज्ञानमात्रके ।

---

* तस्मिन्योऽन्नं चान्नादं च वेदाहास्मिन्नन्नादो जायते । भवत्यस्यान्नमापश्चपृथिवी चान्नमेतन्मयानि ह्यन्नानि भवन्ति ॥ ज्योतिश्च वायुश्चान्नादमेताभ्यां हीदं सर्वमन्नमत्त्यावपनमाकाश आकाशे हीदं सर्व समोप्यत आवपनं ह वै समानानां भवति य एवं वेद ॥

सङ्कर्षणश्च प्रद्युम्नो जङ्गमेषु व्यवस्थितौ । नारायणानिरुद्धौ तु स्थावरान्तर्गतौ प्रभू । तत्राप्याकाशगो नित्यं वासुदेवो निरञ्जनः । प्राणानां भरणान्नित्यं प्राणभृन्नाम तद्धरेः । न ह्यन्यः प्राणभर्ताऽस्ति तमृते पुरुषोत्तम् । ओषणाच्च निधानाच्च स एवौषधिनामकः । वननीयपतित्वाच्च स एव हि वनस्पतिः । अन्ने स्थित्वा तृप्तिदत्वं तस्याद्यत्वमपीष्यते । पुरुषस्य हरेर्ये तु सदाकारेण संस्थिताः । देवगन्धर्वमर्त्याद्यास्तेषु सङ्कर्षणो हरिः । प्रद्युम्नश्च स्थितो नित्यं पुरुषाकृतिरेव तु । तौ भोक्तारौ च भोग्यानां भोजकावखिलस्य च । नारायणानिरुद्धौ तु तथान्यपशुषु स्थितौ । वृषभाश्वादिरूपेण तृप्तिदावखिलस्य च । वाहनो- पानहादीनामारोढारो नरादयः । यतः सङ्कर्षणश्चैव प्रद्युम्नस्तेषु संस्थितौ । ततस्तयोर्हि सञ्चार उपरीव भविष्यति । आकाशगो वासुदेवः पञ्चमोऽ त्राप्युपास्यते । वाहनादियुतो मुक्तौ भवेदेतदुपासक' इत्यैतरेयसंहितायाम् ।

आत्मशब्दाच्च न भूतमात्रमत्रोच्यते । न च मुख्यार्थं परित्यज्य उपचारार्थोऽङ्गीकर्तव्यो विरोधाभावे। सर्वनामवत्त्वं च भगवतः श्रुत्यैवोपपादितं पूर्वत्र । वप नीरोमकरणावकाशप्रदानबीजवर्धनेष्विति च धातुः। तस्मिन्पञ्चके योऽन्नमन्नादं च वेद सोऽस्मिन्स्वजातियूथे विशेषेणान्नाद आजायते ह। तस्मिन्वेद अस्मिन्नाजायत इति पृथक्पृथक्पुनः पुनर्विशेषणादुपासकस्य स्वजातिसन्निधानाच्च स्वजाताविति ज्ञायते। 'क्षीराब्धिशयनं विष्णो रूपं यत्पुरुषाभिधम् । सङ्कर्षणश्च प्रद्युम्नस्तदाकारौ नृषु स्थितौ । नारायणानिरुद्धौ तु पश्वाकारौ पशुस्थितौ' इति सत्तत्त्वे। गुणवैशेष्याभावेन वाहनादिषु चरणमात्रादधीव चरन्तीत्यादाविवशब्दः ॥ १ ॥

तस्मिन्योऽन्नं चान्नादं च वेदा हास्मिन्नन्नादो जायते। भवत्यस्यान्नमोषधि वनस्पतयोऽन्नं ॥ प्राणभृतोऽन्नादमोषधिवनस्पतीन् हि प्राणभृतोऽदन्ति । तेषां य उभयतोदन्ताः पुरुषस्यानुविधा विहितास्तेऽन्नादाः। अन्नमितरे पशवः। तस्मात् त इतरान् पशूनधीव चरन्त्यधीव ह्यन्नेऽन्नादो भवती । अधीव ह समानानां जायते य एवं वेद॥ १ ॥

'आविर्भावं तारतम्याद् यो वेद परमात्मनः । स तस्यैव विशेषेण प्रीतियोगाद्भविष्यति । स्थावरं जङ्गमं चैव भूयस्त्वेनाश्नुते हरिः । आविर्भूतस्तेषु सदा सम्यक्स्वात्मानमेव च । तारतम्यात्सन्निहितं सर्वभूतेषु केशवः । वेत्त्येक एव विष्णोर्यद्विशेषावेशनं सदा । जङ्गमेषु च वृक्षेषु नैव तादृक् शिलादिषु । तस्माद्वृक्षादिषु रसश्चित्तं चलनवत्सु च । दृश्यते न शिलाद्येषु सन्निधिर्न हि तादृशी । शिलाद्येषु स्थितो विष्णुर्भारदाढर्यादिकारणम् । नैव चित्तादिकस्यातो वृक्षाद्या उत्तमास्ततः । विशेषोऽयं पदार्थानां न तु विष्णोः कथञ्चन । यत्र विष्णुर्गुणाधिक्यं दर्शयेद्वस्तु तद्वरम् । गुणपूर्णो हि सर्वत्र स्वयं विष्णुः सनातनः । वृक्षेभ्योऽप्यधिकं विष्णुर्जङ्गमेषु प्रकाशितः । तेभ्योऽपि पुरुषे विष्णुर्गुणाधिक्यप्रकाशकः' इत्यादि च ।

य आत्मानं परमात्मानमाविस्तरां आविर्भावतारतम्येन वेद स तस्य विष्णोरेव । सर्वेषां तदीयत्वेऽपि प्रियत्वात्तदीयत्वविशेषणम् । ओषधिवनस्पतयो यच्च किञ्च प्राणभृत्तत्सर्वं शिलादिभ्यो भूयस्त्वेन तेष्वाविर्भूतोऽश्नुते भगवान् । स एव च नारायणः सम्यक्स्वात्मानमाविस्तरां वेद । अन चेष्टायामिति धातोश्चेष्टावत्त्वमेव प्राणभृत्त्वं पश्वादीनाम् । ज्ञानानुसारेण ह्युत्पत्तयः सम्भवाः ॥२॥

तस्य य आत्मानमाविस्तरां वेदाश्नुते हाऽऽविर्भूय ओषधिवनस्पतयो यच्च किञ्च प्राणभृत्स आत्मानमाविस्तरां वेदौषधिवनस्पतिषु हि रसो दृश्यते चित्तं प्राणभृत्सु प्राणभृत्सु त्वेवाविस्तारामात्मा तेषु हि रसो दृश्यते न चित्तमितरेषु पुरुषे त्वेवाविस्तरामात्मा स हि प्रज्ञानेन सम्पन्नतमो विज्ञातं वदति विज्ञातं पश्यति वेद श्वस्तनं वेद लोकालोकौ मर्त्येनामृतमीप्सत्येवं सम्पन्नोऽथेतरेषां पशूनामशनापिपासे एवाभिविज्ञानं न विज्ञातं वदन्ति न विज्ञातं पश्यन्ति न विदुः श्वस्तनं न लोकालोकौ त एतावन्तो भवन्ति यथाप्रज्ञं हि सम्भवाः ॥ २ ॥

'योऽस्मिन् पुरुषे पश्वादिभ्य आधिक्येन सन्निहितो भगवान्स एष पुरुषः समुद्रः समुद्रिक्तोऽन्येभ्यः । स जीवो यद्यपि भगवत्प्रसादात्सर्वलोकाधिपो भवति सर्वलोकानतीत्य यत्किञ्चिदलौकिकं मोक्षाख्यमप्यश्नुते तथापि तमेनमात्मशब्देन प्रस्तुतं विष्णुमत्येव मन्यतेऽधिकमेव मन्यते स्वात्मनः सर्वस्माच्च मुक्तोऽपि न तेन साम्यं तद्भावं वा मन्यते । 'कृष्णो मुक्तैरिज्यते वीतमोहैः' । 'मुक्तानां परमा गतिः' । 'अमृतस्यैष सेतुः' इत्यादिवाक्याच्च।

यद्यपि देवलोकाधिपत्यं तद्योग्यस्य विष्णुर्ददाति तदप्यश्नुवीतैव । बहुगणिकादिपरिवाररूपमशुचीदं पदमित्यादिबुध्द्या नापह्नुवीत । एनं भगवन्तमतिमन्येतैव सर्वथा स्वतः सर्वस्माच्चाधिकमेव मन्येत । यद्यमुं लोकमश्नुते प्राप्नोति अश्नुवीत भुञ्जीत । पृथिवीलोकाधिपत्येऽपि विष्णोराधिक्यं सत्पुरुषो मन्यत इति प्रत्यक्षसिद्धत्वान्न पृथगुक्तम् । अतिशब्दाद्यद्धकिञ्चेति प्रथमोक्तो मोक्ष इति सिद्धम् । अन्तरिक्षप्राप्तेरल्पत्वान्मोक्षे स्वतः सिद्धत्वाच्चातिमन्यत इति सिद्धवचनमेव कृतम् । स्वर्गादिप्राप्तेरधिकैश्वर्यात् भगवत्समोऽहं भगवत्स्वरूप इति वा मन्तुं प्राप्तिरस्तीत्येवैनं मन्येतेति सावधारणविधिः ।

न च मन्यत इति काममात्रम् । मनु अवबोधन इति धातोः । न ह्यवबोध एव कामः । अन्यथा राज्यं जानन्नपि राज्यकाम इति स्यात् । न च मन्यते मन्येतेति द्विविधः प्रयोग स्तस्मिन्पक्षे युज्यते । न च सर्वलोकमतीत्याश्नतो मुक्तस्य मुक्तेरन्यत्र कामो विद्यते । सर्वलोकाधिकं च मुक्तिं विना नान्यत् । तस्मान्मुक्तैरमुक्तैरपि भगवान्सर्वोत्तमत्वेन चिन्त्य इति सिद्धम् ।

'पुरुषस्थपञ्चभूतेषु पञ्चरूपो हरिः स्थितः । प्रद्युम्नादिस्वरूपेण ज्योतिरादौ पृथक्पृथक् । स एव च पुनर्वायौ पञ्चधाऽवस्थितः प्रभुः । प्राणादिरूपे वसति

स एष पुरुषः समुद्रः सर्वं लोकमति यद्ध किञ्चाश्नुतेऽत्येनं मन्यते। यद्यन्तरिक्षलोकमश्नुतेऽत्येनं मन्यते । यद्यमुं लोकमश्नुवीतात्येवैनं मन्येत । स एष पुरुषः पञ्चविधस्तस्य यदुष्णं तज्ज्योतिर्यानि खानि स आकाशोऽथ यल्लोहितं श्लेष्मा रेतः

ह्यनिरुद्धादिरूपवान् । अनिरुद्धः स प्रद्युम्नस्तथा सङ्कर्षणः प्रभुः । वासुदेवो नारायणः पञ्चरूप इति क्रमात् पञ्चरूपोऽपि भगवान्यस्माद्वायौ विशेषतः। स्थितस्तेन च खादिभ्यो वायुरेव विशिष्यते । अत एव पृथिव्यादिस्वरूपा मन आदयः । देवाः प्राणश्रिता नित्यं गच्छन्ति प्राणमन्वपि । पृथिवीमयं मनस्तत्र शेषवीन्द्रशिवेन्द्रकाः। कामानिरुद्धौ देवगुरुर्मनोदेवाः सचन्द्रकाः । श्रोत्रमाकाशरूपं च मित्रधर्मजलाधिपाः। कुबेरश्च दिशां देवाः श्रोत्रदेवा इति श्रुताः । ज्योतीरूपं तथा चक्षुश्चक्षुर्देवो रविः स्मृतः । किञ्चित्तेजोयुता वाक्च विशेषेण त्वबात्मिका । उपचीयते ततः साऽद्भिस्तदभावे च शुष्यति । तृषितस्य हि वागेव पूर्वं मन्दा प्रवर्तते । वाग्देवते ततो वह्निरुमा चापि प्रकीर्तिते । चक्षुष्ट्वमग्नेः श्रोत्रत्वं चन्द्रस्यापि सहोच्यते । स्वाहाया अपि वाक्त्वं च पर्जन्यस्य मनः स्थितिः। द्वितीयमेतदास्थानं श्रुतिवाक्य-प्रमाणतः। शेषवीन्द्रशिवादीनां मनआदिस्वरूपिणाम् । आश्रयो वायुरेवैकस्तस्य नारायणः स्वयम् ।

तस्माद्वायुवशानां हि वाक्चित्तादिस्वरूपिणाम् । देवानां क्रमवृत्तिभ्यो जाते यज्ञेऽपि केशवः । अग्निहोत्रादिके नित्यमनिरुद्धादिरूपकः । पञ्चधाऽवस्थितः सोमे पञ्चरूपो व्यवस्थितः। सवनत्रयात्पूर्वके च सवनत्रितये परे । अनिरुद्धादि रूपेण क्रमेणैव व्यवस्थितः । तमेतं परमं विष्णुं मुक्तोऽप्यत्येव मन्यते। अधिकं ह्येव तस्मात्तं मन्येतान्योऽपि सर्वदे'त्यादि च । पञ्चरूपभगवध्यानार्थमेव चैतत्पञ्चविधत्वं सर्वत्रोक्तम् ॥ ३ ॥

ता आपो यच्छरीरं सा पृथिवी यः प्राणः स वायुः। स एष वायुः पञ्चविधः, प्राणोऽपानो व्यान उदानः समानस्ता एता देवताः प्राणापानयोरेव निविष्टाश्चक्षुः श्रोत्रं मनो वागिति। प्राणस्य ह्यन्वपायमेता अपि यन्ति। स एष वाचश्चित्तस्योत्तरोत्तरिक्रमो यद्यज्ञः। स एष यज्ञः पञ्चविधोऽग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि पशुः सोमः । स एष यज्ञानां सम्पन्नतमो यत्सोम एतस्मिन्ह्येताः पञ्च विधा अधिगम्यन्ते, यत्प्राक्सवनेभ्यः, सैका विधा त्रीणि सवनानि, यदूर्ध्वं सा पञ्चमी॥ ३ ॥

यज्ञेषु यज्ञनामानं याज्यत्वात्पुरुषोत्तमम् । अधिरूढं तथाऽहस्सु चाहर्नामानमेव तु । अहार्यत्वाद्धि देवेषु देवं सर्वोत्तमत्वतः । एवं च सर्वनामानं सर्वेषु स्थितमच्युतम् । स्तोमादिषु च यो वेद स सम्यग्विदिति श्रुतः । य एष उक्थनामाऽसौ सर्वोत्थापनको हरिः । महांश्च परिपूर्णत्वात्सहस्रबृहतीस्थितः । अहरह्नां सयज्ञानां यज्ञो देवाधिकोऽपि सः । अनिरुद्धादिरूपेण स विष्णुः पञ्चधास्थितः । स्तोमसामचितिच्छन्दश्शस्त्रेष्वपि पृथक्पृथक् । एकैकमेव तद्रूपमनिरुद्धादिपञ्चकम् ।

प्रस्तावादिष्वपि विभुः पञ्चधैव व्यवस्थितः । प्रस्तावादीन्पञ्चकृत्वस्तस्मादेव प्रकुर्वते । पञ्चरूपं तमेवैकं स्तोतुमेव पृथक्पृथक् । तत्र ये स्तोमशब्दाश्च संस्थिता बहुकोटयः । पृथक्पृथक्तेऽपि विष्णोः प्रादुर्भावान्प्रचक्षते ।

अनन्तरूपो हि हरिः शब्दोऽप्येष ह्यनन्तधा । विष्णोः सहस्रनाम्नस्तु यत्तद्रूपसहस्रकम् । बृहतीसहस्रमेतच्च तद्वक्ति हि पृथक्पृथक् । सहस्रशब्दोऽप्यमितं यतो वक्त्यमितान्यतः । नामानि विष्णोरुच्यन्ते सहस्रमिति चाख्यया । अनन्तनामवचने त्वशक्तत्वात्सहस्रकम् । नाम्नां पृथगिदं प्रोक्तमनन्ततनुवाचकम् । विष्णोरनन्तरूपाणामुक्त्या पञ्चशतद्वये । आसीत्सहस्रमित्याख्या सहस्रं मुख्यतोऽमितम् । ब्रह्म यावत्तावती वागिति वेदप्रमाणतः । सहैवानन्तरूपैस्तु सरणेन सहस्रकम् । नाम्ना सह सृतेरेव रूपाणां

यो ह वै यज्ञे यज्ञं वेदाहन्यहर्देवेषु देवमध्यूळ्हं स संप्रतिविदेष वै यज्ञे यज्ञोऽहन्यहर्देवेषु देवोऽध्यूळ्हो यदेतन्महदुक्थं तदेतत् पञ्चविधं त्रिवृत् पञ्चदशं सप्तदशमेकविंशं पञ्चविंशमिति स्तोमतो गायत्रं रथन्तरं बृहद्भद्रं राजनमिति सामतोगायत्र्युष्णिग्बृहतीत्रिष्टुब्द्विपदेति च्छन्दस्तः शिरो दक्षिणः पक्ष उत्तरः पक्षः पुच्छमात्मेत्याख्यानं ॥

पञ्चकृत्वः प्रस्तौति पञ्चकृत्व उद्गायति पञ्चकृत्वः प्रतिहरति पञ्चकृत्व उपद्रवति पञ्चकृत्वो निधनमुपयन्ति ॥ तत्स्तोभसहस्रं भवत्येवं ह्येताः पञ्चविधा अनुशस्यन्ते यत्प्राक्तृचाशीतिभ्यः सैका विधा तिस्रस्तृचाशीतयो यदूर्ध्वं सा पञ्चमी ॥

वा सहस्रता । बृहतीसहस्रं चैतस्माद्रूपानन्ताभिधायकम् । पृथक्पृथग्घि नामार्था ऋच एताः प्रकीर्तिताः । सर्वनामात्मकं तस्माद् ऋक्सहस्रमिदं हरेः । सर्वरूपाण्यतो विष्णोस्संस्तुतान्यमुनैव हि ।

मत्स्यकूर्मक्रोडसिंहबटुभार्गवराघवाः । कृष्णबुद्धौ च कल्कीति रूपाणां दशकं हरेः । पञ्चभेदविभिन्नेन ह्यृक्सहस्रेण शंस्यते । रूपाणां पञ्चकं पूर्वमपरं पञ्चकं हरेः । प्रस्तावाद्यैरानिधनैः स्तूयते सामभक्तिभिः । तानि रूपाण्यस्य दश सर्वरूपात्मकानि च । दशनामानि चास्यैव सर्वरूपाभिधान्यपि । पञ्चकं सामभक्तीनामृक्सहस्रं च तद्द्वयम् । स्तावकं सर्वरूपाणामत एव रमापतेः । दशेति सर्वनामैतत्प्रथितं मुख्यतः श्रुतौ । शं रूपं भगवन्तं यद्द्याव्द्यक्त्या समस्तशः । दशेत्यमितनाम्नां तदाख्या रूपेषु शं ददेः । सर्वनामार्थवचनात्पञ्चकद्वितयस्य च । अभूद्दशेति वै नाम तस्मादेतद् दशाखिलम् । दशैव मूलसंख्या च तद्विभेदाः शतादयः । ऋक्सहस्रमिदं तस्मादनन्तगुणमच्युतम् । अनन्तशक्तिममितरूपनामानमेव च ।

वक्ति च्छन्दस्त्रयं चात्र तृचाशीति त्रयात्मकम् । अशनादित्रिकं तच्च भूत्वा विष्णुमुपैति च । सर्वच्छन्दोऽभिधश्चैव सर्वदेवाभिधस्तथा । सर्वमुन्यभिधश्चैव सर्ववस्त्वभिधो हरिः । अन्तपूर्णगुणकस्तस्माज्ज्ञेयो रमापतिः । मुख्यतोऽस्यां च विद्यायां योग्य एकश्चतुर्मुखः । एकदेशपरिज्ञाने त्वन्ये योग्याः शिवादय' इति च ।

त्रिविधो ह्यनिरुद्धोऽसावध्यात्मादि विभेदतः । अतस्त्रिवृदिति प्रोक्तस्तथा पञ्चदशात्मकः । प्रद्युम्नः पञ्चभूतेषु ह्यध्यात्मादिविभेदतः । लिङ्गसप्तदशस्थत्वात् तावान्सङ्कर्षणः श्रुतः । सप्तधातुषु संस्थः सन्नध्यात्मादिविभेदतः । एकविंशो वासुदेवो मनआदिचतुष्टये । गुणत्रये च प्रकृतावध्यात्मादिविभेदतः । मूलरूपेण च सह पञ्चविंशात्मकः प्रभुः । नारायणस्त्वचिन्त्यात्मा स एकोऽपि ह्यनन्तधा ।

तदेतत्सहस्रं तत्सर्वं । तानि दश दशेति वै सर्वमेतावती हि संख्या । दश दशतस्तच्छतं दश शतानि ॥ तत्सहस्रं तत्सर्वं । तानि त्रीणि च्छन्दांसि भवन्ति ।

गायकानां त्राणतोऽसौ गायत्रमनिरुद्धकः । प्रद्युम्नो हि रथारूढस्तेन चोक्तो रथन्तरम् । बृहद्रूपो बृहन्नामा तथा सङ्कर्षणः प्रभुः । भद्रं तु वासुदेवोऽसौ भद्रमोक्षप्रदो यतः । नारायणो राजनं स्याद्राजयत्येष मोक्षिणः । गायत्री त्वनिरुद्धोऽसौ त्रिकाले गीयते यतः । उष्णिगुष्णस्वरूपत्वात् प्रद्युम्नोऽग्न्यादिसंस्थितः । स्त्रीरूपो बृहतीनामा बृहत्सङ्कर्षणः प्रभुः । वासुदेवस्तथा त्रिष्टुप् त्रिवेदैः स्तूयते यतः । नारायणस्तु स्त्रीरूपो द्विधैवासौ व्यवस्थितः । द्विपदेति ततो नाम सर्वच्छन्दोऽभिधा इमे ।

वनितातनवः प्रोक्ता मध्यं नारायणः प्रभुः । वासुदेवोऽस्य पुच्छं च वामदक्षौ च पक्षकौ । सङ्कर्षणश्च प्रद्युम्नः क्रमादेव प्रकीर्तितौ । अनिरुद्धः शिरश्चैव तथैकोऽपि हि पञ्चधा । प्रस्तावनामाऽनिरुद्धो रक्षन्संस्तूयते यतः । सृजन् जगच्च रमया प्रद्युम्नस्तत्र गीयते । उद्गीथनामा तेनासौ जगदुद्गमनेन वा । संहारात्प्रतिहाराख्यस्तथा सङ्कर्षणः प्रभुः । मोचयित्वा समीपं हि द्रावयेद्वासुदेवकः । तेनोपद्रवनामाऽसौ निधीयन्ते यतोऽखिलाः । मुक्ता नारायणे देवे तेनासौ निधनाभिध' इत्यादि च । स्तूयमानत्वात्स्तोमः । समत्वात्साम छन्द्यत्वाच्छन्दः ॥ ४ ॥

तदिदमुक्तप्रकारेणैव बृहतीसहस्रं सम्पन्नं भवति । तदेके नानाच्छन्दसां सहस्रं शंसितव्यमेव बृहतीसहस्रसम्पादनमविवक्षितमिति· प्रतिजानते । केचित् त्रिष्टुप्सहस्रमेव शंसितव्यमिति । अनुष्टुप्सहस्रमेवेति वदन्तोऽनुष्टुप्प्रशंसात्मिकाम् ऋचं दर्शयन्ति । बीभत्सूनां जगद्धर्तुमिच्छूनाम् । अपां सयुजं सहैव चरन्तं चाहुः । विष्णुं हंसस्वरूपिणं अनुष्टुभं चर्चूर्यमाणं पुनःपुनर्वदन्तं परमेश्वरं ददृशुश्च ।

त्रेधा विहितं वा इदमन्नमशनं पानं खादस्तदेतैराप्नोति ॥ ४ ॥

तद्वा इदं बृहतीसहस्रं सम्पन्नं तद्धैतदेके नानाच्छन्दसां सहस्रं प्रतिजानते किमन्यत्सदन्यद्ब्रूयामेति त्रिष्टुप्सहस्रमेके जगतीसहस्रमेके अनुष्टुप्सहस्रमेके ॥ तदुक्तमृषिणा । अनुष्टुभमनु च चूर्यमाणमिन्द्रं निचिक्युः कवयो मनीषेति ॥ वाचि वै

'मेघसंस्थं हंसरूपं तं विष्णुं परमेश्वरम् । विरिञ्चिशिवपूर्वेभ्यो नृसिंहानुष्टुभं पराम् । उच्चारयन्तमर्थांश्च व्याचक्षाणं समन्ततः । ददृशुर्मुनयो दिव्या आचार्यब्रह्मशर्वयोः । एवं वायुं च ददृशुस्तत्र हंसस्वरूपिणम् । शिवादिभ्यो व्याहरन्तं तामेवानुष्टुभं पराम्' इत्यादि च ।वागाख्यायामनुष्टुभ्युच्चार्यमाणायां हि मुनयो विष्णुं ददृशुः । अतो ब्रह्मादयोऽपि विष्णोः सकाशादनुष्टुबर्थं सर्वदा श्रृण्वन्तीति ज्ञायतेऽतोऽनुष्टुबेव च्छन्दसां वरेति चोक्तं भवति ।

'अनुष्टुभां सहस्रं तु यः शंसीतात एव तु । भवितुं चेश्वरः स स्याद्भावो मुक्तिर्न चान्यथा । यशस्वी स प्रसिद्धः स्याच्छुभकीर्तिश्च सर्वदा । स्वच्छन्दमृत्युता च स्यात्तस्येत्याहैतरेयकः । महैतरेयो भगवांस्तन्नेत्याह रमापतिः । नानाच्छन्दःप्रशंसादिप्रमाणरहितत्वतः । परिहाराय चापूर्णमैतरेयमुने श्रृणु । त्वं तु मन्त्रमुदाहृत्य यस्मादेतदवोचथाः। तस्माद्वक्ष्याम्युत्तरं ते प्रियः शिष्योऽसि मे यतः । उमैव वागिति प्रोक्ता सानुष्टुबभिमानिनी । अकृत्स्ना सा ततो नैव ब्रह्मेत्युक्ता कथञ्चन । वागिन्द्रियाभिमानिन्यां न हि ब्रह्मवचः क्वचित् । वायुना प्राणरूपेण मनोरूपशिवेन च । अभ्यस्यमानोऽनुभवेत्पुमान्वाचा तु न क्वचित् । अभिमानी बृहत्यास्तु वायुरेव यतः प्रभुः । तस्मादेषा च्छन्दसां हि वरिष्ठा बृहती स्मृता । पूर्णो हि वायुर्देवानां तस्माद्ब्रह्मेति चोच्यते । माहात्म्याधिक्यतश्चैव बृहतीत्येव नाम तत् ।

अङ्गेभ्य एव सम्भूतान्यन्यच्छन्दांसि चाब्जजात् । मध्यात्तु बृहती जाता तस्मात्सा मध्यमुच्यते । पठ्यते तेन मध्ये सा च्छन्दसां प्रवरा सती । छन्दांस्यन्यान्यङ्गवत्स्युर्मध्यवद्बृहती परा । सप्तच्छन्दांसि चैवं हि प्रतिमा वैष्णवी मता ।

तदैन्द्रं प्राणं न्यचायन्नित्येतत्तदुक्तं भवति स हेश्वरो यशस्वी कल्याणकीर्तिर्भवितोरीश्वरो ह तु पुराऽऽयुषः प्रैतोरिति ह स्माह ॥ अकृत्स्नो ह्येष आत्मा यद्वागभि हि प्राणे न मनसेऽस्यमाना वाचा नानुभवति बृहतीमभि संपादयेदेष वै कृत्स्न आत्मा यद्बृहती ॥सोऽयमात्मा सर्वतः शरीरैः परिवृतस्तद्यथाऽयमात्मा सर्वतः शरीरैः परिवृत एवमेव बृहती सर्वतश्छन्दोभिः परिवृता मध्यं ह्येषामङ्गानामात्मा मध्यं छन्दसां बृहती स हेश्वरो

गायत्रीदेवतात्वं च लक्ष्म्या यत्राभिधीयते । बृहती देवता तत्र भगवान् पुरुषोत्तमः । आधिक्यं छन्दसां यत्र गायत्र्यास्तु विविक्षितम् । तत्र तत्पुत्रको वायुर्बृहती देवता मता। ऋचामाधिक्ययोगार्थं नाङ्गीकर्तव्यमत्र तत् । प्रधानत्वाद्बृहत्यास्तु जगत्याद्यं न युज्यते । सम्पादनाद्बृहत्यास्तु मुक्तो भवितुमीश्वरः । स्यात्प्रसिद्धः सुकीर्तिश्च च्छन्दोमृत्युर्गुणाधिकः । इति प्राह स्वयं विष्णुर्महिदासाभिधः प्रभुः' इत्यादि च ।

इतोऽन्यत्सत्किमित्याहुर्नानाच्छन्दस्त्ववादिनः । अन्यत् सद्रूपमित्याहुः त्रिष्टुब्वादिन एव ते । ऐन्द्रं प्राणं परमेश्वरसहितं वायुम् । प्राणेन मनसा च । अभि इस्य मानोऽभ्यस्यमानः । तृतीयोऽतिशय इति सूत्रादकारस्येकारः । 'मथनान्मिथिलो जातः सहनात्सिंह उच्यते । हत्वी दस्यूनि' इत्यादिवच्च । अभ्यस्यमानः अभितः क्षिप्यमाणो विषयेषु बहुशः । कृत्स्न आत्मा कृत्स्नप्रतिमा विष्णोः । 'एकापि प्रतिमा विष्णोर्बृहतीच्छन्दसां वरा । अन्यच्छन्दोऽभिधा यत्स्यात्प्रतिमा मध्यमैव तत्' इति च । एवं ब्रह्मादिभिः श्रूयमाणानुष्टुबपि बृहत्या अङ्गमिति बृहत्या एवाधिक्यमुक्तं भवति ॥ ५ ॥

बृहतीसम्पादनेऽनुष्टुप्शंसनमात्रात् पञ्चविंशोत्तरशतानुष्टुबाधिक्यं च भवति । अत आधिक्याद्बृहतीसम्पादनमेव वरम् । तस्यात्रैवान्तर्भावात् ।जगत्यादिकं त्वधिकत्वेऽपि बृहतीवन्माहात्म्याभावादेवोपेक्ष्यते ।

वाचमष्टापदीमहमित्यनुष्टुभ[1] बृहतीसम्पादनवचनाच्च । अष्टचतुरक्षराण्यनुष्टुप् । तस्या एव बृहतीसम्पादने नव स्रक्तयो भवन्ति । ऋचा वाक्

---

[1]यशस्वी कल्याणकीर्तिर्भवितोरीश्वरो ह तु पुरुषायुषः प्रैतोरिति ह स्माऽऽह कृत्स्नो ह्येष आत्मा यद्बृहती तस्माद्बृहतीमेवाभि सम्पादयेत् ॥ ५ ॥

तद्वा इदं बृहतीसहस्रं सम्पन्नं तस्य वा एतस्य बृहतीसहस्रस्य सम्पन्नस्य एकादशानुष्टुभां शतानि भवन्ति ॥ पञ्चविंशतिश्चानुष्टुभ आत्तं वै भूयसा कनीयः। तदुक्तमृषिणा ॥ वाचमष्टापदीमहमित्यष्टौ हि चतुरक्षराणि भवन्ति। नवस्रक्तिमिति

ऋग्रूपेण वागृतं स्पृष्टा सत्यरूपं विष्णुं स्पृष्टा भवति । इन्द्रस्य परमेश्वरस्य विष्णोः सम्बन्धी नितरां प्रियत्वाद्यः प्राणदेवता वायुः तस्य प्रतिमारूपमिदं बृहतीसहस्रम् । स च वायुर्विष्णोर्मुख्यप्रतिमा । तस्माद्विष्णोरेव प्रतिमा बृहतीसहस्रम् ।

तस्मात्तस्यैव बृहतीसहस्रत्वेन सम्पन्नस्य पञ्चविंशोत्तरैकादशशतानुष्टुप्त्वेन सम्पादने बृहतीदैवतप्राणरूपाद्वायोरनुष्टुब्देवताया वाग्रूपाया उमाया उत्पत्तिः संस्मृता भवत्येवं जानतः । ततश्चोमाया अपि भगवत्प्रतिमात्वात् विष्णुप्रतिमास्थापक एव भवत्येतत्सर्वं सम्यग्ध्यायन् ।

विष्णुरेव बृहत्याः प्राणस्याधिष्ठातृदेवता । प्रतिमाधिष्ठितदेवतावत् । तस्माद्बृहत्याः सकाशादनुष्टुप्सम्पादने तस्यैव विष्णोः प्रतिमान्तरं तस्मादेव निर्मितं भवति । अतएवेन्द्रात्परितन्वं मम इत्युक्तम् । बृहतीस्थविष्णोर्बलादेव तत्संपद्यते । स हि तस्याः षट्त्रिंशदक्षरादित्वमपि नियमयति तत्प्रसादाद्वायुश्च । वायुरेव यद्भगवन्नियतो नियमयति तस्मादिन्द्रात्परीत्यस्यैन्द्रात्प्राणादिति व्याख्या कृता ।

'यावत्सहस्रं बृहती तावच्छंसेदनुष्टुभाम् । छन्दसां वा तदन्येषां बृहतीत्वं स्मरेत्ततः । तेन सर्वगतो विष्णुः सर्वस्मादधिकोऽर्चितः । भवेदेवं जानतस्तु कृता च प्रतिमा भवेत् । तथा वायोरपि कृता वायुर्हि प्रतिमा हरेः । तस्माद्वायुकृतं सर्वं क्रियते विष्णुनैव हि । बृहतीसहस्रं सम्पन्नमेकादशशतं पुनः । अनुष्टुभां स्मरेत्पञ्चविंशोत्तरमुदारधीः । तेन वायोरुमोत्पत्तिः सम्यग्ज्ञानात्स्मृता भवेत् । ततो द्वितीयप्रतिमा विष्णोरेव कृता भवेत् । विष्णुनाऽनुप्रविष्टौ यदुमा वायुश्च तद्वशावौ' इत्यादि च । स्रक्तयो विभागाः । 'स्रक्तिरंशो विभागश्च विदलं चेति कथ्यते' इति शब्दनिर्णये ।

बृहती संपद्यमाना नवस्रक्त्यृतस्पृशमिति सत्यं वै वागृचा स्पृष्टेन्द्रात्परि तन्वं मम इति ॥ तद्यदेवैतद् बृहतीसहस्रमनुष्टुप् सम्पन्नं भवति तस्मात्तदैन्द्रात्प्राणाद् बृहत्यै वाचानुष्टुभं तन्वं संनिर्मिमीते ॥

स वा एष वाचः परमो विकारः । अकाराख्यवाग्विकारेषूत्तमो बृहतीसहस्राख्यः । 'अकारः प्रथमं नाम विष्णोः सर्वगुणान्ब्रुवन् । सर्वदोषविरुद्धत्वात् गुणानामन्यतामपि । विष्णोर्वदति जीवेभ्यो जडेभ्यश्चैव सर्वदा।अभावं चैव दोषाणां सर्वेषां केशवे वदेत् । सम्यग्वक्तृत्वतस्तस्माद् अकारो मुख्यनाम हि । तदर्थानेकदेशेन शब्दाः सर्वेऽपि चोचिरे । व्याख्याव्याख्येयरूपत्वं विकारत्वमिहोदितम् । विकारत्वं च नान्यत्स्यान्नित्या वेदा यतोऽखिलाः । वाचकेषु तथा विष्णोः सहस्रबृहतीमयम्। उक्थमुत्तममुद्दिष्टं व्याख्याऽकारस्य सा परा । अन्येऽपि शब्दाः सर्वेऽपि ह्यकारार्थाभिधायिनः। एषां परममुख्यं तत्तदेतत्पञ्चधा स्थितम् । व्याख्यानमेवाकारस्य सहैवोक्थेन सर्वशः । मितामिते स्वरस्सत्यमनृतं चेति पञ्चधा । तस्मादकार एवायं सर्ववागात्मकः श्रुतः । तस्यैव व्यक्तिरूपोऽयं सर्ववेदादिविस्तरः । तस्मात्सर्वगुणान्विष्णोरकारो वक्ति यत्प्रभोः। तव्द्यक्तयोऽपि शब्दा ये सर्वे विष्णुगुणब्रुवाः ।

अकारस्य तथोपांशोरभिमानी तु मारुतः । देहेन्द्रियान्तःकरणनाम्नोस्य द्विविधस्य च । स्थूलसूक्ष्मशरीरस्य सर्वेषामभिमानिनी। भारत्युच्चोदितस्यापि ह्यकारस्याभिमानिनी। तस्मादुच्चादुपांशुर्हि जपादिषु फलाधिकः । वायुः पतिर्हि भारत्या उपांशोर्देवता मतः । अकारस्य विकारोऽयमोङ्कार इति कथ्यते । अधिकोच्चत्वमानं हि तस्यार्थः सुमुदीरितः । अकारेणैव तत्सर्वमुक्तमाधिक्यवक्तृतः । अधिकोच्चस्वरूपोऽसौ माता चाधिक एव हि।

स वा एष वाच परमो विकारो यदेतन्महदुक्थं । तदेतत्पञ्चविधं । मितममितं स्वरः सत्यानृते इति। ऋग्गाथा कुंब्या तन्मितं ॥ यजुर्निगदो वृथा वाक् तदमितं । सामाथो यः कश्च गेष्णः स स्वरः। ओमिति सत्यं । नेत्यनृतं । तदेतत्पुष्पं फलं वाचो यत्सत्यं। स हेश्वरो यशस्वी कल्याणकीर्तिर्भवितोः पुष्पं हि फलं वाच. सत्यं वदति। अथैतन्मूलं वाचो यदनृतं ॥ तद्यथावृक्ष आविर्मूलः शुष्यति स उद्वर्तत एवमेवानृतं वदन्नाविर्मूलमात्मानं करोति स शुष्यति स उद्वर्तते। तस्मादनृतं न वदेत्। दयेत

एकार्थत्वादकारोऽसौ नकारत्वमुपागतः । दीर्घीभूतः पुनस्तेनैवाकारेण सह स्थितः । अभाववाच्यकारस्य ह्यर्थो रेफः क्षयं वदन् । सोऽप्यकारेण सहितो दीर्घत्वं समुपागतः । अभाववाच्यकारः स एकार्थाद्गत्यभावयोः । यकारत्वं गतस्तस्मान्नो रेफस्योत्तरत्वतः । णत्वं गतो ह्यकारोऽसौ नो विरुद्धार्थवाचकः । अन्यत्वात्सर्वजीवेभ्यो जडेभ्यश्च सदैव हि । सर्वदोषोज्झितत्वाच्च सर्वतोऽप्यधिकत्वतः । निरासनाच्च दोषाणां स्वभक्तेभ्यः समन्ततः । सर्वदोषविरुद्धोरुगुणपूर्णस्वरूपतः । नारायण इति प्रोक्तो ह्यकारार्थोऽयमेव हि । तस्मादकारबीजेयं विष्णोर्नारायणाभिधा । प्रणवश्च ततोऽकारः प्रधानं नाम चक्रिणः । अकारनामा नान्योऽस्ति तमृते पुरुषोत्तमम् । ब्रह्मरुद्रादिनामानि ब्रह्मादिष्वप्यमुख्यतः । वर्तन्ते न त्वकारोऽयं वर्तते केशवं विना । नारायणादिनामानि नृणां नामक्रियास्वपि । विहितान्यकारो नैवायं विहितस्तमृते प्रभुम् । वायुर्ब्रह्मापि चाकारदेवते न तु नामिनौ । यथा वेदाभिधेयोऽन्यो वेदाख्या देवता परा । एवं नामाभिमानी तु वायुर्वाच्यो जनार्दनः । तस्मादइति नामैतद्विष्णोः केवलमेव हि ।

विशेषतोऽस्य व्याख्यानं बृहतीनां सहस्रकम् । तस्मात्प्रीतो भवेद्विष्णुः शंसनादस्य सर्वदा। तस्माद्यज्ञेऽपि वा शंसेदयज्ञेऽपि रहः पुमान् । ध्यात्वा नारायणं देवं विष्णोरन्नं हि तत्परमि'त्यादि ब्रह्मसारे ।

परमविकारेण सह विकारमात्रस्यापि प्रस्तुतत्वात्तदेतत्पञ्चविधमिति परामर्शः। 'स्वराणां नियमो यत्र ह्यृचो नामैव ताः स्मृताः। अन्यामिताक्षरा यास्तु ता गाथाः परिकीर्तिताः । खण्डवाक्यानि कुम्ब्याः स्युरसमानि परस्परम्।

त्वेनेन । पराग्वा एतद्रिक्तमक्षरं यदेतदोमिति ॥ तद्यत्किंच ओमित्याहात्रैवास्मै तद्रिच्यते। स यत् सर्वमों कुर्याद् रिच्यादात्मानं । स कामेभ्यो नालं स्यात् । अथैतत्पूर्णमभ्यात्मं यन्नेति ॥ स यत्सर्वं नेति ब्रूयात्पापिकाऽस्य कीर्तिर्जायेत । सैनं तत्रैव हन्यात्। तस्मात्काल एव दद्यात् काले न दद्यात् । तत् सत्यानृते मिथुनीकरोति । तयोर्मिथुनात्प्रजायते। भूयान् भवति ॥ यो वै तां वाचं वेद यस्या एष विकारः स

यज्ञाङ्गं यजुरुद्दिष्टं निगदं वाक्यमात्रकम्' इत्यादि शब्दनिर्णये । अकारार्थत्वान्नकारस्य किञ्चिन्मूलमिव । तस्मान्मूलत्वादकारार्थोऽपि ज्ञेय एव । नायोग्यानां सम्यग्वाच्य इति स्वल्प एव प्रकाशितोऽस्माभिः । वाच उद्वर्तनाशक्तेः स्वयमेवोद्वर्तते । यद्धि देवतासु करोति तदात्मन्यापतति । तस्माद्द्रव्यदानं ज्ञानदानं वा काले पात्राद्यनुसारेणैव कुर्यात् । अकारस्योङ्कारता त्वकारलोपेनैव जातेति सत्यमोङ्कारः । अकारस्यादौ स्थितत्वेन च यथार्थरूपत्वात् । उकारादिविकार सहितत्वात्पुष्पफलात्मकश्च । अकारस्यार्थरूपः सन्नेव च भगवांस्तमेवोङ्कारो वक्ति । अतश्च सत्यमोङ्कारः । यमर्थमकारो वक्ति तमेव वक्तीति । नकारस्त्वच्छिरस्कत्वान्मूलभूतस्याकारस्यान्ते स्थितिरूपत्वादयथास्थितेरसत्यरूपः । तथाप्यकारस्य चैकार्थत्वान्मूलभूतश्च । तस्मादकारस्यैतद् वृथावागादिकमपि व्याख्यानम् । तस्माद्विजानतः सर्वमपि भगवन्नामैव ॥६॥

विद्यान्तरोपदेशार्थं तद्वा इदं बृहतीसहस्रमिति पुनः पुनः परामर्शः । तदिदं बृहतीसहस्रं तद्यशस्तस्य नारायणस्य यशः । यस्य नारायणस्यैतद्यशः स भगवानेवेन्द्रनामा । स हि यत्प्रथमत इन्द्रो बभूव स्वेच्छया यज्ञनामा । तस्मात्तमेव वेदा इन्द्रशब्देन वदन्ति मुख्यतः । इदि परमैश्वर्य इति धातोश्च तस्यैव हि परमैश्वर्यम् । अन्येषां तु द्वादशानां तेन दत्तमेवेन्द्रत्वं न तु मुख्यतः। अतो विष्णावेवेन्द्रशब्दं प्रयुङ्क्ते श्रुतिः । 'मत्सि सोमं वरुणं मत्सि मित्रं मत्सीन्द्रमिन्दो पवमान विष्णुम्' इति । न चेन्द्रं विष्णुं चेति पृथगन्वयः

संप्रतिविदकारो वै सर्वा वाक् । सैषा स्पर्शोष्मभिर्व्यज्यमाना बह्वी नानारूपा भवति ॥ तस्यै यदुपांशु स प्राणोऽथ यदुच्चैस्तच्छरीरं । तस्मात्तत्तिर इवतिर इव ह्यशरीरोरमशरीरो हि प्राणोऽथ यदुच्चैस्तच्छरीरं तस्मात्तदा विराविर्हि शरीरम् ॥ ६ ॥

तद्वा इदं बृहतीसहस्रं संपन्नं तद्यशः । स इंद्रः स भूतानामधिपतिः । स य एवमेतमिन्द्रं भूतानामधिपतिं वेद विस्रसा हैवास्माल्लोकात्प्रैतीति ह स्माऽऽह महिदास ऐतरेयः ॥

क्रियते। तदा वरुणादिषु पृथक्पृथङ्मत्सिशब्ददर्शनादत्रापि पृथङ्मत्सिशब्दो दृश्येत। न हि सर्वेषां पृथङ्मत्सिशब्ददर्शने एकस्यैवान्यथात्वं युज्यते। न चात्र द्वित्वगमकं चकारादिकं विद्यते। तस्मात्प्रातर्भगं पूषणं ब्रह्मणस्पतिमित्याद्यप्येकस्यैव विष्णोर्विशेषणम्।

यत्र चैवं भूतेष्वेकत्वे विरोधो दृश्यते तत्र तेनैव विरोधेन द्वित्वं भवति। अन्यथैकत्वमेव। 'यो देवानां नामधा एक एव' इति चोक्तम्। बहुरूपत्वाद्बहुवचनं च विष्णोरेव युज्यते। तस्मान्मुख्यतो विष्णावेवेन्द्रादिशब्दा अन्येषामुपचारतः। मत्सि महामिन्द्रमिन्दो मदायेत्यन्येन्द्रस्य पृथगुक्तेश्च मत्सीन्द्रमिन्दो पवमानेति पूर्वोक्त इन्द्रो विष्णुरेवेति सिद्धम्।

महत्त्वं च तस्यादितिपुत्रत्वेऽग्रजत्वमात्रं न तु सामर्थ्यतः। मह पूजायामिति धातोः। पूज्यो ह्यग्रजो भवति। 'आयो विवाय सचथाय दैव्य इन्द्राय विष्णुः सुकृते सुकृत्तरः। वेधा अजिन्वत्त्रिषधस्थ आर्यमृतस्य भागे यजमानमाभजत्' इतीन्द्रस्य परमदैवं जनको यज्ञभागादिप्रदाता विष्णुरेव हि श्रूयते। इन्द्रश्च यजमानः। तस्मात्तत्प्रसादादवताराग्रजत्वमेव तस्य महत्त्वम्।

अन्येन्द्रो ह्यहं प्रथमः पिबेयमहं प्रथमः पिबेयमिति वायुना विवदमान आजौ पराजितो वायुं प्रसादयित्वा चतुर्थे वायुना सह ग्रहमाप। विष्णुस्तु क्रतुं सचन्त मारुतस्य वेधस इति वायोरपि विधाता श्रूयते। डुधाञ् धारणपोषणयोरिति धातोर्विशेषेण धारणपोषणकर्ता हि वेधाः। तस्माद्भगवत एवैतद्यशो बृहदुक्थादिकम्। 'ऋक्सहस्रात्मकं विष्णोर्यश इन्द्राभिधस्य हि। इन्द्रो हि प्रथमो विष्णुर्यज्ञनामा जगत्पतिः। तत्प्रसादादथेन्द्रत्वं द्वादशान्ये प्रपेदिरे। पुरन्दरस्त्वेक एव वासुदेवप्रसादतः। द्विवारमिन्द्रतामाप तस्माद्द्वादश ते परे। अग्रजत्वाददित्यां तु महेन्द्रो नाम चाभवत्। महाव्रतं कर्म कृत्वा चैव नाम्ना महेन्द्रकः। महत्त्वं मुख्यतो विष्णोर्न ह्यन्यस्य कदाचन। एवं यो वेद तं विष्णुं विस्रस्तो बन्धतोऽखिलात्। अस्माल्लोकाद्धरेर्लोकमेति नास्त्यत्र संशयः। इत्याह भगवान्विष्णुर्महिदासस्वरूपकः।

श्वेतद्वीपादिकान्प्राप्य स इन्द्राख्यो हरिः स्वयम् । महिदासाभिधो भूत्वा लोकेष्वेषु विराजति । तत्र पृच्छन्ति केचित्तु यद्येष भगवान्हरिः । महिदासादिरूपेण भूमिष्ठो रमते प्रभुः । तदा यदा स्त्रिया विष्णू रमते नित्यसत्सुखः । कया स्त्रिया रतिं कुर्यान्न ह्यन्यरतिरच्युतः । स्त्रीरूपे तत्स्वयं स्वस्मिन्नमतेऽसावितीदृशम् । वाच्यं तत्र च भूमिष्ठरूपेण तु दिवि स्थितम् । स्त्रीरूपं किमसौ गच्छेदथ यद्येवमत्र च । स्त्रीरूपं पृथिवी संस्थं केन रूपेण संव्रजेत् । न ह्यन्यगम्यो भगवांस्त्रीरूपोऽपि जनार्दनः ।

इति पृष्टः स्वशिष्यैः स महिदासोऽवदद्धरिः । स्त्रीषु यल्लोहितं लोके तत्राग्निस्थो जनार्दनः । स्त्रीरूपः सोऽग्निनामैव ज्वलज्ज्वालासमप्रभः । तस्माद्विष्णोः सन्निधानाद्भर्ता भार्याशरीरगात् । न बीभत्सेतैव रक्तात् तथा पुरेतसि स्थितः । आदित्ये संस्थितो विष्णुरादेरादित्यनामकः । तस्मान्न रेतसो भार्या बीभत्सेत पतिस्थितात् । पुंरूपो भगवान्विष्णू रेतसिस्थो द्युमत्प्रभः ।

तस्माद्यद्भूमिगं विष्णोः स्त्रीरूपं तत्स्वयं हरिः । प्रादुर्भावगतो दद्याद्दिवि स्थितपुमात्मनः । सूर्यगस्य तथा पुंसो रेतसिस्थस्य चात्मनः । देवीषु यल्लोहितगं स्त्रीरूपं परमात्मनः । तत्स सूर्यगतो विष्णुः पुरेतःस्थस्य चात्मनः । दद्याद्भूमिगतस्यैव रूपद्वयमिदं ततः । परस्परं सम्भवति विष्णोर्नित्यसुखात्मकम् । प्रादुर्भावस्थितं रूपं यच्च भूमौ पुमात्मकम् । विष्णोस्तदपि देवीषु स्थितस्त्रीरूपकात्मना । एवमन्योऽन्यतो विष्णू रतः स्वस्मिन्न चान्यतः । रमया रममाणोऽपि तत्स्थेनैव स्त्रियात्मना । रमते नान्यतः क्वापि रतिर्विष्णोः सुखात्मनः । रमया रमणं तस्माद्रमाया रतिपात्रता । नैवास्या रतिदातृत्वं विष्णोर्न ह्यन्यतो रतिः' इत्यादि च ।

प्रेत्येंद्रो भूत्वैषु लोकेषु राजति तदाहुर्यदनेन रूपेणामुं लोकमभिसंभवतीँ ३ ॥ अथ केन रूपेणेमं लोकमाभवतीँ ३ । तद्यदेतत्स्त्रियां लोहितं भवत्यग्नेस्तद्रूपं तस्मात्तस्मान्न बीभत्सेताथ यदेतत्पुरुषे रेतो भवत्यादित्यस्य तद्रूपं तस्मात्तस्मान्न बीभत्सेत सोयमात्मेममात्मानममुष्मा आत्मने संप्रयच्छत्यसावात्माऽमुमात्मानमिमममस्मा आत्मने

स एव महिदास इन्द्रनामा प्राप्येमं लोकमत्र भूत्वा प्रादुर्भूय मनुष्यदृष्टिगोचरतां प्राप्यैषु लोकेषु राजति । नात्र प्रेत्यशब्दो मरणवाची । किन्तु 'प्रेतां यज्ञस्य शम्भुवे'त्यादिवत्प्राप्तिवाच्येव । न हि मृतः पुनरेषु लोकेष्वेव राजति । न च यशोमात्रराजनेन स्वस्य राजनं भवति । भिन्नपदार्थत्वात् । यद्वा एति च प्रेति चेत्यादौ प्राप्त्यर्थेऽपि वेदेषु प्रसिद्धत्वाच्च । 'लक्ष्मणः प्रेत्य सुग्रीवं बभाषे रामचोदितमि'ति स्कान्दे ।

यदनेन रूपेणामुं लोकमभिसंभवति । अनेन महिदासादिरूपेणामुं लोकं दिविष्ठं स्वरूपम् । लोक्यत इति स्वरूपवाची लोकशब्दः । 'आत्मानमेव लोकमुपासीते' तिवत् । यच्छब्दः किंशब्दार्थे । अनेन रूपेण तद्रूपमभिसंभवति किम् ? उभयोरपि परिहारदर्शनादस्यापि प्रश्नत्वमवगम्यते । 'यतश्चोदेति सूर्य' इत्यादिवत् । रंगस्तु प्रश्नविषयस्य दुरवगमत्वं प्रकाशयति । 'दुर्गमे प्रश्नविषये प्रश्नो रंगयुतो भवेदि'ति शब्दनिर्णये ।

केन रूपेणेमं लोकमाभवति । केन स्वरूपेण भूमिष्ठेनात्मन एव स्त्रीरूपेण विष्णुः संबध्यते। सोऽयं महिदासादिप्रादुर्भावरूप इदं भूमिष्ठस्त्रीरूपं लोहितगतं च स्वकीयमेव रूपममुष्मै दिविष्ठाय स्वपुरुषरूपाय प्रयच्छति देवरेतःस्थिताय च । देवी लोहितास्थितमात्मनः स्त्रीरूपं महिदासादिरूपेभ्यो मानुषरेतःस्थितरूपेभ्यश्च दिविष्ठैश्च विष्ण्वादिस्वरूपैः प्रयच्छति च ।

तानि भूमिष्ठत्वेन दिविष्ठत्वेन द्विविधत्वात्तावित्युच्यन्ते । अग्नेस्तद्रूपमग्निनाम्नो विष्णोः प्रतिमा तत्सन्निधानात् । एवमादित्यनाम्नो विष्णोः । न ह्यग्न्यादिस्वरूपमेव लोहितादि । न च लौकिकस्त्रीपुरुषसंबंध मात्रमत्रोच्यते । अप्रस्तुतत्वात्तस्य । भगवानेव ह्यत्र प्रस्तुतः ।

असावात्मेत्यात्मशब्दाच्च भगवानेवेति ज्ञायते । 'आत्मशब्दः परे विष्णौ नान्यत्र क्वचिदिष्यते । गुणपूर्त्यभिधायी स नान्यस्यगुणपूर्णता । अमुख्यात्मान एवातो ब्रह्माद्याः सर्व एव हि' इत्यादि च ब्रह्माण्डे । यदक्षरं पंचविधं समेति । सत्यस्य सत्यमनु यत्र युज्यत इत्यादिनोक्तार्थविषयोदाहृतैः श्लोकैरपि भगवत

एव स्वरूपाणां परस्परयोगस्योक्तत्वात् । गायत्र्युष्णिग्बृहतीत्यादिना भगवत एव पञ्चविधस्य स्त्रीरूपस्य महिदासादिपञ्चपुंरूपाणां च प्रस्तुतत्वाच्च ॥ ७ ॥

यन्नारायणादिरूपेण पञ्चविधमक्षरं परं ब्रह्म तत्स्वस्मिन्नेव स्त्रीपुंरूपेण समेति । स्त्रीपुंरूपेण युजो देवा अश्वरूपेण रथे युक्ताः संतो यन्नारायणाख्यं परं ब्रह्माभिसंवहन्ति । तदेतत्सत्यस्य सत्यं नारायणाख्यं ब्रह्म यत्रानुयुज्यते यस्मिंत्स्वरूप एव स्त्रीपुंरूपेण युज्यते । तत्र तस्मिन्नेव परे ब्रह्मणि नारायणाख्ये सर्वदेवा एकीभवन्ति मुक्ताः सन्तो मिलिता भवन्ति ।

नायमेकीभावो नाम स्वरूपैक्यम् । किंत्वेकस्थाने वासोऽत्यनुकूलचित्तता च । 'एकीभूय नृपाः सर्वे ववृषुः पाण्डवं शरैः' । 'एकीभूता तु सा सेना पाण्डवानभ्यवर्तते'त्यादिवत् । न चैकीभावशब्दः स्वरूपैकत्वविषये प्रयुज्यमानः कुत्रचिद्दृष्टः । एकः पुरुषोऽपि यदा द्विधा भूत्वा एकीभवतीत्युच्यते तदाऽपि स्थानैक्यमेव । स्वरूपैक्यस्य पूर्वमेव सिद्धत्वात् । नचाज्ञात एकत्वे पुनर्ज्ञाते ऐक्यं प्राप्त इति प्रयोगो दृश्यते । किन्तु ज्ञात इत्येव प्रयुज्यते । तस्माद्भावसहित एकशब्दो न स्वरूपवाची । न हि पूर्वं भिन्नस्य पश्चात्स्वरूपैक्यं भवति किन्तु संसर्ग एव भवति । तस्मादत्रापि संसर्ग एव विवक्षितः ।

यदक्षरं पञ्चविधं समेतीत्युक्तस्य सत्यस्य सत्यमनु यत्र युज्यत इति परामर्शं कृत्वा तत्र देवाः सर्व एकं भवन्तीत्युच्यते तस्मान्न पुनरुक्तिः । यस्मादक्षरान्नारायणाख्यात्स स्वयमेव भगवान्प्रादुर्भावरूपी स्त्रीपुंरूपेण युक्त आगच्छति । तात्पर्यार्थं तस्यैवार्थस्य पुनरभ्यासः ।

संप्रयच्छति तावन्योन्यमभिसंभवतोऽनेनाह रूपेणामुं लोकमभिसंभवत्यमुनो रूपेणेमं लोकँमा भवति ॥ ७ ॥

तत्रैते श्लोकाः यदक्षरं पंचविधं समेति युजो युक्ता अभियत्संवहन्ति । सत्यस्य सत्यमनु यत्र युज्यते तत्र देवाः सर्व एकं भवन्ति ॥ यदक्षरादक्षरमेति युक्तं युजो युक्ता अभि यत्संवहन्ति । सत्यस्य सत्यमनु यत्र युज्यते तत्र देवाः सर्व एकं भवन्ति ॥ यद्वाच

वियूय विचार्य नामायत्तान्येव नामार्थभूतान्येव विष्णोर्माहात्म्यादीनि अन्वविन्दन् । ततश्चाधिकं समतृप्यन् । श्रृते परिपक्के सति ज्ञाने । यस्मिन्विष्णौ नामानि ज्ञात्वा तस्मिन् ज्ञाने परिपक्के समतृप्यन् तस्मिन्नेव देवा: सर्वयुजो भवन्तीत्यवधारणार्थं पुनर्वचनम् । सर्वयुजो भवन्ति मनोवाक्कर्मभिस्तत्रैव युक्ता भवन्ति । 'अर्थत: कठिनं क्रूरमुल्बणं श्रवणाप्रियम्' इति शब्दनिर्णये ।

अस्त्री पुमान् ब्रुवन् अस्त्री पुमांसं ब्रुवन् । सप्तसु प्रथमेति सूत्रात् । स्वातन्त्र्ये विभक्तिव्यत्यय इति च । स्वतन्त्रो हि भगवान् तत्प्रेरित एव तं वदतीत्यभिप्राय: । वदन् वदति वदन्नेव वदति । वदन्नेव न वदति । भवत्येव हि भगवान्स्त्रीरूप: पुंरूपश्च । तस्माद्वदत्येव । अप्रसिद्धत्वान्न वदति च । 'स्त्रीरूपश्चैव पुंरूपो यस्मान्नारायण: स्थित: । पुमांस्त्री चेति वाच्योऽतो वैलक्षण्यान्न चोच्यते । विष्णोर्नपुंसकाकारो नैवास्ति क्वचन प्रभो: । तथाप्यरागाकृष्टत्वात्तच्छब्दैरपि कथ्यते' इति गारुडे ।

'नारायणादिरूपेण पञ्चधैव हरि: स्थित: । तन्नामभिश्च स्त्रीरूपै: समेति स्वै: स केशव: । यत्स्यन्दनं वहन्त्येते देवा भार्यासमन्विता: । अधिदैवे तथाऽध्यात्मे जीवदेहात्मकं रथं । स सूर्य: सूर्यभार्या च चक्षुर्द्वयसमाश्रितौ । वहतोऽश्वात्मकौ देहं नारायणरथात्मकं । सोमश्च रोहिणी चैव दक्षवामश्रुतिस्थितौ । उभयो: पक्षयो: स्थित्वा वहतोऽश्वात्मकौ तयो: । उद्धारणार्थमेतेषामुमा वाचि समास्थिता । नागाकारैव रश्मित्वमगमद्वैष्णवे रथे । मन: स्थित: शिवश्चात्र मनोनामा महाबल: । अभवत्सारथिर्विष्णोर्विष्णुर्वायुश्च तं रथम् । प्रकृष्टानंदरूपत्वात् प्राणाख्यावधितिष्ठत: । तावेव चाश्विनामानौ हयास्यौ जगदीश्वरौ' इत्यादि गारुडे ।

ओमिति यच्च नेति यच्चास्या: क्रूरं यदु चोल्बणिष्णु । तद्वियूया कवयोऽन्वविंदन्नामायत्ता समतृप्यंच्छृतेऽधि ॥ यस्मिन्नामा समतृप्यंच्छृतेऽधि तत्र देवा: सर्वयुजो भवन्ति । तेन पाप्मानमपहत्य ब्रह्मणा स्वर्गं लोकमप्येति विद्वान् । नैनं वाचा स्त्रियंब्रुवन्नैनमस्त्रीपुमान्ब्रुवन् । पुमांसं न ब्रुवन्नेनं वदन्वदति कश्चन ॥

'तस्योपनिषत्सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमि'ति च श्रुतिः । ''सर्वसाधुगुणत्वात्तु वायुः सत्य इतीर्यते । तस्यापि सत्यतादाता साधुपूर्णगुणो हरिः । सत्यस्य सत्य एतस्मात्स्त्रीपुंरूपः स केशवः । यस्मिन्स्वात्मनि युक्तः स रमते स्त्रीपुमात्मना । मुनिगन्धर्वपित्राद्यैर्न तत्प्राप्यं कथञ्चन । आप्नुवन्ति सुराः सर्वे तद्रूपं जाज्वलत्सदा । अर्धनारीपुमाकारं तस्य वामस्थितानि च। स्त्रीरूपाणि तु सर्वाणि विष्णोरत्यद्भुतानि च । विष्णोर्यानि तु पुंरूपाण्यास्थितान्यस्य दक्षिणे । तान्यस्यैव तु रूपाणि युज्यन्तेऽत्र परस्परम् ।

एष नारायणो देवो ह्यर्धनारीपुमात्मकः । सर्वे देवास्सभार्याश्च तं प्राप्य पुरुषोत्तमम् । एकीभावं स्वाभार्याभिरर्धनारीपुमात्मना । प्राप्यैवोपासते विष्णुं मुक्ताः संसारसागरात् । मोदन्ते च रमन्ते च विभागं चेच्छयाऽऽप्नुयुः । बहुधा च भवन्त्येते स्त्रीपुमात्मपृथक्त्वतः । प्रसादाद्वासुदेवस्य भागः स्त्रीपुंस्वरूपिणः । तेनैव नियता नित्यं तद्वशास्तत्परायणाः । रमन्ते नान्यगम्योऽसौ देशो विष्णोः परात्मनः । स्त्रीपुंरूपेण युक्तं तद्विष्ण्वाख्यं परमक्षरं । अक्षरादेव परमात्पुंसो नारायणाभिधात् । आगच्छन्ति तदैते च देवा भार्यासमन्विताः । वहन्त्यश्वादिरूपेण रथस्थं परमं वपुः । तत्सर्वदेवैः प्राप्यं च नान्यैः कथमपि क्वचित् । मितादिपञ्चरूपं यद्वाक्यं लोकेऽथवा श्रुतौ । नारायणस्य नामैतदिति जानन्ति देवताः । मनोवाक्कर्मभिस्तस्माद्योगमाप्स्यन्ति तत्र ते । सर्वशब्दान्हरौ नेतुं कस्य देवानृते बलं । वाय्वन्तास्तारतम्येन विष्णुनामार्थवेदिनः । सम्यग्वेत्ता मारुतोऽत्र तस्मान्मुक्तेभ्य एव च । सुरेभ्योऽधिकमानन्दं नित्यं भुंक्ते हरेरनु'' इत्याद्यर्धनारीनारायणतन्त्रे ।

एवं सर्वे शब्दा भगवद्वाचका इत्युक्त्वा अकारो विशेषतो नारायणवाचक इत्याह। अ इति ब्रह्मेति । 'इतिशब्दोऽभिधानान्ते यत्र वैशेषिकं हि तत् । नाम स्यादिति मे साक्षान्निर्णयः समुदाहृतः' इति शब्दनिर्णये । तत्रागतमहमिति।

अ इति ब्रह्म । तत्राऽऽगतमहमिति ॥

यस्माद इत्ययं शब्दः प्रस्तुतस्याभावं विरोधिनमन्यं च वदति तस्मात्प्रत्यक्षत्वाज्जीवजडात्मकस्य जगत एवानुक्तावपि प्रस्तुतरूपत्वात् तदन्यस्तद्विरोधी तत्र दृश्यमानदोषवर्जितश्चाकारशब्दार्थ इति सिध्यति । मनसि प्रस्तुतत्वादवचनेऽपि प्रस्तुतमेवेदं सर्वं । दृष्टसम्बन्धित्वाददृष्टं सर्वमपि प्रस्तुतं भवति । भगवांस्त्वइति पृथग्विवक्षितत्वादेव न प्रस्तुतसमुदाये ।

न च शून्यस्याशब्दार्थता । शून्याङ्गीकारे ह्यकारस्याभावताख्य एक एवार्थ इति सिध्यति । विष्णोरंगीकारे त्वभावताऽन्यता विरोधितेति त्रयोऽप्यर्थाः सम्यगेव सिध्यन्ति । तस्मादकारस्य भगवानेव मुख्यार्थो न शून्यं । एकदेशार्थत्वात् । तस्मादमुख्यार्थत्वादन्ययुक्तेनैवाकारेणाभाव इति तदुच्यते न त्व इत्येव केनचित्क्वचित् । न च तथा प्रयोगोऽस्ति । तस्मात् पारतन्त्र्याल्पगुणत्वादिसर्ववस्तुस्वभावविरुद्धस्वभावं स्वतन्त्रं पूर्णगुणं सर्वजीवजडेभ्योऽन्यत् अज्ञानदुःखाल्पत्वपारतन्त्र्योत्पत्तिनाशादिसर्वदोषविवर्जितं ब्रह्मैवाशब्दार्थः । पूर्णं हि ब्रह्मशब्दस्यार्थः । न च दोषयुक्तस्य पूर्णता । न च जीवजडाद्यपूर्णवस्त्वभिन्नस्य पूर्णत्वं भवति । तस्मादकारशब्दार्थ एव ब्रह्मशब्दार्थः । तदेतदुक्तं 'अः इति ब्रह्म इति ।

अः इति पृथक्त्वेन वचनं तत्सममधिकं वा किमपि नास्तीति दर्शयितुम् । 'विवृतावपि सर्गः स्यात्संहितायां च यत्र हि । समानोत्तमहीनत्वमुच्यते वस्तुनोऽञ्जसा' इति शब्दनिर्णये । अः इति ब्रह्म पूर्णं वस्तूच्यते तत्रागतमहमिति । तत्राकारस्य पूर्णवाचित्वेऽहमेव सोऽकारवाच्य इत्याह महिदासरूपो भगवान्नारायणः । अहमेक एव परिपूर्णः । अन्येषां सर्वेषां मदधीनत्वादल्पत्वादिति ।

मुक्तेभ्यः प्रलये लीनेभ्यश्च सर्ववस्तुभ्यः सदा विभिन्न एव भगवानिति दर्शयितुं च अः इति पृथग्वचनम् । तच्चोक्तं वाक्यनिर्णये । 'मुक्ता अपि न विष्णुत्वं यान्ति तत्समतामपि । आधिक्यं कुत एव स्यान्मुक्तानां मुक्तिदातृतः । कुत एव प्रलीनानां प्रलये तु तदात्मता । ब्रह्मशर्वेन्द्रपूर्वाणां

मुक्तावपि न विष्णुता । यदा तदा तु संसारे क्व तद्रूपत्वमिष्यते । अन्योऽसौ सर्वतो विष्णुः स्वातन्त्र्याद्गुणपूर्तितः । सर्ववस्तुस्वभावस्य विरुद्धोरुस्वभावकः । पारतन्त्र्याल्पताऽज्ञानजनिनाशादिवर्जितः । अकारेण ततो विष्णुः संहितायां पदात्मना । बह्वृचोपनिषत्प्रोक्तस्तेनैव परमात्मना । महिदासावतारेण सोऽहमेवंविधस्त्विवति । मत्तोऽन्यो न हि पूर्णोऽस्ति यतोऽकारश्च पूर्णतां । वक्ति तस्मादकारोऽयं मामेव वदति स्फुटम् ।

नाभाववाच्यकारः स्यादर्थत्रययुतो यतः । एकार्थात्मा ह्यभावः स्यान्निषेधैकस्वरूपतः । अन्यता च निषेधश्च विरुद्धत्वमिति त्रयः । अकारार्थो ह्यभावस्तु निषेधैकस्वरूपतः । एकदेशस्वरूपत्वान्नाकारेणैव भण्यते। किंत्वभाव इति त्वेव तेनाकारोदितो हरिरिति । न च निषेधस्वरूपे विरुद्धता चान्यता चास्तीत्येतावता पूर्णार्थता भवति । तदाऽर्थत्रयकल्पनस्य वैयर्थ्यात् । उक्तं हि शब्दनिर्णये । 'विरुद्धता निषेधान्यभावयुक्ते हि केवलः । अकारो वर्तते तेषामेकार्थात्मन्यभावके । वर्ततेऽभाव इत्येव न त्व इत्येव केवल' इति। तस्मान्नारायण एवाकारवाच्य इति सिद्धम् ।

'यतोऽकारः सदा विष्णोर्वाचकत्वेन संस्थितः । तस्माद्वर्णत्रयात्माऽयं प्रणवोऽपि त्रयात्मकम् । हरिमेव सदा वक्ति नैवान्यं कञ्चन क्वचित् । सृष्टिकर्ता ब्रह्मनामा योऽसृजच्चतुराननम् । अंतर्यामी विरिञ्चस्य सोऽकारार्थो जनार्दनः । वैकुंठलोक आस्ते स द्वितीयवपुषा हरिः । उकारवाच्यः स विभुर्नृसिंहो रुद्रनामकः । रौद्रत्वात्स शिवस्यापि स्रष्टा संहारकारकः । अन्तर्यामी शिवस्यापि मकारार्थः प्रकीर्तितः । एवं त्रियात्मकं विष्णुं प्रणवोऽयं त्रियात्मकः । एवं पृथगिवाचष्टे बिन्दुर्वक्त्यनिरुद्धकम् । प्रद्युम्नाद्यान्नादपूर्वाः सर्वान्नारायणात्मकान् । पद्मनाभादिका एव मूर्तीर्नारायणोत्तराः । प्रणवोऽयं वदत्यष्टौ तस्मान्नान्याभिधायकः' इति तत्त्वसारे।

'षट्त्रिंशतिसहस्राणि बृहत्युक्थार्णगानि तु स्त्रीरूपाणि हरेस्तावदह्नामप्यभिमानिषु । सूर्यरूपेषु रूपाणि पुमाकाराणि सर्वशः । एतैः पुरुषगै रूपैर्बृहत्युक्थव्यवस्थितैः । कदाचिद्भगवान्विष्णुः पुमाकाराणि तानि च । कृत्वा सूर्यगतान्येव स्त्रीरूपाणि विधाय च । तान्याप्नोति च पुंरूपैस्तैरेवाक्षरगानि च । स्त्रीरूपाणि जगन्नाथः प्राप्नोत्यात्मेच्छया प्रभुः । पुंरूपप्रमदारूपस्वरूपै रमते स्वयम् । एकीकृत्य च तान्येव द्विरूपो रमते तथा । स एव रमते मायां स्थितात्मस्त्रीतनौ हरिः ।'प्राणस्योत्पत्तिकामः सन्ननेच्छामारनामकः' इत्यर्धनारीनारायणतन्त्रे ।

वायोरुत्पत्तिकामो मायां रमायां रमत इत्यनकाममारः । जीवस्थितेनाक्षरगेनाक्षरनाम्ना स्वरूपेण जीवाख्यसूर्यस्थितमहराख्यं स्वरूपमाप्नोति तेन चाक्षराख्यं स्वरूपमाप्नोति । यदक्षरादक्षरमेति युक्तमित्यस्य व्याख्यानरूपत्वाच्चैतदवसीयते । पुमांसं स्त्रियं च वदन्नेव न वदतीत्युक्तत्वादुभयात्मकं रूपं प्रतीयते । अस्त्रीपुमानिति ब्रुवन्नपि न वदतीत्युक्तत्वाच्च स्त्रीत्वं पुंस्त्वं च प्रतीयते विष्णोः ।

न च नपुंसकरूपं भगवतः कुत्रचिदुक्तम् । प्रसिद्धमेव च रूपद्वयम् । अतो नपुंसके वदन्नपि न वदतीति न तद्वदनुषज्यते । नपुंसकरूपे प्रमाणाभावादेव । लौकिकस्त्रीपुंविलक्षणत्वादस्त्री पुमानित्यपि वदन्निति भवति ।'स्त्रीपुंरूपद्वयं विष्णोर्न तृतीयं कथञ्चन । साक्षान्नपुंसकस्तस्मान्मुक्तिभागी न तु क्वचिदि'ति ब्रह्मांडे । न च रक्ष इति नपुंसकशब्दमात्रेण रावणादयो नपुंसका भवन्ति । भवतीतिपदाभावादनकाममार इति भगवन्नामैवेति ज्ञायते ।

'ऋष ज्ञान इति ह्यस्माद्धातोः सर्वज्ञ एकराट् । वेदद्रष्टा परमऋषिर्हयास्यः पुरुषोत्तमः । मन्त्राणां प्रथमो द्रष्टा सर्वेषां यत एव तु । ऋषिणोक्तमिति प्राहुर्मन्त्रोक्तं

तद्वा इदं बृहतीसहस्रं संपन्नं । तस्य वा एतस्य बृहतीसहस्रस्य संपन्नस्य षट्त्रिंशतमक्षराणां सहस्राणि भवन्ति तावन्ति पुरुषायुषोऽह्नां सहस्राणि भवन्ति । जीवाक्षरेणैव जीवाहराप्नोति, जीवाह्ना जीवाक्षरमित्यनकाममारः । अथ देवरथः । तस्य

ब्राह्मणान्यतः। तत्प्रसादाद्धि तपसा पश्चान्मन्त्रान्प्रपेदिरे। ब्रह्माद्या ब्राह्मणं पश्चात्तैर्दृष्टमृषिभिः पृथक् । मन्त्राश्चोपनिषच्चैव नाकृत्वा सुमहत्तपः। प्रथमं तद्धयास्येन दृष्टं केनचिदीक्ष्यते । विना पृथक्तपो दृश्येद् ब्राह्मणं मुनिभिर्यतः । मन्त्राश्चोपनिषच्चैव ब्राह्मणादुत्तुमास्ततः। तत्राप्युनिषच्छ्रेष्ठा युक्तावस्थाधिगम्यत' इत्यादि प्रमाणविवेके ।

तेन रथेनाध्यात्मशरीराख्येनाधिदैवं रथरूपेण । ऋभव इत्यत्र देवानां साधारणं नाम । 'आदित्या वसवो रुद्रा विश्वे ऋभव इत्यपि। सर्वदेवसमाख्या च द्वादशाष्टादिकेष्वपि' इति शब्दनिर्णये । 'निर्मितो दैवतैः सर्वैर्विष्णुना वायुना सह । अधिष्ठितो रथो दिव्यः सोऽध्यात्मं देहनामकः । सम्यग्योगो यदा तस्य मनोवाक्कर्मभिर्भवेत् । देहाख्यस्य रथस्यैव तदा नारायणात्प्रभोः। विविधं वासवत्वात्तु विवस्वन्नामकाच्छुभं । संसारवारकं ज्ञानं दिवो दुहितृनामकम् । विष्णुतत्त्वापरोक्षाख्यमहनी द्वे च शोभने । ज्ञानावस्था मुक्त्यवस्थेत्युभे एवाहनी परे।

जायन्ते देवतास्त्वेषां भारती वायुरेव च। जीवन्मुक्तेश्च मुक्तेश्च दाता रूपद्वयी प्रभुः। सर्वस्त्रीणामुत्तमत्वाद्द्यौर्नामा श्रीरुदाहृता । दुहिताऽस्या भारती तु नित्याहेयस्वरूपतः । अहरित्युच्यते वायुर्ज्ञानात्मत्वात्तथैव च। अधिदैवे रथेऽप्येते विष्णोर्लक्ष्म्यां प्रजज्ञिरे ।

रथेन तेन देवेशौ विष्णुवायू जगत्पती । आयातमिति हैवैतौ प्रार्थयेद्यज्ञ कर्मणि । अन्यथाप्यर्थयेदेतौ ज्ञानेच्छुः पुरुषः सदा। जपेन्मन्त्रद्वयं नित्यमातेन निमिषस्तथा । रक्षणं वां समीपे स्यान्ममेत्यध्यात्ममेव च। हयास्यत्वाच्चाश्विनौ तावित्याह परमाश्रुतिः। ऐन्द्राग्नेयादिकाश्चैवं सर्वे मन्त्रा हरिं परम् । वदन्ति मुख्यतो नान्यं सर्वनामानमच्युतम् । अथवा वायुदेवस्थं पृथक्संस्थं च केशवम्। मन्त्रो द्विवचनो वक्ति तथा बहुवचस्स्वपि' इत्याद्यैतरेयसंहितायाम् ।

वागुद्धिः, श्रोत्रे पक्षसी, चक्षुषी युक्ते, मनः संग्रहीता। तदयं प्राणोऽधितिष्ठति।

सुखं ददत इति सुदिने । विवस्वतो विष्णोः सकाशाद्दिवो दुहिता अहनी च जायन्ते । अहनी इति द्विवचनेन द्वित्वे सिद्धेऽप्युभे इति वचनमध्यात्माधिदैवतयोरुभयोरपि वचनार्थम् । न च सूर्यरथोऽत्र वर्ण्यते । न चाहोरात्रे अहनी इत्युच्येते । सूर्यस्याश्विनामाभावात् । सप्ताश्वत्वाच्च तद्रथस्य । चतुरश्वत्वं चात्रोच्यते । श्रोत्रे पक्षसी चक्षुषीयुक्ते इत्यध्यात्मसम्बन्धाच्च । न च रात्रौ सुदिनमितिप्रयोगो दृष्टः । असुदिनस्यापि तत एव जातत्वाव्द्यर्थविशेषणता च ।

अस्मिन्पक्षे तु लौकिकाहर्व्यावृत्त्यर्थं सुदिने इति युज्यते । जीवन्मुक्तिश्च मुक्तिश्च हि मुख्ये सुदिने । 'स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते न हास्य कर्म क्षीयतेऽस्माद्ध्येवात्मनो यद्यत्कामयते तत्तत्सृजत' इति ज्ञानावस्थायां मुक्तौ भोगबाहुल्यकारणत्वात्सापि मुक्तिवत्सुदिनम् । न हि मुक्तावाधिक्यार्जनमस्ति । 'न हीयते यत्र गत्वा यत्र गत्वा न वर्धत' इति वचनात् । अतो ज्ञानोत्पत्तिसमनन्तरमेव मुक्तौ न पुनरार्जनमस्तीति किञ्चित्कालं ज्ञानित्वेनावस्थानमपि सुदिनमेव । ज्ञानात्पूर्वं तु पतनसंशयादेव न सुदिनम् ।

न चाश्विरथो वर्ण्यते । न ह्यश्विरथयोगादहनी जायेते । एकरासभयुक्तो हि तद्रथः । 'तद्रासभो नासत्या सहस्रमि' ति वचनात् । न च विवस्वच्छब्दोऽश्विनोर्विद्यते । 'यो देवानां नामधा एक एवे' ति विष्णोः सर्वनामानि प्रसिद्धानि च । 'युजो युक्ता अभि यत्संवहन्ती' त्यादिना तस्यैव प्रस्तावाच्च । अतो विष्णुरेव मुख्यतः सर्वनामोक्त इति सिद्धम् ॥ ८ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमन्महैतरेयोपनिषद्भाष्ये द्वितीयप्रघट्टके तृतीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ३ ॥

तदुक्तमृषिणा । आ तेन यातं मनसो जवीयसा निमिषश्चिज्जवीयसा इति जवीयसेति ॥ ८ ॥

इत्यैतरेयोपनिषत्सु द्वितीयारण्यके तृतीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ३ ॥

॥ ॐ ॥ 'एको नारायणस्त्वासीत्प्रलये रमया सह । नित्याततगुणत्वात्स आत्मेति श्रुतिषूदितः । इदं सर्वमपेक्ष्यासौ कालतो गुणतस्तथा । अग्र्च एव समस्तेशस्तद्वशत्वाद्रमापि सा । विद्यमानापि नाग्रस्था गुणैरूना ततो यतः । न ब्रह्मा न शिवश्चासीन्नैवान्यच्च मिषत्क्वचित् । सुप्तास्तत्र यतो जीवाः सर्वे ब्रह्मशिवादिकाः । असुप्ता श्रीश्च मुक्ताश्च स्वतन्त्रोन्मेषवर्जनात् । अनुन्मेषा एव तेऽपि स्वतन्त्रोन्मेष एकराट् । नारायणो न चान्योऽस्ति पूर्णोन्मीलद्गुणात्मकः । पराधीनेन वित्तेन भुंजन्नपि हि भिक्षुकः । वित्तवानिति नैवोक्तस्तथा श्रीर्मुक्तिगा अपि । मिषन्तोऽप्यन्यतन्त्रत्वान्न मिषन्तः कथञ्चन । सर्वदाप्येक एवायं स्वतन्त्रो नापरः क्वचित् । कालाग्र्चत्वं वक्तुमस्य प्रलये स्थितिरुच्यते ।

स ऐच्छद्भगवान् विष्णुः स्रष्टुं लोकाभिमानिनः । लोकाभिधानवद्देवाञ्जडलोकांश्च शाश्वतः । स लोकेभ्यः पूर्वतनानबाख्यान् महदादिकान् । ब्रह्मशर्वादिकान् सृष्ट्वा जडैस्सह जनार्दनः । दिवमाकाशमुर्वी च ससृजेऽथ द्विसप्तकान् । इति सष्ट्वा स लोकांस्तु पुनस्तानेव लोकपान् । अन्डान्तः स्रष्टुमैच्छच्च तेषां पूज्यत्वसिद्धये । अम्नामकेभ्यस्तेभ्यः स पूर्वसृष्टेभ्य एव तु । सर्वजीवाधिकत्वात्तु ब्रह्माणं पुरुषाभिधम् । अंशेनोद्धृस्य रुद्राद्यैः सह चैनमयोजयत् । तथैवाचेतनानाञ्च भागानुद्धृत्य पिण्डवत् । चेतनाचेतनं राशिमेकस्थं विदधे प्रभुः ।

पुनरैच्छज्जगन्नाथस्तस्याङ्गोत्पत्तिमुच्यतः । अण्डवन्मुखमस्यासीत्प्रथमं तु शिरोऽभिधम् । भिन्नमास्यं पुनस्तस्य विष्णोरेवेच्छया प्रभोः । तत्र वाङ्नामकं रूपं वह्नेरासीत्पुरातनम् । तस्यैवाथ द्वितीयं च यदग्निरिति गीयते । तथैव नासिकातोऽभून्मुख्यवायोः सुतो मरुत् । प्राणो वायुरिति द्वेधा चक्षुषोऽभूत्तथा रविः । द्विरूप एव कर्णाभ्यां मित्रधर्माप्यवित्तपाः । दिग्देवता द्विरूपेण

॥हरिः ॐ ॥ आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्, नान्यत्किञ्चन मिषत् । स ईक्षतेमान् लोकान्नु सृजा इति । स इमांल्लोकानसृजत, अम्भो मरीचीर्मरं आपः । अदोम्भः परेण दिवं द्यौः, प्रतिष्ठा । अन्तरिक्षं मरीचयः । पृथिवी मरः । या

बभूवुः सर्व एव च । हृदयाद्गरुडानन्तशिवचन्द्राः पृथक्पृथक् । मनो बुध्द्यभिमानाश्च तन्नामानश्च जज्ञिरे । त्वचश्च रोमनामानो वृक्षनामान एव च । द्विविधाः पारिजाताद्या बभूवुर्ब्रह्मदेहतः । हस्ताभ्यां द्विविधः शक्रः पद्भ्यां तत्सूनुरेव च । यज्ञस्त्वजनि पायोश्च यमो निर्ऋतिरेव च । रेतोम्नामा द्विरूपस्तु शिव एव च गुह्यतः । अपानो मृत्युरिति च मुख्यो नाभेस्तु मारुतः ॥१॥

एवं रूपद्वयेनापि स्तुवन्तो विष्णुमव्ययम् । दिव्याम्बराः कुण्डलिनः प्राविशन्नुदकार्णवम् । तदाऽशनापिपासाख्यं द्विरूपं मारुतं पुनः । तस्मिन् देवसमूहे तु विष्णुः प्रावेशयत्प्रभुः । तेऽब्रुवन्देहि नो वासं यत्र चान्नं अदामहे । गोरूपमेभ्यो ब्रह्माणं ददौ नारायणः प्रभुः । तत्र प्रविश्य ते देवा नालमित्यब्रुवन् पुनः । अश्वरूपं विरिञ्चञ्च पुनरेवावदत्प्रभुः । तद्रूपेऽपि प्रविश्यैव नालमित्यब्रुवन् पुनः । पूर्वसृष्टं पुमाकारं ब्रह्मणोऽदात्पुनर्हरिः । तद्दृष्ट्वैवालमित्यूचुर्विशतेति स

अधस्तात् ता आपः । स ईक्षत इमे नु लोका लोकपालान्नु सृजा इति ॥ सोऽद्भ्य एव पुरुषं समुद्धृत्यामूर्च्छयत् । तमभ्यतपत् तस्याभितप्तस्य मुखं निरभिद्यत यथाऽण्डं मुखाद् वाग् वाचोऽग्निर्नासिके निरभिद्येताम् ॥ नासिकाभ्यां प्राणः प्राणाद्वायुरक्षिणी निरभिद्येतामक्षीभ्यां चक्षुश्चक्षुष आदित्यः कर्णौ निरभिद्येतां कर्णाभ्यां श्रोत्रं श्रोत्राद् दिशस्त्वङ् निरभिद्यत त्वचो लोमानि लोमभ्य ओषधिवनस्पतयो हृदयं निरभिद्यत हृदयान्मनो मनसश्चन्द्रमा नाभिर्निरभिधत नाभ्या अपानोऽपानान्मृत्युः शिश्नं निरभिद्यत शिश्नाद्रेतो रेतस आपः ॥ १ ॥

ता एता देवताः सृष्टा अस्मिन् महत्यवर्णवे प्रापतंस्तमशनापिपासाभ्यामन्ववार्जत् ता एनमब्रुवन्नायतनन्नः प्रजानीहि ॥ यस्मिन्प्रतिष्ठिता अन्नमादमेति ताभ्यो गामानयत् ता अब्रुवन् न वै नोऽयमलमिति ताभ्योऽश्वमानयत् ता अब्रुवन्न वै नोऽयमलमिति ताभ्यः पुरुषमानयत् ता अब्रुवन्त्सुकृतं बतेति पुरुषो वाव सुकृतं । ता अब्रवीद् यथायतनं प्रविशतेत्यग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशद् वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशदादित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्राविशद् दिशः श्रोत्रं भूत्वा कर्णौ प्राविशन्नोषधिवनस्पतयो लोमानि भूत्वा त्वचं प्राविशंश्चन्द्रमा मनो भूत्वा हृदयं प्राविशद् ॥

`चाब्रवीत् । विविशुश्च यथोत्पन्नाः सर्वे देवाश्चतुर्मुखम् । अशनापिपासामानी तु द्विरूपो मारुतोऽवदत् । कुर्वाज्ञामावयोश्चैव यथा त्वच्छासनानुगौ । नित्यं भवावेति हरिः सर्वत्र प्रविशेत्यमुम् । आह तस्माद्देवतानां सर्वासां भागभुङ्करुत् । एक एव प्राणनामा नाभिस्थोऽपि स एव तु । अशनापिपासापानश्च मृत्युश्चेति चतुर्विधः । एक एव महान्वायुः सर्वदेवेषु संस्थितः ॥ २ ॥

पुनरैच्छत्केशवोऽसावन्नमेभ्यः सृजा इति । अबाख्या देवताः पूर्वं सृष्टा ब्रह्मादिकाः पुनः । ददर्श सुविशालाभ्यां नेत्राभ्यां पुष्करेक्षणः । तद्दर्शनात्तदिच्छातस्तासां देहोऽभवत्पृथक् । सर्वासामपि देहैकदेशेभ्यो मिलितं शुभम् । सर्वैरधिष्ठितं चैव विरिञ्चेन विशेषतः । दिव्यावयवसम्पन्नमेकमेव सुलोचनम् । भोग्यभोक्त्रात्मना नास्ति तस्य दुःखं कथञ्चन । ते हि देवाः स्वयं भोग्याः स्वयं भोक्तार एव च । क्रीडन्ते मोदिनो नित्यं तथाप्यन्नात्मकस्त्वसौ । क्रीडयाऽपाक्रमत्किञ्चित्तं तदाऽसौ चतुर्मुखः ।

मृत्युरपानो भूत्वा नाभिं प्राविशदापो रेतो भूत्वा शिश्नं प्राविशंस्तमशनापिपासे `अब्रूतामावाभ्यामभि प्रजानीहीति ते अब्रवीदेतास्वेव वां देवतास्वाभजाम्येतासु भागिन्यौ करोमीति तस्माद्यस्यै कस्यै च देवतायै हविर्गृह्यते भागिन्यावेवास्यामशनापिपासे भवतः ॥ २ ॥

स ईक्षत, इमे नु लोकाश्च लोकपालाश्च आन्नमेभ्यः सृजा इति ॥ सोऽपोऽभ्यतपत् ताभ्योऽभितप्ताभ्यो मूर्तिरजायत । या वै सा मूर्तिरजायत अन्नं वै तत् । तदेतत्सृष्टं पराङ् अत्यजिघांसत् । तद् वाचाऽजिघृक्षत् , तन्नाशक्नोद्, वाचा गृहीतुं । स यद्धैनत् वाचाऽग्रहैष्यदभिव्याहृत्य हैवान्नं अत्रप्स्यत् । तत्प्राणेनाजिघृक्षत्, तन्नाशक्नोत्प्राणेन गृहीतुं । स यद्धैनत् प्राणेनाग्रहैष्यद् अभिप्राण्य हैवान्नमत्रप्सयत् । तच्चक्षुषाऽजिघृक्षत् तन्नाशक्नोच्चक्षुषा गृहीतुं ॥ स यद्धैनच्चक्षुषाऽग्रहैष्यद् दृष्ट्वा हैवान्नं अत्रप्स्यत् । तच्छ्रोत्रेणाजिघृक्षत्, तन्नाशक्नोच्छ्रोत्रेण गृहीतुं ॥ स यद्धैनच्छ्रोत्रेणाग्रहैष्यच्छ्रुत्वा हैवान्नं अत्रप्स्यत् । तत्त्वचाऽजिघृक्षत्, तन्नाशक्नोत् त्वचा गृहीतुं ॥ स यद्धैनत् त्वचाग्रहैष्यत्

अत्तुं वागादिभिः सर्वैरैच्छन्नाप्यशकत्तदा । जानन्नपि क्रीडयैव तारतम्यं प्रकाशयन् । एवं चकार ब्रह्मा स क्वाज्ञानं लोककर्तरि । क्षुत्पिपासादयश्चैव देवानां भोगसाधकाः । न तु पीडाकरास्तेषामैश्वर्यादिगुणोन्नतेः । अन्नमूर्तिं ततो ब्रह्मा प्रधानेनैव वायुना । अपानाख्येनात्तुमैच्छत्तदैवाशकदाशु सः । तस्माद्भोक्तैक एवासौ सर्वस्यान्नस्य मारुतः । तत्प्रसादात्परेऽश्नन्ति किञ्चित्किञ्चिन्न चाखिलम् । आयूरूपोऽखिलानां च देवानां वायुरेव हि । अन्नदेवस्य चायुः स तस्माद्देवोत्तमो मरुत् । आयुःशब्दो ज्ञानवाची गतिवाची च यत्ततः । चेष्टामोक्षज्ञानदाता सुराणां मारुतस्ततः । अन्योन्यगुणदातृत्वात्समानौ ब्रह्ममारुतौ । तस्मान्मोक्षे सुखे ज्ञानेविष्णुभक्त्यादिकेष्वपि । सर्वेभ्यश्चाधिकौ तौ हि तयोर्विष्णुः परस्सदा ।

देवतानां प्रवेशात्तु पूर्वमेव जनार्दनः । इत्थमैक्षत देवेशो ब्रह्माद्या यदि मां विना । क्रियादिषु समर्थाः स्युर्न मे विष्णवभिधा भवेत् । सर्वचेष्टयितृत्वाच्च विशिष्टबलतस्तथा । विष्णुरित्यभिधा मह्यं सा न युक्ता दिवौकसाम् । स्वतन्त्रत्वे ततः सर्वे मद्वशा एव नान्यथा । तस्मादेषां प्रवृत्त्यर्थं प्रवेक्ष्ये सह वायुना ।

इति मत्वा विरिञ्चस्य शरीरं प्रविवेश सः । मूर्धन्यनाड्या प्रथमं ब्रह्मवायुसमन्वितः । अग्न्यादयस्ततः पश्चात् प्रविष्टास्तन्नियोजिताः । प्रपदाभ्यां तथान्येन रूपेण प्रविवेश सः । बिभर्ति देहं तेनैव मूर्धाविष्टेन चेष्टयन् ।नारायणो

स्पृष्ट्वा हैवान्नमत्रप्स्यत् । तन्मनसाऽजिघृक्षत्, तन्नाशक्नोन्मनसा गृहीतुं ॥ स यद्धैनन्मनसाग्रहैष्यद् ध्यात्वा हैवान्नमत्रप्स्यत् । तत् शिश्नेनाजिघृक्षत्, तन्नाशक्नोच्छिश्नेन गृहीतुं । स यद्धैनच्छिश्नेनाग्रहैष्यद् विसृज्य हैवान्नमत्रप्स्यत् । तदपानेनाजिघृक्षत्, तदाऽवयत् । सैषोऽन्नस्य ग्रहो यद्वायुरन्नायुर्वा एष यद्वायुः ॥

स ईक्षत कथं न्विदं मदृते स्यादिति स ईक्षत कतरेण प्रपद्या इति ॥ स ईक्षत यदि वाचाऽभिव्याहृतं यदि प्राणेनाभिप्राणितं यदि चक्षुषा दृष्टं यदि श्रोत्रेण श्रुतं यदि त्वचा स्पृष्टं यदि मनसा ध्यातं यद्यपानेनाभ्यपानितं ॥ यदि शिश्नेन विसृष्टमथ कोऽहमिति । स एतमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यत सैषा विदृतिर्नाम द्वास्तदेतन्नांदनं तस्य

वासुदेव इति द्वेधा व्यवस्थितः । मूर्धाविष्टो वासुदेवस्तस्य चावसथास्त्रयः । अक्षि कण्ठो हृदित्येव त एव स्वप्ननामकाः । आप्नोत्यत्र स्वयं विष्णुरतः स्वप्नाः प्रकीर्तिताः । अनिरुद्धादिरूपेण त्रिधा तेषु व्यवस्थितः । दाताऽवस्थात्रयस्यास्य जीवस्य क्रमशो विभुः । सुषुम्नायां वासुदेवो मूर्धन्येव व्यवस्थितः । तस्यामेव ब्रह्मनाड्यां स्थितो नारायणः प्रभुः ।

स एव भगवान्विष्णुः प्रादुर्भावात्मना पुनः । जातो मत्स्यादिरूपेण सर्वभूतेषु चाविशत् । असुराणां निहन्तारं ज्ञानादिगुणदं तथा । चेष्टाप्रदं च भूतेषु न मदन्यं वदत्यपि । इति मत्वा जगन्नाथो दैत्यनिग्रहणेच्छया । ज्ञानादानार्थमपि तु प्रादुर्भूतो भुवि प्रभुः । तथा जीवेषु सर्वेषु प्रविष्टः प्रेरणेच्छया । को ह्यन्यस्तमृते विष्णुमेतत्कर्म करिष्यति । स सर्वगुणसम्पूर्णं सर्वगं नित्यमव्ययम् । एतदेवस्वरूपं स त्वपश्यदवतारगम् । तस्मात्सर्वावताराश्च सर्वजीवेषु संस्थिताः । प्रादुर्भावाः सर्वगुणैः पूर्णा एव सदा स्थिताः । पश्यन्ति च तथा नित्यं निर्दोषोरुस्वसंविदा ।

गुणपूर्णस्वरूपस्य त्वापरोक्ष्येण दर्शनात् । सर्वदैव ह्यसौ विष्णुरिदन्द्रो नामतो मतः । ब्रह्मादीनां हि सर्वेषां तत्प्रसादेन जायते । जानन्ति न स्वतस्तेन नेदन्द्रास्ते प्रकीर्तिताः । रमाऽपि तत्प्रसादेन जानाति किमुतापरे । अल्पज्ञाना अल्पगुणा अल्पानन्दाश्च तेऽखिलाः । रमाजशंकरेन्द्राद्यास्तेनानिन्द्राः क्रमेण ते । पापैरज्ञातातां देवा मानयन्ति सदात्मनः । हर्षेण तेन विष्णुः स इन्द्र इत्यभिशब्द्यते । नेदन्द्रताऽसुरादीनां ज्ञायेतेति श्रुतिर्हरिम् । इन्द्र इत्येव वदति पारोक्ष्येणोरुसद्गुणमि'त्याद्यैतरेयसंहितायाम् ।

आततगुणत्वादात्मा नारायणः । ब्रह्मपन्थाः सत्यं कर्मेति तस्यैव पञ्चरात्रप्रसिद्धैरेव नामभिरारब्धत्वाच्च । 'मुख्यतः कर्मनामा तु प्रादुर्भावात्मको हरिः । अनिरुद्धतनुश्चैव तत्र ह्यमितचेष्टितः । कर्माभासा जीवसङ्घाः सत्यं

त्रय आवसथास्त्रयः स्वप्ना अयमावसथोऽयमावसथोऽ यमावसथ इति ॥ स जातो भूतान्यभिव्यख्यत्किमिहान्यं वावदिषदिति स एतमेव पुरुषं ब्रह्म

प्रद्युम्ननामकः । सङ्कर्षणो हरिः पन्था ब्रह्मोक्तो वासुदेवक' इत्यादि नामनिर्णये । 'मत्सीन्द्रमिन्दो पवमान विष्णुमि'त्यादिश्रुतौ तस्मिन्नेव प्रसिद्धस्येन्द्रशब्दस्य बहुशोऽभ्यासाच्च । अकारस्य च विष्णावेव प्रसिद्धस्यात्राप्यभ्यासात् । तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी इति सूर्यमण्डले पुण्डरीकाक्षत्वेन निर्दिष्टस्यात्रापि य एष तपतीत्यादिना बहुशोऽभ्यासाच्च । सूर्यो हि हिरण्याक्षः सविता देव आगादिति पिङ्गलाक्षः प्रसिद्धः । 'विरूपाक्षः शिवः सूर्यः सुराचार्यो विनायकः । पुण्डरीकेक्षणो विष्णुः सहस्राक्षः सुराधिप'इति च स्कान्दे ।

'यो देवानां नामधा एक एव' । 'नामानि सर्वाणि यमाविशन्ति तं वै विष्णुं परममुदाहरन्ति' । 'यमिन्द्रमाहुर्वरुणं यमाहुः' । 'चन्द्रसूर्यादयः शब्दा विष्णावेव हि मुख्यतः । उपचारात्तदन्येषां विष्णुनैव कृताः पुरे'त्यादिना तस्यैव सर्वनामवत्त्वाच्च । णकारो बलं षकारः प्राण आत्मेत्यादिनान्तेऽपि विष्णुशब्दव्याख्यानेनोपसंहाराच्च । 'आत्मब्रह्मादयः शब्दास्तमृते विष्णुमव्ययम् । न वर्तन्ते तदन्यत्र श्रृङ्गिबेरेऽग्निशब्दवति' ति च पाद्मे । 'एको नारायण आसीन्न ब्रह्मा न च शंकरः' । 'एको नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानः' । 'वासुदेवो वा इदमग्र आसीन्न ब्रह्मा न च शंकर'इत्यादि श्रुतिभ्यश्च ।

अग्रशब्दो गणाधिक्यवाची । इदं रमाब्रह्मशिवादिकं सर्वं जगदपेक्ष्यात्मैवाग्रे विष्णुरेवाग्र्यः सर्वगुणैरित्यर्थः । तत्र हेतुस्तदन्यत्किञ्चिन्न मिषदासीत् । सर्वस्याप्युन्मेषणं नासीदित्यर्थः । स्वत उन्मेषणं कस्यापि नास्ति । अस्तिशब्दवदासीच्छब्दोऽपि सर्वकालसाधारणः । भगवत्प्रसादादेव सर्वदा सर्वं किञ्चिदुन्मिषति । स्वातन्त्र्येण पूर्णोन्मेषो विष्णुरेव । 'उन्मेषो गुणसंपूर्तेरुद्रिक्तानुभवः स्मृतः । तदेव मिषणं नाम सद्रूपं मिनुते यतः । मिषच्च नान्यद्विष्णोर्हि किमुतोन्मिषदिष्यते । उच्चैर्मिषन्हि भगवान्सर्वदैव जनार्दन' इति च सत्तत्वे । 'नास्ति नारायणसमं न भूतं न भविष्यती' ति च भारते ।

सर्वजीवानां रमायाश्च प्रलयेऽपि विद्यमानत्वादेव नाग्र इति कालापेक्षया

तदधीनमिषत्वादन्येषामग्र्यः स एवेत्याशयः। तदधीनत्वमेव तेषां सृष्ट्यादिना दर्शयति। स्थूलशरीरस्य पूर्वाभावस्तत एवार्थतः सिद्ध्यति। 'प्रलयेप्यखिलं देवी रमा विष्णुप्रसादतः। जानाति नित्यज्ञानेन मुक्ता ध्यानस्थिता लये' इति च सत्तत्वे। ब्रह्मादीनां शरीरान्तरस्यापि प्रलयेऽनुक्तेरेवाभावः सिद्ध्यति। 'आत्मा ब्रह्माग्र इत्यादि गुणाग्र्यत्वं हरेर्वदेत्। कालज्यैष्ठ्यं न यस्मात्तत्सृष्ट्युक्तेरेव सिद्ध्यति' इति वाक्यनिर्णये। गुणाग्र्यतायामेव कालज्यैष्ठ्यस्याप्यन्तर्भावाच्च।

अं विष्णुं बिभर्तीत्यम्भो विष्णुलोकः दिवः परे महरादयश्च। दिव्यपि भगवान्प्रतितिष्ठतीति प्रतिष्ठा। तेषु सर्वेषु प्रत्यक्षतश्चरति विष्णुस्तस्मादम्भ इत्युच्यते। दिवः परे द्यौश्चाम्भोनामका इत्यर्थः। सूर्यमरीचीनां तत्र विशेषेण विततत्वादन्तरिक्षं मरीचयः। मरीचीनामयनात्। पृथिव्यां क्षिप्रं मरन्तीति पृथिवी मरः। 'भूतेभ्योऽनन्तरं त्वण्डं सृष्ट्वा विष्णुः पुरा प्रभुः। लोकभेदांश्च चक्रेऽत्र पश्चाद्ब्रह्मा विशेषतः। सम्यक्चकार लोकांस्तंल्लोककर्ता ततः स चे'ति ब्रह्मवैवर्ते।

या अधस्तात्पूर्वमेव सृष्टा देवतास्ता आप इत्युच्यन्ते। आपा इत्याप इतीति पूर्वं भगवदङ्गसृष्टानामेव अप् शब्देनोक्तेः। अयं पितैते पुत्रा इति च। आहं मां देवेभ्यो वेद ओ मद्देवान्वेदेति च। 'ब्रह्मवायू च तद्भार्ये वीन्द्रशेषौ च तत्स्त्रियौ। शिवस्तद्दयिता शक्रकामौ तद्दयितादयः। सर्वे सुराः क्रमेणैव विष्णोर्जाता अबाख्यकाः।

ज्ञानानन्दबलाद्येषु विष्णुभक्तौ च सर्वशः। हीनाः शतगुणेनैव क्रमेणानेन ते मताः। तेभ्यश्च ऋषयो मर्त्या हीना एव क्रमेण च। विशेषतस्तु मुक्तानां सर्वसंसारबन्धनात्। क्रमोऽयं सम्यगुद्दिष्टो नित्यानन्दैकभोगिनाम्। न विशेषो ब्रह्मवाय्वोरधिकाराविभेदतः। न शेषशिवयोश्चैव तत्पत्नीनां च सर्वशः। सुपर्णशेषयोश्चैव साम्यं सर्वगुणेष्वपि। साम्यमेवैतयोः पत्न्योः साम्यं शक्रमनोजयोः।

एते तु महदादीनां सर्वेऽपि ह्यभिमानिनः । पूर्वस्य प्रतिबिम्बश्च चरमस्तत्सुतस्तथा । तद्वशाश्चाखिला विष्णोर्न विष्णुः कस्यचिद्वशे । महदादिमानिनश्चैते जातास्तैः सह सर्वशः । एते लोका इति प्रोक्ता लोकानामभिमानिनः । त एव लोकपालाश्च यदा पश्चात्प्रजज्ञिरे। पश्चाज्जातैर्हि रूपैस्तैर्लोकस्थान्पालयन्त्यलमि'त्यादि तत्त्वसारे ।

अमूर्च्छयत् मूर्तमकरोत् । अग्निर्वाग्भूत्वेत्यादिना पश्चादैक्यप्रतीतेरेकस्यैव रूपद्वयं तदिति प्रतीयते । प्रजानीहि प्रकर्षेणानुजानीहि । अन्नदेवता च सर्वदेवतायुक्तो विरिञ्च एव । ग्रसनं चैतस्मिन्प्रवेश एव न तु पीडा तस्य । एक एव हि ब्रह्मा भोक्तृभोज्यत्वेन स्थितो भोज्यरूपेणैकीभूयातितरां मुमोदेत्यर्थः । देवानामुपद्रवाभावाद्भोक्तृत्वशक्तियोजनमेवाशनापिपासाभ्यामन्ववार्जनम् । वायुरेव च भोक्तृत्वशक्तिरूपः।

यदि वागादीनामेवाभिव्याहरणादिशक्तिः स्यान्मां विना तर्हि विष्णुत्वं न मम स्यात् । तस्मात्कोऽहं भवानीत्याक्षेपः । विशेषेण प्राणयति सर्वान्सर्वेभ्यो विशिष्टश्चेति हि विष्णुः । णकारो बलं षकारः प्राण आत्मेति व्याख्यानात् । तस्मान्मत्प्रेरिता एवैते अभिव्याहारादिशक्ता इत्यभिप्रायः ।

पूर्णानन्दस्वरूपत्वान्नन्दनो भगवान् । प्रादुर्भावरूपेण जातोऽपि भगवान् सर्वभूतान्यभितः सर्वकालेषु विशेषेण पश्यत्येव । इह भूतेषु मत्तोऽन्यं प्रवर्तकं वदेत्किमित्याक्षेपः । अहमेव स्वतन्त्रः परिपूर्णगुण इति कृष्णराघवादिसर्वावताररूपोऽपि सर्वदाऽनुभवत्येव । 'नायं दशरथाज्जातो न चापि वसुदेवतः । क्वास्याज्ञानं कुतो दुःखं प्रादुर्भावेष्वपि प्रभोः । प्रादुर्भूतश्चिदानन्दशरीरो राघवः स्वयम् । स्तम्भाद्वा नरदेहाद्वा नैवास्य प्राकृती तनुः । दैत्यानां मोहनार्थाय सोऽज्ञानाद्यं प्रकाशयेत् । पूर्णचित्सुखरूपोऽपि सदा सर्वावतारग' इत्यादि स्कान्दे ।

ततममपश्यदिदमदर्शमितीँ३ ॥ तस्मादिदंद्रो नामेदन्द्रो ह वै नाम तमिदन्द्रं सन्तमिन्द्र

एतमेव पुरुषं व्यासकृष्णकपिलराघवादिरूपं ततममपश्यत् । ततमं परिपूर्णतमं ब्रह्माऽपश्यत् । इदं मे स्वरूपमदर्शमेवाहमिति । रङ्गस्त्ववधारणे । 'रङ्गोवधारणे चैव संवादे च प्रयुज्यत' इति पदविवेके । अपश्यदित्यत्र नातीतकालत्वं विवक्षितम् । अभिव्यैख्यदित्यभिशब्दस्यानुषङ्गात् । अपश्यत्पश्यतीति चैककालसम्बन्धं विना वक्तुमशक्यत्वात्तथा प्रयोगः । प्रयोग एककालीनः सर्वकालेऽनुषज्यते । ददर्श विष्णुरित्यादौ नित्यचिद्रूपतो हरे' रित्यादि सत्तत्त्वे । परोक्षप्रिया इवेत्यसुराणां सम्यग्दर्शनेन पतनं देवानां प्रियं तथाप्यपरोक्षदर्शिन्येव प्रीतिं कुर्वन्तीतीवशब्दः ॥ ३ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमन्महैतरेयोपनिषद्भाष्ये द्वितीयप्रघट्टके चतुर्थोऽध्यायः ॥ २ ॥ ४ ॥

॥ ॐ ॥ ''अयं नारायणो देवः पुरुषे प्रथमं विशेत् । अन्नस्थोऽन्नेन सहितस्तस्मिन्रेतस्त्वमागते । तस्मिंस्थितं स्वरूपं स पुरुषस्थो बिभर्त्यजः । तद्रूपं रेतसा साकं स्वयं पुंसि स्थितो हरिः । स्त्रियां सिञ्चति तस्यैव स्थानान्तरगतेः प्रभोः । प्रथमं जन्मविष्णोस्तु स तस्या अङ्गवत्प्रभुः । नैनां हिनस्त्यानुकूल्यात्सा पुत्रं भावयत्यथ । पुत्रस्य भावना नैव तद्गत्वाद्धरिभावना । सम्भावितव्या सा चैव भर्त्रा पुत्रश्च सादरम् । सम्भावनं कुमारस्य जानतः केशवे भवेत् । तस्येत्यर्पणमात्रेण पूजितो हि भवेद्धरिः । पुत्रस्थस्य हरेः पूजां

इत्याचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवाः परोक्षप्रिया इव हि देवाः ॥ ३ ॥
इत्यैतरेयोपनिषत्सु द्वितीयारण्यके चतुर्थोऽध्यायः ॥ २ ॥ ४ ॥

॥हरिः ॐ॥ (अपक्रामन्तु गर्भिण्यः) ॥ पुरुषे ह वा अयमादितो गर्भो भवति यदेतद्रेतस्तदेतत्सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यस्तेजस्सम्भूतमात्मन्येवात्मानं बिभर्ति तद्यदा स्त्रियां सिञ्चत्यथैनज्जनयति ॥ तदस्य प्रथमं जन्म तत्स्त्रिया आत्मभूयं गच्छति ॥ यथा स्वमङ्गं तथा तस्मादेनां न्न हिनस्ति साऽस्यैतमात्मानमत्र गतं भावयति सा भावयित्री भावयितव्या

कुर्वतः पृथिवीस्थितिः । स्वर्गस्थस्यापि भवति पुत्रपुण्यं यतोऽखिलम् । अत्यल्पपुण्यभाक् स स्यान्नार्चयेत्केशवं यदि । पृथिव्यां जन्म पुत्रस्य द्वितीयं विष्णुजन्म हि । एतद्रूपं निधायैव जीवार्थे धर्मकर्तवे । पितृस्थेन तु रूपेण गच्छत्यन्यत्र केशवः । पितुरन्यत्र जननं तृतीयं जन्म तद्धरेः । अन्तर्यामितयैवं हि सर्वजीवेषु संस्थितम् । सर्वदोषोज्झितं विष्णुं कर्तारं सर्वकर्मणाम् । नित्यानन्दं स्वतन्त्रं च सर्वज्ञं सर्वतोऽधिकम् । यो वेद देहबन्धात्स विमुक्तो नित्यमुत्तमान् । भोगान्भुङ्क्ते यथायोग्यमिति वेदानुशासनम्' इत्यैतरेयसंहितायाम् ।

नात्र जीवोत्पत्तिमात्रमुच्यते । न हि जोवोत्पत्तिमात्रपरिज्ञानादमृतत्वं भवति। ज्ञातमेव सर्वैः पितापुत्रसम्बन्धमात्रं पश्वादिभिरपि । 'गर्भे नु सन्नन्वेषामवेदमहं देवानां जनिमानि विश्वे' त्युक्तार्थ उदाहृतमन्त्रे देवजन्मकथनाच्च । विष्णुर्हि परमो देवः । तेनैव सह सर्वेऽपि देवा जीवदेहजनने जायन्त इव । शरीरप्राप्तिरेव हि जन्मान्येषामपि । अयमेव विशेषो देवानां दुःखाभोगः । स्वातन्त्र्यं च विष्णोः ।

आत्मन्येवात्मानं बिभर्ति आत्मानमेव तद्भावयतीत्याद्यात्मशब्दश्च मुख्यतो विष्णावेव युज्यते । णकारो बलं षकारः प्राण आत्मेति विष्णुशब्दार्थैकदेश-वाचित्वाच्चात्मशब्दस्य । एतया द्वारा प्रापद्यतेति तस्यैव शरीरप्रवेशस्य प्रस्तुतत्वाच्च । जीवशरीरं परित्यज्यान्यत्रगमनमात्रं विष्णोरप्यस्तीति प्रैतीत्युक्तेऽप्यविरोधः । कृष्णराघवादिस्वरूपमेव ह्यसौ न परित्यजति ।

भवति ।। तं स्त्री गर्भं बिभर्ति सोऽग्र एव कुमारं जन्मनोऽग्रेऽधिभावयति स यत् कुमारं जन्मनोऽग्रेऽधिभावयत्यात्मानमेव तद् भावयत्येषां लोकानां सन्तत्या एवं सन्तता हीमे लोकाः । तदस्य द्वितीयं जन्म ।।

सोऽस्यायमात्मा पुण्येभ्यः कर्मभ्यः प्रतिधीयतेऽथास्यायमितर आत्मा कृतकृत्यो वयोगतः प्रैति स इतः प्रयन्नेव पुनर्जायते तदस्य तृतीयं जन्म ।। तदुक्तमृषिणा । गर्भे नु सन्नन्वेषामवेदमहं देवानां जनिमानि विश्वा ।।

'कृष्णो ह्यत्यक्तदेहोऽपि त्यक्तदेहवदेव च । लोकानां दर्शयामास स्वरूपसदृशाकृतिम् । येनरूपेण कंसादीन् जघ्ने तद्रूपमेव हि । पूज्यतेऽद्यापि शर्वाद्यैर्निर्मितान्या शवाकृतिः । स्वर्गारोहणकाले तु जनास्तेनैव मोहिताः । यत्तद्रूपं निजं विष्णोर्दृष्टं सर्वजनैर्भुवि । अद्यापि तद्देवलोके पूज्यते सर्वदैवतैः' इत्यादि स्कान्दे । 'प्रदर्श्यातप्ततपसामवितृप्तदृशां नृणाम् । आदायान्तरधाद्यस्तु स्वबिम्बं लोकलोचनमि'ति च भागवते । प्रेतां यज्ञस्य शंभुवेत्यादिवत् प्रकृष्टगतिवाच्येवायं शब्दः । प्रकृष्टगतित्वादेव च मरणेऽपि प्रयुज्यते ।

एषामवेदमहमित्यत्रापि जीवभेद एवोक्तः । अन्यथा मम जनिमानीत्येवोच्येत । व्यर्थता चैषामित्यादि विशेषणानाम् । अवेदमित्यनेनैव स्वस्य सिद्धत्वादहमित्यप्यहेयत्वेनेति क्रियाविशेषणम् । जन्म जानन्नपि देवानां दुःखादिहेयरहितत्वेन व्यजानामीत्यर्थः । तस्मादहं मनुरित्यादावप्यहेयगुणं भगवन्तमेवाहंशब्दो वक्ति । सर्वान्तरत्वात्तस्मिन्नेवाभवमित्युत्तमपुरुषशब्दोऽपि सर्वो वर्तते । 'अहेयत्वादहं विष्णुः स तु सर्वान्तरत्वतः । अस्य स्मीत्यादिभिः शब्दैरुच्यतेऽन्योऽपि जीवत' इति ब्रह्मवैवर्ते ।

न च मूढव्यवहार एव वेदनिर्णयाय भवति । किं तु सर्वेषामनुभवो युक्तयश्च वाक्यान्तरं च निर्णयकारणम् । तस्मात्सर्वजीवादिभ्योऽन्यः सर्वोत्तमो विष्णुरेवात्रोक्तः । 'न वेदेषु पदं किञ्चिद्वर्णो वा व्यर्थ इष्यते । यथायोग्यं चार्थभेद ऊह्यः सर्वत्र वेदिभिरि'ति शब्दनिर्णये । 'शब्दा रेतोन्नमित्याद्या अपि तत्र गतं हरिम् । वदन्त्यविष्णुवाची हि न शब्दः क्वचिदिष्यत' इति च ।

भावयति सम्भावयति । सोऽग्र एव सोऽग्र्यो विष्णुरेव । पुत्रसम्भावनमपि तत्रस्थं विष्णुं सम्भावयामीति तत्तस्यैव भवति । एवं भावयतामेवैष पन्था उरुगाय इत्याद्यपि । तं पश्यन्ति पशव इत्याद्यपि दिव्यपश्वादीनामेव । अन्येषां स्वभावप्रवृत्तिः ।

ता एव देवताः शतं पुर आयसीर्ज्ञानिन्यो विशेषतः । अय पय गताविति

शतं मा पुर आयसीरक्षन्नधः श्येनो जवसा निरदीयमिति ॥ गर्भ एवैतच्छयानो वामदेव

धातोः। मानुषानपेक्ष्य पूर्णत्वात्पुरः । विष्णुर्मुख्यत एव पूर्णः। न च शरीरैर्जीवो रक्षितः। मुख्ये युज्यमाने च नामुख्यार्थः कल्प्यः। शमस्य विद्यत इति शी विष्णुः पूर्णानन्दत्वात् । स एव ज्ञानत्वाद्यश्चेति श्यः। सोऽस्य जीवस्येन इति श्येनः। विष्णुं स्वामिनं ज्ञात्वेत्यर्थः । निरदीयं निष्क्रम्यातीतोऽस्मि गर्भवासं ।

स्वगानन्दो विष्णुरत्रग इति स्वर्गलोको विष्णुलोकः। अमृतः स्न्सर्वान्कामानाप्त्वा तानेव सर्वान्कामान्समभवदनुभवति । अपेक्षितवस्तुस्वीकार आप्तिः सम्भवो भोगः। तान्समभवत्ततो मनुष्या अजायन्तेत्यादिवत् । मुक्त्यनन्तरमेव ह्यनुपचरितसर्वकामावाप्तिः । मुख्य एव चार्थः स्वीकार्यः। अमुक्तानां विष्णुलोकगानामपि न सर्वकामावाप्तिः। जयविजयादीनामप्रियदर्शनात् । अतोऽमृतः सन्सर्वान्कामानाप्त्वेत्यर्थः। 'मुक्तः कामानवाप्नोति भुङ्क्ते चैव यथेष्टतः । सर्वानपि निरातङ्कः सर्वदा च हरेर्वश' इति सत्तत्त्वे ॥ १ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमन्महैतरेयोपनिषद्भाष्ये द्वितीयप्रघट्टके पञ्चमोऽध्यायः ॥ २ ॥ ५ ॥

॥ ॐ ॥ ''अयं विष्णुर्हि किंरूप उपास्योऽस्माभिरच्युतः । इत्यपृच्छद्रमा देवी महिदासं जनार्दनम्। आह तां महिदासोऽथ पूर्णानन्दतमस्त्विति। उपास्यस्तादृशो ह्यस्य स्वभावः परमात्मनः । येन जीवो दर्शनादीन्प्रेरितः कुरुते सदा ।

एवमुवाच स एवं विद्वानस्माच्छरीरभेदादूर्ध्व उत्क्रम्यामुष्मिन्त्स्वर्गे लोके सर्वान्कामानाप्त्वाऽमृतः समभवत्समभवत्॥१॥ (यथास्थानं गर्भिण्यः) **इत्यैतरेयोपनिषत्सु द्वितीयारण्यके पञ्चमोऽध्यायः ॥ २ ॥ ५ ॥**

॥ हरिः ॐ ॥ कोऽयमात्मेति वयमुपास्महे ॥ कतरः स आत्मा येन वा पश्यति येन वा श्रृणोति येन वा गन्धानाजिघ्रति येन वा वाचं व्याकरोति येन वा स्वादु चास्वादु च विजानाति।

यो विष्णुर्हृदयमिति हृद्गतत्वत्प्रकीर्तितः । मन्तृत्वान्मन इत्येव यच्च ज्ञानस्वरूपतः । एतत्सन्निहितत्वाच्च पूर्णत्वादेति कीर्तितः । इतत्वाच्च ततत्वाच्च स इतन्नाम केशवः । गुणानामुच्चयो यस्मात्स च इत्येवशब्दितः । सम्यग्ज्ञानस्वरूपत्वात्संज्ञानमिति कीर्तितः । आततज्ञानरूपत्वादाज्ञानं भगवान्हरिः ॥ विविधज्ञानरूपत्वाद्विज्ञानमिति कीर्तितः । प्रकृष्टात्मगुणज्ञानरूपः प्रज्ञानमुच्यते । अविस्मृतित्वान्मेधा स दृष्टिर्दर्शनरूपतः । धृतिर्धारणरूपत्वान् मतिर्मासु ततत्वतः । मनुनाम्नामजादीनां मनीषेशो यतो हरिः । सर्वप्रेरकरूपत्वाज्जूतिरित्यभिधीयते । सर्वदेशेषु कालेषु स्वरूपेषु च सर्वशः । समं रमत इत्येव स्मृतिर्नाम जनार्दनः । सर्वस्य क्लृप्तिकर्तृत्वात्सङ्कल्प इति गीयते । क्रतुः स सर्वकर्तृत्वादसुरप्यसनाद्धरिः । अमेयानन्दरूपत्वात्काम इत्यभिधीयते । अवशः स स्वतन्त्रत्वात्त्रयोविंशति नामकम् । यो वेदैवं हरिं सम्यङ्मुच्यतेऽखिलसंसृतेः ।

ब्रह्मा शिवश्च शक्रश्च देवाश्चान्ये समस्तशः । तथैव पञ्चभूतानि पुण्यपापविमिश्रिताः । क्षुद्रात्मानस्तु ये मर्त्या इतरे असुरा अपि । सर्वं जगदिदं विष्णोर्वशे तिष्ठति सर्वदा । तेनैव नीयते नित्यं तस्मिन्नेव प्रतिष्ठितम् । मुक्ता येऽलोकनामानो नीयन्ते तेऽपि विष्णुना । स्वयं चानन्यनिष्टत्वात्प्रतिष्ठेत्यभिधीयते । देशतः कालतश्चैव गुणतश्चातिपूर्तितः । विष्णोर्ब्रह्मेति नामैतन्मुख्यतोऽन्यत्र न क्वचित् ।

सोऽलोकनामा मुक्तस्तु चितिमात्रस्वरूपतः प्रकृष्टज्ञानरूपस्य प्रसादात्परमात्मनः । अस्माद्देहात्समुत्क्रम्य गत्वोर्ध्वं लोकमुत्तमम् । अमृतः सन्विष्णुलोके भोगान्सम्प्राप्य पुष्कलान् । भुङ्क्ते यथेष्टतो नित्यमिति वेदानुशासनम् '' इत्याद्यैतरेयसंहितायाम् ।

यदेतद्धृदयं मनश्चैतत्संज्ञानमाज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं मेधा दृष्टिर्धृतिर्मतिर्मनीषा जूतिः स्मृतिः सङ्कल्पः क्रतुरसुः कामो वश इति सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्ति ॥ एष ब्रह्मैष इन्द्र एष प्रजापतिरेत सर्वे देवा इमानि च पञ्च महाभूतानि पृथिवी

जानन्त्याऽपि देव्या लोकानुग्रहार्थं विशेषज्ञानार्थं च कोऽयमात्मेतिपृष्टः स भगवानाह । कतरः स आत्मेति । कतरः आनन्दतमः । 'यत्रोभयोः प्रयोगो न तत्रैकार्थौ तरप्तमौ' इति शब्दनिर्णये । यत्प्रेरणादयं जीवो दर्शनादीन्करोति च । रमाब्रह्मादीनामपि तत्प्रेरितत्वात् । सर्वेषां दर्शनादिकारणत्वमेकैकमपि तस्य लक्षणं भवतीति वा शब्दः सर्वत्रानुषज्यते । प्रजापतिः शिवः लिङ्गाभिमानित्वात् ।

'प्रजापतिः शिवः शेषो लिङ्गमित्यभिधीयते । लिङ्गाभिमानी लोकस्य स्रष्टा गिरिश एव ही'ति शैवपुराणे । 'सममस्त्वनयोर्युद्धमिति प्राह प्रजापतिः । वाक्यं शिवस्य तच्छ्रुत्वा शक्रो नेत्याह सत्वर' इति भारते ।

क्षुद्रमिश्राणीव बीजानि शाल्यादिबीजवत् । भिन्नस्वभावा ब्रह्मादयः सर्वजीवाः । 'ब्रह्माद्याः सर्व एवैते जीवा भिन्नस्वभावकाः । यथाशाल्यादिबीजानि भिन्नवीर्याणि सर्वश' इति सत्तत्त्वे। प्रथमेतराणीतिशब्दो मानुषाणां द्वितीयो सुरादीनाम् ।

प्रज्ञानेत्रोऽलोक इति । अलोकशब्देन मुक्तसमुदाय उच्यते । ब्रह्मादिस्थावरान्तस्य लोकस्य सर्वं तत्प्रज्ञानेत्रमिति विष्ण्वधीनत्वस्य पूर्वमेवोक्तत्वात्पुनः प्रज्ञानेत्रोऽलोक इति मुक्तविषयमेव । मुक्तो ह्यलोक्यत्वादलोकः । अण्डजानि चेत्याद्युक्त्वा पुनरश्वा गाव इत्यादि देवादीनां मन आदेरेव जातानामपि स्वीकारार्थम् । अण्डजत्वाद्युत्पत्तिप्रकारोऽपि विष्ण्वधीन इति ज्ञापयितुं तत्कथनम् । 'तथाश्मानस्तृणकाष्ठाश्च सर्वे दिष्टक्षये स्वां प्रकृतिं भजन्ते' इति भारतवचनादश्मादीनामपि प्राणित्वात्तत्स्वीकारार्थं प्राणीति । गमनपतनस्थिरत्वादयोऽपि भावा विष्ण्वधीना इति ज्ञापयितुं जङ्गममित्यादिवचनम् । स एतेनेत्यलोकशब्दोक्तो मुक्तः परामृश्यते ।

वायुराकाश आपो ज्योतींषीत्येतानीमानि च क्षुद्रमिश्राणीव बीजानीतराणि चेतराणि चाण्डजानि च जारुजानि च स्वेदजानि चोद्भिज्जानि चाश्वा गावः पुरुषा हस्तिनो यत्किञ्चेदं प्राणि जङ्गमं च पतत्रि च यच्च स्थावरं सर्वं तत्प्रज्ञानेत्रं प्रज्ञाने

सकलकर्मबन्धमुक्त्यनन्तरं हि शरीरादुत्क्रामति । प्रकृष्टज्ञानरूपेण विष्णुना प्रेरित: प्रज्ञेनात्मनैवोत्क्रम्य तेनैव सर्वान्कामानाप्त्वा तेनैव सर्वान्कामान्स भुङ्क्ष इति सर्वत्रानुषज्यते । प्रज्ञानेत्रोऽलोक इत्युक्ते कथं प्रज्ञानेत्रो मुक्त इत्याकाङ्क्षायां तस्यैव व्याख्यानं स एतेन प्रज्ञेनात्मनेत्यादि । अनुक्तविशेषणानामपि भगवदधीनत्वज्ञापनार्थं प्रज्ञानेत्रो लोक इति सामान्यवचनम् ।

'अनारब्धफलानां च प्रारब्धानां च सर्वश: । कर्मणां दाह एवायं मुक्तिरित्यभिधीयते । स तु मुक्तस्ततो देहादुद्गच्छति परात्मना । प्रेरितो विष्णुलोकं च प्राप्य भोगानवाप्य च । भुङ्क्ते विष्णुप्रसादेन न विष्णोरवश: क्वचित् । विष्णुतन्त्रा इमे सर्वे मुक्ता अपि यतोऽखिला:' इति ब्रह्माण्डे ।

ब्रह्मेन्द्रादिशब्दा विष्णावेव मुख्यत इति तद्व्यावृत्त्या जीवानां स्वीकारार्थमेष इत्यादिशब्द: । स हि भगवान् स्वनेत्रकोऽपि नानुग्राह्य: । अनुग्राह्यत्वं हि ब्रह्मादीनामत्र विवक्षितम् । 'नेयताऽनुग्राह्यतापि न सा विष्णो: स्वतोऽपि तु' इति शब्दतत्त्वे ॥ १ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमन्महैतरेयोपनिषद्भाष्ये द्वितीयप्रघट्टके षष्ठोऽध्याय: ॥ २ ॥ ६ ॥

---

*प्रतिष्ठितं प्रज्ञानेत्रोऽलोक: प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्म । स एतेन प्रज्ञेनात्मनास्माल्लोकादुत्क्रम्यामुष्मिन्स्वर्गे लोके सर्वान्कामानाप्त्वाऽमृत: समभवत्समभवत् ॥ १ ॥

॥ इत्यैतरेयोपनिषत्सु द्वितीयारण्यके षष्ठोऽध्याय: ॥२ ॥ ६ ॥

॥ ॐ ॥ वाङ्मे मनसि प्रतिष्ठिता अवबोधरूपे विष्णौ प्रतिष्ठिता । स च विष्णुर्मे वाचि स्थितः । यदेतद्धृदयं मनश्चेति विष्णुनामधेयेषूक्तत्वात् । आविरावीर्म एधि हे विष्णो ममाविराविर्भव । आणीस्थित आण्यां स्थित विष्णो इति संबोधनम् । 'आधारः सर्ववेदानां वेदाणी प्राण उच्यते । तस्मिंस्थितो हरिर्नित्यमाणीस्थ इति गीयते' इति शब्दतत्त्वे । आविरावीरिति दैर्घ्यमतिशयार्थे । आधिक्येऽधिकमितिसूत्रात् । अणशब्दस्य गतिवाचित्वात् चलमाणमुच्यते । तस्य धारणेन तद्वानाणी । स्थापक इत्यर्थः । मे श्रुतं मा प्रहासीः । मम विद्यागोचर एव सर्वदा भव । विस्मृतो मा भव । हे विष्णो अनेन त्वद्विषयेणैवाधीतेनाहोरात्रान् संदधामि । सर्वाहोरात्रेष्वपि त्वद्विषयाध्ययनमेव करोमीत्यर्थः । ऋतं यथावदवगतं त्वां वदिष्यामि । सत्यं साधुगुणैस्ततं सर्वनियन्तारं च । तद्विष्ण्वाख्यं ब्रह्म मामवत्विति तस्यैव विष्णोः परोक्षत्वेनैव प्रार्थनम् । 'वाङ्म इत्यादिकं खण्डं विष्णुप्रार्थनरूपकं । अविघ्नत्वमभीप्सूनां शिष्याणां दृष्टवान्हरिः' इति च ॥ १ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमन्महैतरेयोपनिषद्भाष्ये द्वितीयप्रघट्टके सप्तमोऽध्यायः ॥ २ ॥ ७ ॥

॥ इति द्वितीयप्रघट्टकं सम्पूर्णम् ॥ २ ॥

॥ॐ ॥ वाङ्मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठितमाविरावीर्म एधि वेदस्य म आणी स्थः श्रुतं मे मा प्रहासीरनेनाधीतेनाहोरात्रांत्संदधाम्यृतं वदिष्यामि सत्यं वदिष्यामि तन्मामवतु तद्वक्तारमवत्ववतु मामवतु वक्तारमवतु वक्तारम् ॥ १ ॥ ॥ **इत्यैतरेयोपनिषत्सु द्वितीयारण्यके सप्तमोऽध्यायः ॥ २ ॥ ७ ॥**

॥ ॐ ॥ ''विष्णुनाम्नि षकारस्य णकारस्य च संहिताम् । विष्णोस्तु बहुरूपाणां वाचिकामृषयो विदुः । तौ च वर्णौ हरेः सम्यक्स्वरूपप्रतिपादकौ । बहुधैव स्थितस्यास्य सदैवैकस्वरूपिणः । विष्णुनामार्थरूपत्वाद्वेदानामपि सर्वशः । अन्येषामपि शब्दानां संहिता विष्णुवाचिकाः । तद्वाचकास्तथा वर्णाः सर्वे लौकिकवैदिकाः ।

पृथिवीनामकं रूपं पृथुत्वात्पृथिवीस्थिम् । देवता पूर्ववर्णस्य पूर्वरूपं तदुच्यते । देवतोत्तरवर्णस्य क्रीडनाच्च द्युनामकम्। दिवि स्थितं हरे रूपमुत्तरं रूपमुच्यते। वेदकत्वाच्चायनत्वाद्रूपं यद्वायुनामकम् । विष्णोस्तद्वर्णयोर्मध्यदेवतेति प्रकीर्तितम् । संहितानामकं तच्च रूपद्वयसहस्थितेः ।

वर्णद्वयं विकारं च षकारं केचिदब्रुवन् । षकारं मध्यमत्रैव णकारं केचिदुत्तरम् । पृथक्करणमेवैषां वर्णयोर्मध्यमुच्यते। उपसर्गमात्रं वीत्याहुः केचिन्नाम ष्णुमात्रकम् । षकारं च णकारं च वर्णौ पूर्वोत्तरावपि । व्यक्तिरेवोष्मणस्तत्र मध्यमित्यभिधीयते । सर्वेऽप्येत उपादेयाः पक्षा निर्दोषका यतः'' इत्याद्यैतरेयसंहितायाम् ।

आकाशस्थ आकाशनामा भगवान्वर्णयोर्मध्यदेवतेति माक्षव्यः । उभयरूपसंहितत्वात् संहितानामकः । स माण्डूकेयस्तेन माक्षव्येनापरिहृतः स्वपक्ष इति मेने । मे मदीयेन मदुपासितेनास्याकाशस्य पुत्रेण वायुना न समागादसौ माक्षव्यः । वायुस्थविष्णवनुपासनात् । यद्यप्याकाशस्थो भगवान्संहितानामको भवति । तथापि न वायुस्थस्यासंहितात्वं भवतीत्यपरिहृतत्वम् । परिहृतो माण्डूकेयपक्ष इत्यहं मेन इत्यागस्त्यः । आकाशे विष्णूपासनस्याधिकफलत्वात् । पिता ह्याकाशो वायोः ।

॥ अथ तृतीयारण्यकम् ॥

॥ हरिःॐ ॥ अथातः संहिताया उपनिषत् । पृथिवी पूर्वरूपं द्यौरुत्तररूपं वायुस्संहितेति माण्डूकेय आकाशः संहितेत्यस्य माक्षव्यो वेदयांचक्रे ॥ स हाविपरिहृतो मेने न मेऽस्य पुत्रेण समगादिति समाने वै तत्परिहृतो मेन इत्यागस्त्यः ॥ समानं

भगवतस्तु पक्षः समत्वमेव वाय्वाकाशयोरिति । आकाशस्य पितृत्वाद्वायोर्बलाधिकत्वाच्चोभयोरुपासनास्थानत्वे साम्यम् । तस्मादुभावपि ग्राह्यौ । त्वगिन्द्रियदेवतात्वेनाकाशात्पूर्वमेव वायोः सात्विकाहङ्कारजत्वात् वायोराकाशाद्गुणाधिकत्वम् । तथाप्यत्राकाशस्य पितृत्वं व्याप्तिश्चाधिकेत्युपासनायां साम्यम् ।

अत्र प्राणाख्यस्य प्राणे स्थितस्य विष्णोः । संहितानामत्वे पितापुत्रयोः साम्यमेव । अन्यत्र तु पुत्रपक्ष एव बलीयान् । युक्तिमत्त्वात् । 'मनोवाक्प्राणनामाऽसौ मन आदिषु संस्थितः। विष्णुस्तस्य रथो देह इन्द्रियाश्वः प्रकीर्तितः'इति च । 'प्रष्टिः स पृच्छनीयत्वात्परमात्मा जनार्दनः । वक्तृत्वाच्चैव वाङ् नामा मनो मन्तृत्वहेतुतः' इति च । 'प्राणन्नेव प्राणो नाम भवति । वदन्वाक्पश्यंश्चक्षुः श्रृण्वन् श्रोत्रं मन्वानो मनस्तान्यस्यैव तानि कर्मनामान्येव' इति च श्रुतिः ।

मुक्तिरेव स्वर्गलोकः । अमुष्मिन्स्वर्गे लोके सर्वान्कामानाप्त्वेति प्रस्तुतत्वात् । 'मुक्तः प्रकृष्टज्ञानैश्च वेदैर्विष्णूत्थतेजसा । नित्यायुषा च युक्तः स्यात्संहितारूपविद्धरेरि'ति च । प्रकृष्टत्वेन जननात्प्रजेति ज्ञानम् । पान्ति शंसाधनाश्चेति पशवो वेदाः । परब्रह्मणो विष्णोर्वरणादेव सम्यक्चायितं स्वरूपं तेजः ब्रह्मवर्चसम् । लौकिकप्रजादिकमपि तदिच्छतां यथायोग्यं भवति । माण्डूकेयैर्ऋषिभिरुपासिता एता विद्याः ॥ १ ॥

ह्येतद्भवति वायुश्चाकाशश्चेत्यधिदैवतमथाध्यात्मं ॥ वाक् पूर्वरूपं मन उत्तररूपं प्राणस्संहितेति शूरवीरो माण्डूकेयोऽथ हास्य पुत्र आह ज्येष्ठो मनः पूर्वरूपं वागुत्तररूपं मनसा वा अग्रे सङ्कल्पयत्यथ वाचा व्याहरति तस्मान्मन एव पूर्वरूपं वागुत्तररूपं प्राणस्त्वेव संहितेति समानमेनयोरत्र पितुश्च पुत्रस्य च ॥ स एषोऽश्वरथः प्रष्टिवाहनो मनोवाक्प्राणसंहतः ॥ स य एवमेतां संहितां वेद सन्धीयते प्रजया पशुभिर्यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेतीति नु माण्डूकेयानाम् ॥ १ ॥

'वराहो वामनः सिंह इति रूपत्रयं हरेः । पूर्वोत्तरार्णमध्येषु स्थितमुक्तं सनातनम् । माण्डूकेयैर्हि शाकल्यो वासुदेवादिरूपिणम् । तेषु चोच्चारके चैव स्थितमाह चतुर्विधम् । भूमिद्युवृष्टिपर्जन्यनाम्नोर्व्यादिषु संस्थितम् । उर्व्यादीनां चतुर्णां च देह एव स्थितिं पुनः । अधरार्धस्य चोर्व्याश्च साम्यमन्यस्य वै दिवा । वाचो वृष्टचैव साम्यं च पर्जन्येनैव चात्मनः । तेषां तेषु स्थितिं चैव विष्णोश्च चतुरात्मनः । आकाशस्यान्तराकाशे नृसिंहस्यात्र संस्थितिम् । वायोः प्राणात्मतां चैव तत्र दाशरथेः स्थितिम् । सूर्यविद्युद्धुताशानां दृग्घृद्रेतःसु च स्थितिम् । कपिलस्य च हंसस्य जामदग्नयस्य तेषु च । स्थितिं वदति विद्येयमपि मोक्षप्रदायिनी'त्यादि च । वर्षणाद्वृष्टिः । परं जनयतीति पर्जन्यनामा विष्णुः । सं धिनोतीति सन्धिः । धिनु पुष्टाविति धातुः । सम्यग्धारणात्सन्धाता । वर्षणमेव द्यावापृथिव्योः सन्धानम् । पर्जन्यस्थो भगवांस्तु तत्कर्ता ॥२॥

पृथिवीस्थो वाराहस्तु संहितादेवतोदिता । दिविष्ठो वामनश्चैव सम्प्रोक्तः

अथ शाकल्यस्य पृथिवी पूर्वरूपं द्यौरुत्तररूपं वृष्टिः सन्धिः पर्जन्यः संधाता तदुतापि यत्रैतद्बलवदनूद्ब्रह्लन्संदधदहोरात्रे वर्षति ॥ द्यावापृथिव्यौ समधातामि - त्युताप्याहुरितीन्वधिदैवतमथाध्यात्मं ॥ पुरुषो ह वा अयं सर्व आन्दं द्वे विदले भवत इत्याहुस्तस्येदमेव पृथिव्या रूपमिदं दिवस्तत्राय मन्तरेणाकाशो यथाऽसौ द्यावापृथिव्यावन्तरेणाऽकाशस्तस्मिन्हस्मिन्नाकाशे प्राण आयत्तो यथाऽमुष्मिन्नाकाशे वायुरायत्तो यथाऽमूनि त्रीणि ज्योतींष्येवमिमानि पुरुषे त्रीणि ज्योतींषि यथासौ दिव्यादित्य एवमिदं शिरसि चक्षुर्यथाऽसावन्तरिक्षे विद्युदेवमिदमात्मनि हृदयं यथाऽयमग्निः ॥ पृथिव्यामेवमिदमुपस्थे रेत एवमु ह स्म सर्वलोकमात्मानमन विधायाऽहेदमेव पृथिव्या रूपमिदं दिवः स य एवमेतां संहितां वेद ॥ सन्धीयते प्रजया पशुभिर्यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेति ॥ २ ॥

अथातो निर्भुजप्रवादाः ॥ पृथिव्यायतनं निर्भुजं दिव्यायतनं प्रतृण्णं अन्तरिक्षायतनमुभयमन्तरेण । अथ यद्येनं निर्भुजं ब्रुवन्तमुपवदेद्, अच्योष्ठाऽवराभ्यां

पददेवता । नृसिंहस्त्वंतरिक्षस्थो भगवान्क्रमदेवता । स्वाध्यायमेवं ध्यात्वा यः करोत्युपवदेन्न तम् । तस्यापवदिता याति त्रैलोक्यादध एव हि । नाशमाप्नोति निरये तस्मादपवदेन्न तम् । गच्छस्यध इति ब्रूयादन्यं ब्राह्मणतस्तथा। ब्रह्मप्राप्तेर्हि योग्यो यो ब्राह्मणः स न चेतर'इति च ।

भञ्जनवर्जितत्वान्निर्भुजं संहिता । तृण च्छेदन इति धातोः प्रतृण्णं पदम् । उभयमन्तरेण क्रमः । निर्भुजमूलत्वात्पदादीनां तद्विषयप्रवादा अपि निर्भुजप्रवादा इत्येवोच्यन्ते ।

पृथिवीस्थितपृथिवीनामकविष्णवायतनं पृथिव्यायतनमित्यादि । अवराभ्यां पृथिव्यन्तरिक्षाभ्यां च्युतोऽसीति । उत्तराभ्यामन्तरिक्षद्युभ्याम् । 'क्रमस्वाध्यायकृद्यस्तं विशेषेण न निन्दयेत् । लोकत्रयादपि भ्रष्टो यस्मात्तन्निन्दको भवेदि'ति च । तस्मादतिदुष्टत्वात्तन्निन्दको नास्त्येवेत्युक्तं तस्य नास्त्युपवाद इति । 'तं कृष्णं पुण्डरीकाक्षं को नु युध्येत बुद्धिमान्' इत्यादिवत् ।

उपवदेदित्युक्तो मनुष्यमात्रः । पर उपवदेदित्यसुरः । सर्वशत्रुत्वात् । 'अमुक्तियोग्यैस्तु नरैर्विदुषां निन्दने कृते । ब्रूयाल्लोकच्युतोऽसीति निन्दितोऽसुरसर्गगैः । नाशयिष्यति विष्णुस्त्वामन्धे तमसि पातयेत् । इति ब्रूयान्न तु ब्रूयाद्देवसर्गात्मकं क्वचिदि'ति च । 'षणयोः सन्धिकरणात्संहिताध्ययनं भवेत् । विषणुस्त्विति यो ब्रूयात्पदाध्यायी भवेत सः । संध्युक्तिश्च विभागश्च द्वयं व्याप्तं क्रमेण तु । तस्माद्द्विधाऽपि वचनात्क्रमाध्यायी भवेत सः । भोगवृद्धिं च यो मोक्ष इच्छेद्विष्णव इत्यसौ । मोक्षकामो विषणवे द्वयकामो

स्थानाभ्यामित्येनं ब्रूयात् । अथ यद्येनं प्रतृण्णं ब्रुवन्तमुपवदेद्, अच्योष्ठा उत्तराभ्यां स्थानाभ्यामित्येनं ब्रूयात् । यस्त्वेवोभयमन्तरेणाह तस्य नास्त्युपवाद : ।

यद्धि सन्धिं विवर्तयति तन्निर्भुजस्य रूपम् । अथ यच्छुद्धे अक्षरे अभिव्याहरति तत्प्रतृण्णस्य । अग्र उ एवोभयमन्तरेणोभयं व्याप्तं भवति । अन्नाद्यकामो निर्भुज ब्रूयात् । स्वर्गकामः प्रतृण्णं । उभयकाम उभयमन्तरेण । अथ यद्येनं निर्भुजं ब्रुवन्तं पर उपवदेत्पृथिवीं देवतामारः पृथिवी त्वा देवता रिष्यतीत्येनं ब्रूयात् ।

द्वयं वदेत् । विष्णुनामात्मकत्वाच्चाथ संहितपदक्रमाः । सर्ववेदस्थिता मोक्षतद्भोगद्वयसाधकाः । तज्ज्ञानामेव नान्येषामिति वेदानुशासनम् । संहिताद्या ब्रुवन्वाऽपि य एवं विन्न चाब्रुवन् । परिवादं ब्रुवन्तं वा न ब्रुवन्तमथापि वा। यद्वदेतत्तथैव स्यात्क्षिप्रमेव न संशय' इति च । अग्र एव । अग्र्यमेवोभयमन्तरेण ।

'द्युम्नो द्युतिस्वरूपत्वाद्विष्णुरेव प्रकीर्तितः। योऽतिक्रामति तस्याज्ञामतिद्युम्नः प्रकीर्तितः। मोक्षयोग्योऽपि यस्त्वेवमतिद्युम्नो भवेत्पुमान् । लोकच्च्युतोऽसीत्येवं तं ब्रूयान्नाज्ञास्थितं क्वचित् । लोकच्च्युतो भवेत्येनमपि नैव वदेत्क्वचित् । च्युतोऽसीति तु शिक्षार्थं ब्रूयान्नैवान्यथा क्वचिदि'ति च ॥ ३ ॥

भगवदुपासकस्य यस्मिन्कस्मिंश्चिद्दोष उक्ते तं प्रत्युक्तिप्रकारः पूर्वं दर्शितः । अनुव्याहारशब्देन भगवदुपासनाविषय एवास्याशक्त्यादिदोषं वदतः प्रत्युक्तिरुच्यते । निर्भुजं वदन्तमित्यादि त्ववस्थामात्रदर्शनम् । आत्मनो ज्ञानसामर्थ्यानुसारेण वक्तव्यत्वादनुव्याहारः ।

'सर्वाधारत्वतो वंश इत्युपासीत यो हरिम् । वायुं च मुक्तिमाप्नोति य

अथ यद्येनं प्रतृण्णं ब्रुवन्तं पर उपवदेद्दिवं देवतामारो द्यौस्त्वा देवता रिष्यतीत्येनं ब्रूयात् । अथ यद्येनमुभयमन्तरेण ब्रुवन्तं पर उपवदेदन्तरिक्षदेवतामारोन्तरिक्षं त्वा देवता रिष्यतीत्येनं ब्रूयात् । यथा तु कथा च ब्रुवन्वाऽब्रुवन्तं वा ब्रूयादभ्याशमेव यत्तथा स्यात्। न त्वेवान्यत्कुशलाद्ब्राह्मणं ब्रूयादतिद्युम्न एव ब्राह्मणं ब्रूयान्नातिद्युम्ने चन ब्राह्मणं ब्रूयान्नमो अस्तु ब्राह्मणेभ्य इति ह स्माऽह शूरवीरो माण्डूकेयः ॥ ३ ॥

अथातोऽनुव्याहाराः प्राणो वंश इति विद्यात्स य एनं प्राणवंशमुपवदेच्छक्नुवंचेन्मन्येत प्राणं वंशं समधां ३ प्राणं मा वंशं सन्दधतं न शक्नोषीत्याह प्राणस्त्वा वंशो हास्यतीत्येनं ब्रूयादथ चेदशक्नुवन्तं मन्येत प्राणं वंशं समधित्सिषन्तं नाशकः सन्धातुं प्राणस्त्वा वंशो हास्यतीत्येनं ब्रूयाद्यथा तु कथा च ब्रुवन्वा ब्रुवन्तं वा ब्रूयादभ्याशमेव यत्तथा स्यान्न त्वेवान्यत्कुशलाद्ब्राह्मणं ब्रूयादिति द्युम्नएव ब्राह्मणं

एवं तदुपासकम्। निन्देत विष्णुविज्ञानविषये तं वदेत स्रः । विष्णुना वंशभूतेन वायुना सहितं तथा। न शक्नोषीति मामात्थ हास्यतस्त्वामतो हि तौ । ज्ञानसामर्थ्यवानित्थं ब्रूयाद्देवादिरुत्तमः। अन्यो गन्धर्वपित्रादिरल्पज्ञानबलो हि यः। स ब्रूयाद्विष्णुवायुभ्यां सन्धिमिच्छन्तमेव माम्। सन्धातुं नाशको यस्माद्धास्यतस्त्वामतो हि तावि'ति च ।

स य एनं प्राणं वंशमुपवदेत्प्राणं प्रत्येनमुपासकमुपवदेत्। प्राणस्य विष्णोः प्रियत्वं तव न प्राप्स्यतीति। नाशकः संधातुं मया सह सन्धानं कर्तुं नाशकः। मम प्रीतिं कर्तुं नाशकः। 'तद्भक्तभक्तेष्वपि यो न कुर्यात्प्रीतिमञ्जसा । विष्णुर्जहाति तं पापमिह चामुत्र च प्रभुरि'ति च भारते॥ ४॥

पूर्ववर्णस्थितं यत्तद्रूपं पूर्वाक्षराभिधम् । वराहाख्यं हरेरन्यवर्णगं वामनाभिधम् । उत्तराक्षरसंज्ञं च वर्णयोरन्तरस्थितम् । अवनात्काशनाच्चैतद-वकाशाभिधं हरेः। नृसिंहरूपमित्याहुर्निर्भुजा स्यास्तथाऽवदत् । ह्रस्वो येनाक्षरोच्चारो मात्रासन्धिस्वरात्मकः । व्यासरूपो हरिः साक्षात्संहितानामक-स्त्विति । तत्पुत्रो मध्यमः प्राह समोच्चारणकारणः। सामनामा वासुदेवः संहितानामवानिती'ति च। मापयति त्रायति चेति मात्रा भगवान्। यथोच्चारितवर्णयोर्मध्यस्थितश्च।

ब्रूयान्नातिद्युम्ने चन ब्राह्मणं ब्रूयान्नमो अस्तु ब्राह्मणेभ्य इति ह स्माऽह शूरवीरो मांडूकेयः॥ ४॥

अथ खल्वाहुर्निर्भुजवक्राः पूर्वमक्षरं पूर्वरूपमुत्तरमुत्तररूपं योऽवकाशः पूव्ररूपोत्तररूपे अन्तरेण सा संहितेति॥ स य ऐवमेतां संहितां वेद सन्धीयते प्रजया पशुभिर्यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेत्यथ वयं ब्रूमो निर्भुजवक्रा इति ह स्माह ह्रस्वो मांडूकेयः॥ पूर्वमेवाक्षरं पूर्वरूपमुत्तरमुत्तररूपं योऽवकाशः पूर्वरूपोत्तररूपे अन्तरेण येन सन्धिं विवर्तयति येन स्वरा स्वरं विजानाति येन मात्रामात्रां विभजत सा संहितेति॥ स य एवमेतां संहितां वेद सन्धीयते प्रजया पशुभिर्यशसा ब्रह्मवर्चसेन

'मानस्तेनेभ्यो ये अभिद्रुहस्पदे निरामिणो रिपवोऽन्नेषु जागृधुः । येषां नैतन्नापरं किञ्चनैकं ब्रह्मणस्पते ब्रूहि तेभ्यः कदाचित् । अथो शमेनोपरता मनुष्या ये धर्मिणो ब्रूहि तेभ्यः सदा नः। आ देवानामोहते विव्रियो हृदि बृहस्पते न परः साम्नो विदुः' ।

अभिद्रुहस्पदे अभितो द्रोहस्य नित्यनिरतिशयदुःखस्यान्धतमसो योग्याः । 'ऐकात्म्यं नाम यदिदं केचिद् ब्रयुरनैपुणाः । शास्त्रतत्त्वमविज्ञाय तथा वादबला जनाः । कामक्रोधाभिभूतत्वादहङ्कारवशं गताः । याथातथ्यमविज्ञाय शास्त्राणां शास्त्रदस्यवः । ब्रह्मस्तेना निरानन्दा अपक्कमनसोऽशिवाः । वैगुण्यमेव पश्यन्ति न गुणानि नियुञ्जते । तेषां तमःशरीराणां तम एव परायणमि'ति मोक्षधर्मे भगवद्वचनादेवंविधा एव स्तेनाः । अभिद्रुहस्पदस्थाश्च ।

निरामिणः रामस्य रमणरूपस्य पूर्णानन्दस्वरूपस्य विष्णोर्जीवस्वरूपताज्ञानेन नीचताविदः । त एव रिपवश्च तस्य । 'अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् । परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् । मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः । राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिता' इत्यादि वचनादसुरादयः । अन्नेषु जागृधुः भोगमात्रगृध्नवः । येषामेतत्सर्वोत्तमं वासुदेवाख्यं परं ब्रह्म नास्तीति पक्षः ईशितव्ये विद्यमाने हीश्वरो भवतीति । चापरं किञ्चित्परमापेक्षया ह्यपरमिति । किं तर्हि किञ्चनैकं किमप्येकमेव वस्त्वस्ति न परमपरं चेति तेषां पक्षः । 'असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् । अपरस्परसम्भूतं किमन्यत्कामहैतुकम् । एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः । प्रभवंत्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः। ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुखी'त्यादि वचनात् ।

ब्रह्मणस्पते ब्रह्मणो वेदस्य पते वायो । 'अथ हेममासन्यं प्राणमूचुः । एष उ

स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेत्यथ हास्य पुत्र आह मध्यमः प्रातीबोधीपुत्रोऽक्षरे खल्विमे अविकर्षन्ननेकीकुर्वन्यथावर्णमाह ॥ तद्याऽसौ मात्रा पूर्वरुपोत्तररूपे अन्तरेण सन्धिविज्ञपनी साम तद्भवति सामैवाहं संहितां मन्य इति ॥ तदप्येतदृषि णोक्तं बृहस्पते न परः साम्नो

एव ब्रह्मणस्पतिर्वाग्वै ब्रह्म तस्या एष पतिस्तस्मादु ब्रह्मणस्पतिरि'त्यादि श्रुतेरेतादृशेभ्यो मा ब्रूहि । शमेन विष्णुनिष्ठया उप समीपे तस्मिन्नेव रता: साम्नो विष्णोः परं किमपि न विदुः । तदेव देवानां व्रयः । सर्वदेवानां परतमं विष्णवाख्यं ब्रह्म हृदा व्योहते । वासुदेवादिरूपेण वरं नियामकं चेति व्रयः । तेभ्यो ब्रूहि । 'वायुं विद्याः समासाद्य सर्वासां पतिमूचिरे । स्तेनेभ्यो मैव नो ब्रूहि ब्रूह्यथो वैष्णवेषु चे'ति च । 'सामनाम्ना श्रुतिर्यस्माद्विष्णुमाह ततः प्रियम् । तन्नाम विष्णोरिह तु संहितार्थं वदेद्यत' इति च । सामनाम्नः संहिताशब्दार्थत्वात् विष्णोस्तस्य नाम्नः श्रुतिसिद्धत्वाच्च सामनाम्नो वासुदेवरूपसमाख्यासु पञ्चरात्रे पठितत्वाच्च तद्रूपं संहितानामकमिति युक्तमित्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

'देवता पूर्ववर्णस्य लक्ष्मीरेव प्रकीर्तिता । नारायणस्तूत्तरस्य तौ वाक्प्राणाभिधौ मतौ । मध्यस्थः संहितानामा सोऽर्धनारीपुमात्मकः । वेदात्मकत्वाद्वाङ्नाम्नी लक्ष्मीरेव प्रकीर्तिता । प्राणनामा प्रणेतृत्वात् साक्षान्नारायणः स्वयं । रमित्यानन्द उद्दिष्टः सम्भोग्यं थमुदाहृतम् । विष्णुभोग्या रतितरा लक्ष्मीरेव रथन्तरम् । नारायणो बृहत्त्वात्तु बृहन्नामा प्रकीर्तितः । रथन्तरस्य बृहतो देवते चैव तावुभौ । वाक्प्राणसंस्थितौ चैव ताभ्यामेव हि

विदुरिति ॥ स य एवमेतां संहितां वेद सन्धीयते प्रजया पशुभिर्यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेति ॥ ५ ॥

बृहद्रथन्तरयो रूपेण संहिता सन्धीयत इति ताक्ष्र्यो वाग्वै रथन्तरस्य रूपं । प्राणो बृहतः । उभाभ्यामु खलु संहिता सन्धीयते वाचा च प्राणेन च। एतस्यां ह स्मोपनिषदि संवत्सरं गा रक्षयते ताक्ष्र्यः । एतस्यां ह स्म मात्रायां संवत्सरं रक्षयते ताक्ष्र्यः ॥ तदप्येतदृषिणोक्तं रथन्तरमाजभारा वसिष्ठः । भरद्वाजो बृहदाचक्रे अग्नेरिति। स य एवमेतां संहितां वेद सन्धीयते प्रजया पशुभिर्यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेति ।

संधितम् । लक्ष्मीनारायणं रूपं संहितानामकं शुभम् । एतां विद्यामवाप्तुं हि वत्सरं गा अरक्षत । ताक्ष्र्य एतावन्मात्रं च समुद्दिश्य न चापरम् ।

संहिता देवता बह्वृच इति कुण्ठरवात्मजः । द्वयं द्वयं देवतानां मिलितं हरिशर्ववत् । संहितानामकं तत्र वर्णमध्यस्य देवता । तयोरेकं देवतयोः परमन्यत्तथाऽवरं । अवरस्य परस्यापि संयोगात्संहिता तु सा । प्रोक्ताऽवरपरेत्येव वाक्प्राणाख्यौ रमाच्युतौ । संहितैका तथैवान्या केशवो वायुसंयुतः । वायुः स पवमानाख्यो देवताश्चाखिला अपि । तृतीया संहिता प्रोक्ता देवतास्ताः सशङ्कराः । चतुर्थी संहिता प्रोक्ता शङ्करो ब्रह्मणा सह । पञ्चमी संहिता चैव संहिता मोक्षदा इमाः ।

प्रथमायां द्वितीयायां विष्णुरेव परो मतः । तृतीयायां वायुरेव चतुर्थ्यां सर्वदेवताः । विरिञ्च एव पञ्चम्यामवरा इतरे ततः । प्रथमायां संहितायामवरो वामभागगः । द्वितीयायां तु परमस्तृतीयायां तथाऽवरः । चतुर्थ्यां परमश्चैव पञ्चम्यां वामगोऽवरः । अवराद्याः परान्ता यदेताः सर्वाश्च संहिताः । ततोऽवरपराः प्रोक्ता नैवोक्तास्ताः परावराः । अभिमानी द्युलोकस्य शिवः सर्वस्य लोकनात् । द्योतनाच्च यदि ब्रूयान्मन्त्रमेतमथाऽपि वा ।

आत्मार्थेऽथ परार्थे वा चिन्तयेदेवमञ्जसा । विद्वांसो देवता यस्मात्सम्यक्तेन महत्फलम् । तेषामेव हरिश्चैव संहितारूपकः प्रभुः । अगमद्देवलोकं हि कर्तुं देवेष्वनुग्रहम् । इति चिन्तयतस्तेषां प्रसादात्फलमञ्जसा ।

वाक्प्राणेन संहितेति कौण्ठरव्यः ॥ प्राणः पवमानेन पवमानो विश्वैर्देवैर्विश्वेदेवाः स्वर्गेण लोकेन स्वर्गो लोको ब्रह्मणा सैषाऽवरपरा संहिता । स यो हैतामवरपरां संहितां वेदैवं हैव स प्रजया पशुभिर्यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सन्धीयते ॥ यथैषा संहिता ।

स यदि परेण वोपसृतः स्वेन वाऽर्थेनाभिव्याहरेदभिव्याहार्षन्नेव विद्याद् दिवं संहिताऽगमद् विदुषां देवानामेवं भविष्यतीति । शश्वत्तथा स्यात् । स य एवमेतां संहितां वेद सन्धीयते प्रजया पशुभिर्यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेति ।

पञ्चालचण्डो वाचं तु ब्रह्माणीं हि सरस्वतीं । मन्यतेऽस्याः पुत्रवच्च देवं नारायणं प्रभुम् । वेदैर्हि व्यज्यते विष्णुः सा च वेदाभिमानिनी । प्राणस्थो भगवान्विष्णुः प्राणनामा प्रणेतृतः । ब्रह्मणोऽपि पिता नित्यं भगवान् पुरुषोत्तमः । उपचर्यते पुत्र इति वेदैर्यद् व्यज्यते हरिः । सा देवी संहितानाम्नी वाच्योऽस्या विष्णुरेव हि ।

प्रजापत्याख्यशर्वेण प्रोक्ताऽन्या संहिताऽपि हि । विष्णुरेवादितिर्नाम सर्वस्यात्ता यतः प्रभुः । स एव पितृसंस्थस्तु पातृत्वात्पितृनामकः । देवतोत्तरवर्णस्य मातृस्थो मातृनामकः । माननात्पूर्ववर्णस्य देवतेति प्रकीर्तितः। पोषकत्वात्सन्धिनामा वर्णयोरन्तरस्थितः । स एव पुत्रसंस्थश्च पुत्रनामा जनार्दनः। त्राणात्पूतित एवासौ वर्णसन्धानकर्मणि । सन्धाननामा सन्धानकर्तृत्वात् पुरुषोत्तमः । प्रजातिकर्मसंस्थश्च स एव प्रजनाभिधः । जनकत्वात्परो विष्णुरेवं विष्णुर्हि संहिता । वासुदेवादिरूपेण चतुर्धैवं व्यवस्थितः ।

स एव दिवि संस्थश्च द्युनामा क्रीडनात्प्रभुः । अन्तरेवेक्षणाच्चैव सोऽन्तरिक्षोऽन्तरिक्षगः । पृथिवी पृथिवीस्थश्च प्रथितत्वाज्जनार्दनः । मुख्यार्थत्वात्सर्वनाम्नां सर्वदेवाभिधो हरिः । विश्वे देवा इति प्रोक्तो बहुधा तेषु

वाक्संहितेति पञ्चालचण्डो वाचा वै वेदाः सन्धीयन्ते वाचा च्छन्दांसि वाचा मित्राणि सन्दधति ॥ वाचा सर्वाणि भूतान्यथोवागेवेदं सर्वमिति ॥ तद्यत्रैतदधीयते वा भाषते वा वाचि तदा प्राणो भवति वाक् तदा प्राणं रेळ्ह्यथ यत्र तूष्णीं वा भवति स्वपिति वा प्राणे तदा वाग् भवति प्राणस्तदा वाचं रेळ्हि तावन्योन्यं रीळ्हो वाग्वै माता प्राणः पुत्रः । तदप्येतदृषिणोक्तम् ॥ एकः सुपर्णः स समुद्रमा विवेश स इदं विश्वं भुवनं विचष्टे ॥ तं पाकेन मनसाऽपश्यमन्तितस्तं माता रेळ्हि स उ रेळ्हि मातरमिति ॥ स य एवमेतां संहितां वेद सन्धीयते प्रजया पशुभिर्यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेति ॥

अथातः प्रजापतिसंहिता । जाया पूर्वरूपं पतिरुत्तररूपं पुत्रः सन्धिः प्रजननं सन्धानं सैषाऽदितिः संहिता । अदितिर्हीदं सर्वं यदिदं किञ्च ॥

संस्थितः । ज्ञानद्युतेर्देवनामा स्थितो देवेषु केशवः । गां धारयंश्च गंधर्वो गंधर्वेषु व्यवस्थितः । माननान्मानुषो नाम मानुषेषु स्थितो हरिः । पालनात्पितृनामाऽसौ पितृष्वेव व्यवस्थितः । रतेः प्राणेऽसुराख्यश्च सोऽसुरेषु व्यवस्थितः । एवं पंचजनेषुस्थो हरिः पंचजनाभिधः । जातनामा जातसंस्थः प्रादुर्भूतगुणत्वतः । जनिक्रियास्थितश्चासौ जनित्वमिति गीयते । जनिं यस्मात्तवयति तवनं हि प्रकाशनम्' इति च ।

'प्रथश्च सप्रथश्चैव राजानौ मत्स्यदेशजौ । यापयामासतुर्विष्णोर्हविर्नाम्नो हविर्मुखे । अनुष्टुब्देवता यस्तु नृसिंहो जगतोऽस्य च । स्वमुखे हवनादेव हविरित्यभिधीयते । तस्मिन्यज्ञे वसिष्ठस्तु चतूरूपाज्जनार्दनात् । आजहार श्रियं देवीं रथन्तरवराभिधाम् । चतुर्मूर्तिः स्तुतस्तेन प्रेषयामास तां श्रियम् । सा चास्मै प्रददौ विद्यां प्रययौ च पुनर्हरिम् । धातेत्युक्तोऽनिरुद्धस्तु प्रद्युम्नस्तु द्युनामकः । वासुदेवः प्रसविता सर्वस्य प्रसवाद्विभुः । संकर्षणो विष्णुनामा प्रणेतृत्वाद्बलादपि ।

चतूरूपं परं विष्णुं राजानौ प्रथसप्रथौ । भरद्वाजो वसिष्ठश्च ध्यात्वाऽविन्दन् परात्परम् । यजनीयो यजुर्नामा विष्णुः संकर्षणाभिधः । जीवानां स्कन्दनादेव स्कन्नः प्रद्युम्न उच्यते । प्रथमो वासुदेवस्तु देवयानोऽनिरुद्धकः । प्राप्यो देवैर्यतो नित्यमनिरुद्धाभिधो हरिः। तस्मादेवं चतुर्मूर्तेः स्तुतिसन्तोषिताद्धरेः । आजहार भरद्वाजो रूपं नारायणाभिधम् । तद्बृहन्नामकं विष्णोश्चातुरात्म्यात्समुद्गतम् । भरद्वाजमुपागम्य प्रादान्मोक्षवरं परम् । चतुर्मुर्तिः स भगवानग्निरित्यभिधीयते ।

अग्रचत्वात् सर्वभूतानामेवं चत्वार एव ते । अविन्दंस्तं चतुर्मूर्तिं साक्षान्नारायणं प्रभुम् । गुहायां संस्थितमपि ह्यतीव हितमस्य च । सर्वज्ञत्वाद्यज्ञनाम्नो विष्णोस्तेजः परं हि तत् । तस्मादेव चतुर्मूर्तेः सूरिप्रा यत्वहेतुतः । सूर्यनाम्नोऽहरन्घर्मनामानं तं नृसिंहकम् । घर्षणात् सर्वलोकस्य नृसिंहो घर्म उच्यते । निर्गत्य स चतुर्मूर्तेर्विप्रक्षत्राभिसंस्तुतात् ।

प्रथादीनां चतुर्णां च पुरुषार्थचतुष्टयम् । दत्वा जगाम भगवान् स्वकीयां तनुमेव च । वसिष्ठाच्च भरद्वाजाद्धोत्रध्वर्य्वोर्नृपौ तु तौ । यथेष्टसिद्धिं संप्राप्तौ सम्यगिष्टाज्जनार्दनात्' इत्याद्यृग्वेदसंहितायाम् ।

यस्य प्रथ इति नाम स च हविर्नाम्नो विष्णोर्हविर्यत् अयत् । अटो लोपेनांतर्णीतणिच्त्वेन अयापयदित्यर्थः । एवं सप्रथ इति यस्य नामाऽसौ । हविर्यदिति पृथक्सम्बन्धः । आचक्रे आकारयामास । अविन्दन्ते ते अविन्दन्नित्यध्यात्माधिदैवतयोरुभयत्रापि भगवन्तमविन्दन्नित्यर्थः । देवयानं गुहा यदिति वचनात् ।

'चतुःशिखण्डां तु रमां द्विरूपो भगवान्हरिः । परमानन्दरूपत्वात्सुपर्ण इति नामकः । रमयामास तस्यां च निषण्णः सर्वदैव सः । एक एव च विष्णुः स प्रविष्टः क्षीरसागरम् । सर्वं पश्यत्यसौ देवः पूर्णाकुण्ठेन चेतसा । परिपक्वेन मनसाऽपश्यमित्याह तं त्वजः । मातेव व्यञ्जकत्वात्तं प्राणस्थं वाक्सरस्वती । लिहते लिह्यत इव प्राणस्थेन तु सा सदा । स्वयं तु भगवान् विष्णुर्वाक्पतेर्ब्रह्मणोऽपि हि । नित्यः पिता स्वतन्त्रश्च नास्य माता पिताऽपि च' इत्यादि च ॥ ६ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्य विरचिते श्रीमन्महैतरेयोपनिषद्भाष्ये तृतीयप्रघट्टके प्रथमोऽध्यायः ॥ ३ ॥ १ ॥

पिता च माता च पुत्रश्च प्रजननं च तदप्येतदृषिणोक्तम् ॥ अदितिर्माता स पिता स पुत्र इति स य एवमेतां संहिता वेद सन्धीयते प्रजया पशुभिर्यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेति सर्वमायुरेति ॥६॥ **इत्यैतरेयोपनिषत्सु तृतीयारण्यके प्रथमोऽध्यायः ॥३॥१॥**

।।ॐ।। 'गृहस्याच्छादनादीनां मध्यवंशो यथाऽश्रयः । तथेन्द्रियाभिमान्यादिदेवानां वायुराश्रयः। तेषु सर्वेषु भगवान्बहुरूपो हरिः स्थितः। विष्णुनामाऽक्षरेष्वेवमन्येष्वपि तदर्थतः । प्राणनामाऽपि भगवान्प्राणस्थश्चोष्मसु स्थितः । ऊष्मनामा समर्थत्वात्स एव भगवान्हरिः । पूर्णत्वादात्मनामाऽसौ प्रतिमात्वादमुष्य तु । सङ्घात आत्मशब्दोक्तो ह्यस्थिश्चास्थिनामकः। अस्थिस्थितो हरिः स्पर्शसंस्थितः स्पर्शनामकः । स्पर्शहेतुत्वतः स्पर्शनामा स भगवान्हरिः। मज्जासुस्थः स मज्जाख्यो मदं जनयतीति ह । स एव स्वरसंस्थश्च स्वराख्यः स्वरतेः प्रभुः । प्रमाणं सारयेद्यस्मान्मांसाख्यो मांससंस्थितः । लोहिताख्यो रक्तवर्णो लोहितस्थो जनार्दनः ।

अस्थिस्थान्येव रूपाणि पर्वस्वपि हरेर्यतः । तत एव विभक्तानि संख्या तेषां पृथङ् न तत् । तस्मात्सप्तशतान्येव देहे विंशच्च तस्य हि । रूपाणि विष्णोर्भागे तु षष्ठ्युत्तरशतत्रयम् । तान्येव विष्णो रूपाणि वत्सराहस्सु सर्वशः। अहर्नामा च भगवानहार्यत्वात्प्रकीर्तितः । अहोभिः समसङ्ख्यानि यस्मादध्यात्मगानि तु । रूपाणि विष्णोस्तेनायमहस्संमान उच्यते । पूर्णदर्शनशक्तित्वाच्चक्षुर्मय उदीरितः । तादृक्श्रवणशक्तित्वात्तथा श्रोत्रमयः स्मृतः। छन्दोमयः सत्यकामो मन्तृवक्तृबलात्मकः। एवं विद्वांस्तस्य रूपाण्याप्नोति ज्ञानपुत्रवान्। पीयमानं शमाप्नोति प्राप्याहर्नामकं हरिम्।। १ ।।

।।हरिः ॐ।। प्राणो वंश इति स्थविरः शाकल्यस्तद्यथा शालवंशे सर्वेऽन्ये वंशाः समाहिताः स्युरेवमस्मिन्प्राणे चक्षुः श्रोत्रं मनो वागिन्द्रियाणि शरीरं सर्व आत्मा समाहितस्तस्यैतस्यात्मनः प्राण ऊष्मरूपमस्थीनि स्पर्शरूपं मज्जानः स्वररूपं मांसं लोहितमित्येतदन्यच्चतुर्थमन्तस्था रूपमिति ह स्माऽह ह्रस्वो माण्डूकेयः ।। त्रयं त्वेव न एतत् प्रोक्तं तस्यैतस्य त्रयस्यास्थां मज्ज्ञां पर्वणामिति त्रीणीतः षष्टि शतानि त्रीणीतस्तानि सप्तविंशतिशतानि भवन्ति ।। सप्त च वै शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहोरात्राः स एषोऽहः संमानश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयश्छन्दोमयो मनोमयो वाङ्मय आत्मा स य एवमेतमहः संमानं चक्षुर्मयं श्रोत्रमयं छन्दोमयं मनोमयं वाङ्मयमात्मानं वेदाह्नां सायुज्यं सरूपतां सलोकतामश्नुते पुत्री पशुमान्भवति सर्वमायुरेति ।। १ ।।

एवमुक्तप्रकारेण तस्य ह्यक्षरनामकम् । अशीत्युत्तरसाहस्ररूपं वर्णेषु संस्थितम् । विष्णुनाम्नोऽथवाऽन्येषु पञ्चाशत्सङ्ख्यकेष्वपि। तावत्सङ्ख्यानि देहेषु पृथङ्ज्ज्ञास्थिपर्वसु । रूपाणि विष्णोस्तावन्ति चेष्टकानि पृथक्पृथक् । अर्कस्थितबृहत्याख्यरूपाण्यह्नां च सर्वशः। सम्पादकानि तान्येव तान्यक्षरमितानि च । अस्थ्यादिस्थितरूपाणि तान्युपास्य विमुच्यते' इति च।

तस्यैतस्यात्मनस्तस्य शरीराख्यस्यात्मनो य आत्मा आदानादिकर्ता तस्य परमात्मन एतस्य । अस्थ्नां मज्ज्ञां पर्वणां च मिलितानामपि विंशोत्तरसप्तशतत्वोक्तेस्तत्स्थविष्णुरूपाण्येवोच्यन्त इति सिद्धम् । अस्थ्यादीन्येव चेदशीत्युत्तरसहस्राणि सन्ति हि । ष्ण्ष्णुरित्येतानि विष्णुनामगतानि यूष्माक्षरसन्धिनामकानि तद्गतभगवद्रूपाणि मुख्यतस्तन्नामकानि।

'अहार्यत्वादहर्नामा रात्रिनामा रतिप्रदः । सन्धानात्सन्धिनामाऽसौ स्वयं नारायणः प्रभुः । सन्ध्यूष्माक्षरगाण्यस्य विष्णो रूपाणि सर्वशः । सन्ध्यारात्रिदिवास्थानि साशीतिकसहस्रकम् । तान्येवास्थिषु मज्जासु पर्वस्वपि च सर्वशः । परज्ञानात्तु पर्वाणि विष्णो रूपाणि तानि हि । अस्थानान्मदनाच्चैव ह्यस्थिमज्जाभिधानि च । व्यक्तिर्मज्जासु तस्यैव प्राणो मज्जासु संस्थितः । मज्जैव रेतो भवति रेतसिस्थो विशेषतः । प्राणस्तेन हि तद्रेतोयुक्तं प्राणेन सर्वदा । यदि प्राणो न तद्रेतो न गर्भत्वं व्रजेत्क्वचित्। विशेषप्राणसम्बन्धवर्जितान्यत एव हि । न मांसादीनि गर्भत्वं यान्त्यतः स हि रेतसि। विशेषेण स्थितः प्राणः प्राणे चैव विशेषतः। स्थितो नारायणो देवस्तस्मान्मज्जासु च स्थितः' इति च ।

अथ कौण्ठरव्यः। त्रीणि षष्टिशतान्यक्षराणां त्रीणि षष्टिशतान्यूष्मणां त्रीणि षष्टिशतानि सन्धीनां ॥ यान्यक्षराण्यवोचामाहानि तानि यान् ऊष्मणोऽवोचाम रात्रयस्ता यान् सन्धीनवोचामाहोरात्राणां ते सन्धय इत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मं ॥ यान्यक्षराण्यधिदैवतमवोचामस्थीनि तान्यध्यात्मं ॥ यानूष्मणोऽधिदैवतमवोचाम मज्जानस्तेऽध्यात्ममेष ह वै संप्रति प्राणो यन्मज्जैतद्रेतो न ह वा ऋते प्राणाद् रेतः सिच्यते यद् वा ऋते प्राणाद् रेतः सिच्येत ॥

मज्जास्वधिकसन्निधानज्ञापनार्थमिदं वचनम् । अशीत्युत्तरसहस्र-वर्णानामभावाच्च तत्स्थविष्णुरूपाण्येव तत्सङ्ख्यानीति सिद्धम् । अर्के निलीनत्वेनादृश्यत्वेन स्थिता भगवत्प्रादुर्भावा अर्कलिनः । त एव शरीरे स्थित्वासहस्रं बृहतीः सम्पादयन्ति । वाक्प्रेरकत्वाद्विष्णुनामार्थवत्त्वादेव च बृहतीसहस्रस्य तद्देवताश्चैतान्येवाशीत्युत्तरसहस्ररूपाणि एतान्येवाहःप्रवर्तकानि च । अहःशब्देन यज्ञो दिवसश्चोभावप्यभिप्रेतौ । 'यज्ञानां दिवसानां च साशीतिकसहस्रकैः । विष्णुः प्रवर्तको रूपैर्बृहत्युक्थस्य चाञ्जसा । बृहत्युक्थेन वाच्यानि रूपाण्येतान्यधीशितुरि'ति च ॥ २ ॥

संसारबाधितैः प्राप्यो बाध्वो वायुरुदाहृतः । स हि मोक्षप्रदो विष्णोराज्ञया स उवाच ह । सर्वदेहाभिमानी तु शरीरपुरुषः शिवः । सर्ववर्णाभिमानी च शेषोऽसौ च्छान्दसः पुमान् । सर्ववेदाभिमान्येव गरुडो वेदपूरुषः । संवत्सराभिमानी तु ब्रह्मैव हि महापुमान् । सारः शिवस्यानिरुद्धनामा देहस्थितो हरिः । अ इत्याक्रियते यस्माद्वासुदेवो ह्यकारकः । शेषस्य सारः सविभुर्ब्रह्माख्यो

पूयेन्न सम्भवेद् यान् सन्धीनधिदैवतमवोचाम पर्वाणि तान्यध्यात्मं । तस्यैतस्य त्रयस्यास्थ्नां मज्ज्ञां पर्वणामिति ॥ पञ्चेतश्चत्वारिंशच्छतानि पञ्चेतस्तदशीतिसहस्रं भवत्यशीतिसहस्रं वा अर्कलिनो बृहतीरहरभिसम्पादयन्ति ॥ स एषोऽक्षरसंमानश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयश्छन्दोमयो मनोमयो वाङ्मय आत्मा स य एवमेतमक्षरसंमानं चक्षुर्मयं श्रोत्रमयं छन्दोमयं मनोमयं वाङ्मयमात्मानं वेदाक्षराणां सायुज्यं सरूपतां सलोकतामश्नुते पुत्री पशुमान् भवति सर्वमायुरेति ॥ २ ॥

चत्वारः पुरुषा इति बाध्वः शरीरपुरुषश्छन्दःपुरुषो वेदपुरुषो महापुरुष इति । शरीरपुरुष इति यमवोचाम स य एवायं दैहिक आत्मा । तस्य योऽयमशरीरः प्रज्ञात्मा स रसः ॥ छन्दः पुरुष इति यमवोचामाक्षरसमाम्नाय एव । तस्यैतस्याकारो रसः । वेदपुरुष इति यमवोचाम येन वेदान् वेद ॥ ऋग्वेदं यजुर्वेदं सामवेदं । तस्यैतस्य ब्रह्मा रसस्तस्माद् ब्रह्माणं ब्रह्मिष्ठं कुर्वीत ॥ यो यज्ञस्योल्बणं पशयेत् । महापुरुष इति

ज्ञानबृंहणात् । सङ्कर्षणाख्यस्तु हरिः सारः स गरुडस्य च। ब्रह्मर्त्विक्संस्थितश्चासौ तस्माद् ब्रह्मिष्ठमेव हि । कुर्याद् ब्रह्मर्त्विजं तस्मिन्विशेषेण स्थितो हरिः । ब्रह्मणः सारभूतस्तु प्रद्युम्नो भगवान्हरिः । स एवादित्यसंस्थश्च स ह्यादिर्जगतो विभुः। ततश्च सर्वभूतेषु जीवानां विनियामकः । स एवादित्यगो विष्णुर्यः प्रद्युम्नाभिधो हरिः । स एव सर्वदेहेषु चानिरुद्धतनुः स्थितः । सङ्कर्षणो वासुदेव इत्येकः स चतुर्विधः। प्रतिपूरुषमेतस्मात्स्थितो विष्णुर्नियामकः ।

आदित्यादिषु च स्थित्वा द्योतकोऽसौ प्रति प्रति। स चेतनतमत्वाद्धि चित्रमित्यभिधीयते। मुख्यत्वात्सर्वदेवानामननादीशितृत्वतः। कर्तृत्वादप्यनीकं स उदैत्सूर्यस्थितो हरिः। ज्ञानदत्वाच्च देवानां चक्षुरेनेन दर्शनात् । आपूरयत्सर्वलोकान्प्रकाशेन जनार्दनः। आदानात्सर्वजीवानामत्तृत्वात्प्रलयेऽपि च । आत्मेत्युक्तः स भगवान् जगतः स्थावरस्य च ।

एवं चतुर्विधो विष्णुः संहितादेवता यदा। ज्ञायते पूर्ववर्णस्य रूपं नारायणाभिधम् । प्रादुर्भावाः समस्ताश्च चरमार्णस्य देवताः । तदा तु संहितां सम्यङ्मन्येऽहं संधितामिति। आह वायुरिमं विष्णुं बृहत्युक्थस्य देवताम् । महाव्रताख्यस्तोत्रस्य चेष्टकानां च देवताम्। एतमेवाखिलजगव्द्याप्तं पूर्णगुणात्मकम् । संसवसद्रतिदातृत्वाद्ब्रह्मा संवत्सराभिधः। नियामकः स

यमवोचाम संवत्सर एव प्रध्वंसयन्नन्यानि भूतान्यैक्या भावयन्नन्यानि। तस्यैतस्यासावादित्यो रसः ॥

स यश्चायमशरीरः प्रज्ञात्मा यश्चासावादित्य एकमेतदिति विद्यात् तस्मात् पुरुषं पुरुषं प्रत्यादित्यो भवति ॥ तदप्येतदृषिणोक्तं चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ॥ आ प्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च। इयेतामनुविधां संहितां सन्धीयमानां मन्य इति ह स्माऽह बाध्व एतां ह्येव बह्वृचा महत्युक्थे मीमांसंत एतमग्नावध्वर्यव एतं महाव्रते छन्दोगा एतमस्यामेतं दिव्येतं वायावेतमाकाश एतमप्स्वेतमोषधीष्वेतं वनस्पतिष्वेतं चन्द्रमस्येतं नक्षत्रेष्वेतं सर्वेषु भूतेष्वेतमेव ब्रह्मेत्याचक्षते ॥ स [illegible] संवत्सरसंमानश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयश्छन्दोमयो

जीवानां सर्वेषां प्रभुरीश्वर: । अनन्तमूर्तिर्ब्रह्माऽसावनन्तजगदास्थित: । नियामकस्तस्य विष्णुस्तावद्रूपेषु संस्थित: । तत्संवत्सरसंमान: स विष्णु: परमेश्वर: ॥ ३ ॥

य एनं वक्त्ययोग्येभ्यो योऽथ चैनं महाव्रते । कर्मण्याचार्यतोऽन्यस्य शंसेत पितृतोऽथवा । महाव्रतेन स्तोत्रेण स्तुवीतैनमथापि वा । महाव्रते चितिं वाऽपिकुर्यान्नास्य फलं श्रुते: । सुकृतस्य फलं चैव नासौ सम्यगवाप्स्यति। प्रत्यक्षज्ञानिनोऽप्येतदानन्दह्रासकृद्भवेत् । प्रत्यक्षज्ञानिनो मोक्षो न कथञ्चिद्धि हीयते । आचार्यमेव तं विद्याद्गुणैर्य: स्वात्मनोऽधिक: । गुणाधिकस्य तेनैव शंसनादि न दुष्यति । अयोग्यस्योपदेशे तु कृते हौत्रादिकेऽपि वा । प्रायश्चित्तार्थमेतत्तु शंसीत शतवारकम् । अन्यथा मानुषेष्वेव जायते न दिवं व्रजेत् । योग्या अस्याश्च विद्याया देवा ऋषय एव च । एकदेशज्ञानयोग्या मानुषा उत्तमा यदि ।

कर्मसञ्चयवेत्तारं त्यजेन्नारायणं हि य: । प्रीत्यैकदेशसंस्थत्वात्सखायमिति चोदितम् । न विद्याया: फलं तस्य श्रुतं च नरकावहम् । नैव प्राप्नोति सुकृतं सन्त्यागात्परमात्मन: । मुख्यत्यागो हरेरेष यन्नास्तीति वदेदमुम् । तत्समं वाऽधिकं वाऽपि ब्रूयादैक्यमथापि वा । ऐश्वर्यादिगुणानां वा ह्रासं नास्तित्वमेव वा । तत्प्रसादं विना मोक्षं ब्रूयाद्वा कस्यचित्क्वचित् ।

ऐक्यं वा ब्रह्मशर्वादेर्मुक्तावैक्यमथापि वा । व्यत्यासं चावताराणां जीवाभेदममुष्य वा । भेदज्ञानं तद्गुणानां तेन वाऽथ मिथोऽपि वा । तथैव

मनोमयो वाङ्मय आत्मा । स य एवमेतं संवत्सरसम्मानं चक्षुर्मयं श्रोत्रमयं छन्दोमयं मनोमयं वाङ्मयमात्मानं परस्मै शंसति ॥३॥

दुग्धदोहा अस्य वेदा भवन्ति न तस्यानूक्ते भागोऽस्ति न वेद सुकृतस्य पन्थानमिति । तदप्येतदृषिणोक्तं ॥ यस्तित्याज सचिविदं सखायं न तस्य वाच्यपि भागो अस्ति । यदीं श्रुणोत्यलकं श्रुणोति न हि प्रवेद सुकृतस्य पन्थाम् । इति ॥ न

तत्क्रियाणां च तद्रूपाणामथापि वा । असाम्यदर्शनं वाऽपि तद्गुणानां परस्परम् । देहदेहिविभेदं च तस्मिन्नवयवेषु वा । परस्परं भेददृष्टिं तेन वा कुत्रचित्क्वचित् । दोषसंसर्गमस्यापि स्वतः परत एव वा । अज्ञानतो ज्ञानतो वा निर्देहत्वममुष्य च । तद्देहस्य प्राकृतत्वमचिदानन्ददेहताम् । प्रादुर्भावेष्वपि विभोर्देहत्यागोद्भवादिकम् । अज्ञानदुःखासामर्थ्यपारवश्यादिकं तथा। अतद्वशत्वं कस्यापि कदाचित्क्वचिदप्युत । परिमाणं बलादेर्वा तस्य विष्णोर्महात्मनः । भेदाभेददृशिर्वाऽस्य जीवैर्वा स्वगुणादिभिः। तर्कैस्तस्यापलापो वा तत्र रक्तेन चेतसा । त्यागानामेवमुक्तानां तर्काद्यैः साधनं तथा । अचिन्त्यविभवेऽप्यस्मिन्नसम्भवनिरूपणम् । स एव मुख्यतस्त्यागो वासुदेवस्य कीर्तितः ।

रमाब्रह्मादिकानां च तारतम्यानभिज्ञता । संशयश्चोक्ततत्त्वेषु जगन्मिथ्यात्वदर्शनम् । अस्मृतिर्वासुदेवस्य तद्भक्तानां च निन्दनम् । द्वितीय एष त्यागस्तु विष्णोरेव प्रकीर्तितः ।

निषिद्धकर्मकरणं विहितस्यच वर्जनम् । त्यागस्तृतीयो हि हरेश्चतुर्थोऽयोग्यपूरुषे । उपदेशः केशवस्य यथाशास्त्रोदितक्रमात् । आचार्यपित्रोरन्यत्र तथैव च महाव्रते । हौत्रोद्गात्राध्वर्यवाणि त्याग एवं चतुर्विधः ।

त्यागद्वयात्तु प्रथमात्प्राप्यतेऽन्धं तमः क्रमात् । तृतीयान्निरयप्राप्तिश्चतुर्थान्न दिवं व्रजेत् । उपदिष्टेऽपि यस्तत्त्वे संशयं कुरुते पुमान् । सोऽन्धंतमो व्रजेदन्यो निरयायैव गच्छति । स एव भगवान् विष्णुरेतैर्दोषैर्विना यदि । ज्ञायते मुक्तिदः साक्षान्नात्र कार्या विचारणा । यदि ज्ञानं नातिपक्वं सरागं च मनो भवेत् । तदा स्वर्गादिलोकाप्तिः संशयश्चेत्क्वचित्क्वचित् । आवृत्तिरेव संसारे यावन्निःसंशयो भवेत् । पुनरावृत्तिहीनं तु तमोऽन्धं मुक्तिरेव च । पूर्वं तु निःसुखं तत्र निर्दुःखं चापरं मतम् । निश्शेषगुणहीनं च पूर्वं निर्दोषकं परम् । विमिश्रगतयस्त्वन्याः पुनरावृत्तिसंयुताः । असुरा देवता मर्त्या योग्या एतेषु च

तस्यानूक्ते भागोऽस्ति न वेद सुकृतस्य पन्थानमित्येतत्तदुक्तं भवति ॥ तस्मादेवं विद्वान्न

क्रमात् । न च तेषां सङ्करोऽस्ति यथायोग्या हि तद्गतिः । मानुषेषूत्तमा मुक्तिमधमा निरयं तथा । आप्नुवन्ति मनुष्येषु मध्यमाः सृतिभागिनः ।

नियमोऽयं नान्यथा स्यादच्छिद्रत्वं यथा भवेत् । दोषेऽथवा गुणे वाऽपि तदा दैत्याः सुरा अपि । स्वां स्वां गतिं समायान्ति तावत्संसारभागिनः । अच्छिद्रत्वं नैव सर्वैः कदाचित्प्राप्यते यतः । सृष्टिस्थितिलयादीनां नोच्छेदस्तेन कुत्रचित् । तस्माद्दोषान्प्रहायैव विष्णुं सर्वोत्तमोत्तमम् । जानीयात्तेन मुक्तिः स्यादपरोक्षदृशेरनु ।

सूर्यमण्डलगो विष्णुर्देहे चक्षुषि संस्थितः । अनिरुद्धश्च हृदये न च भेदोऽनयोः क्वचित् । अन्येषामपि रूपाणामिति विद्याद्विचक्षणः । द्विरूपः स यदा विष्णुरपगच्छति देहतः । तदैव दुर्निमित्तानि जायन्ते नान्यदा क्वचित् । तस्मात्तेषां दर्शने तु कर्तव्यं पारलौकिकम् । सर्वमेव जपेच्चैव यदन्तीत्यादिका ऋचः ।

ऋग्भिः षड्भिर्वायुरेव पवमानादिना मतः । स्तूयते सोऽङ्गनेतृत्वाद् अग्निरित्यभिधीयते । परस्य ब्रह्मणो विष्णोर्ज्ञापनाख्यप्रसूतिभिः । वायुः पुनाति यल्लोकान्सविता तेन कथ्यते । पवित्रं नाम साक्षात्तत्परं ब्रह्म जनार्दनः । प्रसादयित्वा तं विष्णुं तेन लोकान्पुनात्यसुः । ज्ञानाख्यप्रसवेनापि स्वयं वायुः पुनात्ययम् । प्राणाग्नेरर्चिषो देहे विततास्तेषु केशवः । अर्चिष्मान्विततो नित्यं वायुस्तेन पुनात्ययम् । यत्र ब्रह्मेति षड्भिश्च प्रार्थनीयः स मारुतः । मोचयित्वैव संसाराद्विष्णोर्लोके कृधीति च । आदित्प्रत्नस्येति विष्णुः स्तुत्यो

परस्मा अग्निं चिनुयान्न परस्मै महाव्रतेन स्तुवीत न परस्मा एतदहः शंसेत्कामं पित्रे वाऽऽचार्याय वा शंसेत् । आत्मन एवास्य तत्कृतं भवति ॥

स यश्चायमशरीरः प्रज्ञात्मा यश्चासावादित्य एकमेतदित्यवोचाम ॥ तौ यत्र विहीयेते चन्द्रमा इवाऽऽदित्यो दृश्यते न रश्मयः प्रादुर्भवन्ति लोहिनी द्यौर्भवति यथा मञ्जिष्ठाः व्यस्तः पायुः काककुलायगन्धिकमस्य शिरो वायति ॥ संपरेतोऽस्याऽत्मा न चिरमिव जीविष्यतीति विद्यात् । स यत् करणीयं मन्येत तत् कुर्वीत ॥ यदन्ति यच्च

वैकुण्ठलोकगः । आदित्यमण्डलस्थश्च साक्षान्नारायणः प्रभुः । उद्वयं त्विितिमन्त्रेण स्तुत्यो वायोरपीश्वरः ।

अपमृत्युभयं तस्य यदन्तीत्यृग्जपाद्व्रजेत् । कालमृत्युर्यदि भवेत्तथा जन्मादिकं भयम् । अन्याभिः कर्मतः पूतो यत्र ब्रह्मेति वैष्णवम् । लोकं व्रजेत्तथाऽन्याभ्यां विष्णुर्मोक्षसुखप्रदः । इष्टप्रदानशीलत्वादिन्दुर्वायुः स एव च । सोमः सौम्यस्वरूपत्वात्पवमानश्च पावनात् । विष्णुः पुरातनत्वात्तु प्रत्नो रेतो महारतिः । देवत्रा देव एवाऽसौ सर्वदेवेश्वरो यतः । सूर्यश्च सूरिभिः प्राप्यो नित्यानन्दो रमापतिः ।

देशतः कालतश्चैव गुणतश्चापि पूर्तितः । अत इत्युच्यते विष्णुः सन्ततो ह्यत उच्यते । तृतीयवर्णोऽतिशये यतस्तेनातिरेव वा । अत इत्युच्यते विष्णुः सम्यक्श्रुत्याद्यशक्यतः । पूर्णत्वात् भगवान्विष्णुरश्रुतत्वादिनोदितः । अन्तस्थः सर्वजीवानां पूर्णत्वात्पुरुषाभिधः । समः स सर्वरूपेषु सर्वजीवनियामकः । इति विद्यात्परं विष्णुं मुच्यते तेन संसृतेः' इत्यादि च ।

दूरक इति सप्त जपेत् । आदित् प्रत्नस्य रेतस इत्येका ।। यत्र ब्रह्मा पवमानेति षळुद्वयं तमसस्परीत्येका ।

अथापि यत्र च्छिद्र इवाऽदित्यो दृश्यते रथनाभिरिवाभिख्यायेत ।। च्छिद्रां वा च्छायां पश्येत्तदप्येवमेव विद्यादथाप्यादर्शे वोदके वा जिह्मशिरसं वाऽशिरसं वाऽऽत्मानं पश्येद्विपर्यस्ते वा कन्याके जिह्मे न वा दृश्येयातां तदप्येवमेव विद्यादथाप्यपिधायाक्षिणी उपेक्षेत तद्यथा वटरकाणि संपतन्तीव दृश्यन्ते ।। तानि यदा न पश्येत्तदप्येवमेव विद्यादथाप्यपिधाय कर्णा उपश्रृणुयात्स एषोऽग्नेरिव प्रज्वलतो रथस्येवोपब्दिस्तं यदा न श्रृणुयात् तदप्येवमेव विद्यादथापि यत्र नील इवाग्निर्दृश्यते यथा मयूरग्रीवा ।। मेघे वा विद्युतं पश्येन्मेघे वा विद्युतं न पशयेन्महामेघे वा मरीचीरिव पश्येत तदप्येवमेव विद्यादथापि यत्र भूमिं ज्वलन्तीमिव पश्येत तदप्येवमेव विद्यादिति प्रत्यक्षदर्शनानि । अथ स्वप्नाः ।।

पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति स एनं हन्ति वराह एनं हन्ति मर्कट एनमास्कन्दयत्याशु

शरीरपुरुषादीनां प्राप्यत्वात्तदुपास्यत्वात्तेषां नियामकत्वेन तेभ्योऽप्युत्तमत्वेन तेषु स्थितत्वाच्च तेषां सार इत्युच्यते भगवान् । यदीं एव अलकं अरकं यत्किञ्चिच्छृणोति तत्सर्वमरतिरूपान्धतमः प्राप्तिकारणमेव तस्य भवति । तत्र हि सर्वरत्यभावो रतिविरुद्धदुःखं च पूर्णम् । परस्मै शंसनामात्रादरतिरेवेत्यतः प्रस्तुते चतुर्थत्यागेन तस्य वाच्यपि भागो अस्ति। न हि प्रवेद सुकृतस्य पन्थामिति दोषद्वयमेवेत्यवधारयति । न तस्यानूक्ते भागोऽस्ति न वेद सुकृतस्य पन्थानमित्येतत्तदुक्तं भवतीति। अलकं श्रृणोतीति त्यागद्वयस्य मुख्यतस्तृतीयस्यापि नरकं श्रृणोतीति किञ्चिद्भवति । तौ यदाऽस्माच्छरीराद्विहीयेते तदैवैतानि निमित्तानि पश्यन्तीति नियमः । न च तदा पश्यत्येवेति ।

वासेन रमयतीति वासरं विष्णुर्ज्योतिः। 'यत्र ब्रह्मा वेदवाक्यं व्याचक्षाणो मखैर्यजन् । सोमेन च सुतेनेशमास्ते लोके हरेर्हि सः' इति स्कान्दे । ग्राव्णा सोमविषये सोमेनेष्ट्वा महीयते तेनैव विष्णुप्रीत्या स्वस्यानन्दं जनयन् । स्वरानन्दरूपो विष्णुः । दिवो देव्या अवरोधनं तस्याः परिवारभूताः सर्वदेव्यः द्यौर्नाम वायुपत्नी । अजनयो मरुतो वक्षणाभ्यो दिव आवक्षणाभ्य इत्यादेः । यह्वतीः स्यन्दमानाः । 'सर्वेष्टद जगत्प्राण मामादाय परिस्रव । यत्रासौ भगवान्विष्णुस्त्वं हि मोक्षप्रदः सदा' इति च । 'इन्दुरिष्टप्रदत्वाद्यो वायुरादाय गच्छति । इन्द्रनाम्नः केशवस्य समीपं मुक्तमञ्जसा' इति च । अनन्यहेतुकं साक्षाद्भगवद्भक्तिरूपकम् । 'सुखमानन्द इत्युक्तो मोदो भोगनिमित्तकः। प्रमोदस्तद्विशेषोत्थो मुन्नामात्यल्पभोगतः' इत्यृग्वेदसंहितायाम् ।

तमसः सकाशात् उद्गता वयमुत्तरं सर्वोत्तमं विष्णवाख्यं ज्योतिः परिपश्न्तस्तमेव देवत्रा देवं देवविषयेऽपि देवमगन्म। तदेवज्योतिष्ट्वेनोत्तरत्वेन

वायुरेनं प्रवहति सुवर्णं खादित्वाऽपगिरति मध्वश्नाति बिसानि भक्षयत्येकपुण्डरीकं धारयति ॥ खरैर्वराहैर्युक्तैर्याति कृष्णां धेनुं कृष्णवत्सां नलदमाली दक्षिणामुखो

च पश्यन्त इति दर्शने इत्थं भावविधानार्थं पूर्वम् । तथैवासौ भगवान् उत्तमज्योतिः । न राजादिष्विवाविद्यमानभक्तिमात्रमिदमिति ज्ञापयितुमगन्म ज्योतिरुत्तममिति पुनर्वचनम् ।

'अर्चिषोंऽशा वर्तुलास्तु नाम्ना वटरकाः स्मृताः' इति शब्दनिर्णये । 'बृहत्तमं मधु यदि सहापूपं प्रभक्षयेत्। स्वप्ने तस्याचिरान्मृत्यू रक्ताब्जे वा शिरोधृत' इति ब्रह्माण्डे ।

'रात्र्यास्तु देवता दुर्गा दुःस्वप्ने सा प्रपूजिता । पायसेन हरेन्मृत्युं रात्रिसूक्तादकालिकम् । यदि कालिकमृत्युः स्यात्पदं सा परमं नयेत् । सहैव विष्णुना भक्तं विष्णोस्तद्वेदिनं तथा । रतिदत्वात्परो विष्णुर्मुख्यतो रात्रिरुच्यते । तदाश्रयत्वाद्दुर्गाऽपि रात्रिरित्यभिधीयते । स्त्रीरूपः स परो विष्णुः पायसेष्टो हि मोक्षदः । तस्मादुभौ सहैवेज्यौ भक्त्या दुःस्वप्नदर्शने । बहुभिर्नयनैर्विष्णुर्बहुधेदं ददर्श ह। आयन्सर्वेषु लोकेषु धृतास्तेनैव हि श्रियः। नीचानुच्चांश्च जीवान्स ब्रह्मादीनुर्वपूरयत् । ज्ञानेन बाधते ज्ञानं स्वसारं स्वं तथाऽकरोत् । उष आख्यं शुक्लवर्णं प्रमदारूपमेव च । तमश्चापाकरोत्येव तदा सूर्यादिषु स्थितः। स नः स्वामी यदुदरे यमनाद्यामनामके। अविक्ष्महि वयं सर्वे वृक्षे यद्वत्पतत्रिणः। श्येनाख्यास्तु सुखीनत्वादासमन्तात्सुरोत्तमाः । पद्वन्तो मानुषाश्चैव पादमात्रप्रयायिनः। ग्रामाख्या बहुलत्वात्तु दैत्या एव प्रकीर्तिताः। अर्थिनस्तु कृतार्थत्वान्मुक्ता एव श्रुताः श्रुतौ । ऊरीकृतप्रमाणत्वादूर्म्यः स भगवान् हरिः। वृकास्तेनैव निर्याप्या वृकाः क्रूरत्वतोऽसुराः। तत्स्वभावाश्च वृक्याः स्युः स्तेनास्तत्र महासुराः। ब्रह्मस्तेना यतस्ते हि नित्यमैकात्म्यवेदिनः । विष्णुः सुखतरश्चैव भक्तानां भवति प्रभुः। कृष्णं व्यक्तं तमोऽज्ञानमज्ञानां पेशलं हि तत् । तद्यातयत्पृणमिव भगवान्पुरुषोत्तमः। स एव चोषाः कथितः

व्राजयति ॥ स यद्येतेषां किञ्चित्पश्येदुपोष्य पायसं स्थालीपाकं श्रपयित्वा रात्रीसूक्तेन प्रत्यृचं हुत्वाऽन्येनान्नेन ब्राह्मणान् भोजयित्वा चरुं स्वयं प्राश्नीयात् स योऽतोश्रुतोऽगतोऽमतोऽनतोऽदृष्टोऽविज्ञातोऽनादिष्टः ॥

प्रकाशत्वाज्जनार्दनः । जयिनः स्तोममिव च ब्राह्मणाय यथा च गाः । उपाकरं तथा स्तोमं तवाहं तद्वृणीष्व च । द्यौरिति ज्ञानमुद्दिष्टं तव्द्यङ्ञ्चत्वाज्जनार्दनः । दुहिता दिव इत्युक्त एवमर्थेन पूज्यते ।

रात्रीसूक्तेन भगवान्साक्षान्नारायणः प्रभुः । तत्सन्निधानाद्दुर्गाया एषोऽर्थ उपचारतः । एवं स्तुतस्तथैवेष्टो भगवान्मोक्षदो भवेत् । यदन्तीत्याद्यृचः सर्वा अपि दुःस्वप्नदर्शने । जप्या एव विशेषोऽयं होमो दुःस्वप्नदर्शने । परोक्षज्ञानिनो विष्णुरापरोक्ष्यं व्रजेत्त्वरन् । अपरोक्षदृशः प्रीतः सुखाधिक्यं करोत्यजः । मुक्तस्य द्विविधैस्तस्माज्जपो योगश्च सर्वथा । कर्तव्यो न्यासिभी रात्रीसूक्तं जप्यं त्रिशोऽञ्जसा' इत्यैतरेयसंहितायाम् ॥ ४ ॥

अथ सर्ववाग्विषया विद्योच्यते । विष्णुशब्दार्थत्वात्सर्ववाचाम् । पूर्वोक्ता अपि सर्ववागुपनिषद एव । तथापि मुख्यत एव सर्ववाग्विषयत्वाद्वक्ष्यमाणामेव सर्वस्यै वाच उपनिषदिति सर्वेऽप्याचक्षते । 'पृथिव्यादिस्थितो विष्णुः पृथिव्याद्यभिधानवान् । स्पर्शादीनां देवताऽसौ क्रमेणैव प्रकीर्तितः । तस्य विष्णोरयं देहो वीणा साक्षात्प्रकीर्तिता । दैवी वीणा ततः सेयं लोकसिद्धा तु मानुषी । ब्रह्मादिदेहान्यो वेद विष्णोर्वीणेति भक्तितः । विद्यापूर्णसुखः स स्याद्भूमिपूरितकीर्तिमान् ।

विद्याधिक्यार्थमेवैतां वाक्सारामप्यृचं जपेत् । ध्यात्वा नारायणं देवं स्त्रीरूपं वाचि संस्थितम् । ओष्ठा पिधानेत्येषा ह्यृक्सारो वाचः प्रकीर्तितः ।

श्रोता मन्ता द्रष्टाऽऽदेष्टा घोष्टा विज्ञाता प्रज्ञाता सर्वेषां भूतानामन्तरपुरुषः स म आत्मेति विद्यात् ॥ ४ ॥

अथ खल्वियं सर्वस्यै वाच उपनिषत्सर्वा ह्येवेमाः सर्वस्यै वाच उपनिषदः । इमां त्वेवाऽऽचक्षते ॥ पृथिव्या रूपं स्पर्शा अन्तरिक्षस्योष्माणो दिवः स्वरा अग्नेरूपं स्पर्शा वायोरुष्माण अदित्यस्य स्वरा ऋग्वेदस्य रूपं स्पर्शा यजुर्वेदस्योष्माणः सामवेदस्य स्वराश्चक्षुषो रूपं स्पर्शाः ॥ श्रोत्रस्योष्माणो मनसः स्वराः प्राणस्य रूपं

विष्णोर्हि वाचि संस्थस्यैवोष्ठावेतौ पिधानवत् । कुलीति चोक्तो भगवान्प्रलीनाशेषकुत्सितः । पाति सर्वं विशिष्टश्च सर्वस्मादित्यतः पविः । सर्ववागीश्वरो विष्णुः स्त्रीरूपो मां सुवादयेदि'ति च। नेत्युपमार्थे । ओष्ठावपिधानवदस्येति। न च विष्णोरन्या सर्वस्या वाच ईशाना। स हि मुख्यतः सर्वेश्वरः। तस्यैवप्रस्तुतत्वाद्वक्ष्यमाणत्वाच्च । 'श्रियः पतिर्यज्ञपतिर्जगत्पतिर्गिरां पतिर्लोकपतिर्धरापतिः' इति भागवते । 'यो वाचि तिष्ठन् वाचोऽन्तरो यं वाङ्न वेद' इत्यादि श्रुतिश्च। स्त्रीलिङ्गत्वं देवतेत्यादिवदपि युज्यते । स्त्रीरूपत्वाच्च ॥५॥

संवत्सर इति विशेषणाद्विरिञ्च एवात्र प्रजापतिः । 'ब्रह्मा विश्वः कतमः स्वयम्भूः प्रजापतिः संवत्सर' इत्यादि श्रुतेः। 'श्रान्तो ब्रह्मा सर्ववेदैः स्तुत्वा नारायणं प्रभुम्। तेनैव सम्यक्सन्धाय दार्ढ्यं देहस्य सोऽकरोत्। सन्धानात् संहितेत्युक्तो विष्णुरेव सनातनः। विष्णुनाम्निणशब्देन विष्णोर्बलमुदीर्यते ।

'स्पर्शा अपानस्योष्माणो व्यानस्य स्वरा ॥ अथ खल्वियं दैवी वीणा भवति तदनुकृतिरसौ मानुषी वीणा भवति ॥ यथाऽस्याः शिर एवममुष्याः शिरो यथाऽस्या उदरमेवममुष्या अंभणं यथाऽस्यै जिह्वैवममुष्यै वादनं ॥ यथाऽस्यास्तन्त्रय एवममुष्या अङ्गुलयो यथाऽस्याः स्वरा एवममुष्याः स्वरा यथाऽस्याः स्पर्शा एवममुष्याः स्पर्शा यथा ह्येवेयं शब्दवती तर्द्मवत्येवमसौ शब्दवती तर्द्मवती ॥ यथा ह्येवेयं लोमशेन चर्मणा पिहिता भवत्येवमसौ लोमशेन चर्मणा पिहिता लोमशेन ह स्म वै चर्मणा पुरा वीणा अपिदधति स यो हैतां दैवीं वीणां वेद ॥ श्रुतवदनो भवति भूमिप्राऽस्यकीर्तिर्भवति यत्र क्व चाऽर्या वाचो भाषन्ते विदुरेनं तत्राथातो वाग्रसो यस्यां संसद्यधीयानो वा भाषमाणो वा न विरुरुचुषेत ॥ तत्रैतामृचं जपेत् ओष्ठापिधाना न कुली दन्तैः परि वृता पविः ॥ सर्वस्यै वाच ईशाना चारु मामिह वादयेदिति वाग्रसः ॥ ५ ॥

अथ हास्मा एतत् कृष्णहारीतो वाग्ब्राह्मणमिवोपोदाहरति ॥ प्रजापतिः प्रजः सृष्ट्वा व्यस्रंसत संवत्सरः स च्छन्दोभिरात्मानं समदधात् यच्छन्दोभिरात्मानं

ण इत्याक्रियमाणत्वाण्णकारोऽस्य बलं मतम् । विष्णुनाम्नि षकारेण रमाब्रह्मेशपूर्विणः । प्रणेतृताऽखिलस्यैव विष्णोरुक्ता तथात्मता । आततत्वं सर्वगुणैर्देशतः कालतस्तथा । आत्मशब्दोदितं तच्च षशब्देनाभिधीयते । ष इत्याक्रियमाणत्वं प्रणेतृत्वं च पूर्णता । विष्णोः षकार इत्युक्तावीत्युक्तस्य विशिष्टता । अन्त्यस्थित उकारस्तु ताच्छील्यादि हरेर्वदेत् । एवं विशिष्टप्राणत्वमाततत्वं च सर्वतः । विशिष्टं च बलं विष्णोः सर्वस्माच्छीलमित्यपि । उदितं विष्णुशब्देन तस्मादृक्संहितामनु । वर्णद्वयसमायोगे ष्णुशब्दस्यार्थमेव तु । विष्णोः प्राणत्वमात्मत्वं बलं चैवात्र वेत्ति यः । स एव विष्णोर्बलवित्तथा प्राणत्वविद्भवेत् । स एव मुक्तः संसारान्नित्यायुष्मान्भविष्यति ।

संहितासहितत्वेन यदृचो धीमहे वयम् । वेदानन्यान्पुराणं वा तेन विष्णुपदोदितः । अवाप्तो भगवान्स्यान्नस्तन्नामार्था यतोऽखिलाः । इत्याहुर्ऋषयः सर्वे किमन्याध्ययनाद्भवेत् । यज्ञैर्वेत्यृषयोऽप्यन्ये कावषेया वदन्ति हि । मौनेन विष्णुशब्दार्थं ध्यायन्तो वाचमेव वा । जुहुमो विष्णुनामाख्यां जपन्तो मन्त्रमेव वा । नमस्कारसमायुक्तं जुहुमः प्राणमत्र हि । किमन्यैर्बहुभिः कार्यैरेतस्यैवाधिकत्वतः । एतदर्थानुसन्धानपूर्वं वेदानथापि वा । अधीमहे यजामो वा नान्यथा तु कथञ्चन । एष एव हि सर्वेषां वेदानामर्थ ईरितः । विष्णुनामोदितो योऽर्थस्तव्द्याख्याऽन्यद्वचोऽखिलम् । एवं विशिष्टप्राणात्म - बलाद्यखिलसद्गुणैः । पूर्णस्वभावः सर्वेषां वचसामर्थ ईरितः ।

समदधात् तस्मात् संहिता ॥ तस्यै वा एतस्यै संहितायै णकारो बलं षकारः प्राण आत्मा स यो हैतौ णकारषकारावनुसंहितमृचो वेद ॥ सबलां सप्राणां संहितां वेदायुष्यमिति विद्यात्स यदि विचिकित्सेत्सणकारं ब्रवाणी ँ३ ॥ अणकाराँ ३ इति सणकारमेव ब्रूयात् सषकार ब्रवाणीं३ अषकाराँ ३ इति ॥ सषकारमेव ब्रूयात् ते यद्वयमनुसंहितमृचोऽधीमहे ॥ यच्च माणहूकेयीयमध्यायं प्रबूमस्तेन नो णकारषकारावुपाप्ताविति ह स्माऽह ह्रस्वो माण्डूकेयोऽथ यद्वयमनुसंहितमृचोऽधीमहे यच्च माण्डूकेयीयमध्यायं प्रब्रूमस्तेन नो

संहिताख्यानि विष्णोस्तु रूपाण्येतानि सर्वशः । अन्यविद्यास्वशिष्यस्य न ब्रूयात्प्रथमं क्वचित् । व्याख्यानशक्तिहीनाय नैव ब्रूयात्कथञ्चन । वैष्णवाय सुवृत्ताय मेधाश्रद्धायुताय च। गुरोः शुश्रूषकायैव ब्रूयादित्यनुशासनं' इति च।

य एतेन णइतिशब्देनाक्रियमाणं विष्णोः पूर्णबलं षशब्देनाक्रियमाणं देशतः कालतो गुणतश्चाततत्वं च सर्वां संहितामनु तदर्थत्वेन वेद। अक्षरद्वयसंयोगं रूपया संहितयैतदेव सर्वत्रोच्यत इति, स सम्पूर्णबलं सर्वप्रणेतृत्वशक्त्यादियुक्तं विष्णुं वेद । अथेत्यादिका अपि संहितारूपा एव। पदवर्णयोः पृथगनभिव्याहारात् । तस्मात्सर्वशब्दा विष्णुनामव्याख्यान-रूपा एव। यद्वयं संहितायुक्तत्त्वेनर्चोऽधीमहे तेनास्माकं णशब्दषशब्दार्थरूपो विष्णुरुपात्तः । तव्द्याख्यानत्वात्सर्ववाचाम् । वीत्युपसर्गत्वादुकारस्य च ताच्छील्यार्थत्वात् उक्तार्थविशेषणरूपत्वेन प्रसिद्धत्वान्न पृथक्तयोर्व्याख्यानमत्र कृतम् । ऋच इति सर्ववाचामुपलक्षणम् । अतः सर्ववेदादिशब्दोदितः सर्वगुणपरिपूर्णो भगवान्नारायण इति सिद्धम्।

सर्वैश्च वैदिकपदैरपि लोकशब्दै
र्मेघाग्निवारिधितलादिरवैश्च सर्वैः ।
एकोऽभिधेयपरिपूर्णगुणः प्रियोऽलं
नारायणो मम सदैव सुतुष्टिमेतु ॥६॥

णकारषकारावुपाप्ताविति ह स्माऽह स्थविरः शाकल्य एतद्ध स्म वै तद्विद्वांस अहुर्ऋषयः कावषेयाः किमर्था वयमध्येष्यामहे किमर्था वयं यक्ष्यामहे ॥ वाचि हि प्राणं जुहुमः। प्राणे वा वाचं यो ह्येव प्रभवः स एवाप्ययः । ता एताः संहिता नानन्तेवासिने प्रब्रूयान्नासंवत्सरवासिने नाप्रवक्र इत्याचार्या आचार्याः ॥ ६ ॥

इत्यैतरेयोपनिषत्सु तृतीयारण्यके द्वितीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ २ ॥

॥ इति तृतीयारण्यकं सम्पूर्णम् ॥ ३ ॥

यस्य त्रीण्युदितानि वेदवचने रूपाणि दिव्यान्यलं
बट्तद्दर्शतमित्थमेव निहितं देवस्य भर्गो महत् ।
वायो रामवचोनयं प्रथमकं पृक्षो द्वितीयं वपु-
र्मध्वो यत्तु तृतीयकं कृतमिदं भाष्यं हि तेन प्रभौ ॥

'हनुशब्दो ज्ञानवाची हनूमान्मतिशब्दितः ।
रामस्य स्वृतरूपस्य वाचस्तेनानयन्त हि ।
भृतमो भीम इत्युक्तो वाचो मा मातरः स्मृताः ।
ऋगाद्या इतिहासं च पुराणं पञ्चरात्रकम् ।
प्रोक्ताः सप्तशिवास्तत्र शयो भीमस्ततः स्मृतः ।
मध्वित्यानन्द उद्दिष्टो वेति तीर्थमुदाहृतम् ।
मध्व आनन्दतीर्थः स्यात्तृतीया मारुतींतनुः ।
इति सूक्तगतं रूपत्रयमेतन्महात्मनः ।
यो वेद वेदवित्स स्यात्तत्त्ववित्तत्प्रसादतः' इति च ।

'साधको रामवाक्यानां तत्समीपगतः सदा ।
हनूमान्प्रथमो ज्ञेयो भीमस्तु भहुभुक्पितोः ।
पृतनाक्षयकारी च द्वितीयस्तु तृतीयकः ।
पूर्णप्रज्ञस्तथानन्दतीर्थनामा प्रकीर्तितः ।
दशेति सर्वमुद्दिष्टं सर्वं पूर्णमिहोच्यते ।
प्रज्ञा प्रमतिरुद्दिष्टा पूर्णप्रज्ञस्ततः स्मृतः ।
आसमन्तात्पतित्वे तु गूढं कलियुगे हरिम् ।
असत्यमप्रतिष्ठं च जगदेतदनीश्वरम् ।
वदद्भिर्गूहितं सन्तं तृतीयोऽसुर्मथायति ।
येन विष्णोर्हि वर्पाख्यान्गुणानज्ञासिषुः परान् ।

ईशानासः सूरयश्च निगूढान्निर्गुणोक्तिभिः ।
त्रेतायां द्वापरे चैव कलौ चैते क्रमात्त्रयः ।
एतेषां परमो विष्णुर्नेता सर्वेश्वरेश्वरः ।
स्वयम्भुब्रह्मसंज्ञोऽसौ परस्मै ब्रह्मणे नमः' इति च ॥

पूर्णागण्यगुणोदारधाम्ने नित्याय वेधसे ॥
अमन्दानन्दसान्द्राय प्रेयसे विष्णवे नमः ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते
श्रीमन्महैतरेयोपनिषद्भाष्ये तृतीयप्रघट्टके द्वितीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ २ ॥
॥ तृतीयप्रघट्टकः सम्पूर्णः ॥

॥ ऐतरेयोपनिषद्भाष्यं सम्पूर्णम् ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम्

छान्दोग्योपनिषद्भाष्यम्

॥ ॐ ॥ अत्युद्रिक्तविदोषसत्सुखमहाज्ञानैकतानप्रभा-
सर्वप्राभवशक्तिभोगबलसत्सारात्मदिव्याकृतिम् ।
सृष्टिस्थाननिरोधनित्यनियतिज्ञानप्रकाशावृति-
ध्वान्तामोक्षविमोक्षदं हरिमजं नित्यं सदोपास्महे ॥१॥

हयग्रीवमुखोद्गीर्णगीर्भिर्देवी रमापतिम् । अस्तुवद्विस्तृतगुणं भोगिप्रस्तरशायिनम् ॥ ओमितिनामकमक्षरं सर्वसन्निहितत्वादेतत् । उच्चत्वाद् गीतत्वात् सर्वस्थानत्वाच्चोद्गीथं भगवन्तमुपासीत । उक्तं च महासंहितायाम् । 'हयग्रीवोद्गीतवाक्यैः रमा देवी रमापतिम् । ओमित्येतन्मुखैर्देवमस्तुवत् सामवेदगैः'इति । 'ॐनामानमुपासीत तदर्थगुणपूर्वकम् । ओतत्वादवनान्माना-दधिकोच्चत्वकारणात् । आनन्दादोजसश्चैव भरणादोमुदाहृतः' इति समन्वये । 'ओतमस्मिन् जगत्सर्वमत्युच्चश्चाखिलैर्गुणैः । इत्योमिति सदोपास्यः सोऽक्षरः पुरुषोत्तमः । उच्चत्वाद्गीयमानत्वात् स्थानादुद्गीथउच्यते । ॐ मित्येनं समुद्दिश्य

॥ श्री छान्दोग्योपनिषत् ॥

॥ हरिः ॐ ॥ आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथो बलमिन्द्रियाणि च सर्वाणि सर्वं ब्रह्मौपनिषदं माहं ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकरोदनिराकरणमस्त्वनिराकरणं मे अस्तु तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु ते मयि सन्तु ॥ ॐ शान्तिश्शान्तिश्शान्तिः ॥

ह्युद्गाता गायति स्फुटम् । विष्णोरोमितिनाम्नोऽस्य व्याख्यानमधिकोच्चता । अकारेणाधिकं प्रोक्तमुकारेणोच्चमुच्यते । तथा मितं सर्ववेदैर्मकारेणाभिधीयते। अधिकोच्चमितिज्ञातमोमित्यस्यार्थ ईरितः (१) । तदेतत्परमत्वं तु यथाक्रममुदीर्यते। देवतानुक्रमज्ञाश्च विष्णोः परमताविदः । एकान्तिनस्ते विज्ञेया यथाक्रमपरास्तथा । अस्मादसावुच्च इति क्रमस्यान्तगतं हरिम् । एकमेव तु ये विद्युस्ते ह्येकान्तिन ईरिताः । एवं यथाक्रमज्ञाश्च सदैकान्तपरायणाः । प्रविशन्ति परं देवं नारायणमनामयम् । उच्चक्रमान्तगत्वेन कुर्युः पूजां हरेः सदा । लक्ष्म्यादेः क्रमशः पूजां ज्ञात्वा भागवता इति । स्वतन्त्रपूज्यताबुध्या न दद्युः किञ्च कस्यचित् । ब्रह्माद्या मनुसंज्ञा ये वर्णत्वेनोदिताः श्रुतौ । मानवाख्याश्च मुनयस्तान्यजन्ति न चेतरान् । पितृत्वेन गुरुत्वेन साक्षाद्भागवतत्वतः । अपभ्रष्टा अदेवाश्च ब्रह्माद्याख्यायुता अपि । देवसंज्ञाश्च दीनत्वात्पूजयेयुर्न तान्कचित् । यद्भागवतबुध्यैव दत्तं ब्रह्मादयः सुराः । वैदिकाः प्रतिगृह्णीयुरपभ्रष्टास्तथेतरत् । यथाक्रमपरिज्ञानादेकान्तित्वाच्च केवलम् । अच्छिद्रत्वाच्च नियतो मोक्षोऽन्यत्तु विडम्बनम् । विष्णौ भक्तिर्विशेषेण मोक्षावाप्तौ हि कारणम् । तद्भक्तेषु क्रमेणैव रमाद्येषु त्वनन्तरम् । तृतीयमपि वैराग्यं न चान्यन्मोक्षकारणम् एतत्साधनताहेतोस्तदन्यद्धि विधीयते । अतोऽन्यत्सर्वकृच्चापि गच्छेदेवाधरं तमः । अस्मिन्सुनिष्ठितो नित्यं मोक्ष्येवान्योज्झकोऽपि सन् । अतस्तेषां क्रमं वक्ष्ये देवानां यः श्रुतौ श्रुतः ।

पृथिवी सर्वभूतेभ्यः सदा सर्वगुणैर्वरा । रसः सारो वरश्चेति शब्दा एकार्थवाचकाः । पृथिव्या वरुणः श्रेष्ठस्तस्मादोषधिदेवता । सोमस्तस्मात्तु पुरुषो रुद्रो यत्पौंस्यदेवता। तस्मात्सरस्वती वाग्घि श्रेष्ठाऽस्या ऋक्स्वरूपिणी। सैव श्रेष्ठा ततो वायुर्वरिष्ठस्सामनामकः। समत्वात्सर्वभूतेषु साम साम्नां च

ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतोमिति ह्युद्गायति तस्योपव्याख्यानम् ॥१॥ एषां भूतानां पृथिवी रसः। पृथिव्या आपो रसोऽपामोषधयो रसः । ओषधीनां पुरुषो रसः। पुरुषस्य वाग्रसो वाच ऋग्रसः । ऋचः साम रसः। साम्न उद्गीथो रसः । स एष रसानां

देवता। ततः श्रेष्ठतमो विष्णुः श्रेष्ठश्रेष्ठतमः सदा। श्रेष्ठाच्छ्रेष्ठतमाच्चापि परमात्परमो विभुः। परमर्धियुतत्वाच्च पराध्र्य इति कीर्तितः' इति सारनिर्णये।

अतिशयेन परमर्धिगुणः परमः पराध्र्यः। उत्तमेभ्योऽप्यतिपरमोत्तमोत्तमो रसानां रसतमः परमः पराध्र्यः। रसानां सकाशादपि परमपराध्र्यरसतम इत्यर्थः। प्राणादीनां भूतादिभ्यः श्रेष्ठत्ववदस्य श्रेष्ठत्वं न भवति किन्तु महान्विशेष इति ज्ञापयितुं रसानां रसतम इत्यादि बहुविशेषणं।

भूतेभ्यः पृथिव्या रसत्वं, तेभ्यो वरुणस्य रसतरत्वं, सोमस्य रसतमत्वं, रुद्रस्य परमरसतमत्वं, वाचः परमपररसतमत्वं, प्राणस्य परमपरार्धरसतमत्वं। अयं तु भगवान् प्राणादपि परमपरार्धरसतममात्रो न भवति। किन्तु प्राणस्यापि रसभूताया रमाया अपि परमपराध्र्यरसतमः। अस्मादप्यतिशयेन परमित्यसंख्यागोचरत्वेन परार्धेन ज्ञेयं हि पराध्र्यम्। ऋग्रूपाया वाचः पृथक्परत्वाङ्गीकारेऽपि भूतेभ्यः प्राणस्य परमपरार्धरसतमत्वमेव। न तु परमपरार्धिरसतमत्वम्। परस्मादप्यासमन्तादृद्धं हि परार्धम्। तेन असङ्ख्यागोचरत्वेन ज्ञेयं पराध्र्यं। परार्धोत्तमं परार्धि। तेनासङ्ख्यागोचरत्वेन ज्ञेयं पराध्र्यमित्यतः परार्धित्वं श्रियो भवति। श्रियोऽपि पराध्र्यो भगवान्। अतो रसानां रसतमः परमः पराध्र्यः।(२)

पृथिव्याः सोमवरुणयोश्चौषध्यब्देवतात्वेन रुद्रस्य च लिङ्गदेवतात्वेन प्रसिद्धेः ऋगादीनामेव विमर्शः क्रियते कतमा कतमर्गित्यादिना। तज्ज्ञानस्य विशिष्टफलत्वाच्च। वाचश्च सरस्वतीत्वेन प्रसिद्धेर्वागृचोरैक्याच्च न विमर्शः कृतः। 'विशेषात्प्राणसंयुक्ता वागृगित्यभिधीयते। ऋ गताविति धातोर्हि ऋक्त्वं सर्गाभिमानिनी। विशेषसंयोगहीना यदा सैव सरस्वती। तदा तस्यावरा सैव प्राणसंयोगिनी मता। प्राणयोगवियोगाभ्यां सैषैकापि विभिद्यते। वागेवर्क्तच्छ्रुतौ प्रोक्ता प्राणः सामेति कीर्तितः। अक्षयाद्गतिरूपत्वात् अक्षेषु

रसतमः परमः पराध्र्योऽष्टमो य उद्गीथः ॥२॥ कतमा कतमर्क्कतमत्कतमत्साम कतमः उद्गीथ इति विमृष्टं भवति। वागेव ऋक् प्राणः सामोमित्येतदक्षरमुद्गीथः ॥३॥ तद्वा

रमणादपि । अक्षरं भगवान्विष्णुरोमित्युच्चत्वहेतुतः । इतिशब्दोऽन्यथाभाव-निवृत्त्यर्थ उदाहृतः । एवमत्युच्च एवासौ सर्वदैतद्धृदि स्थितः । उद्गीयमान उद्गीथो भगवान्पुरुषोत्तमः ।(३)

तस्मादोमित्यनुज्ञानं कुर्वन्त्येते जनाः सदा । त्वदुक्तं तत्तथा कुर्याद्भगवानेव केशवः । इत्यभिप्रायतः शब्दः प्रवृत्तः स पुरातनैः । तदेतदज्ञैस्तु जनैः स्वानुज्ञेति प्रतीयते । ओमित्ययं पूर्णवाची समृद्धिर्ह्योमितीरिता । समृद्धस्ते हि कामोऽयमित्यनुज्ञाऽथवा भवेत् । अतस्समृद्धिवाची स्याद्धरेरोंशब्द ईरितः । इति वा दीयतेऽनुज्ञा हरिस्तव समृद्धिदः । वाक्प्राणौ दम्पती चापि संसृज्येते जनार्दने । मुक्तौ तु तत्प्रसादेन संसृज्यन्ते ततः परे । तद्द्वारेणैव साक्षात्तु प्राणः संसृज्यते हरौ ।(४)

तेनैव विष्णुनेयं च त्रयीविद्या प्रवर्तते । ओमित्युक्त्वा हि तद्व्याख्या सर्वैर्मन्त्रैः प्रवर्तते । ॐ नामकस्य पूजार्थं विष्णोरेव सदैव हि । महिम्ना सारभूतेन विष्णुना ज्ञोऽज्ञ एव च । कुरुतः कर्म (७) नाज्ञस्य मुक्तिर्ज्ञस्य भवेत्तु सा । स्वयोग्यं तु परिज्ञानं यत्तस्योपनिषत्स्मृतम् । अक्षरं भगवान् विष्णुस्तस्योपप्रणवः स्मृतः । उपाख्या तु तव्द्याख्येत्येवमाह श्रुतिः परा' इति तार्तीये । 'परर्धं परमादुच्चं परार्धं तु ततोऽधिकम् । ततोऽधिकं परार्धिः स्यात्परार्ध्यमिति तत्परम् । परतः परमाच्चैव परार्धो वायुरीरितः । परार्धिनी

एतन्मिथुनं यद्वाक्च प्राणश्च ऋक्च साम च । तदेतन्मिथुनमोमित्येतस्मिन्नक्षरे संसृज्यते ॥४॥ यदा वै मिथुनौ समागच्छत आपयतो वै तावन्योन्यस्य काममापयिता ह वै कामानां भवति य एत देवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्ते ॥५॥ तद्वा एतदनुज्ञाक्षरं यद्धि किञ्चानुजानात्योमित्येव तदाह । एष उ एव समृद्धिर्यदनुज्ञा । समर्धयिता ह वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्ते ॥६॥ तेनेयं त्रयीविद्या वर्तत ओमित्याश्रावयत्योमिति शँसत्योमित्युद्गायत्येतस्यैवाक्षरस्यापचित्यै महिम्ना रसेन तेनोभौ कुरुतो यश्चैतदेवंवेद यश्च न वेद ॥७॥ नाना तु विद्या चाविद्या च यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति खल्वेतस्यैवाक्षरस्योपव्याख्यानं

श्रीरुद्दिष्टा पराध्र्यो भगवान् हरिः' इति शब्दनिर्णये (८) ॥ **खं० १॥**

उद्गीथाख्यस्य विष्णोर्विशिष्टप्रतिमा वायुरेव । अतस्तस्य सर्वोत्तमत्वज्ञानपूर्वकं तस्मिंस्ततोऽप्युत्तमत्वेनोपासित एव भगवान् सम्यक् फलं ददातीति दर्शयति । 'वायौ मुख्यधिया' इति च भगवद्वचनम् । 'यस्माद्वायौ स्मृतो विष्णुर्वायोर्मुख्यतयाऽखिलात् । स्वस्य मुख्यतया तस्मात्परां तुष्टिं गमिष्यति । अतो विचार्य सकलैर्देवैः प्राणे जनार्दनः । उपासितो दैत्यजयकारणात्पापवर्जिते । वायुपुत्रं च नासिक्यमग्निं वागात्मकं तथा । सोमं श्रोत्रात्मकं चैव सूर्यं चक्षुःस्वरूपिणम् । रुद्रं मनःस्वरूपं च शेषं चाहंस्वरूपिणम् । चित्तात्मकं च गरुडं पापेन विविधुः सुरान् । असुरास्तैर्यतो विद्धास्तस्मात्ते दोषयोगिनः । मुख्यवायौ यदा देवाः शरीरस्थे च सूर्यगे । विष्णुमुद्गीथनामानं तदा तं च विदध्वसुः । यदा विदध्वसुः प्राणं विध्वस्तास्ते तदाऽसुराः । अखन्याश्मानमेवाप्य लोष्टो विध्वंसते यथा । प्रतिमां प्रेयसीं प्राप्य विष्णोः प्राणं तथाऽसुराः । तस्मादादित्यसंस्थे वा शरीरस्थेऽपि चानिले । बलज्ञानात्मके दिव्याकृतिमत्युज्ज्वलात्मनि । सर्वदेवोत्तमे विष्णुमुपासीत ततोऽधिकम् । अस्योपासनया देवास्सर्वनामानि भेजिरे । इन्द्रो बृहस्पतिः शम्भुरित्याद्याः प्राणगा यतः । प्राणस्य नामशब्दाश्च मुख्यतो विष्णुसंस्थिताः' इति प्रध्याने । 'उद्गीथाख्यं परं विष्णुमुपास्त्याऽजह्रुरञ्जसा । तथापि प्राण एवासौ प्रीतिमागादुपासितः' इति च । 'प्राणं प्राप्यैव विध्वस्ता यथा सर्वेऽसुरास्तथा । तदुपासकस्य यश्चापि

भवत्यथ ह यएवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासीत तस्येतरैः प्राणैरुपव्याख्यानं भवति ॥ ८ ॥ **खं० १॥**

देवासुरा ह वै यत्र संयेतिर उभये प्राजापत्यास्तद्ध देवा उद्गीथमाजह्रुः । अनेनैनानभिभविष्याम इति ॥ १ ॥ ते ह नासिक्यं प्राणमुद्गीथमुपासांचक्रिरे तँ हासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात् तेनोभयं जिघ्रति सुरभि च दुर्गन्धि च पाप्मना ह्येष विद्धः ॥ २ ॥

प्रतीपं दातुमिच्छति' इति च । 'एवं विदित्वा संसारान्मुक्तिमेष्यत्यसशयाम् । विष्णुमप्यन्ततो वेत्ति प्राणवेत्ता यतः स्फुटम् । वीति विष्णुः समुद्दिष्टो विशिष्टत्वात्तु सर्वतः । आददात्येव तं प्राणवेत्ताऽन्ते तत्प्रसादतः । प्राणात्परं तु ये विष्णुं जीवांश्चैवावरांस्ततः । ये विदुस्ते विदुः प्राणं नान्यथा तु कथञ्चन' इति च । 'प्राण उद्गीथ इत्याद्या नाम ब्रह्मादिकास्तथा । सप्तम्यर्थाः समुद्दिष्टाः सप्तसु प्रथमा यतः । प्राणमुद्गीथमित्याद्या द्वितीया सप्तमी मता' इति च ॥ **खं० २** ॥

अथ ह वाचमुद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे । ताँ्ह हासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तयोभयं वदति सत्यं चानृतं च । पाप्मना ह्येषा विद्धा ॥ ३ ॥ अथ ह चक्षुरुद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे । तद्धासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयं पश्यति दर्शनीयं चादर्शनीयं च । पाप्मना ह्येतद्विद्धम् ॥४॥ अथ ह श्रोत्रमुद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे तद्धासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयँ् श्रृणोति श्रवणीयं चाश्रवणीयं च । पाप्मना ह्येतद्विद्धम् ॥ ५ ॥ अथ ह मनउद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे । तद्धासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयं सङ्कल्पयते सङ्कल्पनीयं चासङ्कल्पनीयं च । पाप्मना ह्येतद्विद्धम् ॥६॥ अय ह य एवायं मुख्यप्राणस्तमुद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे । तँ् हासुरा ऋत्वा विदध्वसुर्यथाऽश्मानमाखणमृत्वा विध्वँ्सेतैवम् ॥७॥ यथाश्मानमाखणमृत्वा विध्वँ्सत एवं हैव स विध्वँ्सते य एवं विदि पापं कामयते यश्चैनमभिदासति स एषोऽश्माखणः ॥ ८ ॥ नैवैतेन सुरभि न दुर्गन्धि विजानाति । अपहतपात्मा ह्येषः । तेन यदश्नाति यत्पिबति तेनेतरान् प्राणानवति । एतमु एवान्ततो वित्त्वोत्क्रामति व्याददात्येवान्तत इति ॥९॥ तँ् हाङ्गिरा उद्गीथमुपासाञ्चक्रे । एतमु एवाङ्गिरसं मन्यन्तेऽङ्गानां यद्रसस्तेन ॥१०॥ तँ् ह बृहस्पतिरुद्गीथमुपासाञ्चक्रे । एतमु एव बृहस्पतिं मन्यन्ते । वाग्घि बृहती तस्या एष पतिस्तेन ॥ ११॥ तँ् हायास्य उद्गीथमुपासाञ्चक्रे । एतमु एवायास्यं मन्यन्ते । आस्याद्यदयते तेन ॥ १२ ॥ तं ह बको दाल्भ्यो विदाञ्चकार । स ह नैमिशीयानामुद्गाता बभूव । स ह स्मैभ्यः कामानागायति ॥ १३ ॥ आगाता ह वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्ते । इत्यध्यात्मम् ॥ १४ ॥ **खं० २** ॥

आदित्यसंस्थितो नित्यं प्राणस्तपति नापरः। प्रकाशनं च तपनं काष्ठवत्सूर्यगं भवेत्। सूर्यमण्डलगो वायुरुदयास्तमयोज्झितः। अपि प्रजाभ्य उद्यंश्चैवोद्गायति जनार्दनम्। आदित्यमण्डलस्थश्च सर्व प्राणिगतस्तथा। वायुस्समान एवायमुष्णोऽसावपि च स्फुटम्। तस्मादस्मिन्नमुष्मिन्वाप्युद्गीथाख्य जनार्दनम्। उपासीत विमोक्षाय सर्वकामाप्तये तथा' इति च। केशवः स्वः स्वतन्त्रत्वात्तद्रतेर्मारुतः स्वरः। शरीरस्थश्च सूर्यस्थः प्रतिप्रत्या समन्ततः। मां प्रतीत्यतएवासौ प्रत्यास्वर उदाहृतः।

प्राणाद्यास्त्रिविधाः पञ्चप्रधानो वायुरेव च। मुख्यपञ्चकरूपस्सन्गारुडो मध्यपञ्चकः। अवमः पञ्चकस्त्वन्ये प्राणाद्यस्तस्य सूनवः। इति त्रेद्या विभागोऽयं विभागोऽन्यश्चतुर्थकः। प्राणापानौ शेषविन्द्रौ तथोदानसमानकौ। रुद्रेन्द्रौ तत्परः श्रेष्ठो वायुर्व्यान उदाहृतः। तस्मिन्नुद्गीथनामानमुपासीत हरिं परम्। योऽसौ व्यानगतो विष्णुः स वागृक्सामगः सदा। उद्गीथे च स एवैकस्तस्माद्व्यानाद्धि तक्रियाः। उद्गीथनामा भगवान् स्थितो व्यानादिपञ्चके। वीर्यवत्कर्मकृत्तस्माद् व्यान एव ह्युदाहृतः। तस्माद्व्यानगतं विष्णुमुपासीतैव नित्यशः। यद्यप्येको हि भगवान् सर्वदा सर्ववस्तुगः। अनूनोद्रिक्तमहिमो निर्विशेषस्सदैव च। तथापि तत्क्रियाभेदान्नामरूपादिकं पृथक्। उच्यते ह्यपृथक्त्वेऽपि पूर्णैश्वर्यैकहेतुतः। अविशेषोऽपि भगवान् सर्वशक्तित्वहेतुतः। विशेषहेतुकं सर्वं करोत्यविकृतः सदा।

अथाधिदैवतं। य एवासौ तपति तमुद्गीथमुपासीत। उद्यन्वा तेन एष प्रजाभ्य उद्गायति। उद्यंस्तमोभयमपहन्ति। अपहन्ता ह वै उभयस्य तमसो भवति य एवं वेद ॥ १ ॥ समान उ एवायं चासौ च। उष्णोऽयमुष्णोऽसौ। स्वर इतीममाचक्षते। स्वर इति प्रत्यास्वर इत्यमुं। तस्माद्वा एतमिमममुं चोद्गीथमुपासीत ॥ २ ॥ अथ खलु व्यानमेवोद्गीथमुपासीत। यद्वै प्राणिति स प्राणो, यदपानिति सोऽपानोऽथ यः प्राणापानयोः सन्धिः स व्यानो, यो व्यानः सा वाक्, तस्मादप्राणन्ननपानन् वाचमभिव्याहरति। या वाक् सर्क्, तस्मादप्राणन्ननपानन् ऋचमभिव्याहरति। यर्क् तत्

उद्गीथाक्षरगं चैव प्राणादिषु च संस्थितम् । आशीः समृद्धिहेतुष्वप्यखिलेषु व्यवस्थितम् । एकमेव 'हरिं वेद यः स सर्वेष्टमाप्नुयात्' इति च । 'उच्छब्दवाच्याः प्राणाद्या वागाद्या गीरितीरिताः । अन्नाद्या स्थमिति प्रोक्तास्तेषूद्गीथो हरिः स्थितः' इति च । आत्मानं परमात्मानमन्ततः सर्वोत्तमत्वेन सर्वत्रोपसृत्य ॥ **खं० ३**॥

स्वरतेस्तु स्वरो विष्णुस्तद्रतेर्वायुरुच्यते । वायुस्वरे स्वरं विष्णुमोमाख्यं समुपासिरे । देवास्तेनामृतं प्राप्ता मुक्त्याख्यं मृत्युवर्जिताः । मारणात्

साम । तस्मादप्राणन्ननपानन् साम गायति । यत्साम स उद्गीथः । तस्मादप्राणन्ननपानन् उद्गायति ॥३॥ अतो यान्यन्यानि वीर्यवन्ति कर्माणि यथाग्नेर्मन्थनमाजेः सरणं दृढस्य धनुष आयमनमप्राणन्ननपानंस्तानि करोत्येतस्य हेतोर्व्यानमेवोद्गीथमुपासीत ॥४॥ अथ खलूद्गीथाक्षराण्युपासीतोद्गीथ इति प्राण एवोत्प्राणेन ह्युत्तिष्ठति वाग्गीर्वाचो हि गिर इत्याचक्षतेऽन्नं थमन्ने हीदं सर्वं स्थितं द्यौरेवोदन्तरिक्षं गीः पृथिवी थमादित्य एवोद्वायुर्गीरग्निस्थं सामवेदएवोद्यजुर्वेदो गीर्ऋग्वेदस्थं दुग्धेऽस्मै वाग्दोहं यो वाचो दोहोऽन्नवानन्नादो भवति य एतान्येवं विद्वानुद्गीथाक्षराण्युपास्त उद्गीथ इति ॥ ५ ॥ अथ खल्वाशीः समृद्धिरुपसरणानीत्युपासीत येन साम्ना स्तोष्यन्त्स्यात्तत्सामोपधावेद्यस्यामृचि तामृचं यदार्षेयं तमृषिं यां देवतामभिष्टोष्यन्त्स्यात्तां देवतामुपधावेद्येनच्छन्दसा स्तोष्यन्त्स्यात्तच्छन्द उपधावेद्येन स्तोमेन स्तोष्यमाणः स्यात्ँ स्तोममुपधावेद्यां दिशमभिष्टोष्यन्त्स्यात्तां दिशमुपधावेदात्मानमन्तत उपसृत्य स्तुवीत कामं ध्यायन्नप्रमत्तोऽभ्याशो ह यदस्मै स कामः समृध्येत यत्कामः स्तुवीतेति यत्कामः स्तुवीतेति ॥ ६ ॥ **खं० ३** ॥

ॐमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतोमिति ह्युद्गायति तस्योपव्याख्यानं देवा वै मृत्योर्बिभ्यतस्त्रयीं विद्यां प्राविशँस्ते च्छन्दोभिराच्छादयन्यदेभिराच्छादयँस्तच्छन्दसां छन्दस्त्वं तानु तत्र मृत्युर्यथा मत्स्यमुदके परिपश्येदेवं पर्यपश्यदृचि साम्नि यजुषि तेऽनुवित्त्वोर्ध्वा ऋचः साम्नो यजुषः स्वरमेव प्राविशन् ॥ १ ॥ यदा वा ऋचमाप्नोति ओमित्येवातिस्वरत्येवँ सामैवं यजुरेष उ स्वरो यदेतदक्षरमेतदमृतमभयं तत्प्रविश्य

मृत्युरित्युक्ता दुर्गा तद्भयतः सुराः। ओमित्युपास्य तं विष्णुं परमामृतमापिर' इति संध्याने। ऊर्ध्वा उत्तमाः ॥ खं० ४ ॥

आदित्यसंस्थितो वायुः प्रणवस्तद्गतो हरिः। प्रकृष्टत्वाच्च नेतृत्वाद्गतित्वादखिलस्य च। उद्गीथ उच्चैर्गेयत्वात्स एव पुरुषोत्तमः। स एव प्राणगो देहे ओमित्येव सदा जपन्। एत्येष भगवान्विष्णुर्ध्यायिन्नेकं तमक्षरम्। एकपुत्रो मुक्तिमेति ध्यायन्प्राणेषु रश्मिषु। बहुपुत्रो विमुक्तः स्यात्तस्माध्द्यायेत्तथा परम्' इति च। प्राणस्थं भूमानमभिगायदुरुद्गीतमनुसमाहरति। अनुरूपमेव करोति। होतृसदनस्थमग्निस्थं भगवन्तं ध्यात्वा। 'अन्यथागानजं दोषमग्नौ ध्यात्वा हरिं परम्। अपाकरोति तस्मात्तं ध्यायेदेवाग्निगं सदा' इति त्रैविद्ये ॥ खं० ५॥

'अग्नीरसूर्यनीलेषु वायुस्थः सामदेवता। उर्वीवियद्द्युशुक्लेषु ऋग्देवीस्था सरस्वती। सेति भार्या हि वाग्देवी प्राणोऽमः पतिरीरितः। एवं तौ सामनामानावुभावेवाप्युदाहृतौ। अतो हि सामवेदोऽयं ऋक्सामात्मक ईरितः।

देवा अमृता अभवन्त्स य एतदेवं विद्वानक्षरं प्रणौत्येतदेवाक्षरँ स्वरममृतमभय प्रविशति तत्प्रविश्य यदमृता देवास्तदमृतो भवति ॥ २ ॥ खं० ४ ॥

अथ खलु य उद्गीथः स प्रणवो यः प्रणवः उ उद्गीथ इत्यसौ वाऽऽदित्य उद्गीथ एष प्रणव ओमिति ह्येष स्वरन्नेति ॥ १ ॥ एतमु एवाहमभ्यगासिषं तस्मान्मम त्वमेकोऽसीति ह कौषीतकिः पुत्रमुवाच रश्मीँस्त्वं पर्यावर्तयताद्बहवो वैते भविष्यन्तीत्यधिदैवतम् ॥ २ ॥ अथाध्यात्मं य एवायं मुख्यप्राणस्तमुद्गीथमुपासीतोमिति ह्येष स्वरन्नेति ॥ ३ ॥ एतमु एवाहमभ्यगासिषं तस्मान्मम त्वमेकोऽसीति ह कौषीतकिः पुत्रमुवाच प्राणांस्त्वं भूमानमभिगायताद्बहवो वैते भविष्यन्तीति ॥ ४ ॥ अथ खलु य उद्गीथः स प्रणवो यः प्रणवः स उद्गीथ इति होतृषदनाद्धैवापि दुरुद्गीतमनुसमाहरतीत्यनुसमाहरतीति ॥ ५ ॥ खं० ५ ॥

इयमेवर्गग्निः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढँ साम तस्मादृच्यध्यूढँ साम गीयते इयमेव साग्निरमस्तत्साम ॥ १ ॥ अन्तरिक्षमेवर्ग्वायुः सामतदेतदेतस्यामृच्यध्यूढँ साम तस्मादृच्यध्यूढँ साम गीयतेऽन्तरिक्षमेव सा वायुरमस्तत्साम ॥ २ ॥ द्यौरेवर्गादित्यः साम

वागादिष्वेवमेवैतौ वाक्प्राणौ सर्वदा स्थितौ । तयोरन्तःस्थितो विष्णुर्गायकौ तस्य तावुभौ । ऋक्सामभ्यां स उन्नामा पापोद्गश्चोच्च एव च' इत्यादि सत्तत्त्वे । 'कप्यासरक्तपद्माक्षः सूर्यगश्चाक्षिगश्च सः । गायकस्तस्य विष्णोर्यः स स्वर्ग्याश्च नृलोकगान् । कामान्दद्यान्नरश्चेत्स्यात्सुराणां च नृणामपि । मोक्षदो यदि वायुः स्यान्मुख्योद्गाता ततोऽनिलः' इति च । 'तस्मादुद्गीथ उच्चोऽसौ गायते गीयतेति च' इति **॥ खं० ६॥**

आत्मा जीवः । 'सरस्वती हि चक्षुःस्था जीवस्थो वायुरीरितः । विदित्वा तावुभौ देवौ तद्गं ध्यायेद्धरिं सदा' इति मानसे । 'दृश्यते ज्ञानदृष्ट्या यः सूर्ये

तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढँ् साम तस्मादृच्यध्यूढँ् साम गीयते द्यौरेव सादित्योऽमस्तत्साम ॥ ३ ॥ नक्षत्राण्येवक्र्चन्द्रमाः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढँ् साम तस्मादृच्यध्यूढँ् साम गीयते नक्षत्राण्येव सा चन्द्रमा अमस्तत्साम ॥ ४ ॥ अथ यदेतदादित्यस्य शुक्लं भाः सैवर्गथ यन्नीलं परः कृष्णं तत्साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढँ् साम तस्मादृच्यध्यूढँ् साम गीयतेऽथ यदेवैतदादित्यस्य शुक्लं भाः सैव साथ यन्नीलं परः कृष्णं तदमस्तत्साम ॥ ५ ॥ अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश आप्रणखात्सर्व एव सुवर्णः ॥ ६ ॥ तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी तस्योदिति नाम स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेद ॥ ७ ॥ तस्यर्क्च साम च गेष्णौ तस्मादुद्गीथस्तस्मात्त्वेवोद्गातैतस्य हि गाता स एष ये चामुष्मात्पराञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां चेत्यधिदैवतम् ॥ ८ **॥ खं० ६ ॥**

अथाध्यात्मं वागेवर्क् प्राणः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढँ् साम तस्मादृच्यध्यूढँ् साम गीयते वागेव सा प्राणोऽमस्तत्साम ॥ १ ॥ चक्षुरेवर्गात्मा साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढँ् साम तस्मादृच्यध्यूढँ् साम गीयते चक्षुरेव सात्माऽमस्तत्साम ॥ २ ॥ श्रोत्रमेवर्ङ्मनः साम तदेतं तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढँ् साम तस्मादृच्यध्यूढँ् साम गीयते श्रोत्रमेव सा मनोऽमस्तत्साम ॥ ३ ॥ अथ यदेतदक्ष्णः शुक्लं भाः सैवर्गथ यन्नीलं परः कृष्णं तत्साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढँ् साम तस्मादृच्यध्यूढँ् साम गीयतेऽथ यदेवैतदक्ष्णः शुक्लं भाः

चक्षुषि चैकराट् । ऋङ्नामा ज्ञानरूपत्वात्साम नित्यसमत्वत: । उक्थमुत्थापकत्वाच्च यजुर्याज्यस्वरूपत: । ब्रह्मासौ पूर्णरूपत्वादेवं सर्वाभिधानवान्' इति च । यथा बदरिकानाथो द्वारकानाथ इत्यपि । अर्वाङ्नाथ: पराङ्नाथ इति तद्वदिहोच्यते । सर्वनाथोऽपि भगवान्सन्निधानविशेषत:' इति च ॥ **खं० ७** ॥

अग्नि: सामाभिमानी स्याद्वरुणस्तु स्वरात्मक: । प्राणावराभिमानी तु सूर्य एव प्रकीर्तित: । अन्नाभिमानी दक्षश्च शक्रस्त्वबभिमानवान् । व्द्यात्मकश्च शिव: प्रोक्त: क्रमेणैवोत्तरोत्तरा: । क्रमेण मोक्षे प्राप्याश्च पूर्वेषामुत्तरोत्तरा:' इति निवृत्ते । अग्नेर्वागात्मकत्वात् स्वरस्योदकात्मकत्वात् । 'आदित्य एव प्राणोऽन्नं वै प्रजापति:' इति श्रुते: । 'आप एवेन्द्रो द्यौर्वा व रुद्र:' इत्यादेश्च ।

विशेषज्ञानसंप्राप्त्यै जानन्तोऽपि परं हरिम् । ब्रूयुर्देवाश्च ऋषयस्तदन्यस्य

सैव साथ यन्नीलं पर: कृष्णं तदमस्तत्साम ॥ ४ ॥ अथ य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते सैवर्क्तत्साम तदुक्थं तद्यजुस्तद्ब्रह्म तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपं यावमुष्य गेष्णौ तौ गेष्णौ यन्नाम तन्नाम ॥ ५ ॥ स एष चैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे मनुष्यकामानां चेति तद्य इमे वीणायां गायन्त्येतं ते गायन्ति तस्मात्ते धनसनय: ॥ ६ ॥ अथ य एतदेवं विद्वान्त्साम गायत्युभौ साम गायति सोऽमुनैव स एष चामुष्मात्पराञ्चो लोकास्ताँ्श्चाप्नोति देवकामाँ्श्च ॥ ७ ॥ अथानेनैव ये चैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्ताँ्श्चाप्नोति मनुष्यकामाँ्श्च तस्मादु हैवंविदुद्गाता ब्रूयात् ॥ ८ ॥ कं ते काममागायानीत्येष ह्येष कामगानस्येष्टे य एवं विद्वान्त्साम गायति साम गायति ॥ ९ ॥ **खं० ७** ॥

त्रयो होद्गीथे कुशला बभूवु: शिलक: शालावत्यश्चैकितायनो दाल्भ्य: प्रवाहणो जैबिलिरिति ते होचुरुद्गीथे वै कुशला: स्मो हन्तोद्गीथे कथां वदाम इति ॥ १ ॥ तथेति ह समुपविविशु: स ह प्रवाहणो जैबिलिरुवाच भगवन्तावग्रे वदतां ब्राह्मणयोर्वदतोर्वाचँ्श्रोष्यामीति स ह शिलक: शालावत्यश्चैकितायनं दाल्भ्यमुवाच हन्त त्वा पृच्छानीति पृच्छेति होवाच का साम्नो गतिरिति ॥ २ ॥ स्वर इति होवाच स्वरस्य का गतिरिति प्राण इति होवाच प्राणस्य का गतिरित्यन्नमिति होवाचान्नस्य

परात्मताम्' इति ब्रह्मतर्के । स्वर्गाभिमानिरुद्रं प्रति सामाभिसंस्थापयामः । तत्स्तावकं हि साम । मूर्धा ते विपतेदिति यः कश्चिद्ब्रूयाच्चेद्विपतिष्यति । 'ब्रह्मैव हि पृथिव्यात्मा (॥खं०८॥)विष्णुराकाशनामकः । आदीप्तत्वाद्वरीयांश्च परमो हरिरेव हि' इति सत्तत्त्वे । शुभाशुभानां दाहादौ साम्यात्सामाग्निरीरितः । स्वो विष्णुः सागरे रन्ता वरुणोऽतः स्वरः स्मृतः । उदयाज्जगत्प्रणेतृत्वात्सूर्यः प्राण उदाहृतः । अत्ता रुद्रस्तद्विरोधाद्दक्षः स्यादन्ननामकः । स्वो विष्णुस्तद्रतिर्वायुस्तद्गो मुक्तौ सदाशिवः । अतः स्वर्गेऽसुसंस्थत्वादसाविति च कीर्तितः । सर्वेदेवान्तरत्वात्तु ब्रह्मायं समुदाहृतः । लोको ज्ञानस्वरूपत्वादेतेषां परमो हरिः' इति ब्रह्मतर्के । आपालनादाप इन्द्रः । अधिकं वरीयान् परोवरीयान् । तत्परोवरीयोऽस्य रक्षकं भवति । यावत्तः द्वापरादिपर्यन्तम् **॥ खं० ॥ ९ ॥**

का गतिरित्याप इति होवाचापां का गतिरित्यसौ लोक इति होवाचामुष्य लोकस्य का गतिरिति ॥ ३ ॥ न स्वर्गं लोकमतिनयेदिति होवाच स्वर्गं वयं लोकं सामाभिसंस्थापयामः स्वर्गसंस्तावं हि सामेति तं ह शिलकः शालावत्य उवाचाप्रतिष्ठितं वै किल ते दाल्भ्य साम यस्त्वेतर्हि ब्रूयान्मूर्धा ते विपतिष्यतीति मूर्धा ते विपतेदिति ॥ ४ ॥ हन्ताहमेतद्भगवतो वेदानीति विद्धीति होवाचामुष्य लोकस्य का गतिरित्ययं लोक इति होवाचास्य लोकस्य का गतिरिति न प्रतिष्ठां लोकमतिनयेदिति होवाच प्रतिष्ठां वयं लोकं सामाभिसंस्थापयामः प्रतिष्ठासंस्तावं हि सामेति तं ह प्रवाहणो जैबिलिरुवाचान्तवद्वै किल ते शालावत्य साम यस्त्वेतर्हि ब्रूयान्मूर्धा ते विपतिष्यतीति मूर्धा ते विपतेदिति हन्ताहमेतद्भगवतो वेदानीति विद्धीति होवाच ॥ ५ **॥खं० ८ ॥**

अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते आकाशं प्रत्यस्तं यन्त्याकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायानाकाशः परायणं स एष परोवरीयानुद्गीथः स एषोऽनन्तः ॥ १ ॥ परोवरीयो हास्य भवति परोवरीयसो ह लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वान्परोवरीयांसमुद्गीथमुपास्ते । तं हैतमधिधन्वा शौनक उदरशाण्डिल्यायोक्त्वोवाच यावत्त एनं प्रजायामुद्गीथं वेदिष्यन्ते परोवरीयो हैभ्यस्तावदस्मिँल्लोके जीवनं भविष्यति तथामुष्ल्लिोक इति स एतमेव विद्वानुपास्ते

'उपला इष्टकाः स्थूला मटचीति प्रकीर्तिता ' इति शब्दनिर्णये । 'आसन्नयौवना योषिदाढकीत्यभिधीयत ' इति च । ' प्रद्रवन्नन्नपानार्थं प्रद्राणक इतीरित ' इति च ॥ **खं० १०॥**

'प्राणस्थविष्णुना सर्वे प्रसूयन्ते यतस्ततः । प्रस्तावदेवता स स्यात्प्रस्तावस्तु जनिर्यतः । आदित्यसंस्थितो विष्णुर्यत्सदा सर्वगीतभुक् ।

परोवरीय एव हास्याष्मिंल्लोके जीवनं भवति तथाऽमुष्मिँल्लोके लोक इति लोके लोक इति ॥ २ ॥**खं० ९ ॥**

मटचीहतेषु कुरुष्वाढक्या सह जाययोषस्तिर्ह चाक्रायण इभ्यग्रामे प्रद्राणक उवास स हेभ्यं कुल्माषान् खादन्तं बिभिक्षे ॥ १ ॥ तँ होवाच नेतोऽन्ये विद्यन्ते यच्च ये म इम उपनिहिता इत्येतेषां मे देहीति होवाच तानस्मै प्रददौ हन्तानुपानमित्युच्छिष्टं वै मे पीतँ स्यादिति होवाच न स्विदेतेऽप्युच्छिष्टा इति ॥ २ ॥ न वा अजीविष्यमिमा न खादन्निति होवाच कामो म उदपानमिति स ह खादित्वातिशेषाञ्जायाय आजहार साग्र एव सुभिक्षा बभूव तान्प्रतिगृह्य निदधौ स ह प्रातः सञ्जिहान उवाच यद्बतान्नस्य लभेमहि लभेमहि धनमात्राँ राजासौ य क्ष्यते स मा सर्वैरार्त्विज्यैर्वृणीतेति ॥ ३ ॥ तं जायोवाच हन्त पत इम एव कुल्माषा इति तान् खादित्वामुं यज्ञं विततमेयाय तत्रोद्गातृनास्तावे स्तोष्यमाणानुपोप विवेश स ह प्रस्तोतारमुवाच प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्प्रस्तोष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीत्येवमेवोद्गातारमुवाचोद्गातर्या देवतोद्गीथमन्वायत्ता तां चेदविद्वानुद्गास्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीत्येवमेव प्रतिहर्तारमुवाच प्रतिहर्तर्या देवता प्रतिहारमन्वायत्ता तां चेदविद्वान् प्रतिहरिष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति ते ह समारतास्तूष्णीमासांचक्रिरे ॥ ४ ॥**खं० १० ॥**

अथ हैनं यजमान उवाच भगवन्तं वा अहं विविदिषाणीत्युषस्तिरस्मि चाक्रायण इति होवाच स होवाच भगवन्तं वा अहमेभिः सर्वैरार्त्विज्यैः पर्येषिषं भगवतो वा अहमवित्यान्यानवृषि भगवांस्त्वेव मे सर्वैरार्त्विज्यैरिति ॥ १ ॥ तथेत्यथ तर्ह्येत एव समतिसृष्टास्तुवन्तां यावत्तेभ्यो धनं दद्यास्तावन्मम दद्या इति तथेति

राजादौ गीतमप्यज्ञैर्भुङ्क्ते गानस्य देवता। उद्गीथदेवता तस्मात्स एव पुरुषोत्तमः। अन्नस्थेनैव जीवन्ति भूतान्येतानि विष्णुना। प्रतिहारदेवताऽतः स प्रतिहारो हि भोजनम्' इति च । उच्चैः सन्तमुत्तमं सन्तम्॥ **खं० ११॥**

दल्भपुत्रो बको मित्रया पुत्रार्थं स्वीकृतो ग्लाववत्तूष्णीं स्थितत्वात्तया ग्लावेत्युक्तो ग्लावनामको जातः । अत उभयथास्य निर्देशो भवतीत्यर्थः । 'प्रसादार्थं बकस्यापि वायुनोक्तः श्वरूपिणा। शौवोद्गीथ इति प्रोक्तोरुद्रादीनां श्वरूपिणाम् । उपासितः पौर्णमास्यां शौवोद्गीथेन केशवः। सर्वाभीष्टं ददातीति प्रातरित्याह मारुतः। ओमदामादिकं मन्त्रं वायुनोक्तं तु देवताः। वायुस्थविष्णुमुद्दिश्य हिङ्कृत्य प्रापुरीप्सितम् । देवौ विष्णुश्च वायुश्च सर्वज्ञत्वात्क्रमेण तु।

ह यजमान उवाच॥ २॥ अथ हैनं प्रस्तोतोपससाद प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्प्रस्तोष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति मा भगवानवोचत्कतमा सा देवतेति ॥ ३ ॥ प्राण इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते सैषा देवता प्रस्तावमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्प्रस्तोष्यो मूर्धा ते व्यपतिष्यत्तथोक्तस्य मयेति॥ ४॥ अथ हैनमुद्गातोपससादोद्गातर्या देवतोद्गीथमन्वायत्ता तां चेदविद्वानुद्गास्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति मा भगवानवोचत्कतमा सा देवतेत्यादित्य इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्यादित्यमुच्चैः सन्तं गायन्ति सैषा देवतोद्गीथमन्वायत्ता तां चेदविद्वानुदगास्यो मूर्धा ते व्यपतिष्यत्तथोक्तस्य मयेत्यथ हैनं प्रतिहर्तोपससाद प्रतिहर्तर्या देवता प्रतिहारमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्प्रतिहरिष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति मा भगवानवोचत्कतमा सा देवतेत्यन्नमिति होवाच ॥ ५ ॥ सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्यन्नमेव प्रतिहरमाणानि जीवन्ति सैषा देवता प्रतिहारमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्प्रत्यहरिष्यो मूर्धा ते व्यपतिष्यत्तथोक्तस्य मयेति तथोक्तस्य मयेति ॥ ६ ॥**खं० ११ ॥**

अथातः शौव उद्गीथस्तद्ध बको दाल्भ्यो ग्लावो वा मैत्रेयः स्वाध्यायमुद्वव्राज तस्मै श्वा श्वेतः प्रादुर्बभूव तमन्ये श्वान उपसमेत्योचुरन्नं नो भगवानागायत्वशनायाम वा इति ॥ १ ॥ तान्होवाचेहैव मा प्रातरूपसमीयातेति तद्ध बको दाल्भ्यो ग्लावा वा मैत्रेयः प्रतिपालयाञ्चकार ते ह यथैवेदं बहिष्पवमानेन स्तोष्यमाणाः सँरब्धाः

वरुणौ वरणीयत्वात्सवितारौ प्रसूतितः । प्रज्ञानां च पती तद्वत्क्रमादेव प्रकीर्तितौ' इति च **॥ खं० १२ ॥**

हूयतेऽत्राग्निहोत्रादिर्हावुकारस्त्वियं ततः । हेत्याश्चर्यवदायाति हेतिवा सुखकृत्त्वतः । हायिकारस्ततो वायुरथेत्युक्तमनन्तरम् । आनन्तर्यात्प्रकाशस्य सूर्याच्चन्द्रस्तथेरितः । सर्वसामीप्यतो विष्णुरिहेति कथितः सदा । इन्धनादग्निरीकार ऊकारस्सूर्य उष्टितः । नितरामाह्वयन्त्येनमितीन्द्रो निहवः स्मृतः । एतीत्येकारएवासौ औहोयीत्यखिलाः सुराः । उच्चत्वाद्विष्णुरुः प्रोक्तो हूयन्तेऽस्मिन्यतोऽखिलाः । मुक्तावौहोयिनस्तस्मात्सर्वदेवाः प्रकीर्तिताः । हीतिनिश्चय उद्दिष्टो निश्चयज्ञानतस्सदा । ब्रह्मा हिङ्कार इत्युक्तो वायुः प्राणः शरीरगः । स्वे विष्णौ रमयत्येनं जीवं तस्मात्स्वरः स्मृतः । ययिर्नित्यगतेर्वायुस्तद्भाया या सरस्वती । सैवान्नदेवता प्रोक्ता यात्रा प्राणेन नीयते । सर्ववागात्मिका या तु श्रीर्विशेषेण राजनात् । विराडुक्ता निरुक्तस्तु व्याप्तो नारायणस्तु यः । आहूत एव पातीति हुम्कार इति कीर्तितः । हुबित्याक्रियते यस्माद्धुम्कारस्तु जनार्दनः । अनिरुक्तस्त्ववाच्यत्वात्परमः पुरुषो हरिः' इति माहात्म्ये । सम्यक् चरतीति स एव सञ्चरः **॥खं० १३ ॥**

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमच्छान्दोग्योपनिषद्भाष्ये प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

सर्पन्तीत्येवमाससृपुस्ते ह समुपविश्य हिञ्चक्रुरो३मदा ३मों३पिबा३मों देवो वरुणः प्रजापतिः सविता३न्नमिहा३हरदन्नपते३न्नमिहा३हराहरोमिति ॥ २ ॥ **खं० १२ ॥**

अयं वाव लोको हावुकारो वायुर्हायिकारश्चन्द्रमा अथकार आत्मेहकारोऽग्निरीकार आदित्य ऊकारो निहव एकारो विश्वेदेवा औहोयिकारः प्रजापतिर्हिङ्कारः प्राणः स्वरोऽन्नं या या वाग्विराडनिरुक्तस्त्रयोदशःस्तोभः सञ्चरो हुम्कारो दुग्धेऽस्मै वाग्दोहं यो वाचो दोहोन्नवानन्नादो भवति य एतामेवँ साम्नामुपनिषदं वेदोपनिषदं वेद **॥ खं०१३ ॥ ॥**

श्रीमच्छान्दोग्योपनिषदि प्रथमोध्यायः ॥ १ ॥

॥ ॐ ॥ समस्तस्य पूर्णस्य साधुत्वात्सामनाम्नो विष्णोरुपासनं साधु । सारत्वेन मेयं साम। सारत्वेन धार्यं साध्वित्वेक एवार्थः। 'साधुत्वात्सामनामानं समस्तगुणपूर्तितः। समस्तं य उपासीत नारायणमनामयम्। सर्वसाम्नां देवतेति स भुक्तः साधुधर्मभाक्' इ ति सामसंहितायाम् ॥ **खं० १॥**

'नारायणाख्य उद्गीथ उद्गेयः प्रणवेन यत्। उद्गच्छन्ति यतोऽस्माद्वा वासुदेवादिमूर्तयः। प्रथमावताररूपत्वाद्वासुदेवः परः पुमान्। प्रस्तावो निधनं चापि सङ्कर्षण उदाहृतः। सङ्कर्षणो हि संहर्ता प्रद्युम्नः परमेश्वरः। हिङ्कार इति सम्प्रोक्तो हीति सृष्टिरुदीर्यते। प्रसिद्धता हि सृष्टिः स्यादनिरुद्धः परो विभुः। प्रतिहार इति प्रोक्तः स हि कार्येष्विदं जगत्। प्रतिप्रति हरेन्नित्यं मूर्तिप्रतिहृतेस्तथा। ते पृथिव्यादिषु सदा तन्नामानः प्रतिष्ठिताः। पृथिवीत्यादिशब्दार्थास्ते हि मुख्यत ईरिताः। तत्सम्बन्धात्तदर्थत्वं पृथिव्यादेरमुख्यतः। प्रथनादेव सस्यादेः पृथिवीत्वमुदाहृतम्। अग्नित्वमदनाच्चैव ह्यन्तरीक्षणयोगतः। अभावाव्द्यवधानस्य त्वन्तरिक्षमितीर्यते। आदानादायुषश्चैव स आदित्य उदीरितः। द्यौः क्रीडाकारणत्वाच्च तत्सर्वं हि परे हरौ' इति च। 'पञ्चात्मकं यो लोकेषु सदोपास्ते हरिं परम्। ऊर्ध्वाधः संस्थितास्तस्य पञ्चैव दशमूर्तयः। मोक्षादिकमभीष्टं यत्कल्पन्तेऽस्य सदैव हि' इति च ॥ **खं० २॥**

समस्तस्य खलु साम्न उपासनँ साधु यत्खलु साधु तत्सामेत्याचक्षते यदसाधु तदसामेति ॥१॥ तदुताप्याहुः साम्नैनमुपागादिति साधुनैनमुपागादित्येव तदाहुरसाम्नैनमुपागादित्यसाधुनैनमुपागादित्येव तदाहुः ॥ २ ॥ अथोताप्याहुः साम नो बतेति यत्साधु भवति साधु बतेत्येव तदाहुरसाम नो बतेति यदसाधु भवत्यसाधु बतेत्येव तदाहुः ॥ ३ ॥ स य एतदेवंविद्वान्त्साधु सामेत्युपास्तेऽभ्याशोह यदेनँ साधवो धर्मा आ च गच्छेयुरुप च नमेयुः ॥ ४ ॥ **खं० १ ॥**

लोकेषु पञ्चविधँ सामोपासीत पृथिवी हिङ्कारोऽग्निः प्रस्तावोऽन्तरिक्षमुद्गीथ आदित्यः प्रतिहारो द्यौर्निधनमित्यूर्ध्वेषु ॥ १ ॥ अथावृत्तेषुद्यौर्हिङ्कार आदित्यः प्रस्तावोऽन्तरिक्षमुद्गीथोऽग्निः प्रतिहारः पृथिवी निधनम् ॥ २ ॥ कल्पन्ते हास्मै लोका ऊर्ध्वाश्चावृत्ताश्च य एतदेवं विद्वाँल्लोकेषु पञ्चविधँ सामोपास्ते ॥ ३ ॥ **खं० २ ॥**

'पञ्चरूपं तु यो विष्णुं पुरोवातादिषु स्थितम् । उपास्ते वृष्टिरस्मै स्याद्वर्षयत्यस्य मुक्तिगान् । सर्वभोगांश्च भगवान् पञ्चरूपी जनार्दनः' इति च **॥ खं० ३ ॥**

'अप्सु पञ्चविधोपासी यो नारायणवान्भवेत् । न चास्य मृतिरप्सु स्यादप्सुषड्भगवान् हरिः' इति च । अप्सु स्थितनारायणवान् मुक्तोभवतीत्यर्थः । अपः सूत इत्यप्सूर्भगवान् । दीर्धलोपेनाप्सुमानिति वा **॥ खं० ४॥**

हेमन्तशिशिरयोरैक्येन पञ्चत्वम् । 'ऋतुनामानमृतुगमृतुत्वादृतुनामकः । इत्युपासीत यो विष्णुं पञ्चात्मानममुष्य हि । मोक्षादीन् कल्पते चास्य ऋतुसंस्थो जनार्दनः। रक्ष्यत्वात्तेन तद्वांश्च सदैव स्यादुपासक' इति च । 'वासस्य सुखकारित्वाद्वसन्तः पुरुषोत्तमः । नीरादेर्गरणाद्ग्रीष्मो वर्षणाद्वर्ष उच्यते । शं रातीति शरत्प्रोक्तो हेमन्तो हिमकारणात्' इति च **॥ खं० ५ ॥**

'पालनात्सुखकारित्वात्पशुनामा जनार्दनः । मुक्तस्तद्वान्भवत्येव पशुषूपासको हरेः' इति च । 'यज्ञेनाञ्चनहेतुत्वादजस्थो भगवानजः । अविस्थस्त्वविरेवोक्त ऊर्णया शीततोऽवनात् । गौश्च सद्गतिहेतुत्वाद्गोस्थः स पुरुषोत्तमः। अश्वैवाशुगन्तृत्वात्पुरुषः पूर्तिहेतुतः' इति च । भवन्ति हास्य

वृष्टौ पञ्चविध ँ॒ सामोपासीत । पुरो वातो हिङ्कारो मेघो जायते स प्रस्तावो वर्षतिस उद्गीथो विद्योतते स्तनयति स प्रतिहारः ॥१॥ उद्गृह्णाति तन्निधनं वर्षति हास्मै वर्षयतिह य एतदेवं विद्वान्वृष्टौ पञ्चविधँ॒ सामोपास्ते **॥खं० २ ॥ ३ ॥**

सर्वास्वप्सु पञ्चविध ँ॒ सामोपासीत । मेघो यत्संप्लवते स हिङ्कारो यद्वर्षति स प्रस्तावो याः प्राच्यः स्यन्दन्ते स उद्गीथो याः प्रतीच्यः स प्रतिहारः समुद्रो निधनम् ॥१॥ न हाप्सु प्रैत्यप्सुमान्भवति य एतदेवंविद्वान्सर्वास्वप्सु पञ्चविध ँ॒ सामोपास्ते ॥ २ **॥ खं० ४ ॥**

ऋतुषु पञ्चवि ँ॒ सामोपासीत । वसन्तो हिङ्कारो ग्रीष्मः प्रस्तावो वर्षा उद्गीथः शरत्प्रतिहारो हेमन्तो निधनम् ॥ १ ॥ कल्पन्ते हास्मा ऋतव ऋतुमान्भवति य एतदेवं विद्वानृतुषु पञ्चविध ँ॒ सामोपास्ते ॥ २ **॥ खं० ५ ॥**

पशव इति प्रसिद्धपशव एव । अजा इत्यादिबहुवचनं बहुरूपत्वाद्भगवतः ॥ ॥ **खं० ६** ॥

'परस्मादुतमं प्रोक्तं परो इति ततः परम् । परोवरं परं तस्मात्प्रोक्तं पारोवरीयकम् । परोवरीयांस्येतानि विष्णोः रूपाणि सर्वशः । तेषां विशेषो नैवास्ति सदा तानि समानि हि। अत्युत्तमोत्तमान्येतान्यन्यस्मात्सर्वतोऽपि तु' इति च। 'प्राणो नेतृत्वतो विष्णुर्वाक्सर्ववचनात्सदा । चक्षुश्च दर्शनान्नित्यं श्रोत्रं श्रवणहेतुतः । मनो मन्तृत्वतश्चास्य ह्येक एव तु पञ्चधा' इति च। परोवरीयो ब्रह्मास्य भवति सर्वापेक्षितदातृत्वात् ॥ **खं० ७** ॥

'आदिः कल्पादिहेतुत्वात्क्रोडात्मा केशवः स्वयम् । दुष्टोपद्रवकर्तृत्वात् नरसिंह उपद्रवः' इति च । हुङ्कारसहिते वाक्ये प्रद्युम्नस्तु सदा स्थितः । आकारयुक्तेवाराहो वासुदेवः प्रसंयुते। नारायणस्तथोद्युक्ते प्रतियुक्तेऽनिरुद्धकः । उपयुक्ते नृसिंहश्च नीतिसङ्कर्षणस्तथा । अभावे यावदेते स्युस्तावत्तद्दैवतं स्मृतम् । एवं सप्तविधं विष्णुं य उपास्ते सदा विभुम् । वाङ्नामा भगवांस्तस्य भवेत्सर्वार्थदोहकृत्' इति च ॥ **खं० ८** ॥

पशुषु पञ्चविधꣳ सामोपासीताजा हिङ्कारोऽवयः प्रस्तावो गाव उद्गीथोऽश्वाः प्रतिहारःपुरुषो निधनं भवन्ति हास्य पशवः पशुमान्भवति य एतदेवंविद्वान्पशुषु पञ्चविधꣳ सामोपास्ते ॥**खं० ६** ॥

प्राणेषु पञ्चविधं परोवरीयः सामोपासीत प्राणो हिङ्कारो वाक्प्रस्तावश्चक्षुरुद्गीथः श्रोत्रं प्रतिहारो मनो निधनं परोवरीयांसि वैताति परोवरीयो हास्य भवति परोवरीयसो ह लोकान् जयति य एतदेवंविद्वान्प्राणेषु पञ्चविधं परोवरीयः सामोपास्त इति तु पञ्चविधस्य ॥**खं० ७** ॥

अथ सप्तविधस्य वाचि सप्तविधꣳ सामोपासीत यत्किञ्च वाचो हुमिति स हिङ्कारो यत्प्रेति स प्रस्तावो यदेति स आदिर्यदुदिति स उद्गीथो यत्प्रतीति स प्रतिहारो यदुपेति स उपद्रवो यन्नीति तन्निधनं दुग्धेऽस्मै वाग्दोहं यो वाचो दोहोऽन्नवानन्नादो भवति य एतदेवंविद्वान्वाचि सप्तविधꣳ सामोपास्ते ॥ **खं० ८** ॥

'आदिस्यस्थं परं विष्णुं ध्यायेदादित्यनामकम् । सप्तरूपं सामचासौ सर्वदा समरूपतः। सर्वेषां मां प्रतीत्येव दृष्टिसाम्याच्च साम सः। दृष्टिसाम्य मण्डलस्य विष्णुस्तस्य च कारणम् । तस्मिन्निमानि भूतानि सर्वाण्येवाश्रितानि हि । उदयात्पूर्वमेवासौ भवेत्प्रद्युम्ननामकः । पश्चाधारस्तदात्माऽसौ वासुदेवस्तथोदये। आश्रयश्च नृणां तत्र वराहः सङ्गवे तु सः। तत्र पक्ष्याश्रयो विष्णुस्तथा नारायणाभिधः। मध्यन्दिने स आधारो देवानां च ततः परम्। अनिरुद्धस्स आधारो गर्भस्थानां सदैव हि। ततः परं नृसिंहाख्यः स आरण्याश्रयो मतः। अथास्तमितवेलायां स सङ्कर्षण ईरितः। आश्रयः स पितृणां च सप्तात्मकमुपास्य तम् । प्राप्नोति परमं स्थानं मुक्तः संसारसागरात्' इति च।

हिङ्कारनामानमाश्रितत्वात् हिङ्कुर्वन्ति। प्रस्तावाश्रयत्वात्प्रस्तुतिकामाः प्रारम्भकामाः। प्रशंसाकामाश्च। प्रारम्भावतारत्वात्प्रशंसादेवतात्वाच्च तस्य। सर्वाधारत्वाद्वराहस्य तदाधारणां पक्षिणामनाधारेणैव गमनम् । नारायणनामार्थत्वेन सर्वगुणपूर्त्योपासनादेव सर्वोत्तमा देवाः। इतरमूर्तीनामपि सर्वगुणपूर्त्योपासने नारायणोपासनमेव भवति। सर्वगुणपूर्त्यर्थत्वान्नारायण शब्दस्य । अनिरुद्धाश्रयत्वाद्गर्भाणां पितुः शरीरादन्यत्र प्रतिहृता अपि न विनश्यन्ति ।वर्धन्ते च तत्रैव। अन्यद्धि भुक्तं जीर्यत एव। 'धाता गर्भं दधातु ते' इति च श्रुतिः। धाता हि भगवाननिरुद्धः । विष्णुस्त्वष्टा प्रजापतिर्धाता

अथ खल्वमुमादित्यँ सप्तविधं सामोपासीत सर्वदा समस्तेन साम मां प्रति मां प्रतीति सर्वेण समस्तेन साम ॥१॥ तस्मिन्निमानि सर्वाणि भूतान्यन्वायत्तानीति विद्यात्तस्य यत्पुरोदयात्स हिङ्कारस्तदस्य पशवोऽन्वायत्तास्तस्मात्ते हिङ्कुर्वन्ति हिङ्कारभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥ २ ॥ अथ यत्प्रथमोदिते स प्रस्तावस्तदस्य मनुष्या अन्वायत्तास्तस्मात्ते प्रस्तुतिकामाः प्रशँसाकामाः प्रस्तावभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥३॥ अथ यत्सङ्गववेलायाँ स आदिस्तदस्य वयाँस्यन्वायत्तानि तस्मात्तान्यन्तरिक्षेऽनारम्बणान्यादायात्मानं परिपतन्त्यादिभाजीनि ह्येतस्य साम्नः ॥ ४ ॥ अथ यत्सम्प्रति

इति चतुर्मूर्तयो ह्युच्यन्ते । 'योनिक्लृप्तिर्वासुदेवाद्रूपं सङ्कर्षणाद्भवेत् । आसेककर्म प्रद्युम्नादनिरुद्धाच्च धारणम्' इति च । व्याप्तेर्विष्णुर्वासुदेवस्त्वष्टा त्वेषाद्वितीयकः । प्रजापतिः प्रजापातान्निषेकः पातनं ततः । प्रजापतिस्तु प्रद्युम्नो धाता धारणकर्मतः । अनिरुद्ध इति प्रोक्तः कृष्णरामौ तथाश्विनौ' इति च ।

'कक्षश्वभ्रे नृसिंहस्य सदावस्थितिकारणात् । द्रवन्ति कक्षश्वभ्राभ्यां तदज्ञानेऽपि रक्षणात् । मृगा भीता यतस्तेषां नृसिंहस्त्वाश्रयः सदा । पितृणामाश्रयो यस्मात्सङ्कर्षण उदाहृतः । अतस्तान्प्रति पिण्डादीन्निदधत्यज्ञका अपि । अन्यथा तन्मृतानां तु कृत एवोपतिष्ठति' इति च । 'न रूपाणां विशेषोऽस्ति गुणतो नामतोऽपि वा । तथापि तत्प्रियं नाम नारायण इति स्म ह । विशेषतः समस्तानां नाम्नां तस्यार्थ एव तु । विज्ञायते गुणैः पूर्तिर्नामसाम्यं तदाथवा' इति च । 'नाम्नो नारायणाख्यस्य गुणैः पूर्तिं हि देवताः । विज्ञायार्थमुपास्यैव सर्वाधिक्यमथापिरे' इति च **॥ खं० ९ ॥**

'यस्यान्यः सदृशो नास्ति स्वरूपाणि समानि च । स आत्मसंमितो विष्णुरतिमृत्युरमृत्युतः । प्रद्युम्नादिस्वरूपेण स विष्णुः सप्तधा स्थितः । समानि तानि सर्वाणि ज्ञानानन्दबलैस्तथा । ज्ञानादित्रयवाचीनि त्र्यक्षराण्यपि सर्वशः ।

मध्यन्दिने स उद्गीथस्तदस्य देवा अन्वायत्तास्तस्मात्ते सत्तमाः प्राजापत्यानामुद्गीथभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥ ५ ॥ अथ यदूर्ध्वं मध्यन्दिनात्प्रागमपराह्णात्स प्रतिहारस्तदस्य गर्भा अन्वायत्तास्तस्मात्ते प्रतिहृता नावपद्यन्ते प्रतिहारभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥ ६ ॥ अथ यदूर्ध्वमपराह्णात्प्रागस्तमयात्स उपद्रवस्तदस्यारण्या अन्वायत्तास्तस्मात्ते पुरुषं दृष्ट्वा कक्षँ् श्वभ्रमित्युपद्रवन्त्युपद्रवभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥ ७ ॥ अथ यत्प्रथमास्तमिते तन्निधनं तदस्य पितरोऽन्वायत्तास्तस्मात्तान्निदधति निधनभाजिनो ह्येतस्य साम्न एवं खल्वमुमादित्यँ् सप्तविधँ् सामोपास्ते ॥ ८॥ **॥ खं० ९ ॥**

अथ खल्वात्मसंमितमतिमृत्यु सप्तविधँ् सामोपासीत हिङ्कार इति त्र्यक्षरं प्रस्ताव इति त्र्यक्षरं तत्समम् ॥ १ ॥ आदिरिति व्द्यक्षरं प्रतिहार इति चतुरक्षरं

हिङ्कारादीनि नामानि सर्वेषामपि सर्वशः । आदिनाम्नः प्रकारस्तु योज्यः स्यात्प्रतिहारतः । तेन त्र्यक्षरमेव स्यान्नामद्वयमपि प्रभोः । उपद्रवे तु वःकारो यद्यपि व्यतिरिच्यते । नाम नारायणस्यैव सोऽपि क्षीराब्धिशायिनः । व्यञ्जनस्वरसर्गैस्तु सोऽपि ज्ञानादिवाचकः । त्रिवर्णत्वात्समः सोऽपि ज्ञानाद्यैः पुरुषोत्तमः ।

वःकारार्थपरिज्ञानात् प्राप्योऽब्धिशयनः प्रभुः । एकविंशार्णविज्ञानात् प्राप्योऽसौ सूर्यमण्डले । स एव भगवान्विष्णुर्द्वाविंशद्रूपवान्यतः । तान्येव सप्तरूपाणि विभिद्यन्ते त्रिधा त्रिधा । एकः पयोऽब्धिशयन इति द्वाविंशतिः प्रभोः । प्रद्युम्नाद्यास्तु चत्वारो द्विषण्मासेषु संस्थिताः । त्रिशस्त्रिशः केशवाद्या वसन्तादिषु पञ्चमः । रूपद्वयं तु षष्ठस्य स्थितं मत्स्यादिपञ्चकम् । तृतीयं पृथिवीसंस्थं जामदग्न्याख्यमेव तत् । अन्तरिक्षद्युसूर्येषु सप्तमस्य त्रिधा तनुः । रामः कृष्णः कल्किरिति तज्ज्ञानात्तान्यवाप्य च । द्वाविंशेन पयोब्धिस्थं प्राप्यते रूपमक्षरम् । एतद्द्वाविंशकं रूपं नाकं चासुखवर्जनात् । पूर्णानन्दस्वरूपत्वाद्विशोकं शोकनाशनात्' इति सामसंहितायाम् ।

प्राप्नोतीहादित्यस्य जयम् । इह पृथिव्यादिषु स्थितभगवत्प्राप्तावप्यादित्यस्थ एव प्राप्यते । ऐक्यात् । परो हास्यादित्यजयाज्जयो भवति । आदित्यस्थस्यादित्यनाम्नो भगवतः प्राप्त्या परो जयः रूपान्तरप्राप्तिरपि भवति । 'स्वरूपमेकं प्राप्तस्तु विष्णोः स्यात्सर्वरूपगः । ऐक्यात्तथापि सम्प्राप्तिर्बहूपास्त्या सुखाधिकी' इति च । जयोनाम प्राप्तिरेव । 'धनजिते स्वर्जिते सत्राजिते' इत्यादिवत् । केशवादिरूपेण ललाटादिषु स्थितेः इत

तत इहैकं तत्समम् ॥ २ ॥ उद्गीथ इति त्र्यक्षरमुपद्रव इति चतुरक्षरं त्रिभिस्त्रिभिः समं भवत्यक्षरमतिशिष्यते त्र्यक्षरं तत्समम् ॥ ३ ॥ निधनमिति त्र्यक्षरं तत्सममेव भवति तानि ह वैतानि द्वावि ँ्शतिरक्षराणि ॥ ४ ॥ एकविंशत्यादित्यमाप्नोत्येकविंशो वा इतोऽसावादित्यो द्वावि ँ्शेन परमादित्याज्जयति तन्नाकं तद्विशोकम् ॥ ५ ॥ आप्नोतीहादित्यस्य जयं परो हास्यादित्यजयाज्जयो भवति य

एकविंश इत्युच्यते । 'चित्रादियोगदातृत्वान् मासनामा स्वयं हरिः । लोकः प्रकाशरूपत्वादादित्यश्चादनादपाम्' इति च ॥ **खं० १०** ॥

'प्राणसंस्थे हरौ प्रोतं गायत्रं साम सर्वदा । तद्वाचकं नियम्यं चेत्यतः प्रोतमितीर्यते । प्राणस्थविष्णोः सामीप्यात्तत्स्थमेतदितीर्यते । क्वचिन्निर्देश-सामीप्यात् विष्णोरेतदितीर्यते' इति च । 'प्राणस्थविष्णुलाल्यत्वात् प्राणीत्येवाभिधीयते । मोक्षस्तु सर्वमायुः स्यान्नित्यत्वाज्ज्योक्समस्तवित्' इति च ॥ **खं० ११** ॥

'मन्थनादिस्थितं यस्तु तन्नामानं हरिं परम् । ततक्रियैकहेतुत्वाद्योऽग्नौ ध्यायेज्जनार्दनम् । रथन्तराश्रयं पञ्चरूपं स च विमुच्यत'इति च ॥ **खं०१२** ॥

'मिथुनस्थं पञ्चरूपं ध्यात्वैव पुरुषोत्तमम् । अत्यागी च स्वभार्याणां मुच्यते नात्र संशयः' इति च । मिथो नयतीति मिथुनं भगवान् ॥ **खं०१३** ॥

एतदेवंविद्वानात्मसंमितमतिमृत्यु सप्तविधँ सामोपास्ते सामोपास्ते ॥ ६॥ ॥**खं० १०** ॥

मनो हिङ्कारो वाक् प्रस्तावश्चक्षुरुद्गीथः श्रोत्रं प्रतिहारः प्राणोनिधनमेतद्गायत्रं प्राणेषु प्रोतँ स य एवमेतद्गायत्रं प्राणेषु प्रोतं वेद प्राणी भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या महामनाः स्यात्तद्व्रतम् ॥**खं० ११**॥

अभिमन्थति स हिङ्कारो धूमो जायते स प्रस्तावो ज्वलति स उद्गीथोऽङ्गारा भवन्ति स प्रतिहार उपशाम्यति तन्निधनँ सँ शाम्यति तन्निधनमेतद्रथन्तरमग्नौ प्रोतम् ॥ १ ॥ स य एवमेतद्रथन्तरमग्नौ प्रोतं वेद ब्रह्मवर्चस्यन्नादो भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या न प्रत्यङ्ङग्निमाचामेन्न निष्ठीवेत्तद्व्रतम् ॥ २॥ ॥**खं० १२** ॥

उपमन्त्रयते स हिङ्कारो ज्ञपयते स प्रस्तावः स्त्रिया सह शेते स उद्गीथः प्रति स्त्रीं सह शेते स प्रतीहारः कालं गच्छति तन्निधनं पारं गच्छति तन्निधनमेतद्वामदेव्यं मिथुने प्रोतँ ॥ १ ॥ स य एवमेतद्वामदेव्यं मिथुने प्रोतं वेद मिथुनीभवति मिथुनान्मिथुनात्प्रजायते सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या न काञ्चन परिहरेत्तद्व्रतम् ॥ २ ॥**खं० १३** ॥

उद्यन्हिङ्कार उदितः प्रस्तावो मध्यन्दिन उद्गीथोऽपराह्णः प्रतिहारोऽस्तंयन्निधनमेतद

'आदित्यनाम्नि पञ्चात्मन्यभिध्याते जनार्दने । पर्जन्यनाम्नि चत्वार्ख्ये

बृहदादित्ये प्रोत ँ् स य एवमेतद्बृहदादित्ये प्रोतं वेद तेजस्व्यन्नादो भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या पतन्तं न निन्देत्तद्व्रतम् ॥**खं०१४**॥

अभ्राणि संप्लवन्ते स हिङ्कारो मेघो जायते स प्रस्तावो वर्षति स उद्गीथो विद्योतते स्तनयति स प्रतिहार उद्गृह्णाति तन्निधनमेतद्वैरूपं पर्जन्ये प्रोत ँ् स य एवमेतद्वैरूपं पर्जन्ये प्रोतं वेद विरूपा ँ् श्च सुरूपा ँ् श्च पशूनवरुन्धे सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या वर्षन्तं न निन्देत्तद्व्रतम् ॥ **खं० १५** ॥

वसन्तो हिङ्कारो ग्रीष्मः प्रस्तावो वर्षा उद्गीथः शरत्प्रतिहारो हेमन्तो निधनमेतद्वैराजमृतुषु प्रोत ँ् स य एवमेतद्वैराजमृतुषु प्रोतं वेद विराजति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या ऋतून्न निन्देत्तद्व्रतम् ॥ **खं० १६** ॥

पृथिवी हिङ्कारोऽन्तरिक्षं प्रस्तावो द्यौरुद्गीथो दिशः प्रतिहारः समुद्रो निधनमेताः शक्वर्यो लोकेषु प्रोताः स य एवमेताः शक्वर्यो लोकेषु प्रोता वेद लोकी भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या लोकान्न निन्देत्तद्व्रतम् ॥ **खं० १७** ॥

अजा हिङ्कारोऽवयः प्रस्तावो गाव उद्गीथोऽश्वाः प्रतिहारः पुरुषो निधनमेता रेवत्यः पशुषु प्रोताः स य एवमेता रेवत्यः पशुषु प्रोता वेद पशुमान्भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या पशून्न निन्देत्तद्व्रतम् ॥ **खं० १८** ॥

लोम हिङ्कारस्त्वक्प्रस्तावो माँ्समुद्गीथोऽस्थि प्रतिहारो मज्जानिधनमेतद् यज्ञायज्ञीयमङ्गेषु प्रोत ँ् स य एवमेतद्यज्ञायज्ञीयमङ्गेषु प्रोत ँ् वेदाङ्गीभवति नाङ्गेन विमूर्च्छति सर्वमायुरेति ज्योतिग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या संवत्सरं मज्ज्ञो नाश्नीयात्तद्व्रतं मज्ज्ञु नाश्नीयादिति वा ॥ **खं० १९** ॥

अग्निर्हिङ्कारो वायुः प्रस्ताव आदित्य उद्गीथो नक्षत्राणि प्रतिहारश्चन्द्रमा निधनमेतद्राजनं देवतासु प्रोत ँ् स य एवमेतद्राजनं देवतासु प्रोतं वेदैतासामेव देवताना ँ् सलोकता ँ् ँ सार्ष्टिता ँ् सायुज्यं गच्छति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या ब्राह्मणान्न निन्देत्तद्व्रतम् ॥**खं० २०**॥

त्रयी विद्या हिङ्कारस्त्रय इमे लोकाः स प्रस्तावोऽग्निर्वायुरादित्यः स उद्गीथः

लोकाख्ये पशुसंज्ञके । अङ्गाख्ये देवताख्ये च सर्वाख्ये च प्रतिष्ठितम् । बृहदाद्यं च यो वेद मुच्यते नात्र संशयः। समुद्रेकात्समुद्रस्तु देशनाद्दिश उच्यते । लोपकत्वाल्लोम च स्यात्तवोरूपस्त्वगुच्यते। मादनात् साररूपत्वात् मांसोऽस्थि त्वासनात्स्थिरम् । मदस्य जननान्मज्जा सोऽङ्गमन्तिगतत्वतः । वायुर्ज्ञानात्तथायुष्ट्वान्नक्षत्रं च स्वतन्त्रतः । चन्द्रमाः परमानन्दात्त्रैविद्यो ज्ञानरूपतः। वयांसि व्ययनाच्चैव वीत्याकाशस्तथोच्यते । तत्रायनाद्वयः प्रोक्तो मरीचिर्मितरुक्त्वतः। सर्पस्सर्पणहेतुत्वाद्गन्धर्वो गोधरत्वतः। पिता स सृष्टिहेतुत्वात्सर्वं पूर्णगुणत्वतः। एतैर्नामभिरुद्दिष्टो भगवान् पुरुषोत्तमः' इति च॥ छ॥

'यादृश्येवोन्नतिर्योग्या तस्याः सर्वात्मनाऽऽयतिः। सर्वभावस्तु विज्ञेयो न तु सर्वस्वरूपता' इति च । न च सर्वस्वरूपता पुरुषार्थः । नारकित्वादेरपि प्राप्तेः। न चार्थान्तरकल्पना युक्ता । प्रमाणाभावात् । 'असनान्मितिरूपत्वात् अस्मीत्युक्तः परो हरिः। तं सर्वइत्युपासीत पूर्णता सर्वता स्मृता' इति च । सर्वमस्मीत्युत्तमपुरुषत्वे तेभ्यो न ज्यायः परमन्यदस्तीति ज्यायःपरशब्दौ व्यर्थौ ।अन्यस्यैवाभावात् । अतस्ततोऽन्यदस्तीति सिद्धम् । अतस्ततोन्यत् परमज्याय एव नास्ति । ज्यायो लक्ष्मीर्विद्यते। परमज्यायस्तु भगवानेव।

जीवैक्याङ्गीकारे यस्तद्वेदेति तच्छब्दोऽप्ययुक्तः। तदा स्वात्मानं वेदेत्येव स्यात् । न च प्रसिद्धभेदानुवादः । श्रुतिं विना तत्स्वरूपस्यैवासिद्धेः तद्भेदस्यातिशयेनासिद्धिः । ऐक्ये ईश्वरस्य स्वज्ञानमस्तीति न तद्रूपस्य जीवस्याज्ञानादिकं युज्यते । औपाधिकभेदाङ्गीकारेऽप्युपाधिरुभयोरैक्यादुभयोरप्यज्ञत्वं कुर्यात् । उपाधिनिमित्तदोषाश्चोभयोरपि स्युः । उपाधिसम्बन्धस्य समत्वात् । उपाधिसम्बन्धस्यास्मिन्नन्यथा तस्मिन्नन्यथेति विशेषार्थमयमसाविति भेदस्योपधिं विना स्वत एवापेक्षितत्वात्। अतः स्वतो भिन्नस्यैवोपाधिना विशेषो भवति । 'यस्तु भिन्नः स्वतः खादिस्तस्य भेदो ह्यबुद्धिनाम् । उपाधिभिर्ज्ञाप्य एव न तु भेदं स्वयं सृजेत्। उपाधिरप्यभिन्नस्य

भेदं साधयितुं क्वचित् । न क्षमः सिद्धभेदस्य ज्ञापकः स्यादबुद्धिनाम् । आकाशा अप्यतस्त्वेते अनन्ता अप्कणादिवत्' इति ब्रह्मतर्के । अतो न जीवेशाभेदः । 'न तु देवः स्वयं भूत्वा देवदेवं समर्चयेत् । समानव्यवहारो हि न पूज्यः पूजको भवेत्' इति परमसंहितायाम् ।

'अनन्यप्रोक्ते गतिरत्र नास्त्यणीयान् ह्यतर्क्यमणुप्रमाणात्प्रोक्ताऽन्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ' । 'अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि' । 'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् । अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यति तद्वद' । 'नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतननामेको बहूनां यो विदधाति कामान्' । 'यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति' । 'इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः' । 'सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता । आधिपत्यमृते चैव भोगेन विषयेण च । आनन्दायीनृते मुक्तास्सर्वे ते ब्रह्मणस्समाः' इत्यादेश्च ।

'प्रद्युम्नादीनि रूपाणि त्रीणित्रीण्येव पञ्च च । ऋगादिस्थानभेदेन नित्याभिन्नानि चेशनात्' इति सामसंहितायाम् । दृष्टवस्तुनो मिथ्यात्वाङ्गीकारे च युक्त्यपेक्षा । न तु सत्यत्वे । 'दृष्टस्य सत्यतायां तु युक्तिर्वाऽयुक्तिरेव वा । भूषणं तस्य मिथ्यात्वे युक्त्यभावोऽतिदूषणम् । युक्तिश्च दोष एव स्याद्बलवन्मानवर्जिते' इति ब्रह्मतर्के । न च शून्यत्वमिथ्यात्वयोः कश्चिद्विशेषः । तत्प्रमाणाभावात् । अतः सत्य एव भेदः ।

न च कदाचित्कस्यापि नासीदस्ति भविष्यतीति बुध्यभावे व्यावहारिकसत्यमित्यत्रास्माकं विरोधः । तद्भावे च न शून्याद्विशेषः । 'सत्यमेनमनुविश्वे मदन्ति' इत्यादिश्रुतेश्च सत्यो भेदः । 'प्रपञ्चो यदि विद्येत निवर्तेत न संशयः । मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः । विकल्पो विनिवर्तेत कल्पितो यदि केनचित् । उपदेशादयं वादोऽज्ञाते द्वैतं न विद्यते' इत्यादिश्रुतेश्च । प्रपञ्चो भेदः यदि विद्येत भवेत उत्पद्येत तर्हि निवर्तेत । अतो न जीवेश्वरादिभेद उत्पद्यते । किन्तु नित्य एव । अतो मायया भगवत्प्रज्ञानेन मातं रतं च मात्रम्

। भगवान् जानाति रमते चास्मिन्भेद इति । तच्च भगवद्रूपमद्वैतम् । परमार्थो भगवांस्तद्रूपेणाद्वैतम् । यदद्वैतं नामोच्यते तत्परमार्थभगवदपेक्षयेत्यर्थः । स्वगतभेदो भगवति नास्तीत्युक्तम् । न च कल्पनामात्रो भेदः । यदि केनचित्कल्पितो विकल्पस्तथापि निवर्तेत । तस्मादुपदेशादयमेव वादः । केनापि तत्प्रसादेन विनाऽविज्ञातत्वादज्ञातो भगवांस्तद्गतो भेदो न विद्यत इति ।

'जीवेश्वरगतो जीवेष्वथ जीवजडात्मनोः । जडेशयोर्जडेष्वेवं पञ्चभेदः प्रपञ्चकः । प्रकृष्टमोक्षहेतुत्वात्तज्ज्ञानं प्रेतिकथ्यते । प्रकृष्टपञ्चकत्वाद्वा प्रपञ्चोऽय प्रकीर्तितः । यद्ययं सादिरेव स्यान्निवर्तेत कदाचन । न निवर्तते यतस्तेन नायं सादिर्भवेत्क्वचित् । मायेति विष्णुविज्ञानं तन्मितत्वाच्च न क्वचित् । भ्रान्तत्वमस्य यद्विष्णोर्नैव भ्रान्तिः कथञ्चन । रमते चात्र यद्विष्णुर्न हि भ्रान्तौ रमेद्धरिः । परमार्थे हरौ नैव भेदोऽस्ति जडजीववत् । यद्ययं कल्पितो भेदः कस्मान्नैव निवर्तते । तस्माद्भूतभविष्याख्यभवदाख्यपराभिधाः । तदन्ये चैक एवास्मिन्नोङ्काराख्ये जनार्दने । अज्ञातनामके तस्मिन्न भेदोऽस्ति कथञ्चन' इति ब्रह्मतर्के ।

विदिः कादाचित्कस्वरूपलाभ इति च धातुः । भिद्येतेतिवत् विद्येतेतिशब्दः । परमार्थत इति विश्वतश्चक्षुरितिवत्सप्तम्यर्थे । परमार्थे द्वैताभाव एवेत्यर्थः । परमार्थः परमात्माऽद्वैत इति प्रथमार्थो वा । न हि विद्यमानं निवर्तत इति नियमः । उत्पद्यमानं हि प्रायो निवर्तते । जीवेश्वरप्रकृत्यादिकं बहुलं हि विद्यमानं न निवर्तते । न च कल्पितो विकल्प इति पक्षे कल्पितो यदीति यदिशब्दो युज्यते । न च 'निवर्तेत न संशयः' 'विकल्पो विनिवर्तेत कल्पितो यत्' इत्यादिना अनिष्टापादनरूपः शब्दो युज्यते । कल्पितत्वं चेच्छ्रुतेरभिप्रायः अविद्यमानोऽयं प्रपञ्चो विनिवर्तते । कल्पितो विकल्पो विनिवर्तत इत्येव

`नक्षत्राणि वया ँसि मरीचयः स प्रतिहारः सर्पा गन्धर्वाः पितरस्तन्निधनमेतत्साम सर्वस्मिन्प्रोत ँ स य एवमेतत्साम सर्वस्मिन्प्रोत ँ वेद सर्व ँ ह भवति ॥ १ ॥ तदेषश्लोको

शब्दः स्यात् । न तु निवर्तेतेति । अतः सत्यतापरमिदं वाक्यं भेदस्य । 'असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम्' । 'एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः' इति निन्दनाच्च । 'विद्याऽत्मनि भिदा बोधः' । 'जुष्टं यदा पशयत्यन्यमीशमस्य' इत्यादिभेदज्ञानस्य प्रशंसनाच्च । अतोऽसनान्मितत्वाच्चास्मीति भगवन्नामैवैतत् ॥ **खं० २१॥**

सर्वदा समत्वात्साम भगवान् । तस्योद्गानप्रकारो विनर्दि वृषभस्वरवन्मेघनर्दनवद्वा । तदेव बृणे । सर्वोत्तमच्चवात् । 'विष्णोः स्वरो वृषभवन्मेघनादवदेव वा । स्त्रीपशुस्वरवद्वह्नेर्गम्भीरोऽनुपमो विभोः । ब्रह्मणस्त्वथ सोमस्य साक्षाद्धण्टानिनादवत् । मृदुमेघस्वरो वायोरिन्द्रस्य स्तनयित्नुवत् । बृहस्पतेः क्रौञ्चवच्च वरुणस्य तु विस्वरः । एकस्य पादवर्षस्य स्वरो विष्णोरुदाहृतः । वायोर्विंशतिवर्षस्य ब्रह्मणस्तु तदन्तरा' इति च ।

'गायेदेतैः स्वरैस्तस्माद्यथाशक्ति न विस्वरम् । अधिकारी सदौद्गात्रे मुख्यतः प्राण एव यत् । अतो मोक्षादिदाने स देवादीनां क्षमो भवेत् । अन्येषां स ददातीह मद्धृदिस्थ इति स्मृतिः । कार्या हि नान्यथा कुर्यादवमन्ताऽन्यथा भवेत् । देवानां मोक्षदानादौ न हि मानुष ईश्वरः । अतः प्राणो हृदिस्थो मे ददातीति स्मृतिर्भवेत् । सङ्कल्पोक्त्यादिकर्ता च प्राण एव यतः सदा । आगायानीति युज्येत तस्मात्तस्मिन्हि मुख्यतः । आत्मेति भगवान् विष्णुः प्राणस्थः पुरुषोत्तमः । तस्मा अन्नं ह्यर्थतस्तु प्राणस्यान्नभुजिर्भवत् । प्राणस्याप्यमृतत्वं हि मुख्यमेव फलं यतः । देवान्तर्भावतो विष्णोर्नामृतत्वं क्व चादिमत् ।

'यानि पञ्चधा त्रीणि त्रीणि तेभ्यो न ज्यायः परमन्यदस्ति यस्तद्वेद स वेद सर्वँ सर्वा दिशो बलिमस्मै हरन्ति सर्वमस्मीत्युपासीत तद्व्रतं तद्व्रतं॥ २ ॥ **खं० २१ ॥**

विनर्दि साम्नो वृणे पशव्यमित्यग्नेरुद्गीथोऽनिरुक्तः प्रजापतेर्निरुक्तः सोमस्य मृदु श्लक्ष्णं वायोः श्लक्ष्णं बलवदिन्द्रस्य क्रौञ्चं बृहस्पतेरपध्वान्तं वरुणस्य तान्त्सर्वानिवोपसेवेत

इन्द्रे बलं ददानीति स्वरान् घोषबलात्मकान्। ब्रूयादग्रस्तानिरस्तानूष्मणः स्पर्शानपि। समस्तान् बलदानार्थमिन्द्रे चैव प्रजापतेः। विष्णोः स्वात्मानमेवाहमर्पये मृत्युवर्जितान्। मोक्षयोग्यान् करिष्यामीत्येवं स प्राण एव तु। कुर्यादन्यस्तु मत्स्थस्तु प्राणं एवेदृशः क्षमः। करोतीति स्मरेन्नित्यं नान्यथा तु कथञ्चन। देवावमन्ता हि तमो यात्यसंशयतो यतः। अत इन्द्रं प्रजापाख्यं विष्णुं मृत्युं च सर्वदा। शरणं गतोऽहमिति च ध्यायेत्सर्वत्र सर्वदा। ऐश्वर्यादिन्द्रनामा तु वायुः स्वरपतिः सदा। ऊष्माधिपस्तु भगवान् विष्णुरेव प्रजापतिः। मृत्युनामा तु संहाराद्रुद्रः स्पर्शाधिपः स्मृतः। मानुषाणां तु शरणमितरेषां तु वायुतः। वायोस्तुबलदानाद्यं मोक्षदानादिकं हरेः। यस्माद्वायुपदे योग्या बहव स्त्विन्द्रनामकाः। अत इन्द्रे ददानीति स्मृतिः प्राणस्य युज्यत' इति सामसंहिहतायाम्। 'सर्वोपद्रवकर्तृणामसुराणां कुबुद्धिनाम्। उपालम्भे कृते युक्तं विष्णुस्त्वां प्रतिपेक्ष्यति। रुद्रस्त्वां धक्ष्यतीत्यादि नान्यथा तु कथञ्चन' इति च। मृत्योस्सकाशादात्मानं परिहराणीति। 'ब्रह्मा प्रजापतिश्चेति विष्णुरन्यं प्रबोधयन्। तथेन्द्रनामा वायुश्च परेषां बोधको यदा' इति च। बृंहयति प्रजाः पाति इदं रातीति व्युत्पत्तिभिः **॥ खं० २२ ॥**

वारुणं त्वेव वर्जयेत् ॥ १ ॥ अमृतत्वं देवेभ्य आगायानीत्यागायेत्स्वधां पितृभ्य आशां मनुष्येभ्यस्तृणोदकं पशुभ्यः स्वर्गं लोकं यजमानायान्नमात्मन आगायानीत्येतानि मनसाध्यायन्नप्रमत्तः स्तुवीत ॥ २ ॥ सर्वे स्वरा इन्द्रस्यात्मनः सर्व ऊष्माणः प्रजापतेरात्मानः सर्वे स्पर्शा मृत्योरात्मानस्तं यदि स्वरेषूपालभेतेन्द्रं शरणं प्रपन्नोऽभूवं स त्वा प्रतिवक्ष्यतीत्येनं ब्रूयात् ॥ ३ ॥ अथ यद्येनमूष्मसूपालभेत प्रजापतिं शरणं प्रपन्नोऽभूवं स त्वा प्रतिपेक्ष्यतीत्येनं ब्रूयादथ यद्येनँ स्पर्शेषुपालभेत मृत्युं शरणंप्रपन्नोऽभूवं स त्वा प्रतिधक्ष्यतीत्येनं ब्रूयात् ॥४॥ सर्वे स्वरा घोषवन्तो बलवन्तो वक्तव्या इन्द्रे बलं ददानीति सर्व ऊष्माणोऽग्रस्तानिरस्ताविवृता वक्तव्याः प्रजापतेरात्मानं परिददानीति सर्वे स्पर्शा लेशेनानभिहिता वक्तव्या मृत्येरात्मानं परिहराणीति ॥ ५ **॥ खं० २२ ॥**

त्रयो धर्मस्कन्धाः। यज्ञोऽध्ययनं दानमिति प्रथमः। तप एव द्वितीयः। ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृतीयोऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादयन्। सर्व एते

'सर्वधर्मैः पुण्यलोको ब्रह्मज्ञानाद्विमुच्यते । ॐकारो ब्रह्मणो नाम सर्ववागात्मकश्च सः । तव्द्याख्यात्वात्सर्ववाचां सर्ववागात्मता भवेत् । इदं तु प्रस्तुतत्वात्स सर्वं चाप्यर्थपूर्णतः । सर्वशब्दान्वितत्वाच्च न लिङ्गव्यत्ययो भवेत् । आधिक्यं चैव सर्वत्वं प्रस्तुतं तद्यथेति तत्' इति च । 'अकाराद्याः क्रमेणैव भूरादेः साररूपिणः। अस्मादयं सार इति ज्ञानमेवाभितापनम् । सम्प्रस्रावश्च तद्दृष्टिर्ब्रह्मणः परमस्य हि । नित्यज्ञानोऽपि भगवान् क्रीडयाचीक्लृपद्यदा । तदाभितापशब्दोऽयं वर्तते परमात्मनि' इति च ।

तपःशब्देनैव यतिधर्मश्चोक्तः । 'सर्वेषामाश्रमस्थानामज्ञानां पुण्यलोकता । अपरोक्षदृशां विष्णोरमृतत्वं न चान्यथा' इति च । 'यज्ञाध्ययनदानैस्तु गृहीस्यात्सोमलोकगः । यतयस्तपसा सूर्यं चत्वारोऽपि विशेषतः । गच्छन्ति तपसैवर्षीन् वनस्था ब्रह्मचारिणः । नैष्ठिका वालखिल्यांश्च गुरुशुश्रूषयैव तु । यदि पश्यन्त्येत एव साक्षाद्देवं जनार्दनम् । अमृतत्वं तदा यान्ति नान्यथा तु कथञ्चन' इति च । न च संन्यासमात्रेणामृतत्वम् । 'तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था अयनाय विद्यते' इति श्रुतेः । 'विद्यैव तु निर्धारणादित्' इति भगवद्वचनम् । 'न रोधयति मां धर्मो न साङ्ख्यं योग उद्धव । न स्वाध्यायस्तपस्त्यागो नेष्टापूर्तं न दक्षिणा' इति च । 'न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति' इति च । 'तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति' इत्यादेर्गृहस्थादीनामपि ज्ञानिनां मोक्षः प्रतीयते । 'सर्ववर्णाश्रमाणां च ज्ञानान्मोक्षो विनिश्चितः । अन्त्यानां स्थावराणां वा तथापि यतिरुत्तमः । ज्ञानद्वारो यतो न्यासो विशेषेण भविष्यति' इति च । 'वेदान्तविज्ञान सुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयश्शुद्धसत्त्वाः' इति च ॥ **खं० २३॥**

पुण्यलोका भवन्ति ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति ॥ १ ॥ प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत् तेभ्योऽभितप्तेभ्यस्त्रयी विद्या सम्प्रास्रवत् । तामभ्यतपत्तस्या अभितप्ताया एतान्यक्षराणि सम्प्रास्रवन्त । भूर्भुवः स्वरिति । तान्यभ्यतपत्तेभ्योऽभितप्तेभ्य ओंकारः सम्प्रास्रवत् तद्यथा शङ्कुना सर्वाणि पर्णानि सन्तृण्णान्येवमेतेनोङ्कारेण सर्वा वाक्सन्तृण्णा । ओङ्कार एवेदँ सर्वं । ओङ्कार एवेदँ सर्वम् ॥ २॥ **खं० २३ ॥**

'वसुरुद्रादितेयेषु विश्वेषु स्थितमीश्वरम् । तन्नामानं हरिं मन्त्रैर्लोकद्वारादिभिः प्रभुम् । प्रार्थयित्वा दिवं त्वज्ञो ज्ञो मोक्षं प्राप्नुयात्तथा । यजमानो नान्यथा तु लोकोऽस्य प्राप्यते वरः । राजनं पृथिवीलोके राज्यमित्युच्यते बुधैः । विराज्यमन्तरिक्षे तु स्वाराज्यं स्वर्गगं भवेत् । एतेषु मोक्षोऽपि भवेन्मानुषाणां विशेषिणाम् । श्वेतद्वीपं तथा गत्वा दृष्ट्वा विष्णुं च ते ततः । अनुज्ञाताः प्रमोदन्तेनिर्दुःखास्तु धरादिषु' इति च ।

'यो देवानां नामधा एक एव' इतिश्रुतेश्च भगवत एव वस्वादिनामानि । 'त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते' इति वचनाच्च भगवानेव प्रार्थ्यः । भगवत्स्वरूपस्य सम्यगपरिज्ञानात् रागाच्च तेषामन्तवत्फलत्वम् । 'न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्चच्यवन्ति ते'। 'गतागतं कामकामा लभन्ते' इति वचनात् । 'सर्वोत्तमत्वस्याज्ञानाद्विष्णोरन्धन्तमो भवेत् । तद्द्वेषात्किमु वक्तव्यं ब्रह्मादिद्वेषतोऽपि वा । तारतम्यापरिज्ञानादनुत्थानं तमो भवेत्। अपराधकृतस्तेषां निरयं त्वेव गच्छति । पूजाया अकृतेस्तेषां न वर्णेषु जनिर्भवेत् । सम्यक्कर्माननुष्ठानात्स्वर्गं नैवोपगच्छति । अपरोक्षदृशेरौन्यान्मोक्षं नैवोपगच्छति' इति च । 'पूर्वपूर्वगुणैर्दोषानशक्ता उत्तरोत्तराः । स्थानद्वयोत्तरे शक्ता मोक्षो नानपरोक्षिणः । विरुद्धरागिणां नैवह्यपरोक्षदृशिर्भवेत् । यावद्रागविनाशः स्याद्विरक्तो भक्तिसंयुतः । सर्वदैवाप्रमत्तश्च पश्येदेव हरिं परम् । अविस्मृतिस्सदा विष्णोरन्यथाज्ञानवर्जनम् । शास्त्राभ्यासः सदोद्योगाच्छ्रवणाच्च विचारतः । निषिद्धकर्मणां त्यागः स्वधर्मस्य

ब्रह्मवादिनो वदन्ति यद्वसूनां प्रातः सवनँ्रुद्राणां माध्यन्दिनँ् सवनमादित्यानां विश्वेषां देवानां च तृतीयसवनं क्व तर्हि यजमानस्य लोक इति स यस्तं न विद्यात्कथं कुर्यादथ विद्वान्कुर्यात् ॥ १ ॥ पुरा प्रातरनुवाकस्योपकरणाज्जघनेन गार्हपत्यस्योदङ्मुख उपविश्य स वासवँ् सामाभिगायति लोऽकद्वारमपावार्णू३३पश्येम त्वा वयँराआआआआ हुं आआआ३ज्या ३ यो ३आआआआ इत्यथ जुहोति नमोऽग्नये पृथिवीक्षिते लोकक्षिते लोकं मे यजमानाय विन्दैष वै यजमानस्य लोक एताऽस्म्यत्र

कृतिः सदा । अप्रमाद इति प्रोक्तः शास्त्रं वेदास्तु पञ्च च। भारतं पञ्चरात्रं च मूलरामायणं तथा । पुराणं भागवतं चैव पञ्चमो वेद उच्यते' इति च। 'त्रिलोकप्राप्तिपरिघास्त्रयः सन्ति सनातनाः । तेषामग्न्यादिगो विष्णुरपहन्ता स्मृतो भवेत् । मृतः सन् सुखभोगाय यत्र गच्छति तत्र ह। एकैकः परिघोऽग्रे स्याद्धते तस्मिंस्तु विष्णुना। यजमानः पृथिव्यादिलोकान्भोगाय याति हि' इति च। 'यस्त्राति यज्ञमातारं यज्ञमात्रा हरिस्तु सः। तमेवं वेत्ति यो भक्तो याति स्वर्मुक्तिमेव च' इति च **॥ खं० २४॥**

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमच्छान्दोग्योपनिषद्भाष्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

यजमानः परस्तादायुषः स्वाहाऽपजहि परिघमित्युक्त्वोत्तिष्ठति तस्मै वसवः प्रातःसवनँ सम्प्रयच्छन्ति ॥ २ ॥ **खं० २४॥**

पुरा माध्यन्दिनस्य सवनस्योपकरणाज्जघने नाग्नीध्रीयस्योदङ्मुख उपविश्य स रौद्रँ सामाभिगायति लो३कद्वारमपावार्णू३३पश्येम त्वा वयं विरा आआआआ हुं आआआ३ज्या ३ यो ३ आआइत्यथ जुहोति नमो वायवेन्तरिक्षक्षिते लोकक्षिते लोकं मे यजमानाय विन्दैष वै यजमानस्य लोक एतास्म्यत्र यजमानः परस्तादायुषः स्वाहाऽपजहि परिघमित्युक्त्वोत्तिष्ठति तस्मै रुद्रा माध्यन्दिनँ सवनँ सम्प्रयच्छन्ति ॥(२५)॥ पुरा तृतीयसवनस्योपाकरणाज्जघने नाहवनीयस्योदङ्मुख उपविश्य स आदित्यँ स वैश्वदेवँ सामाभिगायति लो३कद्वारमपावार्णू३३पश्येम त्वा वयँ स्वारा आआआआ हुं आआआ ज्या ३ यो ३ आआ इत्यादित्यमथ वैश्वदेवं लोकद्वारमपाऽऽवाऽऽवार्णू पश्येम त्वा वयँ साम्ना आआआआ हुं आआआ ज्या ३ यो ३ आआ इत्यथ जुहोति नम आदित्येभ्यश्च विश्वेभ्यश्च देवेभ्यो दिविक्षिद्भ्यो लोकक्षिद्भ्यो लोकं मे यजमानाय विन्दतैष वै यजमानस्य लोक एताऽस्म्यत्र यजमानः परस्तादायुषः स्वाहाऽपहतपरिघमित्युक्त्वोत्तिष्ठति तस्मा आदित्याश्च विश्वे च देवास्तृतीयसवनँ सम्प्रयच्छन्त्येष ह वै यज्ञस्य मात्रां वेद य एवं वेद य एवं वेद ॥(२६)॥ **॥ २४ ॥ इति श्रीमच्छान्दोग्योपनिषदि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥**

॥ ॐ ॥ 'य आदित्यगतो विष्णुः स एव मधुनामकः । मदधिर्मध्विति प्रोक्तो मदः सुखमिहोच्यते । अ इत्याधिक्यमुद्दिष्टं मज्ज्ञानततिरुच्यते । तद्वत्ता ततिरुद्दिष्टा तेनानुभव ईरितः । अधिकोऽनुभवो यस्य सर्वस्मादीप्सितादपि । सोऽयं मद इति प्रोक्तः सर्वं हि सुखसाधनम् । तत्पूर्णो मधुनामा स्यात्तृतीयोऽतिशयार्थकः । देवानाप्नुपजीव्यत्वात्स देवमधुनामकः । आदित्वादाततत्वाच्च ज्ञानरूपत्वतस्तथा । आदित्य इति सम्प्रोक्तः प्रसिद्धमधुवच्च सः । तिरोवंशादिसंयुक्तो द्युनाम्नी च द्युसंस्थिता । प्रकाशादिगुणैः श्रीस्तु वायोराश्रयरूपतः । तिरोवंश इतिप्रोक्ता मध्वपूपस्तु मारुतः । तस्मिन् सन्निहितो विष्णुर्विशेषेण यतः सदा । सोऽन्तरिक्षमितिप्रोक्तः स्वान्तस्सम्यग्घरीक्षणात् । अन्तरिक्षस्थितश्चासौ वस्वाद्या मधुकारिणः । तत्पुत्रास्तु मरीच्याद्यास्सूर्यरश्मिषु संस्थिताः । तिर्यक्स्थित्वा वशे कुर्याद्यस्माद्देवी रमा हरिम् । भक्त्यैवातस्तिरोवंशस्तिर्यक्त्वं प्रणतिः स्मृता । तिर्यक्स्थित्वा स्वसंस्थं तु वशीकुर्याद्यतस्ततः । वंशस्तिरश्चीनोऽन्योऽपि यस्मिन्नाप्यमुपस्थितम् । सोऽपूप आप्यो भगवान् मध्वाज्यादिप्रसिद्धगम् ।

प्राच्यरश्मिषु संस्थस्तु रतिशंमानरूपतः । प्राच्यरश्मिरिति प्रोक्तो वासुदेवाभिधो हरिः । एतद्विना नालमिति नाडीत्यंश उदाहृतः । स्वरूपांशैर्विना प्राप्तुं नालं हि प्रापितांशिनम् । ऋग्वेदमानिनश्चैव वह्न्याद्या वसवस्त्वृचः । अर्च्यत्वात्प्रथमं चैव विशेषाद्यज्ञदेवताः ।

असौ वा आदित्यो देवमधु तस्य द्यौरेव तिरश्चीनवंशोऽन्तरिक्षमपूपो मरीचयः पुत्राः ॥१॥ तस्य ये प्राञ्चो रश्मयस्ता एवास्य प्राच्यो मधुनाडच ऋच एव मधुकृत ऋग्वेद एव पुष्पं ता अमृता आपस्ता वा एता ऋचः ॥२॥ एतमृग्वेदमभ्यतपँस्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्यँ रसोऽजायत ॥३॥ तद्व्यक्षरत् तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य रोहितँ रूपम् ॥४॥ **खं० १॥**

अथ येऽस्य दक्षिणा रश्मयस्ता एवास्य दक्षिणा मधुनाड्यो यजूँष्येव मधुकृतो यजुर्वेद एव पुष्पं ता अमृता आपः ॥ १ ॥ तानि वा एतानि यजूँष्येतं यजुर्वेदमभ्यतपन्

इन्द्राद्या यजुरुद्दिष्टा रुद्रा इन्द्रसखा यतः। इन्द्रशब्दोदितो वायुः स याज्यः सोमभुक्पुरः। स हि शंकरपूर्वाणां रुद्राणां मुख्य एव च। सामनामान आदित्या मासशः समभोगतः। इन्द्रो वरुण उद्दिष्टो यज्ञेषु व्रियते यतः। आदित्यानामधिपतिः स हि विष्णुनियोजितः। विष्णुस्तूपास्यरूपत्वात् नोपासकगणे युतः। इतिहासपुराणानां सोमाद्या अभिमानिनः। अथर्वाङ्गिरसां चैवाप्यथर्वाङ्गिर नामकाः। अधरं वर्तयेयुस्ते वृष्टिमङ्गरसास्तथा। मानस्त्वात् प्राणरूपत्वात् अथर्वाङ्गिरसस्ततः।

गुह्यादेशा ब्रह्मपदे ये योग्या ब्रह्मणा सह। सर्वगुह्योपदेष्टारः सर्वेषां गुरवो हि ते। ब्रह्मेति सर्ववेदानां नामानन्तत्त्वतः स्मृतम्। ऋग्वेदादींस्तु ते देवा अग्न्याद्याः संव्यचारयन्। मधु ब्रह्मव्यक्तिकृत्त्वात्ते वै मधुकृतः स्मृताः। अन्यत्र मधुकृत्पोषान्नित्यत्वादमृताश्च ताः। वेदवाचः सुरैः पेया भोग्यत्वादाप ईरिताः। वेदपानं विचारश्च श्रवणं पाठ एव च। देवैर्विचारितेभ्यश्च वेदेभ्यो व्यक्ततां

तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रयं वीर्यमन्नाद्यँ रसोऽजायत ॥२॥ तव्द्यक्षरत् तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद् यदेतदादित्यस्य शुक्लँ रूपम् ॥ ३ ॥ **खं० २ ॥**

अथ येऽस्य प्रत्यञ्चो रश्मयस्ता एवास्य प्रतीच्यो मधुनाड्यः सामान्येव मधुकृतः सामवेद एव पुष्पं ता अमृता आपः ॥१॥ तानि वा एतानि सामान्येत सामवेदमभ्यतपँस्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्यँ रसोऽजायत ॥२॥ तव्द्यक्षरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य कृष्णँ रूपम् ॥ ३ ॥ **खं० ३ ॥**

अथ येऽस्योदञ्चो रश्मयस्ता एवास्योदीच्यो मधुनाड्योऽथर्वाङ्गिरस एव मधुकृत इतिहासपुराणं पुष्पं ता अमृता आपः ॥ १ ॥ ते वा एतेऽथर्वाङ्गिरस एतदितिहासपुराणमभ्यतपँस्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्यँ रसोऽजायत ॥२॥ तद् व्यक्षरत् तदादित्यमभितो अश्रयत् तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य परः कृष्णँ रूपम् ॥ ३ ॥ **खं० ४ ॥**

अथ येऽस्योर्ध्वा रश्मयस्ता एवास्योर्ध्वा मधुनाड्यो गुह्या एवादेशा मधुकृतो ब्रह्मैव पुष्पं ता अमृता आपः ॥ १ ॥ तेवा एते गुह्या आदेशा एतद्ब्रह्माभ्यतपँस्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्यँ रसोऽजायत ॥ २ ॥

गतः । ज्ञानानन्दस्वरूपत्वाद् यशस्तेजस्वरूपकः । इन्द्रियं परमैश्वर्याद्वीर्यरूपश्च सर्वदा । सर्वानुग्रहशक्तित्वात् अन्नद्यो बलरूपतः । रसनामा च भगवान् संस्थितः सूर्यमण्डले । व्यक्षरद्धर्ममोक्षादीन् देवानां भगवान् हरिः । ऋक्प्रोक्तो लोहिताकारो वासुदेवः परः पुमान् । स एव सूर्यलौहित्ये प्राच्यरश्मिषु संस्थितः । सङ्कर्षणः शुक्लवर्णो यजुर्वेदोदितः प्रभुः । शुक्लवर्णे च सूर्यस्य दक्षरश्मिषु संस्थितः । प्रद्युम्नः श्यामवर्णस्तु सामवेदोदितः प्रभुः । प्रत्यग्रश्मिषु सूर्यस्य श्यामवर्णेऽपि च स्थितः । अनिरुद्धः सुनीलश्च इतिहासपुराणयोः । अथर्ववेदे चोक्तस्सन्नुदग्रश्मिषु संस्थितः । सुकृष्णे सूर्यरूपे च मध्ये नारायणः प्रभुः । ऊर्ध्वरश्मिषु संस्थश्च प्रोद्यदादित्यसप्रभः । महामरीचिपुञ्जेन चलतीवाचलोऽपि सन् । स वाच्यः सर्ववेदानामेवं पञ्चात्मको हरिः । वेदानां सारभूतोऽसौ वेदानां नित्यताप्रदः । अतोऽमृतानाममृतो रसानां रस एव च' इति सामसंहितायाम् ।

न चाचेतनमात्रमुपासितं पुरुषार्थप्रदानशक्तम् । 'ज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म प्रबूयात्' इति वाक्यशेषाच्चैतदवगम्यते । 'य एतामेवं ब्रह्मोपनिषदं वेद' इति च । कथं चाचेतनोपासनं ब्रह्मादिपदप्रदं भवति । 'न वै तत्र न विम्लोचो नोदियाय कदाचन । सकृद्दिव हैवास्मै भवति' इत्यादि च मुक्तस्यैव मुख्यतो युज्यते । यशस्तेज इन्द्रियवीर्यान्नाद्यरसत्वं च भगवन्तं विना कस्य मुख्यतो युज्यते । 'तस्य नाम महद्यशः' । 'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः । ज्ञानविज्ञानयोश्चैव षण्णां भग इतीरणा' । 'रसो वै सः' । 'सुखात्मकं षड्गुणविग्रहं परं हृदि स्थितं ब्रह्म निरञ्जनं स्वरुक् । ऐश्वर्यवैराग्ययशो-विबोधवीर्यश्रिया पूर्णमहं प्रपद्ये' । 'अहं तत्तेजोरश्मीन्नारायणं पुरुषम्' इत्यादेश्च । 'ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्ती नारायणः' इति च ।

न चाचेतनस्यैश्वर्यादि रूपत्वं युज्यते । ज्ञानात्मको भगवानैश्वर्यात्मको भगवान् शक्त्यात्मको भगवान्' इति च श्रुतिः । 'सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात्'

तद् व्यक्षरत् तदादित्यमभितोऽश्रयत् तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य मध्ये क्षोभत इव ॥३॥

इति सर्ववेदप्रतिपाद्यत्वं भगवत उक्तं भगवता । 'स सर्वनामा स च विश्वरूपः प्रसीदतां ब्रह्म महाविभूतिः' इति च। 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' । 'ता वा एताः सर्वा ऋचः सर्वे वेदाः सर्वे घोषा एकैव व्याहृतिः प्राण एव' । 'वेदे रामायणे चैव पुराणे भारते तथा। आदावन्त्ये च मध्ये च विष्णुः सर्वत्र गीयते'। 'नामानि सर्वाणि यमाविशन्ति तं वै विष्णुं परममुदाहरन्ति' इत्यादेश्च ।

उपनिषत्त्वाच्च विशेषतो न यत्किञ्चिदुच्यत इति वक्तुं युक्तम्। 'विष्णुरुक्तः सर्ववेदैर्मन्त्रैरपि विशेषतः । आरण्यके विशेषेण नैवान्यत् किञ्चिदुच्यते । कर्मार्थं च ब्राह्मणं स्यादमुख्यार्थविवक्षया । मुख्यतो विष्णुरेवैको ब्राह्मणेष्वपि कथ्यते । आरण्यकेष्वृते विष्णुं नैवान्यत् किञ्चिदुच्यते। सूत्रात्मा तूच्यते विष्णोस्तद्विशिष्टत्ववित्तये । कुत्रचित्तदुपास्तिश्च तस्याध्यर्धतनुत्वतः । तस्मिन् विष्णोरुपास्त्यर्थं नान्यथा किञ्चिदुच्यते' इति ब्रह्माण्डे।

'यस्यां न मे पावनमङ्ग कर्म स्थित्युद्भवत्राणनिरोधमस्य । लीलावतारैधितकर्म वा स्याद्वन्ध्यां गिरं तां बिभृयान्न धीरः । वित्तं त्वतीर्थीकृतमङ्ग वाचं हीनां मया रक्षति दुःखदुःखी । यन्न व्रजन्त्यघभिदो रचनानुवादाः श्रृण्वन्ति येऽन्यविषयाः कुकथा मतिघ्नीः । यास्तु श्रुता हतभगैर्नृभिरात्तवीर्याः तांस्तान् क्षिपन्त्यशरणेषु तमस्सु हन्त' इत्यादि भगवद्वचनाच्च । 'सर्वासु शाखास्वारणमावर्तयेद् आरणमावर्तयेद् उपनिषदमावर्तयेद् उपनिषदमावर्तयेद्' इत्युपनिषदभ्यासस्य सतात्पर्यं विहितत्वात् अभगवद्विषयस्य निन्दितत्वाच्च नोपनिषत्स्वन्यदुच्यते । 'अभ्यसेदधियज्ञं चाप्यधिदैवं विशेषतः । अध्यात्मं तु विशेषेण यस्माद्विष्णुस्त्रिषूदितः' इति स्कान्दे । 'मां विधत्तेऽभिधत्ते मां विकल्प्योऽपोह्यइत्यहम् । इत्यस्या हृदयं साक्षान्नान्यो मद्वेद कश्चन' इत्यादेश्च भगवदुपासना एव सर्वत्रोक्ताः ॥ **खं० १-५** ॥

ते वा एते रसानाँ्रसाः। वेदा हि रसास्तेषामेते रसास्तानि वा एतान्यमृतानाममृतानि वेदा ह्यमृतास्तेषामेतान्यमृतानि ॥ ४ ॥ **खं० ५** ॥

'प्रथमामृतस्य द्रष्टारो वसवत्वग्निपूर्वकाः। यावत्पश्यन्ति तं विष्णुं तावत्ते नान्यभोगिनः। एतदेव विशन्त्यद्धा मोक्षे ते तत एव च। स्वेच्छयैव समुद्यन्ति मुक्ताः सन्तो बहिस्तथा।

एवं द्वितीयरूपं तु शिवाद्या वायुसंस्थिताः। वायोर्हिरण्यगर्भत्वात् पदद्वयमुदाहृतम्। रुद्राणामाश्रयत्वं च साध्यानामपि सर्वशः। अतो यजुर्विचारश्च सर्ववेदात्मनस्तथा। वायोरेव विचारः स्याद्ब्रह्मणोऽपि विशेषतः। उभयाश्रयः स मोक्षेऽपि वायुरेव हि सर्वदा।

द्रष्टारोऽथ तृतीयस्य शक्रमुख्यादितेः सुताः। चतुर्थस्य तु सोमाद्या मरुतः

तद्यत्प्रथमममृतं तद्वसव उपजीवन्त्यग्निना मुखेन न वै देवा अश्नन्ति पिबन्त्येतदेवामृत दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥ त एतदेव रूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥ २ ॥ स य एतदेवममृतं वेद वसूनामेवैको भूत्वाऽग्निनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स एतदेव रूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥ स यावदादित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता वसूनामेव तावदाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्येता ॥ ४ **॥ खं० ६ ॥**

अथ यद् द्वितीयममृतं तद्रुदा उपजीवन्तीन्द्रेण मुखेन। न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥ त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥ २ ॥ स य एतदेवममृतं वेद रुद्राणामैवैको भूत्वेन्द्रेणैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स एतदेव रूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥ स यावदादित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता द्विस्तावद्दक्षिणत उदेतोत्तरतोऽस्तमेता रुद्राणामेव तावदाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्येता ॥ ४ **॥ खं० ७ ॥**

अथ यत्तृतीयममृतं तदादित्या उपजीवन्ति वरुणेन मुखेन न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥ त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥ २ ॥ स य एतदेवममृतं वेदादित्यानामेवैको भूत्वा वरुणेनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स एतदेव रूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥ स यावंदादित्यो दक्षिणत उदेतोत्तरतोऽस्तमेता द्विस्तावत्पश्चादुदेता पुरस्तादस्तमेताऽऽदित्यानामेवतावदाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्येत ॥ ४ **॥ खं० ८ ॥**

अथ यच्चतुर्थममृतं तन्मरुत उपजीवन्ति सोमेन मुखेन न वै देवा अश्नन्ति न

पञ्चमस्य च। ऋजवो ब्रह्ममुख्या हि सुपर्णः शेष एव च। सरस्वती सुपर्णी च वारुणी साध्यनामकाः। अन्योन्यमुखता मुक्तौ ब्रह्मणां समता तथा। वाक् शेषादेर्मुखं ब्रह्मा मुक्तावपि विशेषतः। द्रष्टोभयस्यापि शिवो द्वितीयस्यान्तगस्य च। मोक्षे त्वन्यत्र चैकस्य परतः शेषभावतः। ये चैतत्पदयोग्यास्स्युर्देवाः पञ्च महागणाः। तेषामपि यदोपासा निच्छिद्रा मधुनामके। तदा वस्वादितां प्राप्य मुक्तिमेष्यन्त्यसंशयम्।

उदेत्यास्तमयं यावद्याति भानुस्तु पर्वते। उदयास्ताद्रिमध्यस्य वसवः पतयः स्मृताः। ततश्चास्तमयाद्यावदर्धरात्रं दिवाकरः। दक्षिणादुत्तरं याति किञ्चित्पूर्वसमन्वितम्। तद्देशकालयोरीशा रुद्रा वायुपुरःसराः। वसुभोज्यादर्ध-कालमर्धदेशस्तथैव च। रुद्रभोज्योऽर्धरात्रात्तु याम आदित्यदैवतः। पश्चिमात् पूर्णमार्गस्तु रौद्रादर्धः प्रकीर्तितः। ततः परोऽर्धयामस्तु सौम्याद्दक्षिणमार्गकः। मारुतः काल उद्दिष्ट आदित्यार्धश्च देशतः। पश्चात्पश्चादुदेत्येव पूर्वतोऽस्तमुपैति च। ततस्तदर्धकालेन श्चोत्तरादुदितस्तथा। अस्तं दक्षिणतो याति स कालो मारुतः स्मृतः। उदेत्यैन्द्रपुरे चोर्ध्वमर्वागुदयपर्वते। अस्तमेति तदर्धेन ब्रह्मा तस्य पतिः स्मृतः। एकत्रिंशत्तु घटिकाः साधिका वसुदैवताः। तदर्धा रुद्रदैवत्यास्तत आदित्यदैवताः। तदर्धा मारुता ब्राह्मास्तदर्धा देशतस्तथा' इति च।

पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति॥ १॥ त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥ २॥ स य एतदेवममृतं वेद मरुतामेवैको भूत्वा सोमेनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स एतदेव रूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३॥ स यावदादित्यः पश्चादुदेता पुरस्तादस्तमेता द्विस्तावदुत्तरत उदेता दक्षिणतोऽस्तमेता मरुतामेव तावदाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्येता॥ ४॥९॥

अथ यत्पञ्चममृतं तत्साध्या उपजीवन्ति ब्रह्मणा मुखेन न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति॥ १॥ त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥ २॥ स य एतदेवममृतं वेद साध्यानामेवैको भूत्वा ब्रह्मणैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स एतदेव रूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति॥ ३॥ स यावदादित्य

रौद्रो द्विगुणीभूतो वसुकालो यावांस्तावान्भवतीति द्विस्तावत् अर्ध इत्यर्थः । ब्राह्मे मुहूर्त इत्युषःकालस्य प्रसिद्धेश्च । रौद्रः काल इति पूर्वरात्रस्य प्रसिद्धेः सार्धरात्रस्य सौम्यः काल इत्यपररात्रस्य । सौम्यकालत्वाच्च तस्मिन् काले शीतमुत्पद्यते । मारुतकालत्वाद्वायुश्च वाति । आग्नेयकालत्वादेवाह्नि सैकघटिकं होमकर्माणि विशेषतः प्रवर्तन्ते ।

'अहः सर्वं वसूनां तु परेषां रात्रिरेव च । प्रदत्ता विष्णुना पूर्वं नालमित्यब्रुवन् परे । पुनर्विशेषतो दत्तं रुद्राणां मरुतां तथा । माध्यन्दिनं तृतीयं चाप्यादित्यानां प्रदत्तवान् । विश्वेषामपि देवानां सामान्याद्वसुनामहः' इति च । सर्वस्याधिपतिर्ब्रह्मा रुद्राद्यास्तु द्वयोर्द्वयोः । वसवस्त्वह्न एवेशाः सामान्यान्न विशेषतः' इति च । माध्यन्दिने तृतीये च रुद्रादे राज्यमिष्यते । तद्भृत्यत्वाद् वसूनां तु प्रातः काले विशेषतः । तत्रापि वाय्वधीनत्वमग्न्यादीनां प्रकीर्तितम् । एवं पृथिव्या रुद्राणामन्तरिक्षं प्रकीर्तितम् । मरुतां च द्विलोकेशा आदित्याः परिकीर्तिताः। सर्वेषामधिपो ब्रह्मा युवाधीशस्तु मारुतः । त्रिलोकाधिपतिश्चेन्द्रस्तेषामप्यधिपो हरिः' इति च । स्वाराज्यं भोगः स्वरञ्जनात् ।

न त्विन्द्राद्यमो द्विगुणकालं तिष्ठति तस्माद्वरुणस्तस्मात्सोम इत्यत्र किञ्चिन्मानम् । न च सोमाद्द्विगुणमेव ब्रह्मा तिष्ठति । द्विपरार्धं हि तस्य कालः । इन्द्रादयो हि मन्वन्तरमात्रं तिष्ठन्ति । न च वसूनां पूर्वोपदेशो रुद्राणां दक्षिण आदित्यानां पश्चिमो मरुतामुत्तर एव । नान्यत्रेत्यत्र प्रमाणमस्ति । तत्पक्षे रुद्रैः सह इन्द्रस्य दक्षिणत्वप्राप्तेश्च । न चेन्द्रशब्देन वायुस्तैर्गृहीतः । अत इन्द्रादेवेन्द्रस्य द्विगुणकालत्वमिति विरोधः । इन्द्रादिपुरीणामुद्वासत्वेनैवमङ्गीकारे तत् षोडशगुणत्वात् ऊर्ध्वोदयस्य एकेन्द्रात्परतोऽनिन्द्रत्वमेव स्यात् । अथ तं त ऊर्ध्व उदेत्येति तत्पक्षे पश्चादप्यादित्यभावात्कल्पान्तलयो न स्यादित्याद्यनन्तदोषदुष्टत्वेऽपि ग्रन्थाल्पत्वायैवोपरम्यते ॥ छ ॥

'वस्वादीनां तु सर्वेषां सर्वदिक्षु पुराण्यपि । सन्त्येवमपि धीवृत्त्यै प्रत्येकं दिक्षु कथ्यत' इति च । ऐन्द्रया उद्वासे रुद्राणामेवोदयाभाव इति च दोषः ।

अतो यत्किञ्चिदेतत् । 'उदेति पूर्वतः सूर्यो निम्लोचति च पश्चिमे । एवं नियम उद्दिष्टो ब्रह्मणा विष्णुचोदनात् । द्विगुणं द्विगुणं कालमुदित्वा दक्षिणादिषु । मध्ये व्यवस्थितिः पश्चाद्ब्रह्माणं याचिता पुरा। हिरण्यकेन सूर्यस्य हिरण्याक्षेण वै पुनः । तदासुराणां देवत्वं ब्रह्मा तत्पददौ तयोः । तच्छ्रुत्वेन्द्रादिभिः प्रोक्तः कथं प्रादा वराविमौ । देवता हि विनश्येयुरेवं दत्ते वरे त्वया। इत्युक्तो देवतैः प्राह ब्रह्मा लोकपितामहः । न मया स वरो दत्तो दैतेयानां सुराः क्वचित् । येन युष्मद्विनाशः स्यात्ततो व्येतु च वो भयम् । दक्षिणाद्युदयो यस्तु स हि दैनन्दिनो मया । अभिप्रेतो नैव चायं कालान्तरगतः क्वचित् । अर्धनाड्युत्तरा नाडीः सकाष्ठा नित्यशो रविः । पञ्चादशोत्तरां गच्छेत्पूर्वं रात्रे तु दक्षिणात् । तदर्धं पश्चिमात्पूर्वं तदर्धं चोत्तरादपि । दक्षिणां च तदर्धं स ऊर्ध्वादर्वाक्च गच्छति । दक्षिणाद्युदयस्त्वेष न तु कालान्तरे क्वचित् । यदोत्तरस्मात् द्विगुणः पूर्वो भवति वै सुराः । तदापि द्विगुणत्वं स्यात्तन्मयात्र विवक्षितम् । अहःसाम्येऽपि क्रमश आतपस्याल्पकालतः । गिर्यावृत्तेः क्षिप्रमन्ये-षूदयास्तमयाविव । कालान्तरे भाविनं तु दक्षिणाद्युदयं पुनः । अपेक्ष्यैव वरो दत्तो द्वितीयो देवता मया । समयश्च कृतो नित्यो मया सूर्यस्य चानघाः । पूर्वस्मादुदयो नित्यः पश्चिमेऽस्तमयस्तथा । नियमो नान्यथाऽयं स्यात्कदाचित्केनचित्क्वचित् । तस्मान्न वो भयं क्वापि प्रोक्ता इत्थं सुरास्तदा । विशोका अभवन् सर्वे ययुः स्वं स्वं निवेशनम्' इति च ।

एतदेव मोक्षधर्मेषु बलिवासवसंवादे उक्तम् । देवान् प्रति ब्रह्मणो वचनं-रहस्यत्वादविज्ञाय बलिना दक्षिणाद्युदय उक्तः । इन्द्रेण तु ब्रह्मवचनं जानता दक्षिणाद्युदयो नास्तीत्युक्तम् । 'दैतेययोर्वरं ज्ञात्वा त्वविज्ञाय सुरान्प्रति । ब्रह्मणोक्तं हि बलिना वासवं प्रत्युदीरितम् । दक्षिणाद्युदयान्ते तु त्वां जेष्यामि पुरन्दर । इत्युक्तस्तमुवाचेन्द्रो न कदाचन तद्भवेत् । ब्रह्मणा नियमो

उत्तरत उदेता दक्षिणतोऽस्तमेता द्विस्तावदूर्ध्व उदेता। अर्वाङस्तमेता साध्यानामेव

यस्मात्कृतः प्रागुदयो रवेः। इत्युक्त्वा तु जगामेन्द्रो दिवमैरावत स्थितः' इति च ॥ **खं० ॥६-१० ॥**

'अथ सूर्यस्थितो विष्णुरादित्यस्त्वादिमूलतः। आदानाद्वापि देवानामूर्ध्वं गच्छति मण्डलात् । प्राप्य वैकुण्ठलोकं च नोदेत्यस्तं न चैति सः। एकलः प्रलये स्थाता देवता नात्र संशयः। तेन सत्येन न व्यृद्धिमाप्नुयां ब्रह्मणा क्वचित् । इत्युवाच पुरा ब्रह्मा देवेभ्यः स चतुर्मुखः । एतां विद्यां तु यो वेद नित्यमस्य दिवा भवेत् । वैकुण्ठधामसंस्थस्य मुक्तस्यानुदयास्तकम् । तदेतद्भगवान्विष्णुः प्रादाज्ज्ञानं विरिञ्चये। विरिञ्चिर्मनवे प्राह प्रजाभ्यो मनुरेव च । पूरयित्वा तु पृथिवीं रत्नैः सप्तसमुद्रिणीम्। दत्वाऽपि गुरवे नैव पूर्यते गुरुदक्षिणा। देवास्तूपासनायोग्या एकैकस्यामृतस्य हि। सर्वस्योपासने ब्रह्मा तदन्ये ज्ञानमात्रके । उपासने नैव योग्यास्तद्योग्या हि सुरा यतः' इति देवश्रुतौ। ब्रह्मणा परेण मा विराधिषि। भगवत्प्रसादादवृद्धिं न प्राप्नुयामित्यर्थः **॥ खं० ११॥**

यदिदं किञ्च भूतं प्रभूतं परिपूर्णं तत्सर्वं गायत्री भगवानेव। भू बहाविति

तावदाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्येता ॥ ४ ॥ **खं० १० ॥**

अथ तत ऊर्ध्व उदेत्य नैवोदेता नास्तमेतैकल एव मध्ये स्थाता तदेष श्लोकः ॥ १ ॥ न वै तत्र न निम्लोचो नोदियाय कदाचन । देवास्तेनाह ँ सत्येन मा विराधिषि ब्रह्मणेति ॥ २ ॥ न ह वा अस्मा उदेति न निम्लोचति सकृद्दिवा हैवास्मै भवति य एतामेवं ब्रह्मोपनिषदं वेद ॥ ३॥ तद्धैतद्ब्रह्मा प्रजापतय उवाच प्रजापतिर्मनवे मनुः प्रजाभ्यस्तद्धैतदुद्दालकायारुणये ज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म प्रोवाच ॥ ४ ॥ इदं वा व तज्ज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म प्रब्रूयात्प्रणाय्याय वाऽन्तेवासिने ॥ ५ ॥ नान्यस्मै कस्मैचन यद्यप्यस्मा इमामद्भिः परिगृहीतां धनस्य पूर्णां दद्यादेतदेव ततो भूय इत्येतदेव ततो भूय इति ॥ ६ ॥ **खं० ११ ॥**

धातोः । बहुः पूर्णतायामिति च । 'यदिदं परितः पूर्णं मत्स्यकूर्मादिरूपकम् । तदिदं भगवान्विष्णुस्सर्वान्तःस्थित एव च । तन्निःसृतत्वाद्वेदानां गायकस्त्राति चाखिलम् । अतो गायत्रिनामासौ वासुदेवः परः पुमान् । भूमा भूतमितिप्रोक्तः पूर्णत्वात्पुरुषोत्तमः । अनन्यापेक्षमुद्रिक्तं सर्वस्य विनियामकम् । यद्यत्तत्तद्विष्णुरेव नान्यदेतादृशं क्वचित् । स एव भगवान्विष्णुर्वाङ्नामा वाचि संस्थितः । वचनाद्धयशीर्षाख्यो गायत्र्यां च स आस्थितः ।

स एव पृथिवीनामा पृथिव्यामपि संस्थितः । विष्णौ हि पृथिवीसंस्थे जगत्सर्वं प्रतिष्ठितम् । नातिशेते च तं कश्चित्स हि सर्वाधिको हरिः । पृथुत्वात्पृथिवीनामा स एवान्तःशरीरगः । शरित्वादीरणाच्चैव शरीरं भगवानजः । पुरुषो जीव उद्दिष्टस्तस्मिन्नेव स्थितो विभुः । योऽसौ जीवे स्थितो विष्णुः शरीरमितिनामकः । शंत्वाच्च रतिरूपत्वादीरणाच्च स एव तु । जीवचैतन्यरूपस्य हृदयेऽपि व्यवस्थितः । अयनाद्धृदि विष्णुः स हृदयं कीर्तितो बुधैः ।

गायत्र्यां संस्थितो विष्णुः स्त्रीरूपः सूर्यसप्रभः । द्वितीयश्चैव मत्स्यादिर्भूतनामावतारगः । तृतीयो वाचि संस्थश्च स्त्रीरूपो हयशीर्षकः । चतुर्थ पृथिवीसंस्थः स्त्रीरूपः पीतवर्णकः । जीवस्यान्तर्गतो व्याप्य शरीरमितिनामकः । पञ्चमस्तद्धृदिस्थश्च षष्ठो हृदयनामकः । गायत्रीनामको विष्णुरेवं षड्विध उच्यते । त्रिभिः स्वरूपपादैश्च भिन्नेनैकेन चैव हि । गायत्रीनामको विष्णुश्चतुष्पात् संप्रकीर्तितः ।

गायत्री वा इदँ सर्वं भूतं यदिदं किञ्च वाग्वै गायत्री वाग्वा इदँ सर्वं भूतं गायति च त्रायते च ॥ १ ॥ या वै सा गायत्रीयं वाव सा येयं पृथिव्यस्याँ हीदँ सर्वं भूतं प्रतिष्ठितमेतामेव नातिशीयन्ते ॥ २ ॥ या वै सा पृथिवीयं वाव सा यदिदमस्मिन् पुरुषे शरीरमस्मिन् हि इमे प्राणाः प्रतिष्ठिता एतदेव नातिशीर्यन्ते ॥ ३ ॥ यद्वै तत्पुरुषे शरीरमिदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तःपुरुषे हृदयमस्मिन्हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिता एतदेव नातिशयन्ते ॥ ४ ॥ सैषा चतुष्पदा धा गायत्री तदेतदृचाभ्यनूक्तम् ॥ ५ ॥

भिन्नपादः सर्वजीवास्तस्य सादृश्यमात्रतः । स्वरूपपादा विष्णोस्तु त्रयो हि दिवि संस्थिताः । नारायणो वासुदेवो वैकुण्ठ इति ते त्रयः । अनन्तशयनं चैव तथानन्तासनं हरेः । बहुलक्षोच्छ्रिते नित्ये विमाने संस्थितं यतः । चित्प्रकृत्यात्मनि ततो दिवीति कथितं श्रुतौ । लोकत्रयविवक्षायां परतो लक्षयोजनात् । सर्वं द्यौरिति विज्ञेयं ततस्ते दिविसंस्थिताः । दिवः परश्च भगवान् सप्तलोकविवक्षया ।

परं ब्रह्मेति भगवान् सर्वगः संप्रकीर्तितः । स एव जीवस्य बहिर्हृदयाकाश आस्थितः । योऽयं हृदयगः सोऽथ जीवान्तर्व्याप्य संस्थितः । व्याप्तो जीवान्तरे योऽसौ स जीवहृदि संस्थितः । एवं चापि चतुष्पात्त्वं वासुदेवस्य कीर्तितम् । स एव पूर्णो भगवानप्रवर्त्यस्तथाखिलैः । अन्यैः प्रवर्त्यते योऽसौ स प्रवर्तीति गीयते । अप्रवर्त्यो हरिर्नित्यः स्वतन्त्रत्वात्सदैव च । अस्य प्रवृत्तिर्नास्तीति सोऽप्रवर्तीति कीर्तितः । पूर्णास्वतन्त्रा श्रीश्चास्य वेत्तुर्भवति शाश्वती । साक्षाद्गायत्र्युपासायां योग्य एकश्चतुर्मुखः । तस्मादनन्यतन्त्रास्य श्रीर्भवेन्नान्यथा क्वचित् । विष्णुतन्त्रत्वमस्य स्यात्परेषां तस्य तन्त्रता । यथाक्रमेण तन्त्रत्वं योग्यताक्रमतो भवेत्' इति च सत्तत्त्वे ।

ब्रह्म शब्दाच्च भगवानित्यवसीयते । पूर्णाप्रवृत्तित्वं च तस्मिन्नेव मुख्यम् । तावानस्य महिमेति मन्त्राच्च । पादोऽस्य विश्वा भूतानीति जीवानां चतुष्पादान्तर्भावात् । भूतं यदिदं किञ्चेति षड्विधान्तर्भूतं भूतं मत्स्याद्यवताररूपमेव । 'द्वाविंशेष्ववतारेषु जीवोऽप्युक्तो यथा पृथुः । तथा पादेषु चतुर्षु सान्निध्याज्जीव ईरितः । यथा कालः पुमान् व्यक्तं प्रकृतिश्च परस्य तु । विष्णो रूपाणि गण्यन्ते पररूपेण वै सह । एवं भूतानि गण्यन्ते भिन्नान्यपि पदैः सह । मूर्तामूर्ते यथा रूपे ब्रह्मणस्तु तथैव च ।

तावानस्य महिमा ततो ज्यायाँश्च पुरुषः । पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीति ॥ ६ ॥ यद्वै तद्ब्रह्मेतीदं वाव तद्योऽयं बहिर्धा पुरुषादाकाशो यो वै स बहिर्धा पुरुषादाकाशः ॥ ७ ॥ अयं वाव स योऽयमन्तः पुरुष आकाशो यो वै सोऽन्त

भिन्नान्यपि तु भूतानि पदानि स्वपदैः सह' इति प्राथम्ये । 'सुदर्शनाख्यं स्वास्त्रं तु प्रायुङ्क्त दयितं त्रिपात्' इति श्रीभागवते प्रयोगाच्च न जीवो भगवत्स्वरूपम् । 'सुवर्चला यथा सूर्यपत्न्यंशः समुदाहृता । एवं जीवा भगवतो वस्तुभेदेऽपि सर्वदा' इति च **॥ खं० १२ ॥**

'प्राणाभिमानी चक्षुश्च सूर्य एव ह्युदाहृतः । तेजोऽन्नाद्यभिमानी च प्राग्द्वाराधिपतिर्हरेः । दक्षिणाधिपतिस्सोमो व्यानः श्रोत्राभिमानवान् । यशोलावण्यरूपश्च पश्चिमद्वारपस्तथा । वागपानात्मको वह्निर्ब्रह्मतेजोऽन्नदेवता । उत्तरद्वारपस्त्विन्द्रः समानो मन आत्मकः । कीर्त्यैश्वर्यात्मको नित्यमूर्ध्वद्वारप एव च । प्रधानवायुराकाशः सार्वज्ञादुन्नतेस्तथा । उदान ऊर्जितत्वात् स ओजः पूर्णत्वतो महः । परस्य ब्रह्मणस्त्वेते पुरुषाः पञ्च कीर्तिताः । द्वारपा हृदये चैव विष्णुलोके च सर्वदा । आन्तरद्वारपा ह्येते जयाद्या बाह्यतः

पुरुष आकाशः ॥ ८ ॥ अयं वाव स योऽयमन्तर्हृदय आकाशो यो वै सोऽन्तर्हृदय आकाशस्तदेतत्पूर्णमप्रवर्ति पूर्णामप्रवर्तिनीँ श्रियं लभेत य एवं वेद ॥९॥ **खं० १२॥**

तस्य ह वा एतस्य हृदयस्य पञ्च देवसुषयः स योऽस्य प्राङ्सुषिः स प्राणस्तच्चक्षुः स आदित्यस्तदेतत्तेजोऽन्नाद्यमित्युपासीत तेजस्यन्नादो भवति य एवं वेद ॥ १ ॥ अथ योऽस्य दक्षिणः सुषिः स व्यानस्तच्छ्रोत्रं स चन्द्रमास्तदेतच्छ्रीश्च यशश्चेत्युपासीत श्रीमान्यशस्वी भवति य एवं वेद ॥ २ ॥ अथ योऽस्य प्रत्यङ्सुषिः सोऽपानः सा वाक् सोऽग्निस्तदेतद् ब्रह्मवर्चसमन्नाद्यमित्युपासीत ब्रह्मवर्चस्यन्नादो भवति य एवं वेद ॥ ३ ॥ अथ योऽस्योदङ् सुषिः स समानस्तन्मनः स पर्जन्यस्तदेतत् कीर्तिश्च व्युष्टिश्चेत्युपासीत कीर्तिमान्व्युष्टिमान्भवति य एवं वेद ॥ ४ ॥ अथ योऽस्योर्ध्वः सुषिः स उदानः स वायुः स आकाशस्तदेतदोजश्च महश्चेत्युपासीतौजस्वी महस्वान्भवति य एवं वेद ॥ ५ ॥ ते वा एते पञ्च ब्रह्मपुरुषाः स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपाः स य एतानेवं पञ्च ब्रह्मपुरुषान्स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपान् वेद ॥ ६ ॥ अस्य कुले वीरो जायते

स्मृताः । एवमेतानुपास्यैव तद्गुणांशांशभाग्भवेत् । विष्णुलोकं तथा गच्छेद्भवेदपि सुसन्ततिः । योऽसौ वैकुण्ठगो विष्णुः सप्तलोकोपरिस्थितः । स एव सर्वलोकेषु विश्वतो ब्रह्मणस्तथा । उच्चेषूत्तमलोकेषु तथा प्रत्यवरेषु च । पुरुषेषु च सर्वेषु स एकः संव्यवस्थितः । प्राणसंस्थस्स वै विष्णुः प्राणोऽग्नौ संव्यवस्थितः । स्पर्शेन दृश्यते चाग्निस्तद्दृष्टिरिव सा ततः । स प्राणः स्तौति तं विष्णुं सा स्तुतिः श्रूयते सदा । कर्णौ पिधाय तद्विद्वान् दिव्यचक्षुः सुकीर्तिमान् । मुक्तो भूत्वा भवेद्यस्मादुपासीतैव सन्ततम्' इति सत्तत्त्वे । 'दिक्षु यानाद्यशो व्याप्तं कीर्तिः प्रत्यक्षतः स्तुतिः' इति शब्दनिर्णये ।

सर्वतः पृष्ठेषु सर्वत उच्चेषु वैकुण्ठक्षीरसागरानन्तासनादिषु विश्वतो ब्रह्मणोऽप्युच्चेषु तत उत्तमो नास्तीत्यनुत्तमाः सर्वतः स्वयमुत्तमाः । 'पृथिवीस्थेषु सर्वोच्चो लोकोऽनन्तासनात्मकः । अन्तरिक्षात्मकेभ्यश्च श्वेतद्वीपे स्थितो हरिः । व्द्यात्मकेभ्यश्च सर्वेभ्यो वैकुण्ठश्चोच्च उच्यते । पृथिव्यां द्यौर्महामेरुराकाशे सूर्यमण्डलम् । दिवीन्द्रसदनं चैव तत्परे तु दिवः परे । पृथिव्यां ब्रह्मणो मेरौ जयन्तं त्वन्तरिक्षगम् । तृतीयं सत्यलोकं च सदनं त्रिविधं स्मृतम् । तेभ्योऽनन्तासनाद्या यत्परतो विश्वतः परे' इति सत्तत्त्वे । 'निनदः समुद्रघोषः स्यान्नदथुर्मेघसम्भवः' इति च । 'चक्षुष्यश्चक्षुषि ब्रह्मण्येष यातीत्युपासकः' इति च **॥ खं० १३ ॥**

प्रतिपद्यते स्वर्गं लोकं य एतानेवं पञ्च ब्रह्मपुरुषान् स्वर्गस्येलोकस्य द्वारपान् वेद अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेष्विदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिस्तस्यैषा दृष्टिः ॥ ७ ॥ यत्रैतदस्मिंच्छरीरे संस्पर्शेनोष्णिमानं विजानाति तस्यैषा श्रुतिर्यत्रैतत् कर्णावपिगृह्य निनदमिव नदथुरिवाग्नेरिव ज्वलत उपश्रृणोति तदेतद्दृष्टं च श्रुतं चेत्युपासीत चक्षुष्यः श्रुतो भवति य एवं वेद य एवं वेद ॥ ८ ॥ **खं० १३ ॥**

'इदं ब्रह्मातिसामीप्यात् सर्वं पूर्णगुणत्वतः । तच्च ब्रह्म जलान् साक्षाद्योऽसौ विष्णुर्जलेऽनिति । आनीदवातमिति यं वेदवागवदत्स्फुटम् । अप्रकेते तु सलिले ब्रह्म नारायणोऽपि सः। इति शान्त उपासीत यस्मात् ज्ञानमयः पुमान् । क्रतुस्तु निश्चितं ज्ञानं तद्वशः पुरुषो मृतौ । तस्माद्विनिश्चितं ज्ञानं कुर्याद्विष्णौ महागुणे । महाज्ञानात्मकत्वात्तु प्रोक्तो विष्णुर्मनोमयः । यस्माद्बलशरीरोऽसावतः प्राणशरीरकः। आसमन्तात् प्रकाशात् स आकाशात्मा प्रकीर्तितः. । सर्वगन्धादिरूपश्च भोक्ता चैषां सदैव हि । इति निश्चयकृद्याति तमेव पुरुषोत्तमम्' इति सद्गुणे। एकत्र सर्वगन्धादिना चिदानन्दात्मक सर्वगन्धादिरूपत्वमुच्यते । अन्यत्र तद्भोक्तृत्वम् ॥ **खं० १४** ॥

'क इत्यानन्द उद्दिष्ट उश इच्छा प्रकीर्तिता। आनन्देच्छास्वरूपोऽसौ कोशो विष्णुः प्रकीर्तितः । तस्योदरेऽन्तरिक्षं च पृथिवीपादबुध्नयोः। शिरोविवरगा द्यौश्च दिशो बाहुषु संस्थिताः। अजरोऽयं महाविष्णुर्वसवो देवतागणाः । तेषां निधानं भगवान् तस्मिन् सर्वमिदं श्रितम् ।

सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत अथ खलु क्रतुमयः पुरुषोयथाक्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्वीत ॥ १ ॥

मनोमयः प्राण शरीरो भारूपः सत्यसङ्कल्प आकाश आत्मा सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादरः ॥ २ ॥

एष म आत्मान्तर्हृदये ज्यायान् पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षाज्ज्यायान्दिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः ॥ ३ ॥

सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादर एष म आत्मान्तर्हृदय एतद्ब्रह्मैतमितः प्रेत्याभिसम्भवितास्मीति यस्य स्यादद्धा न विचिकित्सास्तीति ह स्माह शाण्डिल्यः शाण्डिल्यः ॥ ४ ॥ **खं० १४** ॥

प्राचीदिक्संस्थितस्तस्य बाहुर्दक्षिण ऊर्ध्वगः । जुहूः स होमकर्तृत्वाद्भुङ्क्ते ह्येतेन केशवः । दक्षिणस्त्वधरो बाहुर्दक्षिणादिक्स्थितो विभोः । सहमानेति स प्रोक्तो मानं वेदात्मकं यतः । शङ्खो वेदात्मकः शङ्खसहितो दक्षिणाधरः । बाहुर्जुहोति चक्रेण शत्रूनित्यथवा जुहूः । प्रतीचीदिक्स्थितस्तस्य वामबाहुस्तथोत्तरः । राजीयुक्तगदायुक्तो राज्ञीनामा प्रकीर्तितः । अधरो वामबाहुर्य उत्तरादिक्स्थितो विभोः । श्रिय आधारपद्मित्वात्सुभूतानामकः स्मृतः । दिङ्नामानश्च ते प्रोक्ता धर्मज्ञानातिदेशनात् । तेभ्यो जातो महावायुर्दिशां वत्सस्ततः स्मृतः । धर्मज्ञानादिरूपेण विष्णोर्बाहुचतुष्टयात् । जातं वायुं विदित्वैव पुत्रो भूत्वा न रोदिति । न जायते न म्रियते मुक्तो भूत्वा सुखी भवेत् । वायुं हरेः सुतं ज्ञात्वा नाहं पुत्रतयाऽरुदम् । हरेः प्रसादसामर्थ्यादजराचामरा ह्यहम् । अनादिकालसम्बन्धादित्युवाच पुरा रमा ।

अविनष्टं परानन्दकामं विष्णुं सदा ह्यहम् । प्रपद्ये तत्प्रसादेन केवलं नात्मशक्तितः । प्राणं सर्वप्रणेतारं प्रपद्ये केशवं सदा । प्रभूतं यदिदं किञ्चित् प्रादुर्भावात्मकं हरेः । मत्स्याद्यं तत्प्राण एव विष्णुर्नास्त्यत्र संशयः । तस्मात् मत्स्यादिरूपं तं विष्णुमेव प्रपद्यथ । हे जना इत्यवोचत्सा लक्ष्मीः सर्वाः प्रजाः प्रति । प्राणनामा वासुदेवो मोक्षं स्वान् प्राणयेद्यतः । सङ्कर्षणस्तु भूर्नामा भूषयेज्ज्ञानतो यतः । स पृथ्व्यां पृथिवीनामा स्वात्मानं प्रथयेद्यतः ।अन्तरिक्षे

अन्तरिक्षोदरः कोशो भूमिबुध्नो न जीर्यति दिशो ह्यस्य स्रक्तयो द्यौरस्योत्तरं बिलं स एष कोशो वसुधानस्तस्मिन्विश्वमिदँ श्रितम् ॥ १ ॥ तस्य प्राची दिक् जुहूर्नाम सहमाना नाम दक्षिणा राज्ञी नाम प्रतीची सुभूता नामोदीची तासां वायुर्वत्सः स य एतमेवं वायुं दिशां वत्सं वेद न पुत्ररोदँ रोदिति सोऽहमेतमेव वायुं दिशां वत्सं वेद मा पुत्ररोदँ रुदम् ॥ २ ॥

अरिष्टं कोशं प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना प्राणं प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुनाऽ भूः प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना भुवः प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना स्वः प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना ॥ ३ ॥ स यदवोचं प्राणं प्रपद्य इति प्राणो वा इदँ सर्वं भूतं यदिदं किञ्च तमेव तत्प्रापत्सि

ऽन्तरिक्षाख्यो यतः साध्वन्तरीक्षते। दिवि द्युनामा स विभुः सर्वक्रीडाकरत्वतः । प्रद्युम्नश्च भुवोनामा सृष्ट्या यद्भावयेज्जगत् । सोऽग्निनामा परो वह्नावत्ति सर्वं यतो हुतम् । वायुनामा स वायुस्थो वात्यायुश्च यतोऽस्य तत्।

आदित्याख्यः स आदित्ये आददात्यायुरस्य यत्। स्वर्नामा त्वनिरुद्धोऽसौ परानन्दप्रदत्वतः । ऋग्वेदाख्यः स ऋग्वेदे ज्ञानं वेदयते यतः। यजुर्वेदो यजुर्वेदे यज्ञं वेदयते यतः । सामवेदः सामवेदे साम्यं वेदयते ह्ययम्। एवं चतुर्विधं तत्त्वं तदवोचमहं हरेः । इत्युवाचेन्दिरा देवी स्तुवन्ती परमं हरिम्' इति च। 'पुल्लिङ्गेनोच्यते स्त्री च पुंवच्छक्तिमती यदि' इति च **॥ खं० १५॥**

'विष्णुपूजार्थयज्ञोऽहमित्युपासनमादरात् । कुर्वीत पुरुषो नित्यं तस्य यत्षोडशोत्तरम् । शतमायुस्तत्सवनत्रयमीरितमुत्तमम् । चतुर्विंशत्तु यत्पूर्वं प्रातःसवनमेव तत् । प्रार्थयित्वा वसूंस्तद्वं पुमान् मृत्युमपानुदेत् । मध्ये

॥ ४ ॥ अथ यदवोचं भूः प्रपद्य इति पृथिवीं प्रपद्येऽन्तरिक्षं प्रपद्ये दिवं प्रपद्य इत्येव तदवोचम्॥ ५॥ अथ यदवोचं भुवः प्रपद्य इत्यग्निं प्रपद्ये वायुं प्रपद्य आदित्यं प्रपद्य इत्येव तदवोचम् ॥ ६ ॥ अथ यदवोचं स्वः प्रपद्य इत्यृग्वेदं प्रपद्ये यजुर्वेदं प्रपद्ये सामवेदं प्रपद्य इत्येवतदवोचं तदवोचम्॥ ७ **॥ खं० १५ ॥**

पुरुषो वाव यज्ञस्तस्य यानि चतुर्विंशतिवर्षाणि तत्प्रातः सवनं चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री गायत्रं प्रातःसवनं तदस्य वसवोऽन्वायत्ताः प्राणा वाव वसव एते हीदँ सर्वं वासयन्ति॥ १ ॥ तं चेदेतस्मिन्वयसि किञ्चिदुपतपेत्स ब्रूयात्प्राणा वसव इदं मे प्रातःसवनं माध्यन्दिनँ सवनमनुसन्तनुतेति माऽहं प्राणानां वसूनां मध्ये यज्ञे विलोप्सीयेत्युद्धैव तत एत्यगदो ह भवति ॥ २ ॥ अथ यानि चतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणि तन्माध्यन्दिनँ सवनं चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुप त्रैष्टुभं माध्यन्दिनँ सवनं तदस्य रुद्रा अन्वायत्ताः प्राणा वाव रुद्रा एते हीदँ सर्वँ रोदयन्ति ॥ ३ ॥ तं चेदेतस्मिन्वयसि किञ्चिदुपतपेत्स ब्रूयात्प्राणा रुद्रा इदं मे माध्यन्दिनँ सवनं तृतीयंसवनमनुसन्तनुतेति माऽहं प्राणानां रुद्राणां मध्ये यज्ञो विलोप्सीयेत्युद्धैव तत एत्यगदो ह भवति॥ ४॥

चतुश्चत्वारिंशन्मध्यमं सवनं स्मृतम् । रुद्राणांप्रार्थनेनात्र पुमान् मृत्युमपानुदेत् । ततोऽष्टचत्वारिंशत्तु तृतीयं सवनं स्मृतम् । आदित्यानां प्रार्थनेन तद्वं मृत्युमपानुदेत्' इति सर्वयज्ञे ।

महिदासोऽन्यः कृष्णश्चान्य एव । 'महिदासस्त्वैतरेयः कृष्णोऽन्यो देवकीसुतः । कपिलश्च द्वितीयोऽन्यस्त्रय एते पुरा नराः । सङ्गत्योच्चैस्तपस्तेपुर्ब्रह्मणे परमेष्ठिने । मातुः स्वस्य च नामैक्यं विष्णुना स्यादिति ह्युभौ । स्वात्मशिष्यप्रशिष्याणां नामैक्यं कपिलस्तथा । एवमेव च वेदोक्ता भवेमेति त्वतन्द्रिताः । तान्वरान्प्रददौ तेषां ब्रह्मा लोकपितामहः । तस्मात्तन्नामिनश्चासंस्त्रयस्ते मुनयोऽपि हि । महिदासस्त्वैतरेयो बह्वृचोपनिषद्गतः । साक्षात् स भगवान् विष्णुस्तन्नामैको मुनिर्ह्यभूत् । कृष्णस्तु वासुदेवाख्यः परमात्मैव केवलम् । तन्नामा देवकीपुत्रस्त्वन्योऽप्यभवदञ्जसा । कपिलो वासुदेवाख्यः साक्षान्नारायणः प्रभुः । तन्नामा कपिलोऽन्यस्तु शिष्यनाम्ना सहाभवत् । स षोडशशतञ्जीवी महिदासोऽपरस्त्वृषिः । घोरशिष्यस्तथा कृष्णः कपिलश्च कुशास्त्रकृत् । त्रय एते वरं प्राप्य ब्रह्मणः परमेष्ठिनः । कृतकृत्याः प्रमुमुदस्तन्नामानश्च तेऽभवन्' इति कालकीये ॥ **खं० १६ ॥**

'स्वरूपभूतयज्ञस्य क्षुत्पिपासारतिस्तथा । दीक्षा भोजनपाने च रतिश्चोपसदः स्मृताः । व्यवायहासभक्षास्तु स्तुतशस्त्रात्मकाः स्मृताः । तपो

अथ यान्यष्टाचत्वारिँशद्वर्षाणि तत्तृतीयसवनमष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती जागतं तृतीयसवनं तदस्यादित्या अन्वायत्ताः प्राणा वाव आदित्या एते हीदँ सर्वमाददते ॥ ५ ॥ तं चेदेतस्मिन्वयसि किञ्चिदुपतपेत्स ब्रूयात्प्राणा आदित्या इदं मे तृतीयसवनमायुरनुसन्तनुतेति माऽहं प्राणानामादित्यानां मध्ये यज्ञो विलोप्सीयेत्युद्धैव तत एत्यगदो हैव भवति ॥ ६ ॥ एतद्ध स्म वै तद्विद्वानाह महिदास ऐतरेयः स किं म एतदुपतपसि योऽहमनेन न प्रेष्यामीति स ह षोहशं वर्षशतमजीवत्प्र ह षोडशं वर्षशतं जीवति य एवं वेद ॥ ७ ॥ **खं० १६ ॥**

स यदशिशिषति यत्पिपासति यन्न रमते ता अस्य दीक्षाः ॥ १ ॥ अथ यदश्नाति

दानार्जवाहिंसाः सत्यमप्यस्य दक्षिणा । सोऽष्यत्यसोष्टेति ततो यज्ञवत्पुत्रजन्मनि। आहुर्हि पुनरुत्पत्तिः प्रसवः प्रथमा पितुः। यज्ञस्नानं तु मरणं तदा ध्यायेत्त्रयं पुमान् । भगवन्नक्षयोऽसि त्वमच्युतोऽसि गुणैः सदा। प्राणाच्च सुखितो नित्यमाधिक्येनेति चिन्तयेत्' इति सत्तत्वे । आदित्तस्मादेव तत्प्रसादादेव । प्रत्नस्य पुरातनस्यानादेर्भगवतो रेतसः रतिरूपस्य ज्योतिः पश्यन्ति । वासेन रमयतीति वासरम् । दिवःपरतो वैकुण्ठे यदिध्यते । ऋद्धतममेव सर्वदा । 'अथ यदतः पर' इत्युक्तत्वाच्च । न चादित्यमण्डलं दिवः परतः । उत्तरं ज्योतिः पश्यन्तः स्वरानन्दरूपं परिपश्यन्तो वयं तमस उदगन्म । उत्तरं ज्योतिः पश्यन्तस्तदेवोत्तरं स्वश्च पश्यन्तः । द्विरुक्तिस्तात्पर्यार्था। उदाख्यं ज्योतिरुत्तमं तमसः सकाशादगन्म प्राप्ताः स्मेत्यर्थः । 'तस्योदिति नाम' इति श्रुतेः। देवत्रादेवं देवविषयेऽपि देवं देवानां देवमित्यर्थः । सूरिभिः प्राप्यत्वात्सूर्यम् । 'रतिरूपं परं ज्योतिरनादेः केशवस्य यत् । तत्प्रसादेन पश्यन्ति हृदि वासाद्रतिप्रदम् । यत्पूर्णं सर्वदा भाति वैकुण्ठे परतो दिवः । तदुदाख्यं प्रपश्यन्तो निर्गत्य तमसो वयम् । ज्योतिरानन्दसद्रूपमुत्तमोत्तमसूत्तमम् । देवानां दैवतं साक्षात् सूरिप्राप्यं परं पदम् । प्राप्ताः स्म वासुदेवाख्यमिति मन्त्रदृगब्रवीत्' इति नारायणीये **॥ खं० १७ ॥**

यत्पिबति यद्रमते तदुपसदैरेति ॥ २ ॥ अथ यद्धसति यज्जक्षति यन्मैथुनं चरति स्तुतशस्त्रैरेव तदेति ॥ ३ ॥ अथ यत्तपो दानमार्जवमहिंसा सत्यवचनमिति ता अस्य दक्षिणाः ॥ ४ ॥ ददात्यात्मदक्षिणं वा एतद्यत्सत्रमिति तस्मादाहुः सोष्यत्यसोष्टेति पुनरुत्पादनमेवास्य तन्मरणमेवावभृथः ॥ ५ ॥ तद्धैतद्धोर आङ्गिरसः कृष्णाय देवकीपुत्रायोक्त्वोवाचापिपास एव स बभूव सोऽन्तवेलायामेतत्त्रयं प्रतिपद्येताक्षितमस्यच्युतमसि प्राणसँ्शितमसीति तत्रैते द्वे ऋचौ भवतः ॥ ६ ॥ आदित्प्रत्नस्य रेतस उद्वयं तमसस्परि ज्योतिः पश्यन्त उत्तरं स्वः पश्यन्त उत्तरं देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तममिति ज्योतिरुत्तममिति ॥ ७ ॥ **खं० १७ ॥**

'मनःसंस्थस्तु यो देवः साक्षान्नारायणः प्रभुः । स एवाकाशसंस्थश्च मन आकाशनामकः । मननान्मन आकाश आसमन्तात्प्रकाशनात् । वासुदेवादिभेदेन स वागादिषु संस्थितः । अग्न्यादिषु च तन्नामा वागादिस्थः स एव तु । अग्न्यादिस्थैः सहैवेशो भाति दुष्टांस्तपत्यथ । एवंविद्वांस्तमीशेशं यशोज्ञानसुखात्मताम् । कीर्तिं च ब्रह्मसम्प्राप्त्या वरतां मुक्तिगामपि । प्राप्य भाति तपत्यद्धा स्वाज्ञानादिकमेव च' इति च **॥ खं० १८ ॥**

'अगम्यत्वादसन्नाम ब्रह्म नारायणाभिधम् । प्रलये वासुदेवाख्यं गम्यं सदभवद्विदाम् । तत्प्रकृत्या समभवत्तत आण्डमजायत । तस्मिन्नादित्यनामासावभवत्सूर्यमण्डले । नियन्तैव च सूर्यस्य भगवान् पुरुषोत्तमः । तस्मिन्नादित्यनामानमादित्यस्थं जनार्दनम् । ब्रह्मोपासीत परमं सर्ववेदज्ञता तत' इति ब्रह्मतत्त्वे । उलूलव उरूरवः । अतिमहान्तो गायत्र्यादिघोषाः

मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यध्यात्ममथाधिदैवतमाकाशो ब्रह्मेत्युभयमादिष्टं भवत्यध्यात्मं चाधिदैवतं च ॥ १ ॥ तदेतच्चतुष्पाद्ब्रह्म वाक्पादः प्राणः पादश्चक्षुःपादः श्रोत्रं पाद इत्यध्यात्ममथाधिदैवतमग्निः पादो वायुः पाद आदित्यः पादो दिशः पाद इत्युभयमेवादिष्टं भवत्यध्यात्मं चाधिदैवतं च ॥ २ ॥ वागेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः सोऽग्निना ज्योतिषा भाति च तपति च भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद ॥ ३ ॥ प्राण एव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स वायुना ज्योतिषा भाति च तपति च भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद ॥ ४ ॥ चक्षुरेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स आदित्येन ज्योतिषा भाति च तपति च भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद ॥ ५ ॥ श्रोत्रमेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स दिग्भिर्ज्योतिषा भाति च तपति च भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद य एवं वेद ॥ ६ **॥ खं० १८ ॥**

आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशस्तस्योपव्याख्यानमसदेवेदमग्र आसीत्तत्सदासीत्तत्समभवत्तदाण्डं निरवर्तत तत्संवत्सरस्य मात्रामशयत तन्निरभिद्यत ते आण्डकपाले रजतं च सुवर्णं चाभवताम् ॥ १ ॥ तद्यद्रजतं सेयं पृथिवी यत्सुवर्णं सा द्यौर्यज्जरायु ते

उप च निम्रेडेरन् । मुक्ते तस्मिन्नेव वसेयुः । 'सूर्यबिन्बस्थिते विष्णौ जायमाने परात्मनि । गायत्रीपूर्वकैर्वेदैर्ब्रह्माद्यास्समुपस्थिताः । उपतिष्ठन्त्यतो नित्यं गायत्र्यादिभिरञ्जसा । तद्विद्वान्मुक्त आवासो वेदानां सर्वदा भवेत्' इति च **॥ खं० १९ ॥**

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमच्छान्दोग्योपनिषद्भाष्ये तृतीयोध्यायः ॥ ३ ॥

॥ ॐ ॥ भल्लाक्ष मन्दाक्ष । यथा कृते जिते त्रेतादिजयफलं च तस्यैव भवति । एवमन्येषां पुण्यफलं प्राधान्येन तस्यैव भवति । अरे अङ्ग इष्ट

पर्वता यदुल्बं स मेघो नीहारो या धमनयस्ता नद्यो यद्वास्तेयमुदकँ् स समुद्रोथ यत्तदजायत सोऽसावादित्यस्तं जायमानं घोषा उलूलवोनूदतिष्ठन्त्सर्वाणि च भूतानि च सर्वे च कामास्तस्मात्तस्योदयं प्रति प्रत्यायनं प्रति घोषा उलूलवोऽनूत्तिष्ठन्ति सर्वाणि च भूतानि सर्वे च कामाः ॥ ३ ॥ स य एतदेवं विद्वानादित्यं ब्रह्मेत्युपास्तेऽभ्याशो ह यदेनँ् साधवो घोषा आ च गच्छेयुरुप च निम्रेडेरन्निम्रेडेरन् ॥ ४ **॥ खं० १९ ॥**
इति श्रीमच्छान्दोग्योपनिषदि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

॥ ॐ ॥ जानश्रुतिर्ह पौत्रायणः श्रद्धादेयो बहुदायी बहुपाक्य आस स ह सर्वत आवसथान्मापयाञ्चक्रे सर्वत एव मेऽत्स्यन्तीति ॥ १ ॥ अथ ह हँ् सा निशायामतिपेतुस्तद्धैवँ् हँ्सो हँ्समभ्युवाद हो होऽयिभल्लाक्ष भल्लाक्ष जानश्रुतेः पौत्रायणस्य समं दिवा ज्योतिराततं तन्मा प्रसाङ्क्षीस्तत्त्वा मा प्रधाङ्क्षीरिति तमु ह परः प्रत्युवाच कम्वर एनमेतत्सन्तँ् सयुग्वानमिव रेक्कमात्थेति यो नु कथँ् सयुग्वा रेक्क इति ॥ ३ ॥ यथा कृतायविजितायाधरेयाः संयन्त्येवमेनँ् सर्वं तदभिसमेति यत्किञ्च प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद यत्स वेद स मयैतदुक्त इति ॥ ४ ॥ तदु ह जानश्रुतिः पौत्रायण

सयुग्वा रैक्को ज्ञातव्यः । अहं ह्यरा३ इति प्लुतिः पामकषणभावेन ॥ **खं० १** ॥

शुचाऽऽद्रवणाच्छूद्रः । 'राजा पौत्रायणः शोकाच्छूद्रेति मुनिनोदितः । प्राणविद्यामवाप्यास्मात्परं धर्ममवाप्तवान्' इति पाद्मे ॥ **खं० २** ॥

'संवृक्ते सर्वदेवान्यद्वायुः संवर्ग ईरितः । महिमाऽस्य महानेष यदनद्योऽत्ति देवता' इति प्रभञ्जने । 'दशेति वै सर्वम्' इति श्रुतेः। कृतस्य च पूर्णात्मकत्वात् अध्यात्माधिदैवतभेदेन पञ्चदेवता दशभूताः कृतम् । तस्माद्वायुना सह दशसङ्ख्यापूरणात्सर्वदिक्षु स्थिता देवता वायुना सहान्नमेव।

उपशुश्राव स ह सञ्जिहान एव क्षत्तारमुवाचाङ्गारे ह सयुग्वानमिव रेक्कमात्थेति यो नु कथँ सयुग्वा रैक्क इति ॥ ५ ॥ यथा कृतायविजितायाधरेयाः संयन्त्येवमेनँ सर्वं तदभिसमेति यत्किञ्च प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद यत्स वेद स मयैतदुक्त इति ॥ ६ ॥ स ह क्षत्ताऽन्विष्य नाविदसिति प्रत्येयाय तँ स होवाच यत्रारे ब्राह्मणस्यान्वेषणा तदेनमृच्छेति ॥ ८ ॥ सोऽधस्ताच्छकटस्य पामानं कषमाणमुपोपविवेश तँ हाभ्युवाद त्वं नु भगवः सयुग्वा रैक्क इत्यहँ ह्यरा३ इति प्रति ह जज्ञे स ह क्षत्ताऽन्विष्याविदमिति प्रत्येयाय ॥ ८ ॥ **खं० १** ॥

तदु ह जानश्रुतिः पौत्रायणः षट् शतानि गवां निष्कमश्वतरीरथं तदादाय प्रतिचक्रमे तँ हाभ्युवाद ॥ १ ॥ रैक्केमानि षट् शतानि गवामयं निष्कोऽयमश्वतरीरथो नु म एतां भगवो देवताँ शाधि यां देवतामुपास्स इति ॥ २ ॥ तमु ह परः प्रत्युवाचाह हारेत्वा शूद्र तवैव सह गोभिरस्त्विति तदुह पुनरेव जानश्रुतिः पौत्रायणः सहस्रं गवां निष्कमश्वतरीरथं दुहितरं तदादाय प्रतिचक्रमे ॥ ३ ॥ तँ हाभ्युवाद रैक्केदँ सहस्रं गवामयं निष्कोऽयमश्वतरीरथ इयं जायाऽयं ग्रामो यस्मिन्नास्सेऽन्वेव मा भगवः शाधीति ॥ ४ ॥ तस्याह मुखमुपोद्गृह्णन्नुवाचाजहारेमाः शूद्रानेनैव मुखेनालापयिष्यथा इति ते हैते रैक्कपर्णा नाम महावृषेषु यत्रास्मा उवास तस्मै होवाच ॥ ५ ॥ **खं० २** ॥

वायुर्वाव संवर्गो यदा वा महाप्रलये अग्निरुद्वायति वायुमेवाप्येति यदा सूर्योऽस्तमेति वायुमेवाप्येति यदा चन्द्रोऽस्तमेति वायुमेवाप्येति ॥ १ ॥ यदाऽऽप उच्छुष्यन्ति वायुमेवापियन्ति वायुर्ह्येवैतान्सर्वान् संवृङ्क्त इत्यधिदैवतम् ॥ २ ॥ अथाध्यात्मं प्राणो वाव संवर्गः स यदा स्वपिति प्राणमेव वागप्येति प्राणँ चक्षुः प्राणँ

अन्नादी देवता विराड्विष्णुरेव । अनद्यमान इत्यन्यैरनद्यमानः । 'वायुस्तु सर्वदेवात्ता वायोरत्ता जनार्दनः । न तस्य कश्चिदत्तास्ति स विराडधिराजनात्' इति च ॥ खं० ३ ॥

'आर्जवं ब्राह्मणे साक्षाच्छूद्रोऽनार्जवलक्षणः । गौतमस्त्विवति विज्ञाय

श्रोत्रं प्राणं मनः प्राणो ह्येवैतान्सर्वात्संवृक्त इति ॥ ३ ॥ तौ वा एतौ द्वौ संवर्गौ वायुरेव देवेषु प्राणः प्राणेषु ॥ ४ ॥ अथ ह शौनकं च कापेयमभिप्रतारिणं च काक्षसेनिं परिविष्यमाणौ ब्रह्मचारी बिभिक्षे तस्मा उ ह न ददतुः ॥ ५ ॥ स होवाच महानश्चतुरो देव एकः कः सो जागर भुवनस्य गोपास्तं कापेय नाभिपश्यन्ति मर्त्या अभिप्रतारिन्बहुधा वसन्तं यस्मै वा एतदन्नं तस्मा एतन्न दत्तमिति ॥ ६ ॥ तदु ह शौनकः कापेयः प्रतिमन्वानः प्रत्येयायात्मा देवानां जनिता प्रजानाँ हिरण्यदँष्ट्रो बभसोऽनसूरिर्महान्तमस्य महिमानमाहुरनद्यमानो यदन्नमत्तीति वै वयं ब्रह्मचारिन्निद-मुपास्महे दत्तास्मै भिक्षामिति ॥ ७ ॥ तस्मा उ ह ददुस्ते वा एते पञ्चान्येपञ्चान्ये दश सन्तस्तत्कृतं तस्मात्सर्वासु दिक्ष्वन्नमेव दश कृतँ सैषा विराडन्नादी तयेदँ सर्वं दृष्टँ सर्वमस्येदं दृष्टं भवत्यन्नादो भवति य एवं वेद य एवं वेद ॥ ८ ॥ खं० ३ ॥

सत्यकामो ह जाबालो जबालां मातरमामन्त्रयाञ्चक्रे ब्रह्मचर्यं भवति विवत्स्यामि किंगोत्रो न्वहमस्मीति ॥ १ ॥ सा हैनमुवाच नाहमेतद्वेद तात यद्गोत्रस्त्वमसि बह्वहं चरन्ती परिचारिणी यौवने त्वामलभे साहमेतन्न वेद यद्गोत्रस्त्वमसि जबाला तु नामाहमस्मि सत्यकामो नाम त्वमसि स सत्यकामो जाबालो ब्रवीथा इति ॥ २ ॥ स ह हारिद्रुमतं गौतममेत्योवाच ब्रह्मचर्यं भगवति वत्स्याम्युपेयां भगवन्तमिति ॥ ३ ॥ तँ होवाच किंगोत्रो नु सोम्यासीति स होवाच नाहमेतद्वेद भो यद्गोत्रोऽहमस्म्यपृच्छं मातरँ सा मा प्रत्यब्रवीद्बह्वहं चरन्ती परिचारिणी यौवने त्वामलभे साऽहमेतन्न वेद यद्गोत्रस्त्वमसि जबाला तु नामाहमस्मि सत्यकामो नाम त्वमसीति सोऽहँ सत्यकामो जाबालोऽस्मि भो इति ॥ ४ ॥ तँ होवाच नैतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हति समिधँ सोम्याऽऽहरोप त्वा नेष्ये न सत्यादगा इति तमुपनीय कृशानामबलानां चतुः शता गा निराकृत्योवाचेमाः सोम्यानुसंव्रजेति

सत्यकाममुपानयत्' इति सामसंहितायाम् **॥ खं० ४ ॥**

'वायुर्वृषभरूपः सन् अग्निर्हंसश्चतुर्मुखः। मद्गुरूपश्च वरुणः सत्यकामाय

ता अभिप्रस्थापयन्नुवाच नासहस्रेणावर्तयेति स ह वर्षगणं प्रोवास ता यदा सहस्रꣳ सम्पेदुः ॥ ५ **॥ खं० ४ ॥**

अथ हैनमृषभोऽभ्युवाद सत्यकामा ३ इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव प्राप्ताः सोम्य सहस्रꣳ स्मः प्रापय न आचार्यकुलम् ॥ १ ॥ ब्रह्मणश्च ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाच प्राची दिक्कला प्रतीची दिक्कला दक्षिणा दिक्कलोदीची दिक्कलैष वै सोम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मणः प्रकाशवान्नाम ॥ २ ॥ स य एतमेवं विद्वाꣳश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणः प्रकाशवानित्युपास्ते प्रकशवानस्मिꣳल्लोके भवति प्रकाशवतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वाꣳश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणः प्रकाशवानित्युपास्ते ॥ ३ **॥ खं० ५ ॥**

अग्निष्टे पादं वक्तेति स ह श्वोभूते गा अभिप्रस्थापयाञ्चकार ता यत्राभिसायं बभूवुस्तत्राग्निमुपसमाधाय गा उपरुध्य समिधमाधाय पश्चादग्नेः प्राङुपोपविवेश॥ १ ॥ तमग्निरभ्युवाद सत्यकामा३इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव ॥ २ ॥ ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवाणीति ब्रबीतु मे भगवानिति तस्मै होवाच पृथिवी कलान्तरिक्षं कला द्यौः कला समुद्रः कलैष वै सोम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मणोऽनन्तवान्नाम ॥ ३ ॥ स य एतमेवं विद्वाꣳश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणोऽनन्तवानित्युपास्तेऽनन्तवानस्मिँ ल्लोके भवत्यनन्तवतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवंविद्वाꣳश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणोऽनन्तवानित्युपास्ते ॥ ४ **॥ खं० ६ ॥**

हꣳसस्ते पादं वक्तेति स ह श्वोभूते गा अभिप्रस्थापयाञ्चकार ता यत्राभिसायं बभूवुस्तत्राग्निमुपसमाधाय गा उपरुध्य समिधमाधाय पश्चादग्नेः प्राङुपोपविवेश ॥ १ ॥ तꣳ हꣳस उपनिपत्याभ्युवाद सत्यकामा३इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव ॥ २ ॥ ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाचाग्निः कला सूर्यः कला चन्द्रः कला विद्युत्कलैष वै सोम्य यतुष्कलः पादो ब्रह्मणो ज्योतिष्मान्नाम ॥ ३ ॥ स य एतमेवं विद्वाꣳश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणो ज्योतिष्मानित्युपास्ते ज्योतिष्मानस्मिँल्लोकेभवति ज्योतिष्मतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वाꣳश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणो ज्योतिष्मानित्युपास्ते ॥ ४ **॥ खं० ७ ॥**

होचिरे । प्रकाशानंततेजोवत्स्थानवत्संज्ञिका हरे: । वासुदेवादिका मूर्ती: प्रत्येकं चतुरात्मन: । दिगादिषु स्थितास्तेषामधिपाश्च तदाख्यका: । नाऽचार्यबुध्या तैरुक्तमतोऽनुज्ञां गुरोरगात् । उत्तमाचार्यसम्प्राप्त्यै नावराचार्यत: क्वचित् । इच्छेदनुज्ञां श्रुत्वापि नानुज्ञां प्रार्थयेत्तत: । ऋषिभ्यस्तूत्तमा देवा देवेभ्यो वायुरुत्तम: । वायोश्च भगवान्विष्णुर्न तस्मादुत्तमो गुरु:' इत्याचार्यसंहितायाम् । अत्र ह न किञ्चन वीयाय देवेभ्य: श्रुत्वा न च ते काचिद्धानिरभवदित्यर्थ: **॥ खं० ५-९ ॥**

प्राणो ब्रह्म बलरूपं ब्रह्म कं आनन्दरूपं खं ज्ञानरूपम् । 'अपरं ब्रह्म स प्राण: साक्षाद्यो बलदेवता । ज्ञानानन्दात्मकं पूर्णं परं ब्रह्म स्वयं हरि: ।

मद्गुष्टे पादं वक्तेति स ह श्वोभूते गा अभिप्रस्थापयाञ्चकार ता यत्राभिसायं बभूवुस्तत्राग्निमुपसमाधाय गा उपरुध्य समिधमाधाय पश्चादग्ने: प्राङ्पोपविवेश ॥ १ ॥ तं मद्गुरुपनिपत्याभ्युवाद सत्यकामा३ इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव ॥ २ ॥ ब्रह्मण: सोम्य ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाच प्राण: कला चक्षु: कला श्रोत्रं कला मन: कलैष वै सोम्य चतुष्कल: पादो ब्रह्मण आयतनवान्नाम ॥ ३ ॥ स य एतमेवं विद्वाँश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मण आयतनवानित्युपास्त आयतनवानस्मिँल्लोके भवत्यायतनवतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वाँ श्चतुष्कलं पादं ब्रह्मण आयतनवानित्युपास्ते ॥ ४ **॥ खं० ८ ॥**

प्राप हाचार्यकुलं तमाचार्योऽभ्युवाद सत्यकामा३ इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव ॥ १ ॥ ब्रह्मविदिव वै सोम्य भासि को नु त्वाऽनुशशासेत्यन्ये मनुष्येभ्य इति ह प्रतिजज्ञे भगवांस्त्वेव मे कामे ब्रूयात् ॥ २ ॥ श्रुतँ ह्येव मे भगवद्दृशेभ्य आचार्याद्धैव विद्या विदिता साधिष्ठं प्रापयतीति तस्मै हैतदेवोवाचात्र ह न किञ्चन वीयायेति वीयायेति ॥ ३ **॥ खं० ९ ॥**

उपकोसलो ह वै कामलायन: सत्यकामे जाबाले ब्रह्मचर्यमुवास तस्य ह द्वादश वर्षाण्यग्नीन्परिचचार स ह स्मा अन्यानन्तेवासिन: समावर्तयँस्तँ ह स्मैव न समावर्तयति ॥ १ ॥ तं जायोवाच तप्तो ब्रह्मचारी कुशलमग्नीन्परिचचारीन्मा त्वाऽग्नय:

नैजानन्दबलोद्रेकःकमित्युक्तो मनीषिभिः। बलज्ञानसमाहारः पूर्णः खमितिशब्दितः । तदात्मकः परो विष्णुराकाश इति कीर्तितः। एवं प्राणस्तथाऽऽकाशो ब्रह्मणी द्वे प्रकीर्तिता' इति च। प्राणशब्दस्य वायुरर्थः प्रसिद्धः। कखयोर्भिन्नार्थत्वशङ्कया कं च खं च न विजानामीत्याह। अतएवैक्याभिप्रायेण 'यद्वाव कं तदेव खं यदेव खं तदेव कं' इत्यूचुः **॥ खं० १० ॥**

'पृथुत्वात्पृथिवी विष्णुरग्निश्चाप्यङ्गनेतृतः । अन्नमत्तृत्वतो नित्यमादित्यश्चादिरूपतः। आप आपालनाच्चैव देशनाद्दिश एव च। अनन्यराजो नक्षत्रमानन्दत्वाच्च चन्द्रमाः। प्राणोऽसौ बलरूपत्वादाकाशः

परिप्रवोचन्प्रब्रूह्यस्मा इति तस्मै हाप्रोच्यैव प्रवासाञ्चक्रे ॥ २॥ स ह व्याधिनाऽनशितुं दध्रे तमाचार्यजायोवाच ब्रह्मचारिन्नशान किं नु नाश्नासीति स होवाच बहव इमेऽस्मिन्पुरुषे कामा नानात्यया व्याधिभिः प्रतिपूर्णोऽस्मि नाशिष्यामीति ॥ ३ ॥ अथ हाग्नयः समूदिरे तप्तो ब्रह्मचारी कुशलं नः परिच चारीद्धन्तास्मै प्रब्रवामेति तस्मै होचुः ॥ ४ ॥ प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति स होवाच विजानाम्यहं यत्प्राणो ब्रह्म कं च तु खं च न विजानामीति ते होचुर्यद्वाव कं तदेव खं यदेव खं तदेव कमिति प्राणं च हास्मै तदाकाशं चोचुः ॥ ५ **॥ खं० १० ॥**

अथ हैनं गार्हपत्योऽनुशशास पृथिव्यग्निरन्नमादित्य इति य एष आदित्ये पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीति ॥ १ ॥ स य एतमेवं विद्वानुपास्तेऽपहते पापकृत्यां लोकी भवती सर्वमायुरेति नास्या परपुरुषाः क्षीयन्ते उप वयं तं भुञ्जामोऽस्मिंश्च लोकेऽमुष्मिंश्च य एतमेवं विद्वानुपास्ते ॥ २ **॥ खं० ११ ॥**

अथ हैनमन्वाहार्यपचनोऽनुशशासापो दिशो नक्षत्राणि चन्द्रमा इति य एष चन्द्रमसि पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीति ॥ १ ॥ स य एतमेवं विद्वानुपास्तेऽपहते पापकृत्यां लोकी भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति नास्यावरपुरुषाः क्षीयन्ते उप वयं तं भुञ्जामोऽस्मिंश्च लोकेऽमुष्मिंश्च य एतमेवं विद्वानुपास्ते ॥ २ ॥ **॥ खं० १२ ॥**

अथ हैनमाहवनीयोऽनुशशास प्राण आकाशो द्यौर्विद्युदिति य एष विद्युति

पूर्तिहेतुतः । द्यौः प्रकाशस्वरूपत्वाद्वेदनाद्विद्युदेव च । यः सोमसूर्यविद्युत्सु तत्तन्नामा हरिः परः । अहेयत्वादहंनामा गार्हपत्यादिसंस्थितः' इति तत्त्वसंहितायाम् । जीवैक्यपंक्षे 'आदित्ये पुरुषं चन्द्रमसि विद्युति' इति भेदव्यपदेशो न युज्यते । 'पृथिव्यग्निरन्नमादित्यः' 'आदित्ये पुरुषः' इत्यादिना आदित्यादिशब्दवाच्यौ सप्तम्यर्थः प्रथमार्थश्च द्वौ प्रतीयेते । अतो नैक्यमुच्यते । स एवाहमस्मीत्यन्तर्यामिणोः सर्वविशेषाभावज्ञापनार्थम् । पूर्वं सोहमस्मीत्यभेदे तात्पर्याधिक्यज्ञापनाय । 'अहमस्म्यादिकाः शब्दा अन्तर्यामिणि मुख्यतः । तत्सम्बन्धाज्जीवगाश्च तस्माद्भेदगता हरौ । अस्मच्छब्दोदितोऽन्तःस्थ आत्मा व्याप्तो जनार्दनः । अग्नयो द्विविधं विष्णुमवोचन्नुपकोसले' इति सामसंहितायाम् । नास्यापरपुरुषाः क्षीयन्ते भृत्यवानेव भवति । लोकी भवति भगवल्लोकी भवति **॥ खं० १३ ॥**

इह च अव च इहावे । इहेति मनुष्यलोकस्था उच्यन्ते । अवेति पातालस्थाः । मानुषासुरौ भगवन्तं निह्नुत एव । न वक्तुं समर्थौ । अतो देवा एव मामनुशासुरित्यर्थः । ईदृशा इति वर्णतो ज्वालावर्णा इति । अन्यादृशाश्च

पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीति ॥ १ ॥ स य एतमेवं विद्वानुपास्तेऽपहते पापकृत्यां लोकी भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति नास्यावरपुरुषाः क्षीयन्त उप वयं तं भुञ्जामोऽस्मिंश्च लोकेऽमुष्मिंश्च य एतमेवं विद्वानुपास्ते ॥ २ **॥ खं० १३ ॥**

ते होचुरुपकोसलैषा सोम्य तेऽस्मद्विद्यात्मविद्या चाचार्यस्तु ते गतिं वक्तेत्याजगाम हास्याचार्यस्तमाचार्योऽभ्युवादोपकोसला३ इति ॥ १ ॥ भगव इति ह प्रतिशुश्राव ब्रह्मविद इव सोम्य ते मुखं भाति को नु त्वानुशशासेति को नु माऽनुशिष्याद्भो इतीहावेऽव निह्नुत इमे नूनमीदृशा अन्यादृशा इतीहाग्नीनभ्यूदे किं नु सोम्य किल तेऽवोचन्निति ॥ २ ॥ इदमिति ह प्रतिजज्ञे लोकान्वाव किल सोम्य तेऽवोचन्नहं तु ते तद्वक्ष्यामि यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवं विदि पापं कर्म न श्लिष्यत इति ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाच ॥ ३ **॥ खं० १४ ॥**

करशिरश्चरणादि मन्तः । चन्द्रादिसर्वनामवत्त्वात् । 'यो देवानां नामधा एक एव' इतिश्रुतेर्विष्णोरेव सर्वनामानि **॥ खं० १४ ॥**

असङ्गभगवत्स्थानत्वाच्चक्षुषोऽसङ्गत्वमुच्यते । 'यत्स्थानत्वादिदं चक्षुरसङ्गं सर्ववस्तुषु । तस्मै नमो भगवते वामनाय परात्मन' इति महाकौर्मे । इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते । मानवा यत्रावर्तन्ते स मानवावर्तः । तं मानवावर्तं प्रति नावर्तन्ते । 'चक्षुस्थं वामनं वेद स पुनर्नैव जायते । मुक्तो दुस्तरसंसाराद्वामनं प्राप्नुतेऽचिरात्' इति च **॥ खं० १५ ॥**

'यज्ञाभिमानी यज्ञाख्यो वायुर्यज्ञे प्रतिष्ठितः । ज्ञ शुद्धभाव इत्यस्माद्यन्नयं पावयेद्यतः । अतो वायुर्यज्ञनामा तत्पादौ वाङ्मनःस्थितौ । दक्षिणोऽस्य मनःसंस्थो ब्रह्मर्त्विक्तस्य पूजकः । होत्राद्या वाचि संस्थस्य वामपादस्य

य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मैतस्मिन्न किञ्चन श्लिष्यति तद्यदस्मिन्त्सर्पिर्वोदकं वा सिञ्चति वर्त्मनी एव गच्छति ॥ १ ॥ एतँ्संयद्वाम इत्याचक्षत एतँ् हि सर्वाणि वामान्यभिसंयन्ति सर्वाण्येनं वामान्यभिसंयन्ति य एवं वेद ॥ २ ॥ एष उ एव वामनिरेष हि सर्वाणि वामानि नयतिसर्वाणि वामानि नयति य एवं वेद ॥ ३ ॥ एष उ एव भामनिरेष हि सर्वेषु लोकेषु भाति सर्वेषु लोकेषु भाति य एवं वेद ॥ ४ ॥ अथ यदु चैवास्मिंच्छव्यं कुर्वन्ति यदु च नार्चिषमेवाभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान्षडुदङ्ङेति मासाँ्स्तान्मासेभ्यः संवत्सरँ् संवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोमानवः स एनान्ब्रह्म गमयत्येष देवपथो ब्रह्मपथ एतेन खलु प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते नावर्तन्ते ॥५ **॥ खं० १५ ॥**

एष ह वै यज्ञो योऽयं पवत एष यन्निदँ् सर्वं पुनाति यदेष यन्निदँ् सर्वं पुनाति तस्मादेष एव यज्ञस्तस्य मनश्च वाक्च वर्तनी ॥ १ ॥ तयोरन्यतरां मनसा सँ्स्करोति ब्रह्मा वाचा होताऽध्वर्युरुद्गातान्यतराँ् स यत्रोपाकृते प्रातरनुवाके पुरा परिधानीयाया

पूजकाः । तस्मात्प्रातरनूवाकपरिधान्योर्यदन्तरा । ब्रह्मा चेदुत्सृजेद्वाचं यज्ञपाल्लोपकृद्भवेत् । वाङ्मनः पादयज्ञाख्यप्रतिमो वायुरीरितः । ध्यायन् वायुं हरिं चैव ततो ब्रह्मा मुनिर्भवेत् ॥ **खं० १६** ॥

अग्निर्नासिक्यवायुश्च सूर्यो लोकरसाश्रयः । अग्नेः रसस्तु ऋग्वेदमानी ब्रह्मा प्रकीर्तितः । नासिक्यवायोस्तु रसो यजुर्वेदात्मको हरः । सामवेदाभिमानी तु वायुः सूर्यरसः स्मृतः । वराहसिंहकपिलास्तेषां भूरादिनामकाः । व्याहृतीभिस्ततो जुह्वन् ब्रह्मैवंविद् विरिष्टितः । सर्वान् स ऋत्विजो

ब्रह्मा व्यपवदति ॥ २ ॥ अन्यतरामेव वर्तनीँ संस्कुर्वन्ति हीयतेऽन्यतरा स यथैकपाद्व्रजन्रथो वै केन चक्रेण वर्तमानो रिष्यत्येवमस्य यज्ञो रिष्यति यज्ञँ रिष्यन्तं यजमानोऽनुरिष्यति स इष्ट्वा पापीयान्भवति ॥ ३ ॥ अथ यत्रोपाकृते प्रातरनुवाकेन पुरा परिधानीयाया ब्रह्मा व्यववदत्युभे एव वर्तनी सँस्कुर्वन्ति न हीयतेऽन्यतरा ॥ ४ ॥ स यथोभयपाद्व्रजन्रथो वोभाभ्यां चक्राभ्यां वर्तमानः प्रतितिष्ठत्येवमस्य यज्ञः प्रतितिष्ठति यज्ञं प्रतितिष्ठन्तं यजमानोऽनुप्रतितिष्ठति स इष्ट्वा श्रेयान्भवति ॥ ५ ॥ **खं० १६** ॥

प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत्तेषां तप्यमानानाँ रसान्प्राबृहदग्निं पृथिव्या वायुमन्तरिक्षादादित्यं दिवः ॥ १ ॥ स एतास्तिस्रो देवता अभ्यतपत्तासां तप्यमानानाँ रसान्प्राबृहदग्नेर्ऋचो वायोर्यजूँषि सामान्यादित्यात् ॥ स एतां त्रयीं विद्यामभ्यतपत्तस्यास्तप्यमानाया रसान्प्राबृहद्भूरित्यृग्भ्यो भुव इति यजुर्भ्यः स्वरिति सामभ्यः ॥ ३ ॥ तद्यदृक्तो रिष्येद्भूः स्वाहेति गार्हपत्ये जुहुयादृचामेव तद्रसेनर्चां वीर्येणर्चां यज्ञस्य विरिष्टँ सन्दधाति ॥ ४ ॥ अथ यदि यजुष्टो रिष्येद्भुवः स्वाहेति दक्षिणाग्नौ जुहुयाद्यजुषामेव तद्रसेन यजुषां वीर्येण यजुषां यज्ञस्य विरिष्टँ सन्दधाति ॥ ५ ॥ अथ यदि सामतो रिष्येत्स्वः स्वाहेत्याहवनीये जुहुयात्साम्नामेव तद्रसेन साम्नां वीर्येण साम्नां यज्ञस्य विरिष्टँ सन्दधाति ॥ ६ ॥ तद्यथा लवणेन सुवर्णँ सन्दध्यात्सुवर्णेन रजतँ रजतेन त्रपु त्रपुणा सीसँ सीसेन लोहं लोहेन दारु दारुचर्मणा ॥ ७ ॥ एवमेषां लोकानामासां देवतानामस्यास्त्रय्या विद्याया वीर्येण यज्ञस्य विरिष्टँ सन्दधाति भेषजकृतो ह वा एष यज्ञो यत्रैवंविद्ब्रह्मा भवति ॥ ८ ॥ एष ह वा उदक्प्रवणो

रक्षेद् ब्रह्मैवंवित्ततो भवेत्' इति च। उदक्प्रवण ऊर्ध्वप्रवणः ऊर्ध्वलोकानुसारी। यज्ञस्य दुरिष्ट्या यतो यतःस्थानादावर्तते तत्तत्स्थानमेवंविदा ब्रह्मणा गच्छति। तद्ब्रह्मैवैकर्त्विक्कुरून् कतृर्यजमानादीनभिरक्षति। अश्वा आशुज्ञानी। वा गतिगन्धनयोरिति धातोः। गतिशब्दश्चावगतौ भवति। 'दीर्घबिन्दुविसर्गादीनां लोपो वा' इतिसूत्रादाशुवैवाश्वा **॥ खं० १७ ॥**

इति श्रीमदानन्दतीर्थ भगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमच्छान्दोग्योपनिषद्भाष्ये चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

॥ ॐ ॥ 'यः श्रेष्ठं ज्येष्ठमखिलदेवानां वायुमञ्जसा। वेद स स्वसमानानां ज्येष्ठः श्रेष्ठो विमुक्तिगः। समीपे वसतां श्रेष्ठो वसिष्ठस्यैव वेदनात्। एकस्थाने स्थितिस्तु स्यात्प्रतिष्ठाज्ञस्य चेच्छतः। सम्पद्वेत्तुस्सम्पदः स्युर्गृहं चायतनं विदः। ज्येष्ठः श्रेष्ठो वसिष्ठश्च सम्पदायतनं तथा। वायुरेव

यज्ञो यत्रैवंविद्ब्रह्मा भवत्येवंविदँ ह वा एषा ब्रह्माणमनुगाथा यतो यत आवर्तते तत्तद्गच्छति ॥ ९ ॥ मानवो ब्रह्मैवैक ऋत्विक्कुरूनश्वाभिरक्षत्येवंविद्ध ह वै ब्रह्मा यज्ञं यजमानँ सर्वाँश्चर्त्विजोऽभिरक्षति तस्मादेवंविदमेव ब्रह्माणं कुर्वीत नानेवंविदं नानेवंविदम् ॥ १० ॥ **खं० १७ ॥ इति श्रीमच्छान्दोग्योपनिषदि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥**

॥ हरिः ॐ ॥ यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेद ज्येष्ठश्च ह वै श्रेष्ठश्च भवति प्राणो वाव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ॥ १ ॥ यो ह वै वसिष्ठं वेद वसिष्ठो ह स्वानां भवति वाग्वाव वसिष्ठः ॥ ३ ॥ यो ह वै प्रतिष्ठां वेद प्रति ह तिष्ठत्यस्मिँश्च लोकेऽमुष्मिँश्च चक्षुर्वाव प्रतिष्ठा ॥ ३ ॥ यो ह वै सम्पदं वेद सँहास्मै कामाः सम्पद्यन्ते दैवाश्च मानुषाश्च श्रोत्रं वावसम्पद्यत् ॥ ४ ॥ ये ह वा आयतनं वेदायतनँ ह स्वानां भवति मनो ह वा आयतनम् ॥ ५ ॥ अथ ह प्राणा अहँ श्रेयसि व्यूदिरेऽहँ श्रेयानस्मीति ॥ ६ ॥ ते ह

महांस्तस्य प्रसादादग्निरेव तु । उपचारतो वसिष्ठः स्यात्प्रतिष्ठैवं रविस्ततः । सम्पदिन्द्रस्तथैवोक्तो रुद्र आयतनं तथा' इति प्रभावे ।

'सर्वेन्द्रियाणां व्यापारान् प्राण एव करोत्ययम् । इन्द्रियस्थः पृथक्चासौ शक्तोऽपि स्वयमेव तु । षण्मासात् पूर्वं बालानां केवलं प्राणतो भवेत् । व्यापार्यंमनसा सर्वमतः पश्चादसंस्मृतिः । तुरीयायामवस्थायां प्राणादेव विबोधनम् । तथापि संस्मृतिस्तत्र प्राणवश्यतया भवेत् । प्राणस्य वश्यतानाम भक्त्या स्यात्तत्प्रसादतः । प्राणे वश्ये मनो वश्यमिन्द्रियाणि च सर्वशः' इति च ।

प्राणः प्रजापतिं पितरमेत्योचुर्भगवन्को नः श्रेष्ठ इति तान्होवाच यस्मिन्व उत्क्रान्ते शरीरं पापिष्ठतरमिव दृश्येत स वः श्रेष्ठ इति ॥ ७ ॥ सा ह वागुच्चक्राम सा संवत्सरं प्रोष्य पर्येत्योवाच कथमशकतर्ते मज्जीवितुमिति यथाऽकला अवदन्तः प्राणन्तः प्राणेन पश्यन्तश्चक्षुषा श्रृण्वन्तः श्रोत्रेण ध्यायन्तो मनसैवमिति प्रविवेश ह वाक् ॥ ८ ॥ चक्षुर्होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्य पर्येत्योवाच कथमशकतर्ते मज्जीवितुमिति यथान्धा अपश्यन्तः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा श्रृण्वन्तः श्रोत्रेण ध्यायन्तो मनसैवमिति प्रविवेश ह चक्षुः ॥ ९ ॥ श्रोत्रँ् होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्य प र्येत्योवाच कथमशकतर्ते मज्जीवितुमिति यथा बधिरा अश्रृण्वन्तः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा ध्यायन्तो मनसैवमिति प्रविवेश ह श्रोत्रम् ॥ १० ॥ मनो होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्य पर्येत्योवाच कथमशकतर्ते मज्जीवितुमिति यथा बाला अमनसः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा श्रृण्वन्तः श्रोत्रणैवमिति प्रविवेश ह मनः ॥ ११ ॥ अथ ह प्राण उच्चक्रमिषन्त्स यथा सुहयः पड्वीशशङ्कून्त्सङ्खिदेदेवमितरान्प्राणान्त्समखिदत्तँ् हाभिसमेत्योचुर्भगवन्नेधि त्वं नः श्रेष्ठोऽसि मोत्क्रमीरिति ॥ १२ ॥ अथ हैनं वागुवाच यदहं वसिष्ठाऽस्मि त्वं तद्वसिष्ठोऽसीत्यथ हैनं चक्षुरुवाच यदहं प्रतिष्ठाऽस्मि त्वं तत्प्रतिष्ठोसीति ॥ १३ ॥ अथ हैनँ् श्रोत्रमुवाच यदहँ् सम्पदस्मि त्वं तत्सम्पदसीत्यथ हैनं मन उवाच यदहमायतनमस्मि त्वं त दायतनमसीति ॥ १४ ॥ न वै वाचो न चक्षूँषि न श्रोत्राणि न मनांसीत्याचक्षते प्राणा इत्येवाचक्षते प्राणो ह्येवैतानि सर्वाणि भवति ॥ १५ ॥ **खं० १ ॥**

अक्षेषु प्रतिप्रति स्थितत्वादनः प्रत्यक्षम् । 'प्राणविज्ञानयोग्यस्तु रुद्रो मुख्यतया स्मृतः । तस्मात्स सर्वभोक्ता स्यात्तदन्येषां स्वयोग्यतः' इति च ।। 'सिद्धमेवान्नवस्त्राद्यं विष्णोः स्वातन्त्र्यतः सदा । स्वार्थं समर्पयेद्विष्णौ यथा प्राणे सुराः पुरा' इति कर्मानुपूर्व्याम् । 'प्राणस्य वस्त्रबुध्या तु भोजनोभयतः पिबन् । स्वर्गे मुक्तौ तथा दिव्यवस्त्रलाभी भवत्यलम्' इति प्रभञ्जने ।

'योग्यस्य प्राणविद्यायां स्थाणोरपि हि तच्छ्रुतेः । पलाशाद्यं भवेदत्र परतो मुक्तिरेव च । विष्णोर्ज्ञानमनुप्राप्य भवेन्नास्त्यत्र संशयः' इति प्राणसंहितायाम् । 'ज्येष्ठश्रेष्ठादिकैर्हुत्वा प्राणायात्र परत्र च । ज्येष्ठः श्रेष्ठः समानेभ्यो भवेन्नात्र विचारणा' इति च ।

सवितुर्जगत्प्रसवितुर्विष्णोः सकाशाद्वयं भोजनं रक्षां सर्वभोगांश्च वृणीमहे । भगस्य समग्रैश्वर्यादिसर्वगुणस्वरूपस्य विष्णोः ।। पुरुषं तुरं वायुं

स होवाच किं मेऽन्नं भविष्यतीति यत्किञ्चिदिदमाश्वभ्य आशकुनिभ्य इति होचुस्तद्वा एतदनस्यान्नमनो ह वै नाम प्रत्यक्षं न ह वा एवंविदि किञ्चनानन्नं भवतीति ।। १ ।। स होवाच किं मे वासो भविष्यतीत्याप इति होचुस्तस्माद्वा एतदशिष्यन्तः पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्चाद्भिः परिदधति लम्भुको ह वासो भवत्यनग्नो ह भवति ।। २ ।। तद्धैतत्सत्यकामो जाबालो गोश्रुतये वैयाघ्रपद्यायोक्त्वोवाच यद्यप्येतच्छुष्काय स्थाणवे ब्रूयाज्जायेरन्नेवास्मिञ्छाखा प्ररोहेयुः पलाशानीति ।। ३ ।।अथ यदि महज्जिगमिषेदमावास्यायां दीक्षित्वा पौर्णमास्याँ रात्रौ सर्वौषधस्य मन्थं दधिमधुनोरुपमथ्य ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे सम्पातमवनयेत् ।। ४ ।। वसिष्ठाय स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे सम्पातमवनयेत्प्रतिष्ठायै स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे सम्पातमवनयेत्सम्पदे स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे सम्पातमवनयेदायतनाय स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे सम्पातमवनयेत् ।। ५ ।। अथ प्रति सृप्याञ्जलौ मन्थमाधाय जपत्यमो नामास्यमा हि ते सर्वमिदँ स हि ज्येष्ठः श्रेष्ठो राजाधिपतिः स मा ज्यैष्ठ्यँ श्रैष्ठ्यँ राज्यमाधिपत्यं गमयत्वहमेवेदँ सर्वमसानीति ।। ६ ।। अथ खल्वेतयर्चा पच्छ आचामति तत्सवितुर्वृणीमह इत्याचामति वयं देवस्य भोजनमित्याचामति श्रेष्ठँ सर्वधातममित्याचामति तुरं भगस्य

श्रेष्ठं सर्वधातृणां उत्तमं च धीमहि । 'नारायणीयं तं वायुं चिन्तयित्वोत्तमोत्तमम् । जगत्प्रसवितुर्विष्णोः सकाशाद्भोगमाप्नुमः' इति च ॥ **खं० १- २ ॥**

नारायणादयः पञ्च क्रमात्पञ्चाग्नयः स्मृताः । अदनादङ्गनेतृत्वात् नितरामचलत्वतः । समेधनात् समिद्विष्णुः धूत्काराद्धूम उच्यते । अरं चितत्वादर्चिश्च सोङ्गारोऽङ्गरतेरपि । विविधं स्फुरणाच्चैव विष्फुलिङ्ग

धीमहीति सर्वं पिबति निर्णिज्य कँ्सं चमसं वा पश्चादग्नेः संविशति चर्मणि वा स्थण्डिले वा वाचंयमोऽप्रसाहः स यदि स्त्रियं पश्येत्समृद्धं कर्मेति विद्यात् ॥ ७ ॥ तदेष श्लोकः यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियँ् स्वप्नेऽभिपश्यति । समृद्धिं तत्र जानीयात्तस्मिन्त्स्वप्ननिदर्शने तस्मिन्त्स्वप्ननिदर्शन इति ॥ ८ ॥ **खं० २ ॥**

श्वेतकेतुर्हारुणेयः पञ्चालानाँ् समितिमेयाय तँ् ह प्रवाहणो जैबिलिरुवाच कुमारानु त्वाऽशिषत्पितेत्यनु हि भगव इति ॥ १ ॥ वेत्थ यदितोऽधि प्रजाः प्रजन्तीति न भगव इति वेत्थ यथा पुनरावर्तन्त ३ इति न भगव इति वेत्थ पथोर्देवयानस्य पितृयाणस्य च व्यावर्तना३ इति न भगव इति ॥ २ ॥ वेत्थ यथाऽसौ लोको न सम्पूर्यत ३ इति न भगव इति वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति नैव भगव इति ॥ ३ ॥ अथनु किमनुशिष्टोऽवोचथा यो हीमानि न विद्यात्कथँ् सोऽनुशिष्टो ब्रवीतेति स हाऽऽयस्तः पितुरर्धमेयाय तँ् होवाचाननुशिष्य वाव किल मा भगवानब्रवीदनु त्वाऽशिषमिति ॥ ४ ॥ पञ्च मा राजन्यबन्धुः प्रश्नानप्राक्षीत्तेषां नैकं च नाशकं विवक्तुमिति स होवाच यथा मा त्वं तातै तानवदो यथाहमेषां नैकं च न वेद यद्यहमिमानवेदिष्यं कथं ते नावक्ष्यमिति ॥ ५ ॥ स ह गौतमो राज्ञोऽर्धमेयाय तस्मै ह प्राप्तायार्हाञ्चकार स ह प्रातः सभाग उदेयाय तँ् होवाच मानुषस्य भगवान् गौतम वित्तस्य वरं वृणीथा इति स होवाच तवैव राजन्मानुषं वित्तं यामेव कुमारस्यान्ते वाचमभाषथास्तामेव ब्रूहीति स ह कृच्छ्री बभूव ॥ ६ ॥ तँ् ह चिरं वसेत्याज्ञापयाञ्चकार तँ् होवाच यथा मा त्वं गौतमावदो यथेयं न प्राक्त्वत्तः पुरा विद्या ब्राह्मणान्नगच्छति तस्मादु सर्वेषु लोकेषु क्षत्रस्यैव प्रशासनमभूदिति तस्मै होवाच ॥ ७ ॥ **खं० ३ ॥**

इतीरितः। पुनर्नारायणाद्यात्मा प्रत्येकं पञ्चरूपवान् । आदित्यः स तथादानात् रश्मी रतिशरूपतः । तमसाऽहननीयत्वादहश्चन्द्रः परस्सुखम् । अनन्यराजो नक्षत्रं वायुर्ज्ञानायुरूपतः । अभ्रमब्भरणाद्विष्णुर्विद्युद्विद्योतनादपि । अशनादशनिश्चैव निर्हादात् ह्रादुनिस्तथा । संवत्सरो वासनाच्च स आकाशः प्रकाशनात् । रात्रिश्च रतिदानात्स दिशतीति दिशः स्मृतः । अवान्तरं दिशेद्यस्मादवान्तरदिगुच्यते । वचनाद्वाक् तथा प्राणस्त्वननाच्चक्षुरुच्यते । दर्शनाच्छ्रवणाच्छ्रोत्रं जिह्वा वै होमतः स्मृतः । उपस्थितेरुपस्थः स उपमन्त्रकृदेव सः । योनिर्युनक्ति यस्मात्स

असौ वाव लोको गौतमाग्निस्तस्यादित्य एव समिद्रश्मयो धूमोऽहरर्चिश्चन्द्रमा अङ्गारा नक्षत्राणि विष्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुतेः सोमो राजा सम्भवति ॥ २ ॥ **खं० ४ ॥**

पर्जन्यो वाव गौतमाग्निस्तस्य वायुरेव समिदभ्रं धूमो विद्युदर्चिरशनिरङ्गारा ह्रादुनयो विष्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवास्सोमँ राजानं जुह्वति तस्या आहुतेर्वर्षः सम्भवति ॥ २ ॥ **खं० ५ ॥**

पृथिवी वाव गौतमाग्निस्तस्याः संवत्सर एव समिदाकाशो धूमो रात्रिरर्चिर्दिशोऽङ्गारा अवान्तरदिशो विष्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा वर्षं जुह्वति तस्या आहुतेरन्नँ सम्भवति ॥ २ ॥ **खं० ६ ॥**

पुरुषो वाव गौतमाग्निस्तस्य वागेव समित्प्राणो धूमो जिह्वार्चिश्चक्षुरङ्गाराः श्रोत्रं विष्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा अन्नं जुह्वति तस्या आहुते रेतः सम्भवति ॥ २ ॥ **खं० ७ ॥**

योषा वाव गौतमाग्निस्तस्या उपस्थ एव समिद्यदुपमन्त्रयते स धूमो योनिर्च्चिर्यदन्तः करोति तेऽङ्गारा अभिनन्दाविष्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुह्वति तस्या आहुतेर्गर्भः सम्भवति ॥ २ ॥ **खं० ८ ॥**

इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति स उल्बाऽऽवृतो गर्भो दश वा मासानन्तः शयित्वा यावद्वाथ जायते ॥ १ ॥ स जातो यावदायुषं जीवति तं प्रेतं दिष्टमितोऽग्नय एव हरन्ति यत एवेतो यतः सम्भूतो भवति ॥ २ ॥ **खं० ९ ॥**

तद्य इत्थं विदुर्ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते तेऽर्चिषमभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽहरह्न

सर्वान्तः कृच्च नन्दनः । असौ लोकः प्रकाशत्वात्प्राणस्थत्वाच्च केशवः ।पर्जन्यो जनको यस्मात्पृथिवी प्रथितत्वतः । पुरुषः पुरु यस्मात्स योषा जोष्यो यतोऽखिलैः' इति सामसंहितायाम् । 'अभ्र धूमादिभावस्तु जीवस्याभ्रादिसंस्थितिः । अभ्रादिमानिरूपं तु ज्ञानिप्राप्यं यतो भवेत्' इति च । परमस्य जन्यमिति पर्जन्यः । 'पञ्च पञ्च स्वरूपेण सूर्यादौ संस्थितो हरिः । स्वर्गादौ चापि तन्नामा तद्योगान्नामिनः परः' इति च **॥ खं० ३- १० ॥**

आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान्षडुदङ्ङेति मासाँ्स्तान् ॥ १ ॥ मासेभ्यः संवत्सरँ् संवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषो मानवः स एनान्ब्रह्म गमयत्येष देवयानः पन्था इति ॥ २ ॥ अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसम्भवन्ति धूमाद्रात्रिँ् रात्रे परपक्षमपरपक्षाद्यान्षड्दक्षिणैति मासाँ्स्तान्नैते संवत्सरमभिप्राप्नुवन्ति ॥ ३ ॥ सामेभ्यः पितृलोकं पितृलोकादाकाशमाकाशात् चन्द्रमसमेष सोमो राजा तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ति ॥ ४ ॥ तस्मिन् यावत्सम्पातमुषित्वाऽथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वाऽभ्रं भवति ॥ ५ ॥ अभ्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षति त इह व्रीहि यवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा इति जायन्ते ततो वै खलु दुर्निष्प्रपतनं यो यो ह्यन्नमत्ति यो रेतः सिञ्चति तद्भूय एव भवति ॥ ६ ॥ तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन्ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वाथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरंच्छ्वयोनिं वा सूकरयोनिं चण्डालयोनिं वा ॥ ७ ॥ अथैतयोः पथोर्नैकतरेण च न तानीमानि क्षुद्रमिश्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ति जायस्व म्रियस्वेत्येतत्तृतीयँ् स्थानं तेनासौ लोको न सम्पूर्यते तस्माज्जुगुप्सेत तदेषश्लोकः ॥ ८ ॥ स्तेनो हिरण्यस्य सुरां पिबँश्च गुरोस्तल्पमावसन्ब्रह्महाचैते पतन्ति चत्वारः पञ्चमश्चाचरँ्स्तु तैरिति ॥ ९ ॥ अथ ह य एतानेवं पञ्चाग्नीन्वेद न स ह तैरप्याचरन्पाप्मना लिप्यते शुद्धः पूतः पुण्यलोको भवति य एवं वेद य एवं वेद ॥ १० ॥ **खं० १० ॥**

प्रत्यब्दयज्ञकृत्सम्यङ्महाशालः प्रकीर्तितः । वेदवेदार्थवित्सम्यङ्महाश्रोत्रिय उच्यते । क्रीडात्मकत्वाव्ध्याख्यं च सुतेजाश्चातितेजसा । स्वर्गाधारं शिरो विष्णोः सर्वरूपातिदर्शनात् । चक्षुस्तु विश्वरूपाख्यमादानादायुषामपि

प्राचीनशाल औपमन्यवः सत्ययज्ञः पौलुषिरिन्द्रद्युम्नो भाल्लवेयो जनः शार्कराक्ष्यो बुडिल आश्वतराश्विस्ते हैते महाशाला महाश्रोत्रिया समेत्य मीमंसाञ्चक्रुः को न आत्मा किं ब्रह्मेति ॥ १ ॥ ते ह सम्पादयाञ्चक्रुरुद्दालको वै भगवन्तोऽयमारुणिः सम्प्रतीममात्मानं वैश्वानरमध्येति तँ हन्ताभ्यागच्छामेति तँ हाभ्याजग्मुः ॥ २ ॥ स ह सम्पादयां चकार प्रक्ष्यन्ति मामिमे महाशाला महाश्रोत्रियास्तेभ्यो न सर्वमिव प्रतिपत्स्ये हन्ताहमन्यमभ्यनुशासानीति ॥ ३ ॥ तान्होवाचाश्वपतिर्वै भगवन्तोऽयं कैकेयः सम्प्रतीममात्मानं वैश्वानरमध्येति तँ हाभ्यागच्छामेति तँ हाभ्याजग्मुः ॥ ४ ॥ तेभ्यो ह प्राप्तेभ्यः पृथगर्हाणि कारयाञ्चकार स ह प्रातः सञ्जिहान उवाच न मे स्तेनो जनपदे न कदर्यो न मद्यपो नानाहिताग्निर्नाविद्वान्न स्वैरी स्वैरिणी कुतो यक्ष्यमाणो वै भगवन्तोऽहमस्मि यावदेकैकस्मा ऋत्विजे धनं दास्यामि तावद्भगवद्भ्यो दास्यामि वसन्तु भगवन्त इति ॥ ५ ॥ ते होचुर्येन हैवार्थेन पुरुषश्चरेत्तँ हैव वदेदात्मानमेवेमं वैश्वानरँ सम्प्रत्यध्येषि तमेव नो ब्रूहीति ॥ ६ ॥ तान्होवाच प्रातर्वः प्रतिवक्तास्मीति ते ह समित्पाणयः पूर्वाह्णे प्रतिचक्रमिरे तान्हानुपनीयैवैतदुवाच ॥ ७ ॥ **खं० ११ ॥**

औपमन्यव कं त्वमात्मानमुपास्स इति दिवमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै सुतेजा आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्तव सुतं प्रसुतमासुतं कुले दृश्यते ॥ १ ॥ अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्त्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते मूर्धा त्वेष आत्मन इति होवाच मूर्धा ते व्यपतिष्यद्यन्मां नागमिष्य इति ॥ २ ॥ **खं० १२ ॥**

अथ होवाच सत्ययज्ञं पौलुषिं प्राचीनयोग्य कं त्वमात्मानमुपास्स इत्यादित्यमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै विश्वरूप आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्तव बहुविश्वरूपं कुले दृश्यते ॥ १ ॥ प्रवृत्तोऽश्वतरीरथो दासीनिष्कोऽत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्त्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एवमेतमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते चक्षुष्ट्वेतदात्मन इति होवाचान्धोऽभविष्यद्य न्मां नागमिष्यतः इति ॥ २ ॥ **खं० १३ ॥**

आदित्याख्यं च सूर्यस्याप्याश्रयं सर्वदा स्मृतम्। वाय्वादिप्राणशक्यं न यत्तत्कर्ता हरेर्यतः। प्राणस्तेन पृथग्वर्त्मा वायुर्ज्ञानायुरूपतः। वायोरप्याश्रयो नित्यं बहुत्वाद्बहुलः स्मृतः। आकाशनामा चादीप्तेर्मध्यदेहो रमापतेः। व्याप्तत्वादाप इत्युक्तो रयी रतिकरत्वतः। वस्तिराकाशवायोश्च तावाधारौ प्रकीर्तितौ। प्रथनात्पृथिवीनामा प्रतिष्ठा च प्रतिष्ठितेः। पादौ भगवतो

अथ होवाचेन्द्रद्युम्नं भाल्लवेयं वैयाघ्रपद्य कं त्वमात्मानमुपास्स इति वायुमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै पृथग्वर्त्माऽऽत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्त्वां पृथग्वलय आ यन्ति प्रथग्रथश्रेणयोऽनु यन्ति॥ १॥ अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते प्राणस्त्वेष आत्मन इति होवाच प्राणस्त उदक्रमिष्यद्यन्मां नागमिष्य इति॥ २॥ **खं० १४॥**

अथ होवाच जनँ शार्कराक्ष्यँ शार्कराक्ष्य कं त्वमात्मानमुपास्स इत्याकाशमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै बहुल आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्त्वं बहुलोऽसि प्रजया च धनेन च॥ १॥ अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्यन्नं पशयति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवात्मानं वैश्वानरमुपास्ते सन्देहस्त्वेष आत्मन इति होवाच सन्देहस्ते व्यशीर्यद्यन्मां नागमिष्य इति॥ २॥ **खं० १५॥**

अथ होवाच बुडिलमाश्वतराश्विं वैयाघ्रपद्य कं त्वमात्मानमुपास्स इत्यप एव भगवो राजन्निति होवाचैष वै रयिरात्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्त्वं रयिमान्पुष्टिमानसि॥ १॥ अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते बस्तिस्त्वेष आत्मन इति होवाच बस्तिस्ते व्यभेत्स्यद्यन्मां नागमिष्य इति॥ २॥ **खं० १६॥**

अथ होवाचोद्दालकमारुणिं गौतम कं त्वमात्मानमुपास्स इति पृथिवीमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै प्रतिष्ठात्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्त्वं प्रतिप्ठितोऽसि प्रजया च पशुभिश्च॥ १॥ अत्स्यन्नं पशयसि प्रियमत्यन्नं पशयति प्रिय भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते पादौ त्वेतावात्मन इति होवाच पादौ ते व्यम्लास्येतां यन्मां नागमिष्य इति॥ २॥ **खं० १७॥**

विष्णोः पृथिव्याश्रय एव च । उत्तमानां हि पादेन सर्वं रूपं हि कथ्यते । विष्णोः पदमिति ह्यस्मात्प्रथितिर्वैदिकी स्मृता । प्राणश्चक्षुस्तथादित्य इत्येका देवता स्मृता । पूर्वद्वारपतिर्विष्णोर्व्यानः श्रोत्रं च चन्द्रमाः । दक्षिणद्वारपस्त्वेको वागपानोऽग्निरेव च । पश्चिमद्वारपोऽप्येकः समानो मन एव च । इन्द्र इत्येक एवोक्त उत्तरद्वाररक्षकः । उदानो वायुरित्येक

तान्होवाचैते वै खलु यूयं पृथगिवेममात्मानं वैश्वानरं विद्वाँ्सोऽन्नमत्थ यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्ति ॥ १ ॥ तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्माऽऽत्मा सन्दे हो बहुलो बस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादावुर एव वेदिर्लोमानि बर्हिर्हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीयः ॥ २ ॥ **खं० १८॥**

तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयँ्स यां प्रथमामाहुतिं जुहुयात्तां जुहुयात्प्राणाय स्वाहेति प्राणास्तृप्यति ॥ १ ॥ प्राणे तृप्यति चक्षुस्तृप्यति चक्षुषि तृप्यत्यादित्यस्तृप्यत्यादित्ये तृप्यति द्यौस्तृप्यति दिवि तृप्यन्त्यां यत्किञ्च द्यौश्चादित्यश्चाधितिष्ठतस्तत्तृप्यति तस्यानु तृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥ **खं० १९ ॥**

अथ यां द्वितीयां जुहुयात्तां जुहुयाद्व्यानाय स्वाहेति व्यानस्तृप्यति ॥ १ ॥ व्याने तृप्यति श्रोत्रं तृप्यति श्रोत्रे तृप्यति चन्द्रमास्तृप्यति चन्द्रमसि तृप्यति दिशस्तृप्यन्ति दिक्षु तृप्यन्तीषु यत्किञ्च दिशश्चन्द्रमाश्चाधितिष्ठन्ति तत्तृप्यति तस्यानु तृप्तिं तृप्यन्ति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥ **खं० २० ॥**

अथ यां तृतीयां जुहुयात्तां जुहुयादपानाय स्वाहेत्यपानस्तृप्यति ॥ १ ॥ अपाने तृप्यति वाक्तृप्यति वाचि तृप्यन्त्यामग्निस्तृप्यत्यग्नौ तृप्यति पृथिवी तृप्यति पृथिव्यां तृप्यन्त्यां यत्किञ्च पृथिवी चाग्निश्चाधितिष्ठतस्तत्तृप्यति तस्यानु तृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥ **खं० २१ ॥**

अथ यां चतुर्थीं जुहुयात्तां जुहुयात्समानाय स्वाहेति समानस्तृप्यति ॥ १ ॥ समाने तृप्यति मनस्तृप्यति मनसि तृप्यति पर्जन्यस्तृप्यति पर्जन्ये तृप्यति विद्युत्तृप्यति

ऊर्ध्वद्वाराधिपश्च सः । स एवाकाशनामा च लक्ष्म्याविष्टो विशेषतः । पृथिवीनामिका श्रीस्तु द्यौर्दिशो विद्युदेव च । वायुपत्नी समुद्दिष्टा तत्तद्द्वाराधिपाश्च ते । अधितिष्ठन्ति ते सर्वे नारायणमनामयम् । यद्विष्णुर्ज्ञानरूपत्वात्किमानन्दस्वरूपतः । एतेषु तृप्तेषु हरिस्तृप्यत्येषां प्रियो ह्यसौ । सूर्यप्रसादात्तु नराः पूर्वद्वारेण केशवम् । प्राप्नुवन्त्यथ सोमस्य प्रसादात्पितरस्तथा । द्वारेण दक्षिणेनैव गन्धर्वाः पश्चिमेन तु । अग्निप्रसादादृषय उत्तरेणेन्द्रसंश्रयात् । शिवाद्या वायुमाश्रित्य यान्त्यूर्ध्वेण हरिं सुराः ॥

वैश्वानराख्यविष्णोस्तु सम्यग्ज्ञानेन सर्वशः । वैश्वानरज्ञानयोग्याः साक्षादेव सुराः स्मृताः । तस्मात्तेषां फलं सर्वमन्येषां तु स्वयोग्यतः' इति वैश्वानरविद्यायाम् । 'को न आत्मा किं ब्रह्म' 'सोऽयमात्मा चतुष्पात्' । 'स्थूलभुग्वैश्वानरः प्रथमः पादः' । 'ॐ वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॐ' । 'अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः' इत्यादेश्च वैश्वानरो विष्णुरिति सिद्धम् ॥

स वायुः स आकाशः वायुश्चाकाशश्चाधितिष्ठत इति वचनाद्वायोरूपमन्याधिष्ठितमाकाशाख्यं वायोः स्वरूपमिति विज्ञायते । 'आकाशनामा विघ्नेशो वायुश्चाकाशकः स्मृतः । आकाश इति लक्ष्मीश्च

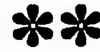
विद्युति तृप्यन्त्यां यत्किञ्च विद्युच्च पर्जन्यश्चाधितिष्ठतस्तत्तृप्यति तस्यानु तृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥ **खं० २२ ॥**

अथ यां पञ्चमीं जुहुयातां जुहुयादुदानाय स्वाहेत्युदानस्तृप्यति ॥ १ ॥ उदाने तृप्यति त्वक्तृप्यति त्वचि तृप्यन्त्यां वायुस्तृप्यति वायौ तृप्यत्याकाशस्तृप्यत्याकाशे तृप्यति यत्किञ्च वायुश्चाकाशश्चाधितिष्ठतस्तत्तृप्यति तस्यानु तृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥ **खं० २३ ॥**

स य इदमविद्वानग्निहोत्रं जुहोति यथाङ्गारानपोह्य भस्मनिजुहुयात्तादृक्तत्स्यात् ॥ १ ॥ अथ य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति तस्य सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु

तथाकाशो हरिः स्वयम्' इति शब्दनिर्णये । 'सुतेजोविश्वरूपादिभेदेनाङ्गानि मापतेः । अभिन्नान्यपि कथ्यन्ते लोकदृष्टिविभेदतः' इति च ॥ **खं० ११-२४** ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमच्छन्दोग्योपनिषद्भाष्ये पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ 'अधीत्यब्दद्वादशत्वात् द्वादशाब्द इतीरितः । श्वेतकेतुर्भारते तु नोत्पत्तिद्वादशत्वतः' इति वाक्यनिर्णये । 'यथा मृत्पिण्डविज्ञानात् सादृश्यादेव मृण्मयाः । विज्ञायन्ते तथा विष्णोः सादृश्याज्जगदेव च । यथा स्वर्णस्य विज्ञानात्सर्वे लोहमयास्तथा । प्राधान्याद्विष्णुविज्ञानाद्विज्ञातं स्याज्जगत्सदा । अत्यल्पेऽपि हि विज्ञाते सदृशे तादृशं बहु । ज्ञायतनखकृन्तन्या यथा सर्वमयोमयम् । किमु विष्णोर्बहोर्ज्ञानादत्यल्पं जगदीदृशम् । अनन्याधीनविज्ञानादन्याधीनं तथैव च । मृदयोलोहनाम्नां हि ज्ञानात्साङ्केतिकं यथा' इत्यादि सामसंहितायाम् । 'स्वर्णं लोहमणिश्चैव पुरटं

सर्वेष्वात्मसु हुतं भवति ॥ २ ॥ तद्यथेषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवꣳ हास्य सर्वे पाप्मनः प्रदूयन्ते य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति ॥ ३ ॥ तस्मादु हैवं विद्यद्यपिचण्डालायोच्छिष्टं प्रयच्छेदात्मनि हैवास्य तद्वैशवानरे हुतꣳ स्यादिति तदेव श्लोकः ॥ ४ ॥ यथेह क्षुधिता बाला मातरं पर्युपासते । एवं सर्वाणि भूतान्यग्निहोत्रमुपासत इत्यग्निहोत्रमुपासत इति ॥ ५ ॥ **खं० २४** ॥ **इति श्रीमच्छान्दोग्योपनिषदि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥**

॥ हरिः ॐ ॥ श्वेतकेतुर्हारुणेय आस तꣳ ह पितोवाच श्वेतकेतो वस ब्रह्मचर्यं न वै सोम्यास्मत्कुलीनोऽननूच्य ब्रह्मबन्धुरिव भवतीति ॥ १ ॥ स ह द्वादशवर्ष उपेत्य चतुर्विंशꣳतिवर्षः सर्वान्वेदानधीत्य महामना अनूचानमानी स्तब्ध एयाय तꣳ ह पितोवाच श्वेतकेतो यन्नु सोम्येदं महामना अनूचानमानी स्तब्धोऽस्युत तमादेशमप्राक्ष्यः ॥ २ ॥ येनाश्रुतꣳ श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति कथं नु भगवः स आदेशो भवतीति ॥ ३ ॥ यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं

चाभिधीयते' इति शब्दनिर्णये । विकारत्वविवक्षायामेकपिण्डमणिशब्दा व्यर्थाः स्युः । मृत्तिकेति लोहमणिरिति कार्ष्णायसमित्यत्रेतिशब्दो नामधेयशब्दाश्च व्यर्थाः स्युः । विकारमिथ्यात्वविवक्षायां मृत्तिकैव सत्यं लोह एव सत्यं कार्ष्णायसमेव सत्यमित्येव स्यात् । न तु नामधेयादि शब्दाः । न च वाचारम्भणमात्रमिति मात्रशब्दोऽस्ति । न चारभ्यस्यारम्भणमिति युज्यते शब्दः । क्रिया ह्यारम्भणम् । अतो वाचा नाम्नारम्भणं विकारो विविधाकारो विक्रियमाणः । सत्यं नामधेयं सर्वदा विद्यमानं नामधेयं मृत्तिकेत्यादयः इत्यर्थः । सत्वेन कालतस्ततं ज्ञायते विद्वद्भिरिति नित्यत्वेन प्रसिद्धमेव सत्यमित्यत्र विवक्षितम् । सङ्केतेन क्रियमाणानि ह्यन्यानि नामानि । अतो विकाररूपाणि । विकारशब्दस्य नियतपुल्लिङ्गत्वादारम्भणं विकार इति वेदाः प्रमाणमितिवद्युज्यते । न च मृत्तिकादिनामविकारः साङ्केतिकं नाम । प्राधान्यमेवात्र मृत्तिकादिनामवद्भगवतो विवक्षितम् । सृष्टिश्च प्राधान्यार्थमेवात्रोच्यते ॥ **खं० १** ॥

एकमेवाद्वितीयं स्वगतभेदवर्जितं समानवर्जितं च । 'एकमेवाद्वितीयं तत्समाभ्यधिकवर्जनात् । स्वगतानां च भेदानामभावाद्ब्रह्म शाश्वतम्' इति प्रवृत्ते । 'भेदाभेदनिवृत्त्यर्थमेवशब्दोऽवधारकः । समाधिकनिवृत्त्यर्थमद्वितीयपदं तथा । भेदाभेदेऽप्येकशब्दो यतोऽवयविनि स्थितः । एकमेवेत्यतः प्राह

ऽस्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् ॥ ४ ॥ यथा सोम्यैकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातँऽस्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं लोहमणिरित्येव सत्यम् ॥ ५ ॥ यथा सोम्यैकेन नखनिकृन्तनेन सर्वं कार्ष्णायसं विज्ञातँऽस्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं कार्ष्णायसमित्येव सत्यमेवँऽसोम्य स आदेशो भवतीति ॥ ६ ॥ न वै नूनं भगवन्तस्त एतदवेदिषुर्यद्ध्येतदवेदिष्यन्कथं मे नावक्ष्यन्निति भगवाँऽस्त्वेव मे तद्ब्रवीत्विति यथा सोम्येति होवाच ॥ ७ ॥ **खं० १** ॥

सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् । तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तस्मादसतः सज्जायतइति ॥ १ ॥ कुतस्तु खलु सोम्यैवँऽ

नारायणमियं श्रुतिः। समे द्वितीयशब्दः स्यादद्वितीयोऽसमत्वतः। साधिकः कुत एव स्यादित्याहपरमा श्रुतिः' इति सामसंहितायाम्।

न च विजातीयभेदवर्जनं नाम कुत्रचित्प्रसिद्धम्। तत्प्रमाणाभावाच्च। 'एक एवाद्वितीयो भगवांस्तत्सदृशपरौ न स्त' इति च। विजातीयाभावे येनाश्रुतं श्रुतं भवतीत्यादि विशेषणं च व्यर्थम्। यस्य कस्यचिज्ज्ञानं तज्ज्ञानमेव भवतीति। अज्ञानमपि ज्ञानमेव भवति। भेदाभावात्। न च मिथ्या सत्यमिति भेदः। तस्यैव विजातीयत्वप्राप्तेः। तद्भेदस्य मिथ्यात्वे तदभेदस्य सत्यत्वप्रसङ्गाच्च। मिथ्यासत्ययोरैक्ये इदं सत्यं इदं मिथ्येति भेदाभावाज्जीवेशभेदादेरपि सत्यत्वप्रसङ्गः। अतः परमार्थं ब्रह्मान्यन्मिथ्येत्यपि न युज्यते। अतः सजातीयः स्वगतभेदोऽधिकाख्यं विजातीयं चात्र निषिध्यते। 'सर्वोत्तमत्वात्सन्नामा हरिर्नारायणः प्रभुः। सोऽसृजत्प्रथमं देवीं तेज आख्यां श्रियं सतीम्। तते स्थितेन रूपेण साऽजैव हि यतः सदा। तेज इत्युच्यते तस्माज्जनेर्वा तत एव तु। यदस्याः सृष्टिकृद्रूपं विद्याख्यं जायते हरेः। मन्वाख्यः प्राण एवास्या अम्नामा जायतेऽथ च। ब्राह्मणादिचतुर्वर्णस्ततश्चान्नाभिधो हरः। तेजः संस्था च सा देवी प्राणोऽप्सु स्थित एव च। ततस्तेजस एवापो जायन्तेऽन्नस्थितो हरः। जायतेऽतोऽद्भ्य एवान्नं पृथिवी त्वन्नरूपिणी **॥ खं० २ ॥**

सृष्टेष्वेतेषु भगवानीक्षाञ्चक्रे स केशवः। जीवाख्येनैव रूपेण योऽनिरुद्ध

स्यादिति होवाच कथमसतः सज्जायेतेति सत्त्वेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् ॥ २ ॥ तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत तत्तेज ऐक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तदपोऽसृजत तस्माद्यत्र क्व च शोचति स्वेदते वा पुरुषस्तेजस एव तद पो जायन्ते ॥ ३ ॥ ता आप ऐक्षन्त बह्व्यः स्याम प्रजायेमहीति ता अन्नमसृजन्त तस्माद्यत्र क्व च वर्षति तदेव भूयिष्ठमन्नं भवत्यद्भ्य एव तद न्नाद्यं जायते ॥ ४ **॥ खं० २ ॥**

तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्त्याण्डजं जीवजमुद्भिज्जमिति ॥ १॥ सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूप

इति स्मृतः । तेन रूपेण लक्ष्म्यादीन् प्रविष्टो रूपनामनी । करिष्ये त्रिवृतश्चैतानेकैकं करवाणि च । इति मत्वा प्रविश्याथ तेभ्य इन्द्रादिनामपि। नामरूपाणि कृतवांस्तांश्चान्योन्यप्रवेशिनः । कृत्वाग्निं सोमसूर्यादिष्वेतांस्त्रीन् विदधे पुनः ॥ **खं० ३** ॥

अतो यल्लोहितं रूपं श्रियस्तद्रूपसम्भवम् । यच्छुक्लं वायुजं विद्यात्कृष्णं चैव शिवोद्भवम् । तस्मादग्नेर्यदत्तृत्वमग्निनामप्रवर्तकम् । लक्ष्म्यादिदेवतानां तन्नैवाग्नेरग्निता ततः । मुख्यैवमाददानत्वमादित्यस्य तदुद्भवम् । अत आदित्यनामैषां नैवादित्यस्य मुख्यतः । यच्चन्द्राह्लादकत्वं च तत्तेषां चन्द्रता तथा । विद्युद्विद्योतनं तेषां ततस्ते सर्वनामिनः । तथैव सर्वरूपं च तद्रूपप्रतिबिम्बितम् । सर्वरूपाश्च ते तस्माल्लोहितादिक्रमेण तु । अतोऽन्यनामधेयं तु वाचाऽऽरम्भणहेतुतः । साङ्केत्येन विकारः स्यात् त्रयाणामेव नित्यता ।यथा लक्ष्म्यादिकानां च नामसङ्केततोऽन्यगम् । वाचारम्भण-हेतोस्तद्विकारो नैव मुख्यतः । मुख्यं नाम त्रिरूपाणीत्याद्यं वेदोदितं परम् । अतस्तदेव सत्योक्तं मुख्यं सत्यमितीर्यते । इन्द्रादिनामरूपाणि यथैव

व्याकरवाणीति ॥ २ ॥ तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीति सेयं देवतेमास्तिस्रो देवता अनेनैव जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरोत्तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोद्यथा तु खलु सोम्येमास्तिस्रो देवतास्त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजानीहीति ॥ ४ ॥ **खं० ३** ॥

यदग्ने रोहितँ रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्यापागादग्नेरग्नित्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् ॥ १ ॥ यदादित्यस्य रोहितँ रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्यापागादादित्यादादित्यत्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् ॥ २ ॥ यच्चन्द्रमसो रोहितँ रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्यापगाच्चन्द्राच्चन्द्रत्वं

त्रिषु मुख्यतः । तदधीनत्वतस्तेषामेषामुच्चबलत्वतः । शिवनामानि रूपाणि तथा वायोस्तु मुख्यतः । तदीयानि तथा लक्ष्म्यास्तदीयानि हरेस्तथा । तस्मात्स एव सर्वेशः सर्वरूपः स एव च । सर्वनामा स एवैकः सर्वशक्तिस्तथैव च । अन्येषां यच्च रूपाद्यं तत्तस्मात्प्रतिबिम्बितम् । एक एवाद्वितीयोऽसावतः सर्वोत्तमत्वतः । मुख्यत्वादेव सन्नामा सत्ततिज्ञान रूपतः । सत्यमित्युच्यते विष्णुस्स त्वं नासि कथञ्चन । अतोऽनूचानमानी त्वं स्तब्धोऽसि कुत एव तु । त्वत्तोऽधिका अपीन्द्राद्यास्तदुच्चाश्च श्रियादयः । सर्वोच्चो भगवान्विष्णुर्न स्तम्भोऽस्यापि हि क्वचित् । अतो न विद्वन्मानी स्या महानस्मीति वा मनः । न ते स्यान्नैव च स्तम्भो ज्ञात्वा विष्णोः परं बलम् । न हि विष्णोर्बलं ज्ञात्वा स्तम्भहेतुः कथञ्चन' इत्यादि सामसंहितायाम् ॥ **खं० ४** ॥

देवता एव मांसादिशब्दवाच्याः । तत्र प्रवेशात् । अश्यमानाश्चोपजीव्यत्वात् । न च दुःखं तासाम् । ऐश्वर्यात् । तिस्रो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृदिति

वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् ॥ ३ ॥ यद्विद्युतो रोहित ँ रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्यापागाद्विद्युतो विद्युत्त्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् ॥ ४ ॥ एतद्ध स्म वै तद्विद्वा ँ स आहुः पूर्वे महाशाला महाश्रोत्रिया न नोऽद्य कश्चनाश्रुतममतमविज्ञातमुदाहरिष्यतीति ह्येभ्यो विदाञ्चक्रुः ॥ ५ ॥ यदु रोहितमिवाभूदिति तेजसस्तद्रूपमिति तद्विद्वाञ्चक्रुर्यदु शुक्लमिवाभूदित्यपा ँ रूपमिति तद्विदाञ्चक्रुर्यदु कृष्णमिवाभूदित्यन्नस्य रूपमिति तद्विदाञ्चक्रुः ॥ ६ ॥ यद्वविज्ञातमिवाभूदित्येतासामेव देवाना ँ समास इति तद्विदाञ्चक्रुर्यथा तु खलु सोम्येमास्तिस्रो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजानीहीति ॥ ७ ॥ **खं० ४** ॥

अन्नमशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत्पुरीषं भवति यो मध्यमस्तन्माँसं योऽणिष्ठस्तन्मनः ॥ १ ॥ आपः पीतास्त्रेधा विधीयन्ते तासां यः

प्रस्तुतत्वात् । 'जीव इति भगवतोऽनिरुद्धस्याख्या' इति च श्रुतिः । 'प्राणस्य प्राणश्चक्षुषश्चक्षुर्जीवस्य जीवः प्रधानस्य प्रधानं भगवांश्चतुर्मूर्तिः' इति च । 'प्राणाधारो हरिर्नान्यो जीवशब्दस्ततो हरौ । संसारिणो जीवता तु जननाद्वानतस्तथा' इति च । जीवशब्देन संसारिविवक्षायां तत्तेज ऐक्षतेत्यादिना तेषामेव चेतनत्वावगतेर्नामरूपव्याकरणे जीवांतरप्रवेशो नापेक्षितः । 'प्रसुप्तलोकतंत्राणां निशाम्य गतिमीश्वरः । त्रयोविंशतितत्त्वानां गणं युगपदाविशत्' इति च । 'यावद्बलिं तेऽज हराम काले यथा वयं चान्नमदाम यत्र । यथोभयेषां त इमेह लोका बलिं हरंतोऽन्नमदंत्यमूढाः । त्वं न स चक्षुः परिदेहि शक्ता देव क्रियार्थे यदनुग्रहेण' इति तत्त्वानां

स्थविष्ठो धातुस्तन्मूत्रं भवति यो मध्यमस्तल्लोहितं योऽणिष्ठः स प्राणः ॥ २ ॥ तेजोऽशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तदस्थि भवति यो मध्यमः स मज्जा योऽणिष्ठः सा वाक् ॥ ३ ॥ अन्नमयँ हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तैजोमयी वागिति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ४ ॥ **खं० ५ ॥**

दध्नः सोम्य मथ्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीषति तत्सर्पिर्भवति ॥ १ ॥ एवमेव खलु सोम्यान्नस्याश्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीषति तन्मनो भवति ॥ २ ॥ अपाँ सोम्य पीयमानानां योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीषति स प्राणो भवति ॥ ३ ॥ तेजसः सोम्याश्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीषति सा वाग्भवति ॥ ४ ॥ अन्नमयँ हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति यथा सोम्येति होवाच ॥ ५ ॥ **खं० ६ ॥**

षोडशकलः सोम्य पुरुषः पञ्चदशाहानि माऽशीः काममपः पिबापोमयः प्राणो न पिबतो विच्छेत्स्यत इति ॥ १ ॥ स ह पञ्चदशाहानि नाऽऽशाथ हैनमुपससाद किं ब्रवीमि भो इत्यृचः सोम्य यजूँषि सामानीति स होवाच न वै मा प्रतिभान्ति भो इति ॥ २ ॥ तँ होवाच यथा सोम्य महतोऽभ्याहितस्यैकोऽङ्गारः खद्योतमात्रः परिशिष्टः स्यात्तेन ततोऽपि न बहु दहेदेवँ सोम्य ते षोडशानां कलानामेका कलाऽतिशिष्टा स्यात्तयैतर्हि वेदान्नानुभवस्यशानाथ मे विज्ञास्यसीति ॥ ३ ॥ स हाशाथ हैनमुपससाद तँ ह यत्किञ्च पप्रच्छ सँ ह प्रतिपेदे ॥ ४ ॥ तँ होवाच यथा

प्रार्थनानंतरं भगवत एव तेषु प्रवेशोक्तेर्भागवते । यतश्च स एव जीवेनात्मनानुप्रभूतः पेपीयमानो मोदमानस्तिष्ठतीति भगवत्येव जीवशब्दः प्रयुज्यते । न ह्यचेतनस्य मोदमानत्वमस्ति । अतोऽतर्यामिरूप एव जीवशब्दः । 'भोक्तुस्तु सुखदु:खानामंत:स्थो जीवनामक: । बहि:स्थितस्तु सन्नामा भगवान् पुरुषोत्तम:' इति तत्त्वविवेके । अग्नेरग्निरितिनाम मुख्यतो नास्ति । अग्निनामानि त्रीणि रूपाणीति नामधेयं सत्यमित्यादि **॥ खं० ५॥ ६ ॥ ७॥**

स्वप्नस्यांतः सुषुप्तिः । 'स्वातंत्र्यात्स इति प्रोक्तो विष्णुः सर्वेश्वरेश्वरः । तं प्राप्नोति मनोनामा संसारी स्वपितीत्यतः' इति च । मननान्मनोनामा संसारी । 'शुंगमित्यंकुरं प्रोक्तं तन्मूलं भगवान्हरिः । जगतो मूलमप्येष निमित्तं न विकारवान् । बीजजीवो यथा मूलमंकुरस्याविकारतः । यथा पिता पुत्रतन्वः तद्देहो हि विकारवान् । एवं हरिर्मूलमपि न विकारी कथञ्चन ।

सोम्य महतोऽभ्याहितस्यैकमङ्गारं खद्योतमात्रं परिशिष्टं तं तृणैरुपसमाधाय प्रज्वलयेत्तेन ततोऽपि बहु दहेत् ॥ ५ ॥ एवँ सोम्य ते षोडशानां कलानामेका कलाऽतिशिष्टा-भूत्साऽन्नेनोपसमाहिता प्राज्वालीत्तयैतर्हि वेदाननुभवस्यन्नमयँ हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति तद्धास्य विजज्ञाविति विजज्ञाविति ॥ ६ ॥ (तदेष श्लोकः 'पञ्चेन्द्रियस्य पुरुषस्य यदेव स्यादनावृतम् ॥ तदस्य प्रज्ञा स्रवति दृतेः पादादिवोदकं दृतेः पादादिवोदकम्' ॥ इति कचित्पाठ इति वेदेशतीर्थीये) **॥ खं० ७ ॥**

उद्दालको हाऽरुणिः श्वेतकेतुं पुत्रमुवाच स्वप्नान्तं मे सोम्य विजानीहीति यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति स्वमपीतो भवति तस्मादेनँ स्वपितीत्याचक्षते स्वँ ह्यपीतो भवति ॥ १ ॥ स यथा शकुनिः सूत्रेण प्रबद्धो दिशं दिशं पतित्वाऽन्यत्रायतनमलब्ध्वा बन्धनमेवोपाश्रयत एवमेव खलु सोम्य तन्मनो दिशं दिशं पतित्वान्यत्रायतनमलब्ध्वा प्राणमेवोपाश्रयते प्राणबन्धनँ हि सोम्य मन इति ॥ २ ॥ अशनायापिपासे सोम्य विजानीहीति यत्रैतत्पुरुषोऽशिशिषति नामाप एव तदशितं नयन्ते तद्यथा गोनायोऽश्वनायः पुरुषनाय इत्येवं तदप

इति च ॥ प्राथम्याच्च तेज आद्या लक्ष्म्यादय इति सिद्धम् । तेजोऽभिमानिनी लक्ष्मीः प्राणस्त्वबभिमानवान् । अन्नाभिमानी रुद्रश्च तिस्रस्ता देवताः पुरा' इति च ब्रह्माण्डे ॥

'यत्रैतत्पुरुषः स्वपितिनाम सता सोम्य तदा संपन्नो भवति' इति संसारिणो ब्रह्मप्राप्तिमुक्त्वा 'स यथा शकुनिः सूत्रेण प्रबद्ध' इति तस्योपपादानात् मनोनामा पुरुषः । प्राणनामा भगवान् । 'सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठा' इत्युपसंहारात् । प्रजाशब्दश्चेतनेष्वेव प्रसिद्धः । 'प्रजानां सुखदुःखेन राजाऽऽप्नोति शुभाशुभम्' इत्यादेश्च ।
'शरीरधातुकृत्त्वेन लक्ष्म्याद्याश्च मुमुक्षुणा । ध्येयास्तदीशितृत्वेन भगवान्पुरुषोत्तमः' इति वचनात् अनुसंधानकर्तव्यताज्ञापनार्थं तदुक्तं पुरस्तादित्युक्तम् ।

मुक्तावुमा तु वागाख्या रुद्रं याति मनोऽभिधम् । वायुं याति शिवश्चापि वायुस्तेजोऽभिधां श्रियम् । वायुमादाय सा देवी याति विष्णुं परात्परम् । द्वारमात्रा तु सा देवी वायुप्राप्यो जनार्दनः । मृतिकाले च मुक्तौ च पुरुषा वाचमाप्नुयुः' इति सत्तत्वे ।

आचक्षतेऽशनायेति तत्रैतच्छुङ्गमुत्पतितँ सोम्य विजानीहि नेदममूलं भविष्यतीति ॥ ३ ॥ तस्य क्व मूलँ स्यादन्यत्रान्नादेवमेव खलु सोम्यान्नेन शुङ्गेनापोमूलमन्विच्छाद्भिः सोम्य शुङ्गेन तेजोमूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुङ्गेन सन्मूलमन्विच्छ सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः ॥ ४ ॥ अथ यत्रैतत्पुरुषः पिपासति नाम तेज एव तत्पीतं नयते तद्यथा गोनायोऽश्वऽनायः पुरुषनाय इत्येवं तत्तेज आचष्ट उदन्येति तत्रैतदेव शुङ्गमुत्पतितँ सोम्य विजानीहि नेदममूलं भविष्यतीति ॥ ५ ॥ तस्य क्व मूलँ स्यादन्यत्राद्भ्योऽद्भिः सोम्य शुङ्गेन तेजोमूलमन्विच्छ सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठा यथा खलु सोम्येमास्तिस्रो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तदुक्तं पुरस्तादेव भवत्यस्य सोम्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि सम्पद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां

''योऽसौ नियमनाद्विष्णुः सारत्वात्स इति स्मृतः । अणिमा सूक्ष्मतो गम्य ऐतदात्म्यं च तद्वशम् । परानंदत्वतः सत्यमात्मा पूर्णगुणत्वतः । सत्यतो नासितत्वं हि माभूत्ते स्तब्धता ततः । असुराः स्तब्धतां याता ब्रह्माहमिति मानिनः । असत्यं जगदित्याहुः सिद्धोऽहं बलवानिति । अनीश्वरं जगत्प्राहुरप्रतिष्ठं तथैव च । चेतनैकत्वविषयान्वेदानाहुश्च सर्वशः । कुतर्कपरमा नित्यं न सहंते गुणान्हरेः । शास्त्रतत्त्वमविज्ञाय ब्रूयुर्देवेषु चैकताम् । यांति चैव तमो घोरं परमात्मविनिंदकाः ।

आलंब्य तन्मतं न त्वमेकत्वं विद्धि विष्णुना । एकत्वाभावतो नैव भवेथाश्च महामनाः । तन्निष्ठा हि प्रजा यस्मात्तत्प्रतिष्ठाश्च मोक्षगाः । तन्मूलाश्च यतस्तासां सद्भावः कुत एव तु **॥ खं० ८ ॥**

यदि स्वतोऽन्यः परमो देहेऽस्मिन्संव्यवस्थितः । न दृश्यते कुत इति भूयः पप्रच्छ पुत्रकः । अज्ञैरदृश्यमानोऽपि न भेदो नास्ति पुत्रक । यथा पुष्परसा युक्ता अजानंतोऽपि भेदिनः । अजानंतोऽपि पुरुषास्तथा विष्णोर्हि भेदिनः **॥ खं० ९ ॥**

देवतायाम् ॥ ६ ॥ स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदँ सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ७ ॥ **खं० ८ ॥**

यथा सोम्य मधु मधुकृतो निस्तिष्ठन्ति नानात्ययानां वृक्षाणाँ रसानाँ समवहारमेकतां गमयन्ति ॥ १ ॥ ते यथा तत्र न विवेकं लभन्तेऽमुष्याहं वृक्षस्य रसोऽस्म्यमुष्याहं वृक्षस्य रसोऽस्मीत्येवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सति सम्पद्य न विदुः सति सम्पत्स्यामह इति ॥ २ ॥ त इह व्याघ्रो वा सिँहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दँशो वा मशको वा यद्यद्भवन्ति तत्तदाभवन्ति ॥ ३ ॥ स एषोऽणिमैतदात्म्यमिदँ सर्वं तत्सत्यँ स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ४ ॥ **खं० ९ ॥**

इति पित्रोपदिष्टः सन् पुत्रः पप्रच्छ तं पुनः । चेतनानामविज्ञानं कथमित्येव चिंतयन् । तं प्रत्याह यथा नद्यश्चेतनाश्च समुद्रगाः । स्वं वारि नैव जानंति प्रजास्तद्वत्प्रजालये **॥ खं० १० ॥**

स्वतोऽन्योऽस्ति परो देह इति ज्ञायेत मे कथम् । इति पृष्टः पुनः प्राह वृक्षदृष्टांततः पिता ।अभिमानिनोऽस्वतंत्रत्वाद्भेदेन ज्ञायते तरौ। हरिः किमु मनुष्येषु शोषो ह्यस्यास्वतंत्रतः **॥ खं० ११ ॥**

ज्ञायते न कथं स्वस्मिन् सूक्ष्मे ज्ञाते परो हरिः । तत्रस्थ इति पृष्टः सन्

इमाः सोम्य नद्यः पुरस्तात्प्राच्यः स्यन्दन्ते पश्चात्प्रतीच्यस्ताः समुद्रात्समुद्रमेवापि यन्ति स समुद्र एव भवति ता यथा तत्र न विदुरियमहमस्मीयमहमस्मीति ॥ १ ॥ एवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सत आगम्य न विदुः सत आगच्छामह इति त इह व्याघ्रो वा सिँ्हो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दंशो वा मशको वा यद्यद्भवन्ति तत्तदाभवन्ति ॥ २ ॥ स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदँ् सर्वं तत्सत्यँ् स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ **॥ खं० १० ॥**

अस्य सोम्य महतो वृक्षस्य यो मूलेऽभ्याहन्याज्जीवन्स्रवेद्यो मध्येऽभ्याहन्याज्जीवन्स्रवेद्योऽग्रेऽभ्याहन्याज्जीवन्स्रवेत्स एष जीवेनात्मनानुप्रभूतः पेपीयमानो मोदमानस्तिष्ठति ॥ १ ॥ अस्य यदेकां शाखां जीवो जहात्यथ सा शुष्यति द्वितीयां जहात्यथ सा शुष्यति तृतीयां जहात्यथ सा शुष्यति सर्वं जहाति सर्वः शुष्यत्येवमेव खलु सोम्य विद्धीति होवाच ॥ २ ॥ जीवापेतं वाव किलेदं म्रियते न जीवो म्रियत इति स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदँ् सर्वं तत्सत्यँ् स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति यथा सोम्येति होवाच ॥ ३ **॥ खं० ११ ॥**

न्यग्रोधफलमत आहरेतीदं भगव इति भिन्धीति भिन्नं भगव इति किमत्र पश्यसीत्यण्व्य इवेमा धाना भगव इत्यासामङ्गैकां भिन्धीति भिन्ना भगव इति किमत्र

तमाहोद्दालकः सुतम् । वटबीजे यथा सूक्ष्मे महान्न्यग्रोधभावयुक् । न दृश्यतेऽभिमानी स एवं जीवगतो हरिः ॥ **खं० १२** ॥

कथं दृश्येत तच्छक्तिः पृथक्तस्य ह्यदर्शने । इति भावयुतं प्राह पुत्रमुद्दालकः पुनः । यथाप्सु लवणं व्याप्तं रसदृष्टौ न दृश्यते । एवं चेतनगो विष्णुस्तद्भिन्नोऽपि न दृश्यते ॥ **खं० १३** ॥

कथं स ज्ञायते विष्णुर्भिन्न इत्यत्र चाब्रवीत् । यथैवान्योपदेशेन बद्धाक्षः स्वगृहं व्रजेत् । तथा चार्योपदेशेन भिन्नमीशं व्रजेत्पुमान् ॥ **खं०१४**॥

पश्यसीति न किञ्चन भगव इति ॥ १ ॥ तँ होवाच यं वै सोम्यैतमणिमानं न निभालयस एतस्य वै सोम्यैषोऽणिम्न एवं महान्न्यग्रोधस्तिष्ठति श्रद्धस्व सोम्येति ॥ २ ॥ स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदँ सर्वं तत्सत्यँ स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥ **खं० १२** ॥

लवणमेतदुदकेऽवधायाथ मा प्रातरुपसीदथा इति तद्धा तथा चकार तँ होवाच यद्दोषा लवणमुदकेऽवधा अङ्ग तदाहरेति तद्धावमृश्य न विवेद ॥ १ ॥ यथा विलीनमेवाङ्गास्यान्तादाचामेति कथमिति लवणमिति मध्यादाचामेति कथमिति लवणमित्यन्त्यादाचामेति कथमिति लवणमित्यभिप्रास्यैतदथ मोपसीदथा इति तद्ध तथा चकार तच्छश्वत्संवर्तते तँ होवाचात्र वाव किल सत्सोम्य न निभालयसेऽत्रैव किलेति ॥ २ ॥ स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदँ सर्वं तत्सत्यँ स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥ **खं० १३** ॥

यथा सोम्य पुरुषं गन्धारेभ्योऽभिनद्धाक्षमानीय तं ततोऽतिजने विसृजेत्स यथा तत्र प्राङ्वोदङ्वाऽधराङ्वा प्रत्यङ्वाप्राध्मायीताभिनद्धाऽक्ष आनीतोऽभिनद्धाक्षो विसृष्टः ॥ १ ॥ तस्य यथाभिनहनं प्रमुच्य प्रब्रूया देतां दिशं गन्धारा एतां दिशं व्रजेति स ग्रामाद्ग्रामं पृच्छन्पण्डितो मेधावी गन्धारानेवोपसम्पद्येतैवमेवेहाचार्यवान् पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्य इति ॥ २ ॥ स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदँ सर्वं तत्सत्यँ स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥ **खं० १४** ॥

यथा पुंसोऽस्वतंत्रत्वं तज्ज्ञापयतु मा भवान् । इत्युक्त आह ज्ञाने हि दृष्टैवास्यास्वतंत्रता **॥ खं० १५ ॥**

अभेदज्ञानिनां दोषः कीदृशः स्यादितीरिते । प्राह यस्मात् परस्वानां हर्ता राज्ञा निहन्यते । किमु राज्ञोऽपहर्तैवं ब्रह्मस्तेनो निहन्यते । सर्वेषां शास्तृ यद् ब्रह्म तत्स्वरूपतया स्मरन् । ब्रह्मस्तेनो निहन्येत तमस्यंधे सदैव हि । दोषा ह्यज्ञानपूर्वास्तु बध्वा पुरुषमीशितुः । विष्णोर्हर्तेति बाधंते चाभिमानकृतास्पदम् । ततो विचारयंत्येनं देवता हरिणा सह । नाहं विष्णुर्न स्वतंत्रो न च पूर्णगुणोऽस्म्यहम् । मम स्वामी हरिर्नित्यं स्वतंत्रः पूर्णषड्गुणः । एवं दार्ढ्यं शपथवद्यदा कुर्यादयं सदा । जानन्नेव न तापी स्यादंतरानंदभोगतः । तदा तेभ्यो मोचयित्वा हत्वा मिथ्याभिशंसिनः । स्वकीयं कुरुते विष्णुरन्यथा तैस्सह प्रभुः । तमस्यंधे पातयति महाकारागृहोपमे । महांधे वा पातयति हस्तच्छेदादिसंमिते । ततोऽधरे वा तद्योग्यं दृढाभेदं वधोपमे । तस्मादाचार्यतो ज्ञात्वा विष्णोर्भेदेन पूर्णताम् । उपासीत ततो मुक्तिं याति नास्त्यत्र संशयः' इत्यादि सामसंहितायाम् **॥खं० १६ ॥**

स्वयंभूरिति विष्णुजत्वात् विरिंच उच्यते । न हि विरिंचादेव विरिंचो जातः । 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वम्' इत्यादि श्रुतेः । आत्मा भगवान् । ततो

पुरुषँ् सोम्योपतापिनं ज्ञातयः पर्युपासते जानासि मां जानासि मामिति तस्य यावन्न वाङ्मनसि सम्पद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायां तावज्जानाति ॥ १ ॥ अथ यदास्य वाङ्मनसि सम्पद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायामथ न जानाति ॥ २ ॥ स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदँ् सर्वं तत्सत्यँ् स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ **॥ खं० १५ ॥**

पुरुषँ् सोम्योत हस्तगृहीतमानयन्त्यपहार्षीत्स्तेयमकार्षीत्परशुमस्मै तपतेति स यदि तस्य कर्ता भवति तत एवानृतमात्मानं कुरुते सोऽनृताभिसन्धोऽनृतेनात्मानमन्तर्धाय

भूतत्वादात्मभूः । 'दत्तं दूर्वाससं सोममात्मेशब्रह्मसंभवान्' इति वचनात्। अ इति विष्णुस्तज्जातत्वादजः । 'अ इति ब्रह्म' इत्यादि श्रुतेः। 'वासुदेवात्परो नैव ब्रह्मशब्दोदितो भवेत्' इत्यादेश्च । अतः स्वशब्दो विष्णावेव प्रसिद्धः । ततः स्वमपीतो भवतीति युज्यते । अप्ययो नामाविज्ञेयत्वेन प्रवेशः। 'अविज्ञातं प्रविष्टं यदपीतमिति कीर्त्यते । यथा नद्यः समुद्रे तु यथा विष्णुं लये प्रजाः' इति शब्दनिर्णये।

न च जीवस्यातद्भावोऽस्ति । उत्थितस्य सुप्तिसंसारयोः परामर्शदर्शनात् । 'अहं विश्वं भुवनमभ्यभवम्' । 'आजन्ममरणं स्मृत्वा मुक्ता हर्षमवाप्नुयुः' इति तद्भावस्यापरामर्शाच्च । 'प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नांतरम्' इत्यादि श्रुतेश्च । 'सुषुप्त्युत्क्रांत्योर्भेदेन' इति च भगवद्वचनम् ।

'सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः' । 'सति संपद्य न विदुः सति सम्पत्स्यामहे इति' । 'सत आगम्य न विदुः सत आगच्छामहे इति' । 'स एष जीवेनात्मनानुप्रभूतः पेपीयमानो मोदमानस्तिष्ठति' । 'अण्व्य इवेमा धानाः भगव इत्यासामङ्गैकां भिन्धीति भिन्ना भगव इति। किमत्र पश्यसीति न किञ्चन भगव इति। यं वै सोम्यैतमणिमानं न निभालयसे एतस्य वै सोम्यैषोऽणिम्न एवं महान्न्यग्रोधस्तिष्ठति' । 'लवणमेतदुदकेऽवधायाऽथ मा प्रातरुपसीदथा इति ।स ह तथा चकार। तं होवाच यद्दोषा लवणमेतदुदकेऽवधा अङ्ग तदाहरेति । तद्भावमृश्य न विवेद । यथा विलीनमेवाङ्गास्यान्तादाचामेति कथमिति लवणमिति । मध्यादाचामेति कथमिति लवणमिति। अन्त्यादाचामेति ।

परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति स दह्यतेऽथ हन्यते ॥ १ ॥ अथ स यदि तस्याकर्ता भवति तत एव सत्यमात्मानं कुरुते स सत्याभिसन्धः सत्येनात्मानमन्तर्धाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति स न दह्यतेऽथ मुच्यते ॥ २ ॥ स यथा तत्र नादाह्येतैतदात्म्यमिदँ सर्वं तत्सत्यँ स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति तद्धास्य विजज्ञाविति विजज्ञाविति ॥ ३ ॥ **खं० १६** ॥

कथमिति लवणमिति'। 'अत्र वाव किल सत्सोम्य न निभालयसेऽत्रैव किलेति'। 'एतां दिशं गन्धारा एतां दिशं व्रजेति'। 'तेजः परस्यां देवतायां तावन्न जानाति'। 'अपहार्षीत्स्तेयमकार्षीत्' इत्यादि नवकृत्वो भिन्नस्य वस्तुनो भेदापरिज्ञानादनर्थं सूक्ष्मत्वाद्भेदस्य दुर्ज्ञेयत्वं च सदृष्टान्तं तात्पर्येणाह।

न चाभेदे कश्चिद्दृष्टान्त उक्तः। न हि शकुनिसूत्रयोर्नानावृक्षरसानां नदीसमुद्रयोर्वृक्षपरमात्मनोर्धानापरमात्मनोर्लवणोदकयोः पुरुषगन्धारयो-र्नियतज्ञानानियतज्ञानयाश्चारापह्रियमाणयोश्चाभेदोऽस्ति। महातात्पर्य-विरोधश्चाभेदे। विष्णोः परमोत्कर्षे हि सर्वप्रमाणानां महातात्पर्यं भगवताऽभिहितम्। 'द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च। क्षरस्सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते। उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः। यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः। यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः। अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः। यो मामेवसमम्मूढो जानाति पुरुषोत्तमम्। स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत। इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ। एतद्बुध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत' इति।

'भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम्। सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति'। 'ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः। यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते'। 'मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जय। मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव'।

'राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम्। प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम्'। 'अश्रद्दधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परन्तप। अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि'। 'मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना। मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः'। 'न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम्'। 'अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम्। परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम्'। 'मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना

विचेतसः। राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः'। 'महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः। भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम्'। 'यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् । असम्मूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते'। 'परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् । यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः'। 'मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन्गर्भं दधाम्यहम् । सम्भवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत'।

'ये मां ज्ञात्वा गुणैः पूर्णं न चलन्ति ततः क्वचित् । तैरेवाप्यो न चैवान्यैरहं सर्वेश्वरेश्वरः'। 'ये तु मद्गुणसम्पूर्तौ ज्ञानस्नेहस्थिरात्मकाः। तेषां हस्तगतो मोक्षो मामेव स्मरतां सदा'। 'ये मन्यन्ते गुणापूर्तिं तमस्तेषां परायणम्'। 'न च तेभ्यो प्रियो मह्यं यश्च स्याद्गुणपूर्तिवित् । स मामाप्नोति नियतं न च तस्मात्प्रियो मम'। 'प्रमाणान्यखिलान्येव तर्काश्चैतत्पराः सदा । एतद्विरुद्धं यन्मानं तर्कश्चाभास एवतु' इत्यादौ।

'तं भूतिरिति देवा उपासाञ्चक्रिरे ते बभूवुस्तस्माद्धाप्येतर्हि सुप्तो भूर्भूरित्येव प्रश्वसित्यभूतिरित्यसुरास्ते ह पराबभूवुः'। 'भूमैव देवः परमो ह्युपास्यो नैवाभूमा फलमेषां विधत्ते । तस्माद्भूमा गुणतो वै विशिष्टो यथा क्रतुः कर्ममध्ये विशिष्टः'। 'असुन्वन्तं समं जहि दूणा शं यो नते मयः। अस्मभ्यमस्य वेदनं दद्धि सूरिश्चिदोहते'। 'सत्यः सो अस्य महिमा गृणे शवो यज्ञेषु विप्रराज्ये'। 'एतावानस्य महिमा अतो ज्यायांश्च पूरुषः'। 'तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था अयनाय विद्यते'।

'सृष्टिः स्थितिश्च संहारो नियतिर्ज्ञानमावृतिः । बन्धमोक्षौ च कथ्यन्ते यस्योत्कर्षप्रसिद्धये । यस्योत्कर्षप्रसिध्यर्थं सर्वे वेदाश्च युक्तयः। ज्ञात्वैव च यदुत्कर्ष मुच्यन्ते स हरिः परः'। 'अद्यातमस्य महिमानमायवोऽनुष्टुवन्ति पूर्वथा' इत्यादिश्रुतिश्च विष्णोरुत्कर्षे महातात्पर्यं कथयति । 'महातत्परता विष्णोरुत्कर्षेऽवान्तरा ततः । अन्यत्र सर्ववाक्यानां युक्तीनां च विशेषतः' इति ब्रह्माण्डे।

'ॐ भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथा च दर्शयति' 'ॐ ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात्' इत्यादि निर्णयात्मकं भगवद्वचनम् । न च शारीरपराभेदे तात्पर्यमित्यत्र किञ्चिन्मानम् । अतत्त्वमसीति भेदस्य नवकृत्वोऽभ्यासाच्च । 'ॐ भेदव्यपदेशात् ॐ' । 'ॐ भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॐ' । 'ॐ अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ॐ'। 'ॐ शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते ॐ'। 'ॐ पृथगुपदेशात् ॐ' इत्यादिना सर्वत्र भेदस्यैव भगवता निर्णीतत्वाच्च ।

'पुरुष एवेदं सर्वमिति च पुरुषेणेदं सर्वं व्याप्तं यद्भूतं यच्च भव्यम्' । 'न च भगवान् गोत्वेन मनुष्यत्वेन वा भवति । आ तृणादा करीषात्सर्वं भगवानिति मिथ्यादृष्टिरेषा । दधिसक्तवो घृतौदनमित्यादौ व्याप्तशब्दाभावेऽपि व्याप्तशब्दोऽवगम्यते। दधिसिक्ताः सक्तवो घृतसिक्तमोदनम्' इति श्रुतिः । 'पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यम्' इति 'पुरुषेण हीदं नेनीयते' इति च । अतः सर्वप्रमाणानां भगवदुत्कर्ष एव महातात्पर्याच्छारीराभेदं वदतां महातात्पर्यविरोधः ।

'अज्ञानदुःखसम्बन्धाद्यावज्ज्ञानं शरीरिणः । सर्वदा ज्ञानकं विष्णुमहमस्मीति ये विदुः । अज्ञानदुःखमन्तारस्ततस्ते नीचतां विदुः । विष्णोरुत्कर्षहर्तृणां नैव तेषां सुखं क्वचित् । योऽन्यथा सन्तमीशेशं स्वरूपं प्रतिपद्यते । किं तेन न कृतं पापं चोरेणेशापहारिणा' । 'ऐकात्म्यं नाम यदिदं केचिद्ब्रूयुरनैपुणाः । शास्त्रतत्त्वमविज्ञाय तथा वादबलाज्जनाः । कामक्रोधाभिभूतत्वादहङ्कारवशं गताः । ब्रह्मस्तेना निरानन्दा अपक्वमनसोऽशिवाः । याथातथ्यमविज्ञाय शास्त्राणां शास्त्रदस्यवः। वैगुण्यमेव पश्यन्ति न गुणानि नियुञ्जते । तेषां तमः शरीराणां तम एव परायणम्' । 'यतः स्वरूपतश्चान्यो जातितः श्रुतितोऽर्थतः । कथमस्मि स इत्येव सम्बन्धस्यादसंहितः' इति ।

'बहवः पुरुषा ब्रह्मन्नुताहो एक एव तु । को ह्यत्र पुरुषश्रेष्ठस्तं भवान् वक्तुमर्हति ।। वैशम्पायन उवाच । नैतदिच्छन्ति पुरुषमेकं कुरुकुलोद्वह ।

बहूनां पुरुषाणां हि यथैका योनिरुच्यते । तथा तं पुरुषं विश्वमाख्यास्यामि गुणाधिकाम्' इति मोक्षधर्मवचनाच्च ।

'हंनाम्न हन्यमानत्वाज्जीवस्य समुदाहहृतम् । जीवादन्यो यतो विष्णुरहंनामा ततः स्मृतः । स्मीति जीवः समुद्दिष्टः स्मीत्यल्पं सुमितत्वतः। पूर्णत्वादस्मिनामाऽसौ पूर्णपूर्णत्वहेतुतः । ब्रह्मास्मीत्युच्यते विष्णुर्बहत्पूर्णो यतः सदा । असौ सूर्यगतो विष्णुर्दूरस्थत्वात्प्रकीर्तितः। अहंनामा जीवगतो नित्याहेयत्वहेतुतः' इति ब्रह्माण्डे ।

'परंज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' 'स उत्तमः पुरुषः' 'स तत्र पर्येति जक्षन् क्रीडन् रममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा'। 'स एकधा भवति पञ्चधा सप्तधा' । 'यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् । सोऽश्नुते सर्वान्कामान्त्सह ब्रह्मणा विपश्चिता'। 'एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्क्रम्य । इमाँल्लोकान्कामान्नीकामरूप्यनुसञ्चरन् । एतत्साम गायन्नास्ते' । 'स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते न हास्य कर्म क्षीयतेऽस्माध्द्येवात्मनो यद्यत्कामयते तत्तत्सृजते'। 'ते ह नाकं महिमानः सचन्त यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः' । 'तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति'। 'यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति'। 'नानात्वेनाभिसम्बद्धास्तदा तत्कालभाविना । प्रकृतौ करणातीताः स्वात्मन्येव व्यवस्थिताः। संयोगः प्रकृतेर्नैषां मुक्तानां तत्त्वदर्शनात् । पुरुषान्यबहुत्वेन प्रतीता न प्रवर्तते। प्रवर्तति पुनः सर्गे तेषां सा न प्रवर्तते' । 'इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः। सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च'। 'न यत्र माया किमुतापरे हरेरनुव्रता यत्र सुरासुरार्चिताः' इत्यादि श्रुतिस्मृतिषु सतात्पर्यं मुक्तानां विष्णोर्भेदस्यैवोक्तेः ।

'सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः सति सम्पद्य न विदुः सत आगम्य न विदुः' इत्यादौ भेद एव ह्यत्र सतात्पर्यं प्रतिपादितः । ता नद्यः समुद्रादागत्य समुद्रं प्रविशन्ति स समुद्र एव भवति ।

न नदीभावं प्राप्नोति । स एव च समुद्रो भवति । समुद्र एव समुद्रो भवति। न नद्य इति भेदस्यैवावधारणं क्रियते ।

न च स्वकीयस्य ब्रह्मभावस्याज्ञोऽपहता भवति । किं त्वविद्यमान-ब्रह्मभावाभिमन्तैव अपहर्ता । न हि स्वकीयवित्तपरित्यागी अपहर्ता भवति। किन्तु परस्वहर्तैव । तस्मात् अविद्यमानब्रह्मभावाभिमन्तैव 'अपहार्षीत् स्तेयमकार्षीत्' इति दृष्टान्तपूर्वकमुच्यते ।

अदु:खित्वपूर्णज्ञानानन्दस्वातन्त्र्यादिब्रह्मस्वभावाननुभवं स्वात्मनोऽपि ज्ञात्वैव तद्भावाभिमतेः स्तैन्यम् । परकीयाभिमतेरपहारः । 'परस्वभावाभिमते-रपहर्ता स्ववञ्चनात् । स्तेनश्चाभेदवेत्ता तु ब्रह्मणो हन्यते सदा' इति तत्त्वविवेके । न च दार्ढ्यमात्रे दृष्टान्तोऽयम् । स यदि तस्य कर्ता भवति स यदि तस्य कर्ता न भवति' इति हतिमुक्तचोरपहारानपहारैकहेतुकत्वश्रुतेः ।अन्यथा यदि दृढो भवति यद्यदृढो भवतीत्युच्येत ।न च सत्यासत्यमात्रम्। तदा सत्यानृतवाग्दृष्टान्तेन पूर्तेरपहारदृष्टान्तो न स्यात् । तस्मादभेदज्ञानेन महान्तं विनाशं प्रदर्श्य भेदज्ञानात् मुक्तिपरमेवैतद्वाक्यम् ।

भिन्नस्यैवोत्कर्षो भवति । अभिन्नस्य कुत उत्कर्षः स्यात् । अज्ञानदु:खयुक्तत्वाच्च । न हि तत्पक्षे परमार्थदु:खिनो भ्रान्त्या दु:खिनश्च तत्काले कश्चिद्विशेषः । अस्वातन्त्र्यं च भ्रान्तस्य निश्चितमेव । न हि भ्रमः स्वेच्छया युज्यते । 'स्वात्मानं परमं विष्णुं विदित्वैव स राघवः । दैत्यानां मोहनार्थाय दर्शयामास मूढताम्' इति पाद्मे ॥

'ॐ जगद्व्यापारवर्जं ॐ' । 'ॐ प्रकरणात् ॐ' । इत्यैश्वर्यमर्यादया मुक्तानां ब्रह्मणश्च भेदस्यैव निर्णीतत्वाच्च भगवता । 'ब्रह्मसूत्रानुसारेण वेदाद्यं सर्वमेव च । योज्यं न ब्रह्मसूत्राणि दृश्यमानार्थतोऽन्यथा' इति च ब्रह्मवैवर्ते । 'चोरदृष्टान्ततो यस्य ह्यभेदज्ञानतस्तमः । भेदेनोत्कर्षवेत्तुस्तु मुक्तिरेव ह्यचोरवत्' इति च।

'सारत्वात् स इति प्रोक्तो ज्ञानत्वात् य इतीरितः । सर्वस्येष्ट इति ह्येष

मानानामणकोऽणिमा । तत्तन्त्रत्वादैतदात्म्यं स सत्यः साधुरूपतः । तत्ततेः पूर्णतश्चात्मा सादनात्स इतीरितः । अतत्त्वमसि पुत्रेति य उक्तो गौतमेन तु । नवकृत्वः सदृष्टान्तं सर्वभेदेन केशवः । तस्मै नमो भगवते चिदचित्परमाय ते । पुरुषोत्तमाय देवाय पूर्णानन्दैकरूपिणे' इति सामसंहितायाम् ।

अतः सर्वचिदचिद्विलक्षणः सर्वोत्तमः सर्वगुणपरिपूर्णो भगवान् पुरुषोत्तम इति सिद्धम् ॥ छ (॥ १७ ॥)

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते छान्दोग्योपनिषद्भाष्ये षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ यद्वेत्थ तेन तदुक्त्वा मामुपसीद । 'पितृलक्षणं तु पित्र्यं स्याद्राशिः स्यात्पूगलक्षणम् । देवतालक्षणं दैवं निधिश्च निधिलक्षणाम् । वाकोवाक्यं मूलवेदो वेदसारोपसंहृतिः । एकायनमितिप्रोक्तं देवविद्या त्वमानुषी

(तदेष श्लोकः - सर्वेषां खलु भूतानामात्मा सत्ये प्रतिष्ठितः ॥ तेनात्मानमन्तर्धाय न किञ्चित्पापमृच्छति ॥ आत्मसत्याऽऽत्मसाक्षी सतां धर्मः प्रतापवान् ॥ न स पापानि कुरुते यस्यात्मा भवति प्रियः ॥ जायत्येको म्रियत्येकोऽश्नात्येकः शुभाशुभमिति तद्धास्य विजज्ञाविति विजज्ञाविति तदेष श्लोकः ॥ सर्वभूतात्मभूतेभ्यः सम्यग्भूतानि पश्यतो देवा अपि मार्गे मुह्यन्ति पदज्ञानात्पदैषिणः पदज्ञानात्पदैषिणः ॥ अयं श्लोकपाठः सर्वोऽपि क्वाचित्क इति श्रीवेदशतीर्थीये) (॥१७॥)। ओम् ॥ **इति श्रीमच्छान्दोग्योपनिषदि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥**

॥हरिः ॐ ॥ अधीहि भगव इति होपससाद सनत्कुमारं नारदस्तँ होवाच

देवज्ञेयैव या विद्या ब्रह्मविद्या तथाऽऽरणम् । भूतविद्या भूतचिह्नं क्षत्रविद्यातु नीतिका। नाक्षत्री ज्योतिषाख्या च सर्पलक्षणमेव च। सर्पविद्येति सम्प्रोक्ता या देवपरिचारगा । सा देवजनविद्या स्यादेता वेद स नारदः' इति सामसंहितायाम् । 'विद्यानां निर्णयाज्ञानादविद्वानुच्यते पुमान् । सर्वविद्याविदप्यद्धा तस्मान्निर्णयवित्तये । कुमारमैच्छद्देवर्षिर्नारदो ब्रह्मवित्तमम्' इति च । 'विष्णोर्नाम यतो विद्याः सर्वनामेत्यतः स्मृतः । नामाभिमानिनी चोषास्तस्यां ब्रह्म परं स्मरेत् । यदेषा न त्वमेया स्यान्मीयते ह्युषसि ध्रुवम् । रात्रिमानमजानद्भिस्ततो नामेत्युषाः स्मृता **॥ खं० १ ॥**

तस्यास्तु भूयसी स्वाहा धर्मज्ञानसुखादिभिः। सर्वैगुणैर्विमुक्तौ च तथा बन्धे च सर्वदा । वाचोऽभिमानिनी सैव वाङ्नाम्नी चाञ्चनाद्वसोः **॥ खं०२॥**

यद्वेत्थ तेन मोपसीद ततस्त ऊर्ध्वं वक्ष्यामीति स होवाच ॥ १ ॥ ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पंचमं वेदानां वेदं पित्र्यँ राशिं दैवं निधिवाकोवाक्यमेकायनं देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्याँ सर्पदेवजनविद्यामेतद्भगवोऽध्येमि ॥ २ ॥ सोऽहं भगवो मन्त्रविदेवास्मि नात्मविच्छ्रुतँ ह्येव मे भगवद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्मविदिति सोऽहं भगवः शोचामि तन्मा भगवांच्छोकस्य पारं तारयत्विति तँ होवाच यद्वै किञ्चैतदध्यगीष्ठा नामैवैतत् ॥ ३ ॥ नाम वा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद आथर्वणश्चतुर्थ इतिहासपुराणः पञ्चमो वेदानां वेदः पित्र्यो राशिर्दैवो निधिर्वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्या ब्रह्मविद्या भूतविद्या क्षत्रविद्या नक्षत्रविद्या सर्पदेवजनविद्या नामैवैतन्नामोपास्वेति ॥ ४ ॥ स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यो नाम ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो नाम्नो भूय इति नाम्नो वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ ५ ॥ **खं० १ ॥**

वाग्वाव नाम्नो भूयसी वाग्वा ऋग्वेदं विज्ञापयति यजुर्वेदँ सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यं राशिं दैवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं

एवं तस्या विमुक्तौ च पर्जन्यः सर्वतो वरः । मनोऽभिमानी सम्प्रोक्तो वृष्टाद्या निर्माणतो मनः ॥ **खं० ३** ॥

तथा तस्माद्वरो मित्रो मुक्तौ सङ्कल्पदेवता । अह्नि सङ्कल्पयेद्यस्मात्

देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्याँ्सर्पदेवजनविद्यां दिवं च पृथिवीं च वायुं चाकाशं चापश्च तेजश्च देवाँ्श्च मनुष्याँ्श्च पशूँ्श्च वयाँ्सि च तृणवनस्पतीञ्छ्वापदान्याकीटपतङ्गपिपीलिकं धर्मं चाधर्मं च सत्यं चानृतं च साधु चासाधु च हृदयज्ञं चाहृदयज्ञं च यद्वै वाङ्नाभविष्यन्न धर्मो नाधर्मो व्यज्ञापयिष्यन्न सत्यं नानृतं न साधु नासाधु न हृदयज्ञो नाहृदयज्ञो वागेवैतसर्वं विज्ञापयति वाचमुपास्स्वेति ॥ १ ॥ स यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्ते यावद्वाचो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो वाचो भूय इति वाचो वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ **खं० २** ॥

मनो वाव वाचो भूयो यथा वै द्वे वाऽऽमलके द्वे वा कोले द्वौ वाऽक्षौ मुष्टिरनुभवत्येवं वाचं च नाम च मनोऽनुभवति स यदा मनसा मनस्यति मन्त्रानधीयेत्यथाधीते कर्माणि कुर्वीयेत्यथ कुरुते पुत्राँ्श्च पशूँश्चेच्छेयेत्यथेच्छत इमं च लोकममुं चेच्छेयेत्यथेच्छते मनो ह्यात्मा मनो हि लोको मनो हि ब्रह्म मन उपास्स्वेति ॥ १ ॥ स यो मनो ब्रह्मेत्युपास्ते स यावन्मनसो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यो मनो ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो मनसो भूय इति मनसो वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ **खं० ३** ॥

सङ्कल्पो वाव मनसो भूयान् यदा वै सङ्कल्पयतेऽथ मनस्यत्यथ वाचमीरयति तामु नाम्नीरयति नाम्नि मन्त्रा एकं भवन्ति मन्त्रेषु कर्माणि ॥ १ ॥ तानि ह वा एतानि सङ्कल्पैकायनानि सङ्कल्पात्मकानि सङ्कल्पे प्रतिष्ठितानि समक्लृपतां द्यावापृथिवी समकल्पेतां वायुश्चाकाशश्च समकल्पन्तामापश्च तेजश्च तेषां संक्लृप्त्यै वर्षँ् सङ्कल्पते वर्षस्य संक्लृप्त्या अन्नँ् सङ्कल्पतेऽन्नस्य संक्लुप्त्यै प्राणाः सङ्कल्पन्ते प्राणानाँ्संक्लृप्त्यै मन्त्राः सङ्कल्पन्ते मन्त्राणां संक्लृप्त्यै कर्माणि सङ्कल्पन्ते कर्मणा संक्लृप्त्यै लोकाः सङ्कल्पन्ते लोकानां संक्लृप्त्ये संर्व सङ्कल्पते स एष सङ्कल्पः सङ्कल्पमुपास्स्वेति ॥ २ ॥ स यः सङ्कल्पं ब्रह्मेत्युपास्ते क्लृप्तान् वै स लोकान् ध्रुवान्

्स्वप्स्यन्ति निशि यत्ततः । तथा मित्राद्वरस्त्वग्निर्मुक्तौ चित्तस्य देवता । चितत्वाच्चित्तनामा च (खं०५)तस्माद्वरुण एव च। ध्यानस्य देवता चासौ तन्नामा च निधानतः।सत्यानृतविवेकार्थं तथा (खं०६) तस्मान्निशाकरः । विज्ञानदेवता चासौ

ध्रुवः प्रतिष्ठितान् प्रतिष्ठितोऽव्यथमानानव्यथमानोऽभिसिध्यति । यावत्सङ्कल्पस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यः सङ्कल्पं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवः सङ्कल्पाद्भूय इतिसङ्कल्पाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मेभगवान्ब्रवीत्विति ॥ ३ ॥ **खं० ४** ॥

चित्तं वाव सङ्कल्पाद्भूयो यदा वै चेतयतेऽथ सङ्कल्पयतेऽथ मनस्यत्यथ वाचमीरयति तामु नाम्नीरयति नाम्नि मन्त्रा एकं भवन्ति मन्त्रेषु कर्माणि ॥ २ ॥ तानि ह वा एतानि चित्तैकायनानि चित्तात्मा नि चित्ते प्रतिष्ठितानि तस्माद्यद्यपि बहुविदचित्तो भवति नायमस्तीत्येवैनमाहुर्यदयं वेद यद्वा अयं विद्वान्नेत्थमचित्तः स्यादित्यथ यद्यल्पविच्चित्तवान्भवति तस्मा एवोत शुश्रूषन्ते चित्त ँ ह्येवैषामेकायनं चित्तमात्मा चित्तं प्रतिष्ठ चित्तमुपास्स्वेति ॥ २ ॥ स यश्चित्तं ब्रह्मेत्युपास्ते चित्तान्वै स लोकान्ध्रुवान्ध्रुवः प्रतिष्ठितान् प्रतिष्ठितोऽ व्यथमानानव्यथमानोऽभिसिध्यति यावच्चित्तस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यश्चित्तं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवश्चित्ताद्भूय इति चित्ताद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ ३ ॥ **खं० ५** ॥

ध्यानं वाव चित्ताद्भूयो ध्यायतीव पृथिवी ध्यायतीव द्यौर्ध्यायतीवान्तरिक्षं ध्यायन्तीवापो ध्यायन्तीव पर्वता ध्यायन्तीव देवमनुष्यास्तस्माद्य इह मनुष्याणां महत्तां प्राप्नुवन्ति ध्यानापादा ँ शा इवैव ते भवन्त्यथ येऽल्पाः कलहिनः पिशुना उपवादिनस्तेऽथ ये प्रभवो ध्यानापादा ँ शा इवैव. ते भवन्ति ध्यानमुपास्स्वेति ॥ १ ॥ स यो ध्यानं ब्रह्मेत्युपास्ते यावध्द्यानस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यो ध्यानं ब्रह्मेत्युपास्तेऽति भगवो ध्यानाद्भूय इति ध्यानाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ **खं० ६** ॥

विज्ञानं वाव ध्यानाद्भूयो विज्ञानेन वा ऋग्वेदं विजानाति । यजुर्वेद ँ सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्य ँ राशिं दैवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्या ँ सर्पदेवजनविद्यां दिवं च पृथिवीं च वायुं चाकाशं चापश्च तेजश्च देवा ँ श्च मनुष्या ँ श्च पश ँ श्च

तन्नामा च विवेचनात् । सत्यस्य(खं०७) तस्माच्च तथा वायुर्भूतात्मको वर: । बलात्मकस्तथा तस्मादन्नदेवोऽनिरुद्धक: । अन्ननामानुनादित्वात्(खं०९) तैजसाहंभवस्तत: । तथा वरिष्ठ: प्राणाख्यो वायु: सोऽपां च देवता । अम्नामा

वयांसि चतृणवनस्पतीञ्छ्वापदान्याकीटपतङ्गपिपीलिकं धर्मं चाधर्मं च सत्यं चानृतं च साधु चासाधु च हृदयज्ञं चाहृदयज्ञं चान्नं च रसं चेमं च लोकममुं च विज्ञानेनैव विजानाति । विज्ञानमुपास्स्वेति ॥ १ ॥ स यो विज्ञानं ब्रह्मेत्युपास्ते विज्ञानवतो वै स लोकान् ज्ञानवतोऽभिसिध्द्यति । यावद्विज्ञानस्य गतं तत्रास्य यथाकामचरो भवति यो विज्ञानं ब्रह्मेत्युपास्ते । अस्ति भगवो विज्ञानाद्भूय इति । विज्ञानाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ **खं० ७ ॥**

बलं वाव विज्ञानाद्भूयोऽपीह शतं विज्ञानवतामेको बलवानाकम्पयते स यदा बली भवत्यथोत्थाता भवत्युत्तिष्ठन्परिचरिता भवति परिचरन्नुपसत्ता भवत्युपसीदन्द्रष्टा भवति श्रोता भवति मन्ता भवति बोद्धा भवति कर्ता भवति विज्ञाता भवति बलेन वै पृथिवी तिष्ठति बलेनान्तरिक्षं बलेन द्यौर्बलेनापो बलेन पर्वता बलेन देवमनुष्या बलेन पशवश्च वयाँ्सि च तृणवनस्पतय: श्वापदान्याकीटपतङ्गपिपीलिकं बलेन वै लोकस्तिष्ठति बलमुपास्स्वेति ॥ १ ॥ स यो बलं ब्रह्मेत्युपास्ते यावद्बलस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यो बलं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो बलाद्भूय इति बलाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ **खं० ८ ॥**

अन्नं वाव बलाद्भूयस्तस्माद्यद्यपि दशरात्रीर्नाश्नीयाद्यद्यु ह जीवेदथवाऽद्रष्टाऽश्रोताऽमन्ताऽबोद्धाऽकर्ताऽविज्ञाता भवत्यथान्नस्याशी द्रष्टा भवति श्रोता भवति मन्ता भवति बोद्धा भवति कर्ता भवति विज्ञाता भवत्यन्नमुपास्स्वेति ॥ १ ॥ स योऽन्नं ब्रह्मेत्युपास्तेऽन्नवतो वै स लोकान्पानवतोऽभिसिध्यति यावदन्नस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति योऽन्नं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवोऽन्नाद्भूय इत्यन्नाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ **खं० ९ ॥**

आपो वावान्नात् भूयस्यस्तस्माद्यदा सुवृष्टिर्न भवति व्याधीयन्ते प्राणा अन्नं कनीयो भविष्यतीत्यथ यदा सुवृष्टिर्भवत्यानन्दिन: प्राणा भवन्त्यन्नं बहु भविष्यतीत्याप एवेमा मूर्ता येयं पृथिवी यदन्तरिक्षं यद्द्यौर्यत्पर्वता यद्देवमनुष्या यत्पशवश्च वयाँ्सि

देहसंव्याप्तेः(खं०१०)स्तथा तस्मात् पुरन्दरः। तेजोभिमानी तन्नामा तेजो ह्योज इतीर्यते (खं०११)। तथा तस्मादुमा चैव सा चाकाशाभिमानिनी। आकाशनाम्नी दीप्तत्वात् (खं०१२) तस्याश्चैव सदा शिवः। स्थिरस्मृत्यभिमानी स

च तृणवनस्पतयः श्वापदान्याकीटपतङ्गपिपीलिकमाप एवेमा मूर्ता अप उपास्स्वेति ॥ १ ॥ स योऽपो ब्रह्मेत्युपास्त आप्नोति सर्वान्कामाँ्स्तृप्तिमान्भवति यावदपां गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति योऽपो ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवोऽद्भ्यो भूय इत्यद्भ्यो वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ **खं० १० ॥**

तेजो वावऽद्भ्यो भूयस्तद्वा एतद्वायुमागृह्याकाशमभितपति तदाहुर्निशोचति नितपति वर्षिष्यति वा इति तेज एव तत्पूर्व दर्शयित्वाथाऽऽपः सृजते तदेतदूर्ध्वाभिश्च तिरश्चीभिश्च विद्युद्भिराह्रादाश्चरन्ति तस्मादाहुर्विद्योतते स्तनयति वर्षिष्यति वा इति तेज एव तत्पूर्व दर्शयित्वाथापः सृजते तेज उपास्स्वेति ॥ १ ॥ स यस्तेजो ब्रह्मेत्युपास्ते तेजस्वी वै स तेजस्वतो लोकान्भास्वतोऽपहततमस्कानभिसिध्यति यावत्तेजसो गतंतत्रास्य यथाकामचारो भवति यस्तेजो ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवस्तेजसो भूय इति तेजसो वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ **खं० ११ ॥**

आकाशो वाव तेजसो भूयानाकाशे वै सूर्याचन्द्रमसावुभौ विद्युन्नक्षत्राण्यग्निराकाशेनाह्वयत्याकाशेन श्रृणोत्याकाशेन प्रतिश्रृणोत्याकाशे रमत आकाशे न रमत आकाशे जायत आकाशमभिजायत आकाशमुपास्स्वेति ॥ १ ॥ स य आकाशं ब्रह्मेत्युपास्त आकाशवतो वै स लोकान्प्रकाशवतोऽसंबाधानुरुगायवतोऽभिसिध्यति यावदाकाशस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति य आकाशं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगव आकाशाद्भूय इत्याकाशाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ **खं० १२ ॥**

स्मरो वा आकाशाद्भूयाँस्तस्माद्यद्यपि बहव आसीरन्नस्मरन्तो नैव ते कञ्चन

सममेव रतेः स्मरः (खं०१३)। मुख्यवायुप्रिया तस्मात्परमैव सरस्वती। बन्धमुक्तयोः सर्वगुणैः सर्वदाऽऽशास्वरूपिणी । शमित्यानन्द उद्दिष्ट आशापूर्णसुखत्वतः। तस्याः श्रेष्ठो मुख्यवायुः प्रकृष्टानां च नायकः। प्राणनामा णइत्येव ह्यानन्दः समुदीरितः । आणा सरस्वती प्रोक्ता तत्प्रकृष्टसुखत्वतः।

प्राण इत्युच्यते वायुः सर्वे त्वेते दशोत्तराः । पर्जन्यमित्रशिखिनो भूतवायुस्तथैव च। द्विगुणा एवानिरुद्धोऽनिलात्पञ्चगुणाधिकः। पादोनो वरुणदग्निरध्यर्धोनस्समो मतः । शिवादाशा तथैवास्या मुख्यवायुः शतोत्तरौ । सङ्ख्यान्यथात्वं यत्र स्यात्तत्रावेशविशेषतः । अवराणां गुणस्यापि परमीयत्वतस्तथा । प्राणात्तु भगवान्विषअणुरनन्तगुणतोऽधिकः। नित्यमुक्तो नित्यशक्तिर्नित्योद्रिक्तगुणः प्रभुः' इति तत्त्वविवेके । 'सैषाऽऽनन्दस्य मीमांसा भवति' इत्यादेश्च ।

'अथातः सम्भूतिः परमाद्विद्या विद्यायाः प्राणः प्राणाच्छ्रद्धा श्रद्धायाः शिवश्शिवाद्बुद्धिर्बुद्धेरिन्द्र इन्द्रात्तैजसः प्राणस्तैजसादनिरुद्धोऽनिरुद्धात् स्पर्शवातः स्पर्शवातात्सोमस्सोमाद्वरुणो वरुणादग्निरग्नेर्मित्रो मित्रात्पर्जन्यः पर्जन्यात्स्वाहा स्वाहाया उषाजायते तेषां परः परोज्यायान्गुणैरुत्तर उत्तरः प्रत्यवरः परस्मात्परमादुत्तर उत्तरो मुच्यते स्वं स्वं भावमापद्यते । नैषां

श्रृणुयुर्न मन्वीरन्न विजानीरन् यदा वाव ते स्मरेयुरथ श्रृणुयुरथ मन्वीरन्नथ विजानीरन् स्मरेण वै पुत्रान्विजानाति स्मरेण पशूँ स्मरमुपास्स्वेति॥ १ ॥ स यः स्मरं ब्रह्मेत्युपास्ते यावत्स्मरस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यः स्मरं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवः स्मराद्भूय इति स्मराद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति॥ २ ॥ **खं० १३ ॥**

आशा वाव स्मराद्भूयस्याशेद्धो वै स्मरो मन्त्रानधीते कर्माणि कुरुते पुत्राँश्च पशूँश्चेच्छत इमं च लोकममुं चेच्छत आशामुपास्स्वेति॥ १॥ स य आशां ब्रह्मेत्युपास्ते आशयास्य सर्वे कामाः समृध्यन्त्यमोघा हास्याऽऽशिषो भवन्ति यावदाशाया गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति य आशां ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगव आशाया भूय इत्याशाया वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ **खं० १४ ॥**

'पारावर्यमुच्छिद्यते कदाचन नैषां पारावर्यमुच्छिद्यते कुतश्चन पारावर्येणैव ब्रह्मोपयन्ति पारावर्येणैव मुक्ताः सञ्चरन्ति' इत्यादि श्रुतेश्च ।

नामादिमारुतान्तेषु देवेष्वेभ्यश्च भेदतः । उपासितो हरिर्मुक्तिं दद्यान्नास्त्यत्र संशयः' इति सत्तत्त्वे । 'उषादिमारुतान्तेषु समः समगुणोऽपि सन् । ध्यातः प्रीतिं हरिर्यायादधिकामुत्तरोत्तरे । उत्तमेषूत्तमा प्रीतिस्तस्य तत्र स्मृतस्ततः । ध्यातुरप्युत्तमां प्रीतिं यायान्नास्त्यत्र संशयः । तारतम्यपरिज्ञानात्तेषु ध्यातो विमुक्तिदः । प्रीतिं न चान्यथा यायादिति शास्त्रस्य निर्णयः' इति तत्त्वविवेके ।

'नामादिप्राणपर्यन्ताः सप्तम्यर्थाः प्रकीर्तिताः । तृतीयापञ्चमीषष्ठीचतुर्थ्यर्थाश्च सर्वशः । शब्दास्ते ब्रह्मशब्देन सम्बध्येयुर्यदा तदा । ब्राह्मणोस्य मुखं यद्वदात्मा वै पुत्रको यथा । 'यथा च यूप आदित्य एवमेष प्रकीर्तितः । सप्तसु प्रथमा यस्माद्भूयो भूयस्त्वतस्तथा । षट्सु द्वितीया यस्माच्च कारणत्वात्परस्य च । न ह्यन्यदन्यदित्येव ध्यातं स्यात्पुरुषार्थदम् । अनर्थश्च भवेत्तस्माद्भृत्ये राजेतिबोधवत् । राजपूजां यथा भृत्ये कुर्याद्राजा हिनस्ति हि । तद्वशत्वात्तथा भृत्य एवं नामादिकं च यः । उपास्ते ब्रह्मरूपेण तं ब्रह्माथेतराणि च । पातयन्ति तमस्यन्धे तस्मान्नेक्षेत तांस्तथा' इति सामसंहितायाम् ।

'अचेतनमयोग्यं च तथैवातात्त्विकं क्वचित् । नोपासीत परोऽनर्थः स्यात्तथोपासनाकृतः । दर्भचर्मादयश्चातो देवता ह्यभिमानिनः । न ह्यचेतनकं किञ्चित्फलदं स्यात्कदाचन । औषधादिषु चैतस्माद्देवा एव वरप्रदाः । औषधादिस्थिता देवास्तेऽज्ञे दृष्टफलप्रदाः । ज्ञानिन्यदृष्टदाश्च स्युर्नादैवं किञ्चिदिष्यते । यथाज्ञस्यापि राज्ञास्तु भोजनं क्लृप्तमिष्यते । न त्वविज्ञाय राजानं ग्रामप्राप्तिस्ततो भवेत् । एवं देवा दृष्टफलं दद्युरज्ञस्य चाल्पतः । किञ्चिज्ज्ञानकृतादृष्टात्तच्च नैवान्यथा भवेत् । अदृष्टाख्यं फलं यत्तु तज्ज्ञस्यैव न चान्यगम् । तस्मादचेतनोपासां न कुर्यात्क्वापि कश्चन । न चासत्यां न चायोग्यां यदीच्छेदुत्तमं फलम् । यदि नेच्छेत्तमोगन्तुं यदिचेच्छेद्धरेः प्रियम् ।

अथ कर्तव्यकारी च मुमुक्षुरथवा भवेत् । सोऽपीच्छेत हरेः प्रीतिं नात्र कार्या विचारणा' इत्युपासनालक्षणे ।

'ॐ अभिमानव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्यां ॐ'। 'ॐ पयोऽम्बुवच्चेत् तत्रापि ॐ' इति भगवद्वचनम् । 'देवेषु चर्मादिनामानि संवादादेः' इति च देवतामीमांसायाम् । 'अचेतनासत्यायोग्यान्यनुपास्यानि अफलत्वविपर्ययाभ्यां' इति सङ्कर्षणसूत्रम् । 'ओषधयः संवदन्ते सोमेन सह राज्ञा' । 'प्र वो ग्रावाणः सविता देवः सुवतु धर्मणा' । 'न ऋतेत्वत्क्रियते किञ्चिनारे महामर्कं मघवन् चित्रमर्च'। 'न देवानामतिव्रतं शतात्मा न जीवति'। 'अनेहसो व ऊतयः सु ऊतयो व ऊतयः'। 'द्यावापृथिवी जनयन्नभिव्रताप ओषधीर्वनिनानि यज्ञिया । अन्तरिक्षं स्वा१राप प्रुरूतये वशं देवासस्तन्वी ३ नि मामृजुः' ।

'अचेतनं चेतनेभ्यो दैवतेभ्यश्च चेतनाः । देवाः प्राणाच्च स प्राणो विष्णोरेव सदैव तु। स्वभावं च प्रवृत्तिं च विकारं च समाप्नुयुः । कश्चिद्भाव ऋते तेषां नैतत्स्याच्च कदाचन। अचेतनप्रवृत्तौ तु न दृष्टान्तोऽस्ति कश्चन। चेतनानां प्रवृत्तेश्च दृष्टत्वादेव सर्वशः । अदृष्टं दृष्टवज्ञेयं तथा दृष्टप्रणेतृकम्। विसर्पत्तण्डुलं दृष्ट्वा कल्प्या तत्र पिपीलिका । न तद्दृष्ट्वैव दृष्टानामपिपीलिकसर्पणम् । एवं दृष्टानुसारेण चिदधीनमचेतनम् । दुर्घटा शक्तिरपि हि पिशाचानां हि दृश्यते । देवानां किमु किम्वेव परमस्य हरेः प्रभोः' इत्यादि ब्रह्मतर्के।

हृदयज्ञो भगवत्तत्त्वज्ञः। हृदयनाद्धृदयम् । 'उदरं ब्रह्मेति शार्कराक्ष्या उपासते हृदयं ब्रह्मेत्यारुणयः' इति श्रुतिः। 'कोलं पूगफलं प्रोक्तं कलं ताम्बूलपत्रकम्' इत्यभिधानम् । 'भूतानां भौतिकानां च मन्त्राद्याश्चिदचित्त्वविभेदिनः। अचितां कल्पको मित्रश्चितां वाय्वादयः स्मृताः' इति वस्तुतत्त्वे। सर्वमचेतनं सङ्कल्प्यते । 'अस्थिरस्मरणं चित्तं स्थिरसंस्मरणं स्मरः' इति शब्दनिर्णये। 'वेदनं ज्ञानमात्रं स्याद्विद्वत्त्वं तु विशेषतः' इति च। 'मोक्षे यस्मिन् प्रवेशः

स्यात् सा प्रतिष्ठा हि मुख्यतः । उपचारतस्त्ववस्थानमिति शब्दविदो विदुः' इति च । 'देवा मनुष्यतां प्राप्ता विज्ञेया देवमानुषाः । ध्यानं कुर्वन्त इव ते नैव स्युर्बहुभाषिणः । ब्रूयुरर्थवतीं वाचं नानर्थां प्रायशो हि ते' इति पाद्मे। 'बलं ज्ञानबलं चैव बाह्यं चेति द्विधा मतम् । युक्तिज्ञता ज्ञानबलं सा ज्ञानादधिका मता' इति तत्त्वसारे ।

अन्नं ज्ञानरसान्नं च बाह्यमन्नमिति द्विधा। ज्ञानान्नं ज्ञानबलतः श्रेष्ठं ज्ञानरतिर्हि तत् । यद्बाह्यं तु बलं तस्माद्बाह्यमन्नं विशिष्यते । आपश्च द्विविधाः प्रोक्तास्तृप्तिर्या ज्ञानतो रतेः । ता ज्ञेया आन्तरा आपो बाह्यास्तु द्रवरूपकाः । आन्तरान्नादान्तरापो बाह्याद्बाह्यास्तथा वराः। एवं तेजः प्रातिभाख्यं बाह्यं चेति द्विधा मतम् । प्रातिभं ज्ञानतृप्तेश्च परमाकाश एव च । स्थिरा तु प्रतिभान्तस्था छिद्रमेव तु बाह्यगः । स्थिरा हि प्रतिभा श्रेष्ठा चञ्चला या स्मराभिधा। एकधैव स्मृतिः श्रेष्ठाऽऽशापरोक्षदृगात्मकम् । श्रेष्ठं सुखं मोक्षे प्राणाख्यं परमं सुखम् । उत्तरोत्तरमेताद्धि वाय्वन्ताभिमतं सदा। बाह्याद्भ्यो बाह्यमन्नं च जायतेऽन्यत्तदन्यथा । व्यक्तिरन्तर्गतानां तु विपरीतक्रमाद्भवेत् । तथापि मोक्षगं यस्मात्स्वभावो नित्य एव तु । अतस्तस्मादापरोक्ष्यं कादाचित्कं हि जायते । दृष्ट्यधीना स्मृतिश्चेयं प्रतिभा स्मृतिसम्भवा । स्थैर्यमालम्ब्य तु चलमन्यथा नैव तिष्ठति। प्रतिभातश्च तृप्तिः स्यादतृप्तस्य तु का रतिः। तत एवं क्रमादेव वरिष्ठः प्राणजो गुणः' इति च ॥ **खं० १४** ॥

योऽसौ प्राणः स प्राणेन परब्रह्मणा याति । स एष भगवान् प्राणं प्रत्यभीष्टं ददाति। प्राणस्य प्राणमिति श्रुतेः। प्राणो वायुः परमात्मानं च ज्ञानेन

प्राणो वा आशाया भूयान् यथा वा अरा नाभौ समर्पिता एवमस्मिन्प्राणे सर्वँ समर्पितं प्राणः प्राणेन याति प्राणः प्राणं ददाति प्राणाय ददाति प्राणो ह पिता प्राणो माता प्राणो भ्राता प्राणः स्वसा प्राण आचार्यः प्राणो ब्राह्मणः ॥ १ ॥

दर्शयन् ददाति । सर्वस्मादतीतमुत्तमं वदतीत्यतिवादी।

'एष तु वा अतिवदति' इति तुशब्दोऽर्थान्तरवाची। अस्ति भगवः प्राणद्भूय इति प्रश्नो व्यतिहार्यः। 'यत्रानवसरोऽन्यत्र पदं तत्र प्रतिष्ठितम् । यत्र प्रमाणं वाक्यं वा प्रतिहार्यं न संशयः'। 'ॐ व्यतिहारो विशिंषन्ति हीतरवत् ॐ' इति च भगवद्वचनम्।

अतिवादी प्राणवादी विष्णुवादी विशेषतः । स सत्यो भगवान् विष्णुः यन्निर्दोषो नियामकः (खं०१६) । विशिष्टज्ञानरूपश्च सामान्यज्ञानरूपकः (खं०१८) । नित्यश्रद्धास्वरूपश्च तथैव स्थैर्यरूपकः (खं०२०) । स एव सर्वकर्ता च सुपूर्णानन्दरूपकः (खं०२२) । स च सर्वगुणैः पूर्णो

मातृहाऽसीति न भ्रातृहाऽसीति न स्वसृहाऽसीति नाचार्यहाऽसीति न ब्राह्मणहाऽसीति ॥ ३ ॥ प्राणो ह्येवैतानि सर्वाणि भवति स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्नतिवादी भवति तं चेद्ब्रूयुरतिवाद्यसीत्यतिवाद्यस्मीत्येव ब्रूयान्नापह्नुवीत ॥ ४ ॥ **खं० १५ ॥**

एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति सोऽहं भगवः सत्येनाति वदानीति सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति सत्यं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ **खं० १६ ॥**

यदा वै विजानात्यथ सत्यं वदति नाविजानन्त्सत्यं वदति विजानन्नेव सत्यं वदति विज्ञानं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति विज्ञानं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ **खं० १७ ॥**

यदा वै मनुतेऽथ विजानाति नामत्वा विजानाति मत्वैव विजानाति मतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्येति मतिं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ **खं० १८ ॥**

यदा वै श्रद्दधात्यथ मनुते नाश्रद्दधन्मनुते श्रद्दधदेव मनुते श्रद्धा त्वेव विजिज्ञासितव्येति श्रद्धां भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ **खं० १९ ॥**

यदा वै निस्तिष्ठत्यथ श्रद्दधाति नानिस्तिष्ठञ्छ्रद्दधाति निस्तिष्ठन्नेव श्रद्दधाति निष्ठा त्वेव विजिज्ञासितव्येति निष्ठां भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ **खं० २० ॥**

यदा वै करोत्यथ निस्तिष्ठति नाकृत्वा निस्तिष्ठति कृत्वैव निस्तिष्ठति कृतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्येति कृतिं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ **खं० २१ ॥**

यदा वै सुखं लभतेऽथ करोति नासुखं लब्ध्वा करोति सुखमेव लब्ध्वा करोति सुखं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति सुखं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ **खं० २२ ॥**

भूमेत्युच्चार्यते ततः(खं०२३) । यदधीनं विना नान्यत्किञ्चिदस्ति कुतश्चन । स भूमोक्तोऽतिपूर्णत्वादन्यदल्पमुदीर्यते(खं०२४) । स सर्वगुणसम्पूर्णः सर्वदेशेषु सर्वदा । स्वतन्त्रः सर्ववस्तूनि तदधीनानि सर्वशः । पूर्णत्वात्सुखरूपोऽसौ सर्वकर्ता सुखत्वतः । कर्तृत्वात्सुस्थिरश्चासौ स्थिरत्वादास्तिकस्तथा । आस्तिकत्वाच्च मन्ताऽसौ विज्ञाता च ततो हरिः । ज्ञातृत्वाच्च स निर्दोषः सर्वस्यापि नियामकः ।

स यदि पितरं वा मातरं वा भ्रातरं वा स्वसारं वाऽऽचार्यं वा ब्राह्मणं वा किञ्चिद्भृशमिव प्रत्याह धिक्त्वाऽस्त्वित्येवैनमाहुः पितृहा वै त्वमसि मातृहा वै त्वमसि भ्रातृहा वै त्वमसि स्वसृहा वै त्वमस्याचार्यहा वै त्वमसि ब्राह्मणहा वै त्वमसि ॥ २ ॥ अथ यद्यप्येनानुत्क्रान्तप्राणाञ्छूलेन समासं व्यतिषन्दहेन्नैवैनं ब्रूयुः पितृहाऽसीति न मातृहाऽसीति न भ्रातृहाऽसीति न स्वसृहाऽसीति नाचार्यहाऽसीति न ब्राह्मणहाऽसीति ॥३॥ प्राणो ह्येवैतानि सर्वाणि भवति स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं
यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति भूमैव सुखं भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य इति भूमानं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ **खं० २३ ॥**

यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमाऽथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पं यो वै भूमा तदमृतमथ यदल्पं तन्मर्त्यँ स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि यदि वा न महिम्नीति ॥ १ ॥ गोअश्वमिह महिमेत्याचक्षते हस्तिहिरण्यं दासभार्यं क्षेत्राण्यायतनानीति नाहमेवं ब्रवीमीति होवाचान्यो ह्यन्यस्मिन्प्रतिष्ठित इति ॥ २ ॥ **खं० २४ ॥**

स एवाधस्तात्स उपरिष्टात्स पश्चात्स पुरस्तात्स दक्षिणतः स उत्तरतः स एवेदँ सर्वमित्यतोऽहङ्कारादेश एवाहमेवाधस्तादहमुपरिष्टादहं पश्चादहं पुरस्तादहं दक्षिणतोऽहमुत्तरतोऽहमेवेदँ सर्वमिति ॥ १ ॥ अथात आत्मादेश एवात्मैवाधस्तात् आात्मोपरिष्टादात्मा पश्चादात्मा पुरस्तादात्मा दक्षिणत आत्मोत्तरत आत्मैवेदँ सर्वमिति स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्नात्मरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानन्दः स स्वराड्भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवत्यथ येऽन्यथातो विदुरन्यराजानस्ते क्षय्यलोका भवन्ति तेषाँ सर्वेषु लोकेष्वकामचारो भवति ॥ २ ॥ **खं० २५ ॥**

भूमा नारायणाख्यः स्यात्स एवाहङ्कृतिः स्मृतः । आकार्योऽहमिति ह्येष ततोऽहङ्कार उच्यते । जीवस्थत्वनिरुद्धो यः सोऽहङ्कार इतीरितः । सोऽप्यणुत्वेऽपि संव्यापी परमैश्वर्ययोगतः । यथा बालतनौ विष्णौ मार्कण्डेयेन धीमता । प्रविश्य नान्तोऽधिगत एवं व्याप्तो हरिः परः । अणुरूपोऽपि भगवान्वासुदेवः परो विभुः । आत्मेत्युक्तः स च व्यापी न च भेदो हरौ क्वचित् ' इति परमसारे । भूमप्रसादं विना नाल्पे सुखमस्ति । मर्त्यं च पूर्वम् । 'अल्पापि ह्यमृता देवी श्रीः पूर्णातिप्रियत्वतः 'इति च । आत्मरतिर्भगवद्रतिः । स्वो भगवान् । सोऽस्य प्रत्यक्षत आज्ञापयिता भवतीति स्वराट् **॥ खं० २५ ॥**

आत्मतः प्राण आत्मत आशेत्यादि मुक्तः सन् प्राणादीनां सृष्ट्यादिकं पश्यतीत्यर्थः । 'सर्वं हि पश्यः पश्यति' इति वाक्यशेषात् । पश्य इति द्रष्टा । 'यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णम्' इति श्रुतेः । 'भूमोपासनयोग्यस्तु साक्षाद्ब्रह्मैव मुख्यतः । स तद्विद्याबलेनैव विष्णुना रतिमाप्नुयात् । तेनैव क्रीडते नित्यं स्त्रीरूपो मिथुनी भवेत् । तदानन्दः स एवास्य राजा भवति नापरः । पश्येच्च प्राणसृष्ट्याद्यं ये तदन्य उपासकाः । ते यथायोग्यमाप्स्यन्ति फलं मुक्तौ न संशयः' इति परमतत्त्वे । न च भूमानं भगवो विजिज्ञास इति पृष्टः सन् भूम्नो लक्षणं स एवाधस्तात्स उपरिष्टादित्यादिना पूर्णत्वं भगवतोऽन्यस्याहङ्कारस्योपदिशतीति युज्यते । न चाहङ्कारस्य पूर्णत्वमस्ति । न च मुख्ये पूर्णत्वे युज्यमाने उपचरितं युज्यते । न चाहङ्कारस्य काचित्प्रस्तुतिः । अथ शब्दस्तु रूपान्तरापेक्षया युज्यते । अतःशब्दस्तत्प्रसादादिति । आत्मरतिः स्वराडित्यादि । यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वमिति ब्रह्मण उत्पत्तिप्रसिद्धेः स्वयम्भूरात्मभूरित्यादिषु

तस्य ह वा एतस्यैवं पश्यत एवं मन्वानस्यैवं विजानत आत्मतः प्राण आत्मत आशा आत्मतः स्मर आत्मत आकाश आत्मतस्तेज आत्मत आप आत्मत आविर्भावतिरोभावावात्मतोऽन्नमात्मतो बलमात्मतो विज्ञानमात्मतो

आत्मशब्दः स्वयंशब्दश्च यथा विष्णुवाची तद्वदेवात्राप्यात्मशब्दो विष्णुवाच्येव । न च मुक्तेभ्यः प्राणादिकमुत्पद्यते । 'ॐ जगद्व्यापारवर्जम् ॐ' इति वर्णितत्वाद्भगवता । आत्मत एव प्राणो जायत इत्यवधारणान्न भगवतोऽन्यस्मात्प्राणो जायते । 'आत्मेति मुख्यतो विष्णुस्तदन्ये तूपचारतः । तथैव स्व इति प्रोक्तस्तस्माद्ब्रह्माऽऽत्मभूः स्वभूः' इति स्कान्दे ।

'इदंनामाऽतिसामीप्यात्सर्वं पूर्णगुणत्वतः । भूमाहमात्मेति हरिस्त्रिविधोऽपि हि सर्वदा' इति विश्वनिर्णये । 'स्त्रीगुणाः पुंगुणाश्चैव नपुंसकगुणा अपि । यदधीना व्यत्ययः स्याल्लिङ्गानां तत्र सर्वशः । कः किं कं तत्सर्वमात्माऽदितिर्देवादयस्ततः' इति लिङ्गनिर्णये । 'गुरोर्विद्याहृतिर्या तु स आहार इति स्मृतः । तच्छुद्धौ ज्ञानशुद्धिः स्याज्ज्ञानशुद्धौ स्थिरा स्मृतिः । स्मृतिस्थैर्ये त्वापरोक्ष्यं हरेर्मोक्षस्ततो भवेत्' इति साधननिर्णये **॥ खं० २६ ॥** ॐ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमच्छान्दोग्योपनिषद्भाष्ये सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

ध्यानमात्मतश्चित्तमात्मतः सङ्कल्प आत्मतो मन आत्मतो वागात्मतो नामात्मतो मन्त्रा आत्मतः कर्माण्यात्मत एवेदँ सर्वमिति ॥ १ ॥ तदेष श्लोकः ॥ न पश्यो मृत्युं पश्यति न रोगं नोत दुःखताँ सर्वँ ह पश्यः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वश इति ॥ स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा सप्तधा नवधा चैव पुनश्चैकादशः स्मृतः ॥ शतं च दश चैकं च सहस्राणि च विँशतिः ॥ आहार शुद्धौ सत्वशुद्धिः सत्वशुद्धौ ध्रुवास्मृतिः ॥ स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षस्तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति देवर्षये नारदाय भगवान्त्सनत्कुमारस्तँ स्कंद इत्याचक्षते तँ स्कंद इत्याचक्षते ॥ २ **॥ खं० २६ ॥** ॐमिति **श्रीमच्छांदोग्योपनिषदि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥**

॥ ॐ ॥ 'यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुर' इति ब्रह्मपुरशब्देन ब्रह्माख्यं पुरं पूर्णत्वात्पुरमिति परं ब्रह्म ब्रह्मण:पुरमिति शरीरं चोभयं विवक्षितम् । 'प्राप्तोऽवध्यं ब्रह्मपुरं राजेव निवसाम्यहम्' । 'अस्मिंश्चेद्यदिदं ब्रह्मपुरे सर्वं समाहितम् । यदैनं जराऽवाप्नोति प्रध्वंसते वा किं ततोऽतिशिष्यत इति स ब्रूयान्नास्य जरयैतज्जीर्यति न वधेनास्य हन्यत एतत्सत्यं ब्रह्मपुरमस्मिन् कामा: समाहिता एष आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्यु:' इति वाक्यशेषात् भगवद्वचनाच्च ब्रह्मपुरशब्देन परं ब्रह्मोच्यत इत्यवसीयते । 'यत्पुण्डरीकं पुरमध्यसंस्थं यदिदं शरीरं तदेतदाद्यं देवसदनम्' इत्यादे: शरीरं च । 'यद्वै तद्ब्रह्मेतीदं वाव तद्योऽयं बहिर्धा पुरुषादाकाश: । यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति' इत्यादिना परब्रह्मण्येव हृदयं स्थितम् ।

'दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशस्तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम् । दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाश: किं तदत्र विद्यते' इत्याकाशशब्देन भूताकाशो विवक्षित: । किं तदत्र विद्यत इत्यस्यायं परिहार: । अस्मिन् भूताकाशे परब्रह्माख्य आकाशो विद्यते । आसमन्तात्काशनादाकाश: । आसमन्तात्कमश्नातीति वा । अस्मिन् कामा: समाहिता इति वाक्यशेषात् । आसमन्तात्कामानश्नातीति वा। स च यावानो बहि: परमात्मा व्याप्तोऽस्ति तावानेव विद्यते गुणत: । पूर्णगुणत्वादल्पपरिमाणस्यापि महत्परिमाणत्वं च युज्यते । अचिन्त्यशक्तित्वात् । 'यस्मिन्विरुद्धगतयोऽप्यनिशं पतन्ति विद्यादयो विविधशक्तय आनुपूर्व्या' इति वचनात् । आनुपूर्व्येति श्रुतिप्रमाणादित्यर्थ: । 'आनुपूर्वी श्रुतिर्वेद आम्नायश्चेति कथ्यते' इत्यभिधानात् । अन्यथाऽनिशमित्युक्तिविरोधात् ।

॥ हरि: ॐ ॥ अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म । दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश: । तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं । तद्वाव विजिज्ञासितव्यमिति ॥ १ ॥ तं चेद् ब्रूयुर्यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश: किं तदत्रविद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वाव विजिज्ञासितव्यमिति स ब्रूयात् ॥ २ ॥ यावान्वा अयमाकाशस्तावनेषोऽन्तर्हृदय आकाश उभे अस्मिन्द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते ।

'एष म आत्मान्तर्हृदयेऽणीयान्व्रीहेर्वा एष म आत्मान्तर्हृदये ज्यायान् पृथिव्या' इति हृदयस्थस्यैवाणुत्वमहत्वोक्तेश्च । 'गुणाः श्रुताः सुविरुद्धाश्च देवे सन्त्यश्रुता अपि नैवात्रशङ्का । चिन्त्या अचिन्त्याश्च तथैव दोषाः श्रुताश्च नाज्ञैर्हि तथा प्रतीताः' इति च श्रुतिः । 'सुविरुद्धा अश्रुताश्च गुणाः सन्त्येव सर्वशः । दोषाः केऽपि न सन्त्येव श्रुता अपि तु सर्वशः' इति गारुडे ।

किं तदत्र विद्यत इति पृष्टत्वात् हृद्गत आकाशो हृदयशब्देनोच्यते । हृद्ययनात् । तस्मिन् हृदयाख्य आकाशे ब्रह्माख्य आकाशो विद्यत इत्यर्थः । अन्यथा कथं भूताकाशस्य दहरस्य बहिराकाशसमत्वम् । दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इति पूर्वोक्ताकाशस्य दहरत्वमुक्तम् । उत्तरस्य तु यावान्वा अयमाकाश इत्यनन्तपरिमाणत्वम् । अतो ब्रह्माकाश एवोत्तरः ।

पूर्वोक्तस्याभूताकाशत्वे 'तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यं तत्रापि दहरं गगनं विशोकस्तस्मिन्यदन्तस्तदुपासितव्यं सहस्रशीर्षँ देवम्' इत्यादि कथं युज्यते । न हि भगवदन्तःस्थितमेवान्यत् किञ्चित् विजिज्ञासितव्यम् । तद्वावेत्यवधारणाच्च । उत्तरस्यापरब्रह्मत्वे च सर्वाधारत्वं 'नास्य जरयै तज्जीर्यति न वधेनास्य हन्यते, एतत्सत्यं ब्रह्मपुरमस्मिन्कामाः समाहिता एष आत्माऽपहतपाप्मा' इत्यादि न युज्यते ।

किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वाव विजिज्ञासितव्यमित्यस्य य एषोऽन्तर्हृदय आकाश इत्येव परिहारः । न तु 'उभे अस्मिन्द्यावापृथिवी' इत्यादि । तत्तु विजिज्ञासितव्यत्वे हेतुत्वेन सामर्थ्यकथनमेव । न हि द्यावापृथिव्यादेरेव विजिज्ञास्यत्वम् । 'तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथ' इति हि श्रुतिः । 'उभे अस्मिन्द्यावापृथिवी' इत्याद्युभशब्दो मुक्तामुक्तराशिव्यपेक्षया । 'यच्चास्येहास्ति यच्च नास्ति' इति वाक्यशेषात् । अस्येति संसारिणः । न हि संसरिणो मुक्ता उपकारकाः । यद्यस्य नोपकारकं तत्तस्य नास्तीत्युच्यतेऽन्यस्य सत्वेऽपि । यथा वित्तादि ।

उभावग्निश्च वायुश्च सूर्याचन्द्रमसावुभौ विद्युन्नक्षत्राणि यच्चास्येहास्ति यच्च नास्ति सर्वं तदस्मिन् समाहितमिति ॥ ३ ॥ तं चेद्ब्रूयुरस्मिँश्चेदिदं ब्रह्मपुरं सर्वँ समाहितं सर्वाणि

यथायोग्यमेवैनं भगवन्तं प्रजा मुक्ता अन्वाविशन्ति तच्छासनानुसारेण। यं यं कामं कामयते तं तस्मादेवोपजीवन्ति । तदविदुषां पुण्यानि क्षयिष्णुफलान्येव भवन्ति । एतांश्च सत्यान् कामान् भगवदीयान् । 'बृहत्त्वात् पूर्णकामत्वात् विष्णुर्ब्रह्मपुराभिधः । तस्मिंस्तस्य पुरं देहस्तस्मिन्हृदयमास्थितम् । हृदयाकाशगो विष्णुस्तस्मिन् सर्वमिदं स्थितम् । स सत्यकामो भगवान् यदिष्यं तस्य तद्भवेत् । तस्मिन्त्समाहिताः कामाः सत्याः पुंसामपि ध्रुवम् । तस्यैव ह्यनुसारेण सत्यत्वं नान्यथा क्वचित् ॥ **खं० १** ॥

यथा बिम्बानुसारेण प्रतिबिम्बप्रकाशनम् (॥खं० २॥) तस्माद्ये मुक्तियोग्याः

च भूतानि सर्वे च काम यदैनज्जराऽवाप्नोति प्रध्वँ्सते वा किं ततोऽतिशिष्यत इति ॥ ४॥ स ब्रूयान्नास्य जरयैतज्जीर्यति न वधेनास्य हन्यते, एतत्सत्यं ब्रह्मपुरमस्मिन्कामाः समाहिता एष आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकोऽविजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पो यथा ह्येवेह प्रजा अन्वाविशंति यथानुशासनं यं यमंतमभिकामा भवन्ति यं जनपदं यं क्षेत्रभागं तं तमेवोपजीवंति ॥ ५ ॥ तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयते तद्य इहात्मानमननुविद्य व्रजंत्येताँ्श्च सत्यान्कामाँ्स्तेषाँ् सर्वेषु लोकेष्वकामचारो भवत्यथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजंत्येताँ्श्च सत्यान्कामाँ्स्तेषाँ् सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ॥ ६ ॥ **खं० १** ॥

स यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति तेन पितृलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥ १॥ अथ यदि मातृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य मातरः समुत्तिष्ठन्ति तेन मातृलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥ २॥ अथ यदि भ्रातृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य भ्रातरः समुत्तिष्ठंति तेन भ्रातृलोकेन संपन्नो महीयते ॥ ३॥ अथ यदि स्वसृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य स्वसारः समुत्तिष्ठंति तेन स्वसृलोकेन संपन्नो महीयते ॥ ४ ॥ अथ यदि सखिलोककामो भवति संकल्पादेवास्य सखायः समुत्तिष्ठंति तेन सखिलोकेन संपन्नो महीयते ॥ ५ ॥ अथ यदिगंधमाल्यलोककामो भवति संकल्पादेवास्य गंधमाल्ये समुत्तिष्ठतस्तेन गंधमाल्यलोकेन संपन्नो महीयते ॥ ६ ॥ अथ यद्यन्नपानलोककामो भवति

स्युस्तेषां कामाः पुरापि तु ।सत्याः सन्तस्तदज्ञानान्न दृश्यन्ते तथाऽखिलाः ।अज्ञानमनृतं प्रोक्तमृगताविति धातुतः । तस्माद्दृष्टं यदिष्टं स्यात्तद्दृष्टिनियमो न तु । अमुक्तस्य हरेर्लोकं मुक्तो गत्वा हि पश्यति । अज्ञत्वादेव सुप्तौ तु नित्यं यान्तोऽपि माधवम् । नैव पश्यन्त्यसौ विष्णुर्हृदय नाम हृद्गतेः। एवं हृदयनामानं विष्णुं जानन् हि नित्यशः। विष्णुलोकगतेः पुण्यमाप्त्वा विष्णुं व्रजेत्तथा । यस्य सम्यक्प्रसादोऽस्ति विष्णोरेव स उच्यते । सम्प्रसादः स उत्थाय शरीरात्प्राप्य केशवम् । यथास्वरूपस्तु भवेद्यं प्राप्यासौ स्वरूपताम् । आप्नोति स परो ह्यात्मा भगवानिन्दिरापतिः। इत्याह सा रमादेवी पश्यन्ती परमं पदम् । सदित्यमृतधर्माणो मुक्ताः श्रीरपि चेरिताः। तीत्युक्ता मर्त्यधर्माणस्तेषां नियमनाद्धरिः । सत्यमित्युच्यते सद्भिः (खं० ३) सेतुश्चापि

संकल्पादेवास्यान्नपाने समुत्तिष्ठतस्तेनान् अन्नपानलोकेन संपन्नो महीयते ॥ ७ ॥ अथ यदि गीतवादित्रलोककामो भवति संकल्पादेवास्य गीतवादित्रे समुत्तिष्ठतस्तेन गीतवादित्रलोकेन संपन्नो महीयते ॥ ८ ॥ अथ यदि स्त्रीलोककामो भवति संकल्पादेवास्य स्त्रियः समुत्तिष्ठन्ति तेन स्त्रीलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥ ९ ॥ यं यमन्तमभिकामो भवति यं कामं कामयते सोऽस्य सङ्कल्पादेवास्य समुत्तिष्ठति तेन संपन्नो महीयते॥ १० ॥ **खं० २ ॥**

त इमे सत्याः कामा अनृताऽपिधानास्तेषाँ सत्यानाँ सतामनृतमपिधानं यो यो ह्यस्येतः प्रैतिन तमिह दर्शनाय लभते ॥ १ ॥ अथ ये चास्येह जीवा ये च प्रेता यच्चान्यदिच्छन्न लभते सर्वं तदत्र गत्वा विंदतेऽत्र ह्यस्यैते सत्याः कामा अनृतापिधानास्तद्यथाऽपि हिरण्यनिधिं निहितमक्षेत्रज्ञा उपर्युपरि संचरंतो न विंदेयुरेवमेवेमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छंत्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दंत्यनृतेन हि प्रत्यूढाः ॥ २ ॥ स वा एष आत्मा हृदि तस्यैतदेव निरुक्तँ हृद्ययमिति तस्माद्धृदयमहरहर्वा एवं वित्स्वर्गं लोकमेति ॥ ३ ॥ अथ य एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परंज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद् ब्रह्मेति तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मणो नाम सत्यमिति ॥ ४ ॥ तानि ह वा एतानि त्रीण्यक्षराणि सतियमिति तद्यत्सत्तदमृतमथ यत्तितन्मर्त्यमथ यद्यं तेनोभे यच्छति यदनेनोभे यच्छति तस्माद्यमहरहर्वा एवंवित्स्वर्गं लोकमेति ॥ ५ ॥ **खं० ३ ॥**

विधारणात् । सितमस्मिन् जगत्सर्वमिति सेतुरितीरितः । एतं सेतुं प्रतिपुमानन्यत्तीर्त्वा ह्यदोषवान् । स प्राप्यो ब्रह्मचर्येण मनोवाक्कर्मभिस्तु यत् । चरणं ब्रह्मणि परे· ब्रह्मचर्यं हि तत्स्मृतम् । तेनैव ब्रह्मचर्येण भवेयुर्ब्रह्मलोकगाः। एतेषां ब्रह्मलोकः स्यात्परं ब्रह्मैव लोकनात् । ब्रह्मलोक इति प्रोक्तं तस्य लोकोऽपि कथ्यते (॥४॥) यज्ञ इष्टं च सत्रं च मौनंचानशनं तथा । परस्य ब्रह्मणो ज्ञानं सर्वमेतदुदीरितम् । परस्य ब्रह्मणो लोके श्वेतद्वीपाभिधे परे । अरण्यौ चार्णवौ दिव्यौ चिदानन्दरसात्मकौ । यावानुच्चः स्वर्गलोकस्तावानुच्चतया स च । श्वेतद्वीपो दिविष्ठोऽतस्तत्र मद्यं सरोवरम् । सर्वभोज्यात्मकं दिव्यं तत्राश्वत्थाः सुधास्रवाः । तत्र विष्णोः पुरं दिव्यमपराजितनामकम् । विमिताख्यं च पर्यङ्कं विष्णोर्मानेन सम्मितम् । चित्सुवर्णमयं दिव्यं लक्ष्मीस्तत्तत्स्वरूपिणी । स श्वेतद्वीपगो विष्णुः पर्यङ्कब्रह्मनामकः (॥५॥) स एष हृदि नाडीषु पञ्चरूपः प्रतिष्ठितः । विष्णोरणिम्नो

अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसंभेदाय नैतँ् सेतुमहोरात्रे तरतो न जरा न मृत्युर्न शोको न सुकृतं न दुष्कृतँ् सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्तेऽपहतपाप्मा ह्येषा ब्रह्मलोकः ॥ १ ॥ तस्माद्वा एतँ् सेतुं तीर्त्वाऽधः सन्ननंधो भवति विद्धः सन्नविद्धो भवत्युपतापी सन्ननुपतापी भवति तस्माद्वा एतं सेतुं तीर्त्वाऽपि नक्तमहरेवाभिनिष्पद्यतेऽसकृद्विभातो ह्येवैष ब्रह्मलोकः ॥ २ ॥ तद्य एवैतं ब्रह्मलोकं ब्रह्मचर्येणानुविंदंति तेषामेवैष ब्रह्मलोकस्तेषाँ् सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ॥ ३ ॥ **खं० ४ ॥**

अथ यद्यज्ञ इत्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येण ह्येव यो ज्ञाता तं विंदतेऽथ यदिष्टमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येण ह्येवेष्ट्वाऽत्मानमनुविंदते ॥ १ ॥ अथ यत्सत्रायणमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येण ह्येव सत आत्मनस्त्राणं विंदतेऽथ यन्मौनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येण ह्येवात्मानमनुविद्य मनुते ॥ २ ॥ अथ यदनाशकायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तदेष ह्यात्मा न नश्यति यं ब्रह्मचर्येणानुविंदतेऽथ यदरण्यायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेवतदरश्च ह वै ण्यश्चार्णवौ ब्रह्मलोके तृतीयस्यामितो दिवि तदैरंमदीयँ् सरस्तदश्वत्थः सोमसवनस्तदपराजिता पूर्ब्रह्मणः प्रभुविमितँ् हिरण्मयं

रूपाणि पञ्चनाडीस्थितानि तु । नारायणाख्यं सौषुम्नं मध्यस्थं रक्तवर्णकम् । शुक्लं तु वासुदेवाख्यं नान्दिन्यामग्रतः स्थितम् । पिङ्गलायां पिङ्गलं तु रूपं सङ्कर्षणाभिधम् । पश्चिमे वज्रिकायां च पीतं प्रद्युम्ननामकम् । इडायामनिरुद्धाख्यं नीलरूपं व्यवस्थितम् । सूर्येऽप्येवं पञ्चरूपो भगवान् संव्यवस्थितः । आदित्यनामा चादित्वात्तव्द्याप्तं सूर्यमण्डलम् । तद्रश्मिभिस्तथा व्याप्ताः समस्ताः सूर्यरश्मयः । तस्मिन्नाडीषु च प्रोतास्तथा नाडीस्थरश्मयः । तन्नाडीसंस्थितं विष्णुं मध्ये जीवः प्रपद्यते । तत्तेजसा हि सम्पन्नः सुप्त इत्यभिधीयते । ओमित्येव वहन्नित्यं वायुरोंवाडितीरितः । तेन वामत्वमायाति मुक्तिकाले ह्युपासकः । दिव्यचिद्रूपभावो हि वामभाव उदीरितः । यदैनं नेतुमन्विच्छन् मनः क्षिपति मारुतः । आदित्याख्यं तदा विष्णुं याति जीवः स्वविद्यया' इति पर्यङ्कोपासनायाम् ॥ **खं० ६** ॥

॥ ३ ॥ तद्य एवैतावरं च वै ण्यं चार्णवौ ब्रह्मलोके ब्रह्मचर्येणानुविंदंति तेषामेवैष ब्रह्मलोकस्तेषाँ सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ॥ ४ ॥ **ख० ५** ॥

अथ या एता हृदयस्य नाड्यस्ताः पिंगलस्याणिम्नस्तिष्ठंति शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य लोहितस्येत्यसौ वा आदित्यः पिंगल एष शुक्ल एष नील एष पीत एष लोहितः ॥ १ ॥ तद्यथा महापथ आतत उभौ ग्रामौ गच्छतीमं चामुं चैवमेवैता आदित्यस्य रश्मय उभौ लोकौ गच्छंतीमं चामुष्मादादित्यात्प्रतायंते त आसु नाडीषु सृप्ता आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्तेऽमुष्मिन्नादित्ये सृप्ताः ॥ २ ॥ तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः सम्प्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्यासु तदा नाडीषु सृप्तो भवति तं न कश्चन पाप्मा स्पृशति तेजसा हि तदा सम्पन्नो भवति ॥ ३ ॥ अथ यत्रैतदबलिमानं नीतो भवति तमभित आसीना आहुर्जानासि मां जानासि मामिति स यावदस्माच्छरीरादुत्क्रान्तो भवति तावज्जानाति ॥ ४ ॥ अथ यत्रैतस्माच्छरीरादनुत्क्रामत्यथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्व आक्रमते स ओमिति वा होद्वा मीयते स यावत्क्षिपेन्मानस्तावदादित्यं गच्छत्येतद्वै खलु लोकद्वारं विदुषां प्रपदं निरोधोऽविदुषाम् ॥ ५ ॥ तदेष श्लोकः । शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिः सृतैका तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वगन्या उत्क्रमणे भवन्ति उत्क्रमणे भवन्ति ॥ ६ ॥ **खं० ६** ॥

'इन्द्रो विरोचनश्चैव श्रुत्वा तु ब्रह्मणोऽक्षिगम् । विष्णुमानन्दरूपं तं सम्यक्ज्ञानविपर्ययौ । आपतुस्तत्र देवेन्द्रो जानन्नपि विरोचनम् । मोहयन्ननुरूपाणि तस्य वाक्यान्युवाच ह । यथा विरोचनो नैव जानीयाद्विष्णुमञ्जसा । स्ववाक्यं चानृतं न स्यात्तथा ब्रह्माऽप्युवाच ह । अयोग्या ह्यसुरा ज्ञाने वक्तव्यं चैव नानृतम् । मच्छापादासुरो भावः प्रह्लादादेर्न तु स्वतः । अयं त्वासुर एवातो वक्ष्याम्यस्योभयं यथा । इन्द्रस्तु शुद्धभावत्वात्पुनरायास्यति ध्रुवम् । इत्यभिप्रायतः प्रोक्तो ब्रह्मणाक्षिगतो हरिः । अयोग्यत्वात्तु तच्छ्रुत्वा प्रतिरूपं विरोचनः । मत्वाऽप्स्वादर्शके चैव पप्रच्छ कतमस्त्विति । तत्रापि तु हरेर्भावं हृदि कृत्वा चतुर्मुखः । दृश्यते ह्येष एवेति तत्त्ववेदिविवक्षया **॥ खं० ७ ॥**

तथापि योग्यतैवात्र भूयसीति निवेदितुम् । दर्शयन् प्रतिरूपस्य दोषानाह

य आत्माऽपहतपात्मा विजरो विमृत्युर्विशोकोऽविजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः स सर्वाँ्श्च लोकानाप्नोति स सर्वाँ्श्च कामान्यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति ह प्रजापतिरुवाच ॥ १ ॥ तद्धोभये देवासुरा अनुबुबुधिरे ते होचुर्हंत तमात्मानमन्विच्छामो यमात्मानमन्विष्य सर्वाँ्श्च लोकानाप्नोति सर्वाँ्श्च कामानितीन्द्रो ह वै देवानामभिप्रवव्राज विरोचनोऽसुराणां तौ हासंविदानावेव समित्पाणी प्रजापतिसकाशमाजग्मतुः ॥ २ ॥ तौ ह द्वात्रिँ्शतं वर्षाणि ब्रह्मचर्यमूषतुस्तौ ह प्रजापतिरुवाच किमिच्छन्ताववास्तमिति तौ होचतुर्य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकोऽविजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः स सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वाँ्श्च कामान्यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति ह भगवतो वाचो वेदयन्ते तमिच्छन्तावास्तामिति ॥ ३ ॥ तौ ह प्रजापतिरुवाच य एषोंऽतरक्षणि पुरुषो दृश्यते एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेत्यथ योऽयं भगवोऽप्सु परिख्यायते यश्चायमादर्शे कतम एष इत्येष उ एवैषु सर्वेष्वंतेषु परिख्यायत इति होवाच ॥ ४ ॥ **खं० ७ ॥**

उदशराव आत्मानमवेक्ष्य यदात्मनो न विजानीथस्मन्मे प्रबूतमिति तौ

प्रजापतिः । अलङ्कारादिभिर्युक्तः पश्यस्वेति विवेचयन् । यथा देहगुणे गौण्यं दोषे दोषास्तथैव तु । तथाप्यशुद्धभावत्वात्प्रतिरूपस्य तद्गुणान् । परस्य ब्रह्मणो जानन् ययौ तुष्टमनाः स्वयम् । असुराणामविश्वासनिवृत्त्यर्थं पितामहः । माध्यस्थ्यं ज्ञापयानश्च जानन् वैरोचनं मनः । प्राहाज्ञानां पराभाव इत्युच्चैश्च पुनः पुनः । तथाप्यशुद्धभावत्वादजानन्नेव निर्ययौ । गत्वा चैव परं ब्रह्म प्रतिरूपात्मकं सदा । दिदेश सर्वासुराणां शरीरालङ्कृतेरपि । अलङ्कृतिं ब्रह्मणश्च प्रत्यक्षेणोपलम्भिताम् । अतोऽसुरा न दास्यन्ति न यजन्त्यात्मनः परम् । स्वभोगेनैव तृप्तिः स्यादिति सर्वेऽपि मेनिरे । तत्संस्कारवशेनैव स्वयं ब्रह्मेतिवेदिनः । अभवन्नपतंश्चैव तमोऽन्धे नित्यदुःखिताः ॥ **खं० ८** ॥

इन्द्रश्च जानन्नपि तु मोहयन्नसुरं तदा । गत्वा निववृत्ते पश्चादिव पश्यन्

ँहोदशरावेऽवेक्षांचक्राते तौ ह प्रजापतिरुवाच किं पश्यथ इति तौ होचतुः सर्वमेवेदमावां भगव आत्मानं पश्याव आलोमभ्य आनखेभ्यः प्रतिरूपमिति ॥ १ ॥ तौ ह प्रजापतिरुवाच साध्वलंकृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ भूत्वोदशरावेऽ वेक्षांचक्राते तौ ह साध्वलंकृतौ सुवसनौ परष्कृतौ भूत्वोदशरावेऽक्ष्येथामिति तौ ह प्रजापतिरुवाच किं पश्यथ इति ॥ २ ॥ तौ होचतुर्यथैवेदमावां भगवः साध्वलंकृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ स्व एवमेवेमौँ भगवः साध्वलंकृतौ सुवसनौ परिष्कृताविति एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेद्ब्रह्मेति तौ ह शांतहृदयौ प्रवव्रजतुस्तौ ॥ ३ ॥ तौ हान्वीक्ष्य प्रजापतिरुवाचानुपलभ्यात्मानमननुविद्य व्रजतो यतर एतदुपनिषदो भविष्यन्ति देवा वाऽसुरा वा ते पराभविष्यन्तीति स ह शांतहृदय एव विरोचनोऽसुरान् जगाम तेभ्यो हैतामुपनिषदं प्रोवाचात्मैवेह महय्य आत्मा परिचर्य आत्मानमेवेह महय्यन्नात्मानं परिचरन्नुभौ लोकाववाप्नोतीमं चामुं चेति ॥ ४ ॥ तस्मादप्यद्येहाददानमश्रद्दधानम-यजमानमाहुरासुरो बतेत्यसुराणाँ् ह्येषोपनिषत्प्रेतस्य शरीरभिक्षया वसनेनालंकारेणेति सँ् स्कुर्वत्येतेन ह्यमुं लोकं जेष्यन्तो मन्यन्ते ॥ ५ ॥ **खं० ८** ॥

अथ हेन्द्रोऽप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददर्श यथैव खल्वयमस्मिञ्छरीरे साध्वलंकृते साध्वलंकृतो भवति सुवसने सुवसनः परिष्कृते परिष्कृत एवमेवायमस्मिन्नन्धेऽन्धो

सदोषताम् । पुनः पुनश्च मोहाय गत्वा गत्वा निवर्तते । कथञ्चिदेव विज्ञातं मयेत्यज्ञान्विमोहितुम् ॥ खं० ९ ॥

तद्योग्यान्येव वाक्यानि ब्रह्माप्याह पुनः पुनः । गरीयसी योग्यतेति ज्ञापयन् पूर्ववत्पुनः । सन्दिग्धान्येव वाक्यानि प्रोवाचेन्द्राय चात्मभूः । स्वप्नं प्रदर्शयन्यस्तु पूज्यते सर्वदैवतैः । स एव विष्णुरित्याह तत्रात्याह पुरन्दरः । दर्शयन्नासुरीं बुद्धिं स्वप्नदृश्यविवक्षया । घ्नन्तीवैनमदन्तीव तथा न स्यात्परो हरिः ॥ खं० १० ॥

भवति स्रामे स्रामः परिवृक्णे परिवृक्णोऽस्यैव शरीरस्य नाशमन्वेष नश्यति ॥ १ ॥ नाहमत्र भोज्यं पश्यामीति स समित्पाणिः पुनरेयाय तँ ह प्रजापतिरुवाच मघवन्यच्छान्तहृदयः प्राव्राजीः सार्धं विरोचनेन किमिच्छन्पुनरागम इति स होवाच यथैव खल्वयं भगवोऽस्मिञ्छरीरे साध्वलंकृते साध्वलंकृतो भवति सुवसने सुवसनः परिष्कृते परिष्कृत एवमेवायमस्मिन्नन्धेऽन्धो भवति स्रामे स्रामः परिवृक्णे परिवृक्णोऽस्यैव शरीरस्य नाशमन्वेष नश्यति नाहमत्र भोज्यं पश्यामीति ॥ २ ॥ एवमेवैष मघवन्निति होवाचैतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि वसापराणि द्वात्रिँशतं वर्षाणीति स हापराणि द्वात्रिँशतं वर्षाण्युवास तस्मै स होवाच ॥ ३ ॥ खं० ९ ॥

य एष स्वप्ने महीयमानश्चरत्येष आत्मेति होवाचैतमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति स ह शान्तहृदयः प्रवव्राज स हाप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददर्श तद्यद पीदँ शरीरमन्धं भवत्यनन्धः स भवति यदि स्राममस्रामो नैवैषोऽस्य दोषेण दुष्यति ॥ १ ॥ न वधेनास्य हन्यते नास्य स्रामेण स्रामो घ्नन्ति त्वेवैनं विच्छादयन्तीवाप्रियवेत्तेव भवत्यपि रोदितीव नाहमत्र भोज्यं पश्यामीति ॥ २ ॥ स समित्पाणिः पुनरेयाय तँ ह प्रजापतिरुवाच मघवन्यच्छान्तहृदयः प्राव्राजीः किमिच्छन्पुनरागम इति स होवाच तद्यदपीदं भगवः शरीरमन्धं भवत्यनन्धः स भवति यदि स्राममस्रामो नैवैषोऽस्य दोषेण दुष्यति ॥ ३ ॥ न वधेनास्य हन्यते नास्य स्रामेण स्रामो घ्नन्ति त्वेवैनं विच्छादयन्तीवाप्रियवेत्तेव भवत्यपि रोदितीव नाहमत्र भोज्यं पश्यामीत्येवमेवैष मघवन्निति होवाचैतं त्वेष ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि वसापराणि द्वात्रिँशतं वर्षाणीति स हापराणि द्वात्रिँशतं वर्षाण्युवास तस्मै होवाच ॥ ४ ॥ खं० १० ॥

इत्युक्त आह ब्रह्मैनं सुप्तिस्थो भगवानिति । यत्र सुप्तो ह्ययं जीव इत्युक्तः प्राह वासवः । नाहं जानामि मत्तोऽन्यं सुप्तौ नान्योऽपि दर्शयेत् । अहमस्मीति भूतानि न च पश्यन्ति कानिचित् । यदि जीवः परात्मा वाप्यन्योन्यस्मिन्नपीतताम्। गतौ तदाप्यपीतस्तु शं विनैव भवेदिति ॥ **खं० ११** ॥

उक्तो ब्रह्माऽब्रवीच्छक्रं ज्ञापयंस्तत्त्वमञ्जसा । योऽयं शरीरसम्बन्धी जीव इत्यवधार्यताम् । भूतैष्यद्वर्तमानेषु यस्य नो देहसङ्गतिः । सोऽशरीरः परो विष्णुरमृतो नित्यमूर्तिमान् । अधिष्ठाय तथापीमं देहमास्ते स ईश्वरः । जरामृत्युपरीतोऽयं जीवात्मा देहसङ्गतेः । परेणेयं सुखं प्रोक्तं प्रियमित्येव पण्डितैः । परेणेयमभद्रं यदप्रियं तदुदीरितम् । न जीवस्य तयोर्हानिः कदाचिद्विद्यते क्वचित् । अशरीरं परं ब्रह्म नैव ते स्पृशतः क्वचित् ।

अम्रामा भगवान् विष्णुर्व्याप्तत्वात्परमेश्वरः । तेनैव भ्रियमाणत्वात् ब्रह्माभ्रमिति कीर्तितः । वायोः पत्नी विद्युदुक्ता विशेषद्युतिहेतुतः । ब्रह्माणी

तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः सम्प्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्येष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति स ह शान्तहृदयः प्रवव्राज स हाप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददर्श नाहं खल्वयमेवँ् सम्प्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि विनाशमेवापीतो भवति नाहमत्र भोज्यं पश्यामीति ॥ १ ॥ स समित्पाणिः पुनरेयाय तँ् ह प्रजापतिरुवाच मघवन्यच्छान्तहृदयः प्राव्राजीः किमेवेच्छन्पुनरागम इति स होवाच नाहं खल्वयं भगव एवँ् संप्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि विनाशमेवापीतो भवति नाहमत्र भोज्यं पश्यामीति ॥ २ ॥ एवमेवैष मघवन्निति होवाचैतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि नो एवान्यत्रैतस्माद्वसापराणि पञ्च वर्षाणीति स हापराणि पञ्च वर्षाण्युवास तान्येकशतं संपेदुरेतत्तद्यदाहुरेकशतँ् ह वै वर्षाणि मघवान्प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवास तस्मै स होवाच ॥ ३ ॥ **खं० ११** ॥

मघवन्मर्त्यं वाव इदँ् शरीरमात्तं मृत्युना तदस्यामृतस्याशरीरस्यात्मनोऽधिष्ठानमात्तो वै सशरीरः वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः ॥ १ ॥ अशरीरो वायुरभ्रं

स्तनइत्नुः स्यात्सर्वशब्दात्मिका यतः । एतेषां ज्ञानवैशेष्यान्नातिदेहेन सङ्गतिः । अतः प्रियाप्रिये तेषामपि न ब्रह्मणः किमु । विष्णवीयं हि सुखं तेषां स्वभर्त्रीयमथापि च । न ह्यन्येयं सुखं तेषामतस्ते प्रियवर्जिताः । यथा ते परमाकाशाद्विष्णोरेव समुत्थिताः । तमेव प्राप्य संयान्ति नैजमानन्दमूर्जितम् । एवं सम्यक्प्रसादेन विष्णोर्मुक्तोऽपि योऽपरः । यं प्राप्य ते निजानन्दमाप्नुवन्ति स केशवः । तं प्राप्य रमते मुक्तः स्त्रीभिर्यानैश्च बन्धुभिः । यथैव सारथिर्याने एवं देहे च मारुतः । यथा रथी तथा विष्णुर्जीवोऽन्यरथगो यथा ।

यदाश्रितानीन्द्रियाणि प्राणश्चापि यदाश्रयः । यदाश्रयोऽप्ययं जीवो यो वेदैषां प्रवर्तनम् । दर्शनं श्रवणं घ्राणं जिह्वां स्पर्शं मनस्तथा । तदीयान्विषयांश्चैव यो वेदाखिलमञ्जसा । स विष्णुः परमो ज्ञेयो देवताः करणानि च । स एतैरिन्द्रियैर्विष्णुर्भोगाननुभवत्यजः । स्वरूपेणैव शक्तोऽपि जीवदेहस्थितो हरिः । भुङ्क्ते तदिन्द्रियैर्भोगाञ्छुरितैरिन्द्रियैः स्वकैः । जीवं तदिन्द्रियाण्येवं प्राणं च व्याप्य कृत्स्नशः । भुङ्क्ते तत्तद्गुणान् विष्णुर्नैव दोषान् कदाचन । तमेवं देवताः सर्वा वाय्वाद्याः समुपासते । तस्माद्देववशा लोकाः, सर्वकामाः सजीवकाः । तमेतं यो यथा ज्ञात्वा पश्येद्विष्णुं सनातनम् । आप्नोति सर्वकामांश्च सर्वलोकांश्च कामतः' इति सामसंहितायाम् ।

'विद्युत्स्तनयित्नुरशरीराण्येतानि तद्यथैतान्यमुष्मादाकाशात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यन्ते ॥ २ ॥ एवमेवैष संप्रसादोऽस्मा च्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः स तत्र पर्येति जक्षन् क्रीडन् रममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वाऽज्ञातिभिर्वा नोपजनँ स्मरन्निदँ स यथा प्रयोग्य आचरणे युक्त एवमेवायमस्मिन् शरीरे प्राणो युक्तः ॥ ३ ॥ अथ यत्रैतदाकाशमनुविषण्णं चक्षुः स चाक्षुषः पुरुषो दर्शनाय चक्षुरथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा गन्धाय घ्राणमथ यो वेदेदमभिव्याहराणीति स आत्माऽभिव्याहाराय वागथ यो वेदेदँ श्रृणवानीति स आत्मा श्रवणाय श्रोत्रम् ॥ ४ ॥ अथ यो वेदेदं मन्वानीति स आत्मा मनोऽस्य दैवं चक्षुः स वा एष एतेन दैवेन चक्षुषा मनसैतान्कामान्पश्यन्रमते ॥ ५ ॥

उभौ लोकाववाप्नोतीति वचनान्न लोकायतिकमतं विरोचनोक्तम् । किन्तु बिम्बप्रतिबिम्बयोरभिमान्यैक्याभिप्रायेण जीवात्मैव महय्य इति मायावाद एव । न चात्र जीव आत्मशब्दोक्तः। 'तदस्यामृतस्याशरीरस्यात्मनोऽधिष्ठानमात्तो वै स शरीरः प्रियाप्रियाभ्यां न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्त्यशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः' इतीशजीवयोः सतात्पर्यं भेदाभिधानात्। न हि जीवादन्यस्य प्रियाप्रियानुभवोऽस्ति। न च मुक्तस्यापि प्रियाप्रियापहतिरस्ति।

न च विष्णोरत्र विवक्षितं प्रियं पराधीनरति प्राप्तिर्हि प्रियमत्राविवक्षितं न हि तद्भगवतः। मुक्तानां तु भगवदधीनरतित्वात्प्रियमस्त्येव। 'जीवा मुक्ता अमुक्ताश्च पराधीनरतित्वतः । न प्रियापहतिः क्वापि स्वातन्त्र्यान्न हरेः प्रियम् । पराधीनरतिर्यस्मात्प्रियमित्युच्यते बुधैः । हरेरधीनता तु स्याद्यद्यपि ब्रह्मवायुवोः । तदन्यवशताभावादप्रियाविति तौ श्रुतौ । यथा राज्ञः स्वराट्शब्दो रुद्रस्येश्वरता तथा। यथा शक्रस्य चेन्द्रत्वं तद्वदप्रियता तयोः। यथा राज्ञ्याः स्वराज्ञीत्वं यथा चोमेश्वरी स्मृता। विद्युतः स्तनयित्नोश्च तथैवाप्रियता श्रुता' इति च परमश्रुतौ। 'स एव सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परंज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इति मुक्तस्य तत्प्रसादात्तत्प्राप्त्या निजानन्दानुभवश्रुतेश्च ।

स उत्तमः पुरुष इति तस्य जीवादुत्तमत्वश्रुतेश्च । अपरपुरुषापेक्षया ह्युत्तमपुरुषशब्दो भवति। अन्यथोत्तमशब्द एव स्यात् । 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः' इति च । 'ब्रह्मेशानादिभिर्देवैर्यत्प्राप्तुं नैव शक्यते । तद्यत्स्वभावः कैवल्यं स भवान्केवलो हरे' । 'परो मात्रया तन्वा वृधान न ते महित्वमन्वश्नुवन्ति'।

'इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः' । 'सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह

य एते ब्रह्मलोके तं वा एतं देवा आत्मानमुपासते तस्मत्तेषाँ सर्वे च लोका आत्ताः सर्वे च कामाः सर्वाँश्च लोकानाप्नोति सर्वाँश्च कामान्यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति ह प्रजापतिरुवाच प्रजापतिरुवाच ॥ ६ ॥ **खं० १२** ॥

ब्रह्मणा विपश्चितेति '। 'एतमानन्दमयमात्मानुमुपसङ्क्रम्य इमाँल्लोकान् कामान्नीकामरूप्यनुसञ्चरन् '। ' न यत्र माया किमुतापरे हरेननुव्रता यत्र सुरासुरार्चिताः' । 'कृष्णो मुक्तैरिज्यते वीतमोहैः' इत्यादेश्च । 'स यत्र पर्येति जक्षन् क्रीडन्रममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वा नोपजनं स्मरन्निदं शरीरम्' इत्यत्रापि भेदेनावस्थानश्रुतेः । उपशब्दादन्तरशब्दाच्च मुक्तस्य परंज्योतिस्समीपावस्थानावगतेश्च ।

न च जीवमात्रं देवा उपासते । ऊर्जं पृथिव्या भक्त्वा योरुगायमुपासत' इति हि श्रुतिः। ' भेददृष्ट्याभिमानेन निःसङ्गेनापि कर्मणा' इत्यादेश्च।

'भूतैर्महद्भिर्य इमाः पुरो विभुर्निर्माय शेते यदमूषु पुरुषः। भुङ्क्ते गुणान् षोडश षोडशात्मकः सोऽलङ्कृषीष्ट भगवान् वचांसि मे' इत्यादौ भगवत एवेन्द्रियैर्भोगोक्तेश्च । 'ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्धे' इति च । 'ॐ गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॐ' इति भगवद्वचनं च।

'इदं पश्यामि जिघ्राणीत्यपि जीवा न वै विदुः। द्रव्याणामपरिज्ञानात् वेदासौ पुरुषोत्तमः' इति च । 'स उत्तमः पुरुषः' इति भगवत एवायं परामर्शः । 'ॐ अन्यार्थश्च परामर्शः ॐ ' इति भगवद्वचनात्। 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः' इति च। 'ॐ जगद्व्यापारवर्जम् ॐ' इत्यल्पैश्वर्यत्वं मुक्तस्य भगवताऽभिहितम्। अतो यं प्राप्य जीवः स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स भगवानुत्तमः पुरुष इति परामर्शः।

'स्वप्ने महीयमानश्चरति यत्रैतत्सुप्तः'इति पुरस्तादपि भेदोक्तेः। न हि महीयमान एव जीवश्चरति।

प्रायोग्यः सारथिः। प्रयोगेन यानस्य। 'यन्ता सारथिरानेता प्रायोग्य इति कीर्तितः' इत्यभिधानात्।

'अन्येभ्यो दीप्यमानत्वाद्दैवं चक्षुर्मनः स्मृतम्' इचि च। य एते ब्रह्मलोके तेषु रमते अनुविद्य । शास्त्राचार्यानुसारेण विदित्वा विजानात्यापरोक्ष्येण। 'वेदनं शास्त्रतो ज्ञानं विज्ञानं ब्रह्मदर्शनम्' इति च **॥ खं० १२॥**

'श्यामो हृदिस्थितो विष्णुः शबलो विश्वरूपवान् । जीववर्णो जीवगतो लोहितश्चक्षुषि स्थितः' इति मानसे । 'हयग्रीवमुखोत्थानि यानि वाक्यानि तानि तु । रमा ददर्श तान्येव ब्रह्मा तान्येव नारदः । यानि विष्णोरयोग्यानि प्रार्थनाद्यात्मकानि तु । तान्युत्तरेषां वाक्यानि भविष्याण्यवदद्धरिः । एवं रमा तथा ब्रह्मा छान्दोग्योपनिषद्धि सा' इति सामसंहितायाम् **॥ खं० १३ ॥**

'आकाशोऽतिप्रकाशत्वान्नामरूपे ऋते स्थितः । ब्रह्माख्यो भगवान्विष्णुस्तद्वेश्म प्राप्नुयामहम् । यशोऽहं सर्ववर्णानां मत्तोऽन्येषां यशो भवेत् । सोऽहं मम यशोदातृ यशसां यश उत्तमम् । विष्ण्वाख्यं परमं ब्रह्म श्वेतं श्वसनगं यतः । अदत्कमद्यमानं कं स्वानन्दानुभवात्मकम् । लिन्दु तद्रतिदं यस्मात्तदहं प्राप्नुयां सदा **॥ खं० १४ ॥**

उपदिष्टः परेणैव त्वेवमाह चतुर्मुखः । उवाच च मनोर्विद्यां प्रजाभ्यो मनुरेव च । तस्मात्सर्वेन्द्रियाणीशे निधाय पुरुषोत्तमे । दृष्ट्वा तं परमं विष्णुं तल्लोकं प्रतिपद्यते । नावर्तते पुनस्तस्मात्कदाचित्केनचित्क्वचित्' इति च **॥खं० १५॥**

श्यामात् शबलं प्रपद्ये शबलाच्छ्यामं प्रपद्ये । अश्व इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव राहोर्मुखात्प्रमुच्य धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसम्भवामीत्यभिसम्भवामीति ॥ १ **॥ खं० १३ ॥**

आकाशो वै नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म तदमृतँ स आत्मा प्रजापतेः सभां वेश्म प्रपद्ये यशोऽहं भवानि ब्राह्मणानां यशो राज्ञां यशो विशां यशोऽहमनुप्रापत्सि स हाहं यशसां यशः श्वेतमदत्कमदत्कं श्वेतं लिन्दु माऽभिगां लिन्दु माऽभिगाम् ॥ १ **॥ खं० १४ ॥**

तद्धैतद्ब्रह्मा प्रजापतय उवाच प्रजापतिर्मनवे मनुः प्रजाभ्य आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मातिशेषेणाभिसमावृत्य कुटुम्बी शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानो धार्मिकान्विदधदात्मनि सर्वेन्द्रियाणि सम्प्रतिष्ठाप्याहिँसन्सर्वाणि भूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः स खल्वेवं वर्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते न च पुनरावर्तते न च पुनरावर्तते॥ १ **॥ खं० १५ ॥ इति श्रीमच्छान्दोग्योपनिषदि अष्टमोऽध्यायः**

पूर्णानन्दमहोदधिः परतमो नित्यः परस्मात्सदा
सर्वज्ञः सकलेशिता गुणनिधिर्नित्योत्सवस्तद्विदाम् ।
सर्वस्मादधिकं मम प्रियतमस्त्विष्टादपीष्टोत्तम-
स्सर्वस्माच्च हितात्सदा हिततमः प्रीतो भवेन्मे हरिः ॥

'यस्य त्रीण्युदितानि वेदवचने रूपाणि दिव्यान्यलं
बट्तद्दर्शतमित्थमेव निहितं देवस्य भर्गो महत् ।
वायो रामवचोनयं प्रथमकं पृक्षो द्वितीयं वपु-
र्मध्वो यत्तु तृतीयकं कृतमिदं भाष्यं हरौ तेन हि ॥

हनशब्दो ज्ञानवाची हनुमान्मतिशब्दितः ।
रामस्य स्वृतरूपस्य वाचो नेता गुणोदधिः ।
भूतमो भीम इत्युक्तो वाचो मा मातरः स्मृताः ॥
ऋगाद्या इतिहासश्च पुराणं पञ्चरात्रकम् ।
प्रोक्ताः सप्तशिवास्तत्र शयो भीमस्ततः स्मृतः ॥
मध्वित्यानन्द उद्दिष्टो वेति तीर्थमुदाहृतम् ।
मध्व आनन्दतीर्थः स्यात् तृतीया मारुती तनुः ॥
इति सूक्तगतं रूपत्रयमेतन्महात्मनः ।
यो वेद वेदवित्स स्यात्तत्त्ववित्तत्प्रसादतः' ॥ इति सद्भावे ।

आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथो बलमिन्द्रियाणि च सर्वाणि सर्वं ब्रह्मौपनिषदं माहं ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकरोदनिराकरणमस्त्वनिराकरणं मेऽस्तु तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु ते मयि सन्तु ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ हरिः ॐ ॥

॥ इति श्रीमच्छान्दोग्योपनिषत् सम्पूर्णा ॥

आनन्दतीर्थ इति तु यस्य नाम तृतीयकम् ।
पूर्णप्रज्ञेन तेनेदं कृतं भाष्यं हरेः प्रियम् ॥
नित्यानन्दो हरिः पूर्णो नित्यदा प्रीयतां मम ।
नमस्तस्मै नमस्तस्मै नमस्तस्मै च विष्णवे ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमच्छान्दोग्योपनिषद्भाष्ये अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

॥ श्रीमच्छान्दोग्योपनिषद्भाष्यं सम्पूर्णम् ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

***

॥ श्रीः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम्

बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यम्

॥ॐ ॥ प्राणादेरीशितारं परमसुखनिधिं सर्वदोषव्यपेतं
सर्वान्तस्थं सुपूर्णं प्रकृतिपतिमजं सर्वबाह्यं सुनित्यम् ।
सर्वज्ञं सर्वशक्तिं सुरमुनिमनुजाद्यैः सदा सेव्यमानं
विष्णुं वन्दे सदाहं सकलजगदनाद्यन्तमानन्ददं तम् ॥१॥

'यथा तुष्टाव लक्ष्मीशं सर्गादौ चतुराननः । तथा जगाद सूर्याय याज्ञवल्क्याय सोऽब्रवीत् ॥२॥ वाजिरूपेण सूर्येण प्रोक्तं वाजसनेयकम् । कण्वाय याज्ञावल्क्योऽदात् काण्वं तेन प्रकीर्तितम्' इति वाराहे । 'अश्वस्वरूपो ब्रह्माभूदश्वरूपाज्जनार्दनात् । तत्र सन्निहितो विष्णुरश्वरूपः स्वयं प्रभुः । तयोश्च प्रतिमा मेध्यो यतोऽश्वोऽयं श्रुतौ श्रुतः । सर्वं जगत्तदङ्गेषु तस्मात्सन्निहितं स्मृतम् । तयोरङ्गेष्विदं यस्माज्जगत्सर्वं प्रतिष्ठितम्' इति प्रध्याने । 'उच्चैः

॥ बृहदारण्यकोपनिषत् ॥

॥ तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ हरिः ॐ॥ उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरः । सूर्यश्चक्षुः । वातः प्राणः । व्यात्तमग्निर्वैश्वानरः । संवत्सर आत्माऽश्वस्य मेध्यस्य । द्यौः पृष्ठम् । अन्तरिक्षमुदरं । पृथिवी पाजस्यं । दिशः पार्श्वे । अवान्तरदिशः पर्शवः । ऋतवोऽङ्गानि । मासाश्चार्धमासाश्च पर्वाणि । अहोरात्राणि प्रतिष्ठा । नक्षत्राण्यस्थीनि । नभो माँ॒सानि । उवध्यँ॒ सिकताः ।

श्रवाः सन्निहितो मेध्येऽश्वे तत्र केशवः। तस्मिन्निदं जगत्सर्वं ब्रह्मा चोच्चैःश्रवः स्थितः'इति सौपर्णे । 'पर्वताः सिकताश्चैव नद्यः कूपः सरांसि च। हविः कपालयूपाद्या देवता एव सर्वशः । तत्तन्नामैव नामैषां भिन्नानामभिमानतः। नामानि तान्यपि हरेः स हि सर्वगुणाधिकः' इति नारदीये।

'उषाः शिरो ब्रह्म नाम तत्त्वमस्यादयोऽखिलाः। सप्तम्यर्थाः समुद्दिष्टाः पञ्चम्यर्थास्तथा श्रुताः । षष्ठ्यर्थाश्च चतुर्थ्यर्थास्तृतीयार्थाश्च सर्वशः । तदैक्यवाचिवच्छब्दा अपि तद्गत्ववाचकाः। ऐक्यार्था नैव ते सर्वे भिन्नरूपा यतः सदा। ईशाङ्गवाचिनो वा स्युस्तेषामेव तदर्थतः। सप्तसु प्रथमा यस्मात् त्वत्तद्योग्यार्थता भवेत्' इति ब्रह्मतर्के ।'अङ्गप्रत्यङ्गशो व्याप्तो विष्णुरेव तुरङ्गमे । अतो विष्णवङ्गगं सर्वं मेध्याङ्गस्थमुदीरितम्' इति च। पुनरप्यश्वस्य मेध्यस्येतिवचनं कस्यचिदश्वस्यैवमासीदितीहासरूपेण नोच्यते, किन्तु सर्वमेध्यानामेवमिति ज्ञापनार्थम्। 'सर्वव्यक्तिष्वभिव्याप्त्यै तात्पर्याधिक्यवित्तये । प्रतीतानुपपत्तेरप्याभासत्वविवक्षया। पुनर्वचनमुद्दिष्टं शतशोऽपि पृथक् पृथक्' इति च। 'विष्णोः पुरीषस्थानीया काठिन्यात्पृथिवी स्मृता। तत्स्थत्वात् सिकताः सर्वा उवध्यस्थाः प्रकीर्तिताः। उर्व्यास्तु पादगत्वेपि नोवध्यत्वं विरुध्यते। यतस्तदभिमानिन्यो देवता अनुकीर्तिताः । तासां च बहुरूपत्वादैश्वर्याच्च परेशितुः' इति च। 'अवान्तरदिशो विष्णोरस्थिपुच्छान्युदाहृताः। पूर्वपश्चार्धभेदेन दिशः पार्श्वे प्रकीर्तिते । शिरश्च पादमूलानि पुच्छं षड्तवः स्मृताः। संवत्सराभिमानी च ब्रह्मा सर्वशरीरगः। क्लोमानश्च यकृच्चैव मांसौ गिर्यभिमानिनः। आन्त्रेषु नद्यः सर्वाश्च सोऽयं विष्णुः सनातनः' इति च। नभोऽभिमानी विघ्नेशो विष्णोर्मांसाश्रितः सदा । अन्तरिक्षाभिमानी च तत्सूनुरुदरे स्थितः' इति च ॥१॥

सिन्धवो गुदाः। यकृच्च क्लोमानश्च पर्वताः। ओषधयश्च वनस्पतयश्च लोमानि। उद्यन् पूर्वार्धो निम्लोचन् जघनार्धः। यद्विजृम्भते तद्विद्योतते । यद्विधूनुते तत् स्तनयति। यन्मेहति तद्वर्षति। वागेवास्य वाक्॥ १ ॥

अश्वपूर्वापरौ होम्यौ महिमानौ ग्रहौ स्मृतौ । अहोरात्राभिमन्तारौ तयोरप्यभिमानिनौ ।कामश्चाथ रतिश्चैव विष्णुब्रह्मशरीरजौ । समुद्रेकात्समुद्रस्तु विष्णुः पूर्व उदाहृतः। उपचारेणतूद्रेकादपरश्च चतुर्मुखः । स विष्णुर्हयनामा सन् देववाहेषु संस्थितः । वाजिनामा तु गन्धर्वेष्वर्वनामाऽसुरेषु च । मनुष्येष्वश्वनामाऽसौ तद्बन्धुः स्वयमेव सः । तस्मादेवोत्थितिस्तस्य रूपभेदो न तस्य च । ऐश्वर्यात्स तथापीशो व्यक्तिभावं गमिष्यति । हत्वा याति यतः शत्रून् हरिस्तस्माद्धयः स्मृतः । सर्वदा युद्धकर्तृत्वाद्वाजी चापि प्रकीर्तितः । अर्वाभिगमनादुक्त आशुत्वादश्व उच्यते' इति वैहायसे।

तेषां तेषां वाहनेषु स्थित्वा तत्तत्कर्मकर्तृत्वात्तत्तन्नामा। 'पतन्ति नियतं हन्तुं देवाश्वाः शत्रुमूर्धसु । वेगाधिका आसुराश्वा वेगमात्रं नृवाहन' इति स्कान्दे। 'गन्धर्वास्तु सदा युद्धरता देवानुगा यतः। तदशक्तौ तु देवानां युध्यन्ते स्वामिनो यतः।केचिद्गानरता नित्यं गन्धर्वा नर्तकाः परे । केचिद्वाद्यरता नित्यं चारणा देवचारकाः' इति च ॥ २॥ **इति अश्वब्राह्मणम् ॥ ३ ॥ १ ॥**

'सर्वसंहारकं विष्णुं देवीं जीवांस्तथैव च। कालं त्रिगुणसाम्यं च कर्माणि प्राणमिन्द्रियम्। संस्कारं चैव वेदांश्च नर्ते किञ्चिल्लये त्वभूत्' इति ब्रह्मतर्के। लयकाले परमात्मनैवावृतमासीत् । 'अशनं जगदेतद्यन्नयत्यात्मेच्छया हरिः। अशनाया ततः प्रोक्त उदन्या कर्मनायकः' इति ब्राह्मे।

अहर्वा अश्वं पुरस्तान्महिमाऽन्वजायत ।तस्य पूर्वे समुद्रे योनी रात्रिरेनं पश्चान्महिमाऽन्वजायत । तस्यापरे समुद्रे योनिः। एतौ वा अश्वं महिमानावभितः संबभूवतुः ।हयो भूत्वा देवानवहत् । वाजी गन्धर्वानर्वाऽसुरानश्वो मनुष्यान् समुद्र एवास्य बन्धुः समुद्रो योनिः ॥२॥ **इति प्रथममश्वब्राह्मणम् ॥ ३ ॥ १॥**

नैवेह किञ्चनाग्र आसीन्मृत्युनैवेदमावृतमासीदशनायया अशनाया हि मृत्युस्तन्मनोऽकुरुत आत्मन्वी स्यामिति ।सोऽर्चन्नचरत्तस्यार्चत आपोऽजायन्तार्चतो वै मे

अन्यत्र नेतृत्वप्रतीतावपि श्रुतिषु प्रसिद्धेः स एव नेतेत्याह 'अशनाया हि मृत्युः' इति। तत् तत एव मनोऽकुरुत यतः स्वयमेवासीन्नान्यत् । आत्मवान् स्यामित्यैच्छत् । शरीरवान्स्यामिति । अप्सृष्टयर्थं मनोऽकुरुत । 'ऐच्छद्विष्णुरदेहः सन् देहवान्स्यामिति प्रभुः। यतो देह इदं सर्वं तस्य विष्णोरदेहिनः । तद्वशत्वात्स्वयं देवश्चिदानन्दशरीरकः । सोऽत्मानमर्चन्नचरत् अप्सृष्ट्यर्थं जनार्दनः । यत्कुर्वन् यत्सृजेदीशस्तद्धवेद्धि तदात्मकम् । अतोऽर्चतो यतो जाता आपोऽतोऽर्चनसाधनाः । अन्यथा कर्तुमीशोऽपि क्रीडया तत्तदात्मकम् । कर्तुं तत्तत्प्रवृत्तिः सन् तत्करोति स्वयं प्रभुः' इति ब्रह्माण्डे ।

मे सर्वाहियस्य विष्णोः। 'अस्मच्छब्दगतैर्विष्णुर्वाच्यः सप्तविभक्तिभिः। सर्वाहियत्वतस्त्वेकः सर्वस्य प्रतियोगितः । युष्मच्छब्दाभिधेयश्च तच्छब्दैश्च परोक्षतः । स एव बहुरूपत्वाद्बहुशब्दाभिधानवान् । जीवस्थितेन रूपेण हृद्रेनापि द्विधोच्यते । भिन्नोऽपि सर्वजीवेभ्यः सर्ववस्तुभ्य एव च । पूर्णानन्दादिरूपस्य कुतोऽल्पसुखिनैकता' इति ब्रह्मतर्के ।

'उदकं सुखहेतुत्वात् कमित्येवाभिधीयते। तदेव ह्यर्चतो जातमतोऽर्क इति कीर्त्यते ' इति व्यासनिरुक्ते । अर्चतो जातं सुखसाधनं चेत्यर्क इत्यर्थः। कं सुखमस्मै भवति । 'अपां हि सुखहेतूनां वेद विष्णोर्जनिं हि यः। स मुक्तः सुखभागेव स्याद्विष्णोस्तु प्रसादतः' इति माहात्म्ये ॥ १ ॥

अर्कशब्दस्यादित्ये प्रसिद्धत्वादप्शब्दोऽपि तत्रेत्याशङ्कां निवर्तयितुमापो वा अर्क इति पुनर्वचनम्। नादित्येऽर्कशब्दः किंत्वप्स्वेवार्कशब्द इत्यर्थः। शरो मण्डः । 'फेनरूपस्तु यो मण्डो जलस्थोऽसौ सुसंहतः । पृथिवीत्वं समापन्नस्तस्यां शिश्ये जनार्दनः । ततः स चिन्तयामास स्यादग्निरिति

कमभूदिति तदेवार्कस्यार्कत्वं कँह वा अस्मै भवति य एवमेतदर्कस्यार्कत्वं वेद ॥ १ ॥

आपो वा अर्कस्तद्यदपाँ शर आसीत् तत्समहन्यत । सा पृथिव्यभवत्।

देवराट् । तच्चिन्तनात्समुत्पन्नो वायुरग्र्यभिधानवान् । अग्रजत्वादग्रणीत्वात् वायोरग्नित्वमिष्यते' इति प्रवृत्ते । 'शक्तिविस्रंसने चापि शयने चापि कीर्तितः। श्रमशब्दो हरेर्नैव शक्तिविस्रंसनं क्वचित् । अतो हरेः श्रमो नाम शयनं सम्प्रकीर्तितम्' इति ब्रह्मतर्के । 'तस्यामश्राम्यत्' इति साधिकरणत्वाच्च शयनं युक्तम् । न हि पृथिव्यां श्रमो नामान्तःकरणधर्मो युज्यते । अधिकरणपरम्पराकल्पनं च क्लिष्टकल्पनम् । 'सृष्ट्वा स पृथिवीं विष्णुः शेतेऽनन्तेऽब्धिमध्यगः । तस्यां पृथिव्यां श्वेताख्ये द्वीपे मुक्तैरुपास्यत' इति मुक्तिसंहितायाम् । 'तप्त आलोचनायुक्तस्तस्मात्कार्यार्थिकामना । तप्तता तु हरेरुक्ता कुतो दुःखं हरेः प्रभोः' इति ब्रह्मतर्के । तेजोरसः जगतः सामर्थ्यसारभूतः ॥२॥

'वायुरग्निरिति प्रोक्तो ह्यग्रणीत्वादथाङ्गिनाम् । नेतृत्वाददनाच्चापि तस्य स्रष्टा जनार्दनः । स वायुर्वायुरूपेण जगत्पाति शरीरगः । आदित्यस्थेन रूपेण जगद्याति प्रकाशयन् । अग्निस्थेन तु रूपेण हूयते सर्वयष्टृभिः । आदाय यात्यायुरिति स एवादित्य उच्यते । तत्सम्बन्धात्तु तन्नाम सूर्यस्याग्नेस्तथैव च । स एष कूर्मरूपेण वायुरण्डोदके स्थितः । विष्णुना कूर्मरूपेण धारितोऽनन्तधारकः । अप्सु पादा हि चत्वारो ह्यण्डोदे कोणसंस्थिताः । उरस्तु भूमिसंश्लिष्टमतिरिच्य भुवं पुनः । पार्श्वतः पृष्ठतश्चैव शिरश्चोदकसंस्थितम् । आकाशमुदरे तस्य द्यौः पृष्ठे संस्थिता विभोः । एवंविद्वांस्तु यत्रेति तत्रैव प्रतितिष्ठति' इति प्रभञ्जने ।

स्थानेच्छा चेत्तत्रैव प्रतितिष्ठति । 'उपास्ते कूर्मरूपं यो वायुं संस्थितिमाप्नुयात् । इच्छया विनिवृत्तिं वा लोकं चावृत्तिवर्जितम्' इत्यध्यात्मे।

तस्यामश्राम्यत् । तस्यश्रान्तस्य तप्तस्य तेजोरसो निरवर्तताग्निः ॥ २॥

स त्रेधाऽऽत्मानं व्यकुरुतादित्यं तृतीयं वायुं तृतीयँ अग्निं तृतीयँ । स एष प्राणस्त्रेधा विहितस्तस्य प्राची दिक् शिरोऽसौ चासौ चेर्मावथास्य प्रतीची दिक् पुच्छम् । असौ चासौ च सक्थ्यौ । दक्षिणा चोदीची च पार्श्वे । द्यौः पृष्ठम्।

स एष प्राणस्त्रेधा विहित इतिवचनाच्च वायुः । 'बिभर्त्यण्डं हरिः कूर्मस्त्वण्डे चाप्युदकं महत् । उदके कूर्मरूपस्य वायुः पुच्छं समाश्रितः । वायोः पुच्छं समाश्रित्य शेषस्तु पृथिवीमिमाम् । बिभर्ति तस्यां च जगदिदं सर्वं प्रतिष्ठितम्' इति वैभवे । 'वायोस्तु कूर्मरूपस्य पूर्वतश्चोदके मुखम् । आग्नेयेशानगौ बाहू पादौ निर्ऋतिवायुगौ' इति प्रकृष्टे ॥ ३ ॥

आत्मा ब्रह्मा मे द्वितीयो जायेतेत्यकामयत । वायुरेव ब्रह्मा भवतीतिदर्शयितुं वायोः सृष्टिः प्रथममुक्ता । 'वायुरेव यतो ब्रह्मपदं नियमतो व्रजेत् । सहैव जननेऽप्यस्मात्पूर्वं वायोर्जनिं वदेत् । क्वचित्तु ब्रह्मणः पूर्वं प्राधान्यात्तत्पदस्य च' इति ब्रह्मतर्के । 'आत्मा विरिञ्चः सुमनाः सुधौतश्चेति कथ्यते । ब्रह्मा चतुर्मुखश्चेति पूर्वजो यः प्रजापतिः' इति शब्दनिर्णये ।

स मनसा स्वेच्छया वाचं श्रियं देवीं मिथुनं समभवत् । 'मम द्वितीयो जायेत ब्रह्मेति भगवान् परः । वेदाभिमानिनीं देवीं श्रियं समभवत्प्रभुः । स्वेच्छयैव यतः शक्तिस्तां विनापि हरेः सदा । ततः संवत्सरोनाम ब्रह्मा समभवत्प्रभोः । तं गर्भमुदरे बिभ्रद्यावत्संवत्सरं रमा । तं जातमत्तुं स्वमुखं विदार्य पुरुषोत्तमः । श्रुत्वा रावं पुनस्तस्य व्यदधात्सृष्टये प्रभुः' इति कारणविवेके । बिन्दुलोपेनाशनाया मृत्युरित्यर्थः । 'अशनाया हि मृत्युः' इत्युक्तम् । सर्वाशननेतेत्यर्थे बिन्दुः । आधिक्येऽधिकमिति सूत्रात् । सम्यगात्मनो वत्सभूतान् देवादीन्रमयतीति संवत्सरः । 'ब्रह्मणो भाणितिवचो निःसृतं भयतो मुखात् । तस्याभिमानिनी देवी तदैवोत्था चतुर्मुखात् । वागीश्वरीति तामाहुर्वाचं चापि सरस्वतीम्' इति भावतत्त्वे । तदभिमानित्वात्सैव वागित्युच्यते ।

अन्तरिक्षमुदरम् । इयमुरः । स एषोऽप्सु प्रतिष्ठितो यत्र क्व चैति तदेव प्रतितिष्ठत्येवं विद्वान् ॥ ३ ॥

सोऽकामयत द्वितीयो म आत्मा जायेतेति । स मनसा वाचं मिथुनँ समभवत् । अशनायां मृत्युः । तद्यद्रेत आसीत्स संवत्सरोऽभवत् । न ह पुरा ततः संवत्सर आस । तमेतावन्तं कालमबिभर्यावान् संवत्सरस्तमेतावतः कालस्य परस्तादसृजत ।

भारूपो णरूपश्चेति भगवान् भाण् तद्व्यञ्जकत्वाद्भणनं वाक् ॥ ४ ॥

अभिमंस्ये लीनं करिष्ये चेत् । 'मानं ज्ञानं लयश्चैव मर्यादा चैव कथ्यते। उत्पादनं च सङ्ख्यानं बलं च क्वचिदुच्यते' इति शब्दनिर्णये । 'वेदाभिमानिनः सर्वास्तथा यज्ञाभिमानिनः। गायत्र्यामसृजद्ब्रह्मा स्वभार्यायां प्रजास्तथा' इति प्रकाशिकायाम् ।

'यद्यद्ब्रह्माऽसृजत्पूर्वं तत्तदत्ति जनार्दनः । अदितिर्नाम तेनासौ भगवान्पुरुषोत्तमः। उपास्ते यः परं देवमेवमत्तीति सर्वदा । स्वयोग्यतानुसारेण सर्वात्ताऽसौ भवत्युत । ब्रह्मरुद्रसुपर्णानां सर्वात्तृत्वं विशेषतः । प्रायेणात्तृत्वमिन्द्रादेरन्येषां दर्शनादिकम् । बहुलस्येति योग्यत्वभेदादत्तृत्वमिष्यते' इति मान्यसंहितायाम् । 'आत्मनो यादृशा भोगा भोक्तुं योग्या हि तादृशान् । भोक्ता विष्णुरिति ध्यायेत्सर्वात्तृत्वं हरेः स्मरेत् । दैवतानां च सर्वेषां सर्वात्तिध्यानमिष्यते' इति प्रवृत्ते ॥ ५ ॥

'इच्छतो विष्णुयजनं ब्रह्मणः साधनास्मृतेः । श्रमात्तापाच्च देहं तं त्युक्तुमिच्छा बभूव ह । इच्छया चाप्युदक्रामत्प्राणैः सह पितामहः । यशोवीर्यनिमित्तत्वात्प्राणास्तन्नामकाः स्मृताः । अत्यल्पे चापि सञ्जाते श्रमेऽपि न तदिच्छया । तापे प्राणा निःसरन्ति सा च क्रीडा विभोः स्मृता । बृंहमाणं शरीरं तु पुनर्दृष्ट्वा पितामहः । प्रवेष्टुं तच्छरीरं च कामयामास स प्रभुः ॥ ६॥

पुनस्तस्मिन् प्रवेशाय शवरूपस्य मेध्यताम् । ऐच्छत्तेनैव देही स्यामिति तस्मिन् विवेश च । तस्मिन् प्रविश्य स ब्रह्मा द्वितीयं वपुरग्रहीत् । दृष्ट्वोपायं

तं जातमभिव्याददात्स भ्राणमकरोत्सैव वागभवत् ॥ ४ ॥

स ऐक्षत यदि ह वाव इममभिमँस्ये कनीयोऽन्नं करिष्य इति स तया वाचा तेनात्मनेदँ सर्वमसृजत यदिदं किञ्चर्चो यजूँषि सामानि च्छन्दाँसि यज्ञान् प्रजाः पशून् स यद्यदेवासृजत तत्तदत्तुमध्रियत सर्वं वा अत्तीति तददितेरदितित्वँ सर्वस्यैतस्यात्ता भवति सर्वमस्यान्नं भवति एवमेतददितेरदितित्वं वेद ॥ ५ ॥

सोऽकामयत भूयसा यज्ञेन भूयो यजेयेति । सोऽश्राम्यत्स तपोऽतप्यत। तस्य श्रान्तस्य

महायज्ञेऽथाश्वाकारं पितामहः । श्वैतीभावात्परं यस्मात्तज्जज्ञेऽतोश्वनामकम् । यदर्थं श्वेततामाप तद्देहो मेध्यतामपि । अश्वमेधः स यज्ञोऽभून्नाम्ना तेन तदा कृतः । श्वैतीभावं गते देहे पुनर्मेध्ये यतः स्थितः । अतोऽश्वमेधनामाऽसौ ब्रह्मा शुभचतुर्मुखः । अश्वो भूत्वा यतो मेध्यः सोऽभवत्तेन वा स्मृतः । मेधो यज्ञः समुद्दिष्टो याज्ञीयं मेध्यमुच्यते । शुद्धं मेध्यमथापि स्यादेवंविद्योऽश्वमेधवित् ॥ ७ ॥

तमश्वरूपमात्मानमनिवारितवद्विभुः । चारयामास रूपेण तदन्येन पुमात्मना । सर्वस्मिन् भुवने चाब्दं तदन्ते परमात्मने । स्वस्मिन्स्थिताय सङ्कल्प्य यज्ञ आलभतात्मवान् । अजादिकान् पशूनन्यदेवस्थपरमात्मने । कर्तृत्वेन पशुत्वेन यत्फलं तदशेषतः । मम स्यादिति मन्वानः सोऽश्वरूपमधारत् । अबुद्धिपूर्वमरणात्स्वर्गश्चापि पशोर्भवत् । ज्ञानपूर्वं पशोः पुंसः किमु वक्तव्यमित्यजः । एवं सूर्योऽप्यश्वमेधनामा संवत्सराभिधः । सूर्ये स्थितो यतो ब्रह्मा ह्यश्वमेधाभिधः स्वयम् । सूर्ये ततत्वात्सूर्यात्मा ब्रह्माऽसौ परिकीर्तितः । अग्नौ स्थितो यतः सोऽर्कस्तस्मादग्निरितीर्यते । ब्रह्माातता यतो लोकास्तदात्मानस्ततो मताः । ब्रह्मसूर्याग्निलोकेषु व्याप्तैका देवता हरिः । तादृशं नृहरिं ज्ञात्वा पुनर्मृत्युं जयन्नसौ । सदैव वर्तते ब्रह्मा पुनर्मृत्युर्मृतिः स्मृता । नैनं मृत्यात्मको मृत्युः प्राप्नोति हरिसेवनात् । यस्मान्नृसिंहो मृत्योश्च मृत्युरात्मास्य वै भवेत् । आततत्वात्तथाऽत्तृत्वादात्माऽसौ ब्रह्मणः स्मृतः । आदानादात्तनिर्माणादात्तज्ञानात्तथैव च । एतासां देवतानां च ब्रह्मेशत्वेन वर्तते । नृसिंहस्य सदा ज्ञानाध्द्यानाच्च तदनुग्रहात्' इति महासंहितायाम् ।

तस्तस्य यशोवीर्यमुदक्रामत् । प्राणा वै यशोवीर्यम् । तत्प्राणेषूत्क्रान्तेषु शरीरँ श्वयितुमध्रियत तस्य शरीर एव मन आसीत् ॥ ६ ॥

सोऽकामयत मेध्यं म इदँ स्यादात्मन्व्यनेन स्यामिति ततोऽश्वः समभवद् यदश्वत् तन्मेध्यमभूदिति तदेवाश्वमेधस्याश्वमेधत्वमेष ह वा अश्वमेधं वेद य एनमेवं वेद ॥ ७ ॥

तमनवरुद्ध्येवामन्यत तँ संवत्सरस्य परस्तात् आ त्मन आलभत पशून् देवताभ्यः

भूय:शब्द: पूर्णत्ववाची । परमेश्वरं परिपूर्णं यजेयेति । अश्वदित्यश्वोऽभवत् तदेव रूपं मेध्यं यज्ञ आलभनीयं चाभवदित्यश्वमेध: । तमनवरुध्येवामन्यते-त्यादिवाक्यशेषादश्वभाव: प्रतीयते । अश्वत् बृंहितं पश्चान्मेध्यं चाभूद्यस्य शरीरं सोऽश्वमेध इति च । निरोधमकृत्वा चारयिष्यामीत्यमन्यत । स्वेच्छयैव स्वरूपान्तरत्वादश्वरूपस्य ॥ ८ ॥ **इत्यश्वमेधब्राह्मणम् ॥ ३ ॥ २ ॥**

''द्वया ब्रह्मसुतास्तत्र दैतेया बहव: स्मृता: । तमोरूपा: सत्वरूपा अल्पसङ्ख्या: सुरा स्मृता: । बहुत्वात्तैर्जिता देवा: शंकरस्य वरेण च । यज्ञेन विष्णुमभ्यर्च्य तत्रोद्गातृबलेन च । जयामैनानिति स्मृत्वा(१) वह्न्यादीनप्यचूचुदन्।

औद्गात्रेऽग्निमुखा: सर्वे इन्द्ररुद्रौ च वेधितौ । असुरै: पापपूगेन (२-६)मुख्यवायुं ततोऽब्रुवन् । दैत्यास्तं वेद्धुमीप्सन्तो ध्वस्ता नेशुश्च सर्वश: । पांसुपिण्डो यथा

प्रत्यौहत् तस्मात् सर्वदैवत्यं प्रोक्षितं प्राजापत्यमालभन्त ॥ एष ह वा अश्वमेधो य एष तपति तस्य संवत्सर आत्माऽयमग्निरर्कस्तस्येमे लोका आत्मानस्तावेतावर्काश्वमेधौ । सो पुनरेकैव देवता भवति मृत्युरेवाप पुनर्मृत्युं जयति नैनं मृत्युराप्नोति मृत्युरस्यात्मा भवत्येतासां देवतानामेको भवति ॥ ८ ॥ **इति द्वितीयमश्वमेधब्राह्मणम् ॥ ३ ॥ २ ॥**

द्वया ह प्राजापत्या देवाश्चासुराश्च । तत: कानीयसा एव देवा: । ज्यायसा असुरास्त एषु लोकेष्वस्पर्धन्त । ते ह देवा ऊचुर्हन्तासुरान् यज्ञ उद्गीथेनात्ययामेति ॥ १ ॥

ते ह वाचमूचुस्त्वं न उद्गायेति । तथेति तेभ्यो वागुदगायत् । यो वाचि भोगस्तं देवेभ्य आगायद् यत्कल्याणं वदति तदात्मने । ते विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति । तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन् । स य: स पाप्मा । यदेवेदमप्रतिरूपं वदति स एव स पाप्मा ॥ २ ॥ अथ ह प्राणमूचुस्त्वं न उद्गायेति । तथेति तेभ्य: प्राण उदगायत् । यो घ्राणे भोगस्तं देवेभ्य आगायत् । यत्कल्याणं जिघ्रति तदात्मने । ते विदुरनेन वै न उद्गात्राऽत्येष्यन्तीति । तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्त्स य: स पाप्मा । यदेवेदमप्रतिरूपं जिघ्रति स एव स पाप्मा ॥ ३ ॥ अथ ह चक्षुरूचुस्त्वं न उद्गायेति । तथेति तेभ्यश्चक्षुरुदगायद् यश्चक्षुषि भोगस्तं देवेभ्य आगायत् । यत्कल्याणं पश्यति तदात्मने ।

वज्रशिलां प्राप्यैव नश्यति। तस्मादखण्डशक्तिः स मुख्यवायुरुदाहृतः। शापैरथ वरैर्वापि नास्य प्रतिहतिर्भवेत्। स्वेच्छयैवानुसारेण विना कुत्रापि पुत्रकाः। एवंविदपि पापेभ्यः शत्रुभ्योऽपि प्रमुच्यते।

स वायू रुद्रशक्रादेर्वासुदेवबलाश्रयः। विमोच्य पापसङ्घातं दिशामन्तेष्वथाक्षिपत्। उन्मुच्य मृत्योस्तांश्चैवाधोर्ध्वलोकेषु चावहत्। अग्निर्नासिक्यवायुश्च दिक्पा इन्द्रादयोऽखिलाः। सूर्यः सोमश्च रुद्रश्च तेनैव स्वपदे स्थिताः।

ते विदुरनेन वै न उद्गात्राऽत्येष्यन्तीति। तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविद्धयन् यत् स यः स पाप्मा। यदेवेदमप्रतिरूपं पश्यति स एव स पाप्मा ॥ ४॥ अथ ह श्रोत्रमूचुस्त्वं न उद्गायेति। तथेति तेभ्यः श्रोत्रमुदगायद्यः श्रोत्रे भोगस्तं देवेभ्य आगायत्। यत्कल्याण ँ श्रृणोति तदात्मने। ते विदुररेन वै न उद्गात्राऽत्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविद्धयन् स यः स पाप्मा। यदेवेदमप्रतिरूपँ श्रृणोति स एव स पाप्मा ॥ ५॥ अथ ह मन ऊचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यो मन उदगायद्यो मनसि भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणं सङ्कल्पयति तदात्मनते विदुरनेन वै न उद्गात्राऽत्येष्यन्तीति। तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन् स यः स पाप्मा। यदेवेदमप्रतिरूपँ सङ्कल्पयति स एव स पाप्मा। एवमु खल्वेता देवताः पाप्मभिरूपासृजन्नेवमेनाः पाप्मनाऽविध्यन् ॥ ६॥ अथ हेममासन्यं प्राणमूचुस्त्वन्न उद्गायेति। तथेति तेभ्य एष प्राण उदगायत्। ते विदुरनेन वै न उद्गात्राऽत्येष्यन्तीति। तमभिद्रुत्य पात्मनाऽविद्धयन् स यथाऽश्मानमृत्वा लोष्टो विध्वँसतैवँ हैव विध्वँसमाना विष्वञ्चो विनेशुः। ततो देवा अभवन् पराऽसुरा भवत्यात्मना परास्य द्विषन् पाप्मा भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद ॥ ७॥

ते होचुः क्नु सोऽभूद्यो न इत्थमसक्तेत्ययमास्येऽन्तरिति सोऽयास्य आङ्गिरसोऽङ्गाना ँहि रसः ॥ ८॥ सा वा एषा देवता दूर्नाम दूरँ ह्यस्या मृत्युर्दूरँ ह वा अस्मान्मृत्युर्भवति य एवं वेद ॥ ९॥ सा वा एषा देवतैतासां देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहत्य यत्तासां दिशामन्तस्तद् गमयाञ्चकार तदासां पाप्मनो विन्यदधात् तस्मान्न जनमियान्नान्तमियान्नेत्पाप्मानं मृत्युमन्ववायानीति ॥ १०॥ सा वा एषा देवतैतासां देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहत्याथैनां मृत्युमत्यवहत् ॥ ११॥ स वै वाचमेव

स्त्रीगुणैः सर्वपूर्णत्वाद्बृहती तु सरस्वती । अनन्तवेदरूपत्वात्सैव ब्रह्मेतिकीर्तिता । विष्णुना बृंहितत्वाद्वा तत्पतिर्वायुरीश्वरः ॥२०-२१॥

सारत्वात्स्त्रीषु सा देवी सेत्युक्ता सामरूपतः । गीथेत्युक्ता तदुद्गीथः सामाख्योऽर्धतनुस्तथा । अर्धनारीनरवपुर्वायुः कुत्रचिदीरितः ॥२२-२३॥

प्रथमामत्यवहत्सा या यदामृत्युमत्यमुच्यत सोऽग्निरभवत्सोऽयमग्निः परेण मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यते ॥ १२ ॥ अथ प्राणमत्यवहत्स यदा मृत्युमत्यमुच्यत स वायुरभवत्सोऽयं वायुः परेण मृत्युमतिक्रान्तः पवते ॥ १३ ॥ अथ चक्षुरवहत्तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत स आदित्योऽभवत्सोऽसावादित्यः परेण मृत्युमतिक्रान्तस्तपति ॥ १४ ॥ अथ श्रोत्रमत्यवहत्तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत ता दिशोऽभवँस्ता इमा दिशः परेण मृत्युमतिक्रान्ताः ॥ १५ ॥ अथ मनोऽत्यवहत्तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत स चन्द्रमा अभवत् सोऽसौ चन्द्रः परेण मृत्युमतिक्रान्तो भात्येवँ ह वा एनमेषा देवता मृत्युमतिवहति य एवं वेद ॥ १६ ॥

अथात्मनेऽन्नाद्यमागायत् । यद्धि किञ्चान्नमद्यते अनेनैव तदद्यते । इह प्रतितिष्ठति ॥ १७ ॥ ते देवा अब्रुवन्नेतावद् वा इदँ सव यदन्नं तदात्मन आगासीः । अनु नोऽस्मिन्नन्न आभजस्वेति । ते वै माऽभिसंविशतेति तथेति तँ समन्तं परिण्यविशन्त । तस्माद्यदनेनान्नमत्ति तेनैतास्तृप्यन्त्येवँ ह वा एनँ स्वा अभिसंविशन्ति, भर्ता स्वानाँ श्रेष्ठः पुर एता भवत्यन्नादोऽधिपतिर्य एवं वेद । य उ हैवं विदँ स्वेषु प्रतिप्रति बुभूषति न हैवालं भार्येभ्यो भवत्यथ य एवैतमनुभवति यो वैतमनु भार्यान् बुभूषति स हैवालं भार्येभ्यो भवति ॥ १८ ॥ सोऽयास्य आङ्गिरसोऽङ्गानाँ हि रसः । प्राणो वा अङ्गानाँ हि रसः । प्राणो हि वा अङ्गानाँ रसस्तस्माद्यस्मात्कस्माच्चाङ्गात् प्राण उत्क्रामति तदेव तच्छुष्यति । एष ह वा अङ्गानाँ हि रसः ॥ १९ ॥ एष उ एव बृहस्पतिर्वाग्वै बृहती तस्या एष पतिस्तस्मादु बृहस्पतिः ॥ २० ॥ एष उ एव ब्रह्मणस्पतिर्वाग्वै ब्रह्म तस्या एष पतिस्तस्मादु ब्रह्मणस्पतिः ॥ २१ ॥

एष उ एव साम । वाग्वै सामैषः । सा चामश्चेति तत्साम्नः सामत्वं । यद्वेव समः प्लुषिणा, समो मशकेन, समो नागेन, सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः, समोऽनेन सर्वेण, तस्माद्वेव साम । अश्नुते साम्नः सायुज्यँ सलोकतां य एवमेतत् साम वेद ॥ २२ ॥

अयास्यो विश्वसृग्यज्ञे तेनाऽविष्टोऽन्वगायत ।(२४) गृहकोशादिकं यत्स्वं तद्रूप्यस्य स्वरे स्थितः ।(२५) भूषणस्वर्णरूपी च स एवापि स्वरस्थितः ॥२६॥

वागिन्द्रियं पीठरूपं तस्य देवस्य संस्थितम् । गानकालेऽन्यदा त्वन्नं प्राणपीठमिति स्मृतम् (२७)। पवमाना इति प्रोक्ता मुख्यवायुत्वयोगिनः। अनादिकालसम्बद्धा योग्यता सा प्रकीर्तिता । सर्वाधिक्यारोहणं तु तेषामेव विमुक्तिगम् । प्रस्तावकाले प्रस्तोतुं योग्यो वायुपदस्य यः । जपेद्यजूंषि त्वेतानि त्रीणि विष्णुं सदा स्मरन् । असतो मा सदित्यादि विष्णुप्रार्थनभाञ्जि च । द्वात्रिंशल्लक्षणैः सम्यग्युक्ता वायुत्वयोग्यकाः । नियमेनैव विष्णोस्तु प्रादुर्भावा विशेषतः । सहस्रारेण चक्रेण चिन्हिता दक्षिणे करे। गदयाष्टास्रया चैव शतावर्तेन कम्बुना । वामे करे तथाब्जेन सहस्रदलशोभिना। अष्टाविंश-ल्लक्षणाश्च गिरीशपदयोगिनः । चतुर्विंशतिमारभ्य षोडशादासुराः स्मृताः । अष्टकादृषयश्चोक्तास्तदूनाश्चक्रवर्तिनः । असद्दुःखात्मको मृत्युः सदानन्दोऽमृतं

एष उ वा उद्गीथः प्राणो वा उत् प्राणेन हीदँ सर्वमुत्तब्धं । वागेव गीथोच्चगीथा चेति स उद्गीथः ॥ २३ ॥

तद्धापि ब्रह्मदत्तश्चैकितानेयो राजानं भक्षयन्नुवाचायं त्वस्य राजा मूर्धानं विपातयताद् यदीतोऽयास्य आङ्गिरसोऽन्येनोदगायदिति । वाचा च ह्येव स प्राणेन चोदगायदिति ॥२४॥ तस्य हैतस्य साम्नो यः स्वं वेद भवति हास्य स्वं तस्य वै स्वर एव स्वं तस्मादार्त्विज्यं करिष्यन् वाचि स्वरमिच्छेत तया वाचा स्वरसम्पन्नयार्त्विज्यं कुर्यात्तस्माद्यज्ञे स्वरवन्तं दिदृक्षन्त एवाथो यस्य स्वं भवति भवति हास्य स्वं य एवमेतत्साम्नः स्वं वेद ॥ २५ ॥ तस्य हैतस्य साम्नो यः सुवर्णं वेद भवति हास्य सुवर्णं तस्य वै स्वर एव सुवर्णं भवति हास्य सुवर्णं य एवमेतत् साम्नः सुवर्णं वेद ॥ २६ ॥

तस्य हैतस्य साम्नो यः प्रतिष्ठां वेद प्रति ह तिष्ठति तस्य वै वागेव प्रतिष्ठा वाचि हि खल्वेष एतत् प्राणः प्रतिष्ठितो गीयतेऽन्न इत्यु हैक आहुः ॥ २७॥ अथातः पवमानानामेवाभ्यारोहः स वै खलु प्रस्तोता साम प्रस्तौति स यत्र प्रस्तूयात् तदेतानि जपेदसतो मा सद्गमय तमसो मा ज्योतिर्गमय मृत्योऽर्माामृतं गमयेति स यदाहासतो मा सद्गमयेति मृत्युर्वा असत् सदमृतं मृत्योर्माऽमृतं गमयामृतं मां कुर्वित्येवैतदाह तमसो मा

स्मृतम् । तमोऽज्ञानात्मको मृत्युर्ज्योतिर्ज्ञानामृतं स्मृतम् । मृत्योर्माऽमृतमित्यत्र मृत्युर्मरणमेव च। एवं विद्वायुपदयोग्या उद्गातार एव तु । यदा भवेयुस्तेषु तदा याजी तु वृणुयाद्वरम् । आत्मने याजिने वापि ह्युद्गातैवं विधो यदि । आगायेत्तद्भवेन्नात्र कार्याऽभीष्टे विचारणा । एवं तं सामनामानं वायुं यो वेद सादरम् । तस्येष्टलोकराहित्ये नाशा कार्याऽरिणा क्वचित् । तस्माद्वायुत्वयोग्यैर्हि येषां लोकाः प्रकीर्तिताः । तेषामलोकशङ्का च नैव कार्या कदाचन । यस्मान्नारायणस्यातिप्रियाः प्राणत्वयोगिनः'' इत्यादि महासंहितायाम् । आस्यादयत इत्ययास्यः । प्रसिद्धमृत्व्यमृतत्वान्नात्र तिरोहितमिवास्ति । एष उद्गातेति वायुत्वयोग्यः । तद्धैतल्लोकजिदेवेति तस्माद्वराभियाचनम् ॥२८॥

इत्युद्गीथब्राह्मणम् ॥ ३ ॥ ३ ॥

इदमग्रे एतस्याग्रे परमात्मैवासीत् । ततः पुरुषविधो ब्रह्माऽऽसीत् । पुरुषो विष्णुस्तद्विधत्वात्पुरुषविधः । 'एतस्य जगतो ह्य ग्र आसीन्नारायणः परः । एक एव श्रिया सार्धं तमात्मा पुरुषेत्यपि । आहुस्तस्मात्पुरुषविधो ब्रह्मा समभवद्विभोः । ब्रह्मादेश्च श्रियश्चैव नित्यं विष्णुर्गुणाधिकः । यथा तथैव रुद्रादेर्ब्रह्मा यस्माद्गुणाधिकः । एतस्मात्पुरुषविधता ब्रह्मणः सम्प्रकीर्तिता । स तु सर्वा दिशो दृष्ट्वा नान्यद्दृष्ट्वा पितामहः । अब्रवीदहमस्मीति

ज्योतिर्गमयेति मृत्युर्वै तमो ज्योतिरमृतं मृत्योर्माऽमृतं गमयामृतं मां कुर्वित्येवैतदाह मृत्योर्माऽमृतं गमयेति नात्र तिरोहितमिवास्त्यथ यानीतराणि स्तोत्राणि तेष्वात्मनेऽन्नाद्यमागायेत् तस्मादु तेषु वरं वृणीत यं कामं कामयते तमागायति तद्धैतल्लोकजिदेव न हैवालोक्यताया आशाऽस्ति य एवमेतत् साम वेद ॥ २८ ॥

इत्युद्गीथब्राह्मणम् ॥ ३ ॥ ३ ॥

आत्मैवेदमग्र आसीत् । पुरुषविधः सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोऽपश्यत् । सोऽहमस्मीत्यग्रे व्याहरत् ततोऽहं नामाभवत् । तस्मादप्येतर्ह्यामन्त्रितोऽहमयमित्येवाग्र

स्वाहेयत्वमनुस्मरन् । हातुं शक्यमिदं सर्वमासीदेकोऽभवं यतः । अहेयत्वं स्वरूपस्य स एवं समचिन्तयत् । ततोऽभवदहंनामा स चाभूत्पुरुषाभिधः । ओषणात्सर्वपापानां पूर्वः पुरुष उच्यते । नारायणप्रसादेन य एवं पुरुषाभिधम् । वेद स्वाभिमतं यस्तु पूर्वं प्राप्तुमभीप्सति । ओषेत्सर्वमतुष्टः सन् ब्रह्मविष्णुप्रसादतः ॥ १ ॥

तस्य त्वेकस्य सहसा यतो भीः समजायत । तस्मादद्यापि चैकस्य निर्विवेकं भयं भवेत् । विममर्श ततो ब्रह्मा यस्मान्मे बाधको नहि। मया सृज्या यतः सर्वे इतः पश्चात्तनो हरः। अतः कस्माद्बिभेमीति तस्य भीतिरपोहिता । विष्णोरतिप्रियात्वात्तु तदन्येषां पितृत्वतः । कस्माद्भयं भवेत्तस्य समानाद्धि भयं भवेत् । विरोधिनोऽधिकाद्वापि हीनाद् वा पारवश्यतः। हीनमेव यतस्तस्य सर्वमेव जगद्वशे । न च जातं तदा सर्वं हरिरेव यतः परः ॥ २ ॥

न रेमे स ततो ब्रह्मा तस्मादेकस्य नो रतिः। अथापि पत्नीमैच्छच्च स स्थूलत्वमुपागतः। दम्पती सहितौ यावद् ब्रह्मा चैव सरस्वती। तावद्देहोऽभवद्ब्रह्मा तदा देहं द्विधाऽकरोत् । पातनात् पतिपत्नीत्वशब्द एनोरजायत । तस्मात्तयोरेकसुखं भवत्येवार्धपात्रवत् । ततस्तस्यामुमेशादीन् देवान्सर्वान्मनूनपि । जनयामास बोधस्य प्राधान्यं हि मनुष्यता ॥ ३ ॥

उक्त्वाऽथान्यन्नाम प्रब्रूते यदस्य भवति स यत् पूर्वोऽस्मात् सर्वस्मात् सर्वान् पाप्मन औषत् तस्मात् पुरुषः। ओषति ह वै तं योऽस्मात्पूर्वो बुभूषति य एवं वेद ॥ १ ॥

सोऽबिभेत्तस्मादेकाकी बिभेति स हायमीक्षाञ्चक्रे यन्मदन्यन्नास्ति कस्मान्नु बिभेमीति तत एवास्य भयं वीयाय कस्माद्ध्यभीद् द्वितीयाद् वै भयं भवति ॥ २ ॥

स वै नैव रेमे तस्मादेकाकी न रमते स द्वितीयमैच्छत् स हैतावानास यथा स्त्रीपुमाँ्सौ संपरिष्वक्तौ स इममेवात्मानं द्वेधाऽपातयत्ततः पतिश्च पत्नी चाभवतां तस्मादिदमर्धबृगळमिव स्व इति ह स्माह याज्ञवल्क्यस्तस्मादयमाकाशः स्त्रिया पूर्यत एव ताँ् समभवत् ततो मनुष्या अजायन्त ॥ ३ ॥

सा हेयमीक्षाञ्चक्रे कथं नु माऽऽत्मन एव जनयित्वा सम्भवति। हन्त तिरोऽसानीति

सर्वज्ञाऽपि तु सा देवी विरिञ्चे भक्तिमत्यपि । तद्भार्यतामात्मनश्च नितरां धर्ममीक्षती । अनाद्यनन्तसम्बन्धमुभयोरपि जानती । स्त्रीस्वभावं दर्शयन्ती साऽधर्ममिव चैक्षत । नानासृष्टिप्रसिध्द्यर्थं सा गोत्वादिकमाव्रजत् । वृषादिरूपतां सोऽपि प्राप्य सृष्ट्वेदमञ्जसा (४) । सर्जनात्सृष्टिनामाऽभूत् तद्वित्तत्पुत्रतां व्रजेत् । पिपीलिकांतरुद्रादौ यथायोग्यत्वमात्मनः (५) । अथान्नादमथाप्यन्नं स्रक्ष्यामीति विचिन्तयन् । ओष्ठद्वयं ममंथान्तर्हस्तौ चैव परस्परम् । तन्मुखाच्चैव हस्ताभ्यामन्तरग्निरजायत । एवं सर्वस्य हेतुत्वात्सर्वस्यापि पतित्वतः । सर्वे देवा एष एवेत्याहुर्वेदविदो जनाः । स्वतंत्रेषु यतः शब्दा वर्तेयुः सर्व एव च । स रेतसः पुनः सोममसृजद् ब्रह्मविद्वरः । सर्वाधिकोऽपि योग्यत्वात् मर्त्यधर्मतया पुरा । अवमो योग्यताहीनानप्यायुर्मात्रतोऽधिकान् । यतोऽस्रागतिसृष्टिस्तं देवं यो वेद पूरुषः । विष्णोः प्रसादतः सृष्टिं देवलोके स जायते । आत्मयोग्यानुसारेण सुखज्ञानादियुक्तता' इति ब्रह्मतर्के । भगवदुपासनामाहात्म्यमेतदिति दर्शयितुं तद्यदिदमाहुरित्याद्यारम्भः ॥ ६ ॥ **इति प्राजापत्यब्राह्मणम् ॥ ४ ॥**

। सा गौरभवत् । ऋषभ इतरस्ताँ् समेवाभवत् । ततो गावाऽजायन्त । बडवेतराऽभवदश्ववृष इतरो गर्दभीतरा गर्दभ इतरस्ताँ् समेवाभवत् । तत एकशफमजायत । अजेतराऽभवद्बस्त इतरोऽविरितरा मेष इतरस्ताँ् समेवाभवत्ततोऽजावयोऽजायन्त । एवमेव यदिदं किञ्च मिथुनमा पिपीलिकाभ्य स्तत् सर्वमसृजत ॥ ४ ॥ सोऽवेदहं वाव सृष्टिरस्म्यहँ् हीदँ् सर्वमसृक्षीति ततः सृष्टिरभवत् सृष्ट्याँ् हास्यैतस्यां भवति य. एवं वेद ॥ ५ ॥ अथेत्यभ्यमन्थत्स मुखाच्च योनेर्हस्ताभ्यां चाग्निमसृजत। तस्मादेतदुभयमलोमकमन्तरतोऽलोमका हि योनिरन्तरतस्तद्यदिदमाहुरमुं यजामुं यजेत्येकैकं देवमेतस्यैव सा विसृष्टिः । एष उ ह्येव सर्वे देवा अथ यत्किञ्चेदमार्द्रं तद्रेतसोऽसृजत तदु सोम एतावद्वा इदमन्नं चैवान्नादश्च सोम एवान्नमग्निरन्नादः । सैषा ब्रह्मणोऽतिसृष्टिः, यच्छ्रेयसो देवानसृजत । अथ यन्मर्त्यः सन्नमृतानसृजत । तस्मादतिसृष्टिः । अतिसृष्ट्याँ् हास्यैतस्यां भवति य एवं वेद ॥ ६ ॥ **इति चतुर्थं प्राजापत्यब्राह्मणम् ॥ ३ ॥ ४ ॥**

विश्वम्भरो वायुः । अकृत्स्नो हि स इत्यस्याभिप्रायः स योऽत एकैकमुपास्ते न स वेदेत्यादि । प्राण इत्यादिनामानि परमेश्वरस्य न सर्वगुणसम्पूर्णतां वदन्ति किंतु प्राणनादिकर्मकतृत्वमेव वदन्ति । आत्मशब्द एव सर्वगुणसम्पूर्णत्वं वदति । अस्य सर्वस्य गुणजातस्यायमात्मैव पदनीय आश्रयो यस्मादतस्तं सर्वगुणवाचकेनात्मशब्देनैवोपासीत । अनेन ह्येतत्सर्वं वेद यस्मात्सर्वज्ञानप्रदस्तस्मात्सर्वगुणसम्पूर्ण इत्येवोपासनं तस्य युक्तम् । तदुपासनादेव सर्वज्ञत्वादयो भवन्ति किमु तस्येति । पद्यते अनेनेति पदं साधनम् । यथा तत्तत्साधनेन तत्तत्फलं प्राप्नुयादेवं सर्वगुणयुक्तत्वेन भगवदुपासनात् कीर्तिं श्लोकं च विन्दते । शं लोकः श्लोकः परमानन्दं परमं ज्ञानं चेत्यर्थः । लुक् प्रकाश इति धातोः । 'असीदेको हरिः पूर्वं देवी नारायणी तथा । अन्यदव्यक्ततां यातं तव्द्यक्तमकरोद्धरिः । सृष्ट्वा जगदिदं सर्वं सृष्ट्वा देहांश्च सर्वशः । आकेशादानखाग्रेभ्यः प्रविष्टः पुरुषोत्तमः । यथा प्राणः शरीरेषु क्षुरो यद्वत्क्षुरस्तुके । प्रविष्टमपि तं विष्णुं न पश्यन्ति पृथग्जनाः । प्रविष्ट इति जानंश्च नैनं जानाति सर्वशः । यस्मात्तद्गुणभोगोऽयं प्रवेशः प्राणनादि च । तस्मात्प्राणादिनामानि कर्मनामानि तस्य तु । तस्मात्प्राणादिनाम्ना य उपास्ते हरिमव्ययम् । अकृत्स्नोपासकः स स्याद्यस्मात्तद्गुणभागवित् । पूर्णत्वेऽपि परेशस्य यस्तु तद्गुणभागवित् । अकृत्स्नवित्स्यात्कृत्स्नस्य वेत्ताऽऽत्मेतिविदेव यः । चिदानन्दादयो यस्य गुणा आप्ताः सदैव तु । स आत्मेति प्रविज्ञेयो गुणानामाप्तितो हरिः । प्राणनादीनि कर्माणि चात्मशब्दोदितानि तु ।

तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् । तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतासौ नामाऽयमिदँ रूप इति । तदिदमप्येतर्हि नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतेऽसौ नामाऽयमिदँ रूप इति । स एष इह प्रविष्ट आ नखाग्रेभ्यो यथा क्षुरः क्षुरधानेऽवहितः स्याद् विश्वम्भरो वा विश्वम्भरकुलाये तं न पश्यन्त्यकृत्स्नो हि स प्राणन्नेव प्राणनामा भवति । वदन्वाक्पश्यंश्चक्षुः श्रृण्वन् श्रोत्रं मन्वानो मनस्तान्यस्यैतानि कर्मनामान्येव । स योऽत एकैकमुपास्ते न स वेद । अत्कृत्स्नो ह्येषोऽत एकैकेन भवति । आत्मेत्येवोपासीत । अत्र ह्येते प्रियं

तदेतदात्मरूपं हि गुणनामाश्रयत्वतः। पदनीयमिति प्रोक्तं यतस्तज्ज्ञोऽपि सर्ववित् । सार्वज्ञ्याादिगुणास्तस्य किमुतात्मेश्वरस्य तु । एवं सर्वगुणैर्युक्तं सर्वजीवेश्वरं हरिम् । यो वेद तत्तत्साध्यं तु यथा तैस्तैस्तु साधनैः। प्राप्नुयादेवमेवासौ कीर्तिं च परमं सुखम् । ज्ञानं च परमं विन्देन्मुक्तः सन्नात्र संशयः ॥ १ ॥

स एष विष्णुर्भगवान् पुत्राद्वित्तात्तथाऽऽत्मनः। अन्यस्मादपि सर्वस्मात् प्रेष्ठ एव स्वभावतः। आत्मनोऽपि प्रियत्वं तु तेनैव कृतमञ्जसा । आत्मनो निरयायैव कुर्यात्कर्माणि नित्यशः। यतोऽतः स्वात्मनश्चापि स्वाप्रियत्वमुदाहृतम् । स चेदप्रियकृद्विष्णुर्नात्मापि प्रियतां व्रजेत् । अस्मिन्प्रिये प्रियं सर्वं तस्मादेकः प्रियो हरिः। स चात्मशब्देनोद्दिष्टो यस्मादाप्तगुणः प्रभुः । अतो विष्णोः प्रियं ब्रूयाद्यः स्वात्माद्यं दुरात्मवान्। प्रियरोधं करोषीति तं ब्रूयाद्वैष्णवो महान् । एवं वदन्वैष्णवस्तु समर्थः प्रियरोधने । तस्य स्याच्च विशेषेण तदुक्त्यैवापि दुःखिनः। 'तस्मात्सर्वप्रियो विष्णुरित्युपास्ते सदा प्रियः । नास्य प्रियमनित्यं स्यादस्य प्रीतिः सदा भवेत् । तस्मात्सर्वप्रियं विष्णुमुपासीतैव नित्यशः । नित्यप्रियकरो विष्णुर्भवेत्तस्याप्यजः स्वयम्' इत्यध्यात्मे ॥ २ ॥

ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्यन्तः आत्मयोग्यतापूर्तिं प्राप्नुवन्तो महान्तो यदाहुः 'ब्रह्मविद्यया स्वयोग्यं सर्वं प्राप्यत' इति। नित्यनिर्दुःखानन्दानुभवरूपो हि स्वत उत्तमो जीवः। तादृशं रूपमज्ञानात्तिरोहितं ब्रह्मविद्ययाऽभिव्यज्यत एव । न चान्यथाऽभिव्यज्यत इति सन्तो यदाहुः। तत्तत्र केचिन्मनुष्या

भवति सर्व एकं भवन्ति । तदेतत् पदनीयमस्य सर्वस्य यदयमात्माऽनेन ह्येतत्सर्वं वेद यथा ह वै पदेनानुविन्देदेवं कीर्तिँ श्लोकं विन्दते य एवं वेद ॥ १ ॥

तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात् प्रेयोऽन्यस्मात् सर्वस्मादन्तरतरं यदयमात्मा स योऽन्यमात्मनः प्रियं ब्रुवाणं ब्रूयात्प्रियँ रोत्स्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यादात्मानमेव प्रियमुपासीत स य आत्मानमेव प्रियमुपास्ते न हास्य प्रियं प्रमायुक्तं भवति ॥ २ ॥.

तदाहुर्यद् ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते किमु तद्

इति मन्यन्ते। स्वरूपमपि ब्रह्मविद्ययाऽभिव्यज्यते चेत् तद् ब्रह्मापि यस्मात् सर्वमभवत् परिपूर्णमभवत् तस्मात् स्वरूपं ज्ञात्वैवाभवत्किमिति ॥ ३ ॥

सत्यम् । तदपि स्वरूपं नित्यापरोक्षज्ञानेन सर्वदा जानात्येव। अत एव सर्वदा परिपूर्णमिति तेषां परिहारः। 'तदात्मानमेवावेत् तस्मात् तत्सर्वमभवत्' इति ॥ 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्' 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इत्यादिवत्सदातनज्ञानं पूर्णभावं चाह ।

इदमग्रे अस्याग्र इति षष्ठ्यर्थे द्वितीया । अहं अहेयं, ब्रह्म परिपूर्णम् । अस्मि सर्वदास्तीति मेयमित्येतैर्विशेषणैरात्मानं स्वरूपमेवावेत् । यद्यहंशब्दो अस्मच्छब्दार्थवाची अस्मिशब्दश्चोत्तमपुरुषे तदाऽऽत्मानमिति व्यर्थं स्यात्। अतोऽहमस्मिशब्दौ उक्तार्थाविव । अग्रे अनादिकालत एव विद्यमानमात्मानं जानाति च तद् ब्रह्मेत्यर्थः । सर्वनियंतृत्वेन सर्वगतत्वादहेयम्। 'तद्योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहं' 'योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि' इत्यादिष्वपि अहंशब्दोऽन्तर्यामित्वेनाहेयत्ववाची । 'तत्सत्यं स आत्माऽतत्त्वमसि' इति भेदस्य नवकृत्वोऽभ्यासात् ।

'तद्योऽहं सोऽसौ' 'अहं ब्रह्मास्मि' इत्यादिवाक्यानां सम्यगर्थापरिज्ञानात् भ्रान्तिप्राप्तोऽभेदोऽतत्त्वमसीति नवकृत्वो निराक्रियते। 'तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं । कुतस्तु खलु सौम्यैवं स्यात्कथमसतः सज्जायेत' इत्यादिना 'असद्वा इदमग्र आसीदसतः सदजायत' इत्यादि श्रुत्यर्थापरिज्ञानोत्थ-भ्रमो यथा निवार्यते एवमतत्त्वमसीतिवाक्येनापि । स आत्मेतिशब्दाच्च ।

ब्रह्मावद् यस्मात् तत् सर्वमभवदिति ॥ ३ ॥

ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्। तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति । तस्मात् तत् सर्वमभवत्। तद् यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्। तथर्षीणां तथा मनुष्याणां। तद्धैतत् पश्यन् ऋषिर्वामदेवः प्रतिपेदे अहं मनुरभवँ सूर्यश्चेति । तदिदमप्येतर्हि य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदँ सर्वं भवति। तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशत आत्मा ह्येषँ समभवति। अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद

आत्मशब्दस्य परमात्मनि मुख्यत्वेऽपि जीवे भ्रान्तिरुपपद्यते । तन्निवृत्त्यर्थं वाऽतत्त्वमसीत्याह । 'यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयानिह । यच्चास्य सन्ततो भावस्तस्मादात्मेति भण्यते' इत्यादिना आप्त्यादिकं 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं' इत्यनेनोच्यते । 'पूर्णत्ववाच्यात्मशब्द आत्मा पूर्णत्वतो हरिः' इत्यादिना 'स आत्मा' इति पूर्णत्वमभिधीयते ।

'यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन' इति सदृशविज्ञानेन सदृशान्तरं विज्ञातं भवतीत्युक्तम् । लोहमणिनेति मणिशब्दात्प्रधानविज्ञानेनाप्रधानं सर्वं विज्ञातं भवतीति । 'मणिर्मुखं प्रधानं च उत्तमस्य वचो भवेत्' इति वचनात् । 'यथा सोम्यैकेन नखनिकृन्तनेन सर्वं कार्ष्णायसं विज्ञातं स्यात्' इति पुनरपि सदृशेन विज्ञातेन सदृशान्तरं विज्ञातं भवतीत्यभ्यासस्तात्पर्यार्थः । उपादानविवक्षायामेकत्वविवक्षायां चैकेनेति विशेषणं, पिण्डेनेति एकेन मणिनेति पुनरेकेनेति च विशेषणानि व्यर्थानि भवेयुः । तस्मिन्पक्षे मृदा विज्ञातया लोहेन विज्ञातेन कार्ष्णायसेन च विज्ञातेन सर्वं विज्ञातं भवतीति वक्तव्यम् । नह्येकमृत्पिण्डविकारभूतं सर्वमृण्मयम् । न च तेनैक्यं सर्वस्य विद्यते । नचैकलोहमणिकार्यं सर्वलोहमयम् । न च तेनैकीभूतम् । न चैकनखनिकृन्तनकार्यं सर्वं कार्ष्णायसम् ।

'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्' इत्यादि प्रधानपरिज्ञाने गुणभूतं परिज्ञातमिव भवतीत्यत्र दृष्टान्तान्तरम् । वाचा नाम्ना आरम्भणं विकारः विविधत्वेन कर्तुं योग्यमिति विकारः । सत्यं सर्वदा विद्यमानं नामधेयं मृत्तिकेत्येव । सङ्केतरूपेण नानाविधानि नामानि कर्तुं

यथा पशुरेवँ स देवानां । यथाह वै बहवः पशवो मनुष्यं भुञ्जुरेवमेवैकः पुरुषो देवान् भुनक्ति । एकस्मिन्नेव पशावादीयमाने किमु बहुषु तस्मादेषां तन्न प्रियं यदेतन्मनुष्या विद्युः ॥ ४ ॥

शक्यन्ते । तथापि शास्त्रप्रयोगसिद्धमृत्तिकादिनामपरिज्ञानात् तत्तन्नामविद् भवति । एवं नित्यासाम्यातिशय सर्वगुणपरिपूर्णपरमेश्वरपरिज्ञानात् सर्वविद्भवतीति । यथैकस्मिन् जनपदे प्रधानपुरुषेषु परिज्ञातेष्वाहूतेष्वागतेषु विनाशितेषु रक्षितेषु वा सर्वो जनपदः परिज्ञात आहूत आगतो विनाशितो रक्षित इत्युच्यते । यथा वा राजसु नाशितेषु 'नाशिता पृथिवी सर्वा धार्तराष्ट्रेण दुर्नयैः' इति । यथा च केषांचित्पुरुषाणां रक्षणेन 'शशास पृथिवीं सर्वां सशैलवनकाननाम्' इति । एवं सर्वोत्तमस्य परमेश्वरस्य विज्ञानात् सर्वं विज्ञातमिव भवति । न च मृन्मात्रविज्ञानाद्घटशरावादिसंस्था विज्ञाता भवन्ति मुख्यतः । तथा सति दृष्टमृदः पुरुषस्य घटशरावादिजिज्ञासा न स्यात् ।

सृष्टिकथनं च प्राधान्यार्थं 'त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यमि'त्यपि प्राधान्यार्थमेवाभिमानिदेवतापेक्षया । ''तेजोऽभिमानवान् ब्रह्मा वायुश्चाबभिमानवान् । रुद्रः क्षित्यभिमानी चाप्येतन्मयमिदं जगत् । अभिमन्यमानसहितास्त्रय एतेऽभिमानिनः । विष्णोर्जाताः क्रमेणैव पूर्वस्मादुत्तरोत्तरम् । तेजोऽबन्नाभिधा तस्मादेषामेव प्रकीर्तिता । एते च त्रीणि रूपाणीत्यभिधागोचराः सुराः । ब्रह्मवायुगिरीशभ्यस्तेभ्यो जातमिदं जगत् । अतोऽग्निसूर्यसोमानामपि रूपं तदुद्भवम् । अतोऽग्निसूर्यसोमानां नामाप्येषां प्रकीर्तितम् । सादनाद्यमनाच्चैव सत्यमेषां त्रयः सुराः । तेषां सत्यं हरिः साक्षाद्यतस्तेषां नियामकः । प्रधाने सत्यशब्दोऽयं श्रुतिभिः समुदाहृतः ।

यथैव सर्वलोहानां प्रधानं काञ्चनं स्मृतम् । यथा मृत्पिण्डसदृशा मृण्मयाः सर्व एव च । यथा कार्ष्णायसं सर्वं समं कार्ष्णायसान्तरे । एवं सर्वस्य जगतः सदृशः श्रेष्ठ एव च । हरिस्तेन तु तज्ज्ञानात् जगज्ज्ञातमिवाखिलम् । स स्रष्टा चैव संहर्ता नियन्ता रक्षिता हरिः । तेन व्याप्तमिदं सर्वमैतदात्म्यमतो विदुः । स आत्मा पूर्णगुणतः स सूक्ष्मः सर्वगः सदा । सर्वोत्तमत्वात्सत्यं तज्जीवाभिन्नं तदासुराः । विदुर्न त्वं तथा विद्धि श्वेतकेतो कदाचन ।

किंतु विष्णुः पृथक् सर्वदेवदेवेश्वरः प्रभुः । पृथगेवाहमत्यल्पशक्ति-ज्ञानसुखादिकः । इत्येव विद्धि सततमतो मोक्षमवाप्स्यसि । सर्वोत्तम इति ज्ञातो विष्णुर्मोक्षमिमं नयेत् । जीवरूपतया ज्ञातस्तमोऽन्धं प्रापयेत्प्रभुः । विष्णोर्दासतया विष्णोः सामीप्यं मोक्ष उच्यते । न विष्णुत्वं तु मोक्षः स्यादेषोऽहमिति वा स्मृतेः । संसारसागरात्तीर्णो मुक्तोऽहमिति वा स्मृतिः । यदा तदा विमोक्षेण किं फलं ज्ञानिनो भवेत् । यथा मधुकरैर्नानाविधपुष्परसैः सह । मधुत्वं प्रापितः संविदभावान्न सुखी भवेत् । यथा नद्यो न मुक्ता हि समुद्रं प्रापिता अपि । इयमस्मीति चाज्ञानाद्यथा सुप्तो न मुच्यते । प्रलयेऽपि हरिं प्राप्तः पृथक्त्वज्ञानवर्जनात् । एवं जीवेशयोर्भेदज्ञानाद्विष्णोः सदोच्चताम् । ज्ञात्वैव मुच्यते तस्मादेवं जानीहि पुत्रक'' इति ब्रह्माण्डे । 'मग्नस्य हि परेऽज्ञाने किं न दुःखतरं भवेत्' इति मोक्षधर्मे ।

'तस्मै स्वलोकं भगवान् सभाजितः संदर्शयामास' इत्युक्त्वा 'न वर्तते यत्र रजस्तमस्तयोः सत्त्वं च मिश्रं न च कालविक्रमः । न यत्र माया किमुतापरे हरेरनुव्रता यत्र सुरासुरार्चिता' इति भागवते । 'अदर्शयत् स्वकं लोकं ब्रह्मणे विष्णुरव्ययः । यस्मात्पदात्परं नास्ति यत्र मुक्ता उपासते' इति हरिवंशेषु । अतः 'परं न यत्पदमि'त्यत्रापि यच्छब्दस्य यस्मादित्यर्थः । 'यत्तदित्यादयः शब्दाः पंचम्यर्थाश्च कीर्तिताः' इति च । 'विद्यात्मनि भिदाबोधः' । 'क्ष्मांभोऽनलानिलवियन्मनइन्द्रियार्थैर्भूतादिभिः परिवृतः प्रतिसंजिघृक्षुः । अव्याकृतं विशति यर्हि गुणत्रयात्मा कालं परं स्वमनुभूय परः स्वयम्भूः ॥ एवं परेत्य भगवन्तमनुप्रविष्टा ये योगिनो जितमरुन्मनसो विरागाः । तेनैव साकममृतं पुरुषं पुराणं ब्रह्म प्रधानमुपयांत्यगताभिमानाः' ॥ 'भेददृष्ट्याऽभिमानेन निःसंगेनापि कर्मणा' इत्यादि च । ''आधिपत्यमृते चैव आनन्देनापि कर्मणा । सर्वे ते ब्रह्मणस्तुल्या भोगेन विषयेण च । नानात्वेनापि संबद्धास्तदा तत्कालभाविना । प्रकृतौ कारणातीताः स्वात्मन्नेव

व्यवस्थिताः। प्रदर्शयित्वा ह्यात्मानं प्रकृतिस्तेषु सर्वशः। पुरुषान्यबहुत्वेन प्रतीता न प्रवर्तते । प्रवर्तति पुनः सर्गे तेषां सा न प्रवर्तते । संयोगः प्रकृतेर्नैव मुक्तानां तत्त्वदर्शनात् । समा दुःखनिवृत्तिस्तु मुक्तानामपि सर्वशः। मानुषादि विरिञ्चान्तं सुखं मुक्तौ शतोत्तरम्'' इत्यादि वायुप्रोक्ते ।

'ऐकात्म्यं नाम यदिदं केचिद् ब्रूयुरनैपुणाः । शास्त्रतत्त्वमविज्ञाय तथावादबला जनाः। कामक्रोधाभिभूतत्वादहंकारवशं गताः। यथातथ्यमविज्ञाय शास्त्राणां शास्त्रदस्यवः। ब्रह्मस्तेना निरानन्दा अपक्वमनसोऽशिवाः। वैगुण्यमेव पश्यन्ति न गुणानि नियुञ्जते । तेषां तमःशरीराणां तम एव परायणम्' । अन्य ईशस्तथाऽन्योऽहमिति ज्ञानं विपश्चिताम् । आधिक्यज्ञानमीशस्य यतोऽन्यत्वेन युज्यते । यतः स्वरूपतश्चान्यो जातितः श्रुति तोऽर्थतः । कथमस्मि स इत्येव सम्बन्धः स्यादसंहितः '। 'बहवः पुरुषा ब्रह्मन्नुताहो एक एव तु । को ह्यत्र पुरुषश्रेष्ठस्तं भवान् वक्तुमर्हति ।। वैशंपायन उवाच । नैतदिच्छन्ति पुरुषमेकं कुरुकुलोद्वह । बहूनां पुरुषाणां हि यथैका योनिरुच्यते । तथा तं पुरुषं विश्वमाख्यास्यामि गुणाधिकम्' इत्यादि च मोक्षधर्मे।

'द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च। क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते । उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः। यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः। यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपिचोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः। यो मामेवमसम्मूढो जानाति पुरुषोत्तमम् । स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत । इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ। एतद्बुध्वा बुद्धिमान् स्यात्कृतकृत्यश्च भारत' इति च ॥

ब्रह्मणस्तद्गुणानां च भेददर्श्यधरं तमः । भेदाभेदप्रदर्शी च मध्यमं तु तमो विशेत्। ईषद्भेदप्रदर्शी च तम एवोत्तरं विशेत् । विजानीयात्ततो ब्रह्म सदा सर्वगुणात्मकम् । गुणानां च विशेषोऽस्ति न विभेदः कथञ्चन । ते च सर्वे

गुणाः पूर्णास्तच्छरीरः परः स्मृतः । आनन्दज्ञानशक्त्यादि देहं विष्णुं तु ये जनाः । अदेहं भूतदेहं वा विदुस्ते चाधरं तमः । तथा प्रकृतिदेहज्ञाः कर्मदेहविदोऽपि वा । तस्मादानन्दचिद्देहं चिदानन्दशिरोमुखम् । चिदानन्दभुजं ज्ञानसुखैकपदसाङ्गुलिम् । आ केशादानखाग्रेभ्यः पूर्णचित्सुखशक्तिकम् । प्रत्येकं तु गुणांस्तांस्तु सदा सर्वगुणात्मकान् । ज्ञात्वा विमुच्यते विष्णोः प्रसादान्मानुषोऽपि सन् ।

जीवाभेदं तथाऽभेदं जगता ये विदुः प्रभोः । तेऽपि यान्ति तमो घोरमधरं ब्रह्मतस्कराः । भेदाभेदं विदुर्ये च जीवैस्तु जगताऽपि वा । परस्य ब्रह्मणो यान्ति तमस्तेऽप्युत्तरं सदा । अभेदज्ञाः प्रकृत्याऽपि भेदाभेदविदस्तथा । तेऽपि यान्ति तमो घोरमधरं चोत्तरं क्रमात् । तस्मात् सर्वोत्तमं विष्णुं पूर्णसर्व-गुणोच्छ्रितम् । विजानीयाद्विमुक्त्यर्थं सर्वतश्च विलक्षणम् । अन्धन्तमः प्रविशन्ति ये देहं परमात्मनः । भिन्नं विजानते विष्णोर्भिन्नाभिन्नविदोऽपि वा। अन्धन्तमः प्रविशन्ति प्रादुर्भावांस्तु येऽपि वा । सर्वभूतस्थितान्वाऽपि भिन्नान् जानन्ति येऽखिलान् । भिन्नाभिन्नविदो वाऽपि शिरःपाण्यादिकं तथा । भिन्नं मिथो विजानीयुर्भिन्नाभिन्नविदोऽपि वा । तेऽपि यान्ति तमो घोरं यतो नैवोत्थितिः क्वचित् । प्रादुर्भावतया ये च तदन्यान् जानते विभोः । तेऽपि यान्ति तमो घोरं तस्मान्नैवंविदो विदुः । मत्स्यकूर्मक्रोडसिंहबटुभार्गवराघवाः । कृष्णबुद्धौ कल्किदत्तहयशीर्षैतरेयकाः । पाराशर्यश्च कपिलो वैकुण्ठ ऋषभस्तथा । यज्ञो धन्वन्तरिश्चैव स्त्रीरूपस्तापसो मनुः । नारायणो हरिः कृष्ण उपेन्द्रः सर्व एव च। एवमाद्या हरेः साक्षात्प्रादुर्भावाः प्रकीर्तिताः ।

श्रीर्भूर्दुर्गाम्भ्रणी ह्रीश्च महालक्ष्मीश्च दक्षिणा । सीता जयन्ती सत्या च रुक्मिणीत्यादिभेदिता । प्रकृतिस्तेन चाविष्टा तद्वशा न हरिः स्वयम् । ततोऽनन्तांशहीना च बलज्ञप्तिसुखादिभिः । गुणैः सर्वैस्तथाऽप्यस्य

प्रसादाद्दोषवर्जिता । सर्वदा सुखरूपा च सर्वदा ज्ञानरूपिणी ।

प्राणः सूत्रं महान् ब्रह्मा चित्तं वायुर्बलं धृतिः । स्थितिर्योगश्च वैराग्यं ज्ञानं प्रज्ञा स्मृतिः सुखम् । मेधा मुक्तिर्विष्णुभक्तिरादिगोपो महान्प्रभुः । ऋजुः समानो विज्ञाता महाध्याता महागुरुः । हनूमान् भीम आनन्द इत्यादिबहुरूपिणः । हिरण्यगर्भा येऽतीता ये भाव्या यश्च वर्तते । सर्वे विष्णुवशा नित्यं विमुक्तेरप्यनन्तरम् ।

एभ्यः श्रीस्तु विमुक्तेभ्यो गुणैः कोटिगुणोत्तरा । ज्ञानानन्दबलादिभ्यः सर्वेभ्यः सर्वदैव हि । भिन्नाभिन्नाश्च ते सर्वे ब्रह्माणस्तु परस्परम् । अभिमानः पृथक् तेषामानन्दः सह भुज्यते । ते तु भिन्ना हरेर्नित्यं श्रियोऽन्येभ्यस्तथैव च । आविष्टो विष्णुरेतेषु न विष्णुस्तत्स्वरूपकः । विष्णोरतिप्रियत्वात्ते ह्यध्यर्धा इति चोदिताः । विष्णोः केवलभेदेऽपि शेषादिभ्यः प्रिया यतः । विष्णोः प्रियत्वे तद्भक्तौ तज्ज्ञाने च श्रियस्तु ते । मुक्ता अप्यवरा नित्यं सर्वे कोटिगुणेन च ।

सरस्वती च गायत्री श्रद्धाद्या प्रीतिरेव च । सर्व वेदात्मिका बुद्धिरनुभूतिः सुखात्मिका । गुरुभक्तिर्हरौ प्रीतिः सर्वमन्त्रात्मिका भुजिः । शिवकन्येन्द्रसेना च द्रौपदी काशिजा तथा । चन्द्रेत्यादिस्वरूपा यास्तेभ्यः शतगुणावराः । विष्णुभक्तौ च तत्प्रीतौ ज्ञानानन्दादिकेष्वपि । मुक्तेः पश्चादपि गुणैः सर्वैर्ब्रह्मभ्य ईरिताः ।

शेषः सदाशिवश्चोर्ध्वस्तपोऽहङ्कार एव च । नरोऽपटो लक्ष्मणश्च रौहिणेयः शुकस्तथा । सद्योजातो वामदेवश्चाघोरस्तत्पुमानपि । दुर्वासा द्रौणिरौर्वश्च जैगीषव्यादिरूपकाः । पूर्वोक्तैश्च गुणैः सर्वैस्ताभ्यः शतगुणावराः । मुक्तेः पश्चादपि सदा अतीतानागताश्च याः । अतीतानागता ये च सर्वशोऽप्यवराः सदा ।

एवं सुपर्णाः सर्वेऽपि समाः शेषैः सदैव तु । सर्वैर्गुणैस्तथा मुक्तौ तद्भार्यास्तच्छतावराः । ताभ्यः शतावरास्त्विन्द्राः पुरन्दर इतीरिताः । तेभ्यः शतावरास्त्वन्ये इन्द्राश्चान्याश्च देवताः । द्वित्रिपञ्चादिगुणतः परस्परविशेषिणः । सनत्कुमारास्तु सदा पुरन्दरसमा मताः । सनकाद्या नारदश्च दक्षभृग्वादयोऽपि च । देवावरा यथा तद्वन्मनवोऽपि प्रकीर्तिताः । त्रिचतुर्भागभेदेन

तेऽप्यन्योऽन्यविशेषिणः । वाली गाधी विकुक्षिश्च पार्थ इन्द्रः पुरन्दरः । सुदर्शनश्च भरतः प्रद्युम्नःस्कन्द एव च । सनत्कुमारः कामश्चेत्येक एव व्यवस्थितः । स्वायम्भुवो मनुर्दक्षो वायुः स्पर्शाधिपस्तथा । बृहस्पतिश्चानिरुद्ध एते सूर्यादितोऽधिकाः । सूर्यश्च चन्द्रमाश्चैव यमश्चैते त्रयः सुराः । प्रोक्तेभ्यस्त्ववराश्चान्यदेवेभ्योऽपि सदाऽधिकाः ।

कार्तवीर्यः पृथुश्चैव दौष्यन्तिर्भरतस्तथा । शशबिन्दुश्च मान्धाता ककुत्स्थाद्यास्तथाऽपरे । सर्वे ते विष्णुनाऽऽविष्टा विष्णोर्भिन्नाः सदैव तु । शतावराश्च देवेभ्यः कर्मदेवा इति स्मृताः तुम्बुरुप्रमुखा ये च तथोर्वश्यादिका अपि । विश्वामित्रब्रह्मपुत्रानृते चाप्यृषयोऽखिलाः । सूर्यादिभ्योऽधमाश्चैव मन्वादिभ्यस्तथैव च । वैवस्वतो मनुर्नित्यं विष्ण्वावेशी ततोऽधिकः । कार्तवीर्यादिराजभ्यो देवभृत्याः शतावराः ।

आजानदेवास्ते प्रोक्तास्तेभ्यश्च पितरश्चिराः । पितृणां सप्तकं यत्तत्कर्मदेवसमं मतम् । विश्वामित्रो ब्रह्मपुत्रैः समो मुनिरुदाहृतः । आचार्यः पितृणां चासौ पितृभिः सह पठ्यते । आजानेभ्यस्तु पितरो ह्यष्टभ्योऽन्ये शतावराः । कर्मदेवगणा अष्टगन्धर्वास्तत्परे शतम् । आजानदेवास्तेभ्योऽन्ये पितृभ्यश्च शतावराः ।

स्वमुखेनैव देवैर्ये आज्ञाप्याः सर्वदा गणाः । आख्याता देवगन्धर्वा ये त्वन्यमुखगोचराः । मानुषास्ते तु गन्धर्वास्तेभ्यस्ते च शतावराः । तेभ्यः शतावराश्चैव मनुष्येषूत्तमा गणाः । देवादिष्वेषु सर्वेषु प्रोक्ता अपि विशेषिणः । पञ्चांशतो दशांशाद्वा स्वस्वजात्यां परस्परम् । देवस्त्रियो दशांशोनाः स्वपतिभ्यस्तथाऽपराः । अष्टांशोनाः प्रविज्ञेया यासां मुक्तौ सह स्थितिः ।

अनादिश्च विशेषोऽयं सर्वेषां मानुषादिनाम् । इयं नीचोच्चता क्वापि न केनापि ह्यपोदितुम् । शक्यते योऽन्यथाकर्तुमिच्छेत्सोऽपि तमो व्रजेत् । योऽपि वेद समत्वेन सर्वान्नीचोच्चतः स्थितान् । सोऽपि याति तमो घोरं यश्च साम्यमुदीरयेत् । मानुषोत्तममारभ्य ब्रह्मान्तानां प्रयत्नतः । विष्णोर्भक्तिज्ञानपूर्वं भवेन्मुक्तिः प्रसादतः । भक्तिज्ञानादिकाः सर्वे सर्वेषामप्यनादयः । अनादिकालादारभ्य

वृद्धानामुत्तरोत्तरम् । तत्तद्योग्यतया पूर्तौ विष्णोर्दृष्टिः प्रजायते । यथोदञ्चनकुम्भादेः सरित्सागरयोरपि । अल्पेन महता वाऽपि पूर्तियोग्यतया भवेत् । एवं नरादिब्रह्मान्तजीवानां साधनैरपि । अनादिसिद्धैर्भक्त्याद्यैः पूर्तिर्योग्यतया भवेत् । अल्पैः पूर्तिस्तथाल्पानां महद्भिर्महतामपि । भक्त्याद्यैर्जायते तेषां साधनैर्नान्यथा क्वचित् ।

श्रवणं मननं चैव ध्यानं भक्तिस्तथा दृशिः । ज्ञानञ्चोक्तविशेषाणां सेर्वेषां साधनं भवेत् । त्यक्त्वैतानि न कस्यापि भवेन्मोक्षः कदाचन । सर्वोत्तमतया ज्ञानपूर्वकः स्नेह एव तु । भक्तिर्विष्णौ समुद्दिष्टा तदन्येषां च योग्यतः । विष्णुभक्तिर्देवभक्तिर्गुरौ भक्तिस्तथैव च । तत्तच्छ्रैष्ठ्यानुसारेण मुक्तौ नियतसाधनम् । भक्तिपूर्तौ भवेन्मुक्तिस्तदभावे च नो भवेत् । भक्तिर्ज्ञानं तथा ध्यानं मुक्तानामपि सर्वशः । नियमेन न हीयन्ते मुक्तानां ते स्वरूपकाः । साधनानि तु सर्वाणि भक्तिज्ञानप्रवृद्धये । नैवान्यसाधनं भक्तिः फलरूपा हि सा यतः । स्वात्मोत्तमेषु विद्वेषात्तमो नियमतो व्रजेत् । गुणानामल्पताज्ञानं तत्स्त्रीरागस्तथैव च । तत्प्रतीपे च या बुद्धिस्त्रिविधो द्वेष उच्यते । द्वेषोज्झिता च या भक्तिः सा मोक्षं नियमान्नयेत् । निर्दुःखं तु सुखं नित्यं मोक्ष इत्यभिधीयते । चिदानन्दशिरोदेहपाणिपादात्मकाः सदा । सर्वदोषविनिर्मुक्ता मुक्ताः क्रीडन्ति नित्यशः । अनादिकालादारभ्य या भार्यास्ताः सदैव तु । ब्रह्मादीनां विमुक्तौ च भार्याः स्युर्नियमात्सदा । न कदाचिद्विमुक्तानां भार्याः काश्चित्स्युरन्यगाः । न कदाचिद्वियोगश्च न विद्वेषो न वाऽरतिः । मोदन्ते सहिताः सर्वे सदा विष्णुपरायणाः' इति पैङ्गिश्रुतिः ॥ छ ॥

'एकमेवाद्वितीयम्' । 'नेह नानास्ति किञ्चन' । 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ' । 'एकधैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमयं ध्रुवम् । मृत्योः स मृत्युं गच्छति य इह नानेव पश्यति' । 'यथोदकं दुर्गे वृष्टं पर्वतेषु विधावति । एवं

धर्मान्पृथक्पश्यंस्तानेवानु विधावति' इत्यादि च ।

इहेति परमेश्वररूपेषु अवयवेषु धर्मेषु च किञ्चन नाना नास्तीत्यर्थः । एकमेवाद्वितीयमिति तत्समोऽधिको वा तदनधीनो वा नास्तीति सतात्पर्यं निषिध्यते । 'एक एवाद्वितीयोऽसौ हरिर्वेदेषु सर्वदा । एक एवाद्वितीयोऽसौ अश्वमेधः क्रतुष्वपि । एकैव वाऽद्वितीया सा विष्णुभक्तिर्हि साधने । एक एवाद्वितीयोऽसौ प्रणवो मन्त्र उच्यते' इत्यादि वचनात् । यथैकमुत्तमं पुरुषमपेक्ष्य 'तस्मिन्पुरे एक एव नान्योऽस्ती'त्युक्तेऽपि तत्सदृशस्तदधिको वान्यो नास्तीत्युक्तं भवति । 'एक एवाद्वितीयोऽसौ तदतन्त्रस्य वर्जनात् । तत्समस्याधिकस्यापि ह्यभावात्पुरुषोत्तमः' इति ब्राह्मे ।

स्वगतभेदाविवक्षायामिहेति विशेषणं व्यर्थं स्यात् । नानेवेति भेदाभेद-निराकरणार्थम् । 'विरुद्धोभयसंयोग इव शब्दः प्रदृश्यते' इति शब्दतत्त्वे । पर्वतेषु दुर्गे पर्वताग्रे वृष्टं यथाऽधो विधावति एवं पृथक् दृष्टान्धर्मानन्वेव तदनन्तरमेवाधोऽन्धे तमसि विधावति । 'भेदेन दर्शनाद्वापि भेदाभेदेन दर्शनात् । विष्णोर्गुणानां रूपाणां तदंगानां मुखादिनाम्। तथा दर्शनकालात्तु क्षिप्रमेव तमो व्रजेत्' इति ब्रह्माण्डे ।

'जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः' । 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया' । 'यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्' । 'सोऽश्नुते सर्वान्कामान्त्सह ब्रह्मणा विपश्चितेति' । 'एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्य इमांल्लोकान्कामान्नीकामरूप्यनुसंचरन्' । 'अथात आनन्दस्य मीमाँसा भवति' इत्यारभ्य मनुष्यादिब्रह्मांतानां मुक्तानामानन्दे शतगुणविशेषश्चोच्यते ।

मुक्तानां चायं विशेषः । 'श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य' इति विशेषणात् । न हि ब्रह्मादीनामनधिगतः श्रुत्यर्थः केषांचिदस्ति । न च ब्रह्माण एव केचन कामहताः केचनाकामहता इत्यत्र प्रमाणमस्ति । तस्माच्छ्रोत्रिय इति प्राप्तश्रुतिफलत्वान्मुक्त उच्यते । अकामहतत्वं च मुख्यं मुक्तस्यैव ।

'प्राप्तश्रुतिफलत्वात्तु श्रोत्रियाः प्राप्तमोक्षिणः । त एव चाप्तकामत्वात् तथाऽकामहताः श्रुताः' इति च भारते । 'ब्रह्मणोऽपि ह्यमुक्तस्य नाकामहतता परा । यतस्तस्यापि कामस्य क्षणव्यवहितिर्भवेत्' इति च ।

कामहतता कामेनोपद्रवः । 'ब्रह्मणोऽप्यल्पदुःखं स्यात्तदप्यनभिमानतः । नास्त्यात्मसम्बन्धतया भोगाभावात् कथंचन' इति च । न चान्यस्य कस्यचिच्छ्रोत्रियस्याकामहतस्य च ब्रह्मणा समं सुखं युज्यते । 'ज्ञानमप्रतिघं यस्य वैराग्यं च जगत्पतेः । ऐश्वर्यं चैव धर्मश्च सह सिद्धं चतुष्टयम्' इत्यादिना श्रोत्रियत्वादिगुणैस्तस्यैवान्येभ्य आधिक्यात् ।

न चेन्द्रपदाद्विरक्तस्येन्द्रसमं सुखं ब्रह्मपदाद्विरक्तस्य तत्सममित्यत्र किंचिन्मानमस्ति । दृष्टवस्तुनि विरागे आयासाभावात्कश्चित्सुखविशेषो दृश्यते। अन्यत्र ब्रह्मपदाद्विरक्तस्य इन्द्रपदाद्विरक्तस्य न कश्चिद्विशेषो दृश्यते । अतोऽनुभवविरुद्धत्वाद् यत्किंचिदेतत् । 'नरादिब्रह्मपर्यन्तं विमुक्तानां शतोच्छ्रयः। निःशेषदुःखहीनानां नित्यानन्दैकभोगिनाम् । अप्यानन्दो मिऽथोऽप्युक्तस्त्वध्वर्यूणां श्रुतौ पृथक्' इति हरिवंशेषु ।

'यदा ह्येवैष एकस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते' इत्यत्राप्येतस्मिन्निति विशेषणात् स्वगतभेदनिषेध एव । 'अभेदमीशरूपाणां भेदं जीवेशयोरपि । यः पश्येत्स्थिरया बुध्या भक्तिमान् स विमुच्यते' इति भविष्यत्पुराणे । 'परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' । 'स उत्तमः पुरुषः । स तत्र पर्येति जक्षन् क्रीडन् रममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ' । 'यस्य लोकं समासाद्य स्वरूपमभिपद्यते। जीवः पर्येति विष्णोश्च समीपे तत्प्रसादतः। यत्प्रसादात् स पर्येति स विष्णुः पुरुषोत्तमः'।

'अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखायो मनोजवेष्वसमा बभूवुः । आदघ्नास उपकक्षास उ त्वे ह्रदा इव स्नात्वा उ त्वे ददृश्रे' । 'दुग्धसागरगाः केचित् केचिदश्वत्थकक्षगाः । अमृतह्रदेषु केचिच्च पिबन्ति स्नातवत्सदा । केचित्पश्यन्ति तं देवं सदा केचित्समीपगाः' । 'आणिं न रथ्यममृताधितस्थुरिह ब्रवीतु य उ

तच्चिकेतत्' । 'रथ्यमाणिमिवाश्रित्य मुक्ताः सर्वे व्यवस्थिताः । यं विष्णुं देवदेवेशं नमस्तस्मै स्वयम्भुवे' इत्यादि च ॥छ॥

'तौ यत्र विहीयेते' इत्यत्रापि परमात्मैव । 'शरीरानभिमानी यो हृदि संस्थो जनार्दनः । अभिमानवतो देहे जीवस्य स नियामकः । स एव सूर्यसंस्थश्च हंसः सोऽहमिति श्रुतः । हन्तृत्वाद्धंसनामाऽसौ सोऽहं चासावहेयतः। स एव सूर्यसंस्थेन रूपेणैवाक्षिणि स्थितः । सूर्यसंस्थाद्धि रूपात् स विभक्तोऽक्षिणि संस्थितः । गच्छतो म्रियमाणस्य तावुभावपि देहतः । तयोर्देहविहाने तु भवेतारिष्टदर्शनम् । तदा सञ्चिन्तयेद्देवं तमेव पुरुषोत्तमम्' इत्यादि हरिवंशेषु ।

'क्षेत्रज्ञ एता मनसो विभूतीर्जीवस्य मायारचिता अनित्याः । आविर्हिताश्चापि तिरोहिताश्च शुद्धो विचष्टे ह्यविशुद्धकर्तुः । क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः पुराणः साक्षात्स्वयं ज्योतिरजः परेशः । नारायणो भगवान्वासुदेवः स्वमाययात्मन् व्यवधीयमानः' इति भागवते । 'स्वेच्छयैवावृतो विष्णुर्जीवे तिष्ठति सर्वदा । योऽसौ नियमयन् जीवं क्षेत्रज्ञ इति शब्दितः' इति हरिवंशेषु । 'अशरीरः प्रज्ञात्मा' इति विशेषणाच्च परमात्मा । न हि जीवस्याशरीरत्वं अमुक्तस्य । 'एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः अतोऽन्यदार्तम्' इति च । न हि जीवादन्यस्यार्तिरुपपद्यते । 'सर्वेषां भूतानामन्तरपुरुषः स म आत्मेति विद्यात्' इत्यादि श्रुतिभ्यश्च । 'ब्रह्मादयो हि भूतानि तेषामन्तर्गतो हरिः । समः स सर्वभूतेषु य एवं वेद तत्त्ववित्' इति च भारते ।

न च मुख्ये सति लक्षणा नाम युज्यते । न च मुख्यत एव जीवेशयोरैक्यं युक्तम् । प्रत्यक्षविरोधादेव । 'तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था अयनाय विद्यते' इत्यादेः । सहस्रशीर्षत्वादिसर्वेशत्वसर्वज्यायस्त्वादिज्ञानादेव मोक्षः प्रतीयते । अनन्ययोगेन न चात्रैक्यज्ञानमुक्तम् । 'पुरुष एवेदं सर्वम्' इत्यत्रापि सर्वेशितृत्वमेवोक्तम् । 'उतामृतत्वस्येशान' इति वाक्यशेषात् । 'पुरुष एवेदं सर्वं भूतं भव्यं भवच्च यत् । इत्युच्यते तदीयत्वान्न तु सर्वस्वरूपतः ।

भूतभव्यादिजातस्य मुक्तानामपि चेश्वरः । इत्युच्यते श्रुतौ विष्णुः सर्वदा पुरुषोत्तमः' इति भारते ।

''सर्वस्मादुत्तम इति सम्यक् स्नेहयुता मतिः । सुस्थिरा भक्तिरुद्दिष्टा तया मोक्षो न चान्यतः । तया मोक्षो भवत्येव सा चेत्पूर्णा स्वयोग्यतः । अपरोक्षदृशा युक्ता सा पूर्णेत्यभिधीयते । अपरोक्षदृशिश्चापि महाचार्योक्तदर्शनम् । सोऽपि यन्मोक्षनियतं मनसा समुदीरयेत् । तस्य दर्शनतो याति मुक्तिं नास्त्यत्र संशयः । ध्यानं च गुरुशुश्रूषा नित्यनैमित्तिकाः क्रियाः । तीर्थदानजपाद्याश्च स्वाध्यायो हरिकीर्तनम् । द्वादश्यादिव्रतं चैव तुलस्याद्यैरथार्चनम् । सर्वं भक्त्यर्थमुद्दिष्टं निष्फलन्तु तया विना । विष्णुभक्तियुतो मुक्तिं याति नान्यः कथञ्चन । एतदन्यत्तु यच्छास्त्रं न तच्छास्त्रं कुवर्त्म तत् । विष्णोर्भक्तिमृते मुक्तिर्जीवाभेदो हरेरपि । शिवब्रह्मादिसाम्यं च हरेर्मोहार्थमुच्यते । दैत्यानां मोहनार्थाय विष्णोरन्यसमानता । हीनता चोच्यते शास्त्रैर्न तद्ग्राह्यं मनीषिभिः। विष्णुवायुगिरीशेन्द्रदेवविप्राः क्रमात्सदा । सामर्थ्यतो विहीनास्तु गुणैः सर्वैस्तथैव च । हीनो विष्णुर्न कस्यापि सर्वतश्चोत्तमो मतः । एतदन्यत्तु यच्छास्त्रं तदासुरविमोहनम् । तस्मात्सर्वोत्तमं विष्णुं निश्चित्यपरमं व्रजेत्'' इति हरिवंशेषु ।

'तुलापुरुषदानाद्यैरश्वमेधादिभिर्मखैः । वाराणसीप्रयागादितीर्थस्नानादिभिः प्रिये । गयाश्राद्धादिभिः पित्र्यैर्वेदपाठादिभिर्जपैः । तपोभिरुग्रैर्नियमैर्यमैर्भूतदयादिभिः । गुरुशुश्रूषणैः सत्यैः धमैर्वर्णाश्रमोचितैः । ज्ञानध्यानादिभिः सम्यक् चरितैर्जन्मजन्मभिः । न यान्ति तत्परं श्रेयो विष्णुं सर्वेश्वरेश्वरम् । सर्वभावैरनाश्रित्य पुराणपुरुषोत्तमम्' इति पाद्मे । 'भावो भक्तिः समुद्दिष्टस्तद्वान् भावुक उच्यते' इति नारसिंहे । 'मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः । सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिष्वपि महामते' इति भागवतवचनम् । परायण इति विशेषणान्न नारायणायनत्वं विना मुक्तिद्योतकम् ॥ छ ॥

न च सिद्धेऽर्थे तात्पर्याभावो वक्तुं युक्तः। अस्त्यत्र तव पिता राजेत्यादिषु सिद्ध एव तात्पर्यदर्शनात् । न च तत्र कार्ये तात्पर्यं कल्पयितुं युक्तम् । सुखसाधनत्वविज्ञानेनैव प्रवृत्त्युपपत्तेः । वाक्यस्य स्वार्थमात्रे तात्पर्यपर्यवसानात्। अधिककल्पनायामश्रुतकल्पनाप्रसक्तिः ।

यजेतेत्यादिष्वपि यजनादेः सुखसाधनतामात्रं प्रतीयते । न शब्दस्य प्रेरकतावाक्यमात्रस्य प्रेरकत्वे सर्वैर्विहितमनिष्टसाधनमपि क्रियेत । व्युत्पत्तिरपि सिद्धे साङ्गुलिनिर्देशादिना युज्यते । न च कुत्रचित्सुखसाधनं विना कार्यान्वितं विद्यते । लिङ्गाद्यर्थोऽपि सुखसाधनत्वमेव । न च कार्यान्वित एव तात्पर्यमित्यत्र किञ्चिन्मानम् । 'सुखसाधनमेवैकं नृणां वेदः प्रदर्शयेत् । न कुर्विति नरं क्वापि प्रेरयत्यत्र कश्चन । सुखसाधनताज्ञानात्सुखप्राप्त्यर्थमिच्छया । प्रवर्तते ततो वेदः सिद्धस्यैव प्रदर्शकः । न तु कारकतां क्वापि वेदः प्राप्नोति कस्यचित्' इति ब्राह्मे । अतस्तद्विरोधिकथनं मोहत एव ।

कार्यान्विते शक्तिरिति वदता सिद्धवाक्यानां प्रामण्यमङ्गीकृतं च । अन्यथा 'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत' इत्यादौ वसन्तादिलक्षणवाक्यानां स्थानान्तरस्थानां स्वार्थे प्रमाण्याभावाद्वसन्ताद्यसिद्धेर्यागाद्यसिद्धिः । कार्यान्विते शक्तिरित्युक्ते कार्यपदस्य कार्यान्वयाभावादशक्या विध्यादेरसिद्धिश्च । कार्यपदस्य स्वत एव शक्तिरन्येषां कार्यान्वितत्वेनेत्यङ्गीकारे कल्पनागौरवम् । स्वार्थे शक्तिरित्यङ्गीकारे न कश्चिद्विरोधः ।

कर्तव्यतामात्रे वाक्यप्रामाण्याङ्गीकारे कर्मप्रयोजने प्रमाणाभावात्तत्रापि तात्पर्यमङ्गीकर्तव्यमेवेति सिद्धमेव सिद्धे तात्पर्यम् । 'चित्रादितारकाद्वन्द्वं यदा पूर्णेन्दुसंयुतम् । चैत्रादिमासा विज्ञेया' इत्यादौ वस्तुयाथार्थ्ये तज्ज्ञाने चोभयत्रतात्पर्यदर्शनात् । उपासनावाक्येष्वप्युपासनायां वस्तुयाथार्थ्ये चोभयत्र तात्पर्यं युक्तम् । 'उपासनायाः कार्यत्वे विष्णोरात्मत्व एव च । उभयत्रापि तात्पर्यमात्मोपासादिके विधौ । तस्मादसत्यं न ध्यायेद् ध्यायेत्तत्सत्यता तथा । विचार्य मतिमान्वाक्यैर्बहुभिः स्वार्थवाचकैः' इति हरिवंशेषु । तस्मादिष्टसाधनमेव सर्ववाक्यार्थः ।

तार्किकाणां तूक्तवचनानां प्रामाण्यं सिद्धमेव । अतस्तद्विरोधिकथनं मोहत एव । 'अनुमाया विरोधश्चेत्प्रत्यक्षेणागमेन वा । सैवाप्रमाणतां गच्छेदागमद्विट् तथाऽक्षजम् । तस्मादागम एवैको मानामामुत्तमोत्तमः । धर्मार्थकाममोक्षाणां साक्षादेव प्रदायकः' इति वायुप्रोक्तवचनान्नानुमानविरोधो वक्तुं युज्यते । सर्वत्रानिवार्यत्वाच्च प्रत्यनुमानस्य । 'निर्णयस्त्वागमेनैव नानुमाऽऽगमवर्जिता । क्वचिन्निर्णीतिहेतुः स्यादतः शास्त्राद्विनिर्णयः' इति भारते । न च वेदात्मकेतिहासपुराणोक्तन्यायं परित्यज्य येन केनचित् क्लृप्तन्यायो युज्यते ।

'अक्षपादकणादौ च साङ्ख्ययोगार्हतास्तथा । शिवशक्तिमहायानलोकायतपुरःसराः । गाणपत्याश्च सौराश्च सर्वे प्रोक्ता दुरागमाः । ऋग्यजुःसामाथर्वाश्चेतिहासपुराणकौ । स्वागमा इति संप्रोक्ता मीमांसा धर्म एव च' इति पाद्मे । 'पञ्चरात्रं भारतं च मूलरामायणं तथा । इतिहास इति प्रोक्तो ब्राह्माद्यं च पुराणकम्' इति प्रकाशिकायाम् । 'वेदाश्चैवेतिहासाश्च पुराणं भागवतं तथा । मूलप्रमाणमुद्दिष्टं मीमांसा च तथोत्तरा । एतेषामविरोधे तु मानमन्यदुदीरितम् । एतेषां तु विरुद्धं यदप्रमाणं विदो विदुः' इति व्यासस्मृतौ । 'विष्णोः सर्वोत्तमत्वस्य ज्ञानार्थं शास्त्रमिष्यते । अतस्तत्साधकं शास्त्रं दुःशास्त्रं तद्विरोधि यत्' इति ब्रह्माण्डे । 'विष्णोः सर्वोत्तमत्वं च तद्भक्त्या मोक्ष एव च । शास्त्रार्थ इति निर्दिष्टः सर्वशास्त्रार्थनिर्णयात्' इति पाद्मे ।

न चागमस्याप्रामाण्यं वक्तुं युक्तं तत्प्रमाणाभावात् । स्वतः प्रमाण्याच्च । तदनङ्गीकारे चानवस्थानात् । आगमाप्रामाण्यसाधकानुमानादेरप्यागमवदप्रामाण्यप्राप्तेश्च । विशेषप्रमाणाभावात् । स्वीकृतत्वाच्च तैरपि स्वागमप्रामाण्यस्य । न ह्यनुमानादिना सप्तमलधारणचैत्यवन्दनादेः स्वर्गसाधनत्वं ज्ञातुं शक्यम् । न च प्रत्यक्षमात्रप्रामाण्यवादिनस्तत्सिद्धमागमाप्रामाण्यम् । अतस्तेषां प्रत्यक्षवदनुमानवच्चाङ्गीकर्तव्यमागमप्रामाण्यम् ।

उक्तं च भविष्यत्पर्वणि । ''येनोक्तमागमामात्वं कुतस्तदिति तं वदेत् । प्रत्यक्षादेर्यदि ब्रूयात्तन्मात्वं क्वेति तं वदेत् । तत्स्वतश्चेदागमस्य प्रामाण्यं न

स्वतः कुतः । परत श्चेत्प्रमाणस्य न कस्यापि स्थितिर्भवेत् । अङ्गीकृतं च प्रमाण्यं सर्वैरप्यागमस्य तु । यतः स्वपक्षप्रामाण्यं विरोधेऽप्यक्षजादिना । अङ्गीकुर्वन्ति तत्पक्षः प्रत्यक्षादिविरोधकः ।

शून्यता क्षणिकत्वं च ज्ञानमात्रत्वमेव वा । भावाभावात्मता साकं शरीरात्मत्वमेव च । प्रत्यक्षेण विरुध्यन्ते मद्देह इति दर्शनात् । भावरूपस्थिरत्वादेर्ज्ञानाद्भेदस्य दर्शनात् । देहभेदो यद्यमुख्यो देहैक्ये मुख्यता कुतः । जातिस्मृतिप्रमाणाच्च न युक्ता देहरूपता । अनुष्ठाय च शास्त्रार्थं फलभोगस्य दर्शनात् । प्रत्यक्षादेर्विरुद्धत्वात्सौगताद्या दुरागमाः । बह्वागमविरोधाच्च दुष्टत्वं तेषु संस्थितम् ।

प्रामाण्यं स्वीकृतं यैस्तु वेदानामागमा हि ते । शतकोट्यः पञ्चरात्रं पुराणं तावदेव च । रामस्य चरितं तावत्तावदन्यच्च सर्वशः । अनन्ताश्च तथा वेदाः साङ्गोपाङ्गाश्च सर्वशः । सर्वाधिक्यं यत्र विष्णोस्तात्पर्यात्समुदीर्यते । विंशदेवसहस्राणि श्लोकानां समुदीरितम् । बार्हस्पत्यं तथा बौद्धं भावाभावमतं तथा । शिवशक्त्यादिकं यच्च किञ्चित्प्रामाण्यसंयुतम् । त्रिंशत्कोट्येव तत्सर्वमतो मानं न तत्स्मृतम् ।

बहुमानविरुद्धं यन्न तन्मानं विदो विदुः । गुणसाम्येऽपि किमुत गुणाधिकविरोधि यत् । यथा बहूनां ज्ञानानां समानां गुणतोऽपि च । विरोध्येकं तु यज्ज्ञानं न मानत्वं गमिष्यति । प्रत्यक्षादौ हि बहुभिः समैरेकमपोद्यते । तस्माद्वेदाः प्रमाणं स्युर्बाहुल्यादेव किं पुनः । अदोषत्वाद्गुणाच्चैव बलवत्कार्यसाधनात् । वेदोक्तकर्मयुक्तानां तथा सिद्धिमतामपि । वेदबाह्यक्रियायोगान्न बाधः क्वापि दृश्यते । वेदोक्तकर्मसिद्धानां नाबाध्यं दृश्यते क्वचित् । असाध्यं वा ततो वेदाः प्रामाण्यं निश्चयाद्गताः'' इति ।

''प्रत्यक्षमनुमानं च वाक्यं चेति त्रिधा प्रमा । उपमाद्यं प्रमाणं यदेतेष्वन्तर्गतं हि तत् । निर्दोषेन्द्रियसंयोगः प्रत्यक्षमिति गीयते । निर्दोषयुक्तिरनुमा

तादृशोक्तिस्तथाऽऽगमः । मानं चैव विशेषेण निर्दोषज्ञानसाधनम् । अर्थापत्तिश्चोपमा च संभवाद्यनुमैव तु । दुःखाद्यभावः प्रत्यक्षं बाह्यगश्चानुमा स्मृता । योग्यस्यानुपलब्ध्याख्या युक्तिरेव हि बाह्यगा । मनसः संप्रयोगो यो दुःखादिरहितात्मनः । अभावरूपं प्रत्यक्षं मनश्च द्विविधं मतम् । चेतनं च जडं चेति चक्षुराद्यं तथैव च । चेतनं त्विन्द्रियं ह्यात्मस्वरूपान्नापरं स्मृतम् । मुक्तानां चेतनं त्वेव बद्धानामुभयं तथा । स्वरूपेणापि संयोगः स्वरूपस्यैव युज्यते । यथा रत्नस्य संयोगस्तत्प्रकाशेन नित्यदा । रत्नस्य च प्रकाशस्य न भेदः कश्चिदिष्यते ।

विशेषो नाम विज्ञेयो विशेषाद्दृष्टिगोचरः । विष्णोरेव स्वरूपाणां तद्गुणानां तथैव च । तस्यैव शिरआदीनां नैव भेदोऽस्ति कश्चन । अभेदेऽपि विशेषेण व्यवहारः पृथग्भवेत् । विष्णोर्जडेन जीवैश्च भेद एव श्रिया तथा । विष्णोः क्रियाश्च याः कश्चिदभेदस्तैरपि ध्रुवम् । कादाचित्कत्वमप्यासां विशेषेणैव युज्यते । एवं विमुक्तजीवानां स्वरूपैः स्वगुणैरपि स्वक्रियाभिस्तथैवैक्यं नित्यं स्वावयवैरपि । भेदाभेदस्तु बद्धानां गुणैः स्वैः कर्मभिस्तथा । अंशांशिनोर्गुणस्यापि गुणिनः कर्म तद्वतोः । कार्योपादानयोश्चैव व्यक्तिसामान्ययोरपि । भेदाभेदः समुद्दिष्टो विनाशो यत्र दृश्यते । एकस्मिन् विद्यमानेऽपि तयोरेकस्य कस्यचित् । अविनाभावनियमो यत्राभेदस्तु तत्र हि । अभेदश्च स्वभिन्नेन भेदाभेदस्तु तत्र च । भेदाभेदो न तु क्वापि विष्णोरस्ति कदाचन । भेद एव तु जीवाद्यैः केवलाभेद आत्मनि ।

स्वरूपेषु विशेषो यः स्वरूपं तस्य सोऽपि तु । क्रियाणां च न नाशोऽस्ति तच्छक्तेः पूर्वकालतः । विशेष एवोपरतिः क्रियायाः समुदीरिता । विशेषस्य विशेषोऽन्यो न चैवास्ति कथञ्चन । स्वस्यापि तु विशेषश्च स्वयमेव भविष्यति । यथा जनेर्जनिर्नान्या तस्या वस्तुजनिर्जनिः । तथापि तु जनित्वात्सा सत्वं वस्तुन आनयेत् । एवमेव विशेषोऽसौ विशेषान्तर वर्जितः । करोति न करोतीति विशेषव्यवहारकृत् । व्यक्तिभावं गता या तु करोतीति स्वरूपिणी ।

शक्तिरूपस्थिता सैव क्रिया शक्तिरितीर्यते । सा च व्यक्तिस्तु जनिवत्क्रियाया रूपमेव तु । तथापि तु विशेषेण स्वरूपेण विशेषिणी । जनेर्जनिवदेवासौ ज्ञातव्या व्यतिरेकतः ।

एवं मुक्तक्रिया नित्या नान्येषां भ्रान्तिसम्भवात् । मुक्तावुच्छेदतश्चैव निःशेषेणाखिलस्य च । नैवं मुक्तक्रियायास्तु तस्याश्च पुनरुद्भवात् । अमुक्तानां क्रिया याश्च मुक्तावपि समास्थिताः । अभिन्ना इति ता ज्ञेया अभिव्यक्तेः पुनः पुनः । चिन्तनादिक्रियाणां तु मुक्तावुच्छेदतः सदा । किं मया कार्यमादीनां भेदाभेद उदीरितः । अचेतनेष्वस्वतन्त्राः क्रिया यस्मात्सदैव तु । भेदाभेदस्ततो ज्ञेयः सर्वत्र नियमेन तु । ईश्वरः प्रकृतिर्जीवो जडं चेति चतुष्टयम् । पदार्थानां समुद्दिष्टं तंत्रेशो विष्णुरुच्यते ' इत्यादि ब्रह्मतर्के ।

'पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च' इत्यादि श्रुतयश्च । शक्तिशक्तिमतोश्चैव विशेषस्य विशेषिणः । अविनाभाविना यत्र न भेदस्तत्र विद्यते । सर्वाधिकसुखत्वं च ज्ञानं सर्वाधिकं तथा । सर्वाधिका सर्वशक्तिस्तेजः सर्वाधिकं तथा । इत्यादयो गुणाः सर्वे स्वरूपं वैष्णवं तथा । भेदान्यत्वादयः शब्दा अतद्रूपत्ववाचकाः । क्वचिदन्तरशब्दश्च विशेषस्यैव वाचकः । एकस्मिन्नेव शब्दानां यस्तु नानास्वरूपिणाम् । प्रयोजकत्वहेतुः स्यात्स विशेषः प्रकीर्तितः' इति च ॥ छ ॥

यदाहुर्ब्रह्मविज्ञानात्समग्रत्वं यियासवः । ब्रह्मज्ञानात्समग्रत्वं नान्यतश्चेतिनिश्चयात् । तत्र केचिन्मनुष्यास्तु मन्यन्ते ब्रह्म किं मतेः । समग्रभावमगमदितिब्रूयाच्च तानिति । ब्रह्मापि सर्वदात्मानमहेयं गुणबृंहितम् । सर्वदास्तीति मेयं च विजानाति तथैव तु । अत एव समग्रत्वं स्वत एवास्य सर्वदा । तदहेयं परं ब्रह्म यो योऽवेद्गुणबृंहितम् । सर्वदास्तीति मेयं च स स याति समग्रताम् ।

मुख्यं समग्रं तद्ब्रह्म ज्ञानस्यापि समग्रतः । किञ्चित्समग्रतां देवास्तेषां ज्ञानं हि तादृशम् । आपुस्ततोऽधमां ज्ञानतादृक्त्वादृषयोऽपि तु । ऋषिभ्योऽप्यधमां प्रापुर्मानुषाश्च समग्रताम् । अहेयं च गुणैः पूर्णं नित्यास्तिज्ञानगोचरम् । ब्रह्म पश्यन्वामदेवः सूक्तमेतद्ददर्श ह । अहं मनुः सूर्य इति स्वान्तर्यामिव्यपेक्षया ।

अहंशब्दो यतो विष्णौ ततश्चोत्तमपूरुषाः । वर्तन्तेऽभवमित्याद्याः सर्वान्तस्थे जनार्दने । मनुरेषोऽवबोधत्वान्मन्वन्तस्थो जनार्दनः । स ह्याचारानुवाचेशः प्रेरयन्मनुमानसम् । स एव सूरिभिः प्राप्यः सूर्यान्तस्थो मुमुक्षुभिः । स एव कक्षगैः सेव्यः कक्षीवति समास्थितः । स एव शुक्रसंस्थस्तु नीतीः कवयति स्वयम् । यतः कविः स कामस्य प्रेरणादुशनाः स्मृतः । स एव शम्बरपुरोविभेदेन्द्रे व्यवस्थितः । सर्वान्तर्यामिकत्वात्तु सर्वकर्मा स एंव हि ।

ततः सूक्ते तथोवाच वामदेवः श्रियः पतिम् । यो योऽहेयं परं ब्रह्म सदैवास्तीति मानगम् । इदानीमपि जानाति स्वयोग्यां स समग्रताम् । प्राप्नोति तस्य देवाश्च नाभूतिं कर्तुमीशते । आत्मा हि विष्णुर्देवानां तेषु व्याप्तो यतः सदा । नियोक्तृत्वेन कार्येषु तज्ज्ञो यस्माच्च साधकः । यस्य प्रीतो हरिर्नित्यं तस्य प्रीताश्च देवताः । प्रीतियोगान्नैव तस्य विरुद्धं कर्तुमीशते ॥छ॥

एवं विलक्षणं देवमुपास्ते जीवरूपिणम् । अहेयोऽस्तीति मेयोऽन्यो-ऽथान्योऽसौ हरिरित्यपि । न स वेद परं विष्णुं जीवरूपेण वेत्ति यत् । नाहेयत्वं च वेदास्य तस्मात्पशुवदीरितः । देवानां पशुवच्चासौ यो वेदाहेयरूपिणम् । पशवो बहवो यद्वत्पुरुषं भोजयन्त्युत । तत्त्वज्ञः पुरुषस्तद्वदेकोऽपि बहुगा यथा । देवान् भोजयति ज्ञानसम्पत्त्या विष्णुसंश्रयात् । स्वीकारे तु पशोः प्रीतिरेकस्यापि भविष्यति । बहूनां हि गवां लाभे परा प्रीतिश्च किं पुनः । तस्मात् सुबहुगोरूपे देवानां तत्त्ववेदिनि । भवेदभ्यधिका प्रीतिर्विष्णवहेयत्ववेदनात् । नित्याहेयस्तथैवान्यस्तदन्यो विष्णुरित्यपि । देवानामप्रियं ज्ञानं नैवं विद्यादतः

पुमान् । विष्णोरहेयतां चैव नित्यत्वं पूर्णतामपि । यो न वेद तथा यश्च जीवैरैक्यं हरेर्वदेत् । यश्चासत्यं जगद्ब्रूयात्सर्वे ते तमसि स्फुटम् । मज्जन्ति सर्ववेदैर्हि गुणैः सर्वैर्हरिर्यतः । पूर्णो नित्यमपूर्णाश्च जीवा मुक्ता अपि स्फुटम् । निःशेषदुःखमोकेन सुखैकानुभवस्तु यः । मोक्ष इत्युच्यते वेदैस्तेऽपि मुक्ता हरिं सदा । उपासते जगच्चैतत्सर्वदाऽद्यन्तवर्जितम् । न कदाचिज्जगन्नाशो न कदाचित्तदन्यथा । जगत्प्रवाहरूपेण सर्वदैवं व्यवस्थितम् । ज्ञानतः कर्मतो वापि तपसा शक्तितोऽपि वा । न कस्याप्यन्यथा भाव्यं जगदेतत्कदाचन । सत्यो विष्णुः श्रीश्च सत्या जीवाः सत्या जडं तथा । असत्यं नास्ति किञ्चिच्च सर्वेषां ज्ञानगोचरम् । ज्ञात्वा विष्णुमतो मुक्तिं प्राप्नुयात्पुरुषोत्तमम् '' इति भविष्यत्पर्वणि ।

इदमित्यात्मनो योग्यं सर्वं समग्रं भवति । निर्दुःखानन्दस्यापेक्षितत्वान्मनसि स्थितत्वेनेदमिति युज्यते । तत्सर्वमभवत्सर्वं भविष्यन्त इत्यादिना समग्रभावस्य प्रस्तुतत्वात् । ब्रह्मपश्यन् वामदेवो ब्रह्मणो मन्वादिजीवैरहेयत्वं प्रतिपेदे । 'ब्रह्म पश्यन् वामदेवो ब्रह्मणोऽहेयतां सदा । मन्वादिभिः सर्वजीवैः प्रतिपेदे हि मन्त्रदृक्' इति ब्राह्मे ।

तदिदं ब्रह्म योऽहेयत्वादिगुणमेतर्ह्यपि वेद । अहंशब्दस्याहेयत्वानङ्गीकारे इदंशब्दोऽपि व्यर्थः । सर्वस्वरूपत्वं हि दुर्विद्वद्भिरङ्गीक्रियते । इदंशब्देन परब्रह्मविवक्षायां ब्रह्मशब्दो व्यर्थः स्यात् । इदं योऽहमिति वेदेत्येव स्यात् । एवं शब्दश्च व्यर्थः । अस्मत्पक्षे तु तदात्मानमेवावेदित्यपि ज्ञातव्यमित्येवंशब्दार्थः। तत्पक्षे तदपि व्यर्थमेव । न हि तत्पक्षे तत्स्वात्मानं वेत्ति । व्याख्यानव्याख्येयभावश्चागतिका गतिः ।

'अभावे पृथगर्थानां व्याख्यामभ्यासमेव वा । कल्पयेन्नैव तद्भावे व्याख्याऽभ्यासश्च युज्यते' इति भारते । स्वरूपज्ञं तथाऽहेयं नित्यं च ब्रह्म वेत्ति यः । समग्रभावं गच्छेत्स तत्प्रसादान्न संशयः' इति च । स ईश्वर एषां देवानामात्मा भवति । पुल्लिङ्गं च 'तत्सत्यं स आत्मा' इत्यादिवद्भवति ।

'देवानां व्यापकत्वात्तु तेषामात्मा हरिः सदा । तज्ज्ञः प्रियस्ततस्तेषां तस्य नाभूतिदास्ततः' इति वामने।

सर्वेभ्योऽन्यां विलक्षणां देवतां स्वगुणेभ्योऽहेयत्वादिभ्यश्चान्यां य उपास्ते अहेयोऽस्मीति मेयश्चान्योऽन्यश्चासौ विष्णुरिति मत्वा यो विष्णोरन्यां देवतामुपास्ते अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेदेति वा। 'जीवादिभ्यो हरिर्भिन्नस्तं यः स्वगुणभेदतः । अहेयोऽन्यो हरिश्चान्य इति मत्वाऽन्यमेव वा । य उपास्ते न स ज्ञानी मनुष्याणां पशुर्हि सः। सम्यग्ज्ञानी तु देवानां पशुरित्यभिधीयते' इति च । एवं स देवानामित्यत्र पूर्वः सम्यग्ज्ञानी परामृश्यते। एतन्मनुष्या विद्युरित्यत्रैतच्छब्देन विष्णोरन्यदेवतोपासनमुच्यते । न ह्यज्ञान्येव देवानां भोजकः । ज्ञानी हि विशेषेण भोजकः । 'अथो अयं वा आत्मा सर्वेषां भूतानां लोकः' इति वचनात्। स य एवंवित्सर्वेषां भूतानां ब्रह्मविच्च तत्रोच्यते। प्रस्तुतत्वात् । 'तत्त्वविद्देवगौः प्रोक्तो नरगौश्चाप्यतत्त्ववित्। तस्माद्देवास्तत्त्वविदे प्रियं कुर्वन्त्यतन्द्रिताः' इत्याग्नेये । तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशत इति देवानां तत्त्वज्ञानं प्रियमित्युक्तं च ।

असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम्' इति । 'यच्चिकेत सत्यमित्तन्न मोघं वसुस्पार्हमुत जेतोत दाता'। 'सत्यो जीवेशयोर्भेदः सत्या विष्णोर्गुणा अपि। सत्यं जगदिदं सर्वं सत्येशजगतोर्भिदिः' इत्यादेश्च। 'भेदेनैव जगत्सर्वं भेदेनेशं गुणैः सह। भेदेन जीवान्योऽन्यं मुक्ताः पश्यन्ति सर्वशः । निःशेषदुःख-हीनाश्च केवलं सुखभोगिनः। जन्ममृत्युविहीनाश्च कालसम्बन्धवर्जिताः । रजस्तमः सत्वहीनाः प्रकृत्यादि विवर्जिताः' इत्यादि गारुडवचनान्न ज्ञाननिवर्त्यता वक्तुं युक्ता ।

'तिर्यङ्मानुषदेवादिविष्णुरूपेष्वशक्तता । यस्मिन्कस्मिंश्च विषये दुःखित्वं भिन्नताऽपि वा। प्रकृतेर्विकारिता वाऽपि च्छेदभेदव्रणादि वा । अज्ञानं नाशिता वाऽपि जन्म जीवैरभिन्नता । प्रकृत्यभिन्नता वाऽपि जीवाभेदः परस्परम् । जडाभेदोऽथ वा विष्णोर्मिथ्यात्वं जगतोऽपि वा। अगुणत्वमदेहत्वमकर्तृत्वं

तथा हरेः । सम्यग्भक्तिमृते मुक्तिर्विष्णौ तद्द्वेषतस्तथा । मुक्तावभोगो जीवानां मुक्तौ साम्यं तथैव च । अरूपत्वं च जीवानां मुक्तानां बन्धिनामपि । नामतीर्थादिभिर्मुक्तिस्तत्त्वज्ञानं विनाऽपि तु । विष्णोः सकाशात्प्रकृते-र्ब्रह्मणोऽनन्तरुद्रयोः । गरुडेन्द्रसूर्यविघ्नादेरग्निसोमगुहादिनाम् । प्रद्युम्नस्यानिरुद्धस्य देवविप्रादिनामपि । यैः कैश्चापि गुणैर्विष्णोः सकाशाद्वरता तथा । यदा कदापि यत्नैर्वा वरशापादिनाऽपि वा । तपसा वाप्युपायैर्वा योगज्ञानादिनापि वा । साम्यं वा विष्णवधीनत्वादन्यथैषां स्थितिः कृतिः । असंसारित्वमेषां वाप्येषामीश्वरतापि वा । विना विष्णुप्रसादेन मुक्तिरेषां सकाशतः । विष्णोः प्रयोजनावाप्तिर्विष्णोर्दोषश्च कश्चन । विष्णोः सर्वेषु रूपेषु सम्पूर्णगुणहीनता । भेदो वा विष्णुरूपेषु विशेषो वा गुणेषु च । श्रियः सकाशादाधिक्यं ब्रह्मादेः साम्यमेव वा । ब्रह्मवाय्वोरनन्तस्य रुद्रस्य गरुडस्य च । तेभ्यश्चैवेन्द्रसूर्यादेर्विप्रभूपादिनां ततः । बद्धानां मुक्तिगानां वा दैत्यानां मोक्ष एव च । सर्वं मोहार्थमुद्दिष्टं वेदेषु हरिणाऽपि वा । ब्रह्मणा वाऽथ रुद्रेण देवैश्च मुनिभिस्तथा ।

यथा सुराणां सज्ज्ञाने तात्पर्यं सर्वदा श्रुतेः । तथा दुर्ज्ञानजनने तात्पर्यमसुरेषु च । एकमेव च देवानां विष्णुब्रह्मादिनामपि । विष्णोः सर्वगुणैः पूर्तिरपि मत्स्यादिरूपिणः । अजेयत्वमभेद्यत्वमच्छेद्यत्वं च सर्वशः । सर्वावतार-रूपाणामपि चित्सुखरूपता । श्रीब्रह्मरुद्राद्याधिक्यं सर्वेशत्वं स्वतन्त्रता । सर्वशक्तिस्तत्प्रसादान्मोक्षो ब्रह्मादिनामपि । तद्भक्त्यैव विमोक्षश्च भेदो जीवेशयोरपि । श्रीब्रह्मरुद्रशक्रादेः क्रमेणैव निजा गुणाः । सर्वदोषव्यपेतत्वं विष्णोः सर्वत्र सर्वदा । एतत्सर्वं सर्ववेदैर्विष्ण्वाद्यैर्देवतागणैः । ऋषिभिः क्षत्रियाद्यैश्च सम्यक् तात्पर्यतः सदा । उक्तं सर्वेषु शास्त्रेषु तस्माद्ग्राह्यं बुभूषुभिः ।

इदं सत्यमिदं सत्यमिदं सत्यं न संशयः । कोटिभिः शपथैश्चापि निर्णीतं देवतागणैः अनादिकालतश्चायं शास्त्रार्थो नान्यथा क्वचित् । पुनश्चानन्त

कालीन एष एव न संशयः । ज्ञातव्यश्चैष एवार्थः सर्वदैव बुभूषुभिः । एवं तु स्थिरया बुध्द्या ज्ञात्वा यास्यथ तत्परम् । एवं ते हंसरूपेण विष्णुना देवतागणाः। ब्रह्माद्या बोधिताः सर्वे तथा ज्ञात्वा परं गताः । साक्षाद्विष्णुर्हंसरूप उक्त्वैवं तु दिवौकसाम् । वासुदेवाख्यरूपेण तेन स र्वहृदि स्थितः । सङ्कर्षणाख्यरूपेण विवेशानन्तमेव च । तं ध्यायति सदाऽनन्तस्तम्मान्मुक्तिपदेच्छया । प्रद्युम्नाख्येन रूपेण काममेव विवेश सः । हंसस्तध्द्यानतो मुक्तिं काम इत्छति सर्वदा । अनिरुद्धाख्यरूपेण सोऽनिरुद्धं विवेश ह । हंसस्तध्द्यानतो मुक्तिं अनिरुद्धस्तथेच्छति' इत्यादि ब्रह्माण्डपुराणे तत्त्वनिर्णयगीतायाम् ॥ ४ ॥

'विष्णोर्ब्राह्मणजातिः सन् ब्रह्मा जज्ञे चतुर्मुखः । इतोऽग्रे जगतस्तस्मात् क्षत्रजातिरजायत । वायुः सदाशिवोऽनन्तो गरुडः शक्र एव च । कामश्च वरुणश्चैव सोमः सूर्यो यमस्तथा । एवमाद्याः क्षत्रियास्तु देवानां ब्रह्मनिर्मिताः । श्रेयसी सर्वजातिभ्यः क्षत्रजातिरिति श्रुतिः । नैव क्षत्रात्परा जाति ब्रह्मजातिं विना क्वचित् । ब्राह्मणाच्च परो राजा राजसूर्याश्वमेधयोः । उपास्ते राजसूयेऽतो ब्राह्मणो राजसूयिनम् । आसीन आसनाधस्तात्तथापि ब्राह्मणो गुरुः । तस्मात् स राजसूयान्ते ब्राह्मणान् वन्दयीत च । यः क्षत्रियो ब्राह्मणहा पितृहा स प्रकीर्तितः । पापीयानेव भवति हत्वा स्वपितरं यथा' इति वामने ।

'स्वतोऽधिकगुणं हत्वा साक्षाच्च पितरं पुनः । क्षत्रस्य ब्राह्मणं हत्वा तावान्दोषो भवेद्ध्रुवम्' इत्याग्नेये । 'ईशानो मारुतः प्राणो वायुर्जिष्णुस्तथैव च । धृष्णुश्च पवमानश्च पवनश्चेति कथ्यते' इति शब्दतत्त्वे । 'मृत्युः सङ्कर्षणः शेषः शेतानन्तस्तथैव च । बलिर्महाविषश्चेति भूधरश्चेति कथ्यते' इति च ।

ब्रह्म वा इदमग्र आसीदेकमेव तदेकँ सन्न व्यभवत् तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत क्षत्रं यान्येतानि देवत्रा क्षत्राणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः पर्जन्यो यमो मृत्युरीशान इति तस्मात् क्षत्रात्परं नास्ति तस्माद्ब्रह्मणः क्षत्रियमधस्तादुपास्ते राजसूये क्षत्र एव तद्यशो दधाति सैषा क्षत्रस्य योनिर्यद् ब्रह्म तस्माद् यद्यपि राजा परमतां गच्छति ब्रह्मैवान्तत

'इन्द्रः सुपर्णो गरुडो महाभारो धुरन्धरः । विश्वजिच्चाप्यवध्यश्च वैनतेयश्च कथ्यत'इति च । पर्जन्यो मघवाम्श्चैव पुरुहूतः पुरन्दरः । प्राचीनबर्हिर्हर्यश्वः सोमपा मेषभुक्तथा' इति च । 'यशोनिधिर्ब्राह्मणस्त् तद्दातुं क्षत्रिये स्वयम् । अधो ब्राह्मण .आसीनो राजसूये हि सेवते' इति प्रत्यये । ऋच्छति विनाशयति । रीङ् क्षय इति धातोः ॥ ५ ॥

''विवस्वदिन्द्रवरुणविष्णुभ्योऽन्ये दितेः सुताः । रुद्रादन्ये तथा रुद्रा वायोरन्ये च वायवः । अग्नेरन्ये च वसवो वैश्या इत्येव कीर्तिताः । एक एव हरेर्जातः परिवारविवर्जितः । वाय्वादीन् क्षत्रियान् सृष्ट्वा पुनरल्प परिग्रहः । इच्छन् बहुपरीवारं वैश्यान् देवान् ससर्ज ह । ततो बहुतरानिच्छन् शूद्रान् देवान् ससर्ज ह। अश्विनौ पृथिवी चैव कालमृत्यव एव च । शूद्रदेवाः समुद्दिष्टा देववर्णा इति स्मृताः । स्रष्टा स्वयं समुद्दिष्टः पालका देवता इमाः । धारणं कथमस्य स्याद्गतिश्चास्य कथं परा । इति मत्वा हरेर्भक्तिर्धर्मरूपं पुनर्विभुः। प्राणिनां धैर्यरूपं च वायो रूपान्तरं पुनः । ससर्ज मतिमान्ब्रह्मा विष्णोराज्ञापुरःसरः । तस्माद्वायोः परो नास्ति ऋते विष्णुं सनातनम् । शेषादीनां क्षत्रियाणां वायुरेवाधिपः स्मृतः । धारणाद्धर्म इत्याहुर्वायुर्धारयति प्रजाः । अबलोऽपि

उप निःश्रयति स्वां योनिं य उ एनँ हिनस्ति स्वाँ स योनिमृच्छति स पापीयान्भवति यथा श्रेयाँसँ हिँ सित्वा ॥ ५ ॥

स नैव व्यभवत् । स विशमसृजत । यान्येतानि देवजातानि गणश आख्यायन्ते वसवो रुद्रा आदित्या विश्वेदेवा मरुत इति ॥ ६ ॥ स नैव व्यभवत्स शौद्रं वर्णमसृजत पूषणमियं वै पूषेयँ हीदँ सर्व पुष्यति यदिदं किञ्च ॥ ७ ॥

स नैव व्यभवत् । तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत धर्मं तदेतत्क्षत्रस्य क्षत्रं यद्धर्मस्तस्माद् धर्मात्परं नास्त्यथो अबलीयान् बलीयाँ समाशँ सते धर्मेण यथा राज्ञैवं यो वै स धर्मः सत्यं वै तत् तस्मात् सत्यं वदन्तमाहुर्धर्मं वदतीति धर्मं वा वदन्तँ सत्यं वदतीत्येतद्ध्येवैतदुभयं भवति ॥ ८ ॥

ततो वायोर्विष्णुभक्त्यादिरूपिणः । प्राप्तुमिच्छति युक्तः सन्विष्णुं सुबलवत्तरम्। यथैव युवराजेन महाराजमभीप्सति । प्राप्तुं धर्माभिमानी स वायुः सत्याभिमानवान् । तस्मादाहुर्धर्मविदं सत्यं वेत्तेति वेदिनः। सत्यज्ञमथ धर्मज्ञं वायुर्देवो यतस्तयोः' इति नारदीये ।

नैव व्यभवदिति परिवारबहुत्वेन यद्विशिष्टत्वं तन्नाभवदित्यर्थः। ''बृहत्त्वात् सर्ववर्णानां ब्राह्मणाः परिकीर्तिताः । क्षतत्राणात्क्षत्रियाश्च त्रिषूनत्वाद्विशः स्मृताः । ऊनवाची हि विट्शब्दः शुंभे दत्ते त्रिभिर्यतः। रमते स ततः शूद्रः स ब्राह्मण्याभिमानवान् । ब्रह्माऽग्निना सहैवास्ते देवेष्वथ नरेषु च । ब्राह्मणेन सहैवास्ते ब्रह्मा शुभचतुर्मुखः। क्षत्रजात्यभिमानी तु पवनो देवराजभिः । सुपर्णशेषरुद्राद्यैर्मानुषेषु च राजभिः । वैश्यजात्यभिमानी च नासिक्यो वायुरूर्जितः। वस्वादिभिः सहैवास्ते देवेष्वथ नरेषु च । विड्भिः शूद्राभिमानी च निर्ऋतिर्देवतासु च । नासत्ययोः पृथिव्यां च शूद्रेष्वेव तु मानुषे । यस्मादग्नौ विशेषेण ब्रह्मणः सन्निधिर्भवत् । अतोऽग्नावेव देवानां सर्वेषां नियमाद्धविः। हुत्वा लोकान् प्रार्थयन्ति तथा विप्रेषु मानुषे । सर्वजात्युत्तमो ब्रह्मा यतो विप्राग्निसंस्थितः । तस्माद्विप्रान्स्तथैवाग्निं तर्पयेद्ब्रह्मतुष्टिकृत् । तुष्टे ब्रह्मणि विष्णुश्च तुष्टो लोकान्प्रदास्यति। अग्निविप्रार्चकोऽप्येवं यो न वेद हरिं परम् । आश्रयं सर्वजीवानां हरिस्तं नैव भोजयेत् । यथाऽनधीतो वेदस्तु यथा कर्माकृतं तथा । न सम्यक् फलदो विष्णुरज्ञातो जगदीश्वरः। यद्यवेत्ता महदपि

तदेतद्ब्रह्म क्षत्रं विट् शूद्रस्तदग्निनैव देवेषु ब्रह्माभवद्ब्राह्मणो मनुष्येषु क्षत्रियेण क्षत्रियो वैश्येन वैश्यश्शूद्रेण शूद्रस्तस्मादग्नावेव देवेषु लोकमिच्छन्ते ब्राह्मणे मनुष्येष्वेताभ्या ँ रूपाभ्यां ब्रह्माभवदथ यो ह वा अस्माल्लोकात्स्वं लोकमदृष्ट्वा प्रैति स एनमविदितो न भुनक्ति यथा वेदो वानूक्तोऽन्यद्वाकर्माकृतं यदि ह वा अप्यनेवंविन्महत्पुण्यं कर्म करोति तद्धास्यान्ततः क्षीयत एवात्मानमेव लोकमुपासीत स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते न हास्य कर्म क्षीयतेऽस्माद्ध्येवात्मनो यद्यत्कामयते तत्तत्सृजते॥ ९ ॥

अथो अयं वा आत्मा सर्वेषां भूतानां लोकः स यज्जुहोति यद्यजते तेन देवानां

हयमेधादिकं हरेः । कुर्यात्क्षयिष्णुफलवान्स भवेन्नात्र संशयः । आप्तकामतया-ऽत्मेति यो विष्णुः समुदीरितः । सर्वाश्रयमुपासीत तमेव पुरुषं सुधीः । विष्णुस्सर्वाश्रय इति सदोपास्ते य आत्मवान् । क्षीयन्ते नास्य कर्माणि शुभान्येव कदाचन । उपासनाबलान्मुक्तो भोगान्कर्मफलान्सदा । भुङ्क्ते विष्णोः समीपस्थः सर्वदोषविवर्जितः'' इति ब्रह्माण्डे । एताभ्यां रूपाभ्यां सहितं हि ब्रह्माभवत्। स्वं लोकं स्वाश्रयम् ॥ ९ ॥

'योऽयं सर्वेषु जीवेषु नियामकतया स्थितः । स विष्णुराप्तकामत्वात् आत्मेत्येवोच्यते बुधैः । स लोकः सर्वभूतानां सर्वजीवेषु संस्थितः । वैश्वदेवादिकान् होमान् यज्ञांश्च कुरुते विभुः । कारुण्यात्सर्वदेवेषु तेन देवाश्रयो हरिः । ऋषीणामाश्रयश्चापि स्वाध्यायेष्वपि संस्मृतेः । स हि जीवेषु संविष्टः पिण्डं पुत्रजनिं तथा । यत्करोति पितृणां च संश्रयस्तत एव सः । तृणोदकादिदानेन पशूनामन्नतो नृणाम् । उपकाराच्च सर्वेषां प्राणिनामाश्रयो हरिः । यज्ञादीन् देवतादीनामन्नत्वेन पुरैव यत् । ब्रह्माद्यैरर्थितः प्रादात्क्षीराब्धेस्तट उत्तरे । अतश्च सर्वलोकानामाश्रयो विष्णुरेव सः । एवं यो वेत्ति विष्णोस्तु सर्वाधारत्वमुत्तमम् । सर्वाण्यपि हि भूतानि तस्येच्छन्त्यविनाशिताम् । स्वाश्रयस्य यथा नित्यमनाशं प्रार्थयन्ति हि । राजादेरपि तान्येवमुत्तमाश्रयवेदिनः । तदेतद्वासुदेवस्य सर्वाधारत्वमुत्तमम्। विदितं सर्ववेदैश्च मीमाम्साभिश्च निश्चितम्' इति भविष्यत्पर्वणि ।

'किन्तु ब्रह्मादिभिर्देवैः पुरा दृष्ट्वा निरंहसः । निर्भयान्विष्णुनाम्नैव यथेष्टं पदमागतान् । अलब्ध्वा चात्मनः पूजां सम्यगाराधितो हरिः । मयाचास्मादपि

लोकोऽथ यदनुब्रूते तेनर्षीणामथ यत्पितृभ्यो निमृणाति यत्प्रजामिच्छते तेन पितृणामथ यन्मनुष्यान्वासयते यदेभ्यो दानं(ऽशनं) ददाति तेन मनुष्याणामथ यत्पशुभ्यस्तृणोदकं विन्दति तेन पशूनां यदस्य गृहेषु श्वापदा वयाँस्या पिपीलिकाभ्य उपजीवन्ति तेन तेषां लोको यथा ह वै स्वाय लोकायारिष्टिमिच्छेदेवँ हैवं विदे सर्वाणि भूतान्यरिष्टिमिच्छन्ति तद्वा एतद्विदितं मीमाँसितम् ॥ १० ॥

श्रैष्ठ्यं वाञ्छताहङ्कृतात्मना । ततः साक्षाज्जगन्नाथः प्रसन्नो भक्तवत्सलः । अंशांशेनात्मनैवैतान्पूजयामास केशवः । देवान्पितृन् द्विजान्हव्यकव्याद्यैः करुणामयः । ततः प्रभृति पूज्यन्ते त्रैलोक्ये सचराचरे' इति पाद्मे ॥ १० ॥

''एको नारायणः पूर्वमासीज्जायां स ऐच्छत । विद्यमानामपि सदा भोगार्थं पुरुषोत्तमः । नित्यत्वेऽप्युभयोर्देवोऽवियुक्तस्तु तया यदा । एक इत्युच्यते देव्या रममाणः सुतं विभुः । ऐच्छद्ब्रह्मा ततो जज्ञे ततो देवांश्च सर्वशः । जाते पुत्र वित्तमैच्छद्भूतान्यण्डं ततोऽभवत् । अण्डस्यान्तस्त्विमे लोकाः कुर्यां कर्मेति चैच्छत । ततस्तु कृतवान्यज्ञं स्वस्मै स पुरुषोत्तमः । आहुरात्मेति तं देवं पूर्णत्वाद्विष्णुमव्ययम् । तस्माद्द्यापि यः कामी स ह्येतावन्तमिच्छति ।

दैवं वित्तं सुखाद्यं हि मित्राद्यं मानुषं तु यत् । इदानीमपि तस्माद्धि कामयेदेवमेव तु । यः कश्चित्पुरुषो वाऽपि तद्वैकल्यादकृत्स्नवान् । एकाकिनोऽप्यवैकल्यं यथैव स्यात्तथा श्रृणु । स्वात्मनस्त्वपृथग्यत्तज्ज्ञानरूपं मनः परम् । मुक्तावपि न हेयं यत्तत्स्वात्म्येत्येव चिन्तयेत् । जायां तु तादृशीं वाचं बलं तादृक्स्वमात्मजम् । श्रोत्रं चक्षुश्च तादृग्यद्वित्तं दैवं च मानुषम् । एवं भूतं चिन्तनं यत्तत्कर्मेत्येव चिन्तयेत् । एतत्षट्कं च हरये सर्वेशाय समर्पयेत् ।

एवमात्मा प्रिया पुत्रो वित्तंद्विविधमित्यपि । पञ्चभिः क्रियते यज्ञः पुरुषः पशुरेव च । मातापितृभ्यामन्नेन तयोः पूर्वेण कर्मणा । जन्यस्य कर्मणा चैव साध्यः पञ्चभिरेव तु । एवं हि प्राणिनोऽन्येऽपि जायन्ते नात्र संशयः । एतामुपासनां कुर्याद्यो ब्राह्मं पदमाप्य च । सर्वस्यास्य पतिर्भूयाद्विष्णोरेव प्रसादतः । ब्राह्मे पदे त्वयोग्या ये ते देवपदमाप्नुयुः । तस्याप्ययोग्या लोकस्य भवेयुरधिकप्रियाः ।

आमैवेदमग्र आसीदेक एव । सोऽकामयत जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेति । एतावान्वै कामो नेच्छँश्च नातो भूयो विन्देत् । तस्मादप्येतर्ह्येकाकी कामयते जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथवित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेति । स

क्रमान्मुक्तिं व्रजेयुश्च केशवस्य प्रसादतः'' इति माहात्म्ये । अविशेषेण ततोऽन्यत् स्यादितीच्छन्नपि न विन्देत् । ततोऽन्यस्याभावात्।

'आत्मा मनश्चिन्तनं च शेमुषी बुद्धिरित्यपि। एकार्थवाचका धीश्च मनीषा तप इत्यपि' इति शब्दतत्त्वे । 'सर्वाश्रयं च पितरं सर्वेषामधिकं गुणैः। अविदित्वा महत्पुण्यं कृत्वा न फलभाग्भवेत् । तथा ज्ञात्वा हरिं यस्तु कुर्यात्कर्म सदोदितम् । अनन्तफलवान्स स्यात्प्राप्नोति च मनोगतम्' इति बृहच्छ्रुतौ । परमात्मैव गृहस्थान्तर्यामित्वेन सर्वेषां लोक आश्रयः । 'गृहस्थान्तर्गतो विष्णुर्यज्ञैर्देवाश्रयो भवेत् । स्वाध्याये ऋषिसंस्मृत्या ऋषीणां च सदाश्रयः । स्वाध्यायाच्छ्राद्धतश्चैव पितृणामन्नदानतः। मनुष्यादेरतो वेत्ति य एवं सततं गृही । स्वस्यान्तर्यामिणं विष्णुं सुरादीन्पूजयेत्तथा । तस्याविनाशमिच्छन्ति स्वाश्रयस्य यथा सुराः । तदेतत्सर्वशास्त्रेषु ऋषिसङ्घैर्विचारिताम्' इति नारायणश्रुतौ । 'नराणामाश्रया देवा न देवानां नराः क्वचित् । नराणां च सुराणां च गतिरेको जनार्दनः' इति च।

आत्मा ब्रह्मा। 'आत्मा तु जगतां ब्रह्मा तस्यात्मा भगवान्हरिः। स एव जातः प्रथमं वासुदेवाच्चतुर्मुखः । सोऽकामयत भार्या मे स्यात्पुत्रस्तदनन्तरम् । ततो वित्तं मम स्याच्च कर्म कुर्यां ततो हरेः । इति सोऽपि न तान्प्राप ततोऽपूर्णत्वमात्मनः । मत्वा पूर्णत्वसिध्यर्थं भार्यां वाचमकल्पयत् । प्राणं पुत्रं तथा वित्तं चक्षुर्बाह्यमथान्तरम् । ज्ञानाख्यं श्रोत्रमेवासौ कर्म स्वात्मानमेव तु । एवं स मानसे यज्ञे त्वयजत्केशवं विभुम् । ततोऽस्य वाचः सम्भूता भार्या तस्य सरस्वती । पुत्रः प्राणादभूद्वायुर्दिशो लोका हिरण्मयाः । तस्यापरोक्षतां यातो भगवान्पुरुषोत्तमः । सर्वविद्या ददौ ताश्च श्रोत्रेण जगृहे विभुः। आत्मना सर्वकर्माणि चकार भगवत्परः । पुराऽऽसीन्मन एवास्य तेनेदं पञ्चकं विभुः । अवाप कर्मपर्यन्तं देहान्तात्पञ्चकात्स्वयम् । तस्मादद्यापि

यो विद्वानुपास्ते पञ्चकं तथा । विष्णूपकरणत्वेन स इदं सर्वमाप्स्यति । मुक्तिश्चान्ते भवत्यस्य पञ्चानां देवतां हरिम् । नारायणं वासुदेवं तथा सङ्कर्षणं विभुम् । प्रद्युम्नं चानिरुद्धं च स्मरतो नित्यमेव तु । सवनत्रयं तथा पूर्वमुत्तरं चेति पञ्चकम् । यज्ञे मध्यं शिरः पक्षौ पुच्छं पशुषु पूरुषे । चतुर्दिशं तथा मध्यमिति सर्वत्र पञ्चकम्' इति च ॥११॥ **इत्यव्याकृतब्राह्मणम् ॥ ३ ॥ ५ ॥**

पिता विष्णुः । यत् यदा । तपसा प्राणिनां कर्मभिः । मेधया स्वेच्छया । 'स हीदमन्नं धिया धिया जनयते कर्मभिः' इति वचनात् ।

'सप्तान्नानि यदा विष्णुः परमः पुरुषो विभुः । ससर्ज तेषां स्वार्थानि चकार त्रीणि केशवः । मनो वाचं तथा प्राणं तस्मात्तैस्तुष्टिमेति सः । तस्मात्तद्भक्तिकामः स्यात्सङ्कल्पं तत्कृतिं प्रति । कुर्यात्तद्वेदनेच्छां च श्रद्धां तस्य गुणोन्नतौ । अश्रद्धामन्यसाम्ये वाप्यन्येषामुन्नतौ ततः । अन्येषां सत्स्वरूपत्वे प्राकृतत्वादिकेऽस्य च । धृतिं तन्निन्दिवागादौ प्राप्ते तत्रैव चाधृतिम् ।

यावदप्येतेषामेकैकं न प्राप्नोत्यकृत्स्न एव तावन्मन्यते तस्यो कृत्स्नता मन एवास्यात्मा वाग्जाया प्राणः प्रजा चक्षुर्मानुषं वित्तं चक्षुषा हि तद्विन्दते श्रोत्रं दैवं श्रोत्रेण हि तच्छृणोत्यात्मैवास्य कर्मात्मना हि कर्म करोति स एष पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशुः पाङ्क्तः पुरुष पाङ्क्तमिदँ सर्व यदिदं किञ्च तदिदँ सर्वमाप्नोति य एवं वेद ॥ ११ ॥ **इत्यव्याकृतब्राह्मणम् ॥ ३ ॥ ५ ॥**

यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत् पिता एकमस्य साधारणं द्वे देवानभाजयत् । त्रीण्यात्मनेऽकुरुत पशुभ्य एकं प्रायच्छत् तस्मिन् त्सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च न कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्वदा । यो वै तामक्षितिं वेद । सोऽन्नमत्ति प्रतीकेन स देवानपिगच्छति स ऊर्जमुपजीवतीति श्लोकाः ॥ १ ॥

यत्साप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत् पितेति मेधया हि तपसाऽजनयत् पितैकमस्य साधारणमितीदमेवास्य तत् साधारणमन्नं यदिदमद्यते स य एतदुपास्ते न स

तन्मतस्य विसर्गार्थे ह्रियं तद्भक्तिवर्जने । तद्विवेके धियं चैव तदज्ञाने भियं तथा । वाचं नित्यं तद्गुणोक्तौ प्राणं तत्कर्मणि स्फुटम् । तदन्यकर्मसन्त्यागे चापानं व्यानमस्य च । विरोधिनां निरासे त्वथोदानं योगधारणे । मनोवागादीन्द्रियाणां समानं नियमेऽत्र हि । अन्नमुक्तेषु सुस्थैर्येनरः कुर्यात् सदैव हि । अनेकगोचरेच्छा स्यात्काम एकाश्रये स्थितः । प्राणः प्रवृत्तिहेतुः स्यादपानस्तु निवर्तने । बलकर्मा तथा व्यान उदानो योगकर्मकृत् । देहेन्द्रियमनोनेता समानो नः स्थितिप्रदः । मनोवाक्प्राणसान्निध्य प्राधान्याज्जीव उन्नतिः । मनोवाक्प्राणरूपोऽसौ भगवान् पुरुषोत्तमः । मनोवाक्प्राणतस्तस्य जाता अन्येऽभिमानिनः । ब्रह्मा सरस्वती वायुर्मनआद्यभिमानिनः । सर्वस्यान्तः स्थितं विष्णुमायत्ता वाग्घि नः सदा । सर्ववाचश्च घोषाश्च विष्णोर्नामेति कीर्तिताः ।

पाप्मनो व्यावर्तते मिश्रँ ह्येतत् ॥ द्वै देवानभाजयदिति हुतं च प्रहुतं च तस्माद्देवेभ्यो जुह्वति च प्रजुह्वपि । अथो आहुर्दर्शपूर्णमासाविति तस्मान्नेष्टियाजुकः स्यात् ॥ पशुभ्य एकं प्रायच्छदिति तत्पयः पयो ह्येवाग्रे मनुष्याश्च पशवश्चोपजीवन्ति । तस्माद् कुमारं जातं घृतं वै वाग्रे प्रतिलोहयन्ति । स्तनं वानुधापयन्त्यथ वत्सं जातमाहुरतृणाद इति ॥ तस्मिन् सर्व प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च नेति पयसि हीदँ सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च न । तद्यदिदमाहुः संवत्सरं पयसा जुह्वदप पुनर्मृत्युं जयतीति न तथा विद्याद् यदहरेव जुहोति तदहः पुनर्मृत्युमपजयति । एवं विद्वान् सर्वँ हि देवेभ्योऽन्नाद्यं प्रयच्छति ॥ कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्वदेति । पुरुषो वा अक्षितिः । स हीदमन्नं पुनः पुनर्जनयते ॥ यो वैतामक्षितिं वेदेति । पुरुषो वा अक्षितिः स हीदमन्नं धिया धिया जनयते कर्मभिर्यद्धैतन्न कुर्यात् क्षीयेत ह ॥ सोऽन्नमत्ति प्रतीकेनेति मुखं प्रतीकं मुखेनात्येतत् स देवानपि गच्छति स ऊर्जमुपजीवतीति प्रशँसा ॥ २ ॥

त्रीण्यात्मनेऽ कुरुतेति मनो वाचं प्राणं तान्यात्मनेऽकुरुतान्यत्रमना अभूवं नादर्शमन्यत्रमना अभूवं नाश्रौषमिति मनसा ह्येव पश्यति मनसा श्रृणोति कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव तस्मादपि पृष्ठत उपस्पृष्टो मनसा विजानाति यः कश्च शब्दो वागेव सैषा ह्यन्तमायत्तैषा हि नः

तज्ज्ञानां तत्फलं च स्यादज्ञानां तत्फलं न तु । सर्वेन्द्रियगतं ज्ञानं मन आयत्तमीरितम् । पृष्ठे स्पृष्टेऽप्यनेनाहं स्पृष्ट इत्येव वेत्त्यतः । मनस्यव्याकुलेऽन्यत्र नैव वेत्ति कथञ्चन ॥(३)

लोकवेदसुरज्ञातपित्रादेश्चाभिमानिनः ।(१०) द्युपृथिव्यग्निसूर्यापां सोमस्याप्यभि- मानिनः । स इन्द्रः परमैश्वर्यादशत्रुः समवर्जनात् । वायुरेते समा व्याप्तौ ब्रह्मेरौ गुणतोऽधिकौ । अनन्ताश्च गुणा ह्येषामन्यजीवव्यपेक्षया । तेभ्योऽप्यनन्ता विष्णोस्तु तेषामेवमुपासकः । नित्यलोकोपभोगी स्यादनित्यस्यान्यथा भवेत् ॥(१३)

वायुः प्रजापतिः सोऽसौ चन्द्रसंस्थो विशेषतः । रात्रौ रात्रौ क्षयादस्य पूरणाद्रात्रिनामकाः । कलाः पञ्चदश प्रोक्ता ध्रुवैवास्य तु षोडशी ।अकलोऽपि

प्राणोऽपानो व्यान उदानः समानोऽन इत्येतत्सर्वं प्राणएवैतन्मयो वाऽयमात्मा वाङ्मयो मनोमयः प्राणमयः ॥ ३ ॥

त्रयो लोका एत एव वागेवायं लोको मनोन्तरिक्षलोकः प्राणोऽसौ लोकः ॥ ४ ॥ त्रयो वेदा एत एव वागेवर्ग्वेदो मनो यजुर्वेदः प्राणः समावेदः ॥ ५ ॥ देवाः पितरो मनुष्या एत एव वागेव देवा मनः पितरः प्राणो मनुष्याः ॥ ६ ॥ पिता माता प्रजैत एव मन एव पिता वाङ्माता प्राणः प्रजा ॥ ७ ॥ विज्ञातं विजिज्ञास्यमविज्ञातमेत एव यत्किञ्च विज्ञातं वाचस्तद्रूपं वाग्धि विज्ञात वागेनं तद्भूत्वाऽवति ॥ ८ ॥ यत्किञ्च विजिज्ञास्यं मनसस्तद्रूपं मनो हि विजिज्ञास्यं मन एनं तद्भूत्वाऽवति ॥ ९ ॥ यत्किञ्चाविज्ञातं प्राणस्य तद्रूपं प्राणो ह्यविज्ञातः प्राण एनं तद्भूत्वाऽवति ॥ १० ॥ तस्यै वाचः पृथिवी शरीरं । ज्योतीरूपमयमग्निः । तद्यावत्येव वाक्तावती पृथिवी तावानयमग्निः ॥ ११ ॥ अथैतस्य मनसो द्यौः शरीरं ज्योतीरूपमसावादित्यस्तद्यावदेव मनस्तावती द्यौस्तावा-नसावादित्यस्तौ मिथुनँ्समेतां ततः प्राणोऽजायत स इन्द्रः स एषोऽसपत्नो द्वितीयो वै सपत्नो नास्य सपत्नो भवति य एवं वेद ॥ १२ ॥

अथैतस्य प्राणस्यापः शरीरं ज्योतीरूपमसौ चन्द्रस्तद्यावानेव प्राणस्तावत्य आपस्तावानसौ चन्द्रस्त एते सर्व एव समास्सर्वेऽनन्तास्स यो हैतानन्तवत उपास्तेन्तवन्तँ् स लोकं जयत्यथ यो हैताननन्तानुपास्ते अनन्तँ् स लोकं जयति ॥ १३ ॥

स चन्द्रस्य कलाभिः प्रोच्यते तथा । सोऽमावास्यां यतो रात्रौ प्राणभृत्सु व्यवस्थितः । कल्यावेशादल्पदोषः कृकलासवधोऽपि सन् । तस्यां रात्रौ महान्दोषो देवताऽवेशतो भवेत् । वायुः संवत्सरः प्रोक्तो वत्सो विष्णोरसौ यतः । सम्यगेव रतिं याति (१४) स एवं विदुषि स्थितः । अध्रुवास्तु कला यद्वत्सौम्यस्तस्य तथा धनम् । आगमापायवत्त्वात्तु ध्रुवावद्देह उच्यते । नाभिस्थानं शरीरं तु चक्रस्य प्रधिवद्धनम् । सर्वस्वविजयेऽप्यस्मात्प्रधिमात्रं तु गच्छति । एवं महागुणान्देवानेवं यो वेद पूरुषः । न चैभ्योऽतिप्रियः कश्चिद्विष्णोरस्ति कदाचन ॥ १५ ॥

चतुर्थं भोज्यमेवान्नं सर्वसाधारणं स्मृतम् । आत्मनोऽति समीपत्वं तस्य योऽन्नस्य मन्यते । अक्षयं पापमस्य स्याद्देवब्रह्मस्वहारिणः । तदेव मन्त्रयुक्तत्वाद्बलिहोमात्मना द्वयम् । देवानां प्रददौ विष्णुस्तस्मान्नैवेच्छया यजेत् । यदीच्छया यजेत्तेषामपहर्ता भविष्यति । देवस्वं तेन येनैव काम्यार्थं विनियोजितम् । परकीयेन वित्तेन तस्मिन्विनिमये यथा । चतुष्पाद्भ्यो द्विपाद्भ्यश्च पशुभ्यः पय आत्मकम् । प्रायच्छत्सप्तमान्नं स गोक्षीरं मुख्यमत्र च । आत्मने चैव देवानां तद्धोमार्थं प्रकल्पितम् । संवत्सरं गोपयसा येन होमो हरेः कृतः। भगवत्तत्त्वविदुषा तस्य मुक्तिर्न संशयः । अदृष्टभगवद्रूपस्यैतद्दर्शनकारणम् । भगवद्दृष्टिपूतस्तु विना होमेन मुच्यते ।

स एष संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलस्तस्य रात्रय एव पञ्चदशकला ध्रुवैवास्य षोडशी कलाः। स रात्रिभिरेवाऽच पूर्यते अप क्षीयते च । सोऽमावास्याँ रात्रिमेतया षोडश्या कलया सर्वमिदं प्राणभृदनुप्रविश्य ततः प्रातर्जायते । तस्मादेताँ रात्रिं प्राणभृतः प्राणं न विच्छिन्द्यादपि कृकलासस्यैतस्या एव देवताया अपचित्यै ॥ १४ ॥ यो वै स संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलोऽयमेव स योऽयमेवंवित् पुरुषस्तस्य वित्तमेव पञ्चदशकला आत्मैवास्य षोडशी कला स वित्तेनैवा च पूर्यतेऽप च क्षीयते तदेतन्नभ्यं यदयमात्मा प्रधिर्वित्तं तस्माद्यद्यपि सर्वज्यानिं जीयत आत्मना चेज्जीवति प्रधिनाऽगादित्येवाहुः ॥ १५ ॥

सप्तान्नसृष्टितत्त्वज्ञस्त्वेकहोमेन मुच्यते । विशेषज्ञो यतः सोऽयं भगवत्तत्त्ववेदने ।को नाम भगवान्विष्णुः परमानन्दरूपतः । प्राणिनां कर्मभिश्चैव स्वेच्छया च पुनः पुनः । सप्तान्नं सृजते यस्मादन्नानामक्षयस्ततः । तस्मादक्षितिनामाऽसौ भगवान्पुरुषोत्तमः ।य एवमक्षितिं वेद भगवन्तं सनातनम् । अप्रयत्नेन भोगाः स्युर्यथेष्टास्तस्य सर्वदा । सप्तान्नोपासनं यस्माद्देवानां योग्यमुत्तमम् । तस्माद्देवत्वमाप्नोति योग्यो देवपदस्य यः । ऊर्जं देवान्नमुद्दिष्टं ऊर्जितास्तु गुणास्तथा । तदप्याप्नोति न नरा योग्या एतदुपासने । ज्ञानमात्रेण देवानां सामीप्यं प्राप्नुवन्ति ते' इति नारायणीये ॥ छ ॥

ब्रह्मेति वेदः । स्वाध्यायादिकर्तृत्वात्पुत्रस्त्वं ब्रह्मेत्याद्युच्यते । आत्मा भवति' व्यापको भवति । 'पुनः पुनः कर्मकृतिर्मानुष्यजय उच्यते । जन्मान्तरं विना नैव कर्मणा तत्तु युज्यते । पुत्रेण विद्यया नित्यमेकैकेनापि युज्यते । उभाभ्यां किमु वक्तव्यमष्टभागफलं सुतात् । विद्यया त्वर्धमाप्नोति सर्वं सप्तान्नविल्लभेत् । पुत्रमाविश्य सामर्थ्यान्मुच्यतेऽच्छिद्रकर्मणः । अक्ष्णं च पुदिति च्छिद्रं पुत्रस्तत्त्राणतो भवेत् ॥१७॥

अथ त्रयो वाव लोका मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक इति सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव जय्यो नान्येन कर्मणा कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोको देवलोको वै लोकानाँ् श्रेष्ठस्तस्माद्विद्यां प्रशँ्सन्ति ॥ १६ ॥ अथातः संप्रत्तिर्यदा प्रैष्यन्मन्यतेऽथ पुत्रमाह त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लोक इति स पुत्रः प्रत्याहाहं ब्रह्माऽहं यज्ञोऽहं लोक इति यद्वै किं चानूक्तं तस्य सर्वस्य ब्रह्मेत्येकता ये वै के च यज्ञास्तेषाँ् सर्वेषां यज्ञ इत्येकता ये वै के च लोकास्तेषाँ् सर्वेषां लोक इत्येकता एतावद्वा इदँ् सर्वमेतस्मात्सर्वँ् सन्नयमितोऽभुनजदिति तस्मात् पुत्रमनुशिष्टं लोक्यमाहुः । तस्मादेनमनुशासति स यदैवंविदस्माल्लोकात्प्रैत्यथैभिरेव प्राणैः सह पुत्रमाविशति स यद्यनेन किञ्चिदक्ष्णया कृतं भवति तस्मादेनँ् सर्वस्मात्पुत्रो मुञ्चति तस्मात्पुत्रो नाम स पुत्रेणैवास्मिंल्लोके प्रतितिष्ठत्यथैनमेते देवाः प्राणा अमृता आविशन्ति ॥ १७ ॥ पृथिव्यै चैनमग्नेश्च दैवी वागाविशति सा वै दैवी वाग्यया यद्यदेव वदति तत्तद्भवति ॥ १८ ॥

दिवश्चैनमादित्याच्च दैवं मन आविशति । तद्वै दैवं मनो येनानन्द्येव भवत्यथो न

पृथिव्यादिस्थिता देवाः सरस्वत्यादिकास्त्रयः । अधिकावेशतो देवेष्वतो देवा इति स्मृताः । यदावेशात्सर्वमुक्तं सत्यं देवी तु वाघ्धि सा । यदावेशान्न दुःखी स्यादानन्दी देवतं मनः । यदावेशात्सर्वकार्येष्वम्लानः प्राण एव सः । सर्वसामर्थ्ययुक्तः स्यान्न म्रियेत कदाचन । एवं सप्तान्नविन्मुक्तस्त्रिभिराविष्ट एव तु । सर्वेषु व्याप्तिमन्वेति न दुःखी प्राणिषु स्थितः । सप्तान्नोपासनायोग्या देवा एकान्ततो हि यत् । देवांश्च पापं नाप्नोति तस्मात्पापं न तस्य तु । देवा मनुष्यतामंशैराप्ता ये पुत्रतः फलम् । स्यात्तेषामेव चामुक्तेर्मुक्तानां न तु किञ्चन । मुक्तानां दैववागादेरावेशः सम्प्रकीर्तितः । प्राणज्ञानं यथाऽवन्ति रहस्यमिति सर्वदा । एवं मुक्तस्वरूपं चाप्यवन्त्येव रहस्यतः ।

उत्तमः सर्वदेवेषु प्राण एव हरेरनु । चतुर्मुखस्य प्राणस्य न विशेषोऽस्ति कश्चन । तस्माद्विष्णोर्व्रतस्यानु नित्यं प्राणव्रतं चरेत् । हंसोपास्तिः श्वासरूपे तयोर्वतमुदीरितम् । हंसरूपौ हि तौ देवौ श्वासोच्छ्वासप्रवर्तकौ । तस्मात् प्राण्यादपान्याच्च सद्रूपं संस्मरेत्सदा । नान्यस्योपासनं कुर्यात्तद्भृत्यत्वं विना क्वचित् । इन्द्रियाणि ससर्जादौ वासुदेवः प्रजापतिः । अध्यात्ममिन्द्रियाण्याहु-रधिदैवं तु देवताः । अध्यात्ममग्निर्वाङ्नामा चक्षुरादित्य उच्यते । श्रोत्रं तु चन्द्रमा नाम मनः स्थूलं तु वासवः । येन यज्ञादिकं कुर्यात् शेषरुद्रविपास्तथा। मनः सूक्ष्मं ज्ञानयोग्यं शेषो व्याख्यानगोचरम् । रुद्रस्तु मननाख्यं च गरुडो ध्यानगोचरम् । वायुः प्राण इति प्रोक्तो येन सर्वं नियम्यते ॥१८-२०॥

शोचति ॥ १९ ॥ अद्भ्यश्चैनं चन्द्रमसश्च दैवः प्राण आविशति। स वै दैवः प्राणो यः सञ्चरँश्चासञ्चरँश्च न व्यथते । अथो न रिष्यति। स य एवंवित् सर्वेषां भूतानामात्मा भवति यथैषा देवता । एवँ स यथैताँ देवताँ सर्वाणि भूतान्यवन्त्येवँहैवंविदं सर्वाणि भूतान्यवन्ति । यदु किञ्चेमाः प्रजाः शोचन्त्यमैवाऽसां तद्भवति । पुण्यमेवामुं गच्छति । न ह वै देवान् पापं गच्छति ॥ २० ॥

अथातो व्रतमीमाँसा । प्रजापतिर्ह कर्माणि ससृजे । तानि सृष्टान्यन्योऽन्येनास्पर्धन्त। वदिष्याम्येवाहमिति वाग् दध्रे । द्रक्ष्याम्यहमिति चक्षुः श्रोष्याम्यहमिति श्रोत्रमेवमन्यानि

त एते भगवत्सृष्टा व्यूदिरेऽध्यात्मसंस्थिताः। अधिदैवे ज्वलत्कर्मा वह्निः सूर्यस्तु तापकः। सोमः कान्तौ वृष्टिकर्मा वासवः शेष एव तु। पञ्चरात्रप्रवृत्तीशो रुद्रस्तत्स्थक्रियापरः। सर्वप्रवर्तको वायुर्ज्ञानमोक्षप्रदस्तथा। वेदप्रवृत्तिकृद् हीन्द्रस्तेऽधिदैवे च पस्पृधुः। अहं श्रेयानहं श्रेयानिति तानब्रवीद्धरिः। स्वकर्म यस्त्वविश्रान्तः कुर्याच्छ्रेयान्हि वः स्मृतः। इति श्रुत्वा ततश्चक्रुः कर्म स्वं स्वमनारतम्।

तानेतान् श्रमरूपेण प्राप ब्रह्मा प्रजापतिः। श्रान्ताः स्वं भगवत्कर्म न शेकुः सर्वदेवताः। वायुं तु समशक्तित्वान्नाप ब्रह्मा प्रजापतिः। तेनासौ भगवत्कर्म सर्वं च कृतवान्त्सदा। श्रमात्पापात्मको मृत्युर्भगवत्कर्मवर्जनात्। अन्यान् देवानवापाशु नैव वायुं कदाचन। ते वायुं ज्ञानमैच्छन्त श्रेष्ठोऽयमिति निश्चिताः। तं ज्ञात्वा तेन चाविष्टास्तद्भृत्यत्वमुपागताः। तस्मात्प्राणाश्च मरुत इत्येषां नाम संस्थितम्।

वायोर्देवा हि जायन्ते लयमेष्यन्ति तत्र च। तस्मान्नित्यं तद्व्रताश्च तद्व्रतोऽतौ भवेत् सदा। अन्यदेवव्रतारम्भं यदि कुर्यात् समापयेत्। तेनासौवायुना साकं

कर्माणि यथाकर्म तानि मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेमे तान्याप्नोत् तान्याप्त्वा मृत्युरवारुन्धत तस्माच्छ्राम्यत्येव वाक्। श्राम्यति चक्षुः। श्राम्यति श्रोत्रमथेममेव नाप्नोद्योऽयं मध्यमः प्राणस्तानि ज्ञातुं दध्रिरेऽयं वै नः श्रेष्ठो यः सञ्चरँश्चासञ्चरँश्च न व्यथते। अथो न रिष्यति हन्तास्यैव सर्वे रूपमसामेति। त एतस्यैव सर्वे रूपमभवँस्तस्मादेत एतेनाख्यायन्ते प्राणा इति। तेन ह वाव तत्कुलमाचक्षते यस्मिन् कुले भवति य एवं वेद। य उहैवंविदा स्पर्धतेऽनुशुष्यत्यनुशुष्य हैवान्ततो म्रियत इत्यध्यात्मं ॥ २१ ॥

अथाधिदैवतं। ज्वलिष्याम्येवाहमित्यग्निर्दध्रे। तप्स्याम्यहमित्यादित्यो भास्याम्यहमिति चन्द्रमा एवमन्या देवता यथादैवतँ। स यथैषां प्राणानां मध्यमः प्राण एवमेतासां देवतानां वायुर्म्लोचन्ति ह्यन्यदेवताः। न वायुः। सैषा नास्तमिता देवता यद्वायुः ॥ २२ ॥

अथैष श्लोको भवति॥ यतश्चोदेति सूर्योऽस्तं यत्र च गच्छतीति प्राणाद्वा एष उदेति प्राणेऽस्ममेति तं देवाश्चक्रिरे धर्मं स एवाद्य स उ श्व इति यद्वा

भगवन्तमुपेष्यति' इति नारायणश्रुतौ । आनन्द्येव भवति। न शोचतीत्यतो मुक्त इत्येवावगम्यते ॥२१॥२२॥ छ॥ **सप्तान्नब्राह्मणम् ॥ ३ ॥ ६ ॥**

सहैव माति जानातीति समम् । आत्मा प्राणः । नामरूपयोरपि प्राणाधीनत्वादेकमित्युच्यते । 'प्राणो वायुरिति प्रोक्तस्तत्पत्नी नाम भारती। रूपं तु तत्सुतो रुद्रो वशे प्राणस्य तद्वयम् । अमृतो वायुरुद्दिष्टो नित्यज्ञानात्मकत्वतः। सत्यं यथार्थवक्तृत्वाद्भारती रुद्र एव च' इति। 'रुद्रे वेदेषु च प्राणः प्रविष्टश्छादितः सदा । सत्य इत्युच्यते नित्यं स्वरूपेणामृतः स्मृत' इति च ॥ **त्रय ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥ ७ ॥**

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

एतेऽमुह्यध्रियन्त तदेवाप्यद्य कुर्वन्ति तस्मादेकमेव व्रतं चरेत्प्राण्याच्चैवापान्याच्च नेन्मा पाप्मा मृत्युराप्नुवदिति यद्युच्चरेत्समापिपैषेत्तेनो एतस्यै देवतायै सायुज्यँ सलोकतां जयति ॥ २३ ॥ **इति सप्तान्नब्राह्मणम् ॥ ३ ॥ ६ ॥**

त्रयं वा इदं नाम रूपं कर्म तेषां नाम्नां वागित्येतदेषामुक्थमतो हि सर्वाणि नामान्युत्तिष्ठन्त्येतदेषाँ सामैतद्धि सर्वैर्नामभिः सममेतदेषां ब्रह्मैतद्धि सर्वाणि नामानि बिभर्ति ॥ १ ॥ अथ रूपाणां चक्षुरित्येतदेषा मुक्थमतो हि सर्वाणि रूपाण्युत्तिष्ठन्त्येतदेषां सामैतद्धि सर्वै रूपैः सममेतदेषां ब्रह्मैतद्धि सर्वाणि रुपाणि बिभर्ति ॥ २ ॥ अथ कर्मणा मात्मेत्येत देषामुक्थमतो हि सर्वाणि कर्माण्युत्तिष्ठन्त्येतदेषाँ सामैतद्धि सर्वैः कर्मभिः सममेतदेषां ब्रह्मैतद्धि सर्वाणि कर्माणि बिभर्ति तदेतत्त्रयँ सदेकमयमात्माऽऽत्मैकः सन्नेतत्त्रयं तदेतदमृतँ सत्येन च्छन्नं प्राणो वा अमृतं नामरूपे सत्यं ताभ्यामयं प्राणश्छन्नः ॥ ३ ॥ **इति सप्तमं त्रयब्राह्मणम् ॥ ३ ॥ ७ ॥ बृहदारण्यके तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥**

।। ॐ ।। अतीत्य जगद्धर्मवर्जितत्वेन स्थितत्वादतिष्ठाः । उत्तमत्वान्मूर्धा (२)। स्वयमेवापराजितबहुरूपत्वादपराजितसेना भगवान् । जिष्णुरुत्तमः । अन्येषां जेता अन्यतस्त्वजायी (६)। विषासहिरसह्यः(७)। आत्मनि हिरण्यगर्भे। आत्मन्वी

दृप्तबालाकिर्हानूचानो गार्ग्य आस स होवाचाजातशत्रुं काश्यं ब्रह्म ते ब्रवाणीति स होवाचाजातशत्रुः सहस्रमेतस्यां वाचि दद्मो जनको जनक इति वै जना धावन्तीति ।। १ ।।

स होवाच गार्ग्यो य एवासावादित्ये पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन् संवदिष्ठा अतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्धा राजेति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते अतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्धा राजा भवति ।।२।।

स होवाच गार्ग्यो य एवासौ चन्द्रे पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा बृहत्पाण्डुरवासाः सोमो राजेति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्तेऽहरहः सुतः प्रसूतो भवति नास्यान्नं क्षीयते ।। ३ ।।

स होवाच गार्ग्यो य एवासौ विद्युति पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजातशत्रुः मा मैतस्मिन्संवदिष्ठास्तेजस्वीति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते तेजस्वी ह भवति तेजस्विनी हास्य प्रजा भवति ।। ४ ।।

स होवाच गार्ग्यो य एवायमाकाशे पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठाः पूर्णमप्रवर्तीति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते पूर्यते प्रजया पशुभिर्नास्यास्माल्लोकात्प्रजोद्वर्तते ।। ५ ।।

स होवाच गार्ग्यो य एवायं वायौ पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन् संवदिष्ठा इन्द्रो वैकुण्ठोऽपराजिता सेनेति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते जिष्णुर्हापराजिष्णुर्भवत्यन्यतस्त्यजायी ।। ६ ।।

स होवाच गार्ग्यो य एवायमग्नौ पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा विषासहिरिति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते विषासहिर्ह भवति विषासहिर्हास्य प्रजा भवति ।। ७ ।।

स होवाच गार्ग्यो य एवायमप्सु पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठाः प्रतिरूप इति वा अमहेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते प्रतिरूपँ

चित्तवान् । चित्ताभिमानित्वात्तस्य स्वहृदि स्थितं स्वनियामकं भगद्रूपमुपास्यैव मोक्षो भवति । देवतासु भगवन्तमुपास्य तत्तद्देवतासमीपं प्राप्य पुनः स्वहृदिस्थमुपास्यैव मोक्षोभवतीत्यतो 'नैतावता विदितं भवति' इत्युक्तम् ।(१४)

स्वहृदिस्थभगवद्रूपस्य स्वस्मिन्विशेषसम्बन्धज्ञापनार्थं बृहत्पाण्डुरवास इत्याद्यामन्त्रणम् । तेभ्योनामभ्योऽप्यस्य शरीरे विशेषसम्बन्ध इत्यतः

हैवैनमुपगच्छति नाप्रतिरूपं अथो प्रतिरूपोऽस्माज्जायते ॥ ८ ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायमादर्शे पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा रोचिष्णुरिति वा अहमेतमुपास इति स य एतमुपास्ते रोचिष्णुर्ह भवति रोचिष्णुर्हास्य प्रजा भवत्यथो यैःसन्निगच्छति सर्वाँ्स्तानतिरोचते ॥ ९ ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायं यन्तं पश्चाच्छब्दोऽनूदेत्येतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवा चाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा असुरीति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते सर्वँ् हैवास्मिँल्लोक आयुरेति नैनं पुरा कालात्प्राणो जहाति ॥ १० ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायं दिक्षु पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्त्संवदिष्ठा द्वितीयोऽनपग इति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते द्वितीयवान्ह भवति नास्माद्गुणश्छिद्यते ॥ ११ ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायं छायामयः पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा मृत्युरिति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते सर्वँ् हैवास्मिँल्लोक आयुरेति नैनं पुरा कालान्मृत्युरागच्छति ॥ १२ ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायमात्मनि पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा आत्मन्वीति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते आत्मन्वी ह भवत्यात्मन्विनी हास्य प्रजा भवति स ह तूष्णीमास गार्ग्यः ॥ १३ ॥

स होवाचाजातशत्रुरेतावन्नू ३ इत्येतावद्धीति नैतावता विदितं भवतीति स होवाच गार्ग्य उप त्वा यानीति ॥ १४ ॥

स होवाचाजातशत्रुः प्रतिलोमं वै तद्यद्ब्राह्मणः क्षत्रियमुपेयाद्ब्रह्म मे वक्ष्यतीति व्येव त्वा ज्ञापयिष्यामीति तं पाणावादायोत्तस्थौ तौ ह पुरुषँ् सुप्तमाजग्मतुः

पाणिपेषणेन जीवमुत्थापयामास भगवान् । येषां बहिरुपासनेन मोक्षस्तेषामपि हृद्युपासनं किञ्चित्कर्तव्यमेव ॥१५॥

स्वहृदिस्थेन भगवद्रूपेण विशेषसम्बन्धदर्शनार्थमेव यत्रैष एतत् सुप्तोऽभूदित्यादि प्रश्नप्रतिवचनं समस्तम् । यत्र यस्मिन्परमेश्वरे विज्ञानमये एष जीवः सुप्तोऽभूत् । यत्रेत्यधिकरणभूत एव य एष विज्ञानमय इति परामृश्यते । अन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयः । विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेदेति श्रुतेः (१६)। तानि यदा परमात्मा गृह्णाति तदैतत्पुरुषो जीवः स्वपितिनाम ।(१७)स यत्र परमात्मा स्वप्नया नाड्या चरित तदा जीव उच्चावचं निर्गच्छतीव । सर्वदा महाराजवत्प्राणान् गृहीत्वा परमात्मा परिवर्तते।(१८) जीवस्तु कदाचिदेव स्वप्ने राजवदात्मानं पश्यति कादचिद् ब्राह्मणवत् श्वमार्जारादिवद्वा ।

आनन्दस्य परमात्मनोऽतिघ्नीं समीपम् । कुमारो रुद्रः । महाराजो वायुः। महाब्राह्मणो ब्रह्मा (१९) । न हि जीवो विज्ञानपूर्वकं प्राणानां विज्ञानमादत्ते। न च सर्वप्राणलोकदेवभूतानां स्रष्टा ।

तमेतैर्नामभिरामन्त्रयां चक्रे बृहन्पाण्डुरवासः सोम राजन्निति स नोत्तस्थौ तं पाणिना पेषं बोधयाञ्चकार स होत्तस्थौ ॥ १५ ॥

स होवाचाजातशत्रुर्यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूद्य एष विज्ञानमयः पुरुषः क्वैष तदाऽभूत्कुत एतदागादिति तदु ह न मेने गार्ग्यः ॥ १६ ॥ स होवाचाजातशत्रुर्यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूद्य एष विज्ञानमयः पुरुषस्तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन् शेते तानि यदा गृह्णात्यथ हैतत्पुरुषः स्वपिति नाम तद्गृहीत एव प्राणो भवति गृहीता वाग्गृहीतं चक्षुर्गृहीतं श्रोत्रं गृहीतं मनः ॥ १७ ॥

स यत्रैत्स्वप्नया चरति ते हास्य लोकास्तदुतेव महाराजो भवत्युतेव महाब्राह्मण उतेवोच्चावचं निगच्छति स यथा महाराजो जनपदान् गृहीत्वा स्वे जनपदे यथाकामं परिवर्तेतैवमेवैष एतत्प्राणान् गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तते ॥ १८ ॥

अथ यदा सुषुप्तो भवति तदा न कस्यचन वेद हिता नाम नाड्यो द्वासप्तति सहस्राणि हृदयात् पुरीततमभिप्रतिष्ठन्ते ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेते स यथा कुमारो

'आदित्यचन्द्रविद्युत्सु भूतेष्वादर्श एव च। गच्छत्पाश्चात्यशब्देन चक्षुश्छायागतं तथा। हिरण्यगर्भ संस्थं च सदोपास्य हरिं परम्। तद्देवसार्ष्णितामेत्य हृद्युपास्य हरिं पुनः। मुक्तिमेत्यथ यो बाह्यान्मुक्तिमेष्यति सोऽपि तु। हृदि किञ्चिदुपास्यैव विष्णुं मुक्तिमनुव्रजेत्। यानि सूर्यादि-नामानि विष्णोस्तानि न संशयः। तदुक्तान्येव सूर्यादिराकृष्यैवोपचारतः। विशेषेण तु सम्बन्धो यतः स्वहृदि संस्थिते। जीवस्यातो न सोमादिनाम्नाऽऽहूतो हरिः परः। जीवं च वारयेत्तत्र यदा विष्णुः सनातनः। स्वप्नं पश्यति जीवोऽयं यदा विज्ञानरूपिणम्। सुषुम्नासंस्थितं विष्णुमेति तत्सुप्तिमेष्यति। सम्यग्ज्ञानमयाद्विष्णोरुत्थानं वाप्ययं व्रजेत्। प्राणानां चैव लोकानां देवानां प्राणिनामपि। सत्यसत्यो हरिः स्रष्टा पाता विलयकृत्तथा। नियन्ता मोक्षदश्चैव विष्णुरेव सनातनः' इति नारायणश्रुतौ ॥२०॥
अजातशत्रुब्राह्मणम् ॥ ४ ॥ १ ॥

आधानमवस्थानं सूक्ष्मशरीरम्। प्रत्याधानं विधानं स्थूलशरीरम्। प्राणो नारायणः स्थूणा। 'वायुर्गोवत्सरूपेण सर्वप्राणिषु संस्थितः। सूक्ष्मदेहो गृहं तस्य वितानं स्थूल उच्यते। अन्नं दामात्मकं तस्य स्थूणा तु भगवान् हरिः। ध्यायत्येवं हि यो वायुं श्रोत्रादीन् मनसा सह। बुद्धिं च सप्तशत्रून् स

वा महाराजो वा महाब्राह्मणो वाऽतिघ्नीमानन्दस्य गत्वा शयीतैवमेवैष एतच्छेते॥१९॥

स यथोर्णनाभिस्तन्तुनोच्चरेद्, यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्ति, एवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्ति। तस्योपनिषत्यत्सस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम्॥ २० ॥ **इति अजातशत्रुब्राह्मणम् ॥ ४ ॥ १ ॥**

यो ह वै शिशुं साधनँ सप्रत्याधानँ सस्थूणँ सदामं वेद सप्त ह द्विषतो भ्रातृव्यानवरुणध्द्ययं वाव शिशुर्योऽयं मध्यमः प्राणस्तस्येवाधानमिदं प्रत्याधानं

विषयेष्वभिधावतः । असुरान्सन्निरुध्यैव वेत्ति नारायणं परम् ॥१॥

दक्षिणाक्षिस्थितं वायुं सप्तदेवा उपासते । अक्षीणज्ञानमनसः सदाशिवपुरः सराः । उपास्यमानं तैर्देवैर्मोक्षार्थं वायुमीश्वरम् । स्थूणया विष्णुना सार्धं यो विद्यात्सोऽन्नमश्नुते । अक्षय्यमेव मुक्तः सन्सर्वदुःखविवर्जितः ॥२॥

विश्वरूपं यशश्चेति नाम्ना विष्णू रमा तथा । वायुश्च संस्थिता नित्यं सर्वेषां दक्षिणाक्षिगाः । पूर्णत्वाद्विश्वतो विष्णो रमायाः स्त्रीषु पूर्णतः। वायोर्जीवेषु पूर्णत्वाद्यशोज्ञानसुखात्मकाः । प्राणाश्चैते प्रणेतृत्वादृषयो रुद्रपूर्वकाः ॥३॥

गौतमो नाम रुद्रस्तु सर्वज्ञत्वात्प्रकीर्तितः । भरद्वाजस्तु पर्जन्यो वाजमन्नं भरेद्यतः । वृष्ट्यैव विश्वामित्राख्य आदित्यो यत्प्रकाशनात् । विश्वं विज्ञापयन्नित्यमग्निस्तु जमदग्निकः । जातं मितं चात्ति यस्माद्वसिष्ठाख्यस्तु वासवः । वसतामुत्तमो यस्मात्पृथ्वी कश्यपनामिका । मेघवृष्टं पिबेद्यत्कं शयानैव हि सा सदा । द्यौरत्रिरिति सम्प्रोक्ता तत्स्थैर्हि हुतमद्यते । श्रोत्रदिङ्नासिकाबाहुदक्षिणाक्षिषु संस्थिताः । द्वितीयेन तु रूपेण देवा एते

प्राणःस्थूणा अन्नं दाम ॥ १ ॥

तमेताः सप्ताक्षितय उपतिष्ठन्ते तद्या इमा अक्षँल्लोहिन्यो राजयस्ताभिरेनँ रुद्रोन्वायत्तोऽथ या अक्षन्नापस्ताभिः पर्जन्यो या कनीनका तयाऽदित्यो यत्कृष्णं तेनाग्निर्यच्छुक्लं तेनेन्द्रोऽधरयैनं वर्तन्या पृथिव्यन्वायत्ता द्यौरुत्तरया नास्यान्नं क्षीयते य एवं वेद ॥ २ ॥

तदेष श्लोको भवति - अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन्यशो निहतं विश्वरूपं। तस्याऽऽसत ऋषयः सप्त तीरे वागष्टमी ब्रह्मणा संविदानेत्यर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्न इतीदं तच्छिर एष ह्यर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन्यशो निहितं विश्वरूपमिति । प्राणा वै यशो विश्वरूपं प्राणानेव तदाह तस्याऽऽसत ऋषयः सप्त तीर इति प्राणा वा ऋषयः प्राणानेतदाह वागष्टमी ब्रह्मणा संविदानेति वाग्ध्यष्टमी ब्रह्मणा संवित्ता ॥ ३ ॥

इमावेव गौतमभरद्वाजावयमेव गौतमोऽयं भरद्वाज इमावेव विश्वामित्रजमदग्नी

शिवादयः । एवमेषां तु नामानि वेत्ति यः सर्वभुग्भवेत् । सरस्वत्यष्टमी चैव वाचि संस्था विशेषतः । उपास्ते वायुमेवैकं सस्थूणं ब्रह्मवेदिना । ब्रह्मनामा सदा वायुरेनां वेत्ति विशेषतः । इति तां वेद यो विद्वान्सर्वात्ता स भविष्यति' इति नारायणीये ॥४॥ **शिशुब्राह्मणम् ॥ ४ ॥ २ ॥**

विशरणावसादनयुक्तं सत् । ततं सर्वज्ञं च त्यम् (१) । प्रलयेऽपि भगवदन्तरेव रता अक्षिता स्थितेति श्रीरन्तरिक्षम् । य एष तपतीत्यादित्यस्थो हिरण्यगर्भ उच्यते (२) । मण्डले पुरुष इति भगवान् विष्णुः । एवमेव चक्षुर्दक्षिणेक्षन् पुरुषश्च । (५)

तस्यैवामूर्तरसस्य भगवतो नेति नेतीत्यादेशः । अतस्तस्मादमूर्त-सारत्वादित्यर्थः । अथेत्यानन्तर्यार्थे । इति नेति नेति मूर्तामूर्तविलक्षण इत्यर्थः। उभयसादृश्यनिषेधार्थं द्विवारम् । इति नेतिनिषिध्यमानमप्येतस्मादन्यत्परं नास्ति एष एव परः । मूर्तामूर्तं त्वपरमेवैतदपेक्षया । मूर्तामूर्तमेवाध्यात्मं प्राणा इत्युच्यन्ते । ब्रह्मणो वायोश्चामूर्तत्वात् ।

अयमेव विश्वामित्रोऽयं जमदग्निरिमावेव वसिष्ठकश्यपावयवमेव वसिष्ठोऽयं कश्यपो वागेवात्रिर्वाचा ह्यन्नमद्यतेऽत्रिर्ह वै नामैतद्यदत्रिरिति सर्वस्यात्ता भवति सर्वमस्यान्नं भवति य एवं वेद॥ ४॥ **इति शिशुब्राह्मणम् ॥ ४ ॥ २ ॥**

द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चैवामूर्तं च मर्त्यं च मृतं स्थितं च यच्च सच्च त्यच्च ॥१ ॥

तदेतन्मूर्तं यदन्यद् वायोश्चान्तरिक्षाच्चैतन्मर्त्यमेतत् स्थितमेतत् सत्तस्यैतस्य मूर्तस्यैतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य सत एष रसो य एष तपति सतो ह्येष रसः ॥ २ ॥

अथामूर्तं वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतमेतद्यदेतत्त्यं तस्यैतस्यामूर्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यत एतस्य त्यस्यैष रसो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषस्तस्य ह्येष रस इत्यधिदैवतम्

''मूर्तामूर्तमिदं रूपं ब्रह्मणः प्रतिमात्मकम् । नैतत्स्वरूपमेतत्स्यात्तद्धि सर्वपरं सदा । श्रियो वायोर्विरिञ्चाच्च येऽन्ये मूर्ता हि ते स्मृताः । मूरं पापं हि तेनाप्तं मूर्तमित्यभिधीयते । विशीर्णं चावसन्नं च तदेवातः सदुच्यते । पराधीनगतित्वाच्च स्थितमित्यभिधीयते । तस्य सारो विरिञ्चस्तु तद्विरुद्धस्वभावकः । मूर्ताद्विरुद्धरूपत्वात् श्रीर्वायुश्चाप्यमूर्तकौ । सर्वज्ञौ च ततौ चैव नियतौ हरिणैव तौ । तयोः सारस्तु भगवान् हरिर्नारायणः परः ।

आदित्यमण्डले चैव चक्षुष्ष्वपि च सुस्थितः । तत्रैव संस्थितो ब्रह्मा मूर्तसारोऽपि तस्य च । विष्णुरेव परः सारस्तस्य रूपाण्यनेकधा । महारजनवासोवत्पाण्ड्वाविकवदेव च । विद्युत्पद्मेन्द्रगोपादिवह्निवत् सुखभास्वरः । नैवासौ मूर्तवद्विष्णुर्न च मूर्तरसोपमः । न चामूर्तोपमो देवः स एव परमः सदा । तस्यान्यदपरं सर्वं सत्यसत्यः स एकराट् । मूर्तामूर्तात्मकाः प्राणास्तेषां सत्यः स एव हि'' इति नारायणश्रुतौ ।

प्रथमनिषेधेनैव मूर्तरससादृश्यमपि निषिद्धम् ॥ ६ ॥ **मूर्तामूर्तब्राह्मणम् ॥ ४ ॥ ३ ॥**

॥३॥ अथाध्यात्ममिदमेव मूर्तं यदन्यत् प्राणाच्च यश्चायमन्तरात्मन्नाकाश एतन्मर्त्यमेतत् स्थितमेतत् सत्तस्यैतस्य मूर्तस्यैतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य सत एष रसो यच्चक्षुः सतो ह्येष रसः ॥ ४ ॥

अथामूर्तं प्राणश्चायमन्तरात्मन्नाकाश एतदमृतमेतद् यदेतत् त्यं तस्यैतस्यामूर्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यत एतस्य त्यस्यैष रसो योऽयं दक्षिणेक्षन्पुरुषस्तस्य ह्येष रसः ॥५॥

तस्य हैतस्य पुरुषस्य रूपं यथा महारजनं वासो यथा पाण्ड्वाविकं यथेन्द्रगोपो यथाग्न्यर्चिर्यथा पुण्डरीकं यथा सकृद्विद्युत्तँ सकृद्विद्युत्तेव ह वा अस्य श्रीर्भवति य एवं वेदाथात आदेशो नेति नेति न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्त्यथ नामधेयँ सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम् ॥ ६ ॥ **इति तृतीयं मूर्तामूर्तब्राह्मणम् ॥ ४ ॥ ३ ॥**

आत्मा नारायणः । तस्यैव हि कामेन पत्यादिः प्रियो भवति । न हि पत्यादीनां जायादीनामहं प्रियः स्यामिति कामनामात्रेण प्रियत्वं भवति । भगवदिच्छयैव हि तद्भवति । अन्यथा जायार्थे पत्यर्थे इत्येव स्यात् । प्राधान्यादिदं सर्वं विदितम् । सर्वकारणत्वाच्च सर्वप्राधान्यं भगवतः । प्राधान्याप्राधान्ययोरपि स एव हि हेतुः ।

अन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद भगवदधीनत्वेन न वेद । तदनाश्रितत्वेन

मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्यः । उद्यास्यन् वा अरेऽहमस्मात् स्थानादस्मि । हन्त तेऽनया कात्यायन्याऽन्तं करवाणीति ॥ १ ॥ सा होवाच मैत्रेयी । यन्नु म इयं भगोः सर्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा स्यात् कथं तेनामृता स्यामिति । नेति होवाच याज्ञवल्क्यो यथैवोपकरणवतां जीवितं तथैव ते जीवितँ स्यादमृतत्वस्य नाऽशास्ति वित्तेनेति ॥ २ ॥ सा होवाच मैत्रेयी । येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्यां यदेव भगवान् वेद तदेव मे ब्रूहीति ॥ ३ ॥ स होवाच याज्ञवल्क्यः । प्रिया बतारे नः सती प्रियं भाषस एह्यास्व व्याख्यास्यामि ते व्याचक्षाणस्य तु मे निदिध्यासस्वेति ब्रवीतु भगवानिति ॥ ४ ॥ स होवाच न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति । न वा अरे जायायै कामाय जाया प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति । न वा अरे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति । न वा अरे वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय वित्तं प्रियं भवति । न वा अरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियं भवत्यात्मनः कामाय ब्रह्म प्रियं भवति । न वा अरे क्षत्रस्य कामाय क्षत्रं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय क्षत्रं प्रियं भवति । न वा अरे लोकानां कामाय लोकाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे देवानां कामाय देवाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय देवाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे भूतानां कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्त्यात्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति । न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति । आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदँ सर्वं विदितम् ॥ ५ ॥

ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद क्षत्रं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः क्षत्रं वेद

स्थानान्तरे च वेद । परादात्परतो लोकालोकस्यान्धे तमसि । इदं ब्रह्मादिकम्। यदयमात्मा । यत्रायमात्मा । अन्यत्र परिज्ञाने दोषेक्तेस्तत्र परिज्ञानं ह्युक्तं भवति। अन्यथा अन्यदात्मनो ब्रह्म वेदेति स्यात् । यदित्यव्ययत्वाद्यत्रेत्यपि भवति । यथा यस्मादित्यर्थे । 'सप्तसु प्रथमा' इति च सूत्रम् ।

दुन्दुभ्याघातादिदृष्टान्तोऽपि तदधीनत्वं तत्कारणत्वं च ज्ञापयति। न हि दुन्दुभ्यादिरेव तच्छब्दः । न च तदुपादानं स्थानान्तरे तदुपलम्भात् । नह्युपादानादुपादेयं स्थानान्तरे भवति । शब्दो हि स्थानान्तरे गत्वा प्रतिश्रुतित्वमुपैति ।भगवदिच्छाया दृष्टान्तो दुन्दुभ्यादिः। न हि दुन्दुभिं पश्यन् पुरुषो दुन्दुभ्याघाते मुरजशब्दोऽयमिति गृह्णाति । एवं भगवन्तं जानन् अन्याधीनं जगदिति गृह्णाति । किं तु भगवदिच्छाधीनमित्येव ।

तदेव दर्शयति । स यथार्द्रेन्धाग्नेः स यथा सर्वासामपामित्यादिना। न ह्यग्निरेव धूमः। न चाप एव समुद्रः।न ह्यपामाप एवाश्रयः। किन्तु वरुणोऽपां खातो वा । स एव च समुद्र इत्युच्यते ।

लोकास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो लोकान्वेद देवास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो देवान्वेद भूतानि तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो भूतानि वेद सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेदेदं ब्रह्मेदं क्षत्रमिमे लोका इमे देवा इमानि भूतानीदँ सर्वं यदयमात्मा ॥ ६ ॥

स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद् ग्रहणाय दुग्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः ॥७॥ स यथा शङ्खस्य ध्मायमानस्य न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद् ग्रहणाय शङ्खस्य तु ग्रहणेन शङ्खध्मस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ८ ॥ स यथा वीणायै वाद्यमानायै न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद् ग्रहणाय वीणायै तु ग्रहणेन वीणावादस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ९ ॥

स यथाऽऽर्द्रेन्धाग्नेरभ्याहितात् पृथग् धूमा विनिश्चरन्त्येवं वा अरेऽस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद् यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानान्यस्यैवैतानि निःश्वसितानि ॥ १० ॥ स यथा सर्वासामपाँ समुद्र एकायनमेवँ सर्वेषां स्पर्शानां त्वगेकायनमेवँ सर्वेषां रसानां

एवमेव सैन्धवखिल्यस्य विलीनस्य समस्ताम्भसश्च वरुणोऽपां खातो वा समुद्राख्य आश्रयः । वरुणवदपां खातद्वाऽनन्तोऽपारो भगवान् जीव एव विज्ञानघनाख्यो भूतसम्बन्धाज्जातः संस्तल्लयमनु भगवन्तमाप्नोति। समुद्रे प्रास्तसैन्धवखिल्यवत् । समुद्रजलस्थानीया मुक्ताः बहव एकस्वभावाः । बहवो हि जलपरमाणवः । सामुद्रजलमेकाश्रयम् ।

मुक्तानां संज्ञाऽप्यन्यैर्न ज्ञायते शास्त्रं विना । संज्ञा नास्तीत्युक्त्वा अलं वा अरे इदं विज्ञानायेत्युक्तेर्न विजानातीत्युक्ते प्रतिज्ञाविरोधः । न च सर्वाज्ञानं पुरुषार्थः । 'मग्नस्य हि परेऽज्ञाने किं न दुःखतरं भवेत्' इति च ।

'नानात्वेनाभिसम्बन्धास्तदा तत्कालभाविना । संयोगः प्रकृतेर्नैषां मुक्तानां तत्वदर्शनात् । प्रवर्तति पुनः सर्गे तेषां सा न प्रवर्तते । आनन्देन विना चैव भोगेन विषयेण च। सर्वे ते ब्रह्मणस्तुल्या आधिपत्यं न चैव हि' इति वायुप्रोक्ते। इवशब्दस्त्वस्वातन्त्र्यार्थे । न हि तदधीनं पृथगित्येवोच्यते । तस्मादमुक्तैर्न ज्ञायत इति संज्ञा नास्तीत्युक्तम् ।

ँजिह्वैकायनमेवँ सर्वेषां गन्धानां नासिकैकायनमेवँ सर्वेषां रूपाणां चक्षुरेकायनमेवँ सर्वेषां शब्दानाँ श्रोत्रमेकायनमेवँ सर्वेषाँ सङ्कल्पानां मन एकायनमेवँ सर्वासां विद्यानां हृदयमेकायनमेवँ सर्वेषां कर्मणाँ हस्तावेकायनमेवँ सर्वेषामानन्दानामुपस्थ एकायनमेव ँसर्वेषां विसर्गाणां पायुरेकायनमेवँ सर्वेषामध्वनां पादावेकायनमेवँ सर्वेषां वेदानां वागेकायनमेवम् ॥ ११ ॥

स यथा सैन्धवखिल्य उदके प्रास्त उदकमेवानुविलीयेत न हास्योद्ग्रहाणायैव स्याद्यतो यतस्त्वाददीत लवणमेवं वा अरे इदं महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्तीत्यरे ब्रवीमीति होवाच याज्ञवल्क्यः ॥ १२ ॥

सा होवाच मैत्रेय्यत्रैव मा भगवानमूमुहन्न प्रेत्य संज्ञास्तीति स होवाच न वा अरे अहं मोहं ब्रवीमीत्यलं वा अर इदं विज्ञानाय ॥ १३ ॥

यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं जिघ्रति तदितर इतरं पश्यति तदितर इतरँ शृणोति तदितर इतरमभिवदति तदितर इतरँ मनुते तदितर इतरं विजानाति

''पतिर्जाया प्रिया नैव स्वेच्छया तु भविष्यति। विष्णोरिच्छावशेनैव स्वयं च स्वप्रियो भवेत्। विष्णोरिच्छावशेनैव हन्ति ह्यात्मानमात्मना। स्वात्मानमप्रियं कृत्वा निरये पातयत्यपि। प्राधान्येन हरेर्ज्ञानात्सर्वं विदितवद्भवेत्। ब्रह्मजात्यात्मकं वेत्ति नैव विष्णुवशं हि यः। ब्रह्माणं तं ततो ब्रह्मा पातयेत्तमसि ध्रुवम्। एवं क्षत्रात्मको वायुर्वित्तरूपश्च वित्तपः। पञ्चभूतानि विश्वे च देवा लोकाभिमानिनः। सर्वाभिमानिनी देवी मूलप्रकृतिरेव च। सर्वं विष्णौ स्थितं विष्णोर्जातं विष्णोर्वशे सदा।

शङ्खशब्दो यथा शङ्खदेवतावशगः स्थितः। तस्माद्वेदाः समुत्पन्ना विद्याख्या मूलिका श्रुतिः। सर्वोपनिषदश्चैव पञ्चरात्राख्यसंहिताः। ब्रह्मसूत्राणि वेदानां व्याख्यास्तासां च विस्तरः। सर्वमेतज्जगच्चैव निःसृतं तुरगाननात्। वरुणस्य वशे यद्वदाप एवं वशे हरेः। सर्वे बद्धाश्च मुक्ताश्च तारतम्यात्मना स्थिताः। यादि मुक्तस्य विज्ञानं गन्धादिविषये न चेत्। तथैव भगवद्रूपे स्वरूपे च परस्परम्। एवमज्ञानरूपां तां मुक्तिं को नाम वाञ्छति। तस्माद्विष्णोर्वशे सर्वे यथेष्टमुपभोगिनः। मुक्ताः सदा तारतम्यात्तिष्ठन्त्याब्रह्मणोऽखिलाः'' इति हयग्रीवसंहितायाम्।

'सर्गे सर्गे तु यो नैव शब्दतोऽप्यन्यथा भवेत्। श्रुत्याख्यः स तु विज्ञेय इतिहासादिरर्थतः। भगवद्दृष्टमेवान्यैर्ब्रह्माद्यैर्दृश्यते यदि। ऋषिभेदस्तु तत्र स्याद्वेदो नाविष्णुनिर्गतः। वेद इत्येव विष्णूक्तस्तपसा दृश्यते परैः' इति च

॥ **इति मैत्रेयीब्राह्मणम्** ॥४॥४॥

यत्र वा अस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं जिघ्रेत् तत् केन कं पश्येत् तत् केन कं श्रृणुयात् तत् केन कमभिवदेत् तत् केन कं मन्वीत तत् केन कं विजानीयाद् येनेदँ सर्वं विजानाति तं केन विजानीयाद् विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति ॥१४॥ **इति चतुर्थं मैत्रेयीब्राह्मणम्** ॥४॥४॥

भगवतो रूपं रूपं प्रति जीवाख्यः प्रतिबिम्बो बभूव । बभूवेति सदेव सोम्येदमग्र आसीदितिवदनादित्वार्थे । 'सुखदा सर्वभूतानां पृथ्वी मधुवदुच्यते। पृथिव्याश्चैव भूतानि तथा सर्वाश्च देवताः। पृथिव्यादिषु देवेषु शरीरादिषु च स्थितः । एक एव परो विष्णुर्हयशीर्षस्वरूपधृक् । अनन्ततेजा नित्यश्च स एव

इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मध्वस्यै पृथिव्यै सर्वाणि भूतानि मधुयश्चायमस्यां पृथिव्यां तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मँ शारीरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदँ सर्वम् ॥ १ ॥

इमा आपः सर्वेषां भूतानां मध्वासामपँ सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमास्वप्सु तेजोमयोऽमृतयमः पुरुषो यश्चायमध्यात्मँ रेतसस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदँ सर्वम् ॥ २ ॥

अयमग्निः सर्वेषां भूतानां मध्वस्याग्नेः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नग्नौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं वाङ्मयस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदँ सर्वम् ॥ ३ ॥

अयं वायुः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य वायोः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन् वायौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चामध्यात्मं प्राणस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदँ सर्वम् ॥ ४ ॥

अयमादित्यः सर्वेषां भूतानां मध्वस्यादित्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन् आदित्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं चाक्षुषस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदँ सर्वम् ॥ ५ ॥

इमा दिशः सर्वेषां भूतानां मध्वासां दिशाँ सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमासु दिक्षुतेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मँ श्रौत्रः प्रातिश्रुत्कस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदँ सर्वम् ॥ ६ ॥

अयं चन्द्रः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य चन्द्रस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन् चन्द्रे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं मानसस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदँ सर्वम् ॥ ७ ॥

इयं विद्युत्सर्वेषां भूतानां मध्वस्यै विद्युतः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्यां विद्युति तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं तैजसस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव

ब्रह्म सर्वगम् । तदेव गुणपूर्णत्वाद्ब्रह्म सर्वमनूनतः । आत्मनामा परो विष्णुः सर्वगो यः प्रकीर्तितः । स एव हयशीर्षाख्यस्त्वधिदैवादिषु स्थितः ।

अराणामाश्रयौ यद्वद्बहिरन्तः प्रतिष्ठितौ । नाभिनेमी तथा विष्णुर्जीवानामाश्रयः स्थितः । स एव दशधा प्रोक्तो विष्णुर्मत्स्यादिरूपकः । शतं नारायणाद्यात्मा विश्वाद्यात्मा सहस्रकः । परादिरूपो बहुधा सोऽनन्तात्माऽजितादिकः । भूताख्यः सर्वजीवानां विरिञ्चानां च सर्वशः । आत्मनाम्नां स एवैको राजाधिपतिरेव च । स्वामित्वाद्राजशब्दोऽयमाधिक्यात्पालनात्तथा । अधिपश्चेति संप्रोक्तः पुरुषः पुरुषस्थितेः । पुराख्येष्वेव देहेषु हृत्पुर्यपि वसत्यसौ ।

नानेन किञ्चिदव्याप्तं नानेनाच्छादितं न च ।। नैवास्मात्पूर्वकं किञ्चिन्नैवास्मादपरं तथा । सर्वस्माद्बाह्यतश्चासौ सर्वस्मादन्तरस्तथा । व्याप्तेरात्मेति संप्रोक्तो ब्रह्मेति गुणपूर्तितः । स सर्वस्यापरोक्षज्ञ इति वेदानुशासनम् ।

स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदँ सर्वम् ॥ ८ ॥

अयं स्तनयित्नुः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य स्तनयित्नोः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिंस्तनयित्नौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं शाब्दः सौवरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदँ सर्वम् ॥ ९ ॥

अयमाकाशः सर्वेषां भूतानां मध्वस्याकाशस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नाकाशे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मँ हृद्याकाशस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १० ॥

अयं धर्मः सर्वेषां भूतानामध्वस्य धर्मस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्धर्मे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं धार्मस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ११ ॥

इदँ सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्वस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन् सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदँ सर्वम् ॥ १२ ॥

विरिञ्चस्त्वात्मशब्दोक्तो मानुषं मनुरुच्यते । सत्यं च स्तनयित्नुश्च वायोरूपान्तरे स्मृते । एत एव स्वरे सत्ये जीवे चाध्यात्मसंस्थिताः। तेषां नियामको विष्णुस्तत्र तत्रैव संस्थितः । जीवे स्थितश्चात्मनामा सौवरः स्वरगः स्मृतः । सत्यगः सत्यनामाऽसौ धर्मगो धर्म एव च ।

मनोः स्वायम्भुवस्याख्या मानुषेत्येव देहिषु । बहिश्च तद्गतो विष्णुर्मानुषेत्येव कथ्यते । प्रातिश्रुत्क इति श्रोत्रे तैजसा विद्युति स्थितः । इति नानाविधैर्नामसमूहैर्विष्णुरिज्यते । दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामेतां विद्यामदात्पुरा । हयग्रीवब्रह्मविद्येत्येषा ब्रह्मादिभिर्धृता' इति ।

इदं मानुषं सर्वेषां भूतानां मध्वस्य मानुषस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्मानुषे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं मानुषस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदँ सर्वम् ॥ १३ ॥

अयमात्मा सर्वेषां भूतानां मध्वस्यात्मनः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नात्मनि तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्ममात्मा तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदँ सर्वम् ॥ १४ ॥

स वा अयमात्मा सर्वेषां भूतानामधिपतिस्सर्वेषां भूतानाँ राजा तद्यथा रथनाभौ च रथनेमौ चाराः सर्वे समर्पिता एवमेवास्मिन्नात्मनि सर्वाणि भूतानि सर्व एत आत्मानः समर्पिताः ॥ १५ ॥

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत् तद्वन्नरा सनये दँस उग्रमाविष्कृणोमि तन्यतुर्न वृष्टिं दध्यङ् ह यन्मध्वाथर्वणो वामश्वस्य शीर्ष्णा प्र यदीमुवाचेति ॥१६ ॥

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच तदेतदृषिः पश्यन्नवोवत् आथर्वणायाश्विना दधीचेऽश्व्यँ शिरः प्रत्यैरयतँ स वा मधु प्रवोतचदृतायं त्वाष्ट्रं यद्दस्रावपि कक्ष्यं वामिति ॥ १७ ॥

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच तदेतद् ऋषिः पश्यन्नवोचत् पुरश्चक्रे द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्पदः पुरः स पक्षी भूत्वा पुरः पुरुष आविशदिति स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्षु पुरि शयो नैनेन किञ्चानानावृतं नैनेन किञ्चनासंवृतम् ॥ १८॥

प्रत्यैरयतं प्रतिसमधत्तम् । ऋतायन् सत्यं कुर्वन् । कक्ष्यं नारायणकवचम्। त्वाष्ट्रं त्वष्टुः पुत्रेण विश्वरूपेणेन्द्रायोक्तम् । सनये लाभाय। दंसः कर्म। स्तनयित्नुर्वृष्टिमिव ।

तस्यां विद्यायां परस्योक्तायां तव शिरश्छेत्स्यामीतीन्द्रेण दधीचं प्रत्युक्ते सोऽश्विभ्यामावां ब्रवीहीत्युक्त इन्द्रेणोक्तमाह। तदाश्विभ्यां पाव इत्युक्त्वा तच्छिरः छित्वान्यत्र निधाय अश्वशिरः सन्धितं तेन विद्यायामुक्तायां तस्मिन्निन्द्रेण छिन्ने पूर्वशिरः सन्धितं पूर्वं जानन्नपीन्द्रः पश्चाद्विश्वरूपाच्छुश्रावेति पुनर्नवत्वायेति न विश्वरूपस्त्वाष्ट्रोऽश्विभ्यामित्यनेन विरोधः **॥ मधुब्राह्मणम् ॥४ ॥५॥**

'पाराशर्यो जातूकर्ण्यः पराशरसुतावुभौ । विप्रायामेव भार्यायां तृतीयः

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच तदेतद् ऋषिः पश्यन्नवोचत् । रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते युक्ता ह्यस्य हरयः शता दशेत्ययं वै हरयोऽयं वै दश च सहस्राणि बहूनि चानन्तानि च तदेतद् ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूरित्यनुशासनम् ॥ १९॥ **इति पञ्चमं मधुब्राह्मणम् ॥४ ॥५॥**

अथ वंशः । पौतिमाष्यो गौपवनाद् । गौपवनः पौतिमाष्यात् । पौतिमाष्यो गौपवनाद् । गौपवनः कौशिकात् । कौशिकः कौण्डिन्यात् । कौण्डिन्यः शाण्डिल्यात् । शाण्डिल्यः कौशिकाच्च गौतमाच्च । गौतमः आग्निवेश्यादाग्निवेश्यः शाण्डिल्याच्च अनभिम्लाताच्च । अनभिम्लात आनभिम्लातात् । आनभिम्लातो गौतमाद् । गौतमः सैतवप्राचीनयोग्याभ्याँ । सैतवप्राचीनयोग्यौ पाराशर्यात् । पाराशर्यो भारद्वाजाद् । भारद्वाजो भारद्वाजाच्च गौतमाच्च । गौतमो भारद्वाजाद्। भारद्वाजः पाराशर्यात्। पाराशर्यो बैजवापायनाद्। बैजवापायनः कौशिकायनेः । कौशिकायनिः धृतकौशिकाद् । धृतकौशिकः पाराशर्यायणात् । पाराशर्यायणः पाराशर्यात् । पाराशर्यो जातूकर्ण्यात् । जातूकर्ण्यः आसुरायणाच्च यास्काच्च । आसुरायणस्त्रैवर्णेः । त्रैवर्णिरौपबन्धनेः ।

कृष्ण एव च' इति ब्रह्माण्डे । 'परस्य ब्रह्मणो विष्णोर्हयशीर्षादधीतवान् । ब्रह्मविद्यामिमां ब्रह्मा ततः सनक एव च' इति गारुडे ॥ **इति वंशब्राह्मणम् ॥** ॥४॥६॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

'होतर्यग्नौ वाचि चैव यो विष्णुं मुक्तिदं स्मरेत् । नित्यं स मुच्यते(३) अध्वर्युसूर्यचक्षुषु यः स्मरेत् । अधिकः प्रकाश एवास्य मुक्तावन्येभ्य इष्यते । मुक्तेभ्योऽपि(४) तथोद्गातृवायुप्राणेषु यः स्मरेत् । पूर्णचन्द्रं सदा

औपबन्धनिरासुरेः । आसुरिर्भारद्वाजाद् । भारद्वाज आत्रेयात् । आत्रेयो मांण्डेः । माण्डिः गौतमाद् । गौतमो वात्स्याद् । वात्स्यः शाण्डिल्यात् । शाण्डिल्यः कैशोर्यात् । काप्यात् । कैशोर्यः काप्यः कुमारहारितात् । कुमारहारितो गालवात् । गालवो विदर्भीकौण्डिन्यात् । विदर्भीकौण्डिन्यो वत्सनपादो बाभ्रवाद् वत्सनपाद् । बाभ्रवः पथः सौभरात् । पन्थाः सौभरोऽयास्यादाङ्गिरसात् । अयास्य आङ्गिरस आभूतेः त्वाष्ट्रात् । आभूतिस्त्वाष्ट्रो विश्वरूपात् त्वाष्ट्रत् । विश्वरूपस्त्वाष्ट्रोऽश्विभ्याम् । अश्विनौ दधीच आथर्वणाद् । दध्यङ् आथर्वणोऽथर्वणो दैवात् । अथर्वा दैवो मृत्योः प्राध्वँसनात् । मृत्युः प्राध्वँसनः प्रध्वंसनात् । प्रध्वंसन एकर्षेः । एकर्षिः विप्रचित्तिः व्यष्टेः । व्यष्टिः सनारोः । सनारुः सनातनात् । सनातनः सनकात् । सनकः परमेष्ठिनः । परमेष्ठी ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयम्भु ब्रह्मणे नमः ॥१॥ **इति षष्ठं वंशब्राह्मणम् ॥ ४॥ ६॥ बृहदारण्यके चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥**

॥ ॐ ॥ जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे तत्र ह कुरुपाञ्चालानां ब्राह्मणा अभिसमेता बभूवुस्तस्य ह जनकस्य वैदेहस्य विजिज्ञासा बभूव कः स्विदेषां ब्राह्मणानां अनूचानतम इति स ह गवां सहस्रमवरुरोध दश दश पादाः एकैकस्याः शृङ्गयोराबद्धा बभूवुः ॥ १ ॥ तान्होवाच ब्राह्मणा भगवन्तो यो वो ब्रह्मिष्ठः स एता गा उदजतामिति

पश्येदधिकाह्लादसंयुतः (५)। मनोब्रह्मनिशेशेषु यो विष्णुं सर्वदा स्मरेत्। अप्रयत्नेन लोकं स विष्णोर्याति न संशयः ।

होत्रग्नयादीनि नामानि विष्णोः सर्वाणि मुख्यतः । तत्सम्बन्धात्तदन्येषां स वै होत्रादिकर्मकृत् । तस्माद्धोत्रग्निवागादेरैक्यं श्रुतिषु चोच्यते । होत्रादिष्वेव चतुर्षु वासुदेवादिरूपधृक् । व्यवस्थितो हि तज्ज्ञानादचिरान्मुक्तिमेष्यति । मुक्तिनामा स भगवान् मोक्षदत्वात्प्रकीर्तितः । मनुष्येभ्योऽधिकसुखं देवेभ्यो यत्प्रयच्छति । मुक्तावप्यतिमोक्षः स तेन देवः प्रकीर्तितः । एता ह्युपासना नित्यं नैव योग्या नृणां श्रुताः । अतिमुक्तिप्रदा यस्माद्देवाद्यास्तासु योगिनः ।(६)

ते ह ब्राह्मणा न दधृषुरथ ह याज्ञवल्क्यः स्वमेव ब्रह्मचारिणमुवाचैताः सौम्योदज सामश्रवा३ इति ता होदाचकार ते ह ब्राह्मणाश्चुक्रुधुः कथं नो ब्रह्मिष्ठो ब्रवीतेत्यथ ह जनकस्य वैदेहस्य होता आश्वलो बभूव । सहैनं पप्रच्छ त्वं नु खलु नो याज्ञवल्क्य ब्रह्मिष्ठोसी३ इति स होवाच नमो वयं ब्रह्मिष्ठाय कुर्मो गोकामा एव वयँ् स्म इति तँ् ह तत एव प्रष्टुं दध्रे होताऽश्वलः ॥ २ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदसर्वं मृत्युनाऽऽप्तँ् सर्वं मृत्युनाऽभिपन्नं केन यजमानो मृत्योराप्तिमतिमुच्यत इति होत्रर्त्विजाऽग्निना वाचा वाग् वै यज्ञस्य होता तद् येयं वाक् सोऽयमग्निः स होता स मुक्तिः साऽतिमुक्तिः ॥ ३ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदँ् सर्वमहोरात्राभ्यामाप्तँ् सर्वमहोरात्राभ्यामभिपन्नं केन यजमानोऽहोरात्रयोराप्तिमतिमुच्यत इत्यध्वर्युणर्त्विजा चक्षुषाऽऽदित्येन चक्षुर्वै यज्ञस्याध्वर्युस्तद्यदिदं चक्षुः सोऽसावादित्यः सोऽध्वर्युः स मुक्तिः साऽतिमुक्तिः ॥ ४ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदँ् सर्वं पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामाप्तँ् सर्वं पूर्वपक्षापर-पक्षाभ्यामभिपन्नं केन यजमानः पूर्वपक्षापरपक्षयोराप्तिमतिमुच्यत इत्युद्गात्रर्त्विजा वायुना प्राणेन प्राणो वै यज्ञस्योद्गाता तद् योऽयं प्राणः स वायुः स उद्गाता स मुक्तिः साऽतिमुक्तिः ॥ ५ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदमन्तरिक्षमनारम्भणमिव केनाऽऽक्रमेण यजमानः स्वर्गं लोकमाक्रमत इति ब्रह्मणर्त्विजा मनसा चन्द्रेण मनो वै यज्ञस्य ब्रह्मा तद्यदिदं मनः सोऽसौ चन्द्रः स ब्रह्मा स मुक्तिः साऽतिमुक्तिरित्यतिमोक्षाः ॥ ६ ॥

याज्याशस्यापुरोवाक्यासंस्थितं यो हरिं स्मरेत् । सर्वप्राणभृतामीशः सभवेन्नात्रसंशयः (७) । उज्ज्वलच्छब्दवद्वाविष्वेकमेव हरिं स्मरेत् । सर्वलोकाधिपत्यं स लभते पुरुषोत्तमात् । (८)

मनसो देवता ब्रह्मा सर्वदेवेषु संस्थितः । देवब्रह्ममनस्स्वेकं यो विष्णुं सर्वदा स्मरेत्। अनन्तनामकं तेन तल्लोकं नित्यमश्नुते। निश्चयेन विमोक्षत्वाद्विश्वे देवा अनन्तकाः । अनन्तनामकं विष्णुमुपास्यापि ह्यनन्तकाः । (९)

पुरोवाक्यादिषु प्राणादिषूपासां करोति यः। एकमेव हरिं लोकव्याप्तमेव लभेदसौ । अत्रापि वासुदेवाद्याश्चत्वारो देवताः स्मृताः(१०)। देवानां पदहेतुत्वात्सम्पन्नाम्न्य उपासनाः। मुक्तौ भोगविशेषस्य हेतुत्वाच्च प्रकीर्तिताः। एताश्च देवतायोग्या न मनुष्येषु कुत्रचित् । मनुष्याणां ज्ञानमात्राद्गुणाधिक्यं भविष्यति' इति परमश्रुतौ ॥ छ ॥ **इत्याश्वलब्राह्मणम् ॥ ५ ॥ १ ॥**

अथ सम्पदः । याज्ञवल्क्येति होवाच कतिभिरयमद्यर्ग्भिर्होताऽस्मिन् यज्ञे करिष्यतीति तिसृभिरिति कतमास्तास्तिस्र इति पुरोनुवाक्या च याज्या च शस्यैव तृतीया किं ताभिर्यजतीति यत्किञ्चेदं प्राणभृदिति ॥ ७ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच कत्ययमद्याध्वर्युरस्मिन् यज्ञ आहुतीर्होष्यतीति तिस्र इति कतमास्तास्तिस्र इति या हुता उज्ज्वलन्ति या हुता अतिनेदन्ते या हुता अतिशेरते किं ताभिर्जयतीति या हुता उज्ज्वलन्ति देवलोकमेव ताभिर्जयति दीप्यत इव हि देवलोको या हुता अतिनेदन्ते पितृलोकमेव ताभिर्जयत्यतीव हि पितृलोको या हुता अधिशेरते मनुष्यलोकमेव ताभिर्जयत्यध इव हि मनुष्यलोकः ॥ ८ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच कतिभिरयमद्य ब्रह्मा यज्ञं दक्षिणतो देवताभिर्गोपायतीत्येकयेति कतमा सैकेति मन एवेत्यनन्तं वै मनोऽनन्ता विश्वे देवा अनन्तमेव स तेन लोकं जयति ॥ ९ ॥ याज्ञवल्केति होवाच कत्ययमद्योद्गाताऽस्मिन् यज्ञे स्तोत्रियाः स्तोष्यतीति तिस्र इति कतमास्तास्तिस्र इति पुरोनुवाक्या च याज्या च शस्यैव तृतीया । कतमास्ता या अध्यात्ममिति । प्राण एव पुरोनुवाक्या अपानो याज्या व्यानः शस्या। किं ताभिर्जयतीति पृथिवीलोकमेव पुरोनुवाक्यया जयत्यन्तरिक्षलोकं याज्यया द्युलोकँ् शस्यया । ततो ह होता आश्वल उपरराम ॥ १० ॥ **इति प्रथममाश्वलब्राह्मणम् ॥ ५ ॥ १ ॥**

आकाशं परमात्मानमेव(१३) । "केचित्तु मानुषा मुक्तिमनुक्रम्यैव देहतः। देहपाते तु देहस्य दोषान्भुक्त्वैव सर्वशः । मरणोच्छूनतादींस्तु स्वकीयारब्धकर्मजान् । देहे क्षीणे तु गच्छन्ति दृष्ट्वा विष्णुमनुज्ञया । पुनरत्रैव तिष्ठन्ति नित्यानन्दैकभोगिनः। देहादुत्क्रम्य देवास्तु यान्ति विष्णुं सनातनम् । देहादुत्क्रम्य यातानां देवा भागत एव तु । स्वाधिदैवं व्रजन्त्यद्धा भागतोऽनुव्रजन्ति तान् । आकाशाख्यं स्वरूपं तु विष्णुस्तद्धृदि संस्थितः । भागतो भागतश्चैताननुयाति जनार्दनः । ज्ञानस्थितेन रूपेण देवानां मुक्तिदो हरिः । पुण्यस्थितेन रूपेण स्वर्गं निरयमन्यगः । रहस्यमेतद्देवानां विदुः कर्मेति मानुषाः । तस्मान्नैतज्जनेष्वेतद्विष्णोः कर्म प्रकाशयेत्" इति च ।

अथ हैनं जारत्कारव आर्तभागः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच । कति ग्रहाः कत्यतिग्रहा इत्यष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहा इति ये तेऽष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः कतमे त इति॥ १ ॥ प्राणो वै ग्रहः सोऽपानेनातिग्रहेण गृहीतोऽपानेन हि गन्धान् जिघ्रति॥ २ ॥ वाग्वै ग्रहः स नाम्नातिग्रहेण गृहीतो वाचा हि नामान्यभिवदति ॥ ३ ॥ जिह्वा वै ग्रहः स रसेनातिग्रहेण गृहीतो जिह्वया हि रसान् विजानाति ॥ ४ ॥ चक्षुर्वै ग्रहः स रूपेणातिग्रहेण गृहीतश्चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति ॥ ५ ॥ श्रोत्रं वै ग्रहः स शब्देनातिग्रहेण गृहीतः श्रोत्रेण हि शब्दान् श्रृणोति॥ ६ ॥ मनो वै ग्रहः स कामेनातिग्रहेण गृहीतो मनसा हि कामान् कामयते ॥ ७ ॥ हस्तो वै ग्रहः स कर्मणातिग्रहेण गृहीतो हस्ताभ्याँ हि कर्म करोति ॥ ८ ॥ त्वग् वै ग्रहः स स्पर्शेनातिग्रहेण गृहीतस्त्वचा हि स्पर्शान्वेदयत इत्येतेऽष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः ॥ ९ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदँ सर्वं मृत्योरन्नं का स्वित् सा देवता यस्या मृत्युरन्नमित्यग्निर्वै मृत्युः सोपामन्नमप पुनर्मृत्युं जयति॥ १० ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रायं पुरुषो म्रियत उदस्मात् प्राणाः क्रामंत्याहो३ नेति नेति होवाच याज्ञवल्क्योऽत्रैव समवनीयन्ते स उच्छ्वयत्याध्मायत्याध्मातो मृतः शेते ॥ ११ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रायं पुरुषो म्रियते किमेनं न जहातीति नामेत्यनन्तं वै नामानन्ता विश्वे देवा अनन्तमेव स तेन लोकं जयति ॥१२ ॥ याज्ञलल्क्येति होवाच यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणश्चक्षुरादित्यं मनश्चन्द्रं दिशः श्रोत्रं पृथिवीँ

अत एव याज्ञवल्क्यो न जनेषूवाच । 'कर्मनामा तु भगवान् फलकर्तृत्वतो हरिः । पातनात्पापनामाऽसौ पुनातेः पुण्यनामवान्' इति भारते ॥ **इत्यार्तभाग-ब्राह्मणम् ॥५॥ २॥**

पारीक्षिताः प्रद्युम्नाः । अश्वमेधयाजिन इन्द्राः । ''प्रद्युम्न : कामनामाऽसौ पारीक्षित इतीरितः । सर्वेक्षणात्परो विष्णुः परीक्षिदिति कीर्तितः ।तत्पुत्रत्वात्कामदेवः पारीक्षित इति स्मृतः । शताश्वमेधयाजित्वादिन्द्रा एवाश्वमेधिनः । अतीतानागतानां च कामानां वज्रिणामपि । एकमेव हि मुक्तानां स्थानं वेदोदितं सदा । इन्द्रनामा तु गरुडः सामर्थ्यादेव कथ्यते । तस्य रूपद्वयं नित्यं सौपर्णं पौरुषं तथा । तत्र पौरुषरूपी सन् भूत्वा सौपर्णरूपवान् । कामदेवानुपादाय मुक्तौ वायोः प्रयच्छति । वायुस्तान् स्वशरीरस्थान् कृत्वेन्द्रा यत्र मुक्तिगाः । प्रद्युम्ननामके विष्णावेवं वायुर्हि मोक्षदः।

शरीरमाकाशमात्मौषधीर्लोमानि वनस्पतीन्केशा अप्सु लोहितं च रेतश्च निधीयते क्वायं तदा पुरुषो भवतीत्याहर सोम्य हस्तमार्तभागावामेवैतस्य वेदिष्यावो न नावेत् तत् स जन इति तौ होत्क्रम्य मन्त्रयांचक्राते तौ ह यदूचतुः कर्म हैव तदूचतुरथ यत् प्रशशँ्सतुः कर्म हैव तत् प्रशँ्सतुः पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेति ततो ह जारत्कारव आर्तभाग उपरराम ॥ १३ ॥ **इति द्वितीयं आर्तभागब्राह्मणम् ॥ ५ ॥ २ ॥**

अथ हैनं भुज्युर्लाह्यायनिः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच मद्रेषु चरकाः पर्यव्रजाम ते पंतजलस्य काप्यस्य गृहानैम तस्यासीद् दुहिता गंधर्वगृहीता तमपृच्छाम कोऽसीति सोऽब्रवीत् सुधन्वांऽऽगिरस इति तं यदा लोकानामंतानपृच्छामाथैनमब्रूम क्व पारिक्षिता अभवन्निति क्व पारिक्षिता अभवन् स त्वा पृच्छामि याज्ञवल्क्य क्व पारिक्षिता अभवन्निति ॥ १ ॥

स होवाचोवाच वै सोऽगच्छन्वै ते तद् यत्राश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति क्वन्वश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति द्वात्रिँ्शतं वै देवरथाह्नयान्ययं लोकस्तँ् समंतं पृथिवी

तस्मात्सर्वोत्तमो वायुर्विविधं तु यदष्टकम् । देवानृषीन्पितृन्यक्षान् गन्धर्वान्मानुषोरगान् । असुरांश्च वशे नित्यं नयत्यमितपौरुषः । सम्पूर्णाश्च सुपर्णेशशेषेन्द्रान्स्तत्स्त्रियोऽपि च । अष्टौ नयत्युन्नयति वशीकृत्य स्वयं प्रभुः। अतो व्यष्टिः समष्टिश्च वायुरेवाभिधीयते । एवं व्यष्टिं समष्टिं च यो वायुं वेद तत्त्वतः । तत्परं च हरिं नित्यं मुच्यते संसृतेः पुमान्' इति परमसंहितायाम् ।

'चरकस्तीर्थसञ्चारी वित्तार्थो करकः स्मृतः' इत्यभिधानम् । 'अहर्मुहूर्तं विज्ञेयमहर्मासोऽपि भण्यते । अहर्दिनं प्रकाशश्च क्वचिज्ज्ञानं बलं तथा' इति च । 'मुहूर्तमष्टभागोनघटिकाद्वयमिष्यते । क्वचिद्विघटिकाऽपि यात् क्वचित् स्यात्तावदुत्तरे' इति कालनिर्णये । 'द्वात्रिंशत्तु मुहूर्तानां दिनमेकं विदुर्बुधाः । त्रिंशन्मुहूर्तमथवा मुहूर्तोन्मानभेदतः' इति च । 'सप्तकोटिं च लक्षाणां च चतुर्दश च नित्यशः । अष्टाविंशत्सहस्रं च सप्तांशशतपञ्चकम् । सौरो रथस्त्वहोरात्रात्परियाति दिवि स्थितः । तत्त्रिभागाधिकं चक्रं स्मानसोत्तरगं चरेत् । नृणां कार्तयुगानां तु योजना मानतो भवेत्। यावत्सूर्यरथो याति दिवारात्रेण पार्श्वयोः । सूर्यस्य तावदेव स्यात्प्रकाशः सर्वतस्तथा। तमोऽन्धं द्विगुणं तस्मात्काठिण्यात्पृथ्विनामकम् । ततो मण्डोदकं चापि द्विगुणं परिकीर्तितम् । पञ्चाशत्कोटिविस्तारमेवमण्डान्तमुच्यते । ततस्त्वण्डं च सौवर्णं तद्भिन्नं हरिणा पुरा। सुषिरं सर्वतो दिक्षु क्षुरधारासमं ततः । सुपर्णो वायवे तेन मुक्तान् कामान् प्रयच्छति' इति तत्त्वसंहितायाम् ॥ **भुज्युब्राह्मणम् ॥ ५ ॥ ३ ॥**

द्विस्तावत् पर्येति ताँ् समंतं पृथिवीं द्विस्तावत् समुद्रः पर्येति तद् यावती क्षुरस्य धारा यावद् वा मक्षिकायाः पत्रं तावानन्तरेणाऽकाशस्तानिन्द्रः सुपर्णो भूत्वा वायवे प्रायच्छत् तान् वायुरात्मनि धित्वा तत्रागमयद् यत्राश्वमेधयाजिनोऽभवन्नित्येवमिव वै स वायुमेव प्रशशँ्स । तस्माद्वायुरेव व्यष्टिर्वायुः समष्टिरप पुनर्मृत्युं जयति य एवं वेद ततो ह भुज्युर्लाह्यायनिरुपरराम ॥ २ ॥ **इति तृतीयं भुज्युब्राह्मणम् ॥ ५ ॥ ३ ॥**

यत्साक्षादपरोक्षात् । साक्षादेवापरोक्षमत्ति। अनुभवति स्वरूपमन्यच्च सर्वं पश्यतीति साक्षादपरोक्षात् । आपरोक्ष्येण पश्यतामप्यन्येषां भगवत्प्रसादादेव दर्शनं भवति। न भगवतोऽन्यापेक्षयेति साक्षादिति विशेषणम्। अनन्यापेक्षस्याप्यपूर्णत्वं भवतीत्यतो ब्रह्मेति । अन्येषां नियन्तृत्वं चास्तीत्यत आत्मा। अन्यनियन्तृत्वेऽप्यन्यापेक्षा नास्तीत्यतः सर्वान्तरः । सर्वं सामार्थ्यं स्वान्तरेवास्तीति। जीवेश्वराभेदनिवृत्यर्थं त आत्मेति। साक्षादपरोक्षत्वादिगुणैरेव भेदे सिद्धेऽपि परमार्थतोऽपि जीवेश्वराभेदनिवृत्यर्थं त आत्मेति । तत्र प्रधानतात्पर्यज्ञापनार्थं पुनः पुनरभ्यासः।

देवतान्तरस्यापीदं लक्षणं समानमिति पृच्छति यथा विब्रूयादित्यादिना। चतुष्पात्त्वादिलक्षणं गोरश्वस्यापि तथा सममेवमेव साक्षादपरोक्षत्वादिलक्षणं तत्तद्देवतावादिभिस्तस्यास्तस्या अङ्गीक्रियत एव । अतो विशेषनाम वक्ति। अत इति । अतोऽन्यद्विष्णोरन्यदार्तम् । अ इति विष्णिर्हि नाम। 'न ते विष्णो' 'परो मात्रया' इत्यादि श्रुतिप्रसिद्धं विष्णोर्लक्षणम् न दृष्टेर्द्रष्टारमित्यादिना वक्ति ।

''विनैवान्यप्रसादेन पूर्णसर्वगुणात्मकम् । पश्यन्ननुभवत्येव स्वरूपं केशवः प्रभुः। पश्यत्यव्यवधानेन सर्वं चान्यज्जडाजडम् । साक्षादेवापरोक्षात्स विष्णुरेव ततः स्मृतः। साक्षाच्छब्दः स्वतन्त्रत्वमपरोक्षस्त्वनावृतिम् । अदनं भोगउद्दिष्टस्तस्माद्विष्णुस्तथा स्मृतः। ब्रह्मासौ गुणपूर्णत्वादात्मा सर्वनियन्तृतः। अनियम्यत्वतो नित्यं सर्वैः सर्वान्तरः स्मृतः । प्राणादिपञ्चरूपो यो वायुः

अथ हैनमुषस्तश्चाक्रायणः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच यत् साक्षादपरोक्षाद् ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वेत्येष त आत्मा सर्वान्तरः कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरो यः प्राणेन प्राणिति स त आत्मा सर्वान्तरो योऽपानेनापानिति स त आत्मा सर्वान्तरो यो व्यानेन व्यानिति स त आत्मा सर्वान्तरो य उदानेनोदानिति स त आत्मा सर्वान्तरो यः समानेन समानिति स त आत्मा सर्वान्तर एष त आत्मा सर्वान्तरः ॥ १ ॥

सर्वनियामकः । नियन्ता परमो विष्णुर्वायोस्तस्यापि सर्वदा। न दृश्यश्चक्षुषा चासौ न मनोबुद्धिगोचरः। अनन्तत्वान्महाविष्णुरवाच्योऽश्राव्य एव च ।

यद्यप्येते गुणाः सर्वे विष्णोरेव न चान्यगाः । तथाप्येतैर्गुणैर्युक्तानज्ञाः प्राहुः शिवादिकान्। अनाम्नैव ततो विष्णुमाहुर्वेदा अदोषतः । अदोषत्वाद्गुणोद्रेकाद इत्युक्तो हरिः स्वयम् । अगम्यत्वाच्च बुध्यादेरतोऽन्ये सर्व एव तु । ब्रह्मारुद्रादयो जीवा दुःखिनस्तत्प्रसादतः। दुःखमुक्ता निजानन्दं प्राप्नुयुर्नित्यमञ्जसा।

मुक्तानामपि सर्वेषां विष्णुरेव नियामकः। पूर्णानन्दस्य तस्यैव मुक्ता विप्लुट्सुखात्मकाः । तारतम्येन तिष्ठन्ति ब्रह्मा तेष्वधिकः सदा । यथा चन्द्रात्सदा भिन्नाः सर्वे तुहिनबिन्दवः। एवं विष्णोः सदा भिन्ना मुक्ता ब्रह्मादिका गणाः। एवं नियन्ता भगवान् पूर्णसर्वगुणार्णवः । एक एव परो विष्णुरनियम्यः सदोदितः'' इत्यादि बृहच्छ्रुतिः।

'आर्तिर्दुःखं समुद्दिष्टमनार्तो विष्णुरुच्यतः' इति च । अतोऽन्यदार्तमित्येतस्माच्च जीवानां भेदः प्रसिद्धः । न हि जीवादन्यस्यार्तिर्युज्यते । अतो जीवेभ्योऽन्यश्च विष्णुरेव । तदन्ये ब्रह्मरुद्रादयः सर्वे जीवा एवेति सिद्धम् ।

'प्रकृतिस्त्वतिसामीप्यादनार्तापि पृथङ् न तु । उच्यते न स्त्रियो यद्वत् त्रयस्त्रिंशत्सु भेदिताः' इति च ॥ **इत्युषस्तब्राह्मणम् ॥ ५ ॥ ४ ॥**

स होवाचोषस्तश्चाक्रायणो यथा विब्रूयादसौ गौरसावश्व इत्येवमेवैतद् व्यपदिष्टं भवति यदेव साक्षादपरोक्षाद् ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वेत्येष त आत्मा सर्वान्तरः कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरो न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येर्न श्रुतेः श्रोतारँ श्रृणुया न मतेर्मन्तारं मन्वीथा न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीया एष त आत्मा सर्वान्तरोऽतोऽन्यदार्तं ततो होषस्तश्चाक्रायण उपरराम ॥ २ ॥ **इति चतुर्थं उषस्तब्राह्मणम् ॥ ५ ॥ ४ ॥**

यदेव साक्षादिति पुनः प्रश्नो मुक्तानामपि भगवतो भेदोऽस्तीति ज्ञापयितुम् । यदेव ब्रह्म तदन्ये ब्रह्मादयो मुक्ता अपि यन्नैव भवन्ति कदाचन । तमेव मे व्याचक्ष्व मुक्तजीववैलक्षण्येन सहेति द्विदीय एव शब्दार्थः ।

स तु भगवान् स्वत एवातीताशनायादिरतीतानागतवर्तमानकालेषु । ब्रह्मादयस्तु तं विदित्वा तत्प्रसादादेव पश्चादत्येष्यन्ति एतं वैतमित्येतादृशैर्गुणैः साक्षादपरोक्षत्वजीवभेदिभिर्युक्तमित्यर्थः ।

भिक्षाचर्यं चरन्ति मुक्ता अपि ब्रह्मादयस्तस्मादेव परमेश्वराद्विप्लुडानन्दमेव भिक्षन्तो वर्तन्ते । ब्रह्माणनान्मुक्ता एव ब्राह्मणशब्देनोच्यन्ते । न हि ज्ञानादनन्तरं संन्यासस्य कर्तव्यता । येषां तद्योग्यता तेषामपि ज्ञानार्थत्वेनैव संन्यासः । मुक्ता अपि यं भिक्षन्ते सोऽतिपूर्णमहानन्दो भगवान् स्वत एव । तदन्ये ब्रह्मादयो मुक्ता अपि तत एव विप्लुडानन्दभिक्षुका इति विशेषः । तथापि तेषामेषणातीतत्वान्न दुःखम् । पुत्रस्य वित्तस्य च लोकार्थत्वात् लोकैषणायामन्तर्भावः । वित्तस्यापि प्रायः पुत्रार्थत्वात्पुत्रैषणायां लोकैषणाया अपि दुःखरूपत्वात् सापि तेषां नास्त्येवेति दर्शयितुं 'उभे ह्येते एषणे एव भवतः' इत्याह । उभे अपि दृष्टादृष्टविषये एषणात्वाद्दुःखरूपे एवेत्यर्थः । पुत्रवित्तैषणे उभे अपि दृष्टविषयत्वादेकैवेत्युभे एवेत्युक्तम् ।

द्वितीयो ब्राह्मणो ब्रह्माणितुं योग्यः । पाण्डित्यमागमजज्ञानम् । बाल्यं युक्तिसहितम् । बलयुक्तत्वात् । मौनमुपासनाजम् । अमौनमपरोक्षज्ञानम् । निर्विद्य नितरां प्राप्य लब्ध्वा । विद्लृ लाभ इति धातोः । अथ ब्राह्मणो

अथ हैनं कहोलः कौषीतकेयः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच । यदेव साक्षादपरोक्षाद् ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तमेव मे व्याचक्ष्वेति । एष त आत्मा सर्वान्तरः । कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरो योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येति ।

एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति । या ह्येव पुत्रषणौ सा वित्तैषणा । या वित्तैषणा सा

मुक्तो भवतीत्यर्थः । स मुक्तो येन केनापि वर्तयन्नीदृश एव भिक्षुक एव । न कदाचित्स्वतन्त्रो भवति ।

'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति' इति च वक्ष्यति । मुक्तविषयं चैतत् । 'अत्र पिताऽपिता भवति' इत्यादि तत्प्रस्तावे 'ॐ स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि ॐ' इति भगवद्वचनम् । तत्रैव मुक्तानामानन्दतारतम्यं चोक्तम् । 'स यो मनुष्याणां राद्धः समृद्धो भवति' इत्यादिना । श्रोत्रियत्वावृजिनत्वाकामहतत्वानां मुक्तेष्वेव मुख्यत्वात् । 'यश्च श्रोत्रिय' इति ह्यभ्यासः । न ह्यमुक्ता अवृजिना अकामहता वा । न च श्रुतिफलं सम्यक्प्राप्ताः । श्रुतिफलप्राप्तिर्हि श्रोत्रियत्वम् ।

'सर्वे विमोहितधियस्तव माययेमे ब्रह्मादयस्तनुभृतो बहिरर्थभावाः' इति भागवते । शरीरसम्बन्धिनां मोहादियुतत्वम् । मोहादियुतानां न श्रोत्रियत्वमदुःखत्वमकामहतत्वं वा । 'वृजिनं व्रजनं दुःखं क्लेशो बाधेति चोच्यते' इत्यभिधानम् । न च देवादिपदाकामानामिन्द्रादिपदाकामानां च कश्चिद्विशेषो दृश्यते । अतो मुक्तविषयमेवैतत् । 'परो मात्रया तन्वा वृधान न ते महित्वमन्वश्नुवन्ति' । 'ब्रह्मेशानादिभिर्देवैर्यत्प्राप्तुं नैव शक्यते । तद्यत्स्वभावः कैवल्यं स भवान् केवलो हरे' । 'मुक्तानां परमागतिः' 'कृष्णो मुक्तैरिज्यते वीतमोहैः' इत्यादिवचनैश्च भगवदनुग्राह्यत्वं तदानन्दानवाप्तिश्च मुक्तानां दृश्यते ।

''बह्वभ्यासात्त आत्मेति मुक्तौ जीवेशयोर्भिदा । प्रधानतत्परत्वेन दृश्यतेऽत्यादरात्सदा । महातात्पर्ययोगाच्च स एवार्थोऽवगम्यते । तात्पर्यं परमं विष्णोरत्युद्रेके विशेषतः । सर्वश्रुतिस्मृतीनां च दृश्यतेऽन्यत्तदर्थतः । स च जीवेशयोर्भेदे सर्वोद्रेको हि युज्यते । बह्वभ्यासस्त आत्मेति श्रुतावादरतस्ततः । ममात्मेति वचो यत्र विष्णोरपि च दृश्यते । देहस्यापि स्वरूपत्वज्ञापनं तत्प्रयोजनम् । न ह्यप्रयोजकं वेदपदं वर्णोऽथवा स्वरः । देहस्वरूपता विष्णोर्न ममेति पदं विना । सम्यक् ज्ञापयितुं शक्या

ततस्तत्पदमिष्यते । ततस्त आत्मेति वचो भेदाभावे न युज्यते। भिक्षया भक्षणं तस्मादानन्दस्य ततोऽवदत् ।

मुक्तानामेकदेशत्वं ब्रह्मानन्दव्यपेक्षया । विप्लुट्त्वं प्रतिबिम्बत्वं श्रुतिषूक्तं हि सर्वशः। तथापि पूर्णानन्दत्वममुक्तानां व्यपेक्षया। ब्रह्मादेस्तारतम्यं च मुक्तावेव सदातनम् । दृष्टादृष्टेषणानाशान्निर्दुःखत्वं च सर्वदा । परब्रह्मत्ववचनं मुक्तानां यत्र दृश्यते । जीवेषु ब्रह्मशब्दोक्तेः परत्वं तु विमुक्तितः। तत्परब्रह्मता तेषां बद्धजीवोच्चता मता। ततो ब्रह्माणने योग्यः पाण्डित्यं प्राप्नुयात्परम् । पाण्डित्यमागमज्ञत्वं बाल्यं युक्तिसहायता । मौनं तूपासनासिद्धिरमौनं भगवद्दृशिः । एतान्याप्य भवेन्मुक्तिर्मुक्तो वै भिक्षुको भवेत् । न ह्यन्यभिक्षितं विष्णुर्दद्यान्नियमतः क्वचित् । मुक्तस्य भिक्षितं सर्वं दद्यान्नियमतो हरिः । अयोग्यभिक्षणं तेषां न कदाचित्तु युज्यते । येन केनापि नैतेषां भिक्षावृत्तिर्विनश्यति । प्रथमो ब्राह्मणो मुक्तो द्वितीयो योग्य उच्यते । अपरोक्षविन्मुक्तयोस्तु तार्तीयेनोभयोर्ग्रहः । अतो मुक्ता अमुक्ताश्च न स्वतन्त्राः कदाचन । स्वतन्त्रस्तु स एवैको भगवान् पुरुषोत्तमः'' इत्यादि ब्रह्मतर्के।

'द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च । क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते । उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः'॥ इत्यादिना च भेदेन महोत्कर्षे परमतात्पर्यं सर्वशास्त्राणामाह ॥ **इति कहोळब्राह्मणम् ॥५॥ ५ ॥**

लौकैषणा। उभे ह्येते एषणे एव भवतस्तस्माद् ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेद् । बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनिरमौनं च मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मणः स ब्राह्मणः केन स्याद् येन स्यात् तेनेदृश एवातोऽन्यदार्तं ततो ह कहोलः कौषीतकेय उपरराम ॥ १ ॥ **इति पञ्चमं कहोलब्राह्मणम् ॥ ५ ॥ ५ ॥**

अथ हैनं गार्गी वाचक्नवी पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदँ सर्वमप्स्वोतं च प्रोतं चेति कस्मिन्नु खल्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति वायौ गार्गीति, कस्मिन्नु खलु

मुक्तानां तारतम्यं हि गार्गिब्राह्मणेनोच्यते । लोका इति मुक्तानां आनन्दानुभवाः स्वरूपभूताः। अप्सु वायाविति स्वरूपस्यैव प्रस्तुतत्वात्। अनतिप्रश्न्यां वै देवतामतिपृच्छसीति देवतास्वरूपप्रश्नस्यैवावगम्यमानत्वाच्च।

न चोपरितनलोकेष्वधस्तनलोका आश्रिताः। न च वायुर्गन्धर्वलोकाश्रिताः वाय्वाश्रयत्वश्रुतेः सर्वलोकानाम्। 'वायुना हि सर्वे लोका नेनीयन्त' इत्यादिना॥ 'सप्तस्कन्धगतो लोकान्यो बिभर्ति महाबलः' इति हरिवंशेषु । न चानतिप्रश्नत्वं लोकमात्रस्यास्ति । अधस्तनेषु चोपरितना लोकास्तिष्ठन्ति। न च मरुतामेकोऽपि गन्धर्वलोकादवरो विद्यते ।

उक्तं च । "आ पिबन्त्यखिलान् भोगानित्यापश्चक्र वर्तिनः। मुक्तास्तेषां वायुसुतश्चक्रो नाम व्यपाश्रयः। मुक्तस्तस्य च मुक्तस्तु मरुद्गन्धर्वनामवान् । सुतो वायोस्तत्सुखानां मौक्तानामन्तरिक्षगः । मरुतामेक एवासावन्तरिक्षस्तु वायुजः । तत्सुखानां तु मौक्तानामानन्दाः सूर्यरूपकाः । सौराणां चापि मौक्तानामानन्दाश्चन्द्ररूपकाः । आह्लादनाच्चन्द्रनामा देवोसावनिरुद्धकः । स एव चन्द्रमाविश्य स्थितस्तन्नामकोऽपि सः । अनिरुद्धसुखानां च मौक्तानामिन्द्र आश्रयः। नक्षत्रनामवानिन्द्रो नैवान्यः क्षत्रियोऽस्य हि । विद्यते त्रिषु लोकेषु ब्रह्माद्यास्तूर्ध्वलोकगाः । अनन्दानां तथेन्द्राणां मौक्तानां देव आश्रयः। देवेति लिङ्गनाम स्याल्लिङ्गात्मा रुद्र उच्यते। इन्द्राश्रयः शिवस्यापि सुखानां मुक्तिगामिनाम्। शिवो हीश्वरनामा स्यात्तत्पारम्यात्सरस्वती । इन्द्रेत्युक्ता तत्सुखानां ब्रह्माधिर्मुक्तिगामिनाम् । तत्सुखानां परं ब्रह्म मुक्तिगानां पराश्रयः। एवमेव च संसारे बिम्बत्वादुत्तरोत्तरम् । न परब्रह्मणः कश्चिदाश्रयः

वायुरोतश्च प्रोतश्चेत्यन्तरिक्षलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खल्वन्तरिक्षलोका ओताश्च प्रोताश्चेति गंधर्वलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खलु गन्धर्वलोका ओताश्च प्रोताश्चेत्यादित्यलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खल्वादित्यलोका ओताश्च प्रोताश्चेतिचन्द्रलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नुखलु चन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति नक्षत्रलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खलु नक्षत्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति देवलोकेषु

स्वाश्रयं यतः। तस्याश्रयोऽस्ति वेत्येवं पृच्छतोऽपि शिरः सदा। भिद्यते पर्वतैरन्धे तमसिस्थस्य दैवतैः। तस्माद् ब्रह्म परं नित्यं ज्ञेयं पूर्णमनाश्रयम्'' इति ब्रह्माण्डे।

'रुद्रं समाश्रिता देवा रुद्रो ब्रह्माणमाश्रितः। ब्रह्मा मामाश्रितो नित्यं नाहं कञ्चिदुपाश्रितः' इति भारते। 'अथात आनन्दस्य मीमांसा भवति' इत्यादेश्च। संसाराल्लुप्तानां मुक्तानां कानि सुखानि लोकाः रोचमानानि कानि लोकाः। लीनं सुखं क इत्युक्तं कं नाम क्षीयतेऽत्र यत् **॥ इति गार्गिब्राह्मणम् ॥ ५ ॥ ६ ॥**

पुनस्तस्यैव सर्वनियन्तृत्वमुच्यते। 'योऽन्तरो यमयति' इति द्वितीयो यशब्दो विष्णुशब्दपर्यायः। 'अकयप्रविसम्भूय सखहा विष्णुवाचकाः। एकाक्षरा

गार्गीति, कस्मिन्नु खलु देवलोका ओताश्च प्रोताश्चेतिन्द्रलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खल्विन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति प्रजापतिलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नुखलु प्रजापतिलोका ओताश्च प्रोताश्चेति ब्रह्मलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खलु ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चेति स होवाच गार्गि माऽतिप्राक्षीर्मा ते मूर्धा व्यपप्तदनतिप्रश्न्यां वै देवतामतिपृच्छसि गार्गि माऽतिप्राक्षीरिति ततो ह गार्गी वाचक्नव्युपरराम ॥१॥ **इति षष्टं गार्गिब्राह्मणम् ॥ ५ ॥ ६ ॥**

अथ हैनमुद्दालक आरुणिः पप्रच्छ, याज्ञवल्क्येति होवाच। मद्रेष्ववसाम पतञ्चलस्य काप्यस्य गृहेषु यज्ञमधीयानास्तस्यासीद्भार्या गन्धर्वगृहीता। तमपृच्छाम कोऽसीति। सोऽब्रवीत् कबन्ध आथर्वण इति। सोऽब्रवीत् पतञ्चलं काप्यं याज्ञिकाँश्च वेत्थ नु त्वं काप्य तत्सूत्रं येनायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि सन्दृब्धानि भवन्तीति। सोऽब्रवीत्पतञ्चलः काप्यो नाहं तद्भगवन् वेदेति। सोऽब्रवीत्पतञ्चलं काप्यं याज्ञिकाँश्च वेत्थ नु त्वं काप्य तमन्तर्यामिणं य इमं च लोकं परं च लोकँ सर्वाणि च भूतानि योऽन्तरो यमयतीति। सोऽब्रवीत् पतञ्चलः काप्यो नाहं तं भगवन् वेदेति। सोऽब्रवीत् पतञ्चलं काप्यं याज्ञिकाँश्च यो वै तत्काप्य सूत्रं विद्यात् तं चान्तर्यामिणमिति,

अ इत्येष निर्दोषत्वाज्जनार्दनः । आनन्दत्वात्क इत्युक्तः पूर्णत्वाद्य इतीर्यते' इत्यादि शब्दनिर्णये । इति स्वप्रातिज्ञातप्रकारेण । 'ब्रह्मवित्पूर्णविज्ञानाल्लोकानां कर्तृवेदनात् । लोकविद्देवविच्चासौ देवानां देववेदनात् । वेदार्थवेदनाच्चैव वेदविद्भूतवित्तथा । तन्नियन्तृपरिज्ञानात् आत्मविच्चाप्तवेदनात् । सर्ववित् सर्वसारज्ञो यो वेद पुरुषोत्तमम् । देशाधिष्ठातृ विज्ञानाद्देशज्ञ इति चोच्यते । यथा तद्वद्धरेर्ज्ञानात्सर्वज्ञ इति वैदिकम्' इति ब्रह्मतर्के ।

'स्यूतं जगदिदं यस्मिन् सूत्रं वायुरसौ स्मृतः । तं चापि यमयेद्यस्माद् अन्तर्यामी हरिः स्मृतः । पृथिव्याद्या देवतास्तु देहवद्यद्वशत्वतः । शरीरमिति

स ब्रह्मवित्स लोकवित्स देववित्स भूतवित्स आत्मवित्स सर्वविदिति । तेभ्योऽब्रवीत्तदहं वेद तच्चेत्त्वं याज्ञवल्क्यसूत्रमविद्वाँ्स्तं चान्तर्यामिणं ब्रह्मगवीरुदजसे मूर्धा ते विपतिष्यतीति । वेद वा अहं गौतम तत्सूत्रं तं चान्तर्यामिणमिति । यो वा इदं कश्चिद् ब्रूयाद्वेद वेदेति । यथा वेत्थ तथा ब्रूहीति ॥ १ ॥

स होवाच वायुर्वै गौतम तत् सूत्रं वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि सन्दृब्धानि भवन्ति । तस्माद्वै गौतम पुरुषं प्रेतमाहुर्व्यस्रँ्-सषतास्याङ्गानीति । वायुना हि गौतम सूत्रेण सन्दृब्धानि भवन्तीति । एवमेवैतद् याज्ञवल्क्यान्तर्यामिणं ब्रूहीति ॥ २ ॥

यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ ३ ॥ योऽप्सु तिष्ठन्नद्भ्योऽन्तरो यमापो न विदुर्यस्यापः शरीरं योऽपोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ ४ ॥ योऽग्नौ तिष्ठन् अग्नेरन्तरो यमग्निर्न वेद यस्याग्निः शरीरं योऽग्निमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ५॥ योऽन्तरिक्षे तिष्ठन्नन्तरिक्षादन्तरो यमन्तरिक्षं न वेद यस्यान्तरिक्षँ्शरीरं योऽन्तरिक्षमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ६ ॥ यो वायौ तिष्ठन् वायोरन्तरो यं वायुर्न वेद यस्य वायुः शरीरं यो वायुमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ ७ ॥ यो दिवि तिष्ठन् दिवोऽन्तरो यं द्यौर्न वेद यस्य द्यौः शरीरं यो दिवमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ८ ॥ य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद यस्यादित्यः शरीरं य आदित्यमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ९ ॥

चोच्यन्ते यस्य विष्णोर्महात्मनः । अन्तस्थो देवतानां च न विदुर्यं च देवताः। प्रविष्टत्वाद्देवतास्थः सोऽन्तरः स्ववशत्वतः । बाह्यापेक्षं विना यस्तु रमते सोऽन्तरः स्मृतः । अतिप्रियत्वाच्च हरेरन्तरत्वमुदाहृतम् । जीवानां स्वप्रियत्वं च विष्णुना नियतं यतः । तस्य प्रियत्वं नान्येन देवस्य नियतं क्वचित् । स्वतन्त्रः सन्नियन्तासावन्तर्यामी ततः स्मृतः । देवतानां स्वभावोऽपि स्वरूपमपि सर्वदा । तदधीनं यतो यामी वासुदेवः प्रकीर्तितः । स्वभावसत्तादातृत्वं यन्तृत्वमिति कथ्यते' इति ब्रह्मतर्के ।

'अधिभूतं सर्वजीवा अध्यात्मं तच्छरीरगाः । देवतास्ताः स्वलोकस्था अधिदैवाभिधा मताः । लोकाभिमानिन्यस्ता एवाधिलोका इतीरिताः । यज्ञाभिमानिनो देवा अधियज्ञ इति स्मृताः ' इति च। भवनाधिकारे स्थितत्वादधिभूतम् ।

''पृथुं नारायणं वाति समादायैव पक्षिराट् । अतः स पृथिवीत्युक्तस्त्वन्तरिक्षं हरः स्मृतः । स्वान्तर्गतं यतः सर्वमिच्छया क्षपयेदसौ । द्यौर्नाम देवी विद्युत्स्यात्साक्षादेव सरस्वती । द्योतनात्सर्ववस्तूनां तमो दुर्गा प्रकीर्तिता ।

यो दिक्षु तिष्ठन् दिग्भ्योऽन्तरो यं दिशो न विदुर्यस्य दिशः शरीरं यो दिशोऽन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥१० ॥ यश्चन्द्रतारके तिष्ठँ्श्चन्द्रतारकादन्तरो यं चन्द्रतारकं न वेद यस्य चन्द्रतारकँ् शरीरं यश्चन्द्रतारकमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ ११ ॥ य आकाशे तिष्ठन्नाकाशादन्तरो यमाकाशो न वेद यस्याकाशः शरीरं य आकाशमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥१२॥ यस्तमसि तिष्ठँ्स्तमसोऽन्तरो यं तमो न वेद यस्य तमः शरीरँ् यस्तमसोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ १३ ॥ यस्तेजसि तिष्ठँ्स्तेजसोऽन्तरो यं तेजो न वेद यस्य तेजः शरीरं यस्तेजोऽन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः इत्यधिदैवतमथाधिभूतम् ॥ १४ ॥ यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् सर्वेऽभ्यो भूतेभ्योऽन्तरो यँ् सर्वाणि भूतानि न विदुर्यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरं यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृत इत्यधिभूतमथाध्यात्मम् ॥ १५ ॥

यत: संग्लपयेत्सर्वास्तेज: श्री: परिकीर्तिता । आकाशो विघ्न उद्दिष्ट: काशते हि पृथूदर: । आपो वरुण उद्दिष्टो तदेतत्पालयत्यसौ ।आत्मा विज्ञानमिति तु सर्वजीवाभिमानवान् ।

ब्रह्मैवोक्तस्त्विमे सर्वेऽप्यनुक्ता याश्च देवता: । ये च जीवा: परे सर्वे नियता विष्णुनैव हि । जीवानां नियमेऽजीवं किमु वाच्यमिति श्रुति: । पृथक्कृतन्नियमं नैषा वक्ति सिद्धत्वत: स्वत:।स एव सर्ववेत्ता हि परमात्परमो हरि:। नान्यो वेत्ता स्वतन्त्रोऽस्ति जीवा: सर्वे हि दु:खिन:।यदि स्वतन्त्रा नैवैते दु:खिन: स्यु: कदाचन । अत आर्तिमतामार्तिदाता मुक्तिप्रदश्च स:। भगवान् परमो विष्णु: स्वतन्त्र: सर्वदैकराड्'' इत्यादि महामीमांसायाम् ॥ **इत्यन्तर्यामिब्राह्मणम् ॥ ५ ॥ ७ ॥**

य: प्राणे तिष्ठन् प्राणादन्तरो यं प्राणो न वेद यस्यप्राण: शरीरं य: प्राणमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृत: ॥ १६ ॥ यो वाचि तिष्ठन् वाचोऽन्तरो यं वाङ् न वेद यस्य वाक् शरीरं यो वाचमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृत: ॥ १७ ॥ यश्चक्षुषि तिष्ठँश्चक्षुषोऽन्तरो यं चक्षुर्न वेद यस्य चक्षु: शरीरं यश्चक्षुरन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृत: ॥ १८ ॥ य: श्रोत्रे तिष्ठँ श्रोत्रादन्तरो यँ श्रोत्रं न वेद यस्य श्रोत्रँ शरीरं य: श्रोत्रमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृत: ॥ १९ ॥ यो मनसि तिष्ठन् मनसोऽन्तरो यं मनो न वेद यस्य मन: शरीरं यो मनोऽन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृत: ॥ २० ॥ यस्त्वचि तिष्ठँस्त्वचोऽन्तरो यं त्वङ् न वेद यस्य त्वक् शरीरं यस्त्वचमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृत: ॥ २१ ॥ यो विज्ञाने तिष्ठन् विज्ञानादन्तरो ये विज्ञानं न वेद यस्य विज्ञानँ शरीरं यो विज्ञानमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृत: ॥ २२ ॥ यो रेतसि तिष्ठन् रेतसोऽन्तरो यँ रेतो न वेद यस्य रेत: शरीरं यो रेतोऽन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृत: ॥

अदृष्टो द्रष्टाऽश्रुत: श्रोता अमतो मन्ता अविज्ञातो विज्ञाता नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति श्रोता नान्योऽतोऽस्ति मन्ता नान्योऽतोऽस्ति विज्ञातैष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतोऽतोऽन्यदार्तं । ततो होद्दालक आरुणिरुपरराम ॥ २३ ॥ **इति सप्तमं अन्तर्यामिब्राह्मणम् ॥ ५ ॥ ७ ॥**

पूर्वं गार्ग्या जीवानामुत्तरोत्तराश्रयत्वं सर्वेषां भगवदाश्रयत्वं च श्रुतम् । न तु मूलप्रकृतेराधारत्वमाधेयत्वं वा । अतः पुनः पृच्छति । विजिगीषुकथात्वाद् ब्राह्मणानुज्ञया । स्वभर्तुर्विद्याबलं जानन्त्यपि युष्माकमयं जेतुं न शक्य इति ज्ञापयित्वा तेषामुपकारार्थं च पप्रच्छ । न च युक्त्या पूर्वमुपरता । भार्यात्वाद्भगवतोऽन्याधारत्वं नाशंक्यमित्युक्ते भीत्यैवोपरता । भगवतोऽन्याधारत्वं च सर्वाधारमूलप्रकृतेरपि भगवानेवाधार इत्युक्ते युक्तित एव निवारितं भवति । 'नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ' इत्यादियुक्तिभिश्च । अस्थूलत्वादित्युक्तिभिश्च ।

"वादो जल्पो वितण्डेति त्रिविधा विदुषां कथा । केवलं तत्त्वविज्ञानमुद्दिश्य गुरुशिष्ययोः । अन्ययोर्वा बहूनां वा निर्दुष्टमनसां कथा । वाद इत्युच्यते सद्भिर्जयस्तत्रार्थिको भवेत् । विजये शिष्यतान्येषां पूजा च जयिनः सदा । पुनश्च संशयो यत्स्यात्तेषां तस्यापि वारणम् । कर्तव्यं जयिना नित्यमशक्तस्य स्वतोऽधिकात् । अन्योन्यनिर्णयश्चेत्स्यात्तदा सब्रह्मचारिणः । पृष्टेन प्रथमं मानं वक्तव्यं वादिना शुभम् । वेदाः सर्वे शुभं मानं सेतिहासपुराणकाः । सपञ्चरात्रमीमांसाः स्मृतयश्चाप्यनन्तरम् । तदन्यदशुभं प्रोक्तं न प्रयोज्यं कथासु च । मिश्रमक्षानुमाने तु ग्राह्ये शब्दार्थनिर्णये ।

अदुष्टमिन्द्रियं त्वक्षमुपपत्तिस्तथाऽनुमा । अनुमैव त्वभावाख्यो ह्यर्थापत्त्युपमे तथा । उपपत्तिभेदा यत्तेऽपि वाक्यमेवागमः शुभम् । तत्त्वनिर्णयवैलोम्यं संवादो वा विरोधिते । पराजय इति इति प्रोक्तः समः सर्वकथासु च । तत्त्वनिर्णयवैलोम्ये दण्ड्यो वादकथास्वपि । गुरुणैव त्ववश्यानां राजा दण्डं प्रयोजयेत् । गुरुदण्डस्तु वाचा स्याद्राजदण्डोऽर्थदेहतः । गुरुदण्डोऽप्यर्थतः स्यात्संवादे व्रततोऽपि च । राजदण्डो बलाच्च स्याद्दोषस्य

अथ ह वाचक्नव्युवाच ब्राह्मणा भगवन्तो हन्ताहमिमं द्वौ प्रश्नौ प्रक्ष्यामि तौ चेन्मे वक्ष्यति न वै जातु युष्माकमिमं कश्चिद् ब्रह्मोद्यं जेतेति पृच्छ गार्गीति ॥ १ ॥

गुरुलाघवात् । संवादे दण्ड्यता नास्ति जल्पादौ च कथञ्चन। तत्त्वविप्लवकर्तारं संसत्सु च पराजितम् । छित्वा जिह्वां च काकाङ्कं राजा राज्याद्विवासयेत् । अन्यसाम्यमभेदो वा नीचता वा कुतश्चन । विष्णोः श्रीपूर्वकाणां च व्यत्यासो गुणदोषतः । तद्भक्तेरन्यधर्मत्वं पञ्चैते तत्त्वविप्लवाः । तत्त्वविप्लावकं शूद्रं वैश्यं क्षत्रियमेव वा । हन्यादेवाविचारेण विप्रजिह्वां तथोद्धरेत् ।

स्वसिद्धान्ते प्रमाणं च परसिद्धान्तदूषणम् । वक्तव्यमुभयं वादे जल्पे चेति सतां मतम् । अवाक्यदूषणं तर्कादागमादेव साधनम् । वाक्यतात्पर्यविज्ञप्त्यै मानमन्यन्न चान्यथा ।

सतोरेव यदा स्पर्धा गुणतोऽर्थार्थमेव वा । तदा जल्पः समुद्दिष्टस्तत्र विद्यां परीक्षयेत् । विद्यापरीक्षापूर्वा हि सत्कथा जल्प उच्यते । सर्वज्ञा वैष्णवाः पञ्च सप्त वोभयसंमताः । अधिका वा यथालब्धाः प्राश्निकास्तु परीक्षकाः । उभयोः प्रश्नकर्तृत्वात्प्राश्निका इति कीर्तिताः । तदभावे गुणोद्रेकं दर्शयेतां पृथग्जने । विद्यासाम्ये कथा कार्या ह्यन्यथैकपराजयः । विद्योनो दण्ड्य एव स्याद्यदि नोच्चस्य शिष्यताम् । व्रजेत्पश्चाद्यथा वाद एवं जल्पः प्रकीर्तितः । अर्थनिर्णयहेतुत्वाद्वादे प्रश्नो जयेऽपि तु । न जल्पे तु पुनः प्रश्नः सभ्यानुज्ञां विना भवेत् ।

स्पर्धा सतां वितण्डा स्यात्तत्त्वविप्लावकैर्यदा। मूलपक्षग्रहापेता वितण्डा कविभिर्मता । सतामेव वितण्डा स्यादसतां जल्प एव तु । एवं जल्पो वितण्डेति ह्युभयोः सहिता कथा । अप्रकाश्यः स्वपक्षो हि पाषण्डानां यतस्ततः । अग्रहेणैव पक्षस्य तर्कागमबलेन तु । दूषयेदेव पाषण्डास्तत्त्वविप्लावकान् सदा । तत्पक्षाणां निषेध्यत्वात्तेषां पक्षग्रहो भवेत् । विष्णुभक्त्यन्यधर्माख्य-स्तत्त्वविप्लव एव तु । बौद्धादीनां यतः सर्वे तच्चविप्लावकास्तथा । सर्वनास्तिकवादी वा स्वमनीषामतोऽपि वा । तस्यापि पक्षं संश्रित्य दूषयेद् वाक्ययुक्तितः । यस्य नैवागमो मानं तं ब्रूयादागमाश्रयः । धर्मार्थोऽथ वृथैवायं तव पक्षस्य संग्रहः । धर्मार्थश्चेन्न धर्मो हि शक्यो द्रष्टुं विनाऽगमात् । यथाऽनुमीयते

हिंसा पापहेतुस्तथैव हि । धर्महेतुत्वमप्यस्या अनुमातुं सुशक्यते । वृथा पक्षं वृथा हन्याद्यदि कश्चित्किमुत्तरम् । इत्यशक्तौ सतां सर्वे संभूयापि निवारणम् । कुर्युरेवासतां सन्तस्तत्त्वविप्लाविनां जये । येषां विष्णोः समं किञ्चिदधिकं वा न तु क्वचित् । क्षराक्षराभ्यां भिन्नं च विष्णुं पश्यन्ति ये सदा । तारतम्यविदः सर्वजीवानां प्रकृतेरपि । भगवद्धर्मिणो नित्यं ते सन्तः परिकीर्तिताः । पराजितेष्वसत्सूक्तं राजा दण्डं प्रपातयेत् । जितेषु सत्स्वसद्भिस्तु राजोदासीनतां व्रजेत् । यावदेषां विजेता स्यादथ दण्डं निपातयेत्'' इत्यादि ब्रह्मतर्के ॥ छ ॥

'बाणस्त्वयोमयः प्रोक्तः शरो नालोऽस्य कीर्तितः' इत्यभिधानम् । 'कर्मारस्तु तदा बाणं तीक्ष्णमञ्जलिकाभिधम् । सन्दधानः शरे यान्तं राजानं न ददर्श ह' इति पाद्मे ॥२ ॥

'दीप्तेराकाशशब्दोक्ता श्रीर्हि सर्वाश्रया मता । तदाश्रयः परो विष्णुः सोऽस्थूलादिगुणो मतः' इति स्कान्दे ।

पुनः प्रश्नः सर्वाधारा प्रकृतिरित्यनुपचरितत्वेनावधारणार्थम् । आकाश

सा होवाचाहं वै त्वा याज्ञवल्क्य यथा काश्यो वा वैदेहो वोग्रपुत्र उज्ज्यं धनुरधिज्यं कृत्वा द्वौ बाणवन्तौ सपत्नातिव्याधिनौ हस्ते कृत्वोपोत्तिष्ठेदेवमेवाहं त्वा द्वाभ्यां प्रश्नाभ्यामुपोदस्थां तौ मे ब्रूहीति पृच्छ गार्गीति ॥ २ ॥

सा होवाच यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो यदवाक् पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते कस्मिँस्तदोतं च प्रोतं चेति ॥ ३ ॥ स होवाच यदूर्ध्वं गार्गि दिवो यदर्वाक् पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते आकाशे तदोतं च प्रोतं चेति ॥ ४ ॥

सा होवाच नमस्तेऽस्तु याज्ञवल्क्य यो म एतं व्यवोचोऽथापरस्मै धारयस्वेति पृच्छ गार्गीति ॥ ५ ॥ सा होवाच यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो यदर्वाक्पृथिव्या, यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते कस्मिँस्तदोतं च प्रोतं चेति ॥ ६ ॥ स होवाच यदूर्ध्वं गार्गि दिवो यदर्वाक्पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षत आकाश एव तदोतं च प्रोतं चेति कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ॥ ७ ॥

एवेत्यवधारणात् । 'पुनरुक्तिः शब्ददोषो न्यूनाधिक्यादिकं तथा । न जिगीषुकथायां च कारणं स्यात्पराजये । क्वचिद्विद्याधिकस्यापि स्खलनं सम्भवेद्यतः । तत्त्वनिर्णयवैलोम्यं विलम्बो वा मुहूर्ततः । विद्यादौर्बल्यहेतुः स्यादतस्तस्मिन् पराजयः' इति ब्रह्माण्डे । अतस्तत्त्वनिर्णयविरोधिपुनरुक्त्यादीनि निग्रहः ।(७)

"प्रसिद्धस्थूलसूक्ष्मादिवैलक्षण्याज्जनार्दनः । अस्थूलादिरिति प्रोक्तो नैव स्थौल्याद्यभावतः । अनावृत्तेस्तमो नास्य स्वातन्त्र्यान्नाद्यते क्वचित् ।(८) द्यावापृथिव्यौ श्रीभूमी केशौ सूर्यविधू मतौ । दीप्तेः पृथुत्वाज्ज्ञानाच्च तथाह्लादविधेरपि । तदाधारो हरिर्नित्यं स्वातन्त्र्येण प्रशासकः । आधारत्वं श्रियो यच्च तच्च विष्णोः प्रशासनात् । तद्वशान्न स्वतन्त्रत्वं स स्वतन्त्रो हरिः सदा' इति महामीमांसायाम् । (९-११)

स होवाचैतद् वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्व ह्रस्वमदीर्घमलोहित-मस्नेहमच्छायमतमोऽवाय्वनाकाशमसङ्गमरसमगन्धमचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनोऽतेजस्क-मप्राणममुखममात्रमगोत्रमजरमभयममृतमरजोऽशब्दमविवृतमसंवृतमपूर्वमनपरमनन्तरम-बाह्यं न तदश्नाति किञ्चन न तदश्नाति कश्चन ॥ ८ ॥

एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठत एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि निमेषा मुहूर्ता अहोरात्राण्यर्धमासा मासा ऋतवः संवत्सरा इति विधृतास्तिष्ठन्त्येतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि प्राच्योऽन्या नद्यः स्यन्दन्ते श्वेतेभ्यः पर्वतेभ्यः प्रतीच्योऽन्या यां यां च दिशमन्वेतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि ददतो मनुष्याः प्रशंसन्ति यजमानं देवा दर्वीं पितरोऽन्वायत्ताः ॥ ९ ॥

यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्मिँल्लोके जुहोति यजते तपस्तप्यते बहूनि वर्षसहस्राण्यन्तवदेवास्य तद्भवति यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वास्माऽल्लोकात्प्रैति स कृपणोऽथ य एतदक्षरं गार्गि विदित्वाऽस्माल्लोकात् प्रैति स ब्राह्मणः ॥ १० ॥ तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं द्रष्टृश्रुतँ् श्रोत्रमतं मन्त्रविज्ञातं विज्ञातृ नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ नान्यदतोऽस्ति श्रोतृ नान्यदतोऽस्ति मन्तृ नान्यदतोऽस्ति विज्ञात्रेतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश

'न तस्य प्राकृता मूर्तिर्मांसमेदोऽस्थिसम्भवा। नयोगित्वादीश्वरत्वात्सत्य-रूपाच्युतो विभुः' इति वाराहे। 'आदित्यवर्णं तमसस्तु पारे' इत्यादेश्च। 'न सत्तन्नासदुच्यते'। 'अदुःखमसुखं समम्'। 'न प्रज्ञं नाप्रज्ञम्' इत्यादि च ॥ **इत्यक्षरब्राह्मणम् ॥ ५ ॥ ८ ॥**

''ये ये वराः सुरास्ते तु परेषां महिमात्मकाः। महीत्युक्तं हि माहात्म्यं महिमानो हि तन्मिताः। एवं हि महिमाशब्दस्तद्वशत्वं वदत्ययम्। यत्र माहात्म्यवाची स्यान्महत्वं महिमा तथा। त्रयस्त्रिंशत्सुराणां हि परिवारास्ततः परे। षण्णामेते त्रयाणां ते ते द्वयोः साधिकस्य तौ। एकस्य सोऽपि क्रमतः पराधीनस्वरूपिणः। पराधीनबलाश्चैव पराधीनप्रवृत्तयः। एक एव स्वतन्त्रोऽसौ भगवान्पुरुषोत्तमः ॥२॥

अग्रं विष्णुं नयेद्यस्मात्सुपर्णोऽग्निरुदाहृतः। प्रथितं हरिमादाय वातीति

ओतश्च प्रोतश्चेति ॥११॥ सा होवाच ब्राह्मणा भगवन्तस्तदेव बहु मन्यध्वं यदस्मान्नमस्कारेण मुच्यध्वं न वै जातु युष्माकमिमं कश्चिद् ब्रह्मोद्यं जेतेति ततो ह वाचक्नव्युपरराम ॥ १२ ॥ **इत्यष्टममक्षरब्राह्मणम् ॥ ५ ॥ ८ ॥**

अथ हैनं विदग्धः शाकल्यः पप्रच्छ कति देवा याज्ञवल्क्येति स हैतयैव निविदा प्रतिपेदे यावन्तो वैश्वदेवस्य निविद्युच्यते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेत्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति त्रयस्त्रिँ्शदित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति षडित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति त्रय इत्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति द्वावित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्येत्यध्यर्ध इत्योमिति होवाच क त्येव देवा याज्ञवल्क्येत्येक इत्योमिति होवाच कतमे ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति ॥ १ ॥ स होवाच महिमान एवैषामेते त्रयस्त्रिँ्शत्त्वेव देवा इति कतमे ते त्रयस्त्रिँ्शदित्यष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्यास्त एकत्रिँ्शदिन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिँ्शा इति ॥ २ ॥

कतमे वसव इत्यग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चादित्यश्च द्यौश्च चन्द्रमाश्च

प्रथिवः स्मृतः।तद्भार्या पृथिवी नाम यत्तदिच्छानुसारिणी ।सर्वज्ञत्वात् तथायुष्ट्वात्सूत्रात्मा वायुरुच्यते । श्रद्धानामैव तत्पत्नी सर्वस्यान्तर्निरीक्षणम् । अन्तरिक्षमिति प्रोक्ता देवेभ्योऽधिकवीक्षणात् । आदिकालस्थितो यस्मादादित्यस्तु सदाशिवः । द्यौरुमा च समुद्दिष्टा वाग्रूपा द्योतिका यतः । त एते सर्वदेवेभ्यो विशिष्टास्तद्वशाः परे । नक्षत्रमिन्द्रउद्दिष्टश्चन्द्रः काम उदाहृतः । अत्राणात्सूर्यचन्द्राद्यैराह्लादाच्चैव हेतुतः । वासयन्ति जगद्यस्मादेतेऽष्टौ वसवः स्मृतः । ज्ञानादिषड्गुणाः षट्सु तदन्येभ्योऽधिका यतः । वसुष्वपि त एवोच्चा वीन्द्राद्याः पूर्वकीर्तताः(३) । प्राणाद्या वायुपुत्रास्तु दश बुध्द्यभिमानवान् । बृहस्पतिरिति ह्येते रुद्रा इत्येव कीर्तिताः(४) । मासाभिमानिनो ये तु यमचन्द्रयुता द्विषट् । धात्रर्यमाद्या आदित्या इन्द्राविष्णू विनैव तु (५) । स्तनयित्नोरभीमानी वायुजस्त्विन्द्र उच्यते । स एव वज्र इन्द्रस्य सोऽशनिश्चाशनादरेः । यज्ञो नामेन्द्रपुत्रो यो जयन्त इति चोच्यते । स एव पशुमानित्वात्पशवश्चेति कथ्यते ॥ ६ ॥

एवं प्राधान्यतो देवास्त्रयस्त्रिंशत्प्रकीर्तिताः। दक्षाग्निप्रमुखाः सर्वे प्राणा एव हि वायुजाः । रुद्रा अपि तदावेशात् पृथङ्नोदीरिता इह । काम एवानुविष्टत्वाद् अनिरुद्धश्च नोदितः । मन्वावेशादिन्द्रजस्तु संख्यायामनुवेशितः । अश्विनौ निर्ऋतिश्चैव कुबेरश्च विनायकः । अर्यम्ण्यंशादिचतुर्षु विशेषावेशसंयुताः । अत्रोक्ता अपि पृथिव्याद्या अन्तर्यामिब्राह्मणे भवन्ति (७) । षट्सु प्रधानास्तिस्रो

नक्षत्राणि चैते वसव एतेषु हीदँ् वसु सर्वं हितमिति तस्माद्वसव इति ॥ ३ ॥ कतमे रुद्रा इति दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशस्ते यदाऽस्माच्छरीरान्मर्त्यादुत्क्रामन्त्यथ रोदयन्ति तद्यद्रोदयन्ति तस्माद् रुद्रा इति ॥ ४ ॥ कतम आदित्या इति द्वादश वै मासाः संवत्सरस्यैत आदित्या एते हीदँ् सर्वमाददाना यन्ति ते यदिदँ् सर्वमाददाना यन्ति तस्मादादित्या इति ॥ ५॥ कतम इन्द्रः कतमः प्रजापतिरिति स्तनयित्नुरेवेन्द्रो यज्ञः प्रजापतिरिति कतमः स्तनयित्नुरित्यशनिरिति कतमो यज्ञ इति पशव इति ॥ ६ ॥ कतमे षडित्यग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चादित्यश्च द्यौश्चैते षडेतेषु हीदँ् सर्वँ् षडिति ॥ ७॥ कतमे ते त्रयो देवा इतीम एवत्रयो लोका एषु हीमे सर्वे देवा इति

हि वायुवीन्द्रमहेश्वराः । स्वभार्याणां स्वाश्रयत्वात्ते लोका ज्ञानरूपतः । पदैक्याद् ब्रह्मवाय्वोस्तु पदसाम्याच्छिवस्य च । शेषस्यापि तु नैवोक्तिः पृथक् श्रद्धा च मारुतः । द्वौ देवाविह सम्प्रोक्तावन्नं श्रद्धा प्रकीर्तिता । अतीतत्वाद्देवताभ्यो नेतृत्वाच्चान्नमुच्यते । श्रद्धेति वायोः पत्नी सा (८) प्राणो वै विष्णुरुत्तमः । णेत्येवानन्द उद्दिष्ट आसमन्तात्प्रकृष्टतः । प्राणो हि भगवान् विष्णुरध्यर्धो वायुरुच्यते । अध्यर्धा हि गुणा नित्यं वायोरध्यर्ध एव तत् । न चैकत्वं भवेद्वायोस्तद्विशिष्टो यतो हरिः । न च द्वितीयता तस्मिन्प्रीतिरत्यधिका हरेः । तेनाध्यर्धगुणौ यस्मात्सर्वस्माद्देवतागणात् । न चाशक्यं न चाप्राप्यमतोध्यर्ध इतीरितः । अत्यन्तरङ्गं यत्तस्मान्न हरेः पृथगीरिता । श्रीः स्वरूपविभेदेऽपि सर्वोत्कृष्टाऽपि नित्यशः । तस्या अपि परो विष्णुर्गुणैः सर्वैरदोषवान् । एक इत्युच्यते नित्यं यस्मान्नान्यस्तथाविधः । तत्परो वा गुणोद्रेके ब्रह्माऽसौ गुणपूर्तितः । तथात्वेन यतो नित्यमविकारेण याति हि । त्यदित्युक्तास्ततो विष्णुः सर्वदेवेश्वरेश्वरः'' इति महामीमांसायाम् ।। ९ ।।

'शारीरो मनुरुद्दिष्टः कामः प्रद्युम्न उच्यते । आदित्यस्थस्तथा रुद्रः श्रोत्रश्चन्द्र उदाहृतः । छायामयस्तु निर्ऋतिरादर्शे सूर्य एव च । पर्जन्यस्त्वप्सु पुरुषः शक्रः पुत्राभिमानवान् । अमृतं वायुरुद्दिष्टः स्त्रियः श्रीर्गीरुमा तथा ।

कतमौ तौ द्वौ देवावित्यन्नं चैव प्राणश्चेति कतमोऽध्यर्ध इति योऽयं पवत इति ।। ८ ।। तदाहुर्यदयमेक इवैव पवतेऽथ कथमध्यर्द्ध इति यदस्मिन्निदँ सर्वमध्यार्ध्नोत्तेनाध्यर्ध इति कतम एको देव इति प्राण इति स ब्रह्म त्यदित्याचक्षते ।। ९ ।।

पृथिव्येव यस्याऽयतनमग्निर्लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात् सर्वस्याऽत्मनः परायणँ स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्याऽत्मनः परायणं यमात्थ य एवायँ शारीरः पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेत्यमृतमिति होवाच ।। १० ।। काम एव यस्यायतनँ हृदयं लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात् सर्वस्याऽत्मनः परायणँ स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषँ सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायं काममयः पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति स्त्रिय इति

सत्यं ब्रह्मा समुद्दिष्टो गरुत्मच्छेषका दिशः । आदेशनाद्दिशः प्रोक्ता मृत्युर्यम उदाहृतः। अन्तर्गतेन रूपेण वायुरेव त्वसुः स्मृतः। पालकेन स्वरूपेण ब्रह्मैव च प्रजापतिः । प्रकाशस्त्वान्तरो ज्योतिर्लोको बाह्य इतीर्यते । मनःस्थिता मनो नाम्नी बोधरूपत्वतो रमा । सैवाग्निस्थाऽदनान्नित्यमग्निरित्येव गीयते । हृदयं बुद्धिसंस्था सा त्वयनं हृदि यत्ततः । चक्षुः सा दृष्टिहेतुत्वाद्दृष्टानां लोक एव सा' इति च ।

बुद्धिवृत्त्यपेक्षया बहिः प्रकाशहेतुत्वमपि देव्या न विरुध्यते । इम एव त्रयो लोका इति पूर्वोक्तानां देवानामनुक्तौ कथं लोकमात्रे सर्वदेवानामन्तर्भावः। उक्ताङ्गीकारेऽनन्तर्भावः कथम् । कथं चाग्न्यादिषु । न चावासमात्रमत्र विवक्षितम् । प्रतिशरीरमपि सर्वदेवानामावासान्न लोकादीनां विशेषः । सामर्थ्याधिक्यं चात्र विवक्षितम् । 'एतेषु हीदं सर्वं षळिति' । 'यदस्मिन्निदं सर्वमध्याध्नोंत्' 'स ब्रह्म त्यदित्याचक्षते' । 'महिमान एवैषाम्' इत्यादिषु

होवाच ॥ ११॥ रूपाण्येव यस्यायतनं चक्षुर्लोको मनो ज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात् सर्वस्याऽत्मनः परायणँ् स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषँ् सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवासावादित्ये पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति सत्यमिति होवाच॥ १२ ॥ आकाश एव यस्याऽयतनँ् श्रोत्रं लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात् सर्वस्याऽत्मनः परायणँ् स वै वेदिता स्याद् याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषँ् सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायँ् श्रौत्रः प्रातिश्रुत्कः पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति दिश इति होवाच ॥ १३ ॥ तम एव यस्यायतनँ् हृदयं लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात् सर्वस्यात्मनः परायणँ् स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषँ् सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायं छायामयः पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति मृत्युरिति होवाच ॥ १४ ॥ रूपाण्येव यस्यायतनं चक्षुर्लोको मनो ज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात् सर्वस्यात्मनः परायणँ् स वै वेदिता स्याद् याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुष सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायमादर्शे पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेत्यसुरिति होवाच ॥ १५ ॥ आप एव यस्यायतनँ् हृदयं लोको मनो ज्योतिर्यो वै तं पुरुषं

षड्गुणोद्रेकादीनामुक्तेः । अन्तर्भावस्य च महिमकारणकत्वोक्ते :। इदं सर्वं गुणषट्कं पूर्णं गुणषट्कमित्यर्थः । इदंशब्दो विवक्षितत्वाद् 'अयं भगवान्' इतिवत् । एवमेवेदं सर्वमध्याध्नोदिति च । गुणाधिक्येन तदधीनत्वे विवक्षिते निवासत्वादिकमन्तर्भवति । उत्तमानामधिकव्याप्त्यादेः । न तु निवासत्वादौ गुणाधिक्यादिकं । कथं च तन्महिमत्वेनान्तर्भावमुक्त्वा निवासत्वमात्रेणान्तर्भाव उच्यते ।

कथं चान्यथा कामादीनां प्रसिद्धमहिमानां स्त्रीमात्रादिकं देवतोच्यते । प्रसिद्धं चैतत् । 'आत्मा देवानां भुवनस्य गर्भः' । 'आत्मा ते वातः'। 'इन्द्रो वै देवानामोजिष्ठः' । 'ब्रह्मा देवानां प्रथमः संबभूव' । 'अयं वाव शिशुर्योऽयं मध्यमः प्राणः' । 'तमेताः सप्ताक्षितय उपतिष्ठन्ते' । 'तद्या इमा अक्षँल्लोहिन्यो राजयस्ताभिरेनं रुद्रोऽन्वायत्तो यच्छुक्लं तेनेन्द्रः' । 'अश्वमेधः क्रतुश्रेष्ठो ज्योतिःश्रेष्ठो दिवाकरः । ब्राह्मणो द्विपदां श्रेष्ठो देवश्रेष्ठश्च मारुतः' । 'वायुर्भीमो भीमनादो महौजास्सर्वेषाञ्च प्राणिनां प्राणभूतः । अनावृत्तिर्देहिनां देहपाते तस्माद्वायुर्देवदेवो विशिष्टः'। 'क्रतुं सचन्त मारुतस्य वेधसः' । 'वायोरात्मानं कवयो निचिक्युः' । 'आत्मत एष प्राणो जायते' । 'यो वायौ तिष्ठन्' । 'देवानां देवता वायुर्वायोर्देवो जनार्दनः' । 'स प्राणमसृजत । प्राणाच्छ्रद्धाम्' । 'एतस्माज्जायते प्राणः' । 'रुद्रं समाश्रिता देवा रुद्रो ब्रह्माणमाश्रितः । ब्रह्मा मामाश्रितो नित्यं नाहं कञ्चिदुपाश्रितः' इत्यादिषु सर्वत्र । 'श्रियः प्रसादं स कुशेशयेशयः श्रितः स चिन्त्यः प्रशशंस शौरिम्' इत्यादि च ॥ १०-१७ ॥

विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणँ स वै वेदिता स्याद् याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषँ सर्वस्याऽत्मनः परायणं यमात्थ य एवायमप्सु पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति वरुण इति होवाच ॥ १६ ॥ रेत एव यस्यायतनँ हृदयं लोको मनो ज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात् सर्वस्याऽत्मनः परायणँ स वै वेदिता स्याद् याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषँ सर्वस्याऽत्मनः परायणं यमात्थ य एवायं पुत्रमयः पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति प्रजापतिरिति होवाच ॥ १७ ॥

'दिशो वेद सदेवाः सप्रतिष्ठाः' इति याज्ञवल्क्यवचनम् । सर्वप्रतिष्ठात्वेन ब्रह्मणोऽपि ज्ञानं भवतीति 'किं ब्रह्म विद्वान्' इत्यस्य चोत्तरम् ।(१९)

यदि दिशोवेत्थ तर्हि किं देवतोऽस्याम् । "आदित्यस्याश्रयश्चक्षुर्नामा स्वायम्भुवो मनुः । चक्षुस्थो दृष्टिशक्तीशो रूपात्मेन्द्रस्तदाश्रयः । बुद्धितत्त्वात्मिकोमा च शक्रस्यापि समाश्रयः(२०) । एवं यमस्याश्रयश्च यज्ञमान्यनिरुद्धकः । दक्षिणामानिनी देवी रतिरेव तदाश्रयः । श्रद्धारूपः सदा कामस्तस्या अपि समाश्रयः । हृदयात्मिक्युमा तस्य कामस्यापि समाश्रयः(२१) । अब्देवता सदा चन्द्रो वरुणस्य समाश्रयः । रेत आत्मा सुरगुरुः सोमस्यापि समाश्रयः । तस्याप्युमैवाश्रयः स्यात्तस्यैव तु दिगीशितुः (२२)। सोमस्य दीक्षारूपा तु शतरूपा समाश्रयः । तस्याः सत्यात्मको देवो मनुरेव समाश्रयः ।

शाकल्येति होवाच याज्ञवल्क्यस्त्वाँ स्विदिमे ब्राह्मणा अङ्गारावक्षयणमकृता३ इति ॥ १८ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच शाकल्यो यदिदं कुरुपाञ्चालानां ब्राह्मणानत्यवादीः किं ब्रह्म विद्वानिति दिशो वेद सदेवाः सप्रतिष्ठा इति यद्दिशो वेत्थ सदेवाः सप्रतिष्ठाः ॥ १९ ॥

किं देवतोऽस्यां प्राच्यां दिश्यसीति आदित्यदेवत इति स आदित्यः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति चक्षुषीति कस्मिन्नु चक्षुः प्रतिष्ठितमिति रूपेष्विति चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति कस्मिन्नु रूपाणि प्रतिष्ठितानीति हृदय इति होवाच हृदयेन हि रूपाणि जानाति हृदये ह्येव रूपाणि प्रतिष्ठितानि भवन्तीत्येवमेवैतद् याज्ञवल्क्य ॥ २० ॥ किं देवतोऽस्यां दक्षिणायां दिश्यसीति यमदेवत इति स यमः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति यज्ञ इति कस्मिन्नु यज्ञः प्रतिष्ठित इति दक्षिणायामिति कस्मिन्नु दक्षिणा प्रतिष्ठितेति श्रद्धायामिति यदा ह्येव श्रद्धत्तेऽथ दक्षिणां ददाति श्रद्धायाँ ह्येव दक्षिणा प्रतिष्ठितेति कस्मिन्नु श्रद्धा प्रतिष्ठितेति हृदय इति होवाच हृदयेन हि श्रद्धां जानाति हृदये ह्येव श्रद्धा प्रतिष्ठिता भवतीत्येवमेवैतद् याज्ञवल्क्य ॥ २१ ॥ किं देवतोऽस्यां प्रतीच्यां दिश्यसीति वरुणदेवत इति स वरुणः कस्मिन् प्रतिष्ठित इत्यप्स्विति कस्मिन्न्वापः प्रतिष्ठिता इति रेतसीति कस्मिन्नु रेतः प्रतिष्ठितमिति हृदय इति तस्मादपि प्रतिरूपं जातमाहुर्हृदयादिव सृप्तो हृदयादिव निर्मित इति हृदये ह्येव रेतः प्रतिष्ठितं भवतीत्येवमेवैतद्याद् यावल्क्य ॥ २२ ॥

तस्याप्युमैवाश्रयः स्यात्स्रष्टृरूपस्य नित्यदा (२३)। मध्यदिक्स्वामिनोऽग्नेश्च स्वाधारो वाग्बृहस्पतिः। तस्याप्युमैव हृदयरूपा नित्यं समाश्रयः (२४)। तस्याः समाश्रयो रुद्रस्त्वमहश्चेति रूपवान्। अहङ्कारात्मको नित्यमात्मोमा परिकीर्तिता। बुद्ध्यात्मनैवाततत्वाद्यद्यस्यानाश्रयो हरः। तदा बोधात्मिका शक्तिर्नास्या देहाभिरक्षणे। अरक्षितान् मानुषादीन् श्वानो वाद्युर्वयांसि वा। (२५)

शिवस्य च तथोमायाः प्राणात्मा शेष आश्रयः। शेषस्यापानरूपा सा भारत्येव व्यपाश्रयः। तस्या व्यानाभिधो वायुर्विशिष्टानो यतो हि सः। उन्नेतृत्वादुदानाख्या तस्य श्रीराश्रयः सदा। समानाख्यो हरिस्तस्याः सहैव ह्यानयत्यसौ। स्वावरस्यानकास्त्वन्ये सर्वेषां चेष्टको हि सः। स एष भगवान्नैवं श्रीवदन्याश्रयो हरिः। न च ब्रह्मादिवद्विष्णुर्नैवाऽसौ बद्धवत्क्वचित्। न च मुक्तवदीशेशः कुत एव जडोपमः। अग्राह्योशीर्यसङ्गोऽसावसितश्च न रिष्यति। न हि सर्वात्मना क्वापि केनचिज्ज्ञायते क्वचित्। स्वल्पोऽपि शीर्यते नैव कारणात्कार्यतोऽपि वा। न लिप्यते जगन्नाथः क्वचिद्दोषेण केनचित्।

किं देवतोऽस्यामुदीच्यां दिश्यसीति सोमदेवत इति स सोमः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति दीक्षायामिति कस्मिन्नु दीक्षा प्रतिष्ठितेति सत्य इति तस्मादपि दीक्षितमाहुः सत्यं वदेति सत्येह्येव दीक्षा प्रतिष्ठितेति कस्मिन्नु सत्यं प्रतिष्ठितमिति हृदय इति होवाच हृदयेन हि सत्यं जानाति हृदये ह्येव सत्यं प्रतिष्ठितं भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥२३॥ किंदेवतोऽस्या ध्रुवायां दिश्यसीत्यग्निदेवत इति सोऽग्निः कस्मिन्नु प्रतिष्ठित इति वाचीति कस्मिन्नु वाक्प्रतिष्ठितेति हृदय इति कस्मिन्नु हृदयं प्रतिष्ठितमिति ॥२४॥ अहल्लिकेति होवाच याज्ञवल्क्यो यत्रैतदन्यत्रास्मन्मन्यासै यद्ध्येतदन्यत्रास्मत् स्याच्छ्वानो वैन दद्युर्वयाँ्सि वैनद् विमथ्नीरन्निति ॥ २५॥

कस्मिन्नु त्वं चाऽत्मा च प्रतिष्ठितौ स्थ इति प्राण इति कस्मिन्नु प्राणः प्रतिष्ठित इत्यपान इति कस्मिन्न्वपानः प्रतिष्ठित इति व्यान इति कस्मिन्नु व्यानः प्रतिष्ठित इत्युदान इति कस्मिन्नूदानः प्रतिष्ठित इति समान इति स एष नेति नेत्यात्माऽगृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्यो न हि शीर्यतेऽसङ्गो न हि सज्यतेऽसितो न व्यथते न रिष्यति एतान्यष्टावायतनान्यष्टौ लोका अष्टौ देवा अष्टौ पुरुषाः स यस्तान् पुरुषान् निरूह्य

भूतपूर्वो भविष्यो वा बन्धो नास्य कुतश्चन । न च नाशो भवेत्क्वापि न नशिष्यति च क्वचित् । अन्यत्सर्वं गृहीतं हि तेन ज्ञानादिना सदा । अशीर्यत्वादयोऽन्येषां सर्वेषां तत्प्रसादतः । अतस्तस्यापि वैषम्यान्नेति नेत्याह तं श्रुतिः' इत्यादि च ।

'तद्गुणानां सुपूर्णानां विप्लुट्कं प्रतिबिम्बितम् । श्रीर्भुङ्क्ते तद्गुणान्ब्रह्मा तस्य रुद्रादयोऽपि च' इत्यादि च। अहर्ज्ञानमस्य लीनमित्यहर्लीक एवाहल्लिकः । अज्ञेत्याक्षिपति । न हि गृह्यत इत्यादिना ग्रहणशीरणादिषु सर्वप्रमाणाभावं दर्शयति । 'नेति नेत्यादिरूपेण विज्ञापितगुणोऽपि तु । विशेषापेक्षया पृष्टो न शाकल्यो विवेद तम्' इति ब्रह्माण्डे । 'तदपेक्षां विनैवासौ निर्गत्य पुरुषोत्तमः । वहत्येवानिशं सर्वं निरूढं तेन तज्जगत् । प्रति प्रतिस्थितो रूपैर्यस्माद्धत्ते हरिः सदा । अतः प्रत्यूह्यते तेन व्यक्ताव्यक्तमिदं जगत्' इति ब्रह्मतर्के । 'न विनोपनिषद्भिः स ज्ञेयः केनापि कस्यचित् । अत औपनिषत्कं तं प्राहुर्विष्णुं सनातनम्' इति च ॥२६॥

''प्रश्नो वादे च जल्पादौ कर्तव्यः प्रतिवादिना । तदुक्तिमात्रे प्रामाण्यं यादि नास्यागमान्तरम् । अपेक्षितं यदा शङ्का दर्शनीयस्तदाऽऽगमः । निःशङ्कत्वेन यो वक्ता प्रश्नानामुत्तरं सदा । आनुकूल्येनागमानां नाशङ्क्यं तद्वचः क्वचित् । दशतालो दशमुखो ललाटत्रिंशकस्तथा । सार्धोन्नतश्चैव पुनः पर्यग् दशशिरास्तथा । पञ्चोराः सप्तपादो यो नाशङ्क्यं तद्वचः क्वचित् । नवाङ्गुलमुखो यस्तु गले च चतुरङ्गुलः । चतुर्विंशाङ्गुलतनुस्तद्वाक्यं देवपूजितम् । प्राधान्याल्लक्षणोपेतो दुर्लक्षणयुतोऽपि सन् । तस्यापि वाक्यं मानं स्यात्किमु सर्वयुतस्य तु । प्रायो देवाश्च ऋषयो न सर्वशुभलक्षणाः । ऋते विष्णुं सुरश्रेष्ठं

प्रत्यूह्यात्यक्रामत् तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि तं चेन्मे न विवक्ष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति त ँ्ह न मेने शाकल्यस्तस्य ह मूर्धा विपपातापि हास्य परिमोषिणोऽस्थीन्यपजह्रुरन्यमन्यमानाः ॥ २६ ॥

ब्रह्माणं वाप्यनन्तरम् । यस्मान्न विदुषां वाक्यमाशङ्क्यं केनचित्क्वचित् । तस्माद्वेदेषु सर्वेषु कथाः प्रश्नोत्तरात्मिकाः। न प्रमाणान्तरं तत्र पृच्छन्ति घटनां विना । एतस्मादाश्वलाद्याश्च पप्रच्छुर्नैव कुत्रचित् । आगमं याज्ञवल्क्योक्तेरन्यं तं मिथिलोऽपि च'' इति ब्रह्मतर्के।

'यश्छिन्नविचिकित्सस्तु च्छिनत्त्यपि च संशयान् । तस्य पर्येषणं कुर्यात्प्रतीच्छन्नोत दक्षिणाम्' इति च भारते । 'षण्णवत्यङ्गुलो यस्तु न्यग्रोधपरिमण्डलः । दशतालश्चतुर्हस्तः स देवैरपि पूज्यते' इति वायुप्रोक्ते। अतएव च सर्वागमेषु प्रतिसंहितमाचार्यलक्षणमुच्यते ॥ छ ॥

यथा वनस्पतौ वृक्ष इत्ययं शब्दोऽमृषा तथैव पुरुषे पुरुषशब्दो विद्यमान एव । स च नित्यत्वे संभवति । पुरुकालेऽपि सन् पुरुष इति ॥ स्नावमध्ये यत्स्थिरं विद्यतेऽस्थिसल्लीनं तद्दारुसंश्लिष्टपाशवत् । वृक्षो मूलाद्रोहतीत्यङ्गीकारमात्रम् । यत्समूलमावृहेयुरिति तस्यापि दूषणात् । अन्यस्य रेतसो जननमपि जीवतः पुरुषान्तरस्य भावे । प्रलये तु सर्वप्रलयात् कस्मादुत्पत्तिः ॥ तत्पृष्टं सर्वं वक्तुमशक्यत्वात् पुरुषस्य पुनरुत्पत्तौ कारणं भगवन्तं जानन्तोऽपि तूष्णीमृषयो बभूवुः । पुरुषनामकत्वान्नित्यस्य जीवस्य यावन्मुक्तिः पुनरुत्पत्त्या भवितव्यं न शरीरेण सह नाशः। तस्य च स्वोत्पत्तौ अस्वातन्त्र्यादन्येनोत्पादकेन भाव्यम् । कोऽसाविति प्रश्नाशयः ॥

अथ होवाच ब्राह्मणा भगवन्तो यो वः कामयते स मा पृच्छतु सर्वे वा मा पृच्छत यो वः कामयते तं वः पृच्छामि सर्वान्वा वः पृच्छामीति ते ह ब्राह्मणा न दधृषुः ॥२७॥

तान् ह एतैः श्लोकैः पप्रच्छ ॥ यथा वृक्षो वनस्पतिस्तथैव पुरुषोऽमृषा। तस्य लोमानि पर्णानि त्वगस्योत्पाटिका बहिः ॥१॥ त्वच एवास्य रुधिरं प्रस्यन्दि त्वच उत्पटः । तस्मात्तदा तृणात्प्रैति रसो वृक्षादिवाऽऽहतात् ॥२॥ माँसान्यस्य शर्कराणि किन्नाटं स्नाव तत्स्थिरम् । अस्थीन्यन्तरतो दारूणि मज्जा मज्जोपमा कृता ॥३॥ यद् वृक्षो वृक्णो रोहति मूलान्नवतरः पुनः । मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्णः कस्मान्मूलात्प्ररोहति ॥४॥ रेतस इति मा वोचत जीवतस्तत्प्रजायते। धानारुह इव

तेषु तूष्णींभूतेषु स्वयमेव परिहरति विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति । तस्याप्यन्य उत्पादक इत्याशङ्का मा भूदिति जात एव न जायत इत्याह । पुरुषान्तरापेक्षया पुनः शब्दो न तु क्रियाभ्यासापेक्षया । 'एक एव हरिर्बन्धुः पुनरन्यो न विद्यते' इतिवत् । रातिरिष्टः । तिष्ठमानस्य तद्विदः परायणम् ।

'विजित्यसर्वान् पप्रच्छ याज्ञवल्क्यः पुनर्मुनीन् । यथा वनस्पतौ वृक्षशब्द एवं यथार्थतः । पुरुषेऽपि हि तच्छब्दो नित्यत्वादेव युज्यते। तस्मान्नास्य शरीरेण नाशस्तस्मात्पुनर्जनिः । आमुक्तेर्भविता नित्यं कुतस्तदिति चोच्यताम्। रेतसो जननं यावत्प्रलयस्तावदेव हि । निर्मूलस्य च वृक्षस्य प्रलये पुरुषस्य च । पुनरुत्पादको यस्तं वदन्तु मम कृत्स्नशः । धानाजात इवायं हि दृश्यते विदुषां तरुः । अस्वातन्त्र्यात्तु विदुषां नैव तत्कारणं भवेत्। अञ्जसा प्रेत्य सम्भूतिकारणं तद्वदन्तु नः । प्रेत्य सम्भूतिकर्ता हि स्वतन्त्रो धटते यतः। इति पृष्टास्तु मुनयो न वक्तुं शेकुरञ्जसा । तद्वेत्तारोऽपि तत्प्रश्ननिर्मूलनबलोज्झिताः। अधाष्टर्चात्तत्प्रभावेन धर्षिता नाशकन्यदा । स्वयमेव तदोवाच याज्ञवल्क्यो महामुनिः । पूर्णानन्दो हरिर्नान्यः कारणं सृज्यसर्जने। नैवास्य जनकः कश्चिन्नित्यजातो ह्यसौ हरिः । स प्रियः सर्वदातृणां ज्ञानिनां परमप्रियः। ये तु तद्भाविता नित्यं तेषामेष परायणम्' इति नारायणीये ॥ **इति शाकल्यब्राह्मणम् ॥५॥९॥**

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५॥

वै वृक्षोऽञ्जसा प्रेत्य सम्भवः ॥५॥ यत् समूलमा वृहेयुर्वृक्षं न पुनराभवेत्। मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्णः कस्मान्मूलात् प्ररोहति ॥६॥ जात एव न जायते को न्वेनं जनयेत्पुनः ॥ विज्ञानमानन्दं ब्रह्म रातिर्दातुः परायणम् ॥ तिष्ठमानस्य तद्विद इति॥ ७ ॥ २८ ॥ **इति नवमं शाकल्यब्राह्मणम् ॥ ५ ॥ ९ ॥ बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५॥**

**

अणुर्भगवान् । तद्विषयान् निर्णयान् वक्तुं वा (१) । 'प्रतिष्ठा प्रतिमा प्रोक्ता प्रतिरूपेण संस्थितेः । प्रतिमाऽधिकसादृश्यान्मुख्या विष्णोः सदा रमा । दीप्तत्वादासमन्तात्सा चाकाश इति गीयते । प्रत्येकं विष्णुरूपाणामन्यदायतनं पृथक्' इत्यध्यात्मे । 'प्रतिमानमवस्थानं रहस्यं नाम सार्थकम् । चतुष्टयं यदा ज्ञातं सम्यग्विद्याफलं तदा' इति च । का प्रज्ञता वागेवेत्यादेर्धर्मधर्म्यभेदः । 'अमिताक्षरं पञ्चरात्रं विद्येत्याहुर्मनीषिणः । मिताक्षरं श्लोकवाच्यमुभयं वेद ईर्यते' इति ब्रह्माण्डे ।

'सूत्रं तु ब्रह्मसूत्राकख्यं महामीमांसिका तथा । तथा साङ्कर्षणं सूत्रं ब्रह्मतर्कादयस्तथा । प्रकाशिका निर्णयश्च तत्त्वनिर्णय एव च । व्याख्येति कथिताः सर्वाः स्वयं भगवता कृताः । बृहत्तर्कादयः सर्वा अनुव्याख्याः प्रकीर्तिताः' इति प्रतिसङ्ख्याने । 'वाग्विष्णुर्वाचकत्वेन प्राणः प्रणयनात्स्वयम् । मनो मन्तृत्वतो नित्यं स चक्षुः सर्वदर्शनात् । श्रोत्रं श्रवणशक्तित्वाद्धृदयं हृद्गतो यतः' इति प्रत्याहारे । 'अन्नं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचमिति' इत्यादि च ।

'वागादिषु स्थितं विष्णुं य उपास्ते सदैव तु । वागादिनाम्ना नैनं स प्रजहाति कदाचन' इति सत्तत्वे । अत आयतनमेव वागिन्द्रियादि । परमं ब्रह्मेतिवचनान्न वागिन्द्रियादिमात्रमुपास्यम् । 'प्रतिमाद्यं हरित्वेन पृथिव्याद्य-मथापि वा । इन्द्रियप्राणजीवाद्यमथवा य उपासते । मिथ्योपास्तिमतां तेषां निष्कृतिर्न कदाचन । अतिदुःखे पतन्त्यद्धा तमस्यन्धे पतङ्गवत्' इत्युपासनानिर्णये ।

जनको ह वैदेह आसाञ्चक्रेऽथ ह याज्ञवल्क्य आवव्राज तँ होवाच याज्ञवल्क्य किमर्थमचारीः पशूनिच्छन्नण्वन्तान् इति । उभयमेव सम्राळिति होवाच ॥ १ ॥ यत्ते कश्चिदब्रवीत् तच्छृणवामेत्यब्रवीन्मे जित्वा शैलिनिर्वाग्वै ब्रह्मेति यथा मातृमान् पितृमान् आचार्यवान् ब्रूयात्तथा तच्छैलिनोऽब्रवीद्वाग्वै ब्रह्मेत्यवदतो हि किँ स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्राडिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य वागेवाऽयतनमाकाशः प्रतिष्ठा प्रज्ञेत्येनदुपासीत का प्रज्ञता याज्ञवल्क्य वागेव सम्राळिति

'सर्वेन्द्रियेषु या विष्णोरुपासा युगपत्सदा। देवानामेव योग्या सा तया देवत्वमाप्नुयुः। सर्वे देवपदे योग्याः सायुज्यं स्वोत्तमेष्वथ। सम्प्राप्य ब्रह्मणा सार्धं प्राप्नुयुः पुरुषोत्तमम्। दुहन्ति सर्वभोगांश्च तेभ्योऽन्ये मुक्तिगा नराः। स्वोत्तमेभ्यश्च देवेभ्यस्ते मुक्ता हरये सदा' इति च। 'प्रविश्य देहं यो भोगः स्वरूपव्यतिरेकतः। सायुज्यमिति तं प्राहुः संयुक्तत्वाद्विशेषतः' इति च। 'इन्द्रियेषु स्थितं विष्णुमुपासीत क्रमेण तु। सदा देवपदायोग्यः स मानुषसुरो भवेत्। मानुषा देवलोकस्थास्ते प्रोक्ता मानुषाः सुराः। मानुषा देवसायुज्यं यान्त्युपासनयाऽनया' इति च। 'ऋषभान् गजमिश्रांस्तु क्षत्रियो गुरुदक्षिणाम्। विप्रो दद्याद्वृषानेव वैश्यो गाः प्रतिविद्यकम्' इति च मानसंहितायाम्। 'अन्यया विद्यया मुक्तिः सुराणामन्यया नृणाम्। तत्रापि योग्यताभेदात्प्रतिभेदा अवान्तराः। यया यस्य विमुक्तिः स्यात्तद्दाता मुख्यतो गुरुः। एकदेशे गुरुत्वं स्यादन्यविद्याप्रदस्य तु' इति च ॥ २ ॥

होवाच वाचा वै सम्राड् बन्धुः प्रज्ञायत ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानीष्टँ हुतमाशितं पायितमयं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि वाचैव सम्राट् प्रज्ञायन्ते ॥ वाग्वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैनं वाग्जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभँ सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ २ ॥

यदेव ते कश्चिदब्रवीत् तच्छृणवामेत्यब्रवीन्म उदङ्कः शौल्बायनः प्राणो वै ब्रह्मेति यथा मातृमान् पितृमान् आचार्यवान् ब्रूयात् तथा तच्छौल्बायनोऽब्रवीत्प्राणो वै ब्रह्मेत्यप्राणतो हि किँ स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्याऽयतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्राडिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य प्राण एवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा प्रियमित्येनदुपासीत का प्रियता याज्ञवल्क्य प्राण एव सम्राडिति होवाच प्राणस्य वै सम्राट् कामायायाज्यं याजयत्यप्रतिगृह्यस्य प्रतिगृह्णात्यपि तत्र वधाशङ्कं भवति यां

'प्राणसंस्थस्य वै विष्णोः संप्रीत्यै भोजनं भवेत् । तदिच्छयैव चौर्यादि कुर्युरज्ञा अपि ध्रुवम् । तथापि तं न जानीयुः प्राणात्मानं जनार्दनम्' इति प्रवृत्ते ।। ३।। 'यच्चक्षुषि स्थितं रूपं विष्णोश्चक्षुस्तदुच्यते । शब्दादेरप्यापरोक्ष्ये तद्धेतुर्विश्वनामकम् । तद्गतस्य ततो विष्णोः कण्ठस्थानागमो यदा । तदा स्वप्नो भवेज्जाग्रद्दर्शनं नैव जायते । चक्षुर्निमीलनं च स्यात्सर्वेन्द्रियगुणैः सह । चक्षुरात्मा ततो विष्णुः सत्यमित्यभिधीयते' इति च ।। ४ ।।

दिशमेति प्राणस्यैव सम्राट् कामाय प्राणो वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैनं प्राणो जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभँ सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ।। ३ ।।

यदेव ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृणवान्मेत्यब्रवीन्मे बर्कुर्वार्ष्णश्चक्षुर्वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तद्वार्ष्णोऽब्रवीच्चक्षुर्वै ब्रह्मेत्यपश्यतो हि किं स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्राडिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य चक्षुरेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा सत्यमित्येनदुपासीत का सत्यता याज्ञवल्क्य चक्षुरेव सम्राडिति होवाच चक्षुषा वै सम्राट् पश्यन्तमाहुरद्राक्षीरिति स आहाद्राक्षमिति तत्सत्यं भवति चक्षुर्वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैनं चक्षुर्जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभँ सहस्रं ददामीति होवाच जनको ह वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ।। ४ ।।

यदेव ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्मे गर्दभी विपीतो भारद्वाजः श्रोत्रं वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तद्भारद्वाजोऽब्रवीच्छ्रोत्रं वै ब्रह्मेत्यश्रृण्वतो हि किं स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्याऽयतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्राडिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य श्रोत्रमेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठाऽनंत इत्येनदुपासीत काऽनन्तता याज्ञवल्क्य दिश एव सम्राडिति होवाच तस्माद्वै सम्राडपि यां कां च ँदिशं गच्छति नैवास्या अन्तं गच्छत्यनन्ता हि दिशः दिशो वै सम्राट् श्रोत्र श्रोत्रं वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैनँ श्रोत्रं जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति देवो भूत्वा

'सर्वव्यापी तु भगवाननन्त इति कीर्तितः। दिङ्नामा स तु विज्ञेयो दिक्षुस्थो नित्यदेशनात्' इति च ॥ ५॥

'मनःस्थितस्य यद्विष्णोः सम्बन्धादेव कामतः। जातः सुतः सुखे हेतुः परानन्दो हरिः किमु' इति ब्रह्मतर्के ॥ ६॥

सदा प्रतिष्ठितानि भवन्ति। विशेषतोऽपि प्रतिष्ठितानि सुप्तौ। 'हृदये सर्वशो व्यापी प्रादेशः पुरुषोत्तमः। जीवानां स्थानमुद्दिष्टः सर्वदैव सनातनः। हृत्कर्णिकामूलगतः सोऽङ्गुष्ठाग्रप्रमाणकः। मूलेश इति नामास्मिन्सर्वे जीवाः

देवानप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभँ्सहस्रं ददामीति होवाच जनको ह वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ ५ ॥

यदेव ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्मे सत्यकामो जाबालो मनो वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात् तथा तज्जाबालोऽब्रवीन्मनो वै ब्रह्मेत्यमनसो हि किँस्यात् इत्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्राडिति स वनो ब्रहि याज्ञवल्क्य मन एवायतनमाकाशः प्रतिष्ठाऽऽनन्द इत्येनदुपासीत कानन्दता याज्ञवल्क्य मन एव सम्राडिति होवाच मनसा वै सम्राट् स्त्रियमभिहार्यते तस्यां प्रतिरूपः पुत्रो जायते स आनन्दो मनो वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैनं मनो जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभँ्सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ ६ ॥

यदेव ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्मे विदग्धः शाकल्यो हृदयं वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तच्छाकल्योऽब्रवीद्धृदयं वै ब्रह्मेत्यहृदयस्य किँ्स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्राडिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य हृदयमेवायमायतनमाकाशः प्रतिष्ठा स्थितिरित्येनदुपासीत का स्थितता याज्ञवल्क्य हृदयमेव सम्राडिति होवाच हृदयं वै सम्राट् सर्वेषां भूतानामायतनं हृदयं वै सम्राट् सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा हृदये ह्येव सम्राट् सर्वाणि भूतानि प्रतिष्ठितानि भवन्ति हृदयं वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैनँ् हृदयं जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्त `हस्त्यृषभँ् सहस्रं ददामीति होवाच

प्रतिष्ठिताः। अङ्गुष्ठमात्रे पुरुषे कर्णिकाग्रस्थिते हरौ। प्रविशन्ति सुषुप्तौ तु प्रबुध्यन्ते ततस्तथा। सोऽयं त्रिरूपो भगवान्हृदयाख्यः प्रकीर्तितः' इति च। 'स्थानमायतनं प्रोक्तं प्रतिष्ठा धारकः पुमान्' इति च ॥ **इति षडाचार्यब्राह्मणम् ॥६॥१॥**

स्वयोग्यं ज्ञानं श्रोतुं सिंहासनादवरुह्योपसदनं कृत्वोवाच। यत्स्वात्मना प्राप्यं मुक्तौ तदुपास्यैव मुक्तिर्भवतीत्यतः प्राप्यं पृच्छति। 'वृन्दैः प्राप्यतमत्वात्तु वृन्दारक इति स्मृतः' इति च पाद्मे ॥ १ ॥

'राज्ञां हृदयसंस्थो य इन्द्रो नाम जनार्दनः। स इन्द्रे च यमे चैव सम्प्राप्तो मुक्तराजभिः। तस्मात्तेषामुपास्यः स विराण्णामा तदाश्रया। श्रीः(२)तयोः स्तुतिरेषा हि प्राणेन क्रियते सदा। कर्णौ पिधाय या ज्ञेया सर्ववेदात्मिका हि सा। काशनात्सर्वजीवानामाकाश इति सा स्तुतिः। जाग्रतां सर्वजीवानां स विष्णुर्दक्षिणाक्षिगः ॥ ३ ॥

जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ ७ ॥
इति प्रथमं षडाचार्यब्राह्मणम् ॥ ६ ॥ १ ॥

जनको ह वैदेहः कूर्चादुपावसर्पन्नुवाच नमस्तेऽस्तु याज्ञवल्क्यानु मा शाधीति स होवाच यथा वै सम्राण्महान्तमध्वानमेष्यन्रथं वा नावं वा समाददीतैवमेवैताभिरुपनिषद्भिः समाहितात्माऽस्येवं वृन्दारक आढ्यः सन्नधीत वेद उक्तोपनिषत्क इतो विमुच्यमानः क्व गमिष्यसीति नाहं तद्भगवान्वेद यत्र गमिष्यामीत्यथ वै तेऽहं तद्वक्ष्यामि यत्र गमिष्यसीति स होवाच ब्रवीतु भगवानिति ॥ १ ॥

इन्धो ह वै नामैष योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्तं वा एतमिन्धँ्सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेणैव परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विषः ॥ २ ॥ अथैतद् वामेऽक्षिणि पुरुषरूपमेषाऽस्य पत्नी विराट् तयोरेष सँ्स्तावो य एषोन्तर्हृदय आकाशोऽथैनयोरेतदन्नं य एषोऽन्तर्हृदये लोहितपिण्डोऽथैनयोरेतत् प्रावरणं यदेतदन्तर्हृदये जालकमिवाथैनयोरेषा सृतिः सञ्चरणीयैषा हृदयादूर्ध्वा नाड्युच्चरति यथा केशः सहस्रधा भिन्न एवमस्यैता हिता नाम नाड्योऽन्तर्हृदये प्रतिष्ठिता भवन्त्येताभिर्वा एतदास्रवति तस्मादेष

तस्य पूर्वदिशीन्द्राग्नी सभार्यौ सम्प्रतिष्ठितौ । यमराक्षसौ दक्षिणस्यां वरुणो वायुरेव च । पश्चिमस्यामुत्तरस्यां सोमेशानौ प्रतिष्ठितौ । ब्रह्मा प्रधानवायुश्च तथोर्ध्वायां दिशि स्थितौ। अधरायां शेषकामौ सभार्याः सर्व एव च । एकैकस्यां हि चत्वारो नेतृत्वात्प्राणनामकाः । इन्द्रियाभिमतेश्चैव प्राणा इत्येव शब्दिताः' । त्वत्प्रसादाद्यदभयमस्माकं प्राप्तं तदेव तव तृप्तयेऽस्तु नान्यद्वयं प्रत्युपकर्तुं शक्नुम इत्यर्थः । 'स भगवान् स्वकृतेन तुष्येत्' इतिवत् । इन्धो दीप्तः ।

'जीवभोगस्य भोक्तेशो जीवस्तद्भोगभुङ् न तु । विविक्तभुगिवातोऽसौ भगवान्पुरुषोत्तमः' इति पाद्मे **॥ इति कूर्चब्राह्मणम् ॥ ६ ॥ २ ॥**

'याज्ञवल्क्यो वरं दत्वा राज्ञा संवादकामुकः । वैदेहनगरं प्रायात्सन्तो यच्छास्त्रलोलुपाः' इति स्कान्दे । तथापि सम्राडेव पूर्वं पप्रच्छ ॥१॥

प्रविविक्ताहारतर इवैव भवत्यस्माच्छारीरादात्मनः ॥ ३ ॥

तस्य प्राची दिक् प्राञ्चः प्राणा दक्षिणा दिक् दक्षिणाः प्राणाः प्रतीची दिक् प्रत्यञ्चः प्राणा उदीची दिगुदञ्चः प्राणा ऊर्ध्वा दिगूर्ध्वाः प्राणा अवाची दिगवाञ्चः प्राणाः सर्वा दिशः सर्वे प्राणाः स एष नेति नेत्यात्माऽगृह्यो नहि गृह्यतेऽशीर्यो नहि शीर्यते असङ्गो नहि सज्यतेऽसितो न व्यथते न रिष्यत्यभयं वै जनक प्राप्तोऽसीति होवाच याज्ञवल्क्यः स होवाच जनको ह वैदेहोऽभयं त्वा गच्छताद् याज्ञवल्क्य यो नो भगवन्नभयं वेदयसे नमस्तेऽस्त्विमे विदेहा अयमहमस्मि ॥ ४॥ **द्वितीयं कूर्चब्राह्मणम् ॥ ६ ॥ २ ॥**

जनकँ ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगाम समेनेन वदिष्य इत्यथ ह यज्जनकश्च वैदेहो याज्ञवल्क्यश्चाग्निहोत्रे समुदाते तस्मै ह याज्ञवल्क्यो वरं ददौ । स ह कामप्रश्नमेव वव्रे । तँ हास्मै ददौ तँ ह सम्राडेव पूर्वः पप्रच्छ ॥ १ ॥

याज्ञवल्क्य किंज्योतिरयं पुरुष इत्यादित्यज्योतिः सम्राडिति होवाचाऽदित्येनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीत्येवमैवैतद् याज्ञवल्क्य ॥ २ ॥ अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य किं ज्योतिरेवायं पुरुष इति चन्द्रमा एवास्य ज्योतिर्भवतीति

आत्मा भगवानेवास्य ज्योतिः। 'भावेऽभावेऽपि सूर्यादेर्जीवानां विष्णुरेव हि । ज्योतिस्तथाप्यभावे तु तज्ज्ञेयं हि विशेषतः। अस्वातन्त्र्यात्तु जीवस्य द्योतयन् बुद्धिमस्य सः । प्रवर्तयति सर्वेशस्तमस्यपि जनार्दनः' इति च ॥६॥

''स्वातन्त्र्याद् ध्यायतीवासौ ध्याययञ्जीवमञ्जसा । गृह्णातीव ग्राहयन्स जीवं सर्वेश्वरेश्वरः। सदा विज्ञानपूर्णोऽसौ समानोऽसौ सदा समः। अविकारात् समानः सन् जीवमादाय सञ्चरेत्। उभौ लोकौ स्वापकत्वाद्भूत्वाऽसौ स्वप्ननामकः । इमं लोकं जाग्रदाख्यं मृत्युरूपात्मकं सदा। बहुपापैकहेतुत्वात् तारयेत्स्वप्नमानयन् । इमं लोकं च भूराख्यं तारयित्वान्तरिक्षगम् । जीवं कुर्यान्मृतौ विष्णुर्भूलोकः क्षिप्रमृत्युमान्। बहवो मृत्यवश्चात्र मृत्यो रूपाण्यतस्त्वयम् । पापहेतुत्वतश्चायं भूर्लोको मृत्युरूपकः। जाग्रच्च पृथिवी चैव द्यौः सुषुप्तिस्तथैव च। स्वप्नश्चैवान्तरिक्षं च ज्ञेया अन्योन्यनामकाः। तद्‌द्व्यभिप्रायिका यस्मादुभौ लोकाविति श्रुतिः॥ ७॥

चन्द्रमसैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीत्येवमेवैतद् याज्ञवल्य॥३॥ अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते किं ज्योतिरेवायं पुरुष इत्यग्निरेवास्य ज्योतिर्भवतीत्यग्निनैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ ४॥ अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते शान्तेऽग्नौ किंज्योतिरेवायं पुरुष इति वागेवास्य ज्योतिर्भवतीति वाचैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीति तस्माद्वै सम्राडपि यत्र स्वः पाणिर्न विनिर्ज्ञायतेऽथ यत्र वागुच्चरत्युपैव तत्र न्येतीत्येवमेवैतद् याज्ञवल्क्य॥ ५ ॥ अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते शान्ते अग्नौ शान्तायां वाचि किं ज्योतिरेवायं पुरुष इत्यात्मैवास्य ज्योतिर्भवतीत्यात्मनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीति ॥ ६॥

कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः स समानः सन्नुभौ लोकावनु सञ्चरति ध्यायतीव लेलायतीव स हि स्वप्नो भूत्वेमं लोकमतिक्रामति मृत्यो रूपाणि॥ ७॥

स वा अयं जायमान इति च व्द्याश्रया श्रुतिः । यस्य ज्योतिरयं विष्णुः स परामृश्यते तथा । यदा तु भगवानुक्तस्तदा स्वातन्त्र्यतो विभुः । म्रियमाणो जायमान इत्युक्तस्तन्नियामकः। फलदानाय पापानां ग्रहस्संसर्ग उच्यते । मोक्षदाने फलादानाद्विजहातीति चोच्यते । जीवोऽपि मुक्तिकाले तु हाता पापस्य कथ्यते ।

स्वर्गः सुषुप्तिरित्याख्या मुक्तेरपि यतः समा । परलोके यतो मुख्यो मुक्तिरेव न चापरः । अतो द्युसुप्तिमोक्षाणामभिप्रायादिदं वचः । सुप्तिरित्यादिकं स्वेति विष्णोराख्या सुखत्वतः। पुनरागमनं नाम मुक्तानामपि विद्यते। प्रलये तु प्रविश्यैनं भगवन्तं जनार्दनम् । स्थित्वा ज्ञानाविलोपेन निर्गच्छन्ति पुनस्ततः। न च ज्ञानसुखादीनां तेषां सृष्टौ लयेऽपि वा । विशेषः कश्चिदन्तश्च बहिश्चैव रमन्ति ते । स्वापयत्येनमिति स स्वपितीत्युच्यते हरिः । आनन्दपापलोकादेर्दर्शनं स्वप्नसुप्तयोः । अपि विष्णोः सदैवास्ति न जीवस्य कथञ्चन। अत्रायं भगवान् विष्णुर्जीवस्य स्वयमेव तु । ज्योतिर्विशेषतो भूयान्नैवान्यत् ज्योतिरत्र यत् । न हि जीवः स्वयं द्रष्टुं सुप्तः शक्नोति हि ध्रुवम् । अतः स नैव जीवोऽयं सर्वं पश्यति सूक्ष्मदृक् । स्वप्नेऽन्तरिक्षे स्वर्गे वा न रथाद्याः पुरा स्थिताः । तदैव तत्कर्मयोग्यान्निर्मिमीते हरिः स्वयम्'' इत्यादि महामीमांसायाम् ।

स वाऽयं पुरुषो जायमानः शरीरमभिसम्पद्यमानः पाप्मभिः संसृज्यते स उत्क्रामन् म्रियमाणः पाप्मनो विजहाति ॥ ८ ॥

तस्य वा एतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवत इदं च परलोकस्थानं च सन्ध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानं तस्मिन् सन्ध्ये स्थाने तिष्ठन्नेते उभे स्थाने पश्यतीदं च परलोकस्थानं चाथ यथाक्रमोऽयं परलोकस्थाने भवति तमाक्रममाक्रम्योभयान् पाप्मन् आनन्दा ँश्च पश्यति स यत्र प्रस्वपित्यस्य लोकस्य सर्वावतो मात्रामुपादाय स्वयं विहत्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपित्यत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवति ॥ ९ ॥

न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्त्यथ रथान् रथयोगान् पथः

जीवपक्षे प्रसिद्धत्वात् कतम आत्मेति प्रश्नो न युक्तः। न च जीवः समानः सन्नुभौ लोकौ सञ्चरति । सुखदुःखविशेषवत्त्वात् । न च सुखदुःखादेर्मिथ्यात्वे किञ्चिन्मानम् । 'याथातथ्यतोऽर्थान्व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः' 'असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम्' । 'वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत्' इत्यादि भगवद्वचनविरुद्धत्वाच्च । न चैतन्नासीदस्ति भविष्यतीत्यनुभवः कदाचिद् भविष्यतीत्यत्र किञ्चिन्मानम् । किञ्चित्कालं स्थिरत्वमात्रस्य शून्यवादिनामपि सिद्धत्वाद्वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवदित्यादिवचनम् व्यर्थं स्यात् । अतो न कदाचिदस्य नासीदस्ति भविष्यतीत्यनुभवो भविष्यतीत्यभिप्रायेणैव तद्वचनम्। न च तथानुभवे शून्यस्यानिर्वचनीयस्य च कश्चिद्विशेषः। न च शून्यवादिनां तद्वादिनां च कश्चिद्विशेषो मोक्षे । न च नित्यज्ञानस्वरूपमस्तीति वचनेन कश्चिद्विशेषः ज्ञेयाभावे ज्ञानस्याप्यभावात् । न हि ज्ञेयरहितं ज्ञानं नामास्तीत्यत्र किञ्चिन्मानम् । न च स्वविषयं तदिति तेषां पक्षः। तदा कर्तृकर्मविरोध आपततीति हि तेषां वचनम् । न च जानातीत्यादिकर्तृत्वं ज्ञानस्य तैरङ्गीक्रियते । निर्विशेषत्वाङ्गीकारात् । अतः शून्यवादिन एव तेऽपि। स्वप्नो भूत्वा स्वापको भूत्वा । न हि जीवोऽपि स्वप्न एव भवति । स्वापं नयतीति स्वप्न इति च व्युत्पत्तिः ॥जायमानो म्रियमाणः स्वपितीत्यादि तु 'कृत्वा विवाहं तु कुरुप्रवीराः' । 'तदेतन्मे विजानीहि यथाऽहं मन्दधीर्हरे । सुखं बुध्येय दुर्बोधं येषां भवदनुग्रहात्' । 'जज्ञे बहुज्ञं परमाभ्युदारम्' । 'द्रष्टुश्चक्षुषो नास्ति जिह्व' इत्यादिवदन्तर्णीतणिच्त्वेन भवति । 'स्वातन्त्र्यस्नेहयोरन्तर्णीतणिच्' इति हि सूत्रम् ।

कथमन्यथा 'स्वयं निहत्य स्वयं निर्माय स्रवन्त्यः सृजते । स हि कर्ता स्वप्नेन शारीरमभिप्रहत्यासुप्तः सुप्तानभिचाकशीति' इत्यादि युज्यते ।

सृजते न तत्राऽनन्दा मुदः प्रमुदो भवन्त्यथाऽनन्दान् मुदः प्रमुदः सृजते न तत्र वेशान्ताः पुष्करिण्यः स्रवन्त्यो भवन्त्यथ वेशान्तान् पुष्करिण्यः स्रवन्त्यः सृजते स हि कर्ता ॥१०॥

उक्तार्थे च स्वप्नेन शारीरमित्यादि जीवेश्वरभेदमन्त्रा उक्ताः प्रमाणत्वेन। ईश्वरो जीवस्य भयानि पशच्यन् जक्षदिव अहसदिव । 'प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तः' 'प्राज्ञेनाऽत्मनाऽन्वारूढः' इत्यादिषु चाभ्यासेन सर्वत्र भेद एव निर्दिश्यते । 'सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन' इति च निर्णयात्मकं भगवद्वचनम् ।

न चावस्थाभेदेन जीवभेदो व्यावहारिकोऽप्यस्तीत्यत्र किञ्चिन्मानम् । न हि जाग्रत्स्वप्नस्थश्च द्वावित्यज्ञप्रयोगोऽपि कश्चिदस्ति लौकिकः । न च भ्रमस्तादृशः । तस्माद्भगवानेवात्रोच्यते सर्वकर्तृत्वेन । वेशान्ता वेश्यागृहाः । सुषुप्तिमोक्षोभयविवक्षयैव तद्वचनमपि भगवताप्युक्तं 'स्वाप्ययसम्पत्योरन्य-तरापेक्षमाविष्कृतं हि' इति । उभयापेक्षमित्युक्ते मोक्षस्थसुप्तिरिति मन्दस्याशङ्का स्यादतो मोक्षे सुप्तिरेव नास्तीति ज्ञापयितुमन्यतरापेक्षमित्युक्तं न त्वन्यतर एवार्थ इति। ज्ञाने विकल्पायोगात् । अतोऽवस्थाश्च लोकाश्च सर्वे विवक्षिताः।

सर्वावतः आसमन्तात् सर्ववतः सर्वज्ञानान्युपादाय । 'बाह्यप्रकाशो भेत्युक्तो ज्योतिरान्तर उच्यते। सुखं स्वरूपभूतं यदानन्द इति कथ्यते। मुन्नाम विषयोत्थं यत् प्रकृष्टविषयात् प्रमुत्' इति च ।

शुक्रं जीवमादाय । 'शोकेन रत्या युक्तत्वाच्छुक्रो जीव उदाहृतः' इति च । 'रत्यानन्दौ पूर्णनित्यौ हितौ तेन हिरण्मयः । स्वर्णवर्णतया वाऽपि वासुदेवो हिरण्मयः । प्रधानहंसरूपत्वादेकहंस इतीरितः' इति च।

'अंशेन जीवमादाय क्वचिदीशो बहिर्नयेत् । स्वप्नेषु फल्गुनं यद्वत्कृष्णः कैलासमानयत् । वासनारूपकान्प्रायस्त्वन्तरेव प्रदर्शयेत् (८-११) । अतो बहिः कुलायादित्यपि वाङ् न विरुध्यते' इति च।

तदेते श्लोका भवन्ति स्वप्नेन शारीरमभिप्रहत्यासुप्तः सुप्तानभिचाकशीति ॥ शुक्रमादाय पुनरेति स्थानं हिरण्मयः पुरुष एक हंसः ॥ ११ ॥

प्राणेन रक्षन्नवरं कुलायं बहिष्कुलायादमृतश्चरित्वा । स ईयतेऽमृतो यत्र कामँ हिरण्मयः पुरुष एकहँ्सः ॥१२॥

'उच्चावचेषु रूपेषु प्रविशन्पुरुषोत्तमः । बहुरुपत्वमायाति स्वप्ने स जगतः प्रभुः' इति च ।

'मोदरूपत्वतो विष्णोः स्त्रीभिर्मोदो विडम्बनम् (१२-१३) । जीवस्य मृतिकाले च स्वप्नकाले च केशवः । एवं विधानि कर्माणि कुर्वाणोऽपि न दृश्यते । तथा जागरिते सुप्तौ मुक्तैरेव तु दृश्यते । तथापि नायतेभ्यस्तं ज्ञानी ब्रूयाज्जनार्दनम् । यस्य गोचरतां विष्णुः कदाचिन्न प्रपद्यते । तस्यायतस्य पापस्य भेषजं न हि विद्यते । सुप्तिकालेऽप्ययं विष्णुः सदा जागरितात्मकः । यानि जागरिते पश्येत्तानि सुप्तेऽपि पश्यति । नित्यज्ञानस्वरूपत्वाद् भगवान् पुरुषोत्तमः । नित्यानन्यप्रकाशत्वेऽप्यन्यज्योतिर्यदा भवेत् । तदा स्यात् संशयोऽज्ञानावित्यत्रेति विशेषणम्' इति च । जीवस्यापि स्वप्नावस्थायां जागरितत्वेऽस्येति विशेषणं व्यर्थम् । पूर्वेक्तमपि मोक्षायैव भवति । अत ऊर्ध्वं विशिष्टमोक्षाय ब्रूहि । 'स्वयोग्यभगवद्दृष्टेः सर्वैर्मुक्तिरवाप्यते । पुनर्ज्ञानान्तराधिक्यात्सुखाधिक्यं विमोक्षगम्' इति ब्रह्मतर्के । स्वप्नसुषुप्त्युभयाभिप्रायेण 'तानि सुप्ते' इत्युक्तम् ।

तत्र सुषुप्तिमात्राभिप्रायेण स वा एष एतस्मिन्प्रसाद इत्याह । 'यत्रोभयविवक्षा स्यात्परामर्शस्तदोभयोः । एकस्यापि भवेन्नैकविवक्षायां क्वचिद्द्वयोः' इति शब्दनिर्णये ॥१४॥

स्वप्रान्त उच्चावचमीयमानो रूपाणि देवः कुरुते बहूनि ॥ उतेव स्त्रीभिः सह मोदमानो जक्षदुतेवापि भयानि पश्यन् ॥ १३ ॥ आराममस्य पश्यन्ति न तं पश्यति कश्चनेति ॥ तं नायतं बोधयेदित्याहुर्दुर्भिषज्यं हास्मै भवति यमेष न प्रतिपद्यतेऽथो खल्वाहुर्जागरितदेश एवास्यैष इति यानि ह्येव जाग्रत्पश्यति तानि सुप्त इत्यत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षाय ब्रूहीति ॥ १४ ॥

स वा एष एतस्मिन्सम्प्रसादे रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्या द्रवति स्वप्नायैव स यत्तत्र किञ्चित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुष इत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥१५॥

स्वप्नाख्यातं स्थानं स्वप्नान्तम् । 'अन्तःस्थानं स्थलं वासः प्रदेश इति चोच्यते' इति च । स्वप्नान्तं च बुद्धान्तं चेत्यत्रापि स्वप्नान्तशब्दः स्वप्नसुषुप्त्युभयाभिप्रायेण ।

"शुभाशुभं तु दृष्ट्वैव स्वप्ने जागरितेऽपि च । असंस्पृष्टः सदा दुःखैश्चरतीशः पुनः पुनः । स्वप्नसुप्त्यात्मकं कूलमेकं बुद्धात्मकं परम् । महामत्स्य इवासङ्गी चरत्येको जनार्दनः ।(१५-१८)

यं विष्णुं श्येनवच्छ्रान्तो जीवो जागरिते भ्रमन् । स्वप्ने च सुप्तावभ्येति संश्रान्तः सद्गृहं यथा । स्वित्यानन्दः परो विष्णुस्तमाप्तः सुप्त उच्यते । सम्प्राप्य तमयं जीवः कामयेन्नैव किञ्चन। न च स्वप्नसमभ्रान्तिज्ञानं याति कदाचन । सुषुप्तौ च किमु ज्ञानान्मुक्तौ प्राप्तो जनार्दनम्(१९)। निहितो भगवान्यत्र हिता नाड्यः प्रकीर्तिताः । नानावर्णो हरिस्तासु नानारूपी व्यवस्थितः । तासां

स वा एष एतस्मिन् स्वप्ने रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति बुद्धान्तायैव स यत्तत्र यत्किञ्चित् पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुष इत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥ १६ ॥

स वा एष एतस्मिन्बुद्धान्ते रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति स्वप्नान्तायैव ॥ १७ ॥ तद्यथा महामत्स्य उभे कूले अनुसञ्चरति पूर्वं चापरं चैवमेवायं पुरुष एतावुभावन्तावनुसञ्चरति स्वप्नान्तं च बुद्धान्तं च ॥ १८ ॥

तद्यथाऽस्मिन्नाकाशे श्येनो वा सुपर्णो वा विपरिपत्य श्रान्तः सँहत्य पक्षौ सल्लयायैव ध्रियत एवमेवायं पुरुष एतस्मा अन्ताय धावति यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यति ॥ १९ ॥ ता वा अस्यैता हिता नाम नाड्यो यथा केशः सहस्रधा भिन्नस्तावताणिम्ना तिष्ठन्ति शुक्लस्य नीलस्य पिङ्गलस्य हरितस्य लोहितस्य पूर्णा अथ यत्रैनं घ्नन्तीव जिनन्तीव हस्तीव विच्छाययति गर्तमिव पतति ॥ यदेव जागद् भयं पश्यति तदत्राविद्यया मन्यतेऽथ यत्र देव इव राजेवाहमेवेदँ सर्वोऽस्मीति मन्यते सोऽस्य परमो लोकः ॥२०॥

मध्ये सुषुम्ना च तत्र सुप्तिं व्रजत्ययम् । ता एव कण्ठदेशस्था जीवस्तत्र व्यवस्थितः। स्वप्नान् पश्यति जाग्रद्वद्भयं च प्रतिपद्यते । अ इत्यादिश्यते विष्णुरविद्या तन्निरीक्षणम् । तेन स्वप्नानयं पश्येज्जीवो जागरितं तथा'' इति महामीमांसायाम् । जिनन्तीव ताडयन्तीव । विच्छाययति भयेन विच्छायं करोति । अहेमेवेदं सर्वोऽस्मि स्वयोग्यतापेक्षया पूर्णोऽस्मि । विषयभोगानन्वित-स्वरूपानन्देनेत्येवशब्दः । इदमिति पूर्णत्वविशेषणम् । 'अजानता महिमानं तवेदम्' इतिवत् स्वपूर्णतामापरोक्ष्येणानुभूयेदं पूर्णोऽस्मीति मन्यते । 'क्वचित्तद्भावशेषः स्यात्क्रियाशेषः क्वचिद्भवेत् । क्वचित्पदार्थशेषः स्यादिदमादिस्त्रिधा स्मृतः' इति शब्दनिर्णये । न हि राज़ा देवो वा सर्वं जगद्भवति । राज्ञो भोगापेक्षया पूर्तिर्भवतीति देवदृष्टान्तः । प्रत्यक्षदर्शनार्थं राजदृष्टान्तः । 'स्वयोग्यपूर्तेः स्वातन्त्र्याद्राज्ञो देवगणस्य च । सर्वभावस्तथा मोक्षे न तु सर्वस्वरूपतः' इति ब्रह्मतर्के ॥२०॥

''छन्दसामप्यवाच्यत्वादतिच्छन्दा हरिः स्मृतः । तेनाश्लिष्टो ह्ययं जीवः सुप्तो मुक्तोऽथवा भवेत् । विष्णोरूपं हि यन्नित्यमभयं पापवर्जितम् । आप्तकामं च पूर्णत्वादात्मकामं सुखत्वतः । शोकं विना सुरमणात् शोकान्तरमितीरितम् (२१) । तेनाश्लिष्टः स्वपुत्राणां दायादानां न वै पिता । तेषां दुःखाददुःखित्वान्न माता लोकमान्यपि । अलोकमानान्नो लोको देवोऽपि

तद्वा अस्यैतदतिच्छन्दा अपहतपाप्माऽभयँ रूपँ तद्यथा प्रियया स्त्रिया संपरिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरमेवमेवायं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरं तद्वा अस्यैतदाप्तकाममात्मकाममकामँ रूपँ शोकान्तरम् ॥ २१॥ अत्र पिताऽपिता भवति माताऽमाता लोका अलोका देवा अदेवा वेदा अवेदा अत्र स्तेनोऽस्तेनो भवति भ्रूणहाऽभ्रूणहा चाण्डालोऽचाण्डालः पौल्कसोऽपौल्कसः श्रमणोऽश्रमणस्तापसोऽतापसोऽनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेन तीर्णो हि तदा सर्वाञ्छोकान् हृदयस्य भवति ॥ २२ ॥ यद् वै तन्न पश्यति पश्यन् वै तन्न पश्यति।

स्वाधिकारतः। वर्षणादेर्व्युत्थितत्वान्न देवो वेदमान्यपि । अवेदमानान्नो वेदः पापी पापफलाप्ययात् । अपापः श्रमणश्चापि यतिधर्मात्समुत्थितेः । अयतिस्तापसश्चैवमनिष्टं पुण्यमप्यमुम् । नान्वेत्येवं विधो मुक्तो विष्णोः सम्प्राप्तिमात्रतः । यत्तन्न विष्णुः पश्येत पश्यन्वै तन्न पश्यति । नित्यज्ञान-स्वरूपत्वात्तत्समं नान्यदिष्यते'' इति च ।

यत्किञ्चिद्वस्तु भगवता न दृष्टं तन्नास्त्येव । विद्यमानं सर्वं पश्यत्येव। न हि द्वितीयो द्रष्टा यो भक्तत्वेन जगत्पश्यति । तद्विरोधेन पश्यत्यभ्रान्तः । तद्दृष्टादन्यद्वा । 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इत्यादिश्रुतेः । 'यत्तद्दृष्टं भगवता तदेवास्ति न चापरम् । न ह्यन्यो विद्यतो द्रष्टा यः पश्येत्तददर्शितम् । ब्रह्मादिरपि यो द्रष्टा पश्येत्तस्य प्रसादतः । तददृष्टं कुतः पश्येदतः को वा विरोधतः' इति च । यदवतारादिकं द्वैतत्वेन न पश्यति न तु तत्ततो द्वितीयम् । नित्यज्ञानत्वात् भ्रमाभावात् । 'यद्विभक्तत्वेन विष्णुः पश्यति तत्ततोऽन्यदस्ति च' इति च। यस्माद्विष्णुर्विश्वं विभक्तत्वेनैव पश्यति तस्मात्तदन्यदस्त्येव । न च जगदभावोऽत्रोच्यते। अन्यद्विभक्तमिति विशेषणवैयर्थ्यात्। न च भ्रान्तिकल्पितं जगदित्यत्र किञ्चिन्मानम् । 'असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम्' इत्यादि निन्दनाच्च ॥ (२३-३०)

द्रष्ट्रन्तरनिषेधेन तस्यैव सर्वद्रष्टृत्वमेव च यत्र वा अन्यदिव स्यादित्यादिना उपसंह्रीयते । अन्यथान्योऽन्यत्पश्येदित्यादिकमनर्थकम् । न ह्येकस्यान्यत्वे अन्यस्यानन्यत्वं भवति । अतो द्वितीयोऽन्यशब्दो व्यर्थ एव स्यात् । न च

न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येत् ॥ २३ ॥ यद्वै तन्न जिघ्रति जिघ्रन्वै तन्नजिघ्रति न हि घ्रातुर्घ्रातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्नतु तद् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यज्जिघ्रेत् ॥ २४॥ यद् वै तन्न रसयते रसयन् वै तन्न रसयते न हि रसयितू रसयतेर्विपरिलोपो विद्यते अविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्रसयेत् ॥२५॥ यद्वै तन्नवदति वदन्वै तं न वदति न हि वक्तुर्वक्तेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति

तत्पक्षे दृश्यत्वादिकमात्मनो विद्यते । तस्माद्यत्र किञ्चिदपि स्वातन्त्र्यमन्यस्य भवति तत्रैव भगवतोऽन्यः पुरुषो भगवद्दृष्टादन्यत् पश्यतीत्यादि युज्यते । तदेव नास्ति स्वतः । अतो नान्योऽन्यत्पश्येदित्यर्थः । अन्यदिवेतीव-शब्दोल्पस्वातन्त्र्यर्थे ।· राज्ञः पृथगिव भृत्य इतिवत् । 'उपमार्थे तथाल्पत्वेऽपीवशब्दः प्रयुज्यते' इति शब्दनिर्णये । 'स्वरूपभेदे स्वातन्त्र्ये विरोधे च विलक्षणे । अन्यशब्दश्चतुर्ष्वेषु प्रयोक्तव्यो मनीषिभिः' इति च। 'अनन्याः सर्व एवैते योधाः कुन्तीसुतादपि' इति प्रयोगाच्च । 'दशरात्रैर्भुक्तमिव न सम्यक् स्वल्पभोजनात्' इति च ।

'प्रकृतेः पुरुषाणां च नाणुमात्रमपि क्वचित् । स्वातन्त्र्यं विष्णुना सर्वे नियताः सर्वदैव हि । तदद्दृष्टं ततः को हि पश्येत्किं वापि तद्भवेत्' इति महामीमांसायाम् । 'अभेदेन स्वावतारन्न् जीवाजीवं तु भेदतः । यदभ्रमो हरिर्वेत्ति स तदन्यच्च तद्द्वयम्' इति च । अन्यदप्यस्वातन्त्र्येणान्यवदवस्थितं यस्मिन्पक्षेऽस्ति तत्रैवान्य दर्शनादिव्यवहारो युज्यते । सप्तमरसादिदर्शना-भावादिति च । सर्वेन्द्रियोपभोगोऽपि विष्णोः स्वात्मनि विद्यते । यदि जगदेव न स्यात्तदा कथं मोक्षेऽप्यन्यानि भूतानि मात्रां उपजीवन्तीति युज्यते । मोक्षप्रकरणं चैतत् । 'स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि' इति भगवद्वचनम् ॥३१॥

ततोऽन्यद्विभक्तं यद्वदेत् ॥ २६ ॥ यद्वै तन्न श्रृणोति श्रृण्वन्वै तन्न श्रृणोति न हि श्रोतुः श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यच्छृणुयात् ॥ २७ ॥ यद्वै तन्न मनुते मन्वानो वै तन्न मनुते न हि मन्तुर्मतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्नतु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यन्मन्वीत ॥ २८॥ यद्वै तन्न स्पृशति स्पृशन्वै तन्न स्पृशति नहि स्प्रष्टुः स्पृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्स्पृशेत् ॥ २९ ॥ यद्वै तन्न विजानाति विजानन्वै तन्न विजानाति न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद् विजानीयात् ॥ ३० ॥ यत्र वा अन्यदिव स्यात् तत्रान्योऽन्यत्

'यदा हि सलिलत्वेन प्रकृतिर्व्याप्य तिष्ठति । तदा तस्यां परो विष्णुरेको द्रष्टा व्यवस्थितः। अविरोधाददद्वितीय एकोऽसौ समवर्जनात् । बृहज्ज्ञानो ब्रह्मलोकः सदैव पुरुषोत्तमः। सर्वगत्वादस्य गतिः परा विष्णोः सदैव हि । पूर्णैश्वर्यादस्य सम्पत्परमा सम्प्रकीर्तिता। सार्वज्ञ्यात्परमो लोको विष्णोरानन्द एव च । स्वातन्त्र्यात्परमो ज्ञेयः स हि पूर्णः सदोदितः। प्रतिबिम्बरूपविप्लुट्कांस्तदानन्दस्य चाखिलाः। मुक्ता ब्रह्मादयोऽश्नन्ति तारतम्येन नित्यदा'। सलीलः सलिल इति वा ॥ ३२ ॥

'अन्येभ्यस्तु विमुक्तेभ्य आनन्दश्चक्रवर्तिनाम् । मुक्तानां हि शतोद्रिक्तः पितॄणां तेभ्य एव च। तेभ्योऽप्यृषीणां मुक्तानां कर्मदेवाभिधायिनाम्। तेभ्यश्च मुक्तदेवानां तेभ्यश्चोमापतेस्तथा। तस्माच्च ब्रह्मणस्त्वेवं मुक्तस्य गरुडादपि। एष एव ततो विष्णुः पूर्णानन्दः प्रकीर्तितः। यस्य ब्रह्मापि मुक्तः सन् विप्लुण्मात्रं समश्नुते' इति च ।

राद्धो मुक्तः। मनुष्याणां योग्यतया स्वसमेभ्यः प्रयत्नाधिक्यादाधिक्यं मुक्तौ प्राप्तुं शक्यत इत्यतः समृद्ध इत्युक्तम्। यावत्साधयितुं शक्यते तावत्साधनैः सम्पूर्णत्वेन मुक्त इत्यर्थः।

स्वराष्ट्रे ज्ञानोपदेष्टृत्वान्मुक्तावपि तेषामधिपतिः। ज्ञानपूर्वकत्वेन मनुष्यत्वे दानादिकं कृत्वा तत्फलैरपि भोगैर्मुक्तौ सम्पन्नतमः। 'न हास्य कर्म क्षीयत' इति श्रुतेः। अन्यथा राद्ध इति विशेषणं व्यर्थं भवति ।

पश्येदन्योऽन्यत् जिघ्रेदन्योऽन्यत् रसयेदन्योऽन्यत् वदेदन्योऽ न्यत् शृणुयादन्योऽन्यत् मन्वीतान्योऽन्यत् स्पृशेदन्योऽन्यत् विजानीयात् ॥ ३१ ॥

सलिल एको द्रष्टाऽद्वैतो भवत्येष ब्रह्मलोकः सम्राडिति हैनमनुशशास याज्ञवल्क्य एषास्य परमा गतिरेषास्य परमा संपदेषोऽस्य परमो लोक एषोऽस्य परम आनन्द एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति ॥ ३२ ॥

स यो ह वै मनुष्याणाँ राद्धः समृद्धो भवत्यन्येषामधिपतिस्सर्वैर्मानुष्यकैर्भोगैः

'स मनुष्याणां परम आनन्द' इति स्वरूपानन्दश्चात्रोच्यते । न ह्यमुक्तनां स्वरूपानन्दाविर्भावोऽस्ति । 'भुज्यते स्वसुखं मुक्तैराभासोऽन्यैस्ततोऽपर' इति च'। जितलोका इत्यपि मुक्ता एवोच्यन्ते ।

गन्धर्वलोके गन्धर्वाणां ब्रह्मज्ञाने मुक्तावित्यर्थः । तदा हि ब्रह्मज्ञानं सदोदितमवतिष्ठते । एष ब्रह्मलोकः सम्राळित्यादिषु ज्ञानस्यैव लोक-शब्दोदितत्वात् ।

'यश्च श्रोत्रिय' इति वचनं तेषामजादीनामपि मुक्तानामेवायं नियमेनानन्दशतगुणोद्रेकः । अन्यदा तु कदाचिद्भवति । कदाचिव्द्याकुलतया न भवतीति दर्शयितुम् । चशब्दस्तु श्रोत्रियत्वावृजिनत्वाकामहतत्वादीनां गुणानां मुक्तौ समुच्चयार्थः ।

मुक्तस्यैवैते गुणा भवन्तीति मुक्तस्वीकारार्थं य इति विशेषणम् । 'सर्वं श्रुतिफलं मुक्तैः प्राप्यं नान्येन केनचित् । अतस्तु श्रोत्रियो मुक्तो ह्यन्यः श्रोत्रियको भवेत् । अदुःखत्वं च तस्यैव कामैरहतता तथा । यः कामितं न प्राप्नोति स कामहत उच्यते । काम्याप्राप्तेश्च पापाच्च कामात्कामहतः स्मृतः । उभयस्याप्यभावेन मुक्तोऽकामहतो मतः' इति च । 'आजानदेवा इन्द्राद्या जातेभ्यस्ते वरा यतः' इति च ।

प्रजापतिलोक इत्युक्ते नैव मुक्तप्रजापतिसिद्धावपि मुक्तस्यैव प्रजापतेर्ब्रह्मणश्चायं विशेष इति स्वरूपकथनार्थं यश्च श्रोत्रिय इत्यादि । अनुपचरितश्रोत्रियादित्वमिति ज्ञापयितुमभ्यासः । सर्वेषामपि मुक्तानां नियमेन तदस्तीति ज्ञापयितुं च ।

सम्पन्नतमः स मनुष्याणां परम आनन्दोऽथ ये शतं मनुष्याणामानन्दाः स एकः पितृणां जितलोकानामानन्दोऽथ ये शतं पितृणां जितलोकानामानन्दाः स एको गन्धर्वलोक आनन्दोऽथ ये शतं गन्धर्वलोक आनन्दाः स एकः कर्मदेवानामानन्दो ये कर्मणा देवत्वमभिसन्पद्यन्तेऽथ ये शतं कर्मदेवानामानन्दाः स एक आजानदेवानां आनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतोऽथ ये श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतोऽथ ये शतं

'प्रजास्तु पशुशब्दोक्ताः पशुपस्तु प्रजापतिः' इति च। अथशब्दादेष ब्रह्मलोक इति विशेषणाच्च द्वितीयब्रह्मलोकशब्देन परब्रह्मैवोच्यते । अन्यथैष एव परम आनन्द इत्युक्त्वा पुनरेव इतिशब्दोऽनर्थकः स्यात् । तस्यैव ब्रह्मलोकशब्देन पूर्णमभ्यासाच्च ।

न च तैत्तिरीयादिश्रुतिविरोधः। शतशब्दस्यायुते दशलक्षादावपि समत्वात् । अतश्चक्रवर्तिभ्यो मनुष्यगन्धर्वाः शताधिकाः। देवगन्धर्व अयुताधिकाः । पितरो दशलक्षाधिका इत्यविरोधः। उत्तमगन्धर्वापेक्षया पितृभ्यो गन्धर्वाणामाधिक्यं च युज्यते।

आजानदेवेभ्यो जाता आजानजा इत्यतस्तत्राप्यविरोधः। 'यत्राजानजा' इत्युपरि पाठस्तत्राजानेभ्यो ब्रह्मादिभ्यो जाता इति भवति। इन्द्रबृहस्पत्यादीनां विशेषस्तु विशेषवचनत्वादत्राप्यङ्गीकर्तव्य एव ।

'सामान्यधर्मो बलवान् धर्माद्वैशेषिकाद्यथा । बलवद्विशेषवचनं सामान्यवचनात्तथा' इति च। 'नृपा मनुष्यगन्धर्वा देवाश्च पितरस्तथा । देवैः सहितगन्धर्वा ऋषयो देवतास्तथा। इन्द्रो बृहस्पतिश्चैव प्रधानेन्द्रः पुरन्दरः । रुद्रो ब्रह्मेति क्रमशो मुक्ताः शतगुणोत्तराः' इति च । 'अतिप्रयत्नतो यावत्प्राप्तुं शक्यं विमुक्तिगम् । सुखाद्यं तस्य सम्प्राप्त्यै ज्ञानश्रेण्यः क्रमात्स्मृताः। एकां श्रेणीं प्रविज्ञाय तदुत्कृष्टां च तद्वराम्। क्रमेणैव विजिज्ञासुर्जनकः पृच्छति स्म ह। पुनः पुनर्विमोक्षाय ब्रूहीत्यद्धा वरात्पुरा' इति च ।

'रहस्यमस्यायोग्यं चयदि मामेष पृच्छति। दत्तो मया वरोऽस्येति वक्तव्यं मे भविष्यति । इति भीतोऽभवद्राज्ञो याज्ञवल्क्यः सुमेधया ' इति ब्रह्माण्डे । तेभ्य आश्वलादिभ्यः ॥ ३३ ॥

प्रजापतिलोक आनन्दाः स एको ब्रह्मलोक आनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽ-कामहतोऽथैष एव परम आनन्द एष ब्रह्मलोकः सम्राडिति होवाच याज्ञवल्क्यः सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीत्यत्र ह याज्ञवल्क्यो बिभयांचकार मेधावी राजा सर्वेभ्यो माऽन्तेभ्य उदरौत्सीदिति ॥ ३३ ॥

'सर्वदाजीवमादाय नियमाद्विष्णुरेव हि । जाग्रदादिषु संयाति नान्यथा तु कथञ्चन। एवं नियमविज्ञप्त्यै जीवास्वातन्त्र्यवित्तये । परिवृत्तिमवस्थासु साभ्यासा वक्ति हि श्रुतिः' इति निर्णये । अतस्तात्पर्यार्थं पुनर्वचनम् ॥३४॥

ग्रामादिकमुत्सर्जद्यायात् । 'यथा ग्रामं परित्यज्य यात्यनः पुमधिष्ठितम् । एवं देहं परित्यज्य विष्णुनाधिष्ठितः पुमान्' इति च ॥३५॥

अणिमानं भगवन्तम् । 'स य एषोऽणिमा' 'तेजः परस्याः देवतायाम्' इति हि श्रुतिः । उपतपता रोगादिना । 'आम्रं बाल्येऽपि पतति परिणामे ह्युदुम्बरम् । सम्यक्पाके यथाश्वत्थं फलं जीवमृतिस्तथा । कलावाग्रोपमा जीवास्त्रेतास्वौदुम्बरोपमाः । कृतेऽश्वत्थसमाश्चैव यान्ति ब्रह्मवशाः सदा' इति पाद्मे । प्राणायैव 'वायुमेवाद्रवत्येष जीवो मोक्षाय तत्त्ववित् । तदनुज्ञयैव ज्ञानित्वमतस्तं पुनराव्रजेत् । सर्वेऽपि वायुमासाद्य जायस्व ज्ञानमाप्नुहि । इति तस्य वरादेव जायन्ते ज्ञानिनोऽखिलाः । पुनस्तं प्राप्य मुक्तिञ्च प्राप्नुयुस्तदनुज्ञया' इति प्रवृत्ते ॥३६॥

स वा एष एतस्मिन् स्वप्नान्ते रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यच पापं च पुनः प्रति न्यायं प्रतियोन्याद्रवति बुद्धान्तायैव ॥ ३४ ॥

तद्यथाऽनः सुसमाहित मुत्सर्जद्यायादेवमेवायं शरीर आत्मा प्राज्ञेनात्मनाऽन्वारूढ उत्सर्जद्याति यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवति ॥ ३५ ॥

स यत्रायमणिमानं न्येति जरयावोपतपता वाणिमानं निगच्छति तद्यथाम्रमौदुम्बरं वा पिप्पलं वा बन्धनात्प्रमुच्यत एवमेवायं पुरुष एभ्योङ्गेभ्यः सम्प्रमुच्य पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति प्राणायैव ॥ ३६ ॥

'इदं मुक्तजीवस्वरूपमायाति । अतोऽनेन सहेदं परं ब्रह्मायाती'ति परब्रह्मणः पूजार्थं प्रतिकल्पन्ते । यथा राज्ञो ध्वजादिकं दृष्ट्वा 'अयं ध्यज आगच्छति तस्माद्राजाऽऽयाति' इति पूजां प्रतिकल्पन्ते तद्वत् । अन्यथा 'इदं ब्रह्माऽयातीदमागच्छति' इति द्विरुक्तिर्व्यर्था स्यात् । वीप्सात्वे त्वयमायातीत्वेकप्रकारेण शब्दाभ्यासः स्यात् ।

'एकप्रकारशब्दानामभ्यासस्त्वादरार्थकः । स्वरवर्णादिमात्रं वाप्यन्यथा चेत्तदा परः । अर्थः स्यादेष नियमो वाक्ये वीप्सापदे तथा । प्रातिस्विकार्थेऽपि भवेदभ्यासे वा तथा स्थिते' इति शब्दनिर्णये । न च कुत्रचिदादरार्थे द्विरूपप्रयोगो दृष्टोऽनंतरितः । 'यदा मुक्तो व्रजत्यूर्ध्वं तदा तत्सहितो हरिः । नियमाद्दृश्यते देवैरमुक्ते नियमो न तु । यथा ध्वजादिकं दृष्ट्वा पूजां राज्ञः प्रकुर्वते । एवं विमुक्तिगं दृष्ट्वा विष्णोः पूजां प्रकुर्वते' इति तत्त्वनिर्णये । 'तस्मादणिमानं न्येति' इत्यादिना जीवगतं ब्रह्मैवोच्यते । जीवोपतापादि तु नैव । 'जीवमादाय गच्छन्तमनुयान्ति दिवौकसः । प्राणाभिमानिनो विष्णुं नृपं परिजना यथा' इति च ॥३७॥

'उग्रास्तु श्रेणयः प्रोक्ता योधाः प्रत्येनसः स्मृताः । ग्रामण्यस्तु चमूपालास्ते सर्वे द्विविधा मताः । राज्ञा सह स्थिताश्चैव तथा जनपदे स्थिताः । ते सर्वेऽपि नियन्तव्या श्रेणीभिर्द्विविधैः सदा' इति राजनीतौ । 'अनुयान्ति शरीरस्था अभियान्ति स्वलोकगाः । मुक्तमादाय गच्छन्तं विष्णुं सर्वे दिवौकसः' इत्यध्यात्मे ॥३८॥ **इति ज्योतिर्ब्राह्मणं ॥ ६ ॥ ३ ॥**

तद् यथा राजानमायान्तमुग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्योऽन्नैः पानैरावसथैः प्रतिकल्पन्तेऽयमायात्ययमागच्छतीत्येवँ्हैवंविदँ् सर्वाणि भूतानि प्रतिकल्पन्त इदं ब्रह्माऽयातीदमागच्छतीति ॥ ३७ ॥

तद् यथा राजानं प्रयियासन्तभुग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्योऽभिसमायन्त्येव-मेवेममात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमायन्ति यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवति ॥ ३८ ॥ **इति तृतीयं ज्योतिर्ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥ ३ ॥**

'सर्वेषां बलकारित्वाद् बल्यो विष्णुः प्रकीर्तितः। तं यदा प्राप्य जीवात्मा मृतेः पूर्वं विमुग्धताम्। याति विष्णुं तदा देवा यान्ति तेजःस्वरूपिणः। तानादायहरिश्चक्षुस्थानाद्धृदयमाव्रजेत्। तदा न किञ्चिज्जानाति जीवो ब्रह्मसमाश्रितः' इति च। एनं बल्यमभिसमायान्ति। पराक्स्थितश्चाक्षुषो भगवान्प्रत्यक्पर्यावर्तते। 'इंधो ह वै नामैष योऽयं दक्षिणेऽक्षन् पुरुषः' इत्यादि श्रुतेः॥१॥

''हृदये संस्थितो जीवो विशेषेण हरिस्तथा। चक्षुरादिषु रूपाणि जाग्रत्काले तयोः सदा। बहूनि संति तान्येव यदैकीभावमाप्नुयुः। हृदयस्थेन रूपेण तदा जीवो न किञ्चन। जानातीति विदुः प्राज्ञास्तदा विष्णोः स्वतेजसा। द्योतते हृदयाग्रं च तेन द्वारेण केशवः। निष्क्रामेज्जीवमादाय प्राण एनमनुव्रजेत्। प्राणमन्ये तथा देवा विद्या कर्म च योग्यता' इति महामीमांसायां। 'कर्माभिमानी गरुडो ब्रह्मा ज्ञानाभिमानवान्। पूर्वप्रज्ञा योग्यता स्याद्रमा तदभिमानिनी। एतेऽपि विष्णुं गच्छन्तमनुयान्ति सदैव तु। वायुर्ज्ञानात्मकश्चैव प्राणात्मक इति द्विधा। अनुयाति हृषीकेशं सर्वैर्देवैः समन्वितः' इति च।

'देवलोके चिरं रत्वा यस्तु मुक्तिं व्रजिष्यति। स तु तद्देवताद्वारेणोत्क्रामति न संशयः। विष्णोर्लोकं परं गच्छन्नुत्क्रमेन्मूर्ध्न एव तु। तथैव ब्रह्मणो लोकं सुषुम्नाया विभेदतः' इत्यध्यात्मे।

स यत्रायमात्मा बल्यं न्येत्य सम्मोहमिव न्येत्यथैनमेते प्राणा अभिसमायन्ति। स एतास्तेजोमात्रा समभ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामति। स यत्रैव चाक्षुषः पुरुषः पराङ्पर्यावर्ततेऽथारूपज्ञो भवति॥ १॥

एकीभवति न पश्यतीत्याहुरेकीभवति न जिघ्रतीत्याहुरेकीभवति न रसयत इत्याहुरेकीभवति न वदतीत्याहुरेकीभवति न श्रृणोतीत्याहुरेकीभवति न मनुत इत्याहुरेकीभवति न स्पृशतीत्याहुरेकीभवति न विजानातीत्याहुस्तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुषो वा मूर्ध्नो वान्येभ्यो

'सविज्ञानो भवति' जीवेन सहितो भवति। सविज्ञानं जीवमेवान्ववक्रामति। जीवमारुह्य गच्छति भगवान्। 'प्राज्ञेनात्मनाऽन्वारूढ' इति ह्युक्तम् ।

'यो विज्ञाने तिष्ठन् य आत्मनि तिष्ठन्' इत्युभयोर्जीवाभिप्रायेण हि पाठः। 'शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते' इति भगवद्वचनं। 'विज्ञानात्मा सह देवैश्च सर्वैः प्राणा भूतानि संप्रतिष्ठति यत्र' इति च ।

एष आत्मा निष्क्रामतीति जीवाङ्गीकारे 'शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वाऽन्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं कुरुते' इत्यादिकमयुक्तं स्यात् । न हि जीवः शरीरं निहत्य अविद्यामयति रूपान्तरं वा करोति। न च सर्वमयत्वं जीवस्य । ब्रह्मेति विशेषणाच्च ॥२॥

''यथा तृणजलूकैवं भगवान् पुरुषोत्तमः । जीवस्य सूक्ष्मरूपं तु प्राप्य स्थूलं परित्यजेत् । इदं शरीरं भूतेषु विलापयति केशवः। अविद्यां चैव जीवस्य गमयेज्ज्ञानसर्जनात् (३)। स्वर्णकारो यथा स्वर्णमलमग्नौ निहत्य च। शुद्धेन तेन चात्मेष्टं कुरुते रूपमञ्जसा । एवं स भगवान्विष्णुर्जीवस्वर्णस्य यन्मलम् । अविद्याकामकर्माद्यमात्माग्नौ नाश्य सर्वकृत् । स्वेच्छया कुरुते रूपं यद्योग्यं तस्य मुक्तिगम् । पितृजीवस्य पित्र्यं स गान्धर्वं तस्य चैव हि । दैवं तु देवजीवस्य प्राजापत्यं प्रजापतेः । ब्रह्मणो ब्राह्ममेवेति नित्यानन्द-

---

वा शरीरदेशेभ्यस्तमुक्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तँ सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति सविज्ञानो भवति स विज्ञानमेवान्ववक्रामति तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च ॥ २ ॥

तद्यथा तृणजलूयुका तृणस्यान्तं गत्वा अन्यमाक्रममाक्रम्यात्मानमुपसँहरत्येवमेवायमात्मेदँ शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वान्यमाक्रममाक्रम्यात्मानमुपसँहरति ॥ ३ ॥

तद्यथा पेशस्कारी पेशसो मात्रामुपादायान्यन्नवतरं कल्याणतरँ रूपं तनुत एवमेवायमात्मेदँ शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वान्यन्नवतरं कल्याणतरँ रूपं कुरुते पित्र्यं वा गान्धर्वं वा दैवं वा प्राजापत्यं वा ब्राह्मं वाऽन्येषां वा भूतानाम् ॥ ४ ॥

स्वरूपकम् । न योग्यतां विना क्वापि पूर्वप्रज्ञाश्रुतेः क्वचित् । यदा मुक्तो भवेद् ब्रह्मा तदा ब्रह्मा स मुख्यतः । एवं प्रजापतिश्चैव तथैवान्येऽपि सर्वशः । यथा हि स्वर्णरूप्याद्यं मलहानौ हि तद्भवेत् । पूर्वं तु योग्यतामात्रं द्विजत्वं बालके यथा'' इत्यादि च।

न ह्यमुक्तानां कल्याणतरत्वं । न च मृगादीनां कल्याणत्वमपि । मरणमात्रं चेदत्रोच्यते तदा कल्याणतरमिति विशेषणं व्यर्थं स्यात् । पूर्वोक्तश्रोत्रियावृजिनाकामहतदेवादीनां चात्रोक्तिः । पूर्वाननुभूतत्वान्नवतरं च भवति। 'अल्पतेजस्तथैवाल्पं जीवरूपं हि संसृतौ । तथैव सुमहत्तेजः करोति भगवान् महत् । अतो नवतरं चैतद् ब्रह्मादीनां करोत्यजः' । अन्येषां वा भूतानां मनुष्यादीनां नासुरादीनां भविष्यति च ।

''मयं तु मानुषं स्वर्णं पीतं गान्धर्वमेव च। इंद्रगोपनिभं नाम्ना जांबूनदमिति स्मृतम् । दैवं चामीकरं नाम प्रोद्यदादित्यसन्निभं । नैजो विशेषः स्वर्णानामेतेषां सर्वदैव च । नाग्न्यादिनापि समतां यान्ति तानि कथञ्चन । एवं मानुषगन्धर्वपितृदेवाः प्रजापतिः । ब्रह्मेति क्रमशो जीवा विशिष्टा उत्तरोत्तरं । स्वभावेनैव मुक्तानां स्वभावो व्यक्तिमाव्रजेत्'' इत्यादि च।

'स यत्राणिमानं न्येति' 'तस्य ह वै तस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते' 'तेन धीरा अपियन्ति ब्रह्मविदः । स्वर्गं लोकमित ऊर्ध्वा विमुक्ताः' 'तेनैति ब्रह्मवित्पुण्यकृत्तैजसश्च' इत्येवमादेश्च मुक्तविषयमेवैतत् । मुक्तविषयत्वेन चैतत्प्रकरणं सूचयामास भगवान् । 'तदोकोग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात्' इत्यादिना ।

न चान्या मुक्तिरस्तीत्यत्र किञ्चिन्मानम् । 'सोऽश्नुते सर्वान्कान्त्सह ब्रह्मणा विपश्चिता । 'एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्य । इमाँल्लोकान् कामान्नी कामरूप्यनुसंचरन्' । 'ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान् गायत्रं त्वो गायति शक्करीषु' । 'परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत एष आत्मेति

होवाच'। 'स तत्र पर्येति जक्षन् कीडन् रममाणः'। 'स य एवंविदेवं पश्यन्नेवं मन्वानस्तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति'। 'स एकधा भवति त्रिधा भवति पंचधा सप्तधा पुनश्चैकादशस्मृतः'। 'न हास्य कर्म क्षीयतेऽस्माद्ध्येवात्मनो यद्यत्कामयते तत्तत्सृजते'।

'यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति । एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम'। 'तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परम् साम्यमुपैति'। 'परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमं । यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः'। 'इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः। सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च'। 'न वर्तते यत्र रजस्तमस्तयोः सत्वं च मिश्रं न च कालविक्रमः। न यत्र माया किमुतापरे हरेरनुव्रता यत्र सुरासुरार्चिताः। श्यामावदाताः शतपत्रलोचनाः पिशङ्गवस्त्राः सुरुचः सुपेशस' इत्यादि श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु तेषां निर्गुणमुक्तिविषयत्वेन प्रसिद्धेष्वेव स्थलेषु मुक्तयनंतरं भोगोक्तेश्च । 'अशरीरक्रियागौणदेहादेस्ते ह्यभावतः। चिदानन्दशरीरादेः सदेहाद्या विमोक्षिणः। अनिन्द्रिया अनाहारा अनिष्पन्दाः सुगन्धिनः' इत्यादेश्च ॥ ४॥

मयट् प्राचुर्ये स्वरूपे च । ''आत्मायमाततत्वाद्धि ब्रह्म पूर्णगुणत्वतः। दूरस्थत्वात्स इत्युक्तः समीपस्थो ह्ययं स्मृतः। पूर्णज्ञानस्वरूपत्वाद्विज्ञानमय ईर्यते । सर्वमन्तृस्वरूपत्वात्स एवोक्तो मनोमयः । बलपूर्णस्वरूपत्वात्स

स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयः प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयः पृथिवीमय अपोमयो वायुमय आकाशमयस्तेजोमयोऽतेजोमयः काममयोऽकाममयः क्रोधमयोऽक्रोधमयो धर्ममयोऽधर्ममयः सर्वमयस्तद् यदेतदिदंमयोऽदोमय इति यथाकारी यथाचारी तथा भवति साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवति पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनाथो खल्वाहुः काममय एवायं पुरुष इति स यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते यत्कर्म कुरुते तदभिसम्पद्यते ॥ ५॥

प्राणमय ईरितः । सर्वद्रष्टृस्वरूपत्वाच्चक्षुर्मय इतीर्यते । सर्वश्रोतृस्वरूपत्वात्स श्रोत्रमय ईरितः । सर्वाधारात्सुगन्धत्वात्पृथिवीमय उच्यते । सर्वतृप्तिकरत्वाच्च विष्णुरापोमयः स्मृतः । सर्वकर्तृस्वरूपत्वाच्छ्रुतो वायुमयो हरिः । अवकाशप्रदातृत्वादाकाशमय ईर्यते । पूर्णतेजः स्वरूपत्वात्तेजोमय उदाहृतः । सृष्ट्यादीच्छास्वरूपत्वात्स्मृतः काममयो हरिः । सर्वदुष्टप्रतीपत्वात्स हि क्रोधमयो मतः । सुखादिधर्मरूपत्वाज्ज्ञेयो धर्ममयः प्रभुः । अप्राकृतस्वरूपत्वाद् अनेतन्मय एव च । अपार्थिवो हरेर्गन्धो न तृप्तिश्चाप्यबात्मिका । नाग्नेयं तस्य तेजोऽपि न च वायुर्बलं हरेः । श्रोत्राद्यानास्य चाकाशो मनस्तत्त्वं न तन्मनः । बूद्धितत्त्वं न तद्बुद्धिर्नाहमस्याहमुच्यते । महदात्मकं न तच्चित्तं प्रकृतिर्नास्य चेतना । प्रकृत्यादिगुणा यस्मात्तद्गुणप्रतिबिंबकाः । अतः सर्वमयो विष्णुः सर्वाद्यत्वादतन्मयः । चिदानन्दात्मकास्तस्य गुणाः सर्वगुणात्मकाः । सर्वदातः सर्ववैलक्षण्यमेषां प्रकीर्तितं । क्रोधः क्षमात्मको यस्य चिदानन्दात्मकस्तस्था । अन्यक्रोधसमः क्रोधस्तस्य विष्णोः कथं भवेत् । एवं सर्वगुणास्तस्य सर्वेभ्योऽपि विलक्षणाः । पूर्वप्रज्ञानुसारेण विमुक्तस्तमुपेष्यति । अनादिकालसम्बन्धा या प्रज्ञा विष्णुसंश्रया । पूर्वप्रज्ञेति सा प्रोक्ता ब्रह्मादेस्तारतम्यतः'' इति च महामीमांसायाम् ।

'वर्तमानं यतो विष्णोर्वशे तस्मादिदंमयः । अतीतानागतं यस्मात् तद्वशेऽतो ह्यदोमयः । प्राधान्ये च मयट् प्रोक्तः स्वरूपे च यतो भवेत् । इदंरूपोऽप्यदोरूपस्ततो नित्यत्वतो हरिः । अस्य तस्यप्रधानश्च नित्यपूर्णबलत्वत'' इति च ।

'यथा पूर्वं तथेदानीमिति विष्णुस्तदुच्यते । यथा बाह्ये तथैवान्ते ततो यदिति चोच्यते । यथेदानीं तथा नित्यं यस्मादेष भविष्यति । अत एतदितिप्रोक्तो वासुदेवो जगत्पतिः । स यथा करोति पुरुषं तथैवायं भविष्यति । साधुर्भवति साधुं चेत्करोति पुरुषोत्तमः । पापो भवति पापं चेत् स करोति जनार्दनः । तत्प्रेरितेन पुण्येन पुण्यो भवति मानवः । तत्प्रेरितेन पापेन

तथा पापः पुमान् भवेत् । आहुश्च तत्कामाधीनं जीवमेनं सदैव हि । तत्कामादस्य कामः स्याद्यथाकामस्तथा भवेत् । कामानुसारिणी निष्ठा कर्मनिष्ठाऽनुसारतः । फलं कर्मानुसारेण विष्णोः काममयस्ततः । जीवोऽयं सर्वदैव स्यान्नान्यथा तु कथंचन' इत्यादि च ।

जीवेश्वराभेदाङ्गीकारे 'सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन' इति सूत्रविरोधः । 'प्राज्ञेनात्मनान्वारूढः' 'प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तः' इत्यादि श्रुतिविरोधश्च । न च व्यावहारिकभेदो नाम कश्चिदस्तीत्यत्र किञ्चिन्मानम् । भ्रान्तिभेदत्वे श्रुतिसिद्धमेव नस्यात् । न हि निर्दोषश्रुतिवाक्यसिद्धं भ्रान्तमिति युक्तम् । उन्मत्तवाक्यवत् सर्ववेदस्याप्रामाण्यप्रसक्तेः । न च स्वविषयस्य भ्रमत्वादन्यदप्रामाण्यं नाम किञ्चित् । तन्मते हि उन्मत्तवाक्यविषयस्याप्यनिर्वाच्यत्वमेव ।

'सत्यः सो अस्य महिमा गृणे शवः' । 'त एते सत्याः कामाः' इत्यादिश्रुतिभिः भगवद्गुणानां सत्यत्वमेव ज्ञायते । 'सत्यमेनमनुविश्वे मदन्ति रातिं देवस्य गृणतो मघोनः' इति सर्वजीवानां भगवदनुजीवनं च सत्यमित्येवोच्यते । तदा कथं जीवेशभेदस्यासत्यता ।

न च सर्वविध्यर्थक्रियासिद्धस्य कुत्रचिद्बाधो दृष्टः । 'न हास्य कर्म क्षीयतेऽस्माद्ध्येवात्मनो यद्यत्कामयते तत्तत्सृजेत' इति मुक्त्यनन्तरमपि तदधीनत्वप्रतीतेश्च । न भेदस्यासत्यता । न हि संसारावस्थायामक्षीणकर्मता भवति । न च मुख्यार्थं परित्यज्यामुख्यो युक्तः । अतः सत्य एव भेदः ।

स भगवान् यथाकारी यथा कारयति यथा चारी यथा चारयति तथा भवति । स भगवान् यथा कामो भवति तथा कामो जीवो भवति । इत्थं कामोऽस्य भूयादिति भगवदिच्छावशादस्य कामो भवतीत्यर्थः । क्रतुरितीत्थं करिष्याम्येवेति निश्चयरूपः कामः । स भगवदिच्छया हि भवति । 'कामेन मे काम आगात्' इति च श्रुतिः ॥५॥

"अयोग्यकामराहित्यान्मुक्तो निष्काम उच्यते । अ इत्युक्तः परो विष्णुस्तत्कामोऽकाम ईरितः । यथा कामयमानः स योग्यकामस्य चापि तु । कादाचित्कसमुद्भूतेर्भगवत्कामनां विना । कामितस्याखिलस्याप्तेराप्तकामश्च मुक्तिगः । चिदानन्दात्मकं रूपं कामत्वेन भविष्यति । यतस्तेनैवात्मकाम इति मुक्तोऽभिधीयते । मुक्तस्य न पुनः प्राणा उत्क्रामन्ति कदाचन । जीवोऽपि ब्रह्मशब्दोक्तो जडाद्गुणबृहत्त्वतः । प्राप्नोति परमं ब्रह्म प्रलये प्रलये सदा । अन्यदा स्वेच्छया विष्णोः स्वरूपाद् बहिरेष्यति । स्वेच्छयान्तर्बहिश्चैवं रमते मुक्त आत्मवान्" इत्यादि च ।

न चामुक्तस्य कथञ्चिदाप्तकामता मुख्यतः । ब्रह्माप्येतीतिवचनात्पूर्वब्रह्मशब्दो जीववाच्येव । यद्यज्ञाननाशात्परिज्ञानमात्रं तदा स्वस्य ब्रह्मतां विजानातीत्येव स्यात् । न तु ब्रह्माप्येतीति । न हि राजपुत्रः पूर्वमात्मानमजानन् पश्चाद्राजपुत्र इति विज्ञाय राजपुत्रमप्येतीत्युच्यते । किन्तु राजपुत्रत्वेनात्मानं व्यजानात् इत्येवोच्यते । विस्मृतकण्ठमणिरपि विज्ञात इत्येवोच्यते, न तु प्राप्त इति । अतः पूर्वब्रह्मशब्दो जीववाच्येव ॥ ६ ॥

'अथ मर्त्योऽमृतो भवति' । अथ मुक्त्यनन्तरं न कदाचिन्मृतिरस्य भवतीत्यर्थः । मुक्त एव परे ब्रह्मणीच्छया प्रविशति निःसरति च । दर्शनादीन् ब्रह्मणो भोगांश्च करोति । स्वरूपभूताः कामा मुक्तानां भवन्तीत्यतो हृदि श्रिता इति विशेषणम् । हृदयस्यैव मोचनात्तत्स्थाः कामाः मुक्तानां

तदेष श्लोको भवति ॥ तदेव सक्तः सह कर्मणैति लिङ्गं मनो यत्र निषिक्तमस्य ॥ प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्किञ्चेह करोत्ययम् ॥ तस्माल्लोकात्पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मण इति नु कामयमानोऽथाकामयमानो योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति ॥ ६ ॥

तदेष श्लोको भवति ॥ यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ॥ अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत इति ॥ तद्यथाऽहिनिर्ल्वयनी वल्मीके मृता

अपगच्छन्तीति युक्तमेव । न ह्यमुक्तस्य कदाचित्सर्वे कामा मुच्यन्ते । सुप्त्यादावपि अभिभव एव वासनाया विद्यमानत्वात् । वासनाया हि पुनरुद्भवः।

'यावद्विमुच्येत्पुरुषस्तावत्कामा हृदि स्थिताः । चित्ताभावाद्विमुक्तस्य स्युः कामास्तद्गताः कुतः ।स्वरूपभूतचित्तेन कामाद्याः स्युः सुखात्मकाः । दुःखात्मकाः प्राकृता वा मुक्तानां न कथञ्चन' इति ब्रह्मतर्के। अयं जीवोऽथ मुक्त्यनन्तरमेवाशरीरो भवति । अमृतः कदापि न मृतः । प्राणाख्यं परब्रह्मैव। 'कतम एको देव इति प्राण इति । स ब्रह्मेत्याचक्षते' इत्यादि श्रुतेः । तेज एव च । तेज इति श्रीः । 'अन्येषाममृतत्वं च भवेद्विष्णुप्रसादतः । नित्यामृतः स भगवान् श्रीश्च नान्यः कथञ्चन' इति नारदीये। 'प्राणस्तु भगवान् विष्णुः सर्वनेतृत्वतो विभुः । तेजस्तु सर्वतेजस्त्वाच्छ्रीरेव समुदाहृता' इति च ।।७।।

'तत्प्राप्तेः सुखहेतुत्वात् पन्था इति हरिः श्रुतः । अणुश्च विततश्चासौ यतोऽन्तर्बहिरेव च । श्रिया स्पृष्टः श्रीपतित्वादनु वित्तस्तथैव च । तस्य प्रसादात्संयान्ति तल्लोकं सर्वमोक्षिणः । ऊर्ध्वः स भगवान्सर्वविशिष्टो यत्सदैव हि (८)। रूपमाहुः पञ्चविधं तस्य विष्णोर्महात्मनः । शुक्लं तु वासुदेवाख्यमनिरूद्धं तु नीलकम् । सङ्कर्षणं पिङ्गलं च प्रद्युम्नं हरितं स्मृतम् । नारायणं लोहितं स्यात्पञ्चरूपाण्यजे हरौ । पञ्चभेदविभिन्नो यस्त्वभिन्नोऽपि स्वरूपतः । स पन्था ब्रह्मणा ज्ञातः पद्मजेनैव सन्ततम् । परब्रह्मस्वरूपज्ञो महातेजः श्रियस्तथा । सम्यक्स्वरूपविज्ञानात्तैजसत्वेन कीर्तितः । भगवत्कर्मकर्तृत्वात्

प्रत्यस्ता शयीतैवमेवेदँ शरीरँ शेतेऽथायमशरीरोऽमृतः प्राणो ब्रह्मैव तेज एव सोऽहं भगवते सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः ।। ७ ।।

तदेते श्लोका भवन्ति ।। अणुः पन्था विततः पुराणो माँ स्पृष्टोऽनुवित्तो मयैव ।। तेन धीरा अपियन्ति ब्रह्मविदः स्वर्गं लोकमित ऊर्ध्वो विमुक्ताः ।। ८ ।। तस्मिंच्छुक्लमुत नीलमाहुः पिङ्गलं हरितं लोहितं च ।। एष पन्था ब्रह्मणा ।। हानुवित्तस्तेनैति

पुण्यकृच्चाभिधीयते । एवं विधोऽपि तस्यैव प्रसादाद्याति तां गतिम् । अतः पन्थास्समुद्दिष्टो भगवान् केशवः स्वयम् । स्वगताखिलभेदेन विहीनोऽपि स सर्वदा । सर्वेषां व्यवहाराणां भेदोत्थानां स ईश्वरः । अभिन्नोऽपि ह्यतो भिन्नः पञ्चभेदादिना मृषा । अन्यथोपासका येऽस्य ते यान्ति ह्यधरं तमः । ततः किञ्चिद्विशेषेण दुर्ज्ञानस्याविनिन्दकाः । सम्यगाचार्यवचनमवज्ञाय विरोधिनि । सत्वबुद्धिं यतः कुर्युस्ततस्तेऽधिकपापिनः । अप्राप्तत्यागिनः प्राप्तनिष्ठाहीनो हि दोषवान् । नित्यदुःखस्वरूपत्वादनन्दं तत्तमो मतम् । बोधके विद्यमानेऽपि ये विदुर्न परं हरिम् । तेऽपि यान्ति तमो घोरं नित्योद्रिक्तासुखात्मकम्' इति च ।

बुधस्सकाशेऽप्यविद्वांस इत्यर्थः । ''बोधनाज्ज्ञानवान्भुत्स्यात्तत्सकाशाच्च ये हरिम् । न विदुस्ते तमो यान्ति सर्वदुःखात्मकं परम् । यादि जीवः परात्मानमयमस्मीति वेदितुम् । योग्यः शरीरभेदादेः कथं दुःखी तदा भवेत् । दुःखी शरीरसम्बन्धाज्जीवो विष्णोः प्रसादतः । अदुःखी विप्लुडानन्दं मुक्त एव च भोक्ष्यति । नित्यमुक्तः पूर्णसुखः स्वतन्त्रः पुरुषेत्तमः । परतन्त्रः कथं जीवो योग्यः सोऽस्मीति वेदितुम् । यस्मात्सोऽस्मीति नैवायं विजानीयात्कदाचन । तदीयोऽस्मीति जानीयात्सर्ववैव बुधस्ततः'' इति च ॥ १२॥

'यस्य ज्ञातो नित्यबुद्धो भगवान्पुरुषोत्तमः । तस्य लोकः स एवैको यो लोकः परमात्मनः । स हि विष्णुः परो वायोरपि कर्ता प्रकीर्तितः । विश्वो वायुः समुद्दिष्टः पूर्णत्वाज्जीवसङ्घतः । तदन्यस्यापि सर्वस्य कर्तैको विष्णुरेव हि ।

ब्रह्मवित्पुण्यकृत्तैजसश्च ॥ ९ ॥ अन्धन्तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते । ततो भूम इव ते तमो य उ विद्यायाँ रताः ॥ १० ॥ अनन्दा नाम ते लोका अन्धेन तमसाऽऽवृताः ॥ तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्त्यविद्वाँसो बुधो जनाः ॥ ११ ॥ आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः ॥ किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत् ॥ १२ ॥

यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध आत्माऽस्मिन् सन्दोघे गहने प्रविष्टः ॥ स विश्वकृत्स हि

प्रविष्टो गहने देहमध्ये सन्दोघ नामनि। तज्ज्ञानी याति तं लोकं तत्प्रसादात् च वर्तते (१३)। न वत्सराश्च नाहानि यस्य नित्याविकारतः। ज्योतिषां ज्योतिरचलं तद्देवाः समुपासते (१४)। प्राणश्चक्षुस्तथैवान्नं मनः श्रोत्रं च पञ्चमम् । मूलप्रकृतिसंयुक्तं यद्गतं प्रतिपूरुषम् (१७-१८)। तस्य रूपगुणाद्येषु न कश्चिद्भेद इष्यते । तद्भेददर्शी संयाति मृत्योर्मृत्व्यभिधं तमः (१९)। तस्मादेकप्रकारेण द्रष्टव्यो भगवान्हरिः। परिमाणविहीनत्वादप्रमेय इतीरितः''। इत्यादिवचनात् अप्रमेयत्वं अवाच्यत्वं अमनोविषयत्वं च सर्वात्मना न । 'मनसैवानुद्रष्टव्यं' इत्युक्तत्वात् ।

न च केनाप्यवाच्यस्य लक्षणा दृष्टा । क्षीरमाधुर्यविशेषादेरपि तत्तच्छब्देनैव वाच्यत्वात् । 'विशदं क्षीरमाधुर्यं गुडे तीक्ष्णं घृते स्थिरम्' इत्यादि च । न च निर्गुणस्य सत्यमेवास्ति । गुणभेदादीनामपि सन्त्येव गुणाः। न चानवस्था स्वनिर्वाहकत्वात्। 'अवाच्यममनोगम्यमगुणं चेत्कृतोऽस्ति तत्। तस्मादेवं वदन्वस्तुशून्यतामर्थतो वदेत् ।गुणाश्च गुणिनः सर्वे स्वेनैव गुणिनो गुणाः' इत्यादि च ॥२०॥

सर्वस्य कर्ता तस्य लोकः स उ लोक एव॥ १३॥ इहैव सन्तोऽथ विद्मस्तद्वयं न चदिहावेदीर्महती विनष्टिः । य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःख मेवापियन्ति॥ १४॥ यदैतमनुपश्यन्त्यात्मानं देवमञ्जसा । ईशानं भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते ॥ १५॥ यस्मादर्वाक्संवत्सरोऽहोभिः परिवर्तते । तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम् ॥१६॥ यस्मिन् पञ्च पञ्च जना आकाशश्च प्रतिष्ठितः ॥ तमेव मन्य आत्मानं विद्वान् ब्रह्मामृतोऽमृतम् ॥ १७॥ प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो ये मनो विदुस्ते निचिक्युर्ब्रह्म पुराणमग्रचम् ॥ १८॥ मनसैवानुद्रष्टव्यं नेह नानाऽस्ति किञ्चन ॥ मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥ १९ ॥ एकधैवानुद्रष्टव्यमेत दप्रमयं ध्रुवम् ॥ विरजः पर आकाशादज आत्मा महान् ध्रुवः ॥२०॥

तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः ॥ नानुध्यायेद् बहूञ्छब्दान् वाचो विग्लापनँ हि तदिति॥ २१ ॥

'सर्वमस्य वशे यस्माद्धरिः सर्ववशी ततः। सर्वस्य ब्रह्मरुद्रादेरन ईशान एव च। गुणाधिकः पालकश्चेत्यतोऽधिपतिरीरितः' इति च। भूत एवाधिपतिर्नास्याधिपत्यमादिमत्। "नित्यबोधात्मकत्वाद्यो मुनिः प्रोक्तो जनार्दनः। तं विद्वांश्च मुनिर्नाम बोधस्तस्याप्यमुख्यतः। यं विदित्वा विमुक्ताश्चायुक्तकामविवर्जिताः। उत्पत्तिलयहीनाश्च नित्यानन्दैकभोगिनः। आनन्दभिक्षां विष्णूत्थां चरन्त्यज्ञानवर्जिताः। स एष मोक्षदो विष्णुर्यत्कल्याणं कृतं मया। पापं कृतं मयेत्येतन्न कदाचित्करिष्यति। कृते मया पुण्यपापे इति यच्चेतनात्मनाम्। तत्सर्वमतएवोक्तं विष्णोः सर्वेश्वरेश्वरात्। तीर्णो हि वर्तते नित्यं पुण्यपापे जनार्दनः। नैनं कदाचित्तपतः पुण्यपापे जनार्दनम्" इति च ॥ २१ ॥

'शान्तिस्तु भगवन्निष्ठा दमो मदविनिग्रहः। हृदिस्थविष्णौ सन्तोषः सदैवोपरमः स्मृतः। तितिक्षाद्वन्द्वसहता क्षमा क्रोधासमुत्थितिः' इति

स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिंच्छेते सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयानेष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसम्भेदाय तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेनैतमेव विदित्वा मुनिर्भवति। एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्त्येतद्धस्म वै तत्पूर्वे विद्वाँसः प्रजां न कामयन्ते। किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्मायं लोक इति। ते ह स्म पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति या ह्येव पुत्रैषणा सा वित्तैषणा। या वित्तैषणा सा लोकैषणा। उभे ह्येते एषणे एव भवतः स एष नेति नेत्यात्माऽगृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्यो न हि शीर्यतेऽसङ्गो न हि सज्यतेऽसितो न व्यथते न रिष्यत्येतमु हैवैते न तरत इत्यतः पापमकरवमित्यतः कल्याणमकरवमित्युभे उ हैवैष एते तरति नैनं कृताकृते तपतः ॥ २२ ॥

शब्दनिर्णये । 'सर्वः पूर्णः समृद्दिष्टस्तथा ज्ञेयो जनार्दनः । रागसन्देहपापानि तथा जानंस्तरिष्यति । नित्यं हि रागपापादेर्मुक्तो यत्पुरुषोत्तमः । वेदाख्य-ब्रह्मणान्यत्वात् विष्णुर्ब्रह्मण उच्यते । पूर्णत्वाज्ज्ञानरूपत्वाद् ब्रह्मलोकश्च स प्रभुः(२२)। न मरिष्यतीति ह्यमरो न मृतो यत्ततोऽमृतः । ब्रह्मायमाप्तकामत्वादेवं यो वेद तं परम् । आप्तकामोऽभयश्चैव भवेद्विष्णोरनुग्रहात्' इति च । परमार्थे विचिकित्सा ब्रह्मणो भवतीति नित्यमेव तथाभवतीत्यर्थः । 'अभूद्भविष्यति भवत्येवमाद्यपदानि तु । नित्यभावाभिधायीनि यत्र वाच्या हरेर्गुणाः' इति शब्दनिर्णये ॥२४॥ **इति शारीरब्राह्मणम् ॥ ६ ॥ ४ ॥**

प्रियां वाचमवर्धयद्भवती । बाह्याभ्यन्तरविशेषाभावेन सर्वत्रलवणरसघन एव । न वा अहमिमं विजानातीति । अहेयमिमं परमात्मानं जीवो न

तदेतदृचाभ्युक्तं एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न वर्धते कर्मणा नो कनीयान् तस्यैव स्यात् पदंवित् तं विदित्वा न लिप्यते कर्मणा पापकेनेति ॥ तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्यति सर्वमात्मानं पश्यति नैनं पाप्मा तरति सर्वं पाप्मानं तरति नैनं पाप्मा तपति सर्वं पाप्मानं तपति विपापो विरजोऽविचिकित्सो ब्राह्मणो भवत्येष ब्रह्मलोकः सम्राडिति होवाच याज्ञवल्क्यः सोहं भगवते विदेहान् ददामि मां चापि सह दास्यायेति ॥ २३ ॥ स वा एष महानज आत्माऽन्नादो वसुदानो विन्दते वसु य एवं वेद ॥ २४ ॥ स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्माभयं वै ब्रह्माभयं हि वै ब्रह्म भवति य एवं वेद ॥ २५ ॥ **इति चतुर्थं शारीरब्राह्मणम् ॥ ६ ॥ ४ ॥**

अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुः मैत्रेयी च कात्यायनी च । तयोर्ह मैत्रेयी ब्रह्मवादिनी बभूव स्त्रीप्रज्ञैव तर्हि कात्यायन्यथ ह याज्ञवल्क्योऽन्यद् वृत्तमुपाकरिष्यन् ॥ १ ॥ मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्यः प्रव्रजिष्यन् वा अरेऽहमस्मात्स्थानादस्मि हन्त तेऽनया कात्यायन्याऽन्तं करवाणीति ॥ २ ॥

सा होवाच मैत्रेयी यन्नु म इयं भगोः सर्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा स्यात् स्यां न्वहं

जानातीत्यत्रैव भगवान् मोहान्तं मोहाख्यं नाशमापीपिपत् प्रापयामास। अतोऽहं ब्रह्मास्मीत्यादिष्वहंशब्दोऽहेयत्ववाचीति सिद्धम्। अन्यथा कथमहं

तेऽनामृताऽहो नेति नेति होवाच याज्ञवल्क्यो यथैवोपकरणवतां जीवितं तथैव ते जीवितं स्यादमृतत्वस्य तु नाशाऽस्ति वित्तेनेति ॥ ३ ॥ सा होवाच मैत्रेयी येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्यां यदेव भगवान् वेत्थ तदेव मे ब्रूहीति ॥ ४ ॥

स होवाच याज्ञवल्क्यः प्रिया वै खलु नो भवती सती प्रियमवृद्धं तर्हि भवत्येतद् व्याख्यास्यामि व्याचक्षाणस्य तु मे निदिध्यासस्वेति ॥ ५ ॥ स होवाच न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति न वा अरे जायायै कामाय जाया प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति न वा अरे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति न वा अरे वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियं भवत्यात्मस्तु कामाय वित्तं प्रियं भवति न वा अरे पशूनां कामाय पशवः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पशवः प्रिया भवन्ति न वा अरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियं भवति न वा अरे क्षत्रस्य कामाय क्षत्रं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय क्षत्रं प्रियं भवति न वा अरे लोकानां कामाय लोकाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति न वा अरे देवानां कामाय देवाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय देवाः प्रिया भवन्ति न वा अरे वेदानां कामाय वेदाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय वेदाः प्रिया भवन्ति न वा अरे भूतानां कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्त्यात्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इदँ सर्वं विदितम् ॥ ६ ॥

ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्राऽत्मनो ब्रह्म वेद क्षत्रं तं परादाद् योऽन्यत्रात्मनः क्षत्रं वेद लोकास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो लोकान्वेद देवास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो देवान् वेद वेदास्तं परादुर्योऽन्यत्राऽत्मनो वेदान् वेद भूतानि तं परादुर्योऽन्यत्राऽत्मनो भूतानि वेद सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वंवेदेदं ब्रह्मेदं क्षत्रमिमे लोका इमे देवा इमे वेदा इमानि भूतानीदँ सर्वं यदयमात्मा ॥ ७ ॥

स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न बाह्यांच्छब्दान् शक्नुयाद् ग्रहणाय दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ८ ॥ स यथा शङ्खस्य ध्मायमानस्य न

विजानातीति युज्यते । एतावद्विज्ञातुः परमात्मनो विज्ञानादिकमेव ह्यमृतत्वमोक्षः । 'विष्णोर्ज्ञानादिकं मोक्षस्तदभावे कुतः सुखम् । ज्ञेयाभावान्न हि ज्ञानं ज्ञानाभावे हि शून्यता । तस्माज्ज्ञेययुतो मोक्षः सुखरूपत्वतः सदा' इति ब्रह्मतर्के ॥ **इति मैत्रेयीब्राह्मणम्** ॥ ६ ॥ ५ ॥

बाह्यांच्छब्दांच्छक्नुयाद्ग्रहणाय शङ्खस्य तु ग्रहणेन शङ्खमध्यस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ९ ॥ स यथा वीणायै वाद्यमानायै न बाह्यांच्छब्दांच्छक्नुयाद्ग्रहणाय वीणायै तु ग्रहणेन वीणावादस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ १० ॥

स यथार्द्रेन्धाग्नेरभ्याहितस्य पृथग्धूमा विनिश्चरन्त्येवं वा अरेऽस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेवैतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानीष्टँ हुतमाशितं पायितमयं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतान्यस्यैवैतानि सर्वाणि निश्वसितानि ॥ ११ ॥

स यथा सर्वासामपाँ समुद्र एकायनमेवं सर्वेषां स्पर्शानां त्वगेकायनमेवं सर्वेषां रसानां जिह्वैकायनमेवं सर्वेषां गन्धानां नासिकैकायनमेवं सर्वेषां रूपाणां चक्षुरेकायनमेवं सर्वेषां शब्दानां श्रोत्रमेकायनमेवं सर्वेषां सङ्कल्पानां मन एकायनमेवं सर्वासां विद्यानां हृदयमेकायनमेवं सर्वेषां कर्मणां हस्तावेकायनमेवं सर्वेषामानन्दानामुपस्थ एकायनमेवं सर्वेषां वेदानां वागेकायनं स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरो बाह्यः कृत्स्नो रसघन एवैवं वा अरेऽयमात्मानन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्तीत्यरे ब्रवीमीति होवाच याज्ञवल्क्यः ॥ १२ ॥

सा होवाच मैत्रेय्यत्रैव मा भगवान् मोहान्तमापीपिपन्न वा अहमिमं विजानातीति स होवाच न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीम्यविनाशी वाऽरेऽयमात्मानुच्छित्तिधर्मा ॥ १३ ॥

यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरँ पश्यति तदितर इतरं जिघ्रति तदितर इतरं रसयते तदितर इतरमभिवदति तदितर इतरँ श्रृणोति तदितर इतरं मनुते तदितर इतरं स्पृशति तदितर इतरं विजानाति यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत् तत् केन पश्येत् तत् केन कं जिघ्रेत्तत्केन कं रसयेत्तत्केन कमभिवदेत्तत्केन कं श्रृणुयात्तत्केन कं मन्वीत तत्केन कं स्पृशेत्तत्केन कं विजानीयाद्येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात्स एष नेतिनेत्यात्माऽगृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्यो न हि शीर्यतेऽसङ्गो न हि सज्यतेऽसितो न व्यथते न रिष्यति विज्ञातारमरे केन विजानीयादित्युक्तानुशासनासि मैत्रेय्येतावदरे

अवरेभ्योऽपि श्रृण्वन्ति परमाश्च क्वचित्क्वचित् । लीलयैव न चैतेषां परमत्वं विहीयत' इति च **॥ इति वंशब्राह्मणम् ॥ ६ ॥ ६ ॥**

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्बृहदारण्यकभाष्ये षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

खल्वमृतत्वमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यो विजहार ॥ १४ ॥ **इति पञ्चमं मैत्रेयीब्राह्मणम् ॥ ६ ॥ ५ ॥**

अथ वँ्शः पौतिमाष्यो गौपवनात् गौपवनः पौतिमाष्यात् पौतिमाष्यो गौपवनात् गौपवनः कौशिकात् कौशिकः कौण्डिन्यात् कौण्डिन्यः शाण्डिल्यात् शााण्डिल्यः कौशिकाच्च गौतमाच्च । गौतमः आग्निवेश्यादाग्निवेश्यो गार्ग्याद् गार्ग्यो गार्ग्याद् गार्ग्यो गौतमात् गौतमः सैतवात् सैतवः पाराशर्यायणात् पाराशर्यायणो गार्ग्यायणाद् गार्ग्यायण उद्दालकायनाद् उद्दालकायनो जाबालायनाज्जाबालायनो माध्यन्दिनायनान्माध्यन्दिनायनः सौकरायणात् सौकरायणः काषायणात् काषायणः सायकायनात् सायकायनः कौशिकायनेः कौशिकायनिर्घृतकौशिकाद् घृतकौशिकः पराशर्यायणात् पाराशर्यायणः पराशर्यात् पाराशर्यो जातूकर्ण्याज्जातूकर्ण्य आसुरायणाच्च यास्काच्चासुरायणस्त्रैवणेः । स्त्रैवर्णिरौपजन्धनेरौपजन्धनिरासुरेरासुरिर्भारद्वाजाद् । भारद्वाज आत्रेयादात्रेयो माण्टेर्माण्टि-र्गौतमाद् गौतमो वात्स्याद् वात्स्यः शाण्डिल्यात् शाण्डिल्यः कैशोर्यात् काप्यात् कैशोर्यः काप्यः कुमारहारितात् कुमारहारितो गालवाद् गालवो विदर्भीकौण्डिन्याद् विदर्भीकौण्डिन्यो वत्सनपादो बाभ्रवाद् वत्सनपाद् वाभ्रवः पथः सोभरात् पन्थाः सौभरोऽयास्यादाङ्गिरसादयास्य आङ्गिरस आभूतेस्त्वाष्ट्राद् आभूतिस्त्वाष्ट्रो विश्वरूपात् त्वाष्ट्राद् विश्वरूपस्त्वाष्ट्रोऽश्विभ्यामश्विनौ दधीच आथर्वणाद् दध्यङ् आथर्वणोऽथर्वणो दैवादथर्वा दैवो मृत्योः प्रध्वंसनान्मृत्युः पाध्वंसनः प्राध्वंसनात् प्राध्वंसन एकर्षेरेकर्षिर्विप्रचित्तेर्विप्रचित्तिर्व्यष्टेर्व्यष्टिः सनारोः सनारुः सनातनात् सनातनः सनकात् सनकः परमेष्ठिनः परमेष्ठी ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयम्भु ब्रह्मणे नमः ॥ १॥ **इति षष्टं वंशब्राह्मणम् ॥ ६ ॥ ६ ॥ इति बृहदारण्यके षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥**

।। ॐ ।। अवतारा महाविष्णोः सर्वे पूर्णाः प्रकीर्तिताः । पूर्णं च तत्परं रूपं पूर्णात्पूर्णाः समुद्गताः । परावरत्वं तेषां तु व्यक्तिमात्रविशेषतः । न देशकालसामर्थ्यैः पारावर्यं कथञ्चन । पूर्वरूपस्य पूर्णस्य पूर्णं यदवतारगम् । रूपं तदात्मन्यादाय पूर्वमेवावतिष्ठते । लौकिकव्यवहारो यो भूभारक्षपणादिकः । तददृष्टिं विना नान्यो लयः कृष्णादिनां क्वचित् । ओताः सर्वगुणा यस्मादस्मिन्नों विष्णुरुच्यते । खं प्रकाशस्वरूपत्वाद् ब्रह्म तद्व्याप्तरूपतः । पुनः खं सुखरूपत्वात्पुराणं तदनादितः । वायोश्च रतिदं यस्माद्वायुरं ब्रह्म तत्परम् । ख्यातत्वाच्चापि तत्खं स्याद्रौहिणेयस्तथाऽवदत् । वेदोऽयं ज्ञानरूपत्वादिति यं ब्राह्मणा विदुः । निर्दोषत्वाद इत्युक्तस्तेन वेद्यं सदाऽखिलम्' इति च । बाह्लीकसुता हि रोहिणी अतो बलभद्रः कौरव्यायणीपुत्रः ।। **प्रथमं ब्राह्मणम् ।। ७ ।।१।।**

'ज्ञानदानं तु देवानां फलदानं च कर्मणाम् । विष्णुना विहितं पूर्वं पुनर्देव नरासुरः। ब्रह्माणमपि पप्रच्छुर्देवानां सद्गुणोच्छ्रितेः।अनहङ्कारमात्रं तु ब्रह्मणा विहितं सदा। सर्वोच्चमोक्षसम्प्राप्त्यै नराणां ज्ञानसाधनम् । देवादीनां दानमेव हविरादेः प्रकीर्तितम् । तमः प्राप्तिविलम्बाय दैत्यानां विहिता दया' इति प्रवृत्ते ।।२।। **द्वितीमं ब्राह्मणम् ।। ७ ।।२।।**

पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते। पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते। ॐ खं ब्रह्म खं पुराणं वायुरं खमिति ह स्माह कोरव्यायणीपुत्रो वेदोऽयं ब्राह्मणा विदुर्वेदेनैव यद्वेदितव्यम् ।।१।। **इति प्रथमं ब्राह्मणम् ।। ७ ।। १ ।।**

त्रयाः प्राजापत्याः प्रजापतौ पितरि ब्रह्मचर्यमूषुर्देवा मनुष्या असुरा उषित्वा ब्रह्मचर्यं देवा ऊचुर्ब्रवीतु नो भवानिति तेभ्यो हैतदक्षरमुवाच दइति व्यज्ञासिष्टा३ इति व्यज्ञासिष्मेति होचुर्दाम्यतेति न आत्मेत्योमिति होवाच व्यज्ञासिष्टेति।। १ ।। अथ हैनं मनुष्या ऊचुर्ब्रवीतु नो भवानिति तेभ्यो हैतदेवाक्षरमुवाच द इति व्यज्ञासिष्टा३ इति व्यज्ञासिष्मेति होचुर्दत्तेति न आत्थेत्योमिति होवाच व्यज्ञासिष्टेति ।।२।। अथहैनमसुरा ऊचुर्ब्रवीतु नो भवानिति तेभ्यो हैतदेवाक्षरमुवाच द इति व्यज्ञासिष्टा ३ इति व्यज्ञासिष्मेति होचुर्दयध्वमिति न आत्थेत्योमिति होवाच व्यज्ञासिष्टेति तदेतदेवैषा दैवी वागनुवदति स्तनयित्नुर्ददद इति दाम्यत दत्त दयध्वमिति तदेतत्त्रयँ् शिक्षेद्दमं दानं दयामिति ।।३।। **इति द्वितीयं ब्राह्मणम् ।। ७ ।। २ ।।**

हरणाद्यज्ञभागादेर्ज्ञानादेर्दानतस्तथा । यानादव्यवधानेन परस्य ब्रह्मणस्तथा । ब्रह्मा हृदय इत्युक्तस्तस्यैवंविदपि ध्रुवम् । हृतिदानस्वर्गयानपात्रं स्यात् तत्प्रसादतः । हृत्वैवास्मै ददत्यद्धा स्वकीयाश्चान्य एव च' इति निर्णये। परमात्मा च प्रजापतिः ॥ **तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥ ३ ॥**

'ततत्वादेकरूपत्वात्तत्परं ब्रह्मकीर्तितम् । तदेव तादृशं प्रोक्तं नैवान्यत्तादृशं क्वचित्। तदेतत्सत्यमेवासीद्वासुदेवाख्यमव्ययम्' इति ब्रह्मतर्के । तदेव हि तत् । तन्नारायणाख्यं परं ब्रह्मैतदेव सत्यं वासुदेवारव्यमासीदित्यर्थः ।

'स्वस्मात्स्वयं समुत्पन्नो वासुदेवात्मना प्रभुः । सत्यं ब्रह्मेति यो वेद महायाज्यं तु तं परम् । प्राप्नोत्येव हि तल्लोकाञ्जीवन्नप्युत्तमो भवेत्' इति प्रध्याने । 'स्वभागहरणाद्दानात्फलानां यापनान्नृणाम् । हृदयं भगवान्विष्णुः सत्यं तद्गुणरूपतः' इति सत्तत्त्वे । 'प्रजापतिरिति ब्रह्मा वेदेषूक्तो ह्यमुख्यतः । यस्मिन्नूषुर्ब्रह्मचर्यं देवासुरनरोऽब्जजे । एष वै भगवान्विष्णुर्मुरव्यतस्तु प्रजापतिः । यज्ज्ञानान्मुक्तिमायान्ति स्वर्गाख्यां हृदयं च सः । हृदि सद्दानयानेभ्यः सत्यं सद्गुणरूपतः। यत्तद्धृदयमित्युक्तं ब्रह्मतत्सत्यतामगात् । सत्यत्वं सदनीयत्वमासाद्यं यन्मुमुक्षुभिः । एवं तद्ब्रह्म यो वेद स हि लोकानिमाञ्जयेत् । एतल्लोकजयो नाम धर्मज्ञानादिपूर्णता । जित एव ह्यसौ लोको यदा वेद जनार्दनम्' इति गुणपरमे। परलोको जित एवाभवदित्यर्थः ॥ **चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥ ४ ॥**

एष प्रजापतिर्यद्धृदयमेतद् ब्रह्मैतत्सत्यं तदेतत्त्र्यक्षरँ हृदयमिति हृ इत्येकमक्षरमभिहरन्त्यस्मै स्वाश्चान्ये च य एवं वेद दइत्येकमक्षरं ददत्यस्मै स्वाश्चान्ये च य एवं वेद यमित्येकमक्षरमेति स्वर्गं लोक य एवं वेद ॥ १॥ **इति तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ७॥३॥**

तद्वैतदेतदेव तदास सत्यमेव स यो हैतं महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति जयतीमान् लोकान् जित इन्वसावसद् य एवमेतं महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति सत्यँ ह्येव ब्रह्म ॥१॥ **इति चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥ ४ ॥**

'सदा सर्वगुणापानादापो नारायणः स्मृतः । द्वितीयं रूपमसृजद्वासुदेवं स आत्मनः। ब्रह्म सत्यमिति प्राहुर्वासुदेवाभिधं प्रभुम्। तस्माद्ब्रह्माऽजनि ततो देवाः सर्वेऽपि जज्ञिरे। तस्माद् ब्रह्मादयो देवा वासुदेवमुपासते। ततत्वादन्यथाज्ञानं तीत्येव समुदीर्यते। यस्याधस्तात्सदात्मा तु सादयन्ननृतं हरिः। उपरिष्टाच्च यन्नामा नाशयन्ननृतं स्थितः । एवं यो वेद तं विष्णुं नास्य मिथ्यादृशिर्भवेत् । योग्यतापेक्षयोपासाऽथापरोक्ष्याच्च तत्फलम् । सम्यग्ददात्यन्यथा च भवेदेवोपकारिणी। अत्ययोग्याय चेत्सा स्याद्विपरीतफलप्रदा । वैपरीत्यं तु विघ्नः स्यान्न तु पापं कथञ्चन' इत्याधारे ॥१॥

''स वासुदेवो भगवानादित्यस्थो जनार्दनः । आदित्यनामा संप्रोक्तो आदानाद्धविषां सदा । स एव दक्षिणाक्षिस्थस्तच्च रूपद्वयं हरेः। अन्योऽन्यस्मिन् स्थितं नित्यं प्राणैश्च सह रश्मिभिः। दक्षिणाक्षिस्थितो विष्णुर्यदाऽस्मादुत्क्रमिष्यति । तदैव म्रियमाणस्तु जीवः पश्येद्विरस्मिकम्। सूर्यस्य मण्डलं नास्य प्रतीयन्ते हि रश्मयः। तत्क्षणेनियमेनैव केषाञ्चित्सप्तभिर्दिनैः॥ २॥

तस्य विष्णोः शिरो नाम भावनाद्भूरिति स्मृतम् । भावनं रक्षणं प्रोक्तं दृष्ट्या वाचा च रक्षति। उत्पादनाद्भुनामा स्याद्दक्षिणो बाहुरस्य तु। विनाशनाद्व

आप एवेदमग्र आसुस्ता आपः सत्यमसृजन्त सत्यं ब्रह्म ब्रह्म प्रजापतिं प्रजापतिर्देवांस्ते देवाः सत्यमेवोपासते । तदेतत्र्यक्षरँ सत्यमिति स इत्येकमक्षरं तीत्येकमक्षरं यमित्येकमक्षरं प्रथमोत्तमे अक्षरे सत्यं मध्यतोऽनृतं तदेतदनृतमुभयतः सत्येन परिगृहीतं सत्यभूयमेव भवति नैवं विद्वाँसमनृतं हिनस्ति ॥ १ ॥

तद्यत्तत्सत्यमसौ स आदित्यो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेक्षन् पुरुषस्तावेतावन्योन्यस्मिन् प्रतिष्ठितौ रश्मिभिरेषोऽस्मिन्प्रतिष्ठितः प्राणैरयममुष्मिन् स यदोत्क्रमिष्यन् भवति शुद्धमेवैतन्मण्डलं पश्यति नैनमेते रश्मयः प्रत्यायन्ति ॥ २ ॥

य एष एतस्मिन्मण्ले पुरुषस्तस्य भूरिति शिर एकँ शिर एकमेतदक्षरं भुव इति बाहू द्वौ बाहू द्वे एते अक्षरे सुवरिति प्रतिष्ठा द्वे प्रतिष्ठे द्वे एते अक्षरे तस्योपनिषदहरिति

इत्युक्तः सव्यो बाहुः परात्मनः । स्वित्यानन्दस्समुद्दिष्टो वरिति ज्ञानमुच्यते । मुक्तिदानेन तद्दानात्सुवरस्य पदद्वयम् । दक्षिणश्चैव सव्यश्च क्रमाद्वर्णद्वयोदितौ । पादावस्य हि तत्प्राप्तिर्मुक्तिरित्यभिधीयते । अहमेषो ह्यहेयत्वाज्जीवेन सहभावतः । असावहरिति प्रोक्तः सर्वलोकप्रकाशनात् । तद्वेदनात्सर्वपापं हन्ति चैव जहाति च । कानिचिद्धन्ति पापानि कल्पादीन्संजहाति च'' इति प्रवृत्ते ॥ ४ ॥ **पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥ ५ ॥**

'मनोमयो ज्ञानमयः प्रधानं मय उच्यते । महाज्ञानात्मकश्चैव भारूपः सद्गुणात्मकः । सर्वप्रशासको विष्णुः (षष्ट ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥ ६ ॥) विद्युत्सर्वस्य वेदनात् । य एनं वेद वेत्तारं सर्वस्य परमेश्वरम् । पापेभ्यो मोचयित्वैनं स्वात्मानं वेदयेद्धरिः' इति माहात्म्ये (सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥ ७ ॥) । 'सरस्वती तु गोरूपा तस्या देवादयोऽखिलाः। स्तनानेवोपजीवन्ति तस्या वायुः पतिः प्रभुः । वत्सो मनोऽभिमान्यस्याः सरस्वत्याः सदाशिवः' इति प्रभञ्जने ॥ **अष्टमं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥ ८ ॥**

हन्ति पाप्मानं जहाति च य एवं वेद ॥ ३ ॥

योऽयं दक्षिणेक्षन्पुरुषस्तस्य भूरिति शिर एकँ शिर एकमेतदक्षरं भुव इति बाहू द्वौ बाहू द्वे एते अक्षरे सुवरिति प्रतिष्ठा द्वे प्रतिष्ठे द्वे एते अक्षरे तस्योपनिषदहमिति हन्ति पाप्मानं जहाति च य एवं वेद ॥ ४ ॥ **इति पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥ ५ ॥**

मनोमयोऽयं पुरुषो भाः सत्यस्तस्मिन्नन्तर्हृदये यथा व्रीहिर्वा यवो वा स एष सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किञ्च ॥१॥ **इति षष्टं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥ ६ ॥**

विद्युद् ब्रह्मेत्याहुः । विदानाद्विद्युत् । विद्यत्येनं पाप्मनो य एवं वेद विद्युद् ब्रह्मेति विद्युद्ध्येव . ब्रह्म ॥१॥ **इति सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥ ७ ॥**

वाचं धेनुमुपासीत तस्याश्चत्वारः स्तनाःवाहाकारो वषट्कारो हन्तकारः स्वधाकारस्तस्यै द्वौ स्तनौ देवा उपजीवन्ति स्वाहाकारं च वषट्कारं च हन्तकारं मनुष्याः स्वधाकारं पितरस्तस्या प्राण ऋषभो मनो वत्सः ॥१॥ **इति अष्टमं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥ ८ ॥**

"अग्निनामा तु भगवानौदर्याग्नौ प्रतिष्ठितः। विश्वैर्गुणैः समेतत्वादनन्तत्वाच्च स प्रभुः। वैश्वानर इति प्रोक्तः सोऽग्निरङ्गप्रणेतृतः। तस्य विष्णोस्तुतिरियं क्रियते वायुना सदा। कर्णौ पिधाय या नित्यं श्रोतुं शक्याऽखिलैः सदा" इति तन्त्रमालायाम् ॥ **नवमं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥ ९ ॥**

'प्रवहं वायुपुत्रं च सूर्यसोमौ च विद्युतम्। प्राप्य प्रधानवायुं च याति तत्परमं पदम्' इति ब्रह्माण्डे ॥ **दशमं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥ १० ॥**

'व्याधीन् शछवहृतिं चैव शवदाहादिकं तथा। विष्णवे तप इत्येव चिन्तयन् याति तत्परम्' इति च। 'अक्लेशितोऽपि क्लेशादीनतीतैष्यानपीह यः। विष्णवे तप इत्येव प्रार्थयेत् स परं व्रजेत्। विष्णोः स्वरूपवेत्ता चेदन्यथा न कथञ्चन। यथा स्वरूपवेत्तुः स्यादेकैकापि ह्युपासना। मोक्षाय सहिताः सर्वा अप्यज्ञस्य न तु क्वचित्। यथावत् केशवं ज्ञात्वा स्वयोग्यैकामुपासनाम्। अपि कृत्वा हरिं दृष्ट्वा मुच्यते नात्र संशयः' इति ब्रह्मतर्के ॥ **एकादशं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥ ११ ॥**

अयमग्निर्वैश्वानरो योऽयमन्तः पुरुषे येनेदमन्नं पच्यते यदिदमद्यते तस्यैष घोषो भवति यमेतत्कर्णावपिधाय श्रृणोति स यदोत्क्रमिष्यन् भवति नैनं घोषं श्रृणोति ॥ **इति नवमं ब्राह्मणम् ॥१ ॥ ७ ॥ ९ ॥**

यदा वै पुरुषोऽस्माल्लोकात्त् प्रैति स वायुमागच्छति। तस्मै स तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य खं तेन स ऊर्ध्व आक्रमते स आदित्यमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा लम्बरस्य खं तेन स ऊर्ध्व आक्रमते स चन्द्रमसमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीयते यथा दुन्दुभेः खं तेन स ऊर्ध्व आक्रमते स लोकमागच्छत्यशोकमहिमं तस्मिन्वसति शाश्वतीः समाः ॥१॥ **इति दशमं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥ १० ॥**

एतद्वै परमं तपो यव्द्याधितस्तप्यते परमँ् हैव स लोकं जयति य एवं वेदैतद्वै परमं तपो यं प्रेतमरण्यं हरन्ति परमं हैव स लोकं जयति य एवं वेदैतद्वै परमं तपो यं प्रेतमग्नावभ्यादधति परमँ् हैव स लोकं जयति य एवं वेद ॥१॥ **इति एकादशं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥ ११ ॥**

'अन्नाभिमानी ब्रह्मैव प्राणोवायुरुदाहृत: । अन्योऽन्यानुप्रविष्टौ तौ सर्वदैव सुसंस्थितौ। वायुं विना ब्रह्मणोऽपि शरीरं पूतिमेष्यति । वायुश्च शोषमायाति विना ब्रह्माणमञ्जसा । तयोरेवं परिज्ञानी वासिष्ठ: पाणिनामक: । ब्रह्मवायुविदे कार्यं किं मया साध्वसाधु वा । नासाधुना साधयितुं शक्योऽसौ साधुनाऽपि वा । नार्थोऽस्य कृतकृत्यत्वाद्यदि वेद परं हरिम् । इति प्रशस्य तज्ज्ञानं वसिष्ठं प्राब्रवीत्तत: । अन्यान्यानुप्रवेशेन ब्रह्मवाय्वोर्विशेषत: । प्रयोजनं कस्य भवेदिति तं प्रतृदोऽब्रवीत् । ब्रह्मा निवेशनीय: स्याद्वायुश्चास्य रतिप्रद: । अत: प्रयोजनं तुल्यमन्योन्यात्मप्रवेशनात्' इति सन्धाने ॥ **द्वादशं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥ १२ ॥**

'उत्थापनादुक्थनामा मोक्षे प्राप्यो यतोऽखिलै: । यजुश्चाथ क्षतात् त्राणात् क्षत्रं सम्यक्त्वकारणात् । सर्वेषां साम च प्रोक्तो वायुरेव जगत्पति:' इति च ॥ **त्रयोदशं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥ १३ ॥**

अन्नं ब्रह्मेत्येक आहुस्तन्न तथा पूयति वा अन्नमृते प्राणात्प्राणो ब्रह्मेत्येक आहुस्तन्न तथा शुष्यति वै प्राण ऋते अन्नादेते ह्येव देवते एकधा भूयं भूत्वा परमतां गच्छतस्तद्ध स्माह प्रातृद: पितरं किंस्विदेवैवं विदुषे साधु कुर्यां किमेवास्मा असाधु कुर्यामिति स ह स्माह पाणि नामा प्रातृद: कस्त्वेनयोरेकधा भूयंभूत्वा परमतां गच्छतीति तस्मा उ हैतदुवाच वीत्यन्नं वै वि अन्ने हीमानि सर्वाणि भूतानि विष्टानि रमिति प्राणो वै रं प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि रमन्ते सर्वाणि ह वा अस्मिन् भूतानि विशन्ति सर्वाणि भूतानि रमन्ते य एवं वेद ॥ **इति द्वादशं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥ १२ ॥**

उक्थं प्राणो वा उक्थं प्राणो हीदं सर्वमुत्थापयति । उद् ह अस्मा उक्थविद् वीरस्तिष्ठति। उुक्थस्य सायुज्यं सलोकतां जयति य एवं वेद ॥ १ ॥ यजु: प्राणो वै यजु: प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि युज्यन्ते हास्मै सर्वाणि भूतानि श्रैष्ठ्याय यजुष: सायुज्यं सलोकतां जयति य एवं वेद ॥ २ ॥ साम प्राणो वै साम प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि सम्यञ्चि सम्यञ्चि हास्मै सर्वाणि भूतानि श्रैष्ठ्याय कल्पन्ते साम्न: सायुज्यं सलोकतां जयति य एवं वेद ॥ ३ ॥ क्षत्रं प्राणो वै क्षत्रं प्राणे हि वै क्षत्रं त्रायते हैनं प्राण: क्षणितो: पक्षत्रमत्र प्राप्नोति क्षत्रस्य सायुज्यं सलोकतां जयति य एवं वेद ॥ ४ ॥ **इति त्रयोदशं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥ १३ ॥**

ऋग्यजुःसामसंस्थो यो भगवान् पुरुषोत्तमः । स द्वितीयपदेनोक्तो गायत्र्याः प्रथमेन तु । भूम्यन्तरिक्षस्वर्गस्थतृतीयेन समीरगः । चतुर्थपादो गायत्र्याः प्रणवः समुदीरितः । तद्वाच्यो भगवान् सूर्यमण्डलस्था तु या रमा । सत्वात्मिक्येव तत्संस्थो रज आख्यप्रधानतः । परः परोरजस्तस्माद्य एवं वेद तं प्रभुम् । लोकानां चैव वेदानां सर्वेषां प्राणिनामपि । सदैवाधिपतिर्भूत्वा यशः श्रीमांश्च जायते । गायत्र्युपासने योग्यो ब्रह्मैव हि चतुर्मुखः । तस्मादुक्तफलं सर्वं सर्वोपासा च तस्य हि । अंशेनोपासनाऽन्येषां फलमल्पं च योग्यतः । गायत्र्या न ह्ययोग्योऽपि द्विजो योग्योऽपि न क्वचित् । ऋते विरिञ्चं तस्मात्तु तस्यैव ह्यखिलं फलम् ॥ यः परोरजास्तपति स तुरीयपदेन प्रणवेन पद्यते । तुरीयं पदं ददृश इव दृष्ट इव । तदधीनतेजःपुञ्जस्य सूर्यमण्डलस्य दृष्टत्वात् । 'सूर्यमण्डलगो विष्णुः सर्वेषां दृष्टवत् स्थितः । यस्मात्तदुत्थितं तेजोमण्डलं दृश्यतेऽखिलैः' इति त्रैविद्ये । सर्वं रजः सर्वां प्रकृतिम् ।

'रञ्जनात्प्रकृतिः प्रोक्त रज इत्येव वैदिकैः । तस्या अप्युत्तमो विष्णुर्यतोऽतः

भूमिरन्तरिक्षं द्यौरित्यष्टावक्षराण्यष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्यै पदमेतदु हैवास्या एतत् स यावदेषु त्रिषु लोकेषु तावद्ध जयति योऽस्या एतदेव पदं वेद ॥ १ ॥

ऋचो यजूंषि सामानीत्यष्टावक्षराण्यष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्यै पदमेतदु हैवास्या एतत्स यावतीयं त्रयी विद्या तावद्ध जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥ २ ॥

प्राणोऽपानो व्यान इत्यष्टावक्षराण्यष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्यैपदमेतदु हैवास्या एतत्स यावदिदं प्राणि तावद्ध जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥३॥

अथास्या एतदेव तुरीयं दर्शतं पदं परो रजा य एष तपति यद्वै चतुर्थं तत्तुरीयं दर्शतं पदमिति ददृश इव ह्येष परोरजा इति सर्वमु ह्येवैष रज उपर्युपरि तपति एवं हैव श्रिया यशसा तपति योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥ ४ ॥

सैषा गायत्र्येतस्मिंस्तुरीये दर्शते पदे परोरजसि प्रतिष्ठिता तद्वैतत्सत्ये प्रतिष्ठितं चक्षुर्वै सत्यं चक्षुर्हि वै सत्यं तस्माद्यदिदानीं द्वौ विवदमानावेयातामहमदर्शमहमश्रौषमिति य एव ब्रूयादहमदर्शमिति तस्मा एव श्रद्दध्याम तद्वै तत्सत्यं बले प्रतिष्ठितं प्राणो वै बलं

स परोरजाः । अभिमानिनी तु गायत्र्या मुख्या श्रीः परिकीर्तिता । ब्रह्माण्यमुख्याऽतो ज्ञेया सा तु ब्रह्माणमाश्रिता । ब्रह्मा तु मुख्यगायत्रीं सा परोरज आश्रया' इति च ।

'तद्वा एतत्' ज्जगत् सत्ये प्रतिष्ठितम् । भूमिरन्तरिक्षं द्यौरित्यादिना प्रस्तुतत्वात् ।

''तद्वा एतज्जगत्सर्वं चक्षुः सूर्याभिमानिनी । विराण् नामानि शेषाख्ये सर्वदा सम्प्रतिष्ठितम् । शेषः प्रतिष्ठितो वायौ स ह्यस्माद्बलवत्तरः। स सत्य इति सम्प्रोक्तः सन्नस्मिन् याति यद्धरिः । वायुः समाश्रितो देवीं मुख्यां गायत्रिनामिकाम् । सा चात्मनामधिपतिमेवं परममाश्रिता । प्राणानां रक्षणादेव गायत्री सा प्रकीर्तिता । सावित्रीति च यामाह स विष्णुः परतो रजाः ।

एषैव सा हि गायत्री सविता हि जनार्दनः । तस्माद्धि सूयते सर्वं सावित्री च तदाश्रिता । आदित्यस्तत्प्रतीकत्वात् सवितेति प्रकीर्तितः । प्रतिमायां च तच्छब्दः प्रयोज्यो ह्युपचारतः । यस्मा आह स विष्णुस्तां गायत्रीं जगदीश्वरः। ब्रह्मणे तस्य सा प्राणान् सर्वदा पाति पुत्रवत् । ब्रह्मा हि पुत्रस्तस्यास्तु तत्पुत्र इतरेऽखिलाः ।

तामाहुः परमां देवीं वृणीमह ऋगात्मिकाम् । नैव सा प्रतिमा मुख्या गायत्री परमा स्मृता । गायत्रीमुख्यवेत्तारो योग्या ब्रह्मपदस्य ये । तेषां प्रतिग्रहाद्दोषो न कश्चन भविष्यति । न चैकपदविज्ञानफलायालं सुखानि च ।

तत्प्राणे प्रतिष्ठितं तस्मादाहुर्बलँ सत्यादो जीय इत्येवमेषा गायत्र्यध्यात्मं प्रतिष्ठिता सा हैषा गयाँस्तत्रे प्राणा वै गयास्तत्प्राणाँस्तत्रे तद्यद्गयाँस्तत्रे तस्माद्गायत्रीनाम स यामेवामूँ सावित्रीमन्वाहैषैव सा स यस्मा अन्वाह तस्य प्राणाँस्त्रायते ॥ ५ ॥

तां हैतामेके सावित्रीमनुष्टुभमन्वाहुर्वागनुष्टुबेतद्वाचमनुब्रूम इति तन्न तथा कुर्याद्गायत्रीमेव सावित्रीमनुब्रूयाद्यदि ह वा अप्येवंविद्बह्विव प्रतिगृह्णाति न ह वै तद्गायत्र्या एकंचन पदं प्रति ॥ ६ ॥

विष्णोर्यदा भगवतो लोकान् वेदांश्च चेतनान् । विरिञ्चिजन्मन्यखिलान् प्रतिगृह्णन्ति कृत्स्नशः । गायत्रीपदविज्ञानफलमात्रं तदा भवेत् । प्रणवप्रतिपाद्यं यत्तुरीयं भगवत्पदम् । सर्वगं वासुदेवाख्यं न तत्केनचिदाप्यते । गायत्रीत्रिपदज्ञेयमनिरुद्धादिकं त्रयम् । ब्रह्मा प्राप्नोति मुक्तः सन्वासुदेवं न कश्चन । लोकस्थमनिरुद्धं च प्रद्युम्नं वेदगं तथा । सङ्कर्षणं वायुसंस्थं व्याप्त्या ब्रह्मा विमुक्तिगः। गायत्रीज्ञानसामर्थ्यात् प्रणवज्ञानशक्तितः । वासुदेवं च सम्पश्येन्न व्याप्नोति कथञ्चन । अनन्तत्वाद्वासुदेवः कथं व्याप्यो भवेत् प्रभुः। वर्णत्रयात्मप्रकृतिमतीतः सूर्यमण्डले । गुणत्रयात्मिकां बाह्ये यतोऽतः स परोरजाः । यतो न व्याप्यते सोऽसौ ब्रह्मणापि कथञ्चन । अतः प्रतिग्रहो नास्य वासुदेवस्य विद्यते" इति प्रकाशिकायाम् ।

तावदेतावत्प्रतिगृह्णीयादिति तस्यैव सामस्त्येन ग्रहणार्थम् । एतावदेव मम हस्ते विद्यत इतिवत् । न ह्यन्यदेवतावत्प्रतिग्राह्यमस्ति ।

"अष्टाक्षरत्वाद्गायव्याः प्रोक्त सैकपदीति च। प्रणवेन सहैतास्तु गायत्र्या-श्चतुरस्तदा । अकाराद्यतिशान्तान्तः प्रणवोऽष्टाक्षरो यतः । पादः प्रणवसंयुक्तो गायत्री सा पृथग् यदा। द्विपदीति तदा प्रोक्ता त्रिपदी स्वपदैस्त्रिभिः। चतुष्पदी सप्रणवा ब्रह्मणोन्यैर्न गम्यते। अपदी च ततः प्रोक्ता गायत्र्येवमुपस्थिता ।

कामाप्राप्तिमपूर्तिं वा शत्रवे सा करिष्यति। असावदो मैव प्रापन्नास्मै कामः समृध्यताम् । उपस्थिता चेदित्थं सा यद्यदोऽहं समाप्नुयाम्। इति सा

स य इमाँ्स्त्रींल्लोकान् पूर्णान् प्रतिगृह्णीयात्। सोऽस्या एतत्प्रथमं पदमाप्नुयात्। अथ यावतीयं त्रयी विद्या यस्तावत्प्रतिगृह्णीयात्सोऽस्या एतद् द्वितीयं पदमाप्नुयात् । अथ यावदिदं प्राणि यस्तावत्प्रतिगृह्णीयात्सोऽस्या एतत्तृतीयं पदमाप्नुयात्। अथास्या एतदेव तुरीयं दर्शतं पदं परोरजा य एष तपति नैव केनचनाप्यं कुत उ एतावत् प्रतिगृह्णीयात्॥ ७॥

तस्या उपस्थानं गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पद्यपदसि न हि संपद्यसे नमस्ते तुरीयाय दर्शताय पदाय परोरजसे सावदो मा प्रापदिति यं द्विष्यादसावस्मै

कामपूर्तिं च स्वस्य सम्यक्करिष्यति । सम्यग्ब्रह्मपदावाप्तिं तद्योग्यां मुक्तिमेव च। ब्रह्मणोपासितो तद्याद्गायत्र्याः पुरुषोत्तमः । अलेपं सर्वपापेभ्यो विशेषेण प्रतिग्रहात् । तद्योग्यां मुक्तिमन्येषां यथायोग्यमुपासितः।

वक्तव्यो भगवान् विष्णुर्गायत्र्या मुखसंस्थितः । अग्निमण्डलगो नित्यमग्निनामाऽग्रणीत्वतः। गायत्र्यास्तु परिज्ञानं ज्ञाते मुखगते हरौ। सफलं भवेदन्यथा तु न सम्यक् फलदं भवेत् । गायत्रीमुखगो विष्णुर्ज्ञेयः सर्वात्मना ततः । संहर्ता सर्वदोषाणामग्निस्थः सर्वदाहकः । नित्यानन्दोऽग्निवर्णश्च रामः परशुभृत्सदा' इति गायत्रीसंहितायाम् ॥ **चतुर्दशं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥ १४ ॥**

''सूर्यमण्डलनाम्ना तु पात्रेण स्वमुखं हरिः । पिधायैव जगत्सर्वं पश्यत्यमितविक्रमः । उदकं पीयते तेन तमसस्त्रायते जगत्। यतोऽतः पात्रमुद्दिष्टं विद्वद्भिः सूर्यमण्डलम् । पूषा पूर्णत्वतो विष्णुर्दृष्टये विष्णुधर्मिणः । स्वमुखं प्रकाशयेदेकं नान्यथा तु कथञ्चन।

नान्यो यत्तादृशो ज्ञाता तस्मादेकऋषिर्हरिः । यमो नियमनात् प्रोक्तः सूर्य ऊरीकृतेरयम् । ज्ञेयः प्रजापतेरेव प्राजापत्यस्ततः स्मृतः

कामो मा समृद्धीति वा न हैवास्मै स काम ऋध्यते यस्मा एवमुपतिष्ठतेऽहमदः प्रापमिति वा ॥ ८ ॥

एतद्ध वै तज्जनको वैदेहो बुडिलमाश्वतराश्विमुवाच यन्नु हो तद्गायत्रीविदब्रूथा अथ कथँ हस्तीभूतो वहसीति मुखँ ह्यस्याः सम्राण्न विदांचकारेति होवाच तस्याग्निरेव मुखं यदि ह वा अपि बह्विवाग्नावभ्यादधति सर्वमेव तत्सन्दहत्येवँ हैवैवंविद्यद्यपि बह्विव पापं कुरुते सर्वमेव तत्संप्साय शुद्धः पूतोऽजरोऽमृतः संभवति ॥ ९ ॥ **इति चतुर्दशं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥ १४ ॥**

हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् । तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये ॥ पूषन्नेकर्षे यम सूर्य प्राजापत्य व्यूह रश्मीन्। समूह तेजो यत्ते रूपं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि॥

प्राणे स्थितो यः पुरुषः सोऽसावहमिति स्मृतः । अहयत्वाद् असुत्वाच्च मेयत्वाच्चास्मिनामकः । अदोषत्वाद इत्युक्तो वायुस्तन्निलयो यतः। अनिलं तत एवासावमृतं चेति कीर्त्यते । तदाश्रयोऽपि ह्यमृतः किमु साक्षात् स्वयं हरिः । क्रतुश्च ज्ञानरूपत्वात् स एव हि जनार्दनः । सोऽग्निरङ्गप्रणेतृत्वाद्विश्वज्ञानविदां वरः' इति च । जुहुराणमल्पं कुर्वत् । न वा अहमिमं जानातीतिवत् । सर्वत्राप्यहंशब्दोऽहेयवाच्येव ॥ **पञ्चदशं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥ १५ ॥**

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद् बृहदारण्यकभाष्ये सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

'अहं श्रेयोविवादं तु येन कृत्वाखिलाः सुराः । असमर्थाः स्वरक्षायां स वायुः सुरनायकः । विवदन्तोऽखिला देवा ययुर्नारायणं प्रभुम् । अहं श्रेयानहं श्रेयानिति वायुपुरःसराः । उक्तं भगवता तेन येन त्यक्तेऽखिला अपि । स्थातुं न

योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि । वायुरनिलममृतमथेदं भस्मान्तँ शरीरं । ॐ क्रतो स्मर कृतँ स्मर क्रतो स्मर कृतँ स्मर । अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् । युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नम उक्तिं विधेम ॥१॥ **इति पञ्चदशं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥ १५ ॥ इति बृहदारण्यके सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥**

यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेद ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवति प्राणो वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवत्यपि च येषां बुभूषति य एवं वेद ॥ १ ॥ यो ह वै वसिष्ठां वेद वसिष्ठः स्वानां भवति वाग्वै वसिष्ठा वसिष्ठः स्वानां भवत्यपि च येषां बुभूषति य एवं वेद ॥ २ ॥ यो ह वै प्रतिष्ठां वेद प्रतितिष्ठति समे प्रतितिष्ठति दुर्गे चक्षुर्वै प्रतिष्ठा चक्षुषा हि समे च दुर्गे च प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति समे प्रतितिष्ठति दुर्गे य एवं वेद ॥ ३ ॥

शक्ताः स श्रेयानित्युक्ताः पुनरागताः । उत्क्रान्ताश्च पुनः सर्वे तद्विज्ञप्त्यै पृथक् पृथक् । सुपर्णशेषरुद्रेन्द्रसूर्यादिषु पृथक्पृथक् । उत्क्रान्तेषु ब्रह्मदेहाच्छरीरं न पपात ह । ऋत उत्क्रान्तमेकं तु तदन्ये निवसन्ति च । प्राण उच्चिक्रमिषति

यो ह वै सम्पदं वेद सर्वँ हास्मै पद्यते यं कांम काममते श्रोत्रं वै सम्पच्छ्रोत्रहीमे सर्वे वेदा अभिसम्पन्ना सँ हास्मै पद्यते तं कामं कामयते य एवं वेद ॥ ४ ॥ यो ह वा आयतनं वेदायतनं स्वानांभवत्यायतनं जनानां मनो वा आयतनमायतनँ स्वानां भवत्यायतनं जनानां य एवं वेद ॥ ५ ॥ यो ह वै प्रजापतिं वेद प्रजायते ह प्रजया पशुभी रेतो वै प्रजापतिः प्रजायते ह प्रजया पशुभिर्य एवं वेद ॥ ६ ॥ ते हेमे प्राणा अहँ श्रेयसे विविदमाना ब्रह्म जग्मुस्तद्धोचुः को नो वसिष्ठ इति तद्धोवाच यस्मिन्व उत्क्रान्त इदँ शरीरं पापीयो मन्यते स वो वसिष्ठ इति ॥ ७ ॥ वाग्घोच्चक्राम सा संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच कथमशकत मदृते जीवितुमिति तेहोचुर्यथाऽकला अवदन्तो वाचा प्राणन्तः प्राणेन पश्यन्तः चक्षुषा श्रृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वाँ सो मनसा प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह वाक् ॥ ८ ॥ चक्षुर्होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच कथमशकत मदृते जीवितुमिति ते होचुर्यथा अन्धा अपश्यन्तश्चक्षुषा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा श्रृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वांसो मनसा प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह चक्षुः ॥ ९ ॥ श्रोत्रं होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच कथमशकत मदृते जीवितुमिति ते होचुर्यथा बधिरा अश्रृण्वन्तः श्रोत्रेण प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा विद्वांसो मनसा प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह श्रोत्रम् ॥ १० ॥

मनो होच्चक्राम तत्सवंत्सरं प्रोष्यागत्योवाच कथमशकत मदृते जीवितुमिति तेहोचुर्यथा मुग्धा अविद्वाँसो मनसा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा श्रृण्वन्तः श्रोत्रेण प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह मनः ॥ ११ ॥ रेतो होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच कथमशकत मद्दृते जीवितुमिति तेहोचुर्यथा क्लीबा अप्रजायमाना रेतसा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा श्रृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वांसो मनसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह रेतः ॥ १२ ॥ अथ ह प्राण उत्क्रमिष्यन्यथा महासुहयः सैन्धवः पड्वीशशङ्कून् संवृहेदेवँ हैवेमान् प्राणान् संबबर्ह ते होचुर्मा भगव उत्क्रामीर्न वै शक्ष्यामस्त्वदृते जीवितुमिति तस्यो मे बलिं कुरुतेति तथेति ॥ १३ ॥

स्थातुं नाशक्नुवन् परे। प्राणं विना न च ब्रह्मा तं विना प्राण एव च । अन्योन्यापाश्रयात् शक्तौ स्थातुमन्ये कुतस्ततः । तस्मात् प्राणो वरो देवेष्विति सर्वेपि मेनिरे' इति पवमाने ॥ **प्रथमं ब्राह्मणम्** ॥ ८ ॥ १ ॥

'द्युपर्जन्यधरापुंस्त्रीसंस्थितं पञ्चरूपिणम् । नारायणं वासुदेवं तथा सङ्कर्षणं प्रभुम् । प्रद्युम्नं चानिरुद्धं च क्रमादं ध्यायंस्तु सर्वदा । पञ्चाग्निविन्नाम भवेत्स याति परमं पदम् । नास्य संसर्गदोषोऽपि कदाचन भविष्यति' इति त्रैविद्ये ।

सा ह वागुवाच यद्वा अहं वसिष्ठास्मि त्वं तद्वसिष्ठोसीति यद्वा अहं प्रतिष्ठास्मि त्वं तत्प्रतिष्ठोऽसीति चक्षुर्यद्वा अहँ संपदस्मि त्वं तत्सम्पदसीति श्रोत्रं यद्वा अहमायतनमस्मि त्वं तदायतनमसीति मनो यद्वा अहं प्रजातिरस्मि त्वं तत्प्रजातिरसीति रेतः तस्योमे किमन्नं किं वास इति यदिदं किञ्च आ श्वभ्य आ क्रिमिभ्य आ कीटपतङ्गेभ्यस्तत्तेऽन्नमापो वास इति न ह वा अस्यानन्नं जग्धं भवति नानन्नं परिगृहीतं य एवमेतदनस्यान्नं वेद तद्विद्वाँसः श्रोत्रिया अशिष्यन्त आचामन्त्यशित्वाचाचामन्त्येतमेव तदनमनग्नं कुर्वन्तो मन्यन्ते तस्मादेवं विद्वानशिष्यन्नाचामेदशित्वा चाचामेत् ॥ १४ ॥ **इति प्रथमं ब्राह्मणम्** ॥ ८ ॥ १ ॥

श्वेतकेतुर्ह वा आरुणेयः पञ्चालानां परिषदमाजगाम स आजगाम जैबलिं प्रवाहणं परिचारयमाणं तमुदीक्ष्याभ्युवाद कुमारा३ इति स भो३ इति प्रतिशुश्रावानुशिष्टो न्वसि पित्रेत्योमिति होवाच ॥ १ ॥

वेत्थ यथेमाः प्रजाः प्रयन्त्यो विप्रतिपद्यन्ता३ इति नेति होवाच वेत्थ यथेमं लोकं पुनरापद्यन्ता३ इति नेति हैवोवाच वेत्थ यथाऽसौ लोक एवं बहुभिः पुनः पुनः प्रयद्भिर्न सम्पूर्यता३ इति नेति होवाच वेत्थो यतिथ्यामाहुत्याँहुतायामापः पुरुषवाचो भूत्वा समुत्थाय वदन्ती३ इति नेति हैवोवाच वेत्थो देवयानस्य वा पथः प्रतिपदं पितृयाणस्य वा यत्कृत्वा देवयानं वा पन्थानं प्रतिपद्यन्ते पितृयाणं वाऽपि हि नर्षेर्वचः श्रुतं द्वे सृती अश्रृणवं पितृणामहं देवानामुत मर्त्यानां ताभ्यामिदं विश्वमेजत्समेति यदन्तरा पितरं मातरं चेति नाहमत एकञ्चन वेदेति होवाच ॥ २ ॥

दृष्टादृष्टमहत्वं । अनेनोपनिषदुक्तविधानेन जातः पुत्रः प्रायः स्वर्गापवर्गयोग्यो भवतीति प्रजाति कर्मवचनम् । 'यथोपनिषदं जातो योग्यः स्वर्गापवर्गयोः । भवेद्यदि मनः पित्रोर्विष्णोर्नान्यत्र गच्छति । न कुर्याद्यदि कर्मैतन्मनः पित्रोस्तु विष्णुगम् । दृष्टसामर्थ्यहीनश्च मोक्षयोग्यः स्थिरं यदि । दृष्टसामर्थ्यवांश्च स्यादाज्ञाद्यैः कारणैः क्वचित् । विशेषकारणाभावे यथोक्तं नान्यथा भवेत्' इति च ।

अथैनं वसत्योपमन्त्रयाञ्चक्रे नादृत्य वसतिं कुमारः प्रदुद्राव । स आजगाम पितरं तं होवाचेति वाव किल नो भवान् पुरानुशिष्टानवोचदिति कथं सुमेध इति पञ्च मा प्रश्नान् राजन्यबन्धुरप्राक्षीत् । ततो नैकञ्चन वेदेति कतमे त इतीम इति ह प्रतीकान्युदाजहार ॥ ३ ॥

स होवाच तथा नस्त्वं तात जीनीथा यथा यदहं किञ्चन वेद सर्वमहं तत्तुभ्यमवोचं प्रैहि तु तत्र प्रतीत्य ब्रह्मचर्यं वत्स्याव इति भवानेव गच्छत्विति ॥ ४॥

स आजगाम गोतमो यत्र प्रवाहणस्य जैबलेरास तस्मा आसनमाहृत्योदकमाहरयाञ्चकाराथ हास्मा अर्घ्यं चकार तँ होवाच वरं भगवते गोतमाय दद्म इति ॥ स होवाच प्रतिज्ञातो म एष वरो या तु कुमारस्यान्ते वाचमभाषथास्तां मे ब्रूहीति ॥ ५ ॥

स होवाच दैवेषु वै गौतम तद्वरेषु मानुषाणां ब्रूहीति ॥६॥ स होवाच विज्ञायते हास्तिहिरण्यस्यापात्तं गोअश्वानां दासीनां प्रवराणां परिधानस्य मा नो भवान् । बहोरनन्तस्यापर्यन्तस्याभ्यवदान्यो भूदिति स वै गौतम तीर्थेनेच्छसी३ इत्युपैम्यहं भवन्तमिति वाचाहस्मैव पूर्व उपयन्ति सहोपायनकीर्त्या उवास ॥ ७ ॥

स होवाच तथा नस्त्वं गौतम मापराध्यस्तव च पितामहा यथेयं विद्येतः पूर्वं न कस्मिंश्चन ब्राह्मण उवास तां त्वहं तुभ्यं वक्ष्यामि को हि त्वेवं ब्रुवन्तमर्हति प्रत्याख्यातुमिति ॥ ८ ॥

असौ वै लोकोऽग्निर्गौतम तस्यादित्य एव समिद्रश्मयो धूमोऽहरर्चिर्दिशोऽङ्गारा अवान्तरदिशो विष्फुलिङ्गास्तस्मि न्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुत्यै सोमो राजा सम्भवति ॥ ९ ॥

'नारायणो द्युशब्दोक्तः सर्वदा द्युतिहेतुतः । वासुदेवस्तु पर्जन्यः परं स जनयेद्यतः । सङ्कर्षणस्तु पृथिवी प्रथितत्वात्सदैव हि । प्रद्युम्नः पुरुषेत्युक्तः पूरयेत्स जगद्यतः । स्त्री शब्दोक्तोऽनिरुद्धः स्यात्सहितस्त्रिषु यत्सदा । अनिरुद्धो हि देवेषु सर्वदा त्रिषु संस्थितः । द्युवादिषु प्रसिद्धेषु तत्सम्बन्धाद् द्युवादिकः । शब्दो भवेत्तथाग्र्यादिरदनात्परमो भवेत् । अङ्गत्वेनार्यते यस्मादङ्गारस्तेन कीर्तितः । अर्च्यत्वादर्चिरुद्दिष्टो विष्वक्त्वाद्विष्फुलिङ्गकः । समेधनाच्च समिधस्तत्र तत्र स्थितो हरिः । तत्तच्छब्दैः सदा वाच्य इतरे तु तदन्वयात् । आदित्यो रश्मिरित्याद्याः शब्दाश्चैवमवस्थिताः । एकैकस्मिन्पञ्चभेदा अर्चिरादिविभागतः । नारायणादिभेदेन तथैव प्रतिपादिता' इति प्रवृत्ते । 'धूत्काराद्धूम उद्दिष्टः शत्रूणां पुरुषोत्तमः । अर्चिरर्च्यतमत्वाच्च स्वाङ्गोऽङ्गार इतीर्यते । अङ्गित्वेनाङ्गरूपेण यत एको व्यवस्थितः' इत्यादि त्रैविद्ये ।

'नीचादप्युत्तमा ज्ञानं श्रृणुयुर्लीलया क्वचित् । श्रोतृवक्तृविभेदोऽयं नाधिक्यज्ञापकस्ततः । यस्याधिक्यं तु वेदोक्तं पञ्चरात्रेऽथवा भवेत् । इतिहासपुराणे वा सोऽधिको नेतरः क्वचित्' इति ब्रह्मतर्के ।

पर्जन्यो वा अग्निर्गौतम तस्य संवत्सर एव समिदभ्राणि धूमो विद्युदर्चिरशनिरङ्गारा ह्रादुनयो विष्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ सोमं राजानं जुह्वति तस्या आहुत्यै वृष्टिः सम्भवति ॥ १० ॥

अयं वै लोकोऽग्निर्गौतम तस्य पृथिव्येव समिदग्निर्धूमो रात्रिरर्चिश्चन्द्रमा अङ्गारा नक्षत्राणि विष्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा वृष्टिं जुह्वति तस्या आहुत्या अन्नं सम्भवति ॥ ११ ॥

पुरुषो वा अग्निर्गौतम तस्य व्यात्तमेव समित्प्राणो धूमो वागर्चिश्चक्षुरङ्गाराः श्रोत्रं विष्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ अन्नं जुह्वति तस्या आहुत्यै रेतः सम्भवति ॥ १२ ॥

योषा वा अग्निर्गौतम तस्या उपस्थ एव समिल्लोमानि धूमो योनिरर्चिर्यदन्तः करोति तेऽङ्गारा अभिनन्दा विष्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुह्वति तस्या आहुत्यै पुरुषः सम्भवति स जीवति यावज्जीवत्यथ यदा म्रियते ॥ १३ ॥

आदानादादित्यः । रमणाच्छामनाच्च रश्ममः । अहीनत्वादहः । चन्दनाच्चन्द्रः अस्यक्षत्रमन्यन्नास्तीति नक्षत्रम् । बहुरूपत्वाद्बहुवचनम् । ज्ञानादायुष्ट्वाच्च वायुः । अन्यैरभरणीयत्वादभ्रम् । विद्योतनाद्विद्युत् । अशनादशनिः । निर्ह्लादनाद् ह्लादुनिः । आसमन्तात् काशनादाकाशः । सम्यग् वत्सान् रमयतीति संवत्सरः । आदेशनाद्दिशः । अवान्तरमादिशतीत्यवान्तरदिशः । रतिकरत्वाद्रात्रिः । वचनाद् वाक् । प्रणयनात् प्राणः । जहाति गमयतीति जिह्वा । चष्ट इति चक्षुः । श्रृणोतीति श्रोत्रम् । उपस्थितत्वादुपस्थः । यापयति नयति चेति योनिः । अभिनन्दयतीत्यभिनन्दः । उपमन्त्रणमन्तःकरणं च स एव करोति । 'तदधीनं यतः सर्वं सर्वशब्दैस्ततो हरिः । मुख्याभिधेयस्त्वन्यानि तत्सङ्गादुपचारतः' इति ब्रह्मतर्के । 'तदधीनत्वादर्थवत्' इति भगवद्वचनम् । 'समाकर्षात्' इति च ॥ **द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥ २ ॥**

अथैनमग्नये हरन्ति तस्याग्निरेवाग्निर्भवति समित्समिद्धूमो धूमोऽर्चिरर्चिरङ्गारा अङ्गारा विष्फुलिङ्गा विष्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः पुरुषं जुह्वति तस्या आहुत्यै पुरुषो भास्वरवर्णः सम्भवति ॥ १४ ॥

ते य एवमेतद्विदुर्ये चामी अरण्ये श्रद्धां सत्यमुपासते तेऽर्चिरभिसम्भवन्ति अर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान्षण्मासानुदङ्ङादित्य एति मासेभ्यो देवलोकं देवलोकादादित्यमादित्याद्वैद्युतं तान्वैद्युतान् पुरुषो मानव एत्य ब्रह्मलोकान् गमयति ते तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसन्ति तेषां न पुनरावृत्तिः ॥ १५ ॥

अथ ये यज्ञेन दानेन तपसा लोकान् जयन्ति ते धूममभिसम्भवन्ति धूमाद्रात्रिं रात्रेरपक्षीयमाणपक्षमपक्षीयमाणपक्षाद्यान् षण्मासान्दक्षिणादित्य एति मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकाच्चन्द्रं ते चन्द्रं प्राप्यान्नं भवन्ति तांस्तत्र देवा यथा सोमं राजानमाप्यायस्वापक्षीयस्वेत्येवमेनांस्तत्र भक्षयन्ति तेषाँ यदा तत्पर्यवैत्यथेममेवाकाश- मभिनिष्पद्यन्त आकाशाद्वायुं वायोर्वृष्टिं वृष्टेः पृथिवीं ते पृथिवीं प्राप्यान्नं भवन्ति पुनः पुरुषाग्नौ हूयन्ते ततो योषाग्नौ ततो जायन्ते ते लोकान्प्रत्युत्थायिनस्त एवमेवानुपरिवर्तन्तेऽथ य एतौ पन्थानौ नविदुस्ते कीटाः पतङ्गा यदिदं दंदशूकम् ॥ १६ ॥ **इति द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥ २ ॥**

स यः कामयते महत्प्राप्नुयामित्युदगयनं आपूर्यमाणपक्षस्य पुण्याहे द्वादशाहं उपसद्व्रती भूत्वौदुम्बरे कँ्से चमसे वा सर्वौषधं फलानीति संभृत्य परिसमूह्य परिलिप्याग्निमुपसमाधाय परिस्तीर्यावृताज्यँ् सँ् स्कृत्य पुँसा नक्षत्रेण मन्थँसन्नीय जुहोति यावन्तो देवास्त्वयि जातवेदस्तिर्यञ्चो घ्नन्ति पुरुषस्य कामांस्तेभ्योऽहं भागधेयं जुहोमि ते मा तृप्ताः सर्वैः कामैस्तर्पयन्तु स्वाहा या तिरश्चीनि पद्यतेऽहं विधरणी इति तां त्वा घृतस्य धारया यजेँ् सराधनीं महँ् स्वाहा ॥ १ ॥

ज्येष्ठाय स्वाहा श्रेष्ठाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सँ्स्रवमवनयति प्राणाय स्वाहा वसिष्ठायै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सँ्स्रवमवनयति वाचे स्वाहा प्रतिष्ठायै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सँ्स्रवमवनयति चक्षुषे स्वाहा सम्पदे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सँ्स्रवमवनयति श्रोत्राय स्वाहा यतनाय स्वाहे त्यग्नौ हुत्वा मन्थे सँ्स्रवमवनयति मनसे स्वाहा प्रजात्यै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सँ्स्रवमवनयति रेतसे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सँ्स्रवमवनयति ॥ २ ॥

अग्नये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सँ्स्रवमवनयति सोमाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सँस्रवमवनयति भूः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सँ्स्रवमवनयति भुवः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सँस्रवमवनयति स्वः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सँ्स्रवमवनयति भूर्भुवस्वः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सँस्रवमवनयति ब्रह्मणे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सँस्रवमवनयति क्षत्राय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सँ्स्रवमवनयति भूताय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सँस्रवमवनयति भविष्यते स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सँस्रवमवनयति विश्वाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सँस्रवमवनयति सर्वाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सँस्रवमवनयति प्रजापतये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सँस्रवमवनयति ॥ ३ ॥

अथैनमभिमृशति भ्रमदसि ज्वलदसि पूर्णमसि प्रस्तब्धमस्येकशफमसि हिंकृतमसि हिंक्रियमाणमस्युद्गीथमसि उद्गीयमानमसि श्रावितमसि प्रत्याश्रावितमस्यार्द्रे सन्दीप्तमसि विभुरसि प्रभुरस्यन्नमसि ज्योतिरसि निधनमसि संसर्गोऽसीति ॥ ४ ॥

अथैनमुद्यच्छत्यामँ् स्यामँ् हि ते महि स हि राजेशानोऽधिपतिः स माँ् राजेशानोऽधिपतिं करोत्विति ॥ ५ ॥

अथैनमाचामति तत्सवितुर्वरेण्यं मधु वाता ऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः माध्वीर्नः सन्त्वोषधीर्भूस्वाहा भर्गो देवस्य धीमहि मधु नक्तमुतोषसो मधुमत्पार्थिवँ् रजः मधु द्यौरस्तु नः पिता भुवः स्वाहा धियो यो नः प्रचोदयात् मधुमान्नो वनस्पतिर्मधु माँ् अस्तु सूर्यः माध्वीर्गावो भवन्तु नः स्वः स्वाहेति सर्वां च सावित्रीमन्वाह सर्वाश्च मधुमतीः

सर्वाश्च व्याहृतीरहमेवेदँ सर्वँ भूयासं भूर्भुवः स्वः स्वाहेत्यन्तत आचम्य पाणी प्रक्षाल्य जघनेनाग्निं प्राक्शिराः संविशन्ति प्रातरादित्यमुपतिष्ठते दिशमेकपुण्डरीकमसि अहं मनुष्याणामेकपुण्डरीकं भूयासमिति यथेतमेत्य जघनेनाग्निमासीनो वंशं जपति ॥ ६ ॥

तं हैतमुद्दालक आरुणिर्वाजसनेयाय याज्ञवल्क्यायान्तेवासिन उक्त्वोवाचापि य एनं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ ७ ॥

एतमु हैव वाजसनेयो याज्ञवल्क्यो मधुकाय पैङ्ग्यायान्ते वासिन उक्त्वोवाचापि य पनं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चे ज्जायेरन् शाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ ८ ॥

एतमु हैव मधुकः पैङ्ग्यश्चूलाय भागवित्तयेन्तेवासिन उक्त्वोवाचापि य एनं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ ९ ॥

एतमु हैव चूलो भागवित्तिर्जानकाय आयस्थूणायान्तेवासिन उक्त्वोवाचापि य एनं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ १० ॥

एतमु हैव जानकिरायस्थूणः सत्यकामाय जावालायान्तेवासिन उक्त्वोवाचापि य एनं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ ११ ॥

एतमु हैव सत्यकामो जाबालोऽन्तेवासिभ्य उक्त्वोवाचापि य एनं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति तमेतं नापुत्राय वाऽनन्तेवासिने वा ब्रूयात् ॥ १२ ॥

चतुरौदुम्बरो भवत्यौदुम्बरः स्रुव औदुम्बरश्चमस औदुम्बर इध्म औदुम्बर्या उपमन्थन्यौ दश ग्राम्याणि धान्यानि भवन्ति व्रीहियवास्तिलमाषा अणुप्रियङ्गवो गोधूमाश्च मसूराश्च खल्वाश्च खलकुलाश्च तान्पिष्टान् दधनि मधुनि घृत उपसिञ्चत्याज्यस्य जुहोति ॥ १३ ॥ **इति तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥ ३ ॥**

एषा वै भूतानां पृथिवी रसः पृथिव्या आपोऽपामोषधय ओषधीनां पुष्पाणि पुष्पाणां फलानि फलानां पुरुषः पुरुषस्य रेतः ॥ १ ॥

स ह प्रजापतिरीक्षाञ्चक्रे हन्तास्मै प्रतिष्ठां कल्पयानीति स स्त्रियँ ससृजे तां सृष्ट्वाऽध उपास्त तस्मात्स्त्रियमध उपासीत स एतं प्राञ्चं ग्रावाणमात्मन एव समुदपारयत् तेनैनामभ्यसृजत् ॥ २ ॥

तस्या वेदिरुपस्थो लोमानि बर्हिश्चर्माधिषवणे समिद्धो मध्यतस्तौ मुष्कौ स यावान् ह वै वाजपेयेन यजमानस्य लोको भवति तावानस्य लोको भवति य एवं विद्वानधोपहासं

चरत्यासाँ स्त्रीणाँ सुकृतं वृङ्क्लेऽथ यदिदमविद्वानधोपहासं चरत्यस्य स्त्रियः सुकृतं वृञ्चते ॥ ३ ॥

एतद्ध स्म वै तद्विद्वानुद्दालक यामिच्छेद्दधीतेति तस्यामर्थं निष्ठाय मुखेन मुखं सन्धायापान्याभिप्राण्यादिन्द्रियेण ते आरुणिराहैतद्ध स्म वै तद्विद्वान्नाको मौद्गल्य आहैतद्ध स्म वै तद्विद्वान्कुमार हारीत आह बहवो मर्या ब्राह्मणायना निरिन्द्रिया विसुकृतोऽस्माल्लोकात् प्रयन्ति य इदमविद्वाँसोऽधोपहासं चरन्तीति बहु वा इदं सुप्तस्य वा जग्रतो वा रेतः स्कन्दति ॥ ४ ॥

तदभिमृशेत् अनु वा मन्त्रयेत यन्मेऽद्य रेतः पृथिवीमस्कात्सीद्यदोषधीरप्यसरद्यदप इदमहं तद्रेत आददे पुनर्मा मैत्विन्द्रियं पुनस्तेजः पुनर्भगः पुनरग्निर्धिष्ण्या यथास्थानं कल्पन्तामित्यनामिकाङ्गुष्ठाभ्यामादायान्तरेण स्तनौ वा भ्रुवौ वा निमृज्यात् ॥ ५ ॥

अथ यद्युदक आत्मानं परिपश्येत्तदभिमन्त्रयेत मयि तेज इन्द्रियं यशो द्रविणं सुकृतमिति श्रीर्ह वा एषा स्त्रीणां यन्मलोद्वासा स्तस्मान्मलोद्वाससं यशस्विनीमभि-क्रम्योपमन्त्रयेत ॥ ६ ॥

सा चेदस्मै न दद्यात्काममेनामवक्रीणीयात्सा चेदस्मै नैव दद्यात्काममेनां यष्ट्या वा पाणिना वोपहत्यातिक्रामेदिन्द्रियेण ते यशसा यश आदद इत्ययशा एव भवति ॥ ७ ॥

सा चेदस्मै दद्यादिन्द्रयेण ते यशसा यश आदधामीति यशस्विनावेव भवतः ॥ ८ ॥

स यामिच्छेत्कामयेत मेति तस्यामर्थं निष्ठाय मुखेन मुखँ सन्धायोपस्थमस्या अभिमृश्य जपेत् अङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयादधिजायसे स त्वमङ्गकषायोऽसि दिग्धविद्धामिव मादयेमाममूं मयीति ॥ ९ ॥

अथ यामिच्छेन्न गर्भं दधीतेति तस्यामर्थं निष्ठाय मुखेन मुखं सन्धायाभिप्राण्यापान्यादिन्द्रियेण ते रेतसा रेत आदद इत्यरेत एव भवति ॥ १० ॥

अथे तसा रेत आदधामीति गर्भिण्येव भवति ॥ ११ ॥

अथ यस्य जायायै जारः स्यात्तं चेद्द्विष्यादामपात्रेऽग्निमुपसमाधाय प्रतिलोमं शरबर्हिस्तीर्त्वा तस्मिन्नेताः शरभृष्टीः प्रतिलोमाः सर्पिषाक्ता जुहुयान्मम समिद्धेऽहौषीः प्राणापानौ त आददेऽसाविति मम समिद्धेऽहौषीः पुत्रं पशूंस्त आददेऽसाविति मम समिद्धेऽहौषीरिष्टासुकृते त आददेऽसाविति मम समिद्धेऽहौषीराशा पराकाशौ त आददेऽसाविति स वा एष निरिन्द्रियो विसुकृतोऽस्माल्लोकात्प्रैति यमेवंविद्वान्ब्राह्मणः शपति तस्मादेवंविच्छ्रोत्रियस्य दारेण नोपहासमिच्छेदुत ह्येवंवित्परो भवति ॥ १२ ॥

अथ यस्य जायामार्तवं विन्देत्त्र्यहं कँसेन पिबेदहतवासा नैनां वृषलो न वृषल्युपहन्यात्त्रिरात्रान्त आप्लुत्य व्रीहीनवघातयेत् ॥ १३ ॥

स य इच्छेत्पुत्रो मे शुक्लो गौरो जायेत वेदमनुब्रवीत सर्वमायुरियादिति क्षीरौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातां ईश्वरौ जनयितवै ॥ १४ ॥

अथ य इच्छेत्पुत्रो मे कपिलः पिङ्गलो जायेत द्वौ वेदावनुब्रवीत सर्वमायुरियादिति दध्योदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जनयितवै ॥ १५ ॥

अथ य इच्छेत्पुत्रो मे श्यामो लोहिताक्षो जायेत त्रीन्वेदाननुब्रवीत सर्वमायुरियादित्युदौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जनयितवै ॥ १६ ॥

अथ य इच्छेद्दुहिता मे पण्डिता जायेत सर्वमायुरियादिति तिलौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जनयितवै ॥ १७ ॥

अथ य इच्छेत्पुत्रो मे पण्डितो विजिगीतो समितिङ्गमः शुश्रूषितां वाचं भाषिता जायेत सर्वान्वेदाननुब्रवीत सर्वमायुरियादिति मांसौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जनयितवै औक्षेण वार्षमेण वा ॥ १८ ॥

अथाभिप्रातरेव स्थालीपाकावृताज्यं वेष्टित्वा स्थालीपाकस्योपघातं जुहोत्यग्नये स्वाहाऽनुमतये स्वाहा देवाय सवित्रे सत्यप्रसवाय स्वाहेति हुत्वोद्धृत्य प्राश्नाति प्राश्येतरस्याः प्रयच्छति प्रक्षाल्य पाणी उदपात्रं पूरयित्वा तेनैनां त्रिरभ्युक्षत्युत्तिष्ठातो विश्वावसोऽन्यमिच्छ प्रपूर्व्यां सं जायां पत्या सहेति ॥ १९ ॥

अथैनामभिपद्यतेऽमोऽहमस्मि सा त्वं सा त्वमस्यमोऽहं सामाहमस्मि ऋक्त्वं द्यौरहं पृथिवी त्वं तावेहि सँ्रभावहै सह रेतो दधावहै पुंसे पुत्राय वित्तय इति ॥ २० ॥

अथास्या ऊरू विहापयति विजिहीथां द्यावापृथिवी इति तस्यामर्थं निष्ठाय मुखेन मुखं सन्धाय त्रिरेनामनुलोमामनुमार्ष्टि विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि पिँ्शतु। आ सिञ्चतु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते। गर्भं धेहि सिनीवालि गर्भं धेहि पृथुष्टुके। गर्भं ते अश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजौ ॥ २१ ॥

हिरण्मयी अरणी याभ्यां निर्मन्थतामश्विनौ। तं ते गर्भं हवामहे दशमे मासि सूतये। यथाग्निगर्भा पृथिवी यथा द्यौरिन्द्रेण गर्भिणी वायुर्दिशां यथा गर्भ एवं गर्भं दधामि तेऽसाविति ॥ २२ ॥

सोष्यन्तीमद्भिरभ्युक्षति यथा वायुः पुष्करिणीं समिङ्गयति सर्वत रएवा ते गर्भ एजतु सहावैतु जरायुणा इन्द्रस्यायं व्रजः कृतः सार्गलः सपरिश्रयस्तमिन्द्र निर्जहि गर्भेण सावरँ

सहेति ॥ २३ ॥ जातोऽग्निमुपसमाधायाङ्क आधाय कँसे पृषदाज्यं सन्नीय पृषदाज्यस्योपघातं जुहोति अस्मिन्सहस्रं पुष्यासमेधमानः स्वे गृहे । अस्योपसन्द्यां मा च्छैत्सीः (त्) प्रजया च पशुभिश्च स्वाहा मयि प्राणाँ् स्त्वयि मनसा जुहोमि स्वाहा यत्कर्मणाऽत्यरीरिचं यद्वा न्यूनमिहाकरम् । अग्निष्टस्त्विष्टकृद्विद्वान्स्विष्टँ सुहुतं करोतु नः स्वाहेति ॥ २४ ॥

अथास्य दक्षिणं कर्णमभिनिधाय वाग्वागिति त्रिरथ दधि मधु घृतं कौशिकीपुत्रात् कोशिकीपुत्र आलम्बीपुत्राच्च वैयाघ्रपदीपुत्राच्च वैय्याघ्रपदीपुत्रः संनीयानन्तर्हितेन जातरूपेण प्राशयति भूस्ते दधामि भुवस्ते दधामि स्वस्ते दधामि भूर्भुवः स्वः सर्वं त्वयि दधामीति ॥ २५ ॥ अथास्य नाम करोति वेदोऽसीति तदस्य तद्गुह्यमेव नाम भवति ॥ २६ ॥

अथैनं मात्रे प्रदाय स्तनं प्रयच्छति यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूर्यो रत्नधा वसुविद्यः सुदत्रः येन विश्वा पुष्यसि वार्याणि सरस्वति तमिह धातवे करिति ॥ २७ ॥

अथास्य मातरमभिमन्त्रयत इलासि मैत्रावरुणी वीरे वीरमजीजनत् सा त्वं वीरवती भव याऽस्मान्वीरतोऽकरदिति तं वा एतमाहुरतिपिता बताभूरतिपितामहो बताभूः परमां बत काष्ठां प्रापच्छ्रिया यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवंविदो ब्राह्मणस्य पुत्रो जायत इति ॥ २८ ॥

इति चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥ ४ ॥

अथ वँ्शः पौतिमाषीपुत्रः कात्यायनीपुत्रात् कात्यायनीपुत्रो गौतमीपुत्रात् गौतमीपुत्रो भारद्वाजीपुत्रात् भारद्वाजीपुत्रः पराशरीपुत्रात् पाराशरीपुत्र औपस्वस्थीपुत्रात् औपस्वस्थीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रः कात्यायनीपुत्रात् कात्यायनीपुत्रः काण्वीपुत्राच्च कापीपुत्राच्च कापीपुत्रः ॥ १ ॥ आत्रेयीपुत्रादात्रेयी पुत्रो गौतमीपुत्राद्गौतमीपुत्रो भारद्वाजीपुत्राद्भारद्वाजीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रो वात्सीपुत्राद्वात्सीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रो वार्कारुणीपुत्राद्वार्कारुणीपुत्रो वार्त्तभागीपुत्रादार्त्तभागीपुत्रः शौंगीपुत्रात्च्छौंगीपुत्रः सांकृतीपुत्रात्सांकृतीपुत्र आलम्बायनीपुत्रादालम्बायनीपुत्र आलंबिनीपुत्रादालम्बिनीपुत्रो जायन्तीपुत्राज्जायन्तीपुत्रो माण्डूकायनीपुत्रान्मांडूकायनीपुत्रो मांडूकीपुत्रान्माडूकीपुत्रः शांडिलीपुत्राच्छांडिलीपुत्रो राथीतरीपुत्राद्राथीतरीपुत्रो भालुकीपुत्राद्भालुकीपुत्रः क्रौंचिकीपुत्राभ्यां क्रौंचिकीपुत्रौ वैधृपतीपुत्राद्वैधृपतीपुत्रः कार्षकेयीपुत्रात्कार्षकेयीपुत्रः प्राचीनयोगीपुत्रात्प्राचीनयोगीपुत्रः सांजीवीपुत्रात्सांजीवीपुत्रः प्राश्नीपुत्रादासुरिवासिनः प्राश्नीयपुत्रा आसुरायणादासुरायण आसुरेरासुरिः ॥ २ ॥ याज्ञवल्क्याद्याज्ञवल्क्य उद्दालकादुद्दालको अरुणादरुण उपवेशेरुपवेशिः कुश्रेः

'पञ्चाग्निविद्यया चैव तथैव प्राणविद्यया। प्रजापतिकर्मणा चैव तथा ज्ञानप्रदानतः। आचार्यवंशविज्ञानाद्यः पूज्यः पुरुषोत्तमः। सर्वान्तर्यामिको नित्यो नमस्तस्मै परात्मने' इति सद्भावे॥ छ॥

नित्यानन्दमनौपमं परमजं सर्वत्रगं सुस्थिरं
सर्वज्ञं प्रतिबोधमात्रममलं पूर्णं गुणैरच्युतैः॥
विश्वोत्पत्तिलयस्थितिप्रमतिसन्मोक्षे परं कारणं
प्रेष्ठं मे सततं प्रियात्प्रियतमं नित्यं सदोपास्महे॥

यस्य त्रीण्युदितानि वेदवचने रूपाणि दिव्यान्यलं
बट् तद्दर्शतमित्थमेव निहितं देवस्य भर्गो महत्।
वायो रामवचोनयं प्रथमकं पृक्षो द्वितीयं वपुः
मध्वो यत्तु तृतीयकं कृतमिदं भाष्यं हि तेन प्रभौ॥

कुश्रिर्वाजस्रवसो वाजस्रवा जिह्वावतो बाध्योगाज्जिह्वावान्बाध्योगोऽसिताद्वार्षगणादसितो वार्षगणो हरितात्कश्यपाद्धरितः कश्यपः शिल्पात्कश्यपात् शिल्पः कश्यपः कश्यपात् नैध्रुवेः कश्यपो नैध्रुविर्वाचो वागम्भिण्या अम्भिण्यादित्यादादित्यानीमानि शुक्लानि यजूँषि वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येनाख्यायन्ते ॥ ३ ॥ समानमा साञ्जीवीपुत्रात् साञ्जीवीपुत्रो माण्डूकायनेर्माण्डूकायनिर्माण्डव्यान्माण्डव्यः कौत्सात्कौत्सो माहित्थेर्माहित्थिर्वामकक्षायणाद् वामकक्षायणः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यो वात्स्याद्वात्स्यः कुश्रेः कुश्रिर्यज्ञवर्चसोराजस्तम्बायनाद्यज्ञवर्चाराजस्तम्बाय नस्तुरात्कावषेयात्तुरः कावषेयः प्रजापतेः प्रजापतिः ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयम्भुब्रह्मणेनमः ॥ ४ ॥ **इति पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥ ५ ॥ इति बृहदारण्यके अष्टमोऽध्यायः ॥**

॥ इति श्रीमद्बृहदारण्यकोपनिषत् समाप्ता ॥

हनुशब्दो ज्ञानवाची हनुमान् मतिशब्दितः ।
रामस्य स्वृत्तरूपस्य वाचस्तेनानयन्त हि ।
भृतमो इत्युक्तो वाचो मा मातरः स्मृताः ।
ऋगाद्या इतिहासश्च पुराणं पञ्चरात्रकम् ।
प्रोक्ताः सप्तशिवास्तत्र शयो भीमस्ततः स्मृतः ॥
मध्वित्यानन्द उद्दिष्टो वेति तीर्थमुदाहृतम् ।
मध्व आनन्दतीर्थस्यात्तृतीया मारुतीतनुः ॥
इति सूक्तगतं रूपत्रयमेतन्महात्मनः ।
यो वेद वेदवित् स स्यात् तत्ववित् तत्प्रसादतः ।

साधको रामकार्याणां तत्समीपगतः सदा ।
हनुमान् प्रथमो ज्ञेयो भीमस्तु बहुभुक् पितोः ।
पूतनाक्षयकारी च द्वितीयस्तु तृतीयकः ।
पूर्णप्रज्ञस्तथानन्दतीर्थनामा प्रकीर्तितः ।
दशेति सर्वमुद्दिष्टं सर्वं पूर्णमिहोच्यते ।
प्रज्ञा प्रमतिरुद्दिष्टा पूर्णप्रज्ञस्ततः स्मृतः ।

आसमन्तात्पतित्वे तु गूढं कलियुगे हरिम् ।
असत्यमप्रतिष्ठं तु जगदेतदनीश्वरम् ।
वदद्भिर्गूहितं सन्तं तृतीयोऽसुर्मथायति ।
येन विष्णोर्हि वर्पाख्यान् गुणानज्ञासिषुः परान् ।
ईशानासः सूरयश्च निगूढान्निर्गुणोक्तिभिः ।
त्रेतायां द्वापरे चैव कलौ चैते क्रमात्त्रयः ।
येषां हि परमो विष्णुर्नेता सर्वेश्वरेश्वरः ॥
स्वयं तु ब्रह्मसंज्ञोऽसौ परस्मै ब्रह्मणे नमः । इति च ॥

पूर्णागण्यगुणोदारधाम्ने नित्याय वेधसे ।
अमन्दानन्दसान्द्राय प्रेयसे विष्णवे नमः ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते
श्रीमद् बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये अष्टमोऽध्यायः ॥
॥ समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

***

॥ श्रीः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितः

तन्त्रसारसङ्ग्रहः

॥ॐ॥ जयत्यब्दभवेशेन्द्रवन्दितः कमलापतिः ।
अनन्तविभवानन्दशक्तिज्ञानादिसद्गुणः ॥१॥

विधिं विधाय सर्गादौ तेन पृष्टोऽब्जलोचनः । आह देवो रमोत्सङ्गविलसत्पादपल्लवः ॥ २ ॥ अहमेकोऽखिलगुणो वाचकः प्रणवो मम । अकाराद्यतिशान्तान्तः सोऽयमष्टाक्षरो मतः ॥ ३ ॥ स विश्वतैजसप्राज्ञतुरीयात्मान्तरात्मनाम् । परमात्मज्ञानात्मयुजां मद्रूपाणां च वाचकः ॥ ४॥ तद्रूपभेदाः पञ्चाशन्मूर्तयो मम चापराः । पञ्चाशद्वर्णवाच्यास्ता वर्णास्तारार्णभेदिताः ॥५॥

द्विरष्टपञ्चकचतुःपञ्चेत्येवाष्टवर्गगाः । अज आनन्द इन्द्रेशावुग्र ऊर्ज ऋतुम्भरः ॥६॥ ॠघलृशौ लॄजिरेकात्मैर ओजोभृदौरसः । अन्तोऽर्धगर्भः कपिलः स्वपतिर्गरुडासनः ॥७॥ घर्मो ङसारश्चार्वङ्गश्छन्दोगम्यो जनार्दनः । झाटितारिर्ञमष्टङ्की ठलको डरको ढरी ॥ ८ ॥ णात्मा तारस्थपो दण्डी धन्वी नम्यः परः फली । बली भगो मनुर्यज्ञो रामो लक्ष्मीपतिर्वरः ॥ ९॥ शान्तसंवित् षड्गुणश्च सारात्मा हंसळाळुकौ । पञ्चाशन्मूर्तयस्त्वेता ममाकारादिलक्षकाः ॥१०॥ नारायणाष्टाक्षरश्च ताराष्टाक्षरभेदवान् । आद्यैस्तारचतुर्वर्णैर्भिन्ना व्याहृतयः क्रमात् ॥११॥ अनिरुद्धादिकास्तासां देवता व्युत्क्रमेण वा । ताश्च

तन्मूर्तयस्त्वेव द्वादशार्णपदोदिताः ॥१२॥ नारायणाष्टाक्षराच्च व्याहृतिभ्यस्तथैव च । विभेदो द्वादशार्णानां केशवाद्याश्च देवताः ॥१३॥ नारायणाष्टाक्षराच्च व्याहृतित्रिगुणात्पुनः । वेदमाता तु गायत्री द्विगुणा द्वादशाक्षरात् ॥१४॥ चतुर्विंशन्मूर्तयोऽस्याः कथिता वर्णदेवताः । तद्भेदः पौरुषं सूक्तं वेदाः पुरुषसूक्तगाः ॥१५॥ वैदिकाः सर्वशब्दाश्च तस्मात्सर्वाभिधोऽस्म्यहम् । पञ्चाशद्वर्णभिन्नाश्च सर्वशब्दा अतोऽपि च ॥१६॥ ऋषिश्च देवतैकोऽहं तारादीनां विशेषतः । छन्दो मदीया गायत्री ताराष्टाक्षरयोर्मता ॥१७॥

उद्यद्भास्वत्समाभासाश्चिदानन्दैकदेहवान् । चक्रशङ्खगदापद्मधरो ध्येयोऽहमीश्वरः ॥१८॥ लक्ष्मीधराभ्यामाश्लिष्टः स्वमूर्तिगणमध्यगः ॥१९॥ ब्रह्मवायुशिवाहीशविपैः शक्रादिकैरपि । सेव्यमानोऽधिकं भक्त्या नित्यनिःशेषशक्तिमान् ॥२०॥ मूर्तयोऽष्टावपि ध्येयाश्चक्रशङ्खवराभयैः । युक्ताः प्रदीपवर्णाश्च सर्वाभरणभूषिताः ॥२१॥ तादृग्रूपाश्च पञ्चाशज्ज्ञानमुद्राऽभयोद्यताः टङ्की दण्डी च धन्वी च तत्तद्युक्तास्तु वामतः ॥२२॥ वासुदेवादिकाः शुक्लरक्तपीतासितोज्ज्वलाः । चक्रशङ्खगदाब्जेतः प्रथमो मुसली हली ॥२३॥ सशङ्खचक्रस्त्वपरस्तृतीयः शार्ङ्गबाणवान् । सचक्रशङ्खस्तुर्यस्तु चक्रशङ्खासिचर्मवान् ॥२४॥ केशवो मधुसूदनः सङ्कर्षणदामोदरौ । स वासुदेवः प्रद्युम्नो दक्षोच्चकरशङ्खिनः ॥२५॥ विष्णुमाधवानिरुद्धपुरुषोत्तमाधोक्षजाः । जनार्दनश्च वामोच्चकरस्थितदरा मताः ॥२६॥ गोविन्दश्च त्रिविक्रमः सश्रीधरहृषीकपः । नृसिंहश्चाच्युतश्चैव वामाधः करशङ्खिनः ॥२७॥ वामनः सनारायणः पद्मनाभ उपेन्द्रकः । हरिः कृष्णश्च दक्षाधःकरशङ्खधरा मताः ॥२८॥

शङ्खचक्रगदापद्मधराश्चैते हि सर्वशः । क्रमव्युत्क्रमपद्मादिगदादिव्युत्क्रमस्तथा ॥२९॥ अर्धक्रमः सान्तरश्च षट्सु षट्स्वरिपूर्विणाम् । वर्णानां देवतानां च नित्यत्वान्न क्रमः स्वतः ॥३०॥ व्यक्तिक्रमं ब्रह्मबुद्धावपेक्ष्य क्रम उच्यते ।

समासव्यासयोगेन व्याहृतीनां चतुष्टयम् ॥३१॥ सत्यं चाङ्गनि तारस्य प्रोच्यन्तेऽष्टाक्षरस्य च । क्रुद्धमहावीरद्युसहस्रसहितोल्ककाः ॥३२।। चतुर्थ्यन्ता हृदादीनि पृथग्रूपाणि तानि च । विष्णोरेवात्यभेदेऽपि तदैश्वर्यात्तदन्यवत् ॥३३॥ चक्रशङ्खवराभीति हस्तान्येतानि सर्वशः । मूलरूपसवर्णानि कृष्णवर्णा शिखोच्यते ॥३४॥

चतुर्विंशन्मूर्तयश्च मूलरूपसवर्णकाः । आदिवर्णत्रयं नाभिहृच्छिरस्सु यथाक्रमम् ॥३५॥ न्यसनीयं च तद्वर्णदेवताध्यानपूर्वकम् । पज्जानुनाभिहृदय-वाङ्नासानेत्रकेषु च ॥३६॥ अष्टाक्षराणां न्यासः स्याद् व्याहृतीनां प्रजापतिः । मुनिश्छन्दस्तु गायत्री देवता भगवान्हरिः ॥३७॥ उद्यदादित्यवर्णश्च ज्ञानमुद्राभयोद्यतः । तारेण व्याहृतीभिश्च ज्ञेयान्यङ्गानि पञ्च च ॥३८॥ नाभिहृत्केषु सर्वेषु चतस्रो व्याहृतीर्न्यसेत् । द्वादशार्णस्य जगतीच्छन्दोऽन्यत्तारवत्स्मृतम् ॥३९॥ अच्छवर्णोऽभयवरकरो ध्येयोऽमितद्युतिः । पदैर्न्यस्तैः समस्तैश्च ज्ञेयान्यङ्गानि पञ्च च ॥४०॥ अष्टाक्षराणां स्थानेषु बाह्वोरूर्वोश्च विन्यसेत् । विश्वामित्रस्तु सन्ध्यार्थे तदन्यत्र प्रजापतिः । मुनिर्देवस्तु सवितृनामा स्रष्टृत्वतो हरिः ॥४१॥ प्रोद्यदादित्यवर्णश्च सूर्यमण्डलमध्यगः । चक्रशङ्खधरोऽङ्कस्थदोर्द्वयो ध्येय एव च ॥४२॥ सताराश्च व्याहृतयो गायत्र्यङ्गानि पञ्च च । दोःपत्सन्धिषु साग्रेषु नाभिहृन्मुखकेषु च ॥४३॥ वर्णान्यासश्च कर्तव्यस्तारवन्निखिलं स्मृतम् । पञ्चाशदक्षराणां च पुंसूक्तस्यापि सर्वशः ॥४४॥ अनुष्टुभश्च त्रिष्टुप् च च्छन्दोऽस्य त्रिष्टुभोऽपि वा । विष्णुशब्दश्चतुर्थ्यन्तो हृदयेतः षडक्षरः ॥४५॥ तारवत्सर्वमस्यापि श्यामो ध्येयो हरिः स्वयम् । वर्णा एव षडङ्गानि षणयोर्भेदयोगतः ॥४६॥ पज्जानुनाभिहृन्नासाकेषु न्यासश्च वर्णशः । एते तु सर्वमन्त्राणां मूलमन्त्रा विशेषतः ॥४७॥

एतज्ज्ञानात्समस्तं च ज्ञातं स्याच्छब्दगोचरम् । एतज्जपात्समस्तानां मन्त्राणां जापको भवेत् ॥४८॥ पूज्यश्च भगवान्नित्यं चक्राब्जादिकमण्डले ।

हृदये वाऽचके वापि जले वा केवलस्थले ॥४९॥ अष्टाक्षरेण सम्पूज्य प्रथमं देवतां पराम् । मध्ये सव्ये गुरूंश्चैव दक्षिणे सर्वदेवताः ॥५०॥ पुनाः सव्ये सर्वगुरूनाग्नेयादिषु च क्रमात् । गरूडं व्यासदेवं च दुर्गां चैव सरस्वतीम् ॥५१॥ धर्मं ज्ञानं च वैराग्यमैश्वर्यं चैव कोणगान् । तदन्तः पूर्वदिक्पूर्वमधर्मादींश्च पूजयेत् ॥५२॥ अपूजिता अधर्मादिदातारस्ते तथाऽभिधाः । निर्ऋतिश्चैव दुर्गा च कामो रुद्रश्च देवताः ॥५३॥ यमवायुशिवेन्द्राश्च ज्ञेया धर्मादिदेवताः । परमः पुरुषो मध्ये शक्तिराधाररूपिणी ॥५४॥ कूर्मोऽनन्तश्च पृथिवी क्षीरसागर एव च । श्वेतद्वीपो मण्टपश्च दिव्यरन्तमयो महान् ॥५५॥ पद्ममेतत्त्रयं देवि रमैव बहुरूपिणी । सूर्यसोमहुताशाश्च पद्मे श्री स्त्रिगुणात्मिका ॥५६॥ आत्मान्तरात्मपरमज्ञानात्मानश्च मूर्तयः । विमलोत्कर्षणी ज्ञाना क्रिया योगा तथैव च ॥५७॥ प्रह्वी सत्या तथेशानाऽनुग्रहा चेति शक्तयः । अष्टदिक्षु च मध्ये च स्वरूपाण्येव ता हरेः ॥५८॥

ततोऽनन्तं योगपीठस्वरूपं पूजयेद्धरेः । तत्रावाह्य हरिं चार्घ्यं पाद्यमाचमनीयकम् ॥५९॥ मधुपर्कं पुनश्चार्चां स्नानं वासो विभूषणम् । उपवीतासने दत्वा गन्धपुष्पे तथैव च ॥६०॥ लक्ष्मीधरे यजेत्तत्र पार्श्वयोरुभयोर्हरेः । हृदयादींस्तथेन्द्रादिदिक्ष्वस्त्रं कोणकेषु च ॥६१॥ वासुदेवादिकान्दिक्षु केशवादींस्ततः परम् । मत्स्यकूर्मवराहांश्च नारसिंहं च वामनम् ॥६२॥ भार्गवं राघवं कृष्णं बुद्धं कल्किनमेव च । अनन्तं विश्वरूपं च तद्बहिः पूजयेत्क्रमात् ॥६३॥ अनन्तब्रह्मवाय्वीशान्वीशं चाग्रे प्रपूजयेत् । वारुणीं चैव गायत्रीं भारतीं गिरिजामपि ॥६४॥ कोणेषु वीन्द्रवामे च सौपणीं पूजयेदपि । इन्द्रादीञ्छेषविध्यन्तान्सभार्यान्सपरिग्रहान् ॥६५॥

धूपदीपौ ततो दत्वा नेवैद्यं मूलमन्त्रतः । अनेन क्रमयोगेन जुहुयात्संस्कृतेऽनले ॥६६॥ पुष्पाञ्जलिश्च होमश्च मूलेनाष्टोत्तरं शतम् । सकृत्सकृत्पुष्प-

मन्यैर्होमस्तस्य चतुर्गुणः ॥६७॥ विसर्जयित्वा नैवेद्यं मूलेन त्रिः समर्च्य च । धूपदीपौ पुनर्दत्वा पुनर्मूलेन पूर्ववत् ॥६८॥ अर्चयित्वा हरिं ध्यात्वा जपेदष्टोत्तरं शतम् । पुनर्ध्यायेद्धरिं सर्वं देवदेवेश्वरं प्रभुम् ॥६९॥ जपध्यानहुतार्चादीनेवं यः कुरुते सदा । धर्मार्थकाममोक्षाणां भाजनं स्यात्स एव हि ॥७०॥ सर्वोत्तमं हरिं ज्ञात्वा य एवं भक्तिपूर्वकम् । जपध्यानादिभिर्नित्यं पूजयेन्नास्य दुर्लभम् ॥७१॥ भक्तिं कृत्वान्यदेवेषु ब्रह्मरुद्रादिकेष्वपि । सर्वोत्कर्षमविज्ञाय विष्णोर्याति तमो ध्रुवम् ॥७२॥ न यज्ञा न च तीर्थानि नोपवासव्रतानि च । दैवतानि च सर्वाणि त्रातुं तं शक्नुयुः क्वचित् ॥७३॥ हरिर्हि सर्वदेवानां परमः पूर्णशक्तिमान् । स्वतन्त्रोऽन्ये तद्वशा हि सर्वेऽतः स जगद्गुरुः ॥७४॥ ब्रह्मादयश्च तद्भक्त्या भागिनो भोगमोक्षयोः । तस्माज्ज्ञेयश्च पूज्यश्च वन्द्यो ध्येयः सदा हरिः ॥७५॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमत्तन्त्रसारसङ्ग्रहे प्रथमोऽध्यायः ॥१॥

॥ ॐ ॥ यस्य कस्यापि मन्त्रस्य न्यासः पञ्चाशदक्षरैः । वीर्यदः केऽभितो वक्रमक्षिकर्णेषु नासयोः ॥१॥ गण्डयोरोष्ठयोर्दन्तपङ्क्त्योर्मूर्ध्नि च वाचि च । दोःपत्सन्धिषु साग्रेषु पार्श्वयोः पृष्ठगुह्ययोः ॥२॥ तुन्दे च हृदि धातूनां सप्तके प्राणजीवयोः । सक्षकारान् न्यसेद्वर्णान्नृसिंहः क्षस्य देवता ॥३॥ जपे न्यासे च विहितः क्षोऽक्षराणां सदान्ततः । प्राणायामो रेचयित्वा पूरयित्वा च कुम्भके ॥४॥ तारैस्त्रिर्द्वादशावृत्तैर्व्येकद्वादशकेन वा । तत्तन्मन्त्रेण वा कार्यो गायत्र्या दशतारकैः ॥५॥ आदावेव जपे कुर्याच्छोषणं दहनं प्लुतिम् । वाय्वग्निवारुणैर्बीजैर्ध्यात्वा तन्मण्डले हरिम् ॥६॥ एकपञ्चाशद्वर्णानां चतुर्विंशतिमूर्तयः । आत्माद्या वासुदेवाद्या विश्वाद्या मत्स्यकच्छपौ ॥७॥ कोलो नृसिंहः सबटुर्जामदग्न्यरघूद्वहौ । वासिष्ठयादवौ कृष्णावात्रेयो

बुद्धकल्किनौ ॥८॥ शिंशुमारश्चेति शतं कलाः कलशनामकाः। एताभिः सहितां मूलमूर्तिं कुम्भोदके सुधीः ॥९॥ पूर्वोक्तविधिनाऽभ्यर्च्य प्रतिमां शिष्यमेव वा। स्नापयेत्पूर्वमर्चायां जपोऽनूनः सहस्रतः ॥१०॥ मूलमन्त्रस्य चाङ्गानां न्यासः स्नानादनन्तरम्। प्रतिमायां सन्निधिकृच्छिष्ये माहात्म्यकृद्भवेत् ॥११॥ कलशः कीर्तिमायुष्यं प्रज्ञां मेधां श्रियं बलम्। योग्यतां पापहानिं च पुण्यवृद्धिं च साधयेत् ॥१२॥

उपसर्गेषु जातेषु दैवभूतात्महेतुषु। आयुषे वार्थं शान्त्यै वा श्रिये वा पुण्यवृद्धये ॥१३॥ योग्यतायै मन्त्रसिद्ध्यै विष्णोः प्रीत्यर्थमेव वा। जुहुयात्सहस्रमयुतं लक्षं कोटिमथापि वा ॥१४॥ पूर्ववत्संस्कृते वह्नौ ध्यात्वा देवं जनार्दनम्। कृत्वा त्रिमेखलं कुण्डं चतुर्विंशाङ्गुलोच्छ्रितम् ॥१५॥ तावत्खातं चतुष्कोणमुच्छ्रितं द्वादशैव वा। व्यङ्गुलं त्र्यङ्गुलं वापि चतुरङ्गुलमेव वा ॥१६॥ विस्तारो मेखलानां स्यादन्त्या वा चतुरङ्गला। चतुर्विंशाङ्गुला वा तद्विस्तरो द्वादशैव वा ॥१७॥ अश्वत्थपत्राकृतिः स्यान्मूलतो द्वादशाङ्गुला। योनिः खाते च विनता प्रविष्टा व्यङ्गुलं तथा ॥१८॥ तदात्मनि हरिं ध्यात्वा कुण्डे देवीं श्रियं तथा। विष्णुवीर्यात्मकं वह्निं निक्षिपेत्प्रणवेन तु ॥१९॥ कुर्यात्क्रियाः षोडश च व्याहृतीभिः पृथक्पृथक्। वह्नेस्तद्गहरेः प्रीतिं कुर्वन्द्रव्यैर्यजेत्ततः ॥२०॥ आज्येन वा पायसेन समिद्भिः क्षीरिणामथ। तिलैर्वा तण्डुलैर्वापि मधुरैस्त्रिभिरेव वा ॥२१॥ ब्रह्मवृक्षसमिद्भिर्वा समिद्भिर्वाऽमृतोद्भवैः। अमृतासमिधो ज्ञेयाः सर्वत्र चतुरङ्गुलाः ॥२२॥

एवमेव च दीक्षायामाज्येनैवाहुतिक्रिया। पूजा च कार्या विधिवत्पूर्वं सर्वहुतेष्वपि ॥२३॥ गुरुवे दक्षिणां दद्याल्लक्षे लक्षे शतं सुधीः। आत्मनैव कृते होमे शक्तितो गुरुदक्षिणा ॥२४॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमत्तन्त्रसारसङ्ग्रहे द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

॥ॐ॥ प्रतिष्ठां कारयन् विष्णोः कुर्यात्सुप्रतिमां बुधः । लोहैर्वा शिलया दार्वा मृदा वापि यथाक्रमम् ॥१॥ षण्णवन्त्यङ्गुलां योग आसीनामथवा स्थितम्। शयानां वा मुमुक्षूणां व्याचक्षाणां निजां स्थितिम्॥२॥ मुखादूर्ध्वं व्द्यङ्गुलोच्चां नवाङ्गुललसन्मुखाम् । सुवृत्तत्र्यङ्गुलग्रीवामास्तनाच्च षडङ्गुलाम् ॥३॥ पञ्चादशाङ्गुलां नाभेरा सार्धदशकाङ्गुलाम् । वृषणादा मूलतश्च साधुव्द्यङ्गुलमायताम् ॥४॥ तावदा गुदतो दीर्घां चैत्यादष्टादशाङ्गुलाम्। तथा व्द्यङ्गुलचैत्यां च द्वाविंशज्जङ्घया युताम् ॥५॥ अरभ्य गुल्फमध्यं च सहार्ध चतुरङ्गुलाम् । षडङ्गुलोच्चप्रपदां सार्धत्र्यङ्गुलमेव च ॥६॥ प्रपदोच्चयुतामन्ते व्द्यङ्गुलप्रपदोच्छ्रयाम् । त्र्यङ्गुलव्द्यङ्गुलामर्धहीनमध्याङ्गुलामपि ॥७॥ त्रिपदाङ्गुलहीनान्यां ततस्तादृशतत्पराम् । पादोनोच्चाङ्गुष्ठनखां तदर्धतदनन्तराम् ॥८॥ क्रमशः पादहीनान्यां रक्त पादनखां शुभाम् ।

विस्तारः प्रपदस्यापि षडङ्गुल उदाहृतः ॥९॥ अङ्गुष्ठपरिणाहस्तु चतुरङ्गुल ईरितः । त्र्यङ्गुलस्तु तदन्यस्य व्रीह्यर्धोनाः क्रमात्पराः ॥१०॥ दशाङ्गुलं जङ्घमूलं मध्यं च त्र्यङ्गुलाधिकम् । सप्तादशाङ्गुलं तूर्ध्वं जानुरष्टादशाङ्गुलम् ॥११॥ ऊर्वन्तोऽपि तथा ज्ञेयो मध्यं द्विद्वादशाङ्गुलः । चतुरङ्गुलाधिकं मूलं गुह्यं सार्धचतुष्टयम्॥१२॥ सार्धत्रयं परीणाहाद्वृषणं चतुरङ्गुलम्। सप्ताङ्गुलं परीणाहाद्वृत्तं प्रोक्तं समस्तशः ॥१३॥ अष्टत्रिंशाङ्गुलः कट्याः परीणाह उदाहृतः । सुवृत्तत्वं तथा श्रोण्योः पीनत्वं च समस्तशः ॥१४॥ विस्तारश्च तथा कट्याः सुप्रतिष्ठितता पदोः । कठ्याश्चैवाङ्गुलाधिक्यं नाभेरध उदाहृतः ॥१५॥ नाभिः सार्धाङ्गुलश्चैव गम्भीरोर्धाङ्गुलोन्नतः । वृत्तः प्रदक्षिणश्चैव द्विचत्वारिंशदङ्गुलम् ॥१६॥

मध्यं स्तने परीणाहः षडङ्गुलमतोऽधिकः । एकोनविंशाङ्गुलं तदुरोविस्तारलक्षणम् ॥१७॥ पादोनमङ्गुलं चैव भुजाभ्यां सह सार्धकम् । अंसयोर्विस्तृतिश्चैव पृथगष्टाङ्गुला मता ॥१८॥ सप्ताङ्गुलोच्छ्रयः कक्षादुपरि स्कन्धयोर्मतः । अष्टत्रिंशाङ्गुलं चैव हस्तयोर्मानमुच्यते ॥ १९॥ अष्टादशाङ्गुलो

बाह्वोः परीणाह उदाहृतः । क्रमादूनं तदन्ते तु सार्धाष्टाङ्गुलमीरितम् ॥२०॥ साङ्गुलस्तु तलः सार्धनवाङ्गुल उदाहृतः । समं तदुभयं ज्ञेयं तथैव तलविस्तृतिः ॥२१॥ अर्धाङ्गुलोन्नता मध्यः द्वयोः सार्धाङ्गुलोन्नता । कनिष्ठिकायास्तस्यास्तु व्रीहिमात्राधिकः परः ॥२२॥ सार्धत्रयपरिणाहौ मध्यज्येष्ठावुदाहृतौ । अन्यौ व्रीहितदर्धोनावन्या सार्धद्वयाङ्गुला ॥ २३॥ पादोनान्तपरीणाहाः सर्वा ज्येष्ठां विना स्मृताः। वक्षोविस्तारसदृशः परीणाहो गलस्य च ॥२४॥ ललाटकुक्षि-कण्ठास्तु दीर्घरेखात्रयान्विताः । वृत्तो गलो बाहवश्च स्तनावङ्गुलयस्तथा ॥२५॥ रक्तास्तलनखाश्चैव नेत्रान्तोऽधर एव च । उत्तरोष्ठश्च जिह्वा च नखौ पादोनकाङ्गुलौ ॥२६॥ अर्धाङ्गुलौ तथा मध्यावन्येऽष्टांशक्रमोनकाः। नासिकाया अधस्ताच्च नासिका च रराटिका ॥२७॥ समा मानेन नासाया उच्चत्वेनैव मापने। अर्धाङ्गुलाधिकं सर्वमुखस्य तु भविष्यति ॥२८॥

चतुरङ्गुलं तथैवास्यं सार्धव्रीह्यधरं स्मृतम्। उत्तरं व्रीहि मात्रं तु तदूर्ध्वं चाधरोपमम् ॥२९॥ सार्धाङ्गुलमथ प्रोक्तमधरादध एव च । आस्य पार्श्वद्वयं प्रोक्तमाकर्णात्तु षडङ्गुलम् ॥३०॥ सप्ताङ्गुलं नासिकायाः पार्श्वमाकर्णतः स्मृतम् । सपादाङ्गुलमुच्चा च नासिका परिकीर्तिता ॥३१॥ अर्धाङ्गुले पुटे तस्या मध्यं च समुदाहृतम्। नासिका व्रीहिविस्तारा चक्षुषी चाङ्गुलित्रये ॥३२॥ अङ्गुलं चैव विस्तीर्णे फुल्लेऽर्धं च तदन्यथा । चतुरङ्गुलौ भ्रुवौ चैव तथार्धाङ्गुलविस्तृतौ ॥३३॥ असंहतौ च निबिडौ तथा पक्ष्म सुनीलकम् । कर्णौ च त्र्यङ्गुलौ सार्धद्वयविस्तारसंयुतौ ॥३४॥

सकुण्डलं तावदेव विवरं सम्प्रकीर्तितम् । तथा व्द्यङ्गुलविस्तारं लताभ्यां सह कथ्यते ॥३५॥ कर्णपूरयूतौ कर्णावुत्पलाभ्यां च संयुतौ। नीलालकसहस्रेण युक्तं तन्मुखपङ्कजम् ॥३६॥ ललाटं सुविशालं च तथा सार्धनवाङ्गुलम् । विस्तारो मूर्ध्नि वृत्तं च शिरश्छत्राकृति स्मृतम् ॥३७॥ दीर्घाश्च कुञ्चिताग्राश्च नीलाः केशा हरेर्मताः । मुखमानेन चैवोच्चं किरीटं केशवस्य हि ॥३८॥

कुण्डले मकराकारे वक्षश्चैव सकौस्तुभम् । सश्रीवत्सं दक्षिणतः पीनं तुङ्गमुदाहृतम् ।। ३९।। हारग्रैवेयसहितमुपवीतयुतं तथा । बाहवश्च सकेयूरकङ्कणांगदमुद्रिकाः ।।४०।। समध्यबन्धं मध्यं च नितम्बे पीतमम्बरम् । काञ्चीगुणश्च पदयोर्नूपुरे चातिसुस्वने ।।४१।। अङ्गुलीयानि च पदोः कृतिभिः साधु कारयेत् । सोत्तरीयं च चक्राद्यैरायुधैश्च समन्वितम् ।।४२।। अनुन्नतैरविलैर्दन्तैर्युक्तं च सुस्मितम् । समदृष्टियुतं कार्यं श्लक्ष्णं चैष मनोहरम् ।।४३।।

प्रतिमार्थं व्रजन्पञ्चध्वनिभिर्मङ्गलैर्युतः । गत्वा शुचिस्थलं चैव शिलां तत्र परीक्षयेत् ।।४४।। ध्वनिभेदेन विज्ञाय शिलां गर्भवतीं त्यजेत् । मूलमन्त्रं जपन्विष्णुं ध्यायंस्तिष्ठेदुपोषितः ।।४५।। वार्क्षीं चेद्यज्ञवृक्षस्य सारेणैव तु कारयेत् । बलिदानं च सङ्क्षेपविधानेनैव कथ्यते ।।४६।। अस्य सङ्क्षेपशास्त्रत्वान्न विस्तरविरोधिता । दत्वोपहारं हरये तद्भूतेभ्यो बलिं हरेत् ।।४७।। प्राच्येभ्यो विष्णुभूतेभ्य इत्याद्यखिलदिक्षु च । आदाय विष्णुभूतेभ्यो लोकपेभ्यस्तथा हरेः ।।४८।। अनुज्ञामुद्धरेद्वृक्षं शिलां च प्रतिमाकृते । प्रतिमां पिण्डिकां पीठं शिलाभिस्तु त्रिजातिभिः ।।४९।। स्वरस्थूलत्वभेदेन पुंस्त्र्याद्या जातितः शिलाः । पुंशिला प्रतिमार्थं तु स्त्रीशिला पीठक्लृप्तये ।।५०।।

वेदमङ्गलघोषेण वाद्यैश्च प्रतिमां हरेत् । प्रागुदक्प्रवणे देशे कुर्याद्देवालयं सुधीः ।।५१।। रामावृते दक्षिणतः पश्चाद्विर्यग्र एव वा । मध्ये वा ग्रामपुरयोर्विशाले सुशुचौ तथा ।।५२।। ऐशानीं दिशमेकां तु विनोदकविवर्जिते । जलाशयस्य मध्ये वा शिलावृक्षादिवर्जिते ।।५३।। श्मशानादिकदेशानां विदूरे सुमनोहरे । किष्कुद्वादशतोऽनूनं कुर्याद्देवालयस्थलम् ।।५४।। द्विगुणं चतुर्गुणं वापि शतकिष्कुप्रमाणकम् । कृत्वा भूशोधनं सम्यक्सार्धपुंमानतस्त्वधः ।।५५।। केशाङ्गारास्थिवल्मीकलोष्ठाश्मादिविवर्जिते । हरिं तत्रापि सम्पूज्य बलिं दत्वापि पूर्ववत् ।।५६।। मृद्दारुशैलैर्लोहैर्वा कुर्याद्देवालयं दृढम् ।

दीर्घस्थकलमास्तिस्रस्तिर्यगष्टवोदराः ।।५७।। अङ्गुल्या मध्यरेखायाः समा लक्षणतः स्मृताः । स्वाङ्गुल्या मध्यरेखा तु प्रतिमादिषु लक्षणम् ।।५८।। ह्रस्वमध्योच्चभेदेन तत्तन्मानं समस्तशः । प्रादेश हस्तपुरुषमानं सामान्यलक्षणम् ।।५९।।

प्रतिमाध्यर्धकं द्वारमूर्ध्वमर्धं च विस्तृतिः । प्रतिमार्धप्रमाणेन पीठस्योच्चत्वमिष्यते ।।६०।। उन्नतिः पिण्डिकायास्तु चतुरङ्गुलमानतः । त्र्यङ्गुलं द्व्यङ्गुलं वापि गृहान्तः प्रतिमासमम् ।।६१।। उच्चं पर्यक्च क्रमश उच्चत्वं मध्यतः स्मृतम् । तावदुच्चं बहिश्चैव यद्येकं शिखरं भवेत् ।।६२।। अर्धोच्चमथवापि स्यादधस्तात्प्रतिमोन्नतम् । ततो द्विगुणमानं वा सार्धप्रतिममेव वा ।।६३।। शिखरान्तरे तु प्रतिमामानं तद्गल उच्यते । तत्त्रिपादं तदर्धं वा तदध्यर्धमथापि वा ।।६४।। वर्तुलं पद्मसदृशं हस्तिपृष्ठसमं तथा । चतुरस्रं चाष्टकोणं विमानं परिकीर्तितम् ।।६५।। प्रतिमाया दशगुणं विंशद्गुणमथापि वा । वर्तुलं शिखरं त्वेकं किरीटाकृतिमद्भवेत् ।।६६।। सभयाऽपि समेतं वा पृथक्सभमथापि वा । द्विसभं त्रिसभं वापि सगोपुरमथापि वा ।।६७।। प्राकारवृत्तयुक्तं वा सप्तप्राकारमेव वा । समवृत्तं किष्कुमात्रं बहिर्वा चतुरश्रकम् ।।६८।। ततः परं किष्कुमात्रं सभाया अन्तरं यदि । ततस्तावत्तृतीयायाः सार्धमेव ह्युदाहृतम् ।।६९।। किष्कुत्रयं च शक्रादेः स्थानं तद्वृत्ततः स्मृतम् । ततस्तु मण्टपं कुर्यात्प्रतिष्ठायाः सुलक्षणम् ।।७०।।

पूजयेद्वास्तुपुरुषस्योपरिष्ठांस्तु सर्वदा । देवान्ब्रह्मादिकान्वास्तुर्वराहस्य हरेः सुतः ।।७१।। पातितो दैवतैर्भूमौ चतुरश्राकृतिः स्थितः । कृत्वाष्टकाष्ठकोष्ठानि मध्ये ब्रह्मा च तुष्टये ।।७२।। पूज्यो द्वये द्वये शक्रो यमो वरुण एव च । सोमश्च पूज्यः कोणेषु वह्न्याद्याः कोणदेवताः ।।७३।। पुनस्त्रयस्त्रये कामं धातारं सविधातृकम् । स्कन्दं च पूजयेत्कोणे सूर्यं चैव विनायकम् ।।७४।। कालं कुबेरं च बहिः प्रत्येकं दिक्षु पूजयेत् । हारं हरिं गभीरं च गाहनं गेहनं गुहम्

॥७५॥ भातमङ्गारकं चैव पूर्वस्यां दिशि पूजयेत् । दारुणं विदरिं दूतं प्रद्योतं द्योतनं दरिम् ॥७६॥ मृत्युं शनैश्वरं चैव दक्षिणस्यां प्रपूजयेत् । पुष्करं क्षरणं क्षारं विक्षणं क्षोभणं क्षरम् ॥७७॥ चार्वङ्गं भार्गवं चैव पश्चिमायां प्रपूजयेत् । चारं विचारं प्रचरं सञ्चारं चरणं चरम् ॥७८॥ बृहस्पतिं बुधं चैवाप्युत्तरस्यां प्रपूजयेत् । एवमेवविमानस्य कृतेः प्रागपि पूजयेत् ॥७९॥

सप्तपर्णमयं साधु कारयेन्मण्टपं ततः । सप्तहस्तं द्विषड्ढस्तमथवा द्विगुणं ततः ॥८०॥ चतुर्गुणं वा सम्यक्त्व चतुरश्रं सहाजिरम् । अन्यं च मण्टपं दीर्घं पञ्चहस्तं तु कारयेत् ॥८१॥ त्रिचतुष्कोष्ठकं तत्र मध्ये प्रागायतं शुभम् । कारयेन्मण्डलं साधु हस्तमात्रं तु विस्तृतम् ॥८२॥ तत्र द्वादशपात्राणि स्थापयेत्पालिकादिकम् । पालिकास्तु च तुर्विंशत्यङ्गुलोच्छ्रयसंयुताः ॥८३॥ अष्टादशाङ्गुलाश्चैव तथा पञ्चमुखा इति । द्वादशाङ्गुलकाश्चैव शरावाः पश्चिमानुगाः ॥८४॥

तत्र विष्णुं चतुर्मूर्तिं पूजयेद्भक्तितस्त्रिशः । सप्तधान्यानि तेष्वेव पूरयेदङ्कुरार्थतः ॥७५॥ तत्र नित्यं बलिं दद्याद्विष्णवे दशरात्रकम् । ब्रह्मशंकरगीर्वाणपितृगन्धर्वयक्षकैः ॥८६॥ भूतैश्च पायसेनैव तथा पद्माक्षतेन वा । अन्नापूपेन पुष्पान्नैरन्नलाजाक्षतैरपि ॥८७॥ सक्तुभिश्च क्रमेणैव देवांतान् पायसेन वा । तदैव प्रतिमायाश्च कारयेदधिवासनम् ॥८८॥ पञ्चगव्ये सप्तरात्रं क्षिप्त्वा पुरुषसूक्ततः । वेदांश्च चतुरः सम्यक्पारयेयुर्द्विजोत्तमाः ॥८९॥ प्राच्यादिद्वारगौ द्वौ द्वावेकैकं तु दशावराः । यथालब्धं यथावित्तमथवा विष्णुतत्पराः ॥९०॥ त्रयोदशाक्षकुण्डानि परितः कारयेद्बुधः । उक्तलक्षणयुक्तानि प्रधानं त्वग्निकोणके ॥९१॥ साक्षात्तु कोणगाद्धस्तमात्रमन्तरतः सुधीः । आज्याहुतिं तेषु कुर्यात्प्रत्येकं लक्षसङ्ख्यकम् ॥९२॥ प्रत्येकमयुतं वापि प्रधाने लक्षसङ्ख्यकम् । अर्धं तदर्धमथवा मूलमन्त्रेण मन्त्रवित् ॥९३॥ पञ्चविंशतितत्वार्थे प्रधाने जुहुयात्पुनः । प्रत्येकं तु सहस्रं वा प्रत्येकं शतमेव वा

॥९४॥ शतं पुरुषसूक्तेन गायत्र्या च सहस्रकम् । कृत्वा जलाधिवासं च पूर्वं वा पञ्चगव्यतः ॥९५॥ चक्राब्जं भद्रकं वापि मण्टपे मण्डलं शुभम् । पद्मं वृत्तत्रयं चक्रं राशयो वीथिका लताः ॥९६॥ शोभोपशोभिकाश्चापि चक्राब्जस्य तु लक्षणम् । चतुरश्रं विना चक्रं विशेषो भद्रके स्मृतः ॥९७॥

सहस्रमर्धं पादं वा कलशांस्तत्र पूजयेत् । शतं तदर्थं पादं वा वित्ताभावे निगद्यते ॥९८॥ क्वाथेन क्षीरवृक्षाणां तथा पञ्चामृतैरपि । पञ्चगव्येन शुद्धेन जलेन च पृथक्पृथक् ॥९९॥ पूरयेत्कलशान्मध्यं शुद्धोदेनैव पूरयेत् । ब्राह्मस्यैव चतुर्दिक्षु गन्धोदानां चतुष्टयम् ॥१००॥ चतुर्दले सिते पद्मचतुष्के मण्डले स्थिते । पूर्वादिक्रमयोगेन रसक्काथशुभोदकान् ॥१०१॥ गन्धांश्च स्थापयेत्पञ्चगव्यं शुद्धान्तरे न्यसेत् । पृथक् चतुर्दलं पद्मं रक्तं कृत्वाल्पकं सुधीः ॥१०२॥ पञ्चाशत्त्वे तु गन्धोदं सर्वमध्ये निधापयेत् । ब्राह्मस्य पुरतस्त्वेकं शार्वं संस्थापयेद् बृहत् ॥१०३॥ अष्टदिक्ष्वष्टपद्मेषु पञ्चकं पञ्चकं न्यसेत् । अनेन क्रमयोगेन कलशा अखिला अपि ॥१०४॥ तत्तद्रव्यमयास्तत्र तत्र स्थाप्यास्तु बाह्यतः । तदैवाङ्कुरपात्राणि परितस्तत्र विन्यसेत् ॥१०५॥ कुशोदकं च कार्पूरं कौङ्कुमं चान्दनं तथा । तुहिनोदं हरिद्रोदमौशीरं कौष्टसार्षपम् ॥१०६॥ नदीसङ्गमजं चैव ताटाकं कौप्यमेव च । निर्झरोदमिति प्रोक्ता विशेषकलशा इमे ॥१०७॥ शुद्धोदद्वयमप्येतन्महातीर्थसमुद्भवम् ॥

चतुर्विंशतिमूर्तीनां वर्णमूर्तीस्तथाऽपराः ॥१०८॥ आवाहयेच्छतत्वे तु क्रमव्युत्क्रमतस्तु ताः। वर्णमूर्तीः पुनश्चैव द्विचतुर्वारमेव वा ॥१०९॥ सहस्रकलशादित्वे जपेन्मन्त्रांश्च शक्तितः । ततस्तु पञ्चघोषैश्च वेदघोषैस्तथाऽऽदरात् ॥११०॥आनीय प्रतिमां स्नानं कारयेत्प्रणवेन तु । मन्त्रैः पुरुषसूक्तान्तैर्वितश्चक्षुषा तथा ॥१११॥ पुनश्चाष्टाक्षरेणैव प्रणवेनैव भक्तितः । स्नापयित्वा गन्धजलैर्गन्धपुष्पादिभिः पुनः ॥११२॥ अलङ्कृत्य स्थापयेत्तु प्रतिमां प्रणवेन तु

। जपेदष्टाक्षरं मन्त्रं तत्तन्मूर्तिमनुं तथा ॥११३॥ अष्टोत्तरशतं मन्त्री ध्यायेत्तेजोमयीं पुनः । प्रतिमां प्रतिमांतस्थां तन्मध्ये परमं वपुः ॥११४॥ चिदानन्दरसं सर्वगुणसम्पूर्णमुत्तमम् । पञ्चविंशतितत्त्वानां देवतास्तदनन्तरम् ॥११५॥ स्थापयेत्प्रतिमामध्ये परितः केशवस्य तु । तत्रात्वाहार्षसूक्तं च घर्मसूक्तं च वैष्णवम् ॥११६॥ सूक्तं च विश्वकर्मीयं पौरुषं सूक्तमेव च । जप्त्वा चैव निजं मन्त्रं पुनरष्टाक्षरं सुधीः ॥११७॥ प्रणवं च जपेद्विष्णुं ध्यायन्नुत्तमरूपिणम् । ततस्तु कलशैर्बाह्यक्रमेणैव जनार्दनम् ॥११८॥ स्नापयेदुक्तमन्त्रैस्तु मध्यमं प्रणवेन तु । अष्टार्णेन निजेनापि तथा पुरुषसूक्ततः ॥११९॥ आवाहनं च स्नपनं पञ्चगव्येन मध्यवत् । पूर्वाद्युत्तरपर्यन्तः कलशक्रम उच्यते ॥१२०॥ जप्त्वा पुनश्च तन्मन्त्रान्पूजयैच्च विधानतः । द्वारलोकपतिभ्यश्च बलिं दत्वा यथाक्रमम् ॥१२१॥

वस्त्ररत्नहिरण्याद्यैरलङ्कृत्य विभूतितः । गुरवे दक्षिणं दद्यात्कोटिं लक्षं सहस्रकम् ॥१२२॥ शतमर्धं तदर्धं वा निःस्वो भक्त्या क्षमापयेत् । तदर्धमृत्विजां चैव तदर्धं पारणाकृताम् ॥१२३॥ आ श्वभ्य आ श्वपाकेभ्यो दद्यादन्नं समस्तशः । पुरस्तात्परतश्चैव सप्तरात्रं निरन्तरम् ॥१२४॥ सुवर्णवस्त्ररत्नाद्यैरागताभ्यागतानपि । पूजयेच्छक्तितो भक्त्या प्रीयतां भगवानिति ॥१२५॥ गीतनृत्तैश्च वाद्यैश्च पुराणैरितिहासकैः । सूक्तैर्मङ्गलघोषैश्च वैदिकैर्दिनसप्तकम् ॥१२६॥ नयेत्ततो महाराजविभूत्याऽवभृथं सुधीः । कारयेद्देवदेवस्य स्वाध्यायैर्गीतनृत्तकैः ॥१२७॥ महानदीसङ्गमे तु तीर्थे चातिप्रशस्तके । स्नापयेत्पूर्ववन्मन्त्रैः पुंसूक्तान्तैः स्मरन्हरिम् ॥१२८॥ ततः पूर्ववदागत्य प्रवेश्य पुरुषोत्तमम् । पूजयित्वा विधानेन दत्वा दानानि शक्तितः ॥१२९॥ गुरुं च भक्त्या सम्पूज्य स्वीकुर्यादाशिषस्ततः । शतप्रस्थादनूनं तु नैवेद्यं पायसोत्तरम् ॥१३०॥ दिनेष्वेतेषु दातव्यं सघृतं ससितादिकम् । पश्चादपि यथाशक्ति पूजा कार्या हरेः सदा ॥१३१॥

जीर्णालयोद्धृतौ चैव तत्त्वमन्त्रान्स्वकं तथा । प्रातिलोम्येन जप्त्वैव मूर्तौ सङ्कोचयेद्धरिम् ॥१३२॥ उक्तेनैव विधानेन तदर्धैर्विभवैः सुधीः । पादमात्रैरपि

हरिं स्नापयित्वा यथोदितम् ॥१३३॥ एतेनैव विधानेन कृत्वा देवालयं पुनः । स्थापयेत्पुण्डरीकाक्षं द्विगुणेन प्रवाहणात् ॥१३४॥ विभवेनानुलोम्ये(मे)न जपन्मन्त्रान्पुनस्तथा । आराधयेज्जगन्नाथं ध्यायन्भक्त्या यथोदितम् ॥१३५॥ यात्रापि पूर्ववत्तत्राप्युत्सवेषु च सर्वशः । कलशोक्तविधानेन पूजा बलिहृतिस्तथा ॥१३६॥ उत्सवेषु सदा कार्या कलषश्चोत्सवादनु । यात्रास्नानं च कर्तव्यं सम्यगुक्तविधानतः ॥१३७॥ चोरचाण्डलपतितश्वोदक्यादिप्रवेशने । शवाद्युपहतौ चैव पूजाविच्छेदने तथा ॥१३८॥ स्नापनोक्तेन मार्गेण प्रायश्चित्तकृतिः स्मृता । सर्वत्र विष्णुगायत्र्या होमः स्यादयुतावरः ॥१३९॥ नावाव्याद्यभिधानानि विद्महे धीमहे तथा । प्रचोदयात्तृतीयाधस्तन्नो गायत्रिनामिका ॥१४०॥ दुर्गाशिवस्कन्दसूर्यविनायकमुखानपि । स्थापयेदुक्तमार्गेण तत्तन्मन्त्रैः स्मरन्हरिम् ॥१४१॥ गोलकद्वितयं विष्णोस्त्रितयं वा प्रकीर्तितम् । अन्यदेवप्रतिष्ठासु तदन्तश्चिन्तयेद्धरिम् ॥१४२॥ विष्णुस्मृतिविहीना तु पूजा स्यादासुरी सदा । गृह्णन्ति देवता नैतां ततःस्याद्देशविल्पवः ॥१४३॥ व्याधिचोरादिभिस्तस्मादन्तर्ध्येयो हरिः सदा । विष्णुभक्तिविहीनस्य गतिः स्यान्न शुभा क्वचित् ॥१४४॥ भक्तस्याप्यन्यदेवेषु तस्माद्धचेयो हरिः सदा । संस्मृतो भगवान्विष्णुः सर्वमङ्गलमङ्गलः ॥१४५॥ समस्ताभीष्टदायी स्यात्तेन ध्येयोऽखिलैर्जनैः ॥

पुरुषोऽव्यक्तं च महानहङ्कारो मनस्तथा ॥१४६॥ दशेन्द्रियाणि शब्दाद्या भूतेताः पञ्चविंशतिः । तत्त्वाख्या कालमाये च नियतिर्मतिरेव च ॥१४७॥ विद्या कला प्रवृत्तिश्च द्वात्रिंशत्तत्त्वसङ्ग्रहः । स्फूर्तिः संवित्प्रतिष्ठा च शक्तिरित्यपराणि तु ॥१४८॥ महालक्ष्मीस्वरूपाणि ह्येकादश विदो विदुः । विष्णोरपि स्वरूपाणि तन्नाम्नैकादशैव तु ॥१४९॥ प्रधानोपमवर्णानि द्विभुजान्यप्यशेषतः । कृताञ्जलिपुटान्येव प्रधानं तं हरिं प्रति ॥१५०॥ सर्वाण्येतानि तत्त्वानि ब्रह्मा तु पुरुषः स्मृतः । महांश्चाव्यक्तनाम्नी तु ब्रह्माणी सम्प्रकीर्तिता ॥१५१॥ एवं वायुरपि ज्ञेयो भारती चैव तत्त्रयम् । रुद्रोऽहङ्कार उद्दिष्टः स्कन्देन्द्रौ मन उच्यते

।।१५२।। अहङ्कारः शेषवीन्द्रावपि विद्वद्भिरीरितौ । दिग्वायुसूनुसूर्याश्च वरुणश्चाश्विनावपि ।।१५३।। वह्निदक्षाविन्द्रसूनुर्मित्रश्चैव मनुस्तथा। इन्द्रियाख्याः शब्दनामा बृहस्पतिरुदाहृतः ।।१५४।।

अन्ये तु सूनवो वायो रूद्रस्यापि प्रकीर्तिताः । एतेषु भगवान्विष्णुः प्रधानतनुरेव तु ।।१५५।। ध्येयः परात्मनोर्मध्ये तत्त्वनामा(म) तदर्थयोः । जपे न्यासे नमोंऽतश्च स्वाहान्तो होमकर्मणि ।।१५६।। त्रिचतुष्षट्दशावृत्तिरेतेषां तु हुतादिके । न्यासोऽङ्गुलीषूरुबाहुमध्येषु व्युत्क्रमे स्मृतः ।।१५७।। क्रमे विपर्यणात्र शक्त्यादित्वं प्रकीर्तितम् । ऋषिच्छन्दोदेवताङ्गध्यानानुक्तौ प्रधानवत् ।।१५८।। ज्ञेया मन्त्राः समस्तास्ते पृथङ्गोक्षादिदायकाः । तन्त्रमार्गास्तु हरिणा ह्यसङ्ख्याः कीर्तिता अपि ।।१५९।। तेष्वयं सुगमो मार्गः सफलश्चानुतिष्ठताम् । यावतो ह्यननुष्ठाने कर्मपूर्तिर्न विद्यते ।।१६०।। तावत्समस्तं कथितमस्मिंस्तन्त्रे यथाविधि । प्रीयतेऽनेन मार्गेण पूजितो मुक्तिदो भवेत् ।। १६१।। कामदश्च स्वभक्तानां भगवान्पुरुषोत्तमः ।।१६२।।

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमत्तन्त्रसारसङ्ग्रहे तृतीयोऽध्यायः ।।३।।

।।ॐ।। अथ विष्णूदिते तन्त्रसारे मन्त्रगणो हि यः । उदितः सङ्ग्रहेणासावुच्यतेऽखिलसाधकः ।।१।। याष्टमस्तूयतोऽन्तेन समेतश्चैव भूभृतः । बीजं नमश्च भगवान् सोद्देश्यो रूपसंयुतः ।।२।। स एव तादृशो लोकत्रयपालो भुवःपतेः । भावं मे देहि दान्ते तु दापाय स्वाहया युतः ।।३।। मनुस्तस्यापरस्तारबीजोद्देशनमोयुतः । नमः सोद्देशभगवान्महाशब्दयुतश्च सः ।

तादृशः स्वाहया युक्तो वराहस्यापरो मनुः ॥४॥ श्यामः सुदर्शनदराभयसद्वरेतो भूम्या युतोऽखिलनिजोक्तपरिग्रहैश्च। ध्येयो निजैश्च तनुभिः सकलैरुपेतः कोलो हरिः सकलवाञ्छितसिद्धयेऽजः ॥५॥ वैष्णवानां मुनिर्ब्रह्मा मन्त्राणां वर्णभेदतः। ज्ञेयं छन्दो देवतैकं तत्तद्रूपो हरिः परः ॥६॥ प्रणवेन स्वनाम्ना च भूधरेण परात्मना। सर्वज्ञसर्वशक्तिभ्यां षडङ्गानि विदो विदुः ॥७॥ ज्ञानैश्वर्यप्रभानन्द-तेजःशक्तिभिरेव वा(च)। पूर्णात्ममध्यगैः सर्ववैष्णवाङ्गान्यथो विदुः ॥८॥

तिष्ठोदादिः स्वजायायाः कारणं स्वाहया युतः ॥९॥ श्रीकरोऽष्टाक्षरो मन्त्रो गरुडारूढसंस्मृतिः। द्विर्भीषय त्रासय च प्रमर्दय तथैव च ॥१०॥ प्रध्वंसयाथो रक्षेति पञ्चाङ्गश्चेदुदाहृतः ॥

क्रूरं वीरं बृहद्विष्णुं दीप्यन्तं विश्वतो मुखम् ॥११॥ पुंमृगेन्द्रं भयकरं शुभं मृत्याश्च मारकम्। नमामि स्वयमित्येष द्वात्रिंशार्णो मनुर्हरेः ॥१२॥

द्विर्जयस्योपरि निजं सोद्देशं सर्ववित्तथा। महातेजो बलं वीर्यं तादृशं स्वाहया युतम् ॥१३॥ चतुर्विंशाक्षरो मन्त्रो निखिलेष्टप्रदायकः। विद्महे धीमहे पूर्वं स्वयं चैव महाबलः ॥१४॥ प्रेरयेत्तन्न इत्येतन्मध्येऽनन्तः प्रकीर्तितः। पादैर्व्यस्तैः समस्तैश्च पदैश्चाङ्गं प्रकीर्तितम् ॥१५॥ पूर्वयोस्तत्र पूर्वं तु सर्वज्ञेन षडङ्गकम्। तृतीयं तु द्विरावृत्तैः पादैरङ्गसमन्वितम् ॥१६॥ ध्यायेन्नृसिंहमुरुवृत्त-रवित्रिनेत्रं जानुप्रसक्तकरयुग्ममथापराभ्याम्। चक्रं दरं च दधतं प्रियया समेतं तिग्मांशुकोटच्यधिकतेजसमग्र्यशक्तिम् ॥१७॥ सर्वेष्वपि हि मन्त्रेषु व्याद्यनन्तान्तबाहुकः। चेतनान्तस्थमारभ्य सर्वगान्तस्थ(स्व)रूपवान् ॥१८॥ अनन्तरूपो ध्येयोऽत्र स्वगुरुक्तानुसारतः। यथायोग्यं यथाशक्ति तत्तदायुधभूषणः ॥१९॥ शङ्खचक्रगदापद्मखड्गखेटाः सशार्ङ्गकाः। शरो मुसलवज्रो च हलः पाशाङ्कुशौ तथा ॥२०॥ शूलं च भिण्डिबालश्च पट्टिशोऽग्निर्वराभये। तर्कमुद्राक्षमाला च पुस्तकं च विदारणम् ॥२१॥ इत्यादीन्यखिलान्येव विष्णोश्चिन्त्यानि बाहुषु ॥

वियत्स इति युग्मार्णो विपरीतश्च स स्मृतः ॥२२॥ स सर्गहीनो वेतश्च

बिन्दुहीनोत्तरस्तथा। त्रय एते महामन्त्राः पुरुषार्थचतुष्टये ॥२३॥ कल्पवृक्षाः प्रिया विष्णोर्विशेषज्ञानदायकाः। तैरेव तु द्विरावृत्तैरङ्गमेषां प्रकीर्तितम् ॥२४॥ श्वासरूपो जपो नित्यमुभयोर्विद्वदज्ञयोः । एकविंशत्सहस्रात्मा सषट्-शतमहर्निशम् ॥२५॥ अर्पणीयो हरौ नित्यं प्रातर्योगो महानयम् । अशेषदोषदहनस्तत्त्वज्ञानप्रदायकः ॥२६॥ अष्टैश्वर्यप्रदश्चैव कृतादौ समुपासताम् । तारयोगोऽप्येवमेव ब्रह्मादावेव वर्तते ॥२७॥ ध्यायेद्रवीन्दुकरमिन्दुसहस्र-लक्षकान्तिं प्रियासहितमास्थितमिन्दुबिम्बे । शङ्खारिदोर्द्वयमुदर्कमहेन्दु-बिम्बात्संसिच्यमानममृतेन रमाधिनाथम् ॥२८॥ अन्त्यस्य रक्तवर्णो वा ध्येयो विष्णुः सनातनः। विद्युद्वर्णोऽथवा ध्येयः शक्त्येतः पञ्चमन्त्रयुक् ॥२९॥ अष्टाक्षरो महामन्त्रस्तैरेवाङ्गैः समन्वितः। अन्त्य ध्यानयुतश्चैव निःशेषपुरुषार्थदः ॥३०॥

मूलं नः प्रतिषेधश्च सोद्देशो भगवानपि । विष्णुर्भोज्याधिपः स्वहा युक्तोऽष्टादशवर्णकः ॥३१॥ अङ्गानि तत्पदैरेव मन्त्रचिन्तामणिस्त्वयम् । यथेष्टभक्ष्यभोज्यादिदाता मुक्तिप्रदायकः ॥३२॥ ध्यायेत्सुशुक्लमरविन्ददलायताक्षं सौवर्णपात्रदधिभोज्यमथामृतं च । दोर्भ्यां दधानमखिलैश्च सुरैः समेतं शीतांशुमण्डलगतं रमया समेतम् ॥३३॥

अमृतं स्वयमुद्देशयुक्तः सहृदयो मनुः। सतारोऽष्टाक्षरोऽङ्गानिपदैर्व्यस्तैः समस्तकैः ॥३४॥ उद्याद्रविप्रभमरीन्द्रदरौ गदां च ज्ञानं च बिभ्रतमजं प्रियया समेतम्। विश्वावकाशमभितः प्रतिभासयन्तं भासा स्वया स्मरत विष्णुमजादिवन्द्यम् ॥३५॥

त्रिविक्रमस्तु सोद्देशो विश्वरूपश्च तत्परः। धीविदौ च महे विष्णुस्तन्नः प्रेरणमध्यगः ॥३६॥

स्वयमुद्देशसंयुक्तस्तदाद्यर्णपुरः सरः। सनतिः षडक्षरो मन्त्रो वर्णैरङ्गक्रिया मता ॥३७॥ अङ्गारवर्णमभितोऽण्डबहिः प्रभाभिर्व्याप्तं परश्वधधनुर्धरमेकवीरम्। ध्यायेदजेशपुरुहूतमुखैः स्तुवद्भिरावीतमात्मपदवीं प्रतिपादयन्तम् ॥३८॥ श्यामं

रवीन्द्वमितदीधितिकान्तियुक्तं ज्ञानं शरं दधतं प्रियया समेतम्। स्वात्मस्वरूपममितं हनुमन्मुखेषु सन्दर्शयन्तमजितं स्मरतोरुगीर्भिः ॥३९॥

निजगोत्रं तु सोद्देशं पूर्वाक्षरपुरःसरम्। नत्यन्तं तारपूर्वं च मनुरष्टाक्षरो मतः ॥४०॥ ते च बीजे बीजभूते धर्मादीनामशेषतः। एते विजयदा मन्त्रा ज्ञानमोक्षप्रदायकाः ॥४१॥ हिरण्यरत्नराज्यादिसमभीष्टसुरद्रुमाः ॥

कृष्णो गोविच्च कामेतः सोद्देशो वल्लबीजनः ॥४२॥ प्रियश्चतादृशः स्वाहायुगष्टादशवर्णकः। पदैरङ्गानि सम्प्रीतिकाममोक्षप्रदोमनुः ॥४३॥ ध्यायेद्धरिन्मणिनिभं जगदेकवन्द्यं सौन्दर्यसारमरिशङ्खवराभयानि। दोर्भिर्दधानमजितं सरसं च भैष्मीसत्यासमेतमखिलप्रदमिन्दिरेशम् ॥४४॥

सकामः स्वयमुद्देशी नत्यन्तोऽयं षडक्षरः। तदादिरपि सर्वेष्टचिन्तामणिरुदाहृतः ॥४५॥ दृष्टार्थ एव मन्त्राणां कलौ वीर्यं तिरस्कृतम्। तत्राप्युद्दीप्तवीर्या हि मन्त्रा अत्र प्रकीर्तिताः ॥४६॥ वासिष्ठवृष्णिप्रवरमन्त्रास्तत्रापि वीर्यदाः ॥

स्वयं वेदपदारूढः पूर्ववर्णपुरः सरः ॥४७॥ नत्यन्तोऽष्टाक्षरोमन्त्रः प्रियो विज्ञानगोपतेः। व्याख्याश्रीसर्वविज्ञानकवितादिगुणप्रदः ॥४७॥ वादे विजयदो नित्यं यथा युद्धे नृकेसरी ॥४९॥ विज्ञानरोचिः पूरिपूरितान्तर्बाह्याण्डकोशं हरितोपलाभम्। तर्काभयेतं विधिशर्वपूर्वगीर्वाणविज्ञानदमानतोऽस्मि ॥५०॥

ज्ञानानन्दपुरःपूर्णो विद्महे धीमहे तथा। तन्नः प्रेरणमध्ये तु व्यासो मन्त्राधिपाधिपः ॥५१॥

आदिबीजं स्थिरादोषज्ञानबीजं विमुक्तिदम्। सर्वपापक्षयकरं सर्वव्याधिविनाशनम् ॥५२॥ ध्यायेच्छशाङ्कशतकोटयतिसौख्यकान्तिं संसिच्यमानममृतोरुघटैः सुरेशैः। वर्णाभिमानिभिरजेशमुखैः सहैव पञ्चाशता प्रतिगिरन्तमशेषविद्याः ॥५३॥

सोद्देशस्तु स्वयं दीर्घपूर्वार्णाद्यो नमोयुतः। सर्वविद्याप्रदोऽष्टार्णः

प्रतिवादिजयप्रदः। विमुक्तिसाधनः कीर्तिबुद्धिस्थैर्यप्रदः सदा ॥५४॥ वन्दे तुरङ्गवदनं शशिबिम्बसंस्थं चन्द्रावदातममृतात्मकरैः समन्तात्। अण्डान्तरं बहिरपि प्रतिभासयन्तं शङ्खाक्षपुस्तकसुबोधयुताब्जबाहुम् ॥५५॥ नस्तो मुखादपि निरन्तरमुद्गिरन्तं विद्या अशेषत उताब्जभवेशमुख्यैः। संसेव्यमानमतिभक्तिभरावनम्रैर्लक्ष्म्याऽमृतेन सततं परिषिच्यमानम् ॥५६॥

स्वयमुद्देशवान्पूर्ववर्णपूर्वो नमोयुतः। सतारोऽष्टाक्षरश्चैव नवार्णश्च मनू स्मृतौ ॥५७॥ प्रोद्यद्दिवाकरसमानतनुं सहस्रसूर्योरुदीधितिभिराप्तसमस्तलोकम् । ज्ञानाभयाङ्कितकरं कपिलं च दत्तं ध्यायेदजादिसमितिं प्रतिबोधयन्तम् ॥५८॥ अधृष्यताज्ञानमोक्षप्रदौ भक्तेष्विमौ सदा ॥

सूक्तं दीर्घतमोदृष्टं विष्णोर्नुकमिति प्रभोः ॥५९॥ सर्वार्थदं गार्त्समदं योजात इति चापरम्। वासिष्ठं च परो मात्रयेति ज्ञानविमुक्तिदम् ॥६०॥ भौवनीयं सर्वकाममोक्षदं य इमेत्यपि। एवमेवाखिला वेदा ज्ञातव्या विष्णुतत्पराः ॥६१॥

स्वदृष्टं सूक्तमखिलकामदं हरितुष्टिदम् । वाचोम्भ्रि(म्भृ)ण्याः श्रियोऽङ्गानि श्रीर्लक्ष्मीर्मन्दिरा रमा ॥६२॥ कौशेयपीतवसनामरविन्दनेत्रां पद्मद्वयाभय-वरोद्यतपद्महस्ताम् । उद्यच्छतार्कसदृशीं परमाङ्कसंस्थां ध्यायेद्विधीशनुतपादयुगां जनित्रीम् ॥६३॥

लज्जाबीजं च तद्बीजं तस्या एवाभिधायकम्। पाशाङ्कुशौ रक्तवस्त्रे लज्जाबीजे विशिष्यते ॥६४॥ अमध्ययुग्मस्वरगं तेनैवाङ्गमुदाहृतम्। सत्ताबीजं च दुर्बीजं तद्वदेव प्रकीर्तितम् ॥६५॥ वर्णः श्यामो विशेषोऽत्र ताम्बूलं नीलमुत्पलम्। चक्रशङ्खौ तर्जनं च शूलमित्यपरत्र च ॥६६॥ नमोऽन्तः स्वेनसहितस्तदेवान्यो मनुः स्मृतः। दुर्गा त्रिष्टुप् कश्यपोक्ता तत्रवर्णोऽग्निवत्स्मृतः ॥६७॥ त्रिनेत्रत्वं च दुर्गायाः प्रायः सर्वत्र कथ्यते। पादैः समस्तेन तथा षड्वर्णेनाङ्गमुच्यते ॥६८॥

रमाय एव रूपाणि त्वेतानि हि विदो विदुः । मुख्यतो जामदग्न्यस्तु देवताऽस्य मनोः स्मृतः ॥६९॥

हिरण्यगर्भसूक्तं च भृगुदृष्टं प्रकीर्तितम् । ब्रह्मधातृविरिञ्चाजपाद्यैरङ्गमुदाहृतम् ॥७०॥ ध्यायेन्निषण्णमजमच्युतनाभिपद्मे प्रोद्यद्दिवाकरसमूहनिकाशमग्र्यम् । मातृप्रकारकरमुत्तमकान्तिमद्भिर्वक्त्रैः सृजन्तमखिलै परमार्थविद्याः ॥७१॥ स्वयमुद्देशनतिमांस्तस्य पञ्चाक्षरो मनुः । स्वयमेवापरोऽष्टार्णस्तादृशः सम्प्रकीर्तितः ॥७२॥

बळाद्यं भृगुणा दृष्टं प्राणाग्नेः सूक्तमुच्यते । प्राणाद्यैः पञ्चभिस्तस्याप्यङ्गान्युक्तानि सूरिभिः ॥७३॥ उद्यद्रविप्रकरसन्निभमच्युताङ्के स्वासीनमस्य नुतिनित्यवचः प्रवृत्तिम् । ध्यायेद्गदाभयकरं सुकृताञ्जलिं तं प्राणं यथेष्टतनुमुन्नतकर्मशक्तिम् ॥७४॥ प्राणाद्याः पञ्चमन्त्राश्च तस्या देवस्य वाचकाः । उच्यते हरिरप्येतैः साक्षान्नारायणादिकः ॥७५॥

ब्रह्माण्या अपि भारत्या गौरीर्यस्त इति श्रुतौ । मन्त्रौ दीर्घतमोदृष्टौ सर्वाभीष्टप्रदायकौ ॥७६॥ उद्यद्दिवाकरसमूहनिभां स्वभर्तुरङ्कस्थितामभयसद्वरबाहुयुग्माम् । मुद्रां च तत्त्वदृशये वरपुस्तकं च दोर्युग्मकेन दधतीं स्मरतात्मविद्याम् ॥७७॥ पादैर्व्यस्तैः समस्तैश्च तदङ्गानि विदो विदुः । स्वयमुद्देशनत्यन्तौ मन्त्रौ द्वावपरौ तयोः ॥७८॥

मन्त्रा एते हरेः प्रीतिदायकाः सर्वकामदाः । इष्टं दैवं हरिः साक्षाल्लक्ष्मीर्भाग्यस्य देवता ॥७९॥ गुरुर्ब्रह्माऽथ वायुर्वा विद्यादेव्यौ प्रकीर्तिते । तस्मादेते प्रिया विष्णोरन्तरङ्गतया सदा ॥८०॥ ज्ञेयाश्चैव प्रपूज्याश्च विष्णोः प्रीतिमभीप्सता ॥

उद्देशनतियुङ्मन्त्रः स्वयमेव शिवस्य तु ॥८१॥ वर्णैरेतैस्तदङ्गानि वामदेवो मुनिः स्मृतः । पङ्क्तिशब्दार्थविज्ञाने नहि छन्दसि संशयः ॥८२॥ ध्येयः पञ्चमुखो

रुद्रः स्फटिकामलकान्तिमान् । विद्युच्छुभ्रासितरजःश्यामान्यस्य मुखानि च ॥८३॥ जटावबद्धेन्दुकलः प्रियायुङ्नागभूषणः। मन्त्रेष्वेतेषु सर्वेषु वाच्यस्तारेण केशवः ॥८४॥ अन्तर्यामितया ध्येयः सर्वदेवेषु सर्वदा ॥

स एव वनितालिङ्गः पार्वत्या मनुरुच्यते ॥८५॥ गौरीवराभयकरा ध्येया पीताम्बरा च सा ॥

स्वयमुद्देशनत्यन्तः पूर्वपूर्वः षडक्षरः ॥८६॥ सनत्कुमारदृष्टोऽयं मन्त्रः शेषस्य कामदः । दधानो हलसौनन्दौ श्वेतवर्णः कृताञ्जलिः ॥८७॥ सहस्रमूर्धाऽद्वितीयकर्णभूषः प्रियायुतः। वनमाली नीलवास ध्येयो विष्णोस्तु पृष्ठतः ॥८८॥

व्यत्यस्तपक्षितारौ च स्वाहान्तो गारुडो मनुः । कश्यपोऽस्य मुनिर्ध्येयः सुधापूर्णं हिरण्मयम् ॥८९॥ दधानः कुम्भमभयं पीतः शुक्लोऽरुणो हरिः । कृष्णश्चाजानुतो नाभेः कण्ठात्कादन्तः एव च ॥९०॥ प्रियायुक्पुरतो विष्णोः पक्षतुण्डसमन्वितः। जङ्गमस्थावरविषहृदयं सर्वकामदः ॥९१॥ मन्त्राश्च लोकपालानां नमोऽन्ताः सर्वकामदाः । पीतरक्तासितश्वेतशुक्लरक्ताश्च वर्णतः ॥९२॥ सप्रियाः साभया वज्रशक्तिदण्डासिपाशिनः । गदाकुमुदशूलर्ष्टिखङ्गिनो भूषणोज्ज्वलाः ॥९३॥

अग्निश्च स्वयमुद्देशी सनमः स्कन्दवाचकः । कौशिकोऽस्य मुनिर्वह्निवर्णः षण्मुख उज्ज्वलः ॥९४॥ धनुःशक्तिधरो ध्येयः कामदो भयनाशनः ॥

ह्रस्वः कृपालुः सेतश्च स्वयमन्यः स्वयं तथा ॥९५॥ सतारोऽष्टाक्षरः सौरः क्रमव्युत्क्रमतः पदैः । अङ्गानि पद्मयुगलधरो ध्येयोऽरुणो रविः ॥९६॥ सर्वव्याधिहरः श्रीदो बृष्टिदोऽयं मनुःस्मृतः । मोनयदासाप्रप्रक्षि व्यत्यस्तो विघ्नराण्मनुः ॥९७॥ रक्ताम्बरो रक्ततनू रक्तमाल्यानुलेपनः। महोदरो गजमुखः पाशदन्ताङ्कुशाभये ॥९८॥ बिभ्रद्ध्येयो विघ्नहरः कामदस्त्वरया ह्ययम् ॥

तत्रतत्र स्थितो विष्णुस्तत्तच्छक्तीः प्रबोधयन् ॥९९॥ एक एव महाशक्तिः कुरुते सर्वमञ्जसा ॥

स्वयमुद्देशवान्पूर्वपूर्वो हृदयसंयुतः ॥१००॥ धान्वन्तरो महामन्त्रः संसृतिव्याधिनाशनः । अत्रोक्तसर्वमन्त्राणां नायकोपलसन्निभः ॥१०१॥ छ॥ चन्द्रोघकान्तिममृतात्मकरैर्जगन्ति सञ्जीवयन्तममितात्मसुखं परेशम् । ज्ञानं सुधाकलशमेव च सन्दधानं शीतांशुमण्डलगतं स्मरतात्मसंस्थम् ॥१०२॥ मूर्ध्निस्थितादमुत एव सुधां स्रवन्तं भ्रूमध्यगाच्च तत एव च तालुसंस्थात् । हार्दाच्च नाभिसदनादधरस्थिताच्च ध्यात्वाभिपूरिततनुर्दुरितं निहन्यात् ॥१०३॥ अज्ञानदुःखभयरोगमहाविषाणि योगोऽयमाशु विनिहन्ति सुखं च दद्यात् । उन्मादविभ्रमहरः परतश्च सान्द्रस्वानन्दमेव पदमापयति स्म नित्यम् ॥१०४॥ ध्यात्वैव हस्ततलगं स्वमृतं स्रवन्तं देवं स यस्य शिरसि स्वकरं निधाय । आवर्तयेन्मनुमिमं स तु वीतरोगः पापादपैति मनसा यदि भक्तिनम्रः ॥१०५॥ शतं सहस्रमयुतं लक्षं वा रोगसंक्षयात् । इममेव जपेन्मन्त्रं साधूनां दुःखशान्तये ॥१०६॥ ज्वरदाहादिशान्त्यर्थं तर्पयेन्मनुनामुना । ध्यात्वा हरिं जले सप्तरात्रं जूर्तिर्विनश्यति ॥१०७॥ अयुतामृतसमिद्धोमाद्गोघृत-क्षीरसंयुतात् । सर्वे रोगा विनश्यन्ति विमुखो न हरेर्यदि ॥१०८॥ भूताभिचारशांत्यर्थमपामार्गाहुतिक्रिया । द्विगुणामृतया पश्चात्केवलेन घृतेन वा ॥१०९॥ आयुर्विवृद्धये नित्यं जन्मनक्षत्र एव वा । चतुश्चतुर्भिर्दूर्वाभिः क्षीराज्याक्ताभिरिष्यते ॥११०॥

सर्वाः क्रिया हरौ भक्ते हरिभक्तैः स्वनुष्ठिताः । गुरुभक्तैः सदाचारैः फलन्त्यद्धा न चान्यथा ॥१११॥ ब्रह्मान्ता गुरुवश्चैव संप्रदायप्रवर्तकाः । तत्तद्गुणानुसारेण पूज्या मान्याश्च कृत्स्नशः ॥११२॥ सर्वेभ्योऽभ्यधिका भक्तिर्विष्णौ स्यादतिनिश्चला । लक्ष्मी ब्रह्मादिषु ततः क्रमेण स्यात्सुभाविता ॥११३॥ एवं विद्याः-फलिष्यन्ति नान्यथा तु कथञ्चन। शुभान्ध्यायन्ति ये कामान् गुरु देवप्रसादजान् ॥११४॥ इतरानात्मपापोत्थांस्तेषां विद्या फलिष्यति। मुक्तावपि च संसारे नात्मनो विष्णुतां क्वचित् ॥११५॥ ब्रह्मरुद्रादिभावं वा साम्यं

वाधिक्यमेव वा । अतद्वशत्वमथवा यः स्मरेत्स तु सिद्धिभाक् ॥११६॥ नान्यथा सिद्धिमाप्नोति कल्पकोटिशतैरपि । स्मृत्वा गुरुं पूर्वगुरुमादि-मूलगुरुंस्तथा ॥११७॥ देवतां वासुदेवं च विद्याभ्यासी तु सिद्धिभाक् । अवज्ञता गुरूणां च देवतानां न सिध्यति ॥११८॥ प्रयाति च तमो घोरं मन्त्रावज्ञाकृदेव च । यस्तारतम्यवेत्ता स्याद्गुरूणां देवतास्वपि ॥११९॥ भक्तिमान् गुरुदेवेषु तद्भक्तेषु च सिध्यति । गुरुदेवप्रतीपानां विमुखस्तत्प्रिये रतः ॥१२०॥ अकामक्रोधलोभश्च नचिरात्सिद्धिमाप्नुयात् । सकामेभ्योऽमितगुणा ह्यकामैस्तु कृताः क्रियाः ॥१२१॥ तस्मादकाम एवालं भजेद्विष्णुं सनातनम् ॥

अयं मे हस्त इति च मन्त्रः पूर्वोक्तवत्स्मृतः ॥१२२॥ अत्रोक्तास्तु क्रियाः सर्वमन्त्रेष्वप्युपलक्षणम् । विजयस्तंभनादीनि नारसिंहैर्विशेषतः ॥१२३॥ जामदग्न्यैश्च कार्याणि राघवैर्यादवैरपि । वाराहैः स्तम्भनं क्षिप्रं श्रीकराः कथिताः पुरा ॥१२४॥ बहुबाहुं महाकायमुद्युक्तं चोद्यतायुधम् । स्मरन्विजयमाप्नोति स्तम्भनादींश्च कारयेत् ॥१२५॥ वसुपूर्णकरं रत्नपर्वतस्थं विभावयन् । वसुसिद्धिमवाप्नोति सेव्यमानामजादिभिः ॥१२६॥ श्रिया विभूतिभिर्युक्तं भावयन् भूतिमाप्नुयात् । यद्यन्मनोगतं तस्य तत्तदाप्नोत्यसंशयम् ॥१२७॥ तथातथा हरिं ध्यायन् क्रियास्तास्ताश्च साधयन् । श्रिये पद्मानि जुहुयात्संप्रीत्या उत्पलानि च ॥१२८॥ शरान् जयाय जुहुयादभिमन्त्र्य प्रयोजयेत् । विद्यायै मन्त्रितं वारि वचां वा तुलसीमपि ॥१२९॥ ब्राह्मीं घृतं (घृष्टं) सुवर्णं वा शतावृत्त्या तु नित्यशः । अकुर्वंश्च क्रियां भक्त्या निरपेक्षो भजन्हरिम् ॥१३०॥ सर्वमेतदवाप्नोति विशेषेण न संशयः ॥

सृष्टिस्थितिलयन्यासाः प्रातिलोम्यानुलोमतः ॥१३१॥ स्थित्यन्ता एव वर्णानां श्रेष्ठा एवं चतुर्दश । संहृत्यन्ता मोक्षिणां च एकविंशतिरेव वा ॥१३२॥ पादहृत्केषु नाभ्यास्ययुक्तं च स ललाटकम् । सनासिका

सदृग्जान्वा सश्रोत्रं सोरुकं तथा ।।१३३।। सोरस्कं च सकण्ठं च सभुजद्वयमेव च। सगण्डयुग्मं सालीकं सतुण्डक्रोडकं तथा ।।१३४।। समूलं च सगुह्यं च सपार्श्वद्वयमेव च । सदोर्द्वयं व्यापकं च गलपार्श्वद्वयेन च ।।१३५।। ककुत्स्तन द्वयेनापि पृष्ठमूलेन सर्वशः । न्यासो यथाक्रमं प्रोक्तो मन्त्रष्वेतेषु कृत्स्नशः ।।१३६।। प्रतिमायामात्मनि च न्यासोऽयं सन्निधानकृत् ।।

बीजांतःसाध्यमध्यं च विभक्तदलमन्त्रयुक् ।।१३७।। वर्णानुप्रातिलोम्येन वृत्तं भूपुरसंयुतम्। बीजसंदृब्धकोणं च यन्त्रं रक्षादि साधकम् ।।१३८।। समं तत्सर्वमन्त्रेषु जप्तं धार्यं तु वा भुवि। विलिख्य मण्डले वा तत्पूजयेद्धरिमञ्जसा ।।२३१।। प्रतिमालक्षणैर्याविद्युक्त आचार्य उत्तमः। सर्ववित्तपसा युक्त आज्ञाशक्तियुतो हरेः ।।१४०।। यावद्भक्तो यथालब्दैर्गुणैयुक्तोऽथ वैष्णवः । गुरुः सत्संप्रदायज्ञस्तारतम्येन सिद्धिदः ।।१४१।। उत्तमादुत्तमासिद्धिर्धर्ममोक्षादिषु स्फुटम्। तस्मादुत्तम आचार्ये लब्धे नातोऽवरं व्रजेत् ।।१४२।। एकस्य शिष्यतां प्राप्य तदाज्ञां न विना समम्। अवरं वा व्रजेदुच्चगुणश्चेन्नैव दुष्यति ।।१४३।। विशेषतो गुणश्च स्याद्देवेष्वप्येवमेव हि। तस्मादुत्तममाचार्यं देवेशं चाश्रयेद्धरिं ।।१४४।।

अपरोक्षदृशेरेव यस्मान्मोक्षो न चान्यथा । अपरोक्षदृशिश्चैव श्रवणान्मननादनु ।।१४५।। सम्यङ्निश्चिततत्त्वस्य निदिध्यासनया भवेत्। द्विविधा सा च संप्रोक्ता विष्णुशास्त्रावमर्शनम् ।।१४६।। एकं ध्यानं हरेरन्यच्चत्वार्यंगानि तस्य च । यमश्च नियमश्चासा प्राणायाम इतीरितः ।।१४८।। अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यापरिग्रहौ। यमाः शौचं तपस्तुष्टिः स्वाध्यायो हरिपूजनम् ।।१४८।। नियमा वीरपद्मे च स्वस्तिकाद्यानि चासनम्। रेचकः पूरकश्चैव कुम्भकश्च त्रिधा स्मृतः ।।१४९।। प्राणायामः स्मृतिं विष्णोर्विना नियम उच्यते । अधीति स्मृतियुक्तो हि निदिध्यासनमेव हि ।।१५०।।

प्राणायामे च विष्णोर्यत्स्मरणं ध्यानमेव तत् । आसा शौचं प्राणयमो निष्परिग्रह पूर्वकाः ॥१५१॥

तप आद्याः क्रमात्सर्व उत्तरोत्तरतोऽधिकाः सर्वतः श्रवणाद्यास्तु मुख्या मुक्तिप्रसाधने ॥१५२॥ अज्ञस्य श्रवणं श्रेष्ठमयुक्तेर्मननं तथा। ध्यानं निश्चिततत्त्वस्य तस्माच्छास्त्रावमर्शनं ॥१५३॥ स्वयं दशगुणं तस्माव्द्याख्यैकस्य शतोत्तरा। अपरोक्षदृशाऽप्येषा कर्तव्या विष्णुतुष्टिदा ॥१५४॥ य इमं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति। भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥१५५॥ न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः । भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥१५६॥

शौचासने त्वङ्गमात्रं न पृथग्धर्मकारणम् । प्राणायामादयस्तुष्टिपर्यन्ता द्विगुणाधिकाः ॥१५७॥ स्वाध्यायोऽतः कोटिगुणस्ततोऽनन्तगुणा हरेः । पूजा तत्त्रिगुणं ध्यानमिति धर्मक्रमः स्मृतः ॥१५८॥ ऊर्वोरधः पदोरुर्ध्वं विभागेनेति च त्रिधा । आसनत्रयमुद्दिष्टं मन्त्रस्मरणपूर्वकम् ॥१५९॥ द्विगुणोत्तरं रेचकादि षोडशादिक्रमेण तु । मात्राणां ह्रस्ववर्णस्य कालो मात्रेति शब्द्यते ॥१६०॥ क्रमेणैवाभ्यसेन्मात्रां वृद्धिमेकाग्रधीः पुनः ॥

रेचयित्वा दक्षिणतः पूरयित्वा च वामतः ॥१६१॥ कुंभकश्च सुषुम्नायां विष्णुं वायुं च संस्मरेत् । मूलाधारं समारभ्य त्वामूर्धानमृजुस्थिता ॥१६२॥ मध्ये सुषुम्ना विज्ञेया वज्रिकार्या प्रकाशि(नी)का । वैद्युता ब्रह्मनाडीति सैव पञ्चप्रभेदिनी ॥१६३॥ पृष्टवामाग्रदक्षांतर्भेदास्तेषु क्रमेण तु । हरिर्नीलः सितः पिङ्गो लोहितश्चात्र केशवः ॥ प्रद्युम्नादिस्वरूपेण ध्येयः सिद्धिमभीप्सता ॥१६४॥ मूले च नाभौ हृदयेन्द्रयोनिभ्रूमध्यद्विषडन्तकेषु । चतुःषडष्टद्विचतुर्द्विषट्कदलेषु पद्मेषु सितारुणेषु ॥१६५॥ पञ्चात्मकोऽसौ भगवान्सदैव ध्येयो हृदन्तान्यरुणानि तानि । त्रिकोणवह्नौ च षडश्रवायौ द्विस्तावदश्ररविवृत्तशशित्रिवह्नौ ॥१६६॥ वृत्ते विधावपि विचिन्त्यमिदं दशार्धरूपं सितं तदखिलं हृदयात्परस्थम् ।

इडा च पिङ्गळा चैव वर्जिका धारिणी तथा ॥१६७॥ सुषुम्नायाश्चतुर्दिक्षु वज्रिकाद्यासु तत्र च । चतुर्मूर्तिः स भगवान्हृदये संव्यवस्थितः ॥१६८॥ द्वासप्ततिसहस्राणि नाड्योऽन्यास्तु प्रधानतः । बृहतीसहस्रपर्शानामृचां वाच्योऽत्र केशवः ॥१६९॥ रूपाणां लक्षणं तेषां रहस्यत्वान्न कथ्यते ॥१७०॥विष्णुना ब्रह्मणे प्रोक्तं ग्रन्थसङ्कोचतस्तथा ॥

खण्डस्मृतिर्धारणा स्यादखण्डा ध्यानमुच्यते ॥१७१॥ अप्रयत्नात्समाधिश्च दर्शनं चिरयाऽनया । अथवा सततं शास्त्रविमर्शेन भविष्यति ॥१७२॥ परमस्नेहसंयुक्तयथार्थज्ञानतो भवेत् । सा भक्तिरितिविज्ञेया साधनं भोगमोक्षयोः ॥१७३॥ मुख्यमेषैव नान्यत्स्यात्सर्वं व्यर्थं तया विना । सैकाप्यभीष्टफलदा मोक्षो दर्शनयुक्तया ॥१७४॥ दर्शनं च तया हीनं व्यर्थमन्यत्किमुच्यते । योग्यं तु दर्शनं नैव तया हीनं भविष्यति ॥१७५॥

आनन्दचित्सदितिपूर्वगुणैः समस्तैर्मर्त्यादिभिर्विधिपरैर्भगवान् क्रमेण ।
ध्यातोऽधिकैरधिगुणोऽधिकमेव सौख्यं मुक्तौ ददाति सततं परमस्वरूपः ॥१७६॥

निर्दोषाखिलसम्पूर्णगुणेन हरिणा स्वयम् ।
ब्रह्मणे कथितात्तन्त्रसारादुद्धृत्य सादरम् ॥१७७॥

आनन्दतीर्थमुनिना कृतो ग्रथोऽयमञ्जसा ।
ग्रन्थोऽयं पाठमात्रेण सकलाभीष्टसिद्धिदः ॥१७८॥
किमु ज्ञानादनुष्ठानादुभयस्मात्पुनः किमु ॥१७९॥

यस्य त्रीण्युदितानि वेदवचने रूपाणि दिव्यान्यलं
बट्तद्दर्शनमित्थमेव निहितं देवस्य भर्गो महत् ।

वायो रामवचोनयं प्रथमकं पृक्षो द्वितीयं वपु-
र्मध्वो यत्तु तृतीयमेतदमुना ग्रन्थः कृतः केशवे ॥१८०॥

अशेषदोषोज्झितपूर्णसद्गुणं सदा विशेषापगतोरुरूपम् ।
नमामि नारायणमप्रतीपं सदा प्रियेभ्यः प्रियमादरेण ॥१८१॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमत्तन्त्रसारसङ्ग्रहे चतुर्थोऽध्यायः सम्पूर्णः ॥

॥ श्रीमत्तन्त्रसारसंग्रहः समाप्तः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ श्री ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिता

सदाचारस्मृतिः

॥ ॐ ॥ यस्मिन्सर्वाणि कर्माणि सन्यस्याध्यात्मतेतसा । निरशीर्निर्ममो याति परं जयति सोऽच्युतः॥१॥ स्मृत्वा विष्णुं समुत्थाय कृतशौचो यथाविधि । धौतदन्तः समाचम्य स्नानं कुर्याद्विधानतः ॥२॥ उद्धृतेति मृदालिप्य द्विषडष्टषडक्षरैः । त्रिर्निमज्याऽऽप्यसूक्तेन प्रोक्षयित्वा पुनस्तथा ॥३॥ मृदालिप्यनिमज्य त्रिस्त्रिर्जपेदघमर्षणम् । स्रष्टारं सर्वलोकानां स्मृत्वा नारायणं परम् ॥४॥ यतश्वासो निमग्नोऽप्सु प्रणवेनोत्थितस्ततः । सिञ्चेत्पुरुषसूक्तेन स्वदेहस्थं हरिं स्मरन् ॥४॥ वसित्वा वास आचम्य प्रोक्ष्याचम्य च मन्त्रतः । गायत्र्या चाञ्जलिं दत्वा ध्यात्वा सूर्यगतं हरिम् ॥६॥ मन्त्रतः परिवृत्याथ समाचम्य सुरादिकान् । तर्पयित्वा निपीड्याथ वासो विस्तृत्य चाञ्जसा ॥७॥

अर्कमण्डलगं विष्णुं ध्यात्वैव त्रिपदीं जपेत् । सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम् ॥८॥ आसूर्यदर्शनात्तिष्ठेत्ततस्तूपविशेत वा । पूर्वां सन्ध्यां सनक्षत्रामुत्तरां सदिवाकराम् ॥९॥ उत्तरामुपविश्यैव वाग्यतः सर्वदा जपेत् । ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्ती नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः ॥ केयूरवान्मकरकुण्डलवान्किरीटी हारी हिरण्मयवपुर्धृतशङ्खचक्रः ॥१०॥ गायत्र्यास्त्रिगुणं विष्णुं ध्यायन्नष्टाक्षरं जपेत् । प्रणम्य देवान्विप्रांश्च गुरूंश्च हरिपार्षदान् ॥११॥

एवं सर्वोत्तमं विष्णुं ध्यायन्नेवार्चयेद्धरिम् । ध्यानप्रवचनाभ्यां च यथायोग्यमुपासनम् ॥१२॥ धर्मेणेज्यासाधनानि साधयित्वा विधानतः । स्नात्वा सम्पूजयेद्विष्णुं वेदतन्त्रोक्तमार्गतः ॥१३॥ वैश्वदेवं बलिं चैव कुर्यान्नित्यं तदर्पणम् । इष्टं दत्तं हुतं जप्तं पूर्तं यच्चात्मनः प्रियम् ॥१४॥ दारान् सुतान् प्रियान् प्राणान् परस्मै सन्निवेदयेत् । भुक्तशेषं भगवतो भृत्यातिथिपुरस्सरः ॥१५॥ भुञ्जीत हृद्गतं विष्णुं स्मरंस्तद्गतमानसः । आचम्यमूलमन्त्रेण कोष्ठं स्वमभिमन्त्रयेत् ॥१६॥ वेदशास्त्रविनोदेन प्रीणयन्पुरुषोत्तमम् । अहःशेषं नयेत्सन्ध्यामुपासीताथ पूर्ववत् ॥१७॥ यामात्परत एवाथ स्वपेध्द्यायञ्जनार्दनम् । अन्तराले ततो बुद्ध्वा स्मरेत बहुशो हरिम् ॥१८॥ कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा बुद्ध्यात्मना वानुसृतः स्वभावम् । करोति यद्यत्सकलं परस्मै नारायणायेति समर्पयेत्तत् ॥१९॥

'द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च । क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥२०॥ उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः । यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥२१॥ यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥२२॥ यो मामेवमसम्मूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ॥ स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥२३॥ इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ । एतद्बुध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत' ॥२४॥ 'रुद्रं समाश्रिता देवा रुद्रो ब्रह्माणमाश्रितः । ब्रह्मा मामाश्रितो नित्यं नाहं कश्चिदुपाश्रितः' ॥२४॥ 'ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः । श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः ॥२६॥ ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् । सर्वज्ञानविमुढांस्तान्विद्धि नष्टानचेतसः' ॥२७॥ 'द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन्दैव आसुर एव च । विष्णुभक्तिपरो दैवो विपरीतस्तथासुरः' ॥२८॥ स्मर्तव्यः सततं विष्णुर्विस्मर्तव्यो न जातुचित् । सर्वे विधिनिषेधाः स्युरेतयोरेव किङ्कराः'॥२९॥ 'धर्मो भवत्यधर्मोऽपि कृतो भक्तैस्तवाच्युत । पापं भवति

धर्मोऽपि यो नभक्तैः कृतो हरेः ॥३०॥ 'मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु। नित्यं भवेच्च मन्निष्ठो बुभुषुः पुरुषस्तथा' ॥३१॥

एष नित्यः सदाचारो गृहिणो वनिनस्तथा। वैश्वदेवं बलिं दन्तधावनं चाप्यृते बटोः ॥३२॥ एवमेव यतेः स्वीयवित्तेन तु विना सदा। मूलमन्त्रैः सदास्नानं विष्णोरेव च तर्पणम् ॥३३॥ विशेषो निष्क्रिययतेरजलाञ्जलिना तथा। तर्पणं तु हरेरेव यतेरन्यस्य चोदितम् ॥३४॥ समिद्धोमो बटोश्चैव स्मृत्वा विष्णुं हुताशने। सर्ववर्णाश्रमैर्विष्णुरेक एवेज्यते सदा ॥३५॥ रमाब्रह्मादयस्तस्य परिवारतयैव तु ॥३६॥ 'कविं पुराणमनुशासितारमणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः। सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूपमादित्यवर्णं तमसः परस्तात्' ॥३७॥ 'वेदाहमेतं पुरुषं महान्तं आदित्यवर्णं तमसस्तु पारे। सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरः नामानि कृत्वाऽभिवदन्यदास्ते ॥३८॥ धाता पुरस्ताद्यमुदाजहार शक्रः प्रविद्वान्प्रदिशश्चतस्रः । तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था अयनाय विद्यते' ॥३९॥

आनन्दतीर्थमुनिना व्यासवाक्यसमुद्धृतिः ।
सदाचारस्य विषये कृता सङ्क्षेपतः शुभा ॥४०॥
अशेषकल्यणगुणनित्यानुभवसत्तनुः ।
अशेषदोषरहितः प्रीयतां पुरुषोत्तमः ॥४१॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिता
सदाचारस्मृतिः सम्पूर्णा ॥
॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ श्री ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम्

द्वादशस्तोत्रम्

॥ॐ॥ वन्दे वन्द्यं सदानन्दं वासुदेवं निरञ्जनम् । इन्दिरापतिमाद्यादिवरदेशवरप्रदम् ॥१॥ नमामि निखिलाधीशकिरीटाघृष्टपीठवत् ॥ हृत्तमश्शमनेऽर्काभं श्रीपतेः पादपङ्कजम् ॥२॥ जाम्बूनदाम्बराधारं नितम्बं चिन्त्यमीशितुः ॥ स्वर्णमञ्जीरसंवीतमारूढं जगदम्बया ॥३॥ उदरं चिन्त्यमीशस्य तनुत्वेऽप्यखिलंभरम् । वलित्रयाङ्कितं नित्यमुपगूढं श्रियैकया ॥४॥ स्मरणीयमुरो विष्णोरिन्दिरावासमीशितुः ॥ अनन्तमन्तवदिव भुजयोरन्तरं गतम् ॥ ५॥ शङ्खचक्रगदापद्मधराश्चिन्त्या हरेर्भुजाः । पीनवृत्ता जगद्रक्षाकेवलोद्योगिनोऽनिशम् ॥६॥ सन्ततं चिन्तयेत्कण्ठं भास्वत्कौस्तुभभासकम् ॥ वैकुण्ठस्याखिला वेदा उद्गीर्यन्तेऽनिशं यतः ॥७॥ स्मरेत यामिनीनाथसहस्रामितकान्तिमत् । भवतापापनोदीड्यं श्रीपतेर्मुखपङ्कजम् ॥८॥ पूर्णानन्यसुखोद्भासि मन्दस्मितमधीशितुः । गोविन्दस्य सदा चिन्त्यं नित्यानन्दपदप्रदम् ॥९॥ स्मरामि भवसन्तापहानिदामृतसागरम् । पूर्णानन्दस्य रामस्य सानुरागावलोकनम् ॥१०॥ ध्योयेदजस्रमीशस्य पद्मजादिप्रतीक्षितम्। भ्रूभङ्गं पारमेष्ठ्यादिपददायि विमुक्तिदम् ॥११॥ सन्ततं चिन्तयेऽनन्तमन्तकाले विशेषतः । नैवोदापुर्गृणन्तोऽन्तं यद्गुणानामजादयः ॥१२॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते द्वादशस्तोत्रे प्रथमोऽध्यायः ॥१॥

सुजनोदधिसंवृद्धि पूर्णचन्द्रो गुणार्णवः । अमन्दानन्दसान्द्रो नः प्रीयतां इन्दिरापतिः ॥१॥ रमाचकोरिविधवे दुष्टतर्पोदवह्नये । सत्पान्थजनगेहाय नमो नारायणाय ते ॥२॥ चिदचिद्भेदमखिलं विधायाधाय भुञ्जते । अव्याकृतगृहस्थाय रमाप्रणयिने नमः ॥३॥ अमन्दगुणसारोऽपि मन्दहासेन वीक्षितः । नित्यमन्दिरयाऽनन्दसान्द्रो यो नौमि तं हरिम् ॥४॥ वशी वशे न कस्यापि योऽजितो विजिताखिलः । सर्वकर्ता न क्रियते तं नमामि रमापतिम् ॥५॥ अगुणाय गुणोद्रेकस्वरूपायादिकारिणे । विदारितारिसङ्घाय वासुदेवाय ते नमः ॥६॥ आदिदेवाय देवानां पतये सादितारये । अनाद्यज्ञानपाराय नमो वरवराय ते ॥७॥ अजाय जनयित्रेऽस्य विजिताखिलदानव । अजादिपूज्यपादाय नमस्ते गरुडध्वज ॥८॥ इन्दिरामन्दसान्द्राग्र्यकटाक्षप्रेक्षितात्मने । अस्मदिष्टैककार्याय पूर्णाय हरये नमः ॥९॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते द्वादशस्तोत्रे द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

कुरु भुङ्क्ष्व च कर्म निजं नियतं हरि पादविनम्रधिया सततम् ॥ हरिरेव परो हरिरेव गुरुर्हरिरेव जगत्पितृमातृगतिः ॥१॥ न ततोऽस्त्यपरं जगतीड्यतमं परमात्परतः पुरुषोत्तमतः । तदलं बहुलोकविचिन्तनया प्रवणं कुरु मानसमीशपदे ॥२॥ यततोऽपि हरेः पदसंस्मरणे सकलं ह्यघमाशुलयं व्रजति । स्मरतस्तु विमुक्तिपदं परमं स्फुटमेष्यति तत्किमपाक्रियते ॥३॥ श्रृणुतामलसत्यवचः परमं शपथेरितमुच्छ्रितबाहुयुगम् । न हरेः परमो न हरेः सदृशः परमः स तु सर्वचिदात्मगणात् ॥४॥ यदि नाम परो न भवेत्स हरिः कथमस्य वशे जगदेतदभूत् । यदि नाम न तस्य वशे सकलं कथमेव तु नित्यसुखं न भवेत् ॥५॥ न च कर्मविमामलकालगुणप्रभृतीशमचित्तनु तद्धि यतः । चिदचित्तनु सर्वमसौ तु हरिर्यमयेदिति वैदिकमस्ति वचः ॥६॥

व्यवहारभिदाऽपि गुरोर्जगतां न तु चित्तगता स हि चोद्यपरम् । बहवः पुरुषाः पुरुषप्रवरो हरिरित्यवदत्स्वयमेव हरिः ॥७॥ चतुराननपूर्वविमुक्तगणा हरिमेत्य तु पूर्ववदेव सदा ॥नियतोच्चविनीचतयैव निजां स्थितिमापुरिति स्म परं वचनम् ॥८॥ आनन्दतीर्थसन्नाम्ना पूर्णप्रज्ञाऽभिधायुजा । कृतं हर्यष्टकं भक्त्या पठतः प्रीयते हरिः ॥९॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते द्वादशस्तोत्रे तृतीयोऽध्यायः ॥३॥

निजपूर्णसुखामितबोधतनुः परशक्तिरनन्तगुणः परमः । अजरामरणः सकलार्तिहरः कमलापतिरीडचतमोऽवतुः नः ॥१॥ यदसुप्तिगतोऽपि हरिः सुखवान्सुखरूपिणमाहुरतो निगमाः । स्वमतिप्रभवं जगदस्य यतः परबोधतनुं च ततः खपतिम् ॥२॥ बहुचित्रजगद्बहुधाकरणात्परशक्तिरनन्तगुणः परमः । सुखरूपममुष्य पदं परमं स्मरतस्तु भविष्यति तत्सततम् ॥३॥ स्मरणे हि परेशितुरस्य विभोर्मलिनानि मनांसि कुतः करणम् । विमलं हि पदं परमं स्वरतं तरुणार्कसवर्णमजस्य हरेः ॥४॥ विमलैः श्रुतिशाणनिशाततमैः सुमनोऽसिभिराशु निहत्य दृढम् । बलिनं निजवैरिणमात्मतमो-भिदमीशमनन्तमुपास्व हरिम् ॥५॥ स हि विश्वसृजो विभुशंभुपुरंदरसूर्य-मुखानपरानपरान् । सृजतीडचतमोऽवति हन्ति निजं पदमापयति प्रणतान्सुधिया ॥६॥ परमोऽपि रमेशितुरस्य समो न हि कश्चिदभून्नभविष्यति च । क्वचिदद्यतनोऽपि न पूर्णसदागणितेडचगुणानुभवैकतनोः ॥७॥ इति देववरस्य हरेः स्तवनं कृतवान्मुनिरुत्तममादरतः ॥ सुखतीर्थपदाभिहितः पठतस्तदिदं भवति ध्रुवमुच्चसुखम् ॥८॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते द्वादशस्तोत्रे चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥

वासुदेवापरिमेयसुधामन् शुद्धसदोदित सुन्दरीकान्त ।। धराधरधारण वेधुरधर्तस्सौधृतिदीधृतिवेधृविधात ।।१।। अधिकबन्धं रन्धय बोधाच्छिन्धि पिधानं बन्धुरमद्धा । केशव केशव शासक वन्दे पाशधरार्चित शूरवरेश ।।२।। नारायणामलकारण वन्दे कारणकारण पूर्ण वरेण्य । माधव माधव साधक वन्दे बाधक बोधक शुद्धसमाधे ।।३।। गोविन्द गोविन्दपुरन्दर वन्दे स्कन्दसुनन्दनवन्दितपाद । विष्णो सृजिष्णो ग्रसिष्णो विवन्दे कृष्ण सदुष्ण वधिष्णो सुधृष्णो ।।४।। मधुसूदन दानवसादन वन्दे दैवतमोदित वेदितपाद। त्रिविक्रम निष्क्रम विक्रम वन्दे सुक्रम संक्रम हुंकृतवक्त्र ।।५।। वामन वामन भामन वन्दे सामन सीमन शामन सानो। श्रीधर श्रीधर शन्धर वन्दे भूधर वार्धर कन्धरधारिन् ।।६।। हृषीकेश सुकेश परेश विवन्दे शरणेश कलेश बलेश सुखेश। पद्मनाभ शुभोद्भव वन्दे सम्भृतलोकभराभर भूरे ।।७।। दामोदर दूरतरान्तर वन्दे दारितपारगपार परस्मात् ।।८।। आनन्दतीर्थमुनीन्द्रकृता हरिगीतिरियं परमादरतः । परलोकविलोकनसूर्यनिभा हरिभक्तिविवर्धनशौण्डतमा ।।९।।

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते द्वादशस्तोत्रे पञ्चमोऽध्यायः।।५।।

मत्स्यकरूप लयोदविराहिन् वेदविनेतृचतुर्मुखवन्द्य । कूर्मस्वरूपक मन्दरधारिन् लोकविधारक देववरेण्य ।।१।। सूकररूपक दानवशत्रो भूमिविधारक यज्ञवराङ्ग । देव नृसिंह हिरण्यकशत्रो सर्वभयान्तक दैवतबन्धो ।।२।। वामन वामनमाणववेष दैत्यवरान्तक कारणरूप। राम भृगूद्वह सूर्जितदीप्ते क्षत्रकुलान्तक शम्भुवरेण्य ।।३।। राघव राघव राक्षसशत्रो मारुतिवल्लभ जानकीकन्त। देवकिनन्दन सुन्दररूप रुक्मिणिवल्लभ पाण्डवबन्धो ।।४।। देवकिनन्दन नन्दकुमार वृन्दावनाञ्चन गोकुलचन्द्र । कन्दफलाशन सुन्दररूप

नन्दितगोकुल वन्दितपाद ।।५।। इन्द्रसुतावक नन्दकहस्त चन्दनचर्चित सुन्दरीनाथ। इन्दीवरोदरदलनयन मन्दरधारिन् गोविन्द वन्दे।।६।। चन्द्रसुतानन कुन्दसुहास नन्दितदैवतानन्दसुपूर्ण । दैत्यविमोहक नित्यसुखादे देवसुभोधक बुद्धस्वरूप ।।७।। दुष्टकुलान्तक कल्किस्वरूप धर्मविवर्धन मूलयुगादे । नारायणमल कारणमूर्ते पूर्णगुणार्णव नित्यवि(सु)बोध ।।८।। आनन्दतीर्थमुनीन्द्रकृता हरिगाथा पापहराशुभा नित्यसुखार्था ।।९।।

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते द्वादशस्तोत्रे षष्ठोऽध्यायः।।६।।

विश्वस्थितिप्रलयसर्गमहाविभूतिवृत्तिप्रकाशनियमावृतिबन्धमोक्षाः । यस्या अपाङ्गलवमात्रत ऊर्जिता सा श्रीर्यत्कटाक्षबलवत्यजितं नमामि ।।१।। ब्रह्मेशशक्ररविधर्मशशाङ्कपूर्वगीर्वाणसन्ततिरियं यदपाङ्गलेशम् । आश्रित्य विश्वविजयं विसृजत्यचिन्त्या श्रीर्यत्कटाक्षबलवत्यजितं नमामि ।।२।। धर्मार्थकामसुमतिप्रचयाद्यशेषसन्मङ्गलं विदधते यदपाङ्गलेशम् । आश्रित्य तत्प्रणतसत्प्रणता अपीड्य श्रीर्यत्कटाक्षबलवत्यजितं नमामि ।।३।। षड्वर्गनिग्रहनिरस्तसमस्तदोषा ध्यायन्ति विष्णुमृषयो यदपाङ्गलेशम् । आश्रित्य यानपि समेत्य न याति दुःखं श्रीर्यत्कटाक्षबलवत्यजितं नमामि ।।४।। शेषाहिवैरिशिवशक्रमनुप्रधानचित्रोरुकर्मरचनं यदपाङ्गलेशम्। आश्रित्य विश्वमखिलं विदधाति धाता श्रीर्यत्कटाक्षबलवत्यजितं नमामि ।।५।। शक्रोग्रदीधितिहिमाकरसूर्यसूनुपूर्वं निहत्य निखिलं यदपाङ्गलेशम् । आश्रित्य नृत्यति शिवः प्रकटोरुक्तिः श्रीर्यत्कटाक्षबलवत्यजितं नमामि ।।६।। तत्पादपङ्कजमहासनताभवाप शर्वादिवंद्यचरणो यदपाङ्गलेशम् । आश्रित्य नागपतिरन्यसुरैर्दुरापां श्रीर्यत्कटाक्षबलवत्यजितं नमामि ।।७।। नागारिरुग्रबलपौरुष आप विष्णोर्वाहत्वमुत्तमजवो यदपाङ्गलेशम्। आश्रित्य शक्रमुखदेवगणैरचिन्त्यं श्रीर्यत्कटाक्षबलवत्यजितं नमामि ।।८।।

आनन्दतीर्थमुनिसन्मुखपङ्कजोत्थं साक्षाद्रमाहरिमनःप्रियमुत्तमार्थम् । भक्त्या पठत्यजितमात्मनि सन्निधाय यःस्तोत्रमेतदभियाति तयोरभीष्टम् ।।९।।

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते द्वादशस्तोत्रे सप्तमोऽध्यायः ।।७।।

वन्दिताशेषवन्द्योरुवृन्दारकं चन्दनाचर्चितोदारपीनांसकम् । इन्दिराचञ्चलापाङ्गनीराजितं मन्दरोद्धारिवृत्तोद्भुजाभोगिनम् । प्रीणयामो वासुदेवं देवतामण्डलाखण्डमण्डनम् ।।१।। सृष्टिसंहारलीलाविलासाततं पुष्टषाड्गुण्यसद्विग्रहोल्लासिनम् । दुष्टनिःशेषसंहारकर्मोद्यतं हृष्टपुष्टानुशिष्टप्रजासंश्रयम् । प्रीणयामो वासुदेवं देवतामण्डलाखण्डमण्डनम् ।।२।। उन्नतप्रार्थिताशेषसंसाधकं सन्नतालौकिकानन्ददश्रीपतिम् । भिन्नकर्माशयप्राणिसंप्रेरकं तन्न किं नेति विद्वत्सु मीमांसितम् । प्रीणयामो वासुदेवं देवतामण्डलाखण्डमण्डनम् ।।३।। विप्रमुख्यैः सदा वेदवादोन्मुखैः सुप्रतापैः क्षितीशेश्वरैश्चार्चितम् ।। अप्रतर्क्योरुसंविद्गुणं निर्मलं सप्रकाशाजरानन्दरूपं परम्। प्रीणयामो वासुदेवं देवतामण्डलाखण्डमण्डनम् ।।४।। अत्ययो यस्य केनापि न क्वापि हि प्रत्ययो यद्गुणेषूत्तमानां परः । सत्यसङ्कल्प एको वरेण्यो वशी मत्यनूनैः सदा वेदवादोदितः । प्रीणयामो वासुदेवं देवतामण्डलाखण्डमण्डनम् ।।५।। पश्यतां दुःखःसन्ताननिर्मूलनं दृश्यतां दृश्यतामित्यजेशार्चितम् । नश्यतां दूरगं सर्वदाप्यात्मगं वश्यतां स्वेच्छया सज्जनेष्वागतम् । प्रीणयामो वासुदेवं देवतामण्डलाखण्डमण्डनम् ।।६।। अग्रजं यः ससर्जाजमग्र्याकृतिं विग्रहो यस्य सर्वे गुणा एव हि । उग्र आद्योऽपि यस्यात्मजाग्र्यात्मजः सद्गृहीतः सदा यः परं दैवतम् ।। प्रीणयामो वासुदेवं देवतामण्डलाखण्डमण्डनम् ।।७।। अच्युतो यो गुणैर्नित्यमेवाखिलैः प्रच्युतोऽशेषदोषैः सदा पूर्तितः ।। उच्यते सर्ववेदोरुवादैरजः स्वर्चितो ब्रह्मरुद्रेंद्रपूर्वैः सदा पूर्तितः । प्रीणयामो वासुदेवं

देवतामण्डलाखण्डमण्डनम् ॥८॥ धार्यते येन विश्वं सदाजादिकं वार्यतेऽशेषदुःखं निजध्यायिनाम् । पार्यते सर्वमन्यैर्न यत्पार्यते कार्यते चाखिलं सर्वभूतैः सदा । प्रीणयामो वासुदेवं देवतामण्डलाखण्डमण्डनम् ॥९॥ सर्वपापानि यत्संस्मृतेः संक्षयं सर्वदा यान्ति भक्त्या विशुद्धात्मनाम् । शर्वगुर्वादिगीर्वाणसंस्थानदः कुर्वते कर्म यत्प्रीयते सज्जनाः । प्रीणयामो वासुदेवं देवतामण्डलाखण्डमण्डनम् ॥१०॥ अक्षयं कर्म यस्मिन्परे स्वर्पितं प्रक्षयं यान्ति दुःखानि यन्नामतः । अक्षरो योऽजरः सर्वदैवामृतः कुक्षिगं यस्य विश्वं सदाजादिकम् । प्रीणयामो वासुदेवं देवतामण्डलाखण्डमण्डनम् ॥११॥ नन्दतीर्थोरुसन्नामिनो नन्दिनः सन्दधानाः सदानन्ददेवे मतिम् । मन्दहासारुणापाङ्गदत्तोन्नतिं नन्दिताशेषदेवादिवृन्दं सदा । प्रीणयामो वासुदेवं देवतामण्डलाखण्डमण्डनम् ॥ १२ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते द्वादशस्तोत्रे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अतिमततमोगिरिसमितिविभेदन पितामहभूतिद गुणगणनिलय । शुभतमकथाशय परम सदोदित जगदेककारण राम रमा रमण ॥१॥ विधिभवमुखसुरसततसुवन्दित रमामनोवल्लभ भव मम शरणम् । शुभतमकथाशय परम सदोदित जगदेककारण राम रमा रमण ॥२॥ अगणितगुणगणमयशरीर हे विगतगुणेतर भव मम शरणम् । शुभतमकथाशय परम सदोदित जगदेककारण राम रमा रमण ॥३॥ अपरिमितसुखनिधिविमलसुदेह हे विगतसुखेतर भव मम शरणम् । शुभतमकथाशय परम सदोदित जगदेककारण राम रमा रमण ॥४॥ प्रचलितलयजलविहरण शाश्वत सुखमय मीन हे भव मम शरणम् । शुभतमकथाशय परम सदोदित जगदेककारण राम रमा रमण ॥५॥ सुरदितिजसुबलविलुलित मन्दरधर परकूर्म हे भव मम शरणम् । शुभतमकथाशय परम सदोदित जगदेककारण राम रमा रमण ॥६॥ सगिरिवरधरातलवह सुसूकर परमविबोध हे भव मम शरणम् । शुभतमकथाशय

परम सदोदित जगदेककारण राम रमा रमण ॥७॥ अतिबलदितिसुतहृदयविभेदन जयनृहरेऽमल भव मम शरणम् । शुभतमकथाशय परम सदोदित जगदेककारण राम रमा रमण ॥८॥ बलिमुखदितिसुतविजयविनाशन जगदवनाजित भव मम शरणम् । शुभतमकथाशय परम सदोदित जगदेककारण राम रमा रमण ॥९॥ अविजितकुनृपतिसमितिविखण्डन रमावर वीरप भव मम शरणम् । शुभतमकथाशय परम सदोदित जगदेककारण राम रमा रमण ॥१०॥ खरतर निशिचर दहनपरामृत रघुवर मानद भव मम शरणम् । शुभतमकथाशय परम सदोदित जगदेककारण राम रमा रमण ॥११॥ सुललिततनुवर वरद महाबल यदुवर पार्थप भव मम शरणम् । शुभतमकथाशय परम सदोदित जगदेककारण राम रमा रमण ॥१२॥ दितिसुतमोहन विमलविबोधन परगुण बुद्ध हे भव मम शरणम् । शुभतमकथाशय परम सदोदित जगदेककारण राम रमा रमण ॥१३॥ कलिमलहुतवह सुभग महोत्सव शरणद कल्कीश हे भव मम शरणम् । शुभतमकथाशय परम सदोदित जगदेककारण राम रमा रमण ॥१४॥ अखिलजनिविलयपरसुखकारण पर पुरुषोत्तम भव मम शरणम् । शुभतमकथाशय परम सदोदित जगदेककारण राम रमा रमण ॥१५॥ इति तव नुतिवरसततरतेर्भव सुशरणमुरु सुखतीर्थमुनेर्भगवन् ॥१६॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते द्वादशस्तोत्रे नवमोऽध्यायः॥९॥

अवनश्रीपतिरप्रतिरधिकेशादिभवादे । करुणापूर्ण वरप्रदचरितं ज्ञापय मे ते ॥१॥ सुरवन्द्याधिप सद्वर भरिताशेषगुणालम् । करुणापूर्ण वरप्रद चरितं ज्ञापय मेते ॥२॥ सकलध्वान्तविनाशक परमानन्दसुधाहो । करुणापूर्ण वरप्रद चरितं ज्ञापय मे ते ॥३॥ त्रिजगत्पोत सदार्चितचरणाशापतिधातो । करुणापूर्ण वरप्रद चरितं ज्ञापय मे ते ॥४॥ त्रिगुणातीत विधारक परितो देहि सुभक्तिं ।

करुणापूर्ण वरप्रद चरितं ज्ञापय मे ते ।।५।। शरणं कारण भावन भव मे तात सदालम् । करुणापूर्ण वरप्रदचरितं ज्ञापय मे ते ।।६।। मरणप्राणद पालक जगदीशाव सुभक्तिम् । करुणापूर्ण वरप्रद चरितं ज्ञापय मे ते ।।७।। तरुणादित्यसवर्णकचरणाब्जामलकीर्ते । करुणापूर्ण वरप्रद चरितं ज्ञापय मे ते ।।८।। सलिलप्रोत्थ सरागकमणिवर्णोच्चनखादे । करुणापूर्ण वरप्रद चरितं ज्ञापय मे ते ।।९।। खजतूणीनिभ पावन वरजंघामितशक्ते । करुणापूर्ण वरप्रद चरितं ज्ञापय मे ते ।।१०।। इभहस्तप्रभ शोभन परमोरुस्थरमाले । करुणापूर्ण वरप्रद चरितं ज्ञापय मे ते ।।११।। असनोत्फुल्लसुपुष्पकसमवर्णावरणान्ते । करुणापूर्ण वरप्रद चरितं ज्ञापय मे ते ।।१२।। शतमोद्भवसुन्दरवरपद्मोत्थितनाभे । करुणापूर्ण वरप्रद चरितं ज्ञापय मे ते ।।१३।। जगदागूहकपल्लवसमकुक्षे शरणादे । करुणापूर्ण वरप्रद चरितं ज्ञापय मे ते ।।१४।। जगदम्बामल-सुन्दरगृहवक्षोवरयोगिन् । करुणापूर्ण वरप्रद चरितं ज्ञापय मे ते ।।१५।। दितिजान्तप्रदचक्रधरगदायुग्वरबाहो । करुणापूर्ण वरप्रद चरितं ज्ञापय मे ते ।।१६।। परमज्ञानमहानिधिवदनश्रीरमणेन्दो । करुणापूर्ण वरप्रद चरितं ज्ञापय मे ते ।।१७।। निखिलाघौघविनाशकपरसौख्यप्रददृष्टे । करुणापूर्ण वरप्रद चरितं ज्ञापय मे ते ।।१८।। परमानन्दसुतीर्थ (सु)मुनिराजो हरिगाथां । कृतवान्नित्यसुपूर्णकपरमानन्दपदैषी ।।१९।।

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते द्वादशस्तोत्रे दशमोऽध्यायः ।। १०।।

ऊदीर्णमजरं दिव्यममृतस्यन्द्यधीशितुः । आनन्दस्य पदं वन्दे ब्रह्मेन्द्राद्यभिवन्दितम् ।।१।। संर्ववेदपदोद्गीतमिन्दिरावासमुत्तमम् । आनन्दस्य पदं वन्दे ब्रह्मेन्द्राद्यभिवन्दितम् ।।२।। सर्वदेवादिदेवस्य विधारितमहत्तमः । आनन्दस्य पदं वन्दे ब्रह्मेन्द्राद्यभिवन्दितम् ।।३।। उदारमादरान्नित्यमनिन्द्यं

सुन्दरीपतेः। आनन्दस्य पदं वन्दे ब्रह्मेन्द्राद्यभिवन्दितम् ॥४॥ इन्दीवरोदरनिभं सुपूर्णं वादिमोहदं। आनन्दस्य पदं वन्दे ब्रह्मेन्द्राद्यभिवन्दितम् ॥५॥ दातृ सर्वामरैश्वर्यविमुक्त्यादेरहो वरं। आनन्दस्य पदं वन्दे ब्रह्मेन्द्राद्यभिवन्दितम् ॥६॥ दूराद्दूरतरं यत्तु तदेवान्तिकमन्तिकात्। आनन्दस्य पदं वन्दे ब्रह्मेन्द्राद्यभिवन्दितम् ॥७॥ पूर्णसर्वगुणैकार्णमनाद्यन्तं सुरेशितुः। आनन्दस्य पदं वन्दे ब्रह्मेन्द्राद्यभिवन्दितम् ॥८॥ आनन्दतीर्थमुनिना हरेरानन्दरूपिणः। कृतं स्तोत्रमिदं पुण्यं पठन्नानन्दतामियात् ॥९॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते द्वादशस्तोत्रे एकादशोऽध्यायः॥११॥

आनन्द मुकुन्द अरविन्दनयन। आनन्दतीर्थपरानन्दवरद ॥१॥ सुन्दरीमन्दिर गोविन्द वन्दे। आनन्दतीर्थपरानन्दवरद ॥२॥ चन्द्रसुरेन्द्र-सुवन्दित वन्दे। आनन्दतीर्थपरानन्दवरद ॥३॥ चन्द्रकमन्दिरनन्दक वन्दे। आनन्दतीर्थ परानन्दवरद ॥४॥ वृन्दारकवृन्दसुवन्दित वन्दे। आनन्दतीर्थ परानन्दवरद ॥५॥ मन्दारसूनसुचर्चित वन्दे। आनन्दतीर्थ परानन्दवरद ॥६॥ इन्दिरानन्दक सुन्दर वन्दे। आनन्दतीर्थपरानन्दवरद ॥७॥ मन्दिरस्यन्दनस्यन्दक वन्दे। आनन्दतीर्थपरानन्दवरद ॥८॥ आनन्दचन्द्रिकास्यन्दक वन्दे। आनन्दतीर्थपरानन्दवरद ॥९॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते द्वादशस्तोत्रे द्वादशोऽध्यायः॥१२॥

॥ इति श्रीमद्द्वादशस्तोत्रं सम्पूर्णम् ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥श्री ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितः

॥ कृष्णामृतमहार्णवः ॥

॥ ॐ ॥ अर्चितः संस्मृतो ध्यातः कीर्तितः कथितः श्रुतः । यो ददात्यमृतत्वं हि स मां रक्षतु केशवः ॥१॥ तापत्रयेण सन्तप्तं यदेतदखिलं जगत् । वक्ष्यामि शान्ततो तस्य कृष्णामृतमहार्णवम् ॥२॥ ते नराः पशवो लोके किं तेषां जीवने फलम् । यैर्न लब्धा हरेर्दीक्षा नार्चितो वा जनार्दनः ॥३॥ संसारेऽस्मिन्महाघोरे जन्मरोगभयाकुले । अयमेको महाभागः पूज्यते यदधोक्षजः ॥४॥ स नाम सुकृती लोके कुलं तेनाभ्यलङ्कृतम् । आधारः सर्वभूतानां येन विष्णुः प्रसादितः ॥५॥ यज्ञानां तपसां चैव शुभानां चैव कर्मणम् । तद्विशिष्टफलं नृणां सदैवाराधनं हरेः ॥६॥ कलौ कलिमलध्वंसि सर्वपापहरं हरिम् । येऽर्चयन्ति नरा नित्यं तेऽपि वन्द्या यथा हरिः ॥७॥ नास्ति श्रेयस्तमं नृणां विष्णोराराधनान्मुने । युगेऽस्मिंस्तामसे लोके सततं पूज्यते नृभिः ॥८॥ अर्चिते सर्वदेवेशे शङ्खचक्रगदाधरे । अर्चिताः सर्वदेवाः स्युर्यतः सर्वगतो हरिः ॥९॥ स्वर्चिते सर्वलोकेशे सुरासुरनमस्कृते । केशवे कंसकेशिघ्ने न याति नरकं नरः ॥१०॥ सकृदभ्यर्च्य गोविन्दं बिल्वपत्रेण मानवः । मुक्तिभागी निरातङ्की विष्णुलोके चिरं वसेत् ॥११॥

शंकरः (उवाच) ॥ सकृदभ्यर्चितो येन देवदेवो जनार्दनः । यत्कृतं तत्कृतं तेन सम्प्राप्तं परमं पदम् ॥१२॥ सकृदभ्यर्चितो येन हेलयाऽपि नमस्कृतः । स याति परमं स्थानं यत्सुरैरपि दुर्लभम् ॥१३॥

नारदः ॥ समस्तलोकनाथस्य देवदेवस्य शार्ङ्गिणः । साक्षाद्भगवतो विष्णोः पूजनं जन्मनः फलम् ॥१४॥

पुलस्त्यः ॥ भक्त्या दूर्वाङ्कुरैः पुम्भिः पूजितः पुरुषोत्तमः । हरिर्ददाति हि फलं सर्वयज्ञैश्च दुर्लभम् ॥१५॥ विधिना देवदेवेशः शङ्खचक्रधरो हरिः । फलं ददाति सुलभं सलिलेनापि पूजितः ॥१६॥ नरके पच्यमानस्तु यमेन परिभाषितः । किं त्वया नार्चितो देवः केशवः क्लेशनाशनः ॥१७॥

धर्मः॥ द्रव्याणामप्यभावे तु सलिलेनापि पूजितः । यो ददाति स्वकं स्थानं स त्वया किं न पूजितः ॥१८॥ नारसिंहो हृषीकेशः पुण्डरीकनिभेक्षणः । स्मरणान्मुक्तिदो नृणां स त्वया किं न पूजितः ॥१९॥

ब्रह्मा ॥ गर्भस्थिता मृता वापि मुषितास्ते सुदूषिताः । न प्राप्ता यैर्हरेर्दीक्षा सर्वदुःखविमोचनी ॥२०॥

मार्कण्डेयः ॥ सकृदभ्यर्चितो येन देवदेवो जनार्दनः । यत्कृत्यं तत्कृतं तेन सम्प्राप्तं परमं पदम् ॥२१॥ धर्मार्थकाममोक्षाणां नान्योपायस्तु विद्यते । सत्यं ब्रवीमि देवेश हृषीकेशार्चनादृते ॥२२॥ तस्य यज्ञवराहस्य विष्णोरमिततेजसः । प्रणामं ये प्रकुर्वन्ति तेषामपि नमोनमः ॥२३॥

मरीचिः ॥ अनाराधितगोविन्दैर्नरैः स्थानं नृपात्मज । न हि सम्प्राप्यते श्रेष्ठं तस्मादाराधयाच्युतम् ॥२४॥

अत्रिः ॥ परः पराणां पुरुषस्तुष्टो यस्य जनार्दनः । स चाप्नोत्यक्षयं स्थानमेतत्सत्यं मयोदितम् ॥२५॥

अङ्गिराः ॥ यस्यान्तः सर्वमेवेदमच्युतस्याव्ययात्मनः । तमाराधय गोविन्दं स्थानमग्र्यं यदीच्छसि ॥२६॥

पुलस्त्यः॥ परं ब्रह्म परं धाम योऽसौ ब्रह्म सनातनम् । तमाराध्य हरिं यान्ति मुक्तिमप्यतिदुर्लभाम् ॥२७॥

पुलहः ॥ ऐन्द्रमिन्द्रः परं स्थानं यमाराध्य जगत्पतिम् । प्राप यज्ञपतिं विष्णुं तमाराधय सुव्रत ॥२८॥ प्राप्नोत्याराधिते विष्णौ मनसा यद्यदिच्छति। त्रैलोक्यान्तर्गतं स्थानं किमु लोकोत्तरोत्तरम् ॥२९॥ ये स्मरन्ति सदा विष्णुं शङ्खचक्रगदाधरम् । सर्वपापविनिर्मुक्ताः परं ब्रह्म विशन्ति ते ॥३०॥ ततोऽनिरुद्धं देवेशं प्रद्युम्नं च ततः परम् । ततः सङ्कर्षणं देवं वासुदेवं परात्परम् ॥३१॥ वासुदेवात्परः नास्ति इति वेदान्तनिश्चयः । वासुदेवं प्रविष्टानां पुनरावर्तनं कुतः ॥३२॥

आत्रेयः ॥ यो यानिच्छेन्नरः कामान्नारी वा वरवर्णिनी । तान् समप्नोति विपुलान् समाराध्य जनार्दनम् ॥३३॥

ब्रह्मा ॥ बाहुभ्यां सागरं तर्तुं क इच्छति पुमान् भुवि । वासुदेवमनाराध्य को मोक्षं गन्तुमिच्छति ॥३४॥

कौशिकः ॥ अनाराधितगोविन्दा ये नरा दुःखभागिनः । आराध्य वासुदेवं स्युर्नित्यानन्दैकभागिनः ॥३५॥

शंकर ॥ कृते पापेऽनुतापो वै यस्य पुंसः 'प्रजायते । प्रायश्चित्तं तु तस्योक्तं हरिसंस्मरणं परम् ॥३६॥ (नाम्नोऽस्ति यावती शक्तिः पापनिर्हरणे

हरेः । तावत्कर्तुं न शक्नोति पातकं पातकी जनः ॥३६॥)

ब्रह्मा ॥ न ह्यपुण्यवतां लोके मूढानां कुटिलात्मनाम् । भक्तिर्भवति गोविन्दे स्मरणं कीर्तिनं तथा ॥३७॥ तदैव पुरुषो मुक्तो जन्म दुःखजरादिभिः । जितेन्द्रियो विशुद्धात्मा यदैव स्मरते हरिम् ॥३८॥ प्राप्ते कलियुगे घोरे धर्मज्ञानविवर्जिते । न कश्चित्स्मरते देवं कृष्णं कलिमलापहम् ॥३९॥ न कलौ देवदेवस्य जन्मदुःखापहारिणः । करोति मर्त्यो मूढात्मा स्मरणं कीर्तनं हरेः ॥४०॥ ये स्मरन्ति सदा विष्णुं विशुद्धेनान्तरात्मना । ते प्रयान्ति भयं त्यक्त्वा विष्णुलोकमनामयम् ॥४१॥ गर्भजन्मजरारोगदुःखसंसारबन्धनैः । न बाध्यते नरो नित्यं वासुदेवमनुस्मरन् ॥४२॥ यममार्गं महाघोरं नरकाणि यमं तथा । स्वप्नेऽपि नैव पश्येत यः स्मरेद्गरुडध्वजम् ॥४३॥ हृदि रूपं मुखे नाम नैवेद्यमुदरे हरेः । पादोदकं च निर्माल्यं मस्तके यस्य सोऽच्युतः ॥४४॥ गोविन्दस्मरणं पुंसां पापराशिमहाचलम् । असंशयं दहत्याशु तूलराशिमिवानलः ॥४५॥

अगस्त्यः ॥ स्मरणादेव कृष्णस्य पापसङ्घातपञ्जरः । शतधा भेदमायाति गिरिर्वज्रहतो यथा ॥४६॥ कृष्णे रताः कृष्णमनुस्मरन्ति तद्भाविता स्तद्गतमानसाश्च । भिन्नेऽपि देहे प्रविशन्ति कृष्णं हविर्यथा मन्त्रहुतं हुताशे ॥४७॥ सा हानिस्तन्महच्छिद्रं सा चान्धजडमूकता । यन्मुहूर्तं क्षणं वापि वासुदेवो न चिन्त्यते ॥४८॥ नारायणो नाम नरो नराणां प्रसिद्धचोरः कथितः पृथिव्याम् । अनेकजन्मार्जितपापसञ्चयं हरत्यशेषं स्मृतमात्र एव ॥४९॥ यस्य संस्मरणादेव वासुदेवस्य चक्रिणः । कोटिजन्मार्जितं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥५०॥ किं तस्य बहुभिस्तीर्थैः किं तपोभिः किमध्वरैः । यो नित्यं ध्यायते देवं नारायणमनन्यधीः ॥५१॥ ये मानवा विगतरागपरावरज्ञा नारायणं सुरगुरुं सततं स्मरन्ति । ध्यानेन तेन हतकिल्बिषचेतनास्ते मातुः पयोधररसं न पुनः पिबन्ति ॥५२॥ हे चित्त चिन्तयस्वेह वासुदेवमहर्निशम् । नूनं यश्चिन्तितः पुंसां

हन्ति संसारबन्धनम् ॥५३॥ आलोड्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनः पुनः । इदमेकं सुनिष्पन्नं ध्येयो नारायणः सदा ॥५४॥ स्मृते सकलकल्याणभाजनं यत्र जायते। पुरुषस्तमजं नित्यं व्रजामि शरणं हरिम् ॥ ५५॥ वेदेषु यज्ञेषु तपस्सु चैव दानेषु तीर्थेषु व्रतेषु यच्च। इष्टेषु पूर्तेषु च यत्प्रदिष्टं पुण्यं स्मृते तत्स्वलु वासुदेवे ॥५६॥ आराध्यैव नरो विष्णुं मनसा यद्यदिच्छति। फलं प्राप्नोति विपुलं भूरि स्वल्पमथापि वा ॥५७॥ यन्नामकीर्तनं भक्त्या विलापनमनुत्तमम् । मैत्रैयाशेषपापानां धातूनामिव पावकः ॥५८॥ कलिकल्पषमत्युग्रं नरकार्तिप्रदं नृणम्। प्रयाति विलयं सद्यः सकृत्सङ्कीर्तितेऽच्युते ॥५९॥ अनायासेन चायान्ति मुक्तिं केशवसंश्रिताः । तद्विघाताय जायन्ते शक्राद्याः परिपन्थिनः ॥६०॥ चतुःसागरमासाद्य जम्बूद्वीपोत्तमे क्वचित् । न पुमान् केशवादन्यः सर्वपापचिकित्सकः ॥६१॥ यदभ्यर्च्य हरिं भक्त्या कृते वर्षशतैरपि । फलं प्राप्नोति विपुलं कलौ सङ्कीर्त्य केशवम् ॥६२॥ क्षीयते तु यदा धर्मः प्राप्ते घोरे कलौ युगे। तदा न कीर्तयेत्कश्चिन्मुक्तिदं देवमच्युतम् ॥६३॥ अवशेनापि यन्नाम्नि कीर्तिते सर्वपातकैः । पुमान्विमुच्यते सद्यः सिंहत्रस्तैर्मृगैरिव ॥६४॥ नारायणेति मन्त्रोऽस्ति वागस्ति वशवर्तिनी । तथापि नरके घोरे पतन्तीत्येतदद्भुतम् ॥६५॥ आर्ता विषण्णाः शिथिलाश्च भीता घोरेषु च व्याधिषु वर्तमानाः । सङ्कीर्त्य नारायणशब्दमात्रं विमुक्तदुःखाः सुखिनो भवन्ति ॥६६॥

कौशिकः ॥ सकृदुच्चरितं यैस्तु कृष्णेति न विशन्ति ते । गर्भागारगृहं मातुर्यमलोकं च दुःसहम् ॥६७॥ क्व नाकपृष्ठगमनं पुनरावृत्ति लक्षणम् । क्व जपो वासुदेवेति मुक्तिबीजमनुत्तमम् ॥६८॥ बुध्द्या बुद्ध्वाऽभ्यसेदेतद् हरिरित्यक्षरद्वयम् । स्मरणात्कीर्तनाद्यस्य न पुनर्जायते भुवि ॥६९॥ हे जिह्वे मम निःस्नेहे हरिं किं नानुभाषसे । हरिं वदस्व कल्याणि संसारोदधिनौर्हरिः ॥७०॥ असारे खलु संसारे सारात्सारतरो हरिः । पुण्यहीना न विन्दन्ति सारङ्गाश्च यथा जलम् ॥७१॥ कुरुक्षेत्रेण किं तस्य किं काश्या पुष्करेण किम् । जिह्वाग्रे

वर्तते यस्य हरिरित्यक्षरद्वयम् ॥७२॥

ब्रह्मा ॥ असारे खलु संसारे सारमेकं निरूपितम् । समस्तलोकनाथस्य सारमाराधनं हरेः ॥७३॥ सा जिह्वा या हरिं स्तौति तच्चित्तं यत्तदर्पणम् । तावेव केवलो श्लाघ्यौ यौ तत्पूजाकरौ करौ ॥७४॥ यस्तु विष्णुपरो नित्यं दृढभक्तिर्जितेन्द्रियः । स्वगृहेऽपि वसन् याति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥७५॥

शंकरः ॥ साधु साधु महाभाग साधु दानवनाशन । यन्मां पृच्छसि धर्मज्ञ केशवाराधनं प्रति ॥७६॥ निमिषं निमिषार्धं वा मुहूर्तमपि भार्गव । नादग्धाशेषपापानां भक्तिर्भवति केशवे ॥७७॥ किं तेन मनसा कार्यं यन्न तिष्ठति केशवे । मनो मुक्तिफलावाप्तौ कारणं सुप्रयोजितम् ॥७८॥ रोगो नाम न सा जिह्वा यया न स्तूयते हरिः । गर्तो नाम न तौ कर्णौ याभ्यां तत्कर्म न श्रुतम् ॥७९॥ नूनं तत्कण्ठशालूकमथवाऽप्युपजिह्विका । रोगो नाम न सा जिह्वा या न वक्ति हरेर्गुणान् ॥८०॥ भारभूतैः करैः कार्यं किं तस्य नृपशोर्द्विज । यैर्हि न क्रियते विष्णोर्गृहसम्मार्जनादिकम् ॥८१॥ चरणौ तौ तु सफलौ केशवालयगामिनौ । ते च नेत्रे महाभाग याभ्यां संदृश्यते हरिः ॥८२॥ किं तस्य चरणैः कार्यं वृथा सञ्चरणैर्द्विज । यैर्हि न व्रजते जन्तुः केशवालयदर्शने ॥८३॥ वेदवेदाङ्गविदुषां मुनीनां भावितात्मनाम् । ऋषित्वमपि धर्मज्ञ विज्ञेयं तत्प्रसादजम् ॥८४॥ विचित्ररत्नपर्यङ्के महाभोगे च भोगिनः । रमन्ते नाकिरामाभिः केशवस्मरणात्फलम् ॥८५॥

अश्वमेधसहस्राणां यः सहस्रं समाचरेत् । नासौ तत्फलमाप्नोति तद्भक्तैर्यदवाप्यते ॥८६॥ रेरे मनुष्याः पुरुषोत्तमस्य करौ न कस्मान्मुकुलीकुरुध्वम् । क्रियाजुषां को भवतां प्रयासः फलं हि यत्तत्पदमच्युतस्य ॥८७॥ विष्णोर्विमानं यः कुर्यात्सकृद्भक्त्या प्रदक्षिणम् । अश्वमेधसहस्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥८८॥ प्रदक्षिणं तु यः कुर्याद्धरिं भक्तिसमन्वितः ।

हंसयुक्तविमानेन विष्णोर्लोकं स गच्छति ॥८९॥ तीर्थकोटिसहस्राणि व्रतकोटिशतानि च । नारायणप्रणामस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥९०॥ उरसा शिरसा दृष्ट्या मनसा वचसा तथा । पभ्द्यां कराभ्यां जानुभ्यां प्रणामोऽष्टाङ्ग ईरितः ॥९१॥ शाठ्येनापि नमस्कारं कुर्वतः शार्ङ्गपाणये । शतजन्मार्जितं पापं नश्यत्येव न संशयः ॥९२॥ संसारार्णवमग्नानां नराणां पापकर्मणाम् । नान्योद्धर्ता जगन्नाथं मुक्त्वा नारायणं प्रभुम् ॥९३॥ रेणुकुण्ठितगात्रस्य कणा यावन्ति भारत । तावद्वर्षसहस्राणि विष्णुलोके महीयते ॥९४॥

पावनं विष्णुनैवेद्यं सुभोज्यमृषिभिः स्मृतम् । अन्यदेवस्य नैवेद्यं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥९५॥ कोटयैन्दवसहस्रैस्तु मासोपोषणकोटिभिः । तत्फलं लभते पुम्भिर्विष्णोर्नैवेद्यभक्षणात् ॥९६॥ विष्णोर्नैवेद्यशेषेण यो भुनक्ति दिनेदिने । सिक्थे सिक्थे लभेत्पुण्यं चान्द्रायणशताधिकम् ॥९७॥ नैवेद्यशेषं तुलसीविमिश्रितं विशेषतः पादजलेन सिक्तम् । योऽश्नाति नित्यं पुरतो मुरारेः प्राप्नोति यज्ञायुतकोटिपुण्यम् ॥९८॥ त्रिरात्रफलदा नद्यो याः काश्चिदसमुद्रगाः । समुद्रगास्तु पक्षस्य मासस्य सरितां पतिः ॥९९॥ षण्मासफलदा गोदा वत्सरस्य तु जाह्नवी । विष्णुपादोदकस्यैताः कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥१००॥ गङ्गाप्रयागगयपुष्करनैमिषाणि संसेवितानि बहुशः कुरुजाङ्गलानि । कालेन तीर्थसलिलानि पुनन्ति पापं पादोदकं भगवतः प्रपुनाति नद्यः ॥१०१॥ यानि कानि च तीर्थानि ब्रह्माण्डान्तर्गतानि च । विष्णुपादोदकस्यैताः कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥१०२॥

स्नात्वा पादोदकं विष्णोः पिबन् शिरसि धारयेत् । सर्वपापविनिर्मुक्तो वैष्णवीं सिद्धिमाप्नुयात् ॥१०३॥ यथा पादोदकं पुण्यं निर्माल्यं चानुलेपनम् । नैवेद्यं धूपशेषश्च आरार्तिश्च तथा हरेः ॥१०४॥ तुलस्यास्तु रजोजुष्टं नैवेद्यस्य च भक्षणम् । निर्माल्यं शिरसा धार्यं महापातकनाशनम् ॥१०५॥ भक्त्या वा यदि वाऽभक्त्या चक्राङ्कितशिलां प्रति । दर्शनं स्पर्शनं वापि सर्वपापप्रणाशनम् ॥१०६॥ शालग्रामशिला यत्र तत्र सन्निहितो हरिः ।

तत्र स्नानं च दानं च वाराणस्याः शताधिकम् ॥१०७॥ म्लेच्छदेशेऽशुचौ वापि चक्राङ्को यत्र तिष्ठति । योजनानि तथा त्रीणि मम क्षेत्रं वसुन्धरे ॥१०८॥ शालग्रमोद्भवो देवः शैलं चक्राङ्कमण्डलम् । यत्रापि नीयते तत्र वाराणस्याः शताधिकम् ॥१०९॥ शालग्रामोद्भवो देवो देवो द्वारवतीभवः । उभयोः सङ्गमो यत्र मुक्तिस्तत्र न संशयः ॥११०॥ हरिणा मुक्तिदानीह मुक्तिस्थानानि सर्वशः । स यस्य सर्वभावेषु तस्य तैः किं प्रयोजनम् ॥१११॥ हरिर्याति हरिर्याति दस्युव्याजेन यो वदेत् । सोऽपि सद्गतिमाप्नोति गतिं सुकृतिनो यथा ॥११२॥

वासुदेवं परित्यज्य योऽन्यं देवमुपासते । त्यक्त्वाऽमृतं स मूढात्मा भुङ्क्ते हालाहलं विषम् ॥११३॥ त्यक्त्वाऽमृतं यथा कश्चिदन्यपानं पिबेन्नरः । तथा हरिं परित्यज्य योऽन्यं दैवमुपासते ॥११४॥ स्वधर्मं तु परित्यज्य परधर्मं चरेद्यथा । तथा हरिं परित्यज्य योऽन्यं दैवमुपासते ॥११५॥ यथा गङ्गोदकं त्यक्त्वा पिबेत्कूपोदकं नरः । तथा हरिं परित्यज्य योऽन्यं दैवमुपासते ॥११६॥ गां च त्यक्त्वा स मूढात्मा गर्दभीं वन्दते यथा । तथा हरिं परित्यज्य योऽन्यं दैवमुपासते ॥११७॥ स्वमातरं परित्यज्य श्वपाकीं वन्दते यथा । तथा हरिं परित्यज्य योऽन्यं दैवमुपासते ॥११८॥

वासुदेवं परित्यज्य योंऽन्यं दैव मुपासते । तृषितो जाह्नवी तीरे कूपं खनति दुर्मतिः ॥११९॥ यावत्स्वस्थमिदं पिण्डं नीरुजं करणान्वितम् । तावत्कुरुष्वात्महितं पश्चात्तापेन तप्यसे ॥१२०॥ यावत्स्वास्थ्यं शरीरेषु करणेषु च पाटवम् । तावदर्चय गोविन्दमायुष्यं सार्थकं कुरु ॥१२१॥ स्मर्यतां तु हृषीकेशो हृषीकेषु दृढेषु च । अदृढेषु हृषिकेषु हृषीकेशं स्मरन्ति के ॥१२२॥ यावच्चिन्तयते जन्तुर्विषयान्विषसन्निभान् । तावच्चेत्स्मरते विष्णुं को न मुच्येत बन्धनात् ॥१२३॥ यावत्प्रलपते जन्तुर्लोकवातादिभिः सदा । तावच्चेद्वदते विष्णुं को न मुच्येत बन्धनात् ॥१२४॥

श्रीसूतः ॥ ज्ञात्वा विप्रैस्तिथिं सम्यक्दैवज्ञैः समुदीरित्ताम् । कर्तव्य उपवासस्तु अन्यथा नरकं व्रजेत् ॥१२५॥ क्षये वाप्यथवा वृद्धौ सम्प्राप्ते वा दिनक्षये । उपोष्या द्वादशी पुण्या पूर्वविद्धां परित्यजेत् ॥१२६॥ पूर्वविद्धां प्रकुर्वाणो नरो धर्मान्निकृन्तति । सन्ततेस्तु विनाशाय सम्पदो हरणाय च ॥१२७॥ कलावेधे तु विप्रेन्द्र दशम्यैकादशीं त्यजेत् । सुराया बिन्दुना स्पृष्टं गङ्गाम्भ्य इव सन्त्यजेत् ॥१२८॥ श्वदृतौ पञ्चगव्यं च दशम्या दूषितां त्यजेत् । एकादशीं द्विजश्रेष्ठ पक्ष्ययोरुभयोरपि ॥१२९॥ तस्माद्विप्र न विद्धा हि कर्तव्यैकादशी क्वचित् । विद्धा हन्ति पुरापुण्यं श्राद्धं च वृषलीपतिः ॥१३०॥ जप्तं दत्तं हुतं स्नातं तथा पूजा कृता हरेः । तत्सर्वं विलयं याति तमः सूर्योदये यथा ॥१३१॥ एकादश्यां यदा ब्रह्मन् दिनक्षयतिथिर्भवेत् । उपोष्या द्वादशी तत्र त्रयोदश्यां तु पारणम् ॥१३२॥ प्रतिपत्प्रभृतयः सर्वा उदयादुदयाद्रवेः । सम्पूर्णा इति विज्ञेया हरिवासरवर्जिताः ॥१३३॥ अरुणोदयकाले तु दशमी यदि दृश्यते । पापमूलं तदा ज्ञेयमेकादश्युपवासनम् ॥१३४॥

अरुणोदयवेलायां दशमी यदि दृश्यते । न तत्रैकादशी कार्या धर्मकामार्थनाशिनी ॥१३५॥ चतस्रो घटिकाः प्रातररुणोदय उच्यते । यतीनां स्नानकालोऽयं गङ्गाम्भःसदृशः स्मृतः ॥१३६॥ उदयात् प्राग्यदा विप्रा मुहूर्तद्वयसंयुता । सम्पूर्णैकादशीनाम तत्रैवोपवसेद्गृही ॥१३७॥ उदयात्प्राक् त्रिघटिकाव्यापिन्येकादशी यदा । सन्दिग्धैकादशी नाम वर्ज्या धर्मार्थनाशिनी ॥१३८॥ पुत्रपौत्रप्रवृध्द्यर्थं द्वादश्यामुपवासयेत् । तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यां तु पारणम् ॥१३९॥ उदयात्प्राक् द्विघटिकाव्यापिन्येकादशी यदा । सङ्कीर्णैकादशी नाम वर्ज्या धर्मार्थकाङ्क्षिभिः ॥१४०॥ पुत्रराज्य प्रवृध्द्यर्थं द्वादश्यामुपवासनम् । तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यां तु पारणम् ॥१४१॥ दशमीशेषसंयुक्ता गान्धार्या समुपोषिता । तस्याः पुत्रशतं नष्टं तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥१४२॥ अपीषद्दशमीविद्धा सदा तां परिवर्जयेत् । सुराबिन्दुसमायुक्तां प्रवदन्ति मनीषिणः ॥१४३॥

बह्वागमविरोधेषु ब्राह्मणेषु विवादिषु। उपोष्या द्वादशी तत्र त्रयोदश्यां तु पारणम् ॥१४४॥ एकादश्यां तु विद्धायां सम्प्राप्ते श्रवणे तथा। उपोष्या द्वादशी पुण्या पक्षयोरुभयोरपि ॥१४५॥ उपरागसहस्त्राणि व्यतीपातायुतानि च। अमालक्षं तु द्वादश्याः कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥१४६॥ शुद्धापि द्वादशी ग्राह्या परतो द्वादशी यदि। विषं तु दशमी ज्ञेयामृऽतं चैकादशीतिथिः ॥१४७॥ विषप्रधाना वर्ज्या साऽमृता ग्राह्या प्रयत्नतः। द्वादश्यां भोजनं चैव विद्धायां हर्युपोषणम् ॥१४८॥ यः कुर्यान्मन्दबुद्धित्वान्निरयं सोऽधिगच्छति। यानि कानि च वाक्यानि विद्धोपोषपराणि च ॥१४९॥

धनदार्चापराणि स्युर्वैष्णवी न दशायुता। अथवा मोहनार्थाय मोहिन्या भगवान्हरिः ॥१५०॥ अर्थितः कारयामास व्यासरूपी जनार्दनः। धनदार्चाविवृद्ध्यर्थं महावित्तलयस्यच॥ असुराणां मोहनार्थं पाषण्डानां विवृद्धये ॥१५१॥ आत्मस्वरूपाविज्ञप्त्यै स्वलोकाप्राप्तये तथा। एवं विद्धां परित्यज्य द्वादश्यामुपवासयेत् ॥१५२॥ कोटिजन्मार्जितं पापमेकयैव विनश्यति ततः कोटिगुणं चापि निषिद्धस्येतरैर्जनैः ॥१५३॥ यदनादिकृतं पापं यदूर्ध्वं यत्करिष्यति। तत्सर्वं विलयं याति परेषामुपवासनात् ॥ १५४॥ न च तस्मात्पियतमः केशवस्य ममापि च। एकादश्यां ह्यवेधे तु द्वादशीं न परित्यजेत् ॥१५५॥ पारणे मरणे चैव तिथिस्तात्कालिकी स्मृता। ब्रह्मचारी गृहस्थो वा वानप्रस्थो यतिस्तथा ॥१५६॥

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो भर्तृमती तथा। अभर्तृका तथान्ये च सूतवैदेहिकादयः ॥१५७॥ एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि। एकादश्यां तु यो भुङ्क्ते मोहेनावृतचेतसा ॥१५८॥ शुक्लायामथ कृष्णायां निरयं याति स ध्रुवम्। विवेचयति यो मोहाच्छुक्ला कृष्णेति पापकृत् ॥१५९॥ एकादशीं स वै याति निरयं नात्रसंशयः। यथा गौर्नैव हन्तव्या शुक्ला कृष्णेति भामिनि ॥१६०॥ एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि। यानि कानि च वाक्यानि कृष्णैकादशिवर्जने ॥१६१॥ भरण्यादिनिषेधे च तानि

काम्यफलार्थिनाम् । कामिनोऽपि हि सिद्ध्यर्थं कुर्युरेवोपवासनम् ॥१६२॥ प्रीणनार्थं हरेर्नित्यं न तु काम्यव्यपेक्षया । तस्माच्छुक्लामथो कृष्णां भरण्यादियुतामपि ॥१६३॥ प्रत्यवायनिषेधार्थामुपवासीत नित्यशः । प्रीणनार्थं हरेश्चापि विष्णुलोकस्य चाप्तये ॥१६४॥

कला वार्धकला वापि परतो द्वादशी यदि । द्वादशद्वादशीर्हन्ति पूर्वेद्युः पारणे कृते ॥१६५॥ अतिरिक्ता द्वादशी चेद्यस्तां नोपोषयेद्यदि । द्वादशद्वादशीर्हन्ति द्वादशी चातिलङ्घिता ॥१६६॥ द्वादश्यामतिरिक्तायां यो भुङ्क्ते पूर्ववासरे । द्वादशद्वादशीर्हन्ति द्वादशीं न परित्यजेत् ॥१६७॥ द्वादशीं श्रवणोपेतां यो नोपोष्यात्सुमन्दधीः । पञ्चसंवत्सरकृतं पुण्यं तस्य विनश्यति ॥१६८॥ एकादशीमुपोष्याथ द्वादशीमप्युपोषयेत् । न तत्र विधिलोपः स्यादुभयोर्देवता हरिः ॥१६९॥ अल्पायामपि विप्रेन्द्र पारणं तु कथं भवेत् । पारयित्वोदकेनापि भुञ्जानो नैव दुष्यति ॥ अशितानशिता यस्मादापो विद्वद्भिरीरिताः ॥१७०॥ अम्भसा केवलेनैव करिष्ये व्रतपारणम् । तद्विशिष्टं मुनिप्रोक्तमशितानशितं च यत् ॥१७१॥

न काशी न गया गङ्गा न रेवा न च पुष्करम् । न चापि कौरवं क्षेत्रं तुल्यं भूप हरेर्दिनात् ॥१७२॥ अश्वमेधसहस्राणि वाजपेयशतानि च । एकादश्युपवासस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥१७३॥ एकादशीसमुत्थेन वह्निना पातकेन्धनम् । भस्मीभवति राजेन्द्र अपि जन्मशतोद्भवम् ॥१७४॥ नेदृशं पावनं किञ्चिन्नराणां भुवि विद्यते । यादृशं पद्मनाभस्य दिनं पातकहानिदम् ॥१७५॥ तावत्पापानि देहेस्मिंस्तिष्ठन्ति मनुजाधिप यावन्नोपोषयेज्जन्तुः पद्मनाभदिनं शुभम् ॥१७६॥ एकादशेन्द्रियैः पापं यत्कृतं भवति प्रभो । एकादश्युपवासेन तत्सर्वं विलयं व्रजेत् ॥ १७७॥ एकादशीसमं किञ्चित्पवित्रं न हि विद्यते । व्याजेनापि कृता राजन्न दर्शयति भास्करिम् ॥१७८॥

श्रीव्यासः ॥ अन्नं निवेदयेन्मह्यं प्राप्ते मद्वासरे शुभे । तस्यापि

नरकप्राप्तिः किं पुनर्भोजने कृते ॥१७९॥ स ब्रह्महा स गोघ्नश्च स स्तेनो गुरुतल्पगः । एकादश्यां तु भुञ्जानः पक्षयोरुभयोरपि ॥१७०॥ वरं स्वमातृगमनं वरं गोमांसभक्षणम् । वरं हत्या सुरापानमेकादश्यन्नभक्षणात् ॥१८१॥ एकादशीदिने पुण्ये भुञ्जते ये नराधमाः । अवलोक्य मुखं तेषामादित्य-मवलोकयेत् ॥१८२॥ पृथिव्यां यानि पापानि ब्रह्महत्यादिकानि च। अन्नमाश्रित्य तिष्ठन्ति सम्प्राप्ते हरिवासरे ॥१८३॥

रुग्माङ्गदः॥ अष्टवर्षाधिको यस्तु ह्यशीतिर्न हि पूर्यते। यो भुङ्क्ते मानवः पापो विष्णोरहनि चागते ॥१८४॥ पिता वा यदि वा पुत्रो भार्या वाऽपि सुहृज्जनः । पद्मनाभदिने भङ्क्ते निग्राह्यो दस्युवद्भवेत् ॥१८५॥

ब्रह्मा ॥ उपोष्य द्वादशीं पुण्यां सर्वपापक्षयप्रदाम्। न पश्यन्ति यमं वापि नरकाणि न यातनाम् ॥१८६॥

शंकरः ॥ रटन्तीह पुराणानि भूयोभूयो वरानने । न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं सम्प्राप्ते हरिवासरे ॥१८७॥ द्वादशी न प्रमोक्तव्या यावदायुः प्रवर्तते। अर्चनीयो हृषीकेशो विशुद्धेनान्तरात्मना ॥१८८॥ भक्त्या ग्राह्यो हृषीकेशो न धनैर्धरणीसुराः । भक्त्या सम्पूजितो विष्णुः फलं धत्ते समीहितम् ॥१८९॥ जलेनापि जगन्नाथः पूजितः क्लेशनाशनः । परितोषं प्रयात्याशु तृषार्तस्तु यथा जलैः ॥१९०॥ आसीनस्य शयानस्य तिष्ठतो व्रजतोऽपि वा । रमस्व पुण्डरीकाक्ष नृसिंह हृदये मम ॥१९१॥ करावलम्बनं देहि श्रीकृष्ण कमलेक्षण। भवपङ्कार्णवे घोरे मज्जतो मम सर्वदा ॥१९२॥ सर्वगश्चैव सर्वात्मा सर्वावस्थासु चाच्युत । रमस्व पुण्डरीकाक्ष नृसिंह हृदये मम ॥१९३॥ (एकादश्यां न भुञ्जीत न सुरां वा पिबेत्क्वचित्। ब्राह्मणो नैव हन्तव्य इत्येषा वैदिकी स्मृतिः) ॥१९४॥ त्राहि त्राहि जगन्नाथ वासुदेवाच्युताव्यय । मां

समुद्धर गोविन्द दुःखसंसारसागरात् ॥१९५॥ एतत्पुण्यमिदं गुह्यं पवित्रं पापनाशनम् । आयुष्यं च यशस्यं च धन्यं दुःस्वप्ननाशनम् ॥१९६॥ कलौ पापं कियन्मात्रं हत्यास्तेयादिसम्भवम् । स्मृते मनसि गोविन्दे दह्यते तूलराशिवत् ॥१९७॥ कलौ केशवभक्तानां न भयं विद्यते क्वचित् । स्मृते सङ्कीर्तिते ध्याते संक्षयं याति पातकम् ॥१९८॥

अध्येतव्यमिदं शास्त्रं श्रोतव्यमनसूयया । भक्तेभ्यश्च प्रदातव्यं धार्मिकेभ्यः पुनःपुनः ॥१९९॥ अधीयाना इदं शास्त्रं विष्णो र्माहात्म्यमुत्तमम्। सर्वपापविनिर्मुक्ताः प्राप्नुवन्ति परं पदम् ॥२००॥ श्रुत्वा धर्मं विजानाति श्रुत्वा त्यजति दुर्मतिम् । श्रुत्वा ज्ञानमवाप्नोति श्रुत्वा मोक्षं च गच्छति ॥२०१॥ तस्मादिदं सदा सेव्यं श्रोतव्यं च सदैव हि । कुतर्कदावदग्धेभ्यो न दातव्यं कथञ्चन ॥२०२॥ संसारविषपानेन ये मृताः प्राणिनो भुवि । अमृताय स्मृतस्तेषां कृष्णामृतमहार्णवः ॥२०३॥ क्लिन्नं पादोदकेनैव यस्य नित्यं कलेवरम् । तीर्थकोटिसहस्त्रैस्तु स्नातो भवति प्रत्यहम् ॥२०४॥ तीर्थकोटिसहस्त्रैस्तु सेवितैः किं प्रयोजनम् । तोयं यदि पिबेन्नित्यं शालग्रमाशिलाच्युतम् ॥२०५॥ शालग्रमाशिलास्पर्शं ये कुर्वन्ति दिनेदिने । वाञ्छन्ति करसंस्पर्शं तेषां देवाः सवासवाः ॥२०६॥ दुःसहो नारको वह्निर्दुःसहा यमकिङ्कराः । विषमश्चान्तकपथः प्रेतत्वं चातिदारुणम् ॥२०७॥ सञ्चिन्त्य मनसाप्येवं पातकाद्विनिवर्तयेत् । स्मरणं कीर्तिनं विष्णोः सदैव न परित्यजेत् ॥२०८॥

अच्युतानन्तगोविन्दनामोच्चारणभेषजात् । नश्यन्ति सकलाः रोगाः सत्यं सत्यं वदाम्यहम् ॥२०९॥ सकृदुच्चरितं येन हरिरित्यक्षरद्वयम् । बद्धः परिकरस्तेन मोक्षाय गमनं प्रति ॥२१०॥ एवं ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः । कीर्तियन्ति परं श्रेष्ठं देवं नारायणं प्रभुम् ॥२११॥ किं तस्य दानैः किं तीर्थैः किं तपोभिः किमध्वरैः । यो नित्यं ध्यायते देवं नारायणमनन्यधीः ॥२१२॥ नित्योत्सवो भवेत्तेषां नित्यश्रीर्नित्यमङ्गलम् । येषां हृदिस्थो भगवान् मङ्गलायतनं हरिः ॥२१३॥ जीवंश्चतुर्दशादूर्ध्वं पुरुषो नियमेन तु ॥२१४॥ दशावराणां देहानां

कारणानि करोत्ययम् । स्त्री वाप्यनूनदशकं देहं मानुषमार्जयेत् ॥२१५॥ चतुर्दशोर्ध्वजीवीनि संसारश्चादिवर्जितः । अतोऽवित्त्वा परं देवं मोक्षाशा का महामुने ॥२१६॥ आचतुर्दशमाद्वर्षात्पुरुषो नियमेन तु । दशावराणां देहानां कारणानि करोत्ययम् ॥२१७॥ अतः कर्मक्षयान्मुक्तिः कुत एव भविष्यति । समानां विषमा पूजा विषमाणां समा तथा ॥२१८॥ क्रियते येन देवोऽपि स्वपदाद् भृश्यते हि सः । वित्तंबन्धुर्वयः कर्म विद्या चैव तु पञ्चमी । एतानि मान्यस्थानानि गरीयो ह्युत्तरोत्तरम् ॥२१९॥ गुणानुसारिणीं पूजां समां दृष्टिं च यो नरः । सर्वभूतेषु कुरुते तस्य विष्णुः प्रसीदति ॥२२०॥

यथा सुहृत्सु कर्तव्यं पितृभ्रातृसुतेषु च । तथा करोति पूजां हि समबुद्धिः स उच्यते ॥२२१॥ तिर्यक्पुण्ड्रं न कुर्वीत सम्प्राप्ते मरणेऽपि वा ॥२२२॥ न चान्यनाम विब्रूयात्परान्नारायणादृते । नैवेद्यशेषं देवस्य यो भुनक्ति दिनेदिने ॥२२३॥ सिक्थेसिक्थे भवेत्पुण्यं चान्द्रायणशताधिकम् । ऊर्ध्वपुण्ड्रमृजुं सौम्यं ललाटे यस्य दृश्यते ॥२२४॥ स चण्डालोऽपि शुद्धात्मा पूज्य एव न संशयः ॥२२५॥ अशुचिर्वाप्यनाचारो मनसा पापमाचरन् ॥२२६॥ शुचिरेव भवेन्नित्यमूर्ध्वपुण्ड्राङ्कितो नरः । ऊर्ध्वपुण्ड्रविहीनस्य स्मशानसदृशं मुखम् ॥२२७॥ अवलोक्यमुखं तस्य आदित्यमवलोकयेत् । यज्ञो दानं तपश्चैव स्वाध्यायः पितृतर्पणम् ॥२२८॥ व्यर्थं भवति तत्सर्वमूर्ध्वपुण्ड्रं विना कृतम् । गोपीचन्दनलिप्ताङ्गो यं यं पश्यति चक्षुषा ॥२२९॥ तं तं शुद्धं विजानीयान्नात्र कार्या विचारणा । आस्फोटयन्ति पितरः प्रनृत्यन्ति पितामहाः ॥२३०॥ वैष्णवोऽस्मत्कुले जातः स नः सन्तारयिष्यति । जीवितं विष्णुभक्तस्य वरं पञ्चदिनान्यपि ॥२३१॥ न तु कल्प सहस्त्रैस्तु भक्तिहीनस्य केशवे । किं तेन जातमात्रेण भूभारेणान्नशत्रुणा ॥२३२॥ यो जातो नार्चयेद्विष्णुं न स्मरेन्नापि कीर्तयेत् । यो ददाति द्विजातिभ्यश्चन्दनं गोपिमर्दितम् ॥२३३॥ अपि सर्षपमात्रेण पुनात्यासप्तमं कुलम् । ज्ञानी च कर्माणि सदोदितानि कुर्यादकामः सततं भवेत् ॥२३४॥ अतीतानागतज्ञानी त्रैलोक्योद्धरणक्षमः । एतादृशोऽपि नाचारं श्रौतं

स्मार्तं परित्यजेत् ॥२३५॥ 'यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति'। 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः ॥२३६॥ एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे'। 'आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च' ॥२३७॥ 'वेदप्रणिहितो धर्मो ह्यधर्मस्तद्विपर्ययः'। 'निष्कामं ज्ञानपूर्वं तु निवृत्तमिह चोच्यते ॥२३८॥ निवृत्तं सेवमानस्तु ब्रह्माभ्येति सनातनम् ॥२३९॥

श्रीमदानन्दतीर्थार्यसहस्रप्रकरणोत्थिता ।
गोततिः सततं सेव्या गीर्वाणैः सिद्धिदा भवेत् ॥२४०॥

यस्य त्रीण्युदितानि वेदवचने रूपाणि दिव्यान्यलं
बट्तद्दर्शतमित्थमेव निहितं देवस्य भर्गो महत् ।
वायो रामवचोनयं प्रथमकं पृक्षो द्वितीयं वपुः
मध्वो यत्तु तृतीयमेतदमुना ग्रन्थः कृतः केशवे ॥२४१॥

यः सर्वगुणसम्पूर्णः सर्वदोषविवर्जितः प्रीयतां
प्रीत एवालं विष्णुर्मे परमः सुहृत् ॥२४२॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितः
कृष्णामृतमहार्णवः सम्पूर्णः ॥
॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ श्रीः॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम्

यमकभारतम्

॥ॐ॥ ध्यायेत्तं परमानन्दं यन्माता पतिमयदपरमानन्दम् ।
उज्झितपरमानं दम्पत्याद्याद्याश्रमैः सदैव परमानन्दम् ॥१॥
यस्य करालोऽलं चक्रं कालः परस्य हि करालोलम् ।
यस्य गदा पवमानः सन्यो व्यासोऽभवत्सदापवमानः ॥२॥
यस्य रमा न मनोगं जगृहे विश्वम्भरापि नमनोऽगम् ।
यस्य पुमानानन्दं भुङ्क्ते यद्धाम कपतिमानानन्दम् ॥३॥
परमेषु यदातेजः परमेषु चकार वासुदेवो जः ।
मानधि बिभ्रत्सु मनो माऽनधिमाऽसीन्न वासुदेवोऽजः ॥४॥
सोऽजनि देवक्यन्ते यस्मादनुकम्पनाऽव देवक्यन्ते ।
अवदन्देव क्यं ते भुवनं हि सुराः सदैव देवक्यन्ते ॥५॥
नीतो वसुदेवेन स्वततेन स गोकुलं सुवसुदेवेन ।
तत्र यशोदा तनयं मेने कृष्णं स्वकीयमवदातनयम् ॥६॥
ववृधे गोकुलमध्या द्योदेवो विश्वमद्भुताकुलमध्यात् ।
तत्र च पूतनिकाया वधमकरोद्यन्निजाः सपूतनिकायाः ॥७॥
अधुनोच्छकटं लोली पादाङ्गुष्ठेन वातपेशशकटं लोली ।
अतनोद्रक्षामस्य स्वाज्ञानाद्गोपिका सदेरक्षामस्य ॥८॥

मुखलालनलोला तन्मुखगं जगदचष्ट सालनलोलातत् ।
नाध्यैन्मायामस्य जगत्प्रभोः स्वाधिकततमायामस्य ॥९॥
तस्य सुशर्माण्यकरो दरिणो गर्गः सदुक्तिकर्माण्यकरोत् ।
अवदन्नामानमयं जगदादिं वासुदेवनामानमयम् ॥१०॥
तस्य सखा बलनामा ज्येष्ठो भ्राताऽथ यन्निजा बलना मा ।
यस्य च पर्यङ्कोऽयं पूर्वतनो विष्णुमजसपर्यङ्कोऽयम् ॥११॥
तेन हतो वातरयस्तृणचक्रो नाम दितिसतोऽवातरयः ।
हरमाणो बालतमं स्वात्मानं कण्ठरोधिनाऽबालतमम् ॥१२॥
सोऽवनिमध्ये रङ्गन्नरिदरयुग्बालरूपमध्ये रङ्गन् ।
अमुषन्नवनीतमदः स्व गोकुलो गोपिकासुनवनीतमदः ॥१३॥
तन्माता कोपमिता तमनुससारात्मवादवाकोपमिता ।
जगृहे सानमनं तं देवं तच्चिन्तयैव सानमनन्तम् ॥१४॥
अथ सान्तरितामानं विष्णुं विश्वोद्भवं सदान्तरितामानम् ।
अनयद्दामोदरतां योऽरमयत्सुन्दरीं निजामोदरताम् ॥१५॥
चक्रे सोऽर्जुननाशं प्राप्नोति यत्स्मृतिः सदार्जुनना शम् ।
तौ च गतौ निजमोकस्तेनैव नुतेन यन्निजानिजमोकः ॥१६॥
अथ वृन्दावनवासं गोपाश्चक्रुर्जगत्क्षिताऽवनवासम् ।
तत्र बकासुरमारः शौरिरभून्नित्यसंश्रितासुरमारः ॥१७॥
अहनद्वत्सतनूकं योऽपाल्लोकं स्वयत्नत्सतनूकम् ।
सोऽपाद्वत्सानमरः सहाग्रजो गोपवत्सवत्सानमरः ॥१८॥
स विभुः श्रीमानहिके ननर्त यस्य श्रमानमा मा न हि के ।
अकरोन्नद्युदकान्तं कान्तं नीत्वोरगं स नाद्युदकान्तम् ॥१९॥
हत्वा धेनुकमूढं बलात्प्रलम्बं च खेट्र सधेनुकमूढम् ।
व्रजमावीदमृताशः पीत्वा वह्निं चरस्थिरादमृताशः ॥२०॥
गिरिणा रक्षापि कृता व्रजस्य तेन स्वरक्षरक्षापिकृता ।

शक्राय व्यञ्जयता स्वां शक्तिं विश्वमात्मनाऽव्यं व्यञ्जयता ॥२१॥
रेमे गोपीष्वरिहा स मन्मथाक्रान्तसुन्दरीपीष्वरिहा ।
पूर्णानन्दैकतनुः स विश्वरुक्पावनोऽप्यानन्दैकतनुः ॥२२॥
अथ हतयोर्गलिकेश्योः श्वफल्कजप्रापितः पुरीं गलिकेश्योः ।
भङ्क्त्वा धनुराजवरं जघान तेनैव च स्वयं राजवरम् ॥२३॥
मृद्नन्गजमुग्रबलं सबलो रङ्गं विवेश सृतिमुग्रबलम् ।
हत्वा मल्लौ बलिनौ कंसं च विमोक्षितौ ततौ रौ बलिनौ ॥२४॥
प्रादात्सान्दीपनये मृतपुत्रं ज्ञानदीपसान्दीपनये ।
गुर्वर्थेऽज्ञानतमःप्रभेदिता नित्यसम्भृताज्ञानतमः ॥२५॥
जित्वा मागधराजं तोषितमकरोत्सदात्मयोगधराजम् ।
अनुकुर्वन्निजसदनं चक्रे रम्यं पुरं सुबोधनिजसदनम् ॥२६॥
प्रसभं सगजबलस्य क्षत्रस्योच्चैः समगधराजबलस्य ।
मानं शिशुपालवरं हत्वा भैष्मीमवाप शिशुपालवरम् ॥२७॥
हंसो डिभिकश्चपलावमुना संसूदितौ यवनकश्चपला ।
कीर्तिर्विमला विरता प्रतता विश्वाधिपावनीलाविरता ॥२८॥
सत्या जाम्बवतीर्या भार्या विन्दाद्या भानुसाम्बवतीर्याः ।
प्रद्युम्नं मोदनरतः प्राप ज्येष्ठं हरिः सुतं (स्व)मोदरतः ॥२९॥
यत्परिवारतयेशा जाता देवा नृपात्मनाऽरतयेशाः ।
यद्धरितं विषसर्पप्रभृति ध्वान्तं न मारुतिं विषसर्प ॥३०॥
येन हिडिम्बबकाद्या रक्षोधीशा निपातिता बकाद्याः ।
भीमे प्रीतिममेयां व्यञ्जयता तेनैव शेषपाति ममेयाम् ॥३१॥
अथ कृष्णावरणेतान्प्राप्तान्राज्ञोऽश्रृणोत्सदावरणेतान् ।
द्रष्टुं यातः सबलस्तां चानैषीत्पृथासुतांस्ततः सबलः ॥३२॥
तानिन्द्रस्थलवासांश्चक्रे कृष्णः परो निजस्थलवासान् ।
स्वबलोद्रेचितमानैर्जुगोप धर्मं च तैः पराचितमानैः ॥३३॥

वालिवधानुनयाय प्रणयी सख्यं सुसन्दधे नु नयाय ।
वासवजेन विशेषात्तेनैव पुनर्नृजन्मजेन विशेषात् ॥३४॥
मातुः परिभवहान्यै राज्ञा द्युसदामितश्च परिभवहान्यै ।
अभवन्नरकमुरारिर्योऽवात्सीदत्समस्तनरकमुरारिः ॥३५॥
नीतो दिवि देववरै रेमे सत्यासमन्वितोऽदेववरैः ।
सर्वर्तुवने शशिना निशि सत्यां वासरे वनेऽशशिना ॥३६॥
सुरतरुमापालिमतात् प्रकाशयञ्च्छक्तिमात्मनः पाळिमतात् ।
सुरवरवीरेषु दरी प्रधानजीवेश्वरः परेषुदरी ॥३७॥
पुरमभियायारिदरी दत्वा भद्रां पृथासुतायारिदरी ।
शक्रपुरीमभियातः प्रादाद्वह्नेर्वनं सतामभियाऽतः ॥३८॥
शिवभक्तप्रवराद्यं पुमान्न सेहे गिरि(री)शविप्रवराद्यम् ।
तं स्वात्मेन्द्रवरेण व्यधनोद्भीमेन धृतरुद्रवरेण ॥३९॥
यस्याज्ञाबलसारैः पार्थैर्दिग्भ्योहृतं धनं बलसारैः ।
जित्वा क्ष्मामविशेषां प्रसह्य भूपान्समस्तकाम विशेषाम् ॥४०॥
अथ पार्थान् क्रतुराजं प्रापयदमरेट् सरुद्रशक्रतुराजम् ।
पूजा तेनावापि छिन्नश्चैद्यः सृतिं गतेनावापि ॥४१॥
निहतौ सौभकरूशौ शीतो भातश्च येन तौ भकरुशौ ।
अजयद्रुद्रं च रणे बाणार्थेऽवनतिपतितकचन्द्रं चरणे ॥४२॥
असृजज्ज्वरमुग्रतमःक्षयप्रदो लीलयाऽधिवरमुग्रतमः ।
क्रीडामात्रं विश्वं प्रकाशयन्नात्मनः सविहरकमात्रं विश्वम् ॥४३॥
यस्यावेशोरुबलान् न्यहनत् पार्थोऽसुरान्प्रजेशोरुबलान् ।
वरदानादस्यैव जगत्प्रभोरीरणात्समनुगतनादस्यैव ॥४४॥
यस्यावेशात्सबलः प्रचकर्ष पुरं प्रसह्य चेशात्सबलः ।
कुरुपतिनाम नु यमुनाऽऽकृष्टा येनाहुरर्ह्यमतनु यमुना ॥४५॥
यद्बलवान्क्रोधवशान्निनाय नाशं वृकोदरः क्रोधवशान् ।
लेभेऽचान्यागम्यं स्थानं पुष्पाणि धाम चान्यागम्यम् ॥४६॥

यद्बलभारववहत्वान्नाचलदुरगादिभिः सुभारवहत्वात् ।
धर्मादरिहाऽपि पदं भीमो येनैव साहसं रिहाऽपि पदम् ॥४७॥
क्षात्रं धर्मं स्ववता गुरुवृत्त्यै केशवाज्ञया च चरमं स्ववता ।
सर्वं सेहे मनसा भीमनेशैकमानिना हेमनसा ॥४९॥
यद्भक्तप्रवरेण प्रोतः स्वस्मिन्स कीचकः प्रवरेण ।
पतितास्तस्य सहायाः कृष्णार्थे मानिनः समस्य सहायाः ॥५०॥
यद्भक्त्याऽनुगृहीतौ पार्थो भीमश्च गोनृपौ नु गृहीतौ ।
ऋणमुक्त्यै सुव्यत्यस्त्यै क्रमशो वीरावमुञ्चतां सुव्यत्यस्त्यै ॥५१॥
यद्भक्त्याऽमितयाऽलं कृष्णा कार्ये विवेश कृष्णाकार्ये ।
यामीरार्धतनुत्वान्नापाद्भीमादृतेऽपि नापाद्भीमात् ॥५२॥
यां स्प्रष्टुमिच्छन्तमजातशत्रुं न्यवारयत्स्वस्थमजातशत्रुम् ।
शंरूपाने नित्यरतेरियं श्रीरिति स्म देवेड्यदितेरियं श्रीः ॥५३॥
मनसामनसाऽमनसा मनसा यमनन्तमजस्रमवेदनुया ।
विलयं विलयं विलयं विलयन्निखिलं त्वशुभं प्रचकार च यः ॥५४॥
सोऽगाद्दूतमुखेन प्रभुणेदं वर्तते यदूतमुखेन ।
पार्थार्थे बहुतनुतां यत्र प्रकाशयत्स्वयं सबहुतनुताम् ॥५५॥
गुरुकर्णनदीजादीनवधीच्चक्षुर्बलेन जनदीजादीन् ।
शक्त्या निजया परवान्स्वजनानुद्रेचयन्ननन्तयाऽपरवान् ॥५६॥
यस्य सुनीतिसहायान्न रिपून् मेनेऽर्जुनः समेतसहायान् ।
अकरोच्चासु परासुप्रततिं सेनासु धावनासुपरासु ॥५७॥
येन जयद्रथमारः पार्थः शत्रूनवापतद्रथमारः ।
यद्विरहादपि देहे सरथः शश्वत्स्थितेः सदादपि देहे ॥५८॥
यद्भरितो भरताभः प्रभुरं भाभावितोऽभिभरताभः ।
भीमो रभसाभिभवी प्रसभं भाभाभिभूर्भासा भिभवी ॥५९॥
यदनुग्रहिपूर्णत्वाद्भीमः सर्वानरीननहिपूर्णत्वात् ।

अदहद्बाहुबलेन क्रोधाग्रावाहितान्निजाहुबलेन ॥६०॥
कृष्णाभीमाप्ततमः शीर्णं येन स्वकीयहृदयमाप्ततमः ।
धृतराष्ट्रसुतानवधीद्भीमेन स्थापितो मनसि सुसुतानवधीत् ॥६१॥
भीमविपाटितदेहानदर्शयत्स्वानरीन्विपाटितदेहान् ।
कृष्णाया हितकारी सम्यगीरप्रियः सदाऽहितकारी ॥६२॥
अथ हरिणाऽपीतबलं द्रौणेरस्त्रं महारिणा पीतबलम् ।
दधता वसोऽमरणं नीतं चक्रेऽभिमन्युजं सोमरणम् ॥६३॥
तस्य च रक्षा सुकृता जनार्दनेनेशशेषकेक्षासुकृता ।
पार्थेषु प्रेमवता नित्यं भर्त्राऽसुतासुविप्रेमवता ॥६४॥
ज्ञानं परमं प्रादाद्भीष्मगतः सृतिविमोक्षचरमं प्रादात् ।
पाण्डुसुतानामधिकं चक्रे वेदं गुणोत्तरं स्वनामधिकम् ॥६५॥
तेनावापि सुजातैर्हयमेधस्तुरगवर्तनेऽपि सुजातैः ।
पाण्डुसुतैः सवसूकैः प्राप्तैर्व्यासात्मना सुसवसूकैः ॥६६॥
तदनु सुपाण्डुतनूजै रेमे क्ष्मां पालयन् सुपाण्डुतनूजैः ।
अनुपमसखरूपोजः परमः श्रीवल्लभः सति खरूपोऽजः ॥६७॥
सुगतिं चरमामददान्निजयोग्यां ज्ञानिसुततिं परमामददात् ।
पार्थानां सयदूनां स पितृप्रेष्यादिनामिनां सयदीनाम् ॥६८॥
रेमे तत्रापि सुखी परमोऽनन्तो ननन्द तत्रापि सुखी ।
प्राणेनोन्दिरया च प्रयुतो नित्यं महागुणेन्दिरया च ॥६९॥
एवं सर्वाणि हरे रूपाणि श्रीपतेः सुपर्वाणिहरेः ।
पूर्णसुखानि सुभान्ति प्रततानि निरन्तराणि सुभान्ति ॥७०॥
राम राम महाबाहो माया ते सुदुरासदा ।
वाद सादद को लोके पादावेव तवासजेत् ॥७१॥
जेत्सवातव वेदापाके लोकोदद सादव ।
दासरादुसुतेयामाहोबाहा मम राम राः ॥७२॥

देवानां पतयो नित्यं मतं यस्य न जानते ।
तस्मै देव नमस्येऽहं भवतेऽसुरमारये ॥७३॥
समस्तदेवजनकवासुदेवपरामृत ।
वासुदेव परामृतज्ञानमूर्ते नमोऽस्तु ते ॥७४॥
देवादे देवलोकप पूर्णानन्दमहोदधे ।
सर्वज्ञेश रमानाथ देवादेऽदेऽव लोकप ॥७५॥
यो निर्ममेऽशेषपुराणविद्यां योनिर्ममे शेषपुराणविद्याम् ।
योऽनिर्ममेऽशेषपुराणविद्यां यो निर्ममेशे षपुराणविद्याम् ॥७६॥
अनन्तपारामितविक्रमेश प्रभो रमापारमनन्तपार ।
महागुणाढ्यापरिमेयसत्व रमालयाशेषमहागुणाढ्य ॥७७॥
भाभाभाभाभाभा भाभाभाभाभाभा ।
भाभाभाभाभाभा भाभाभाभाभाभा ॥७८॥
नैव परः केशवतः परमादस्मात्समश्च सुकेशवतः ।
योऽयं शपथवरो नः शश्वत्सन्धारितः सुशपथवरोऽनः ॥७९॥
कृष्णकथेयं यमिता सुखतीर्थेनोदिताऽनेनेयं यमिता ।
भक्तिमता परमेशे सर्वोद्रेकात्सदा नुताऽऽप रमेशे ॥८०॥
इति नारायणनामा सुखतीर्थसुपूजितः सुनारायणना मा ।
पूर्ण गुणैरधिक पूर्णज्ञानेच्छाभक्तिभिः स्वधिकपूर्ण(ः) ॥८१॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितं
यमकभारतं सम्पूर्णम् ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥श्रीः॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितो

यतिप्रणवकल्पः

॥ॐ॥ समिच्चर्वाज्यकान् हुत्वा सम्यक्पुरुषसूक्ततः ।
सर्वेषामभयं दत्वा विरक्तः प्रव्रजेद्धरिम् ॥ १॥
श्रुत्वा भागवतं शुद्धमाचार्यं शरणं व्रजेत् ।
अधीहि भगवो ब्रह्मेत्यस्मै ब्रूयाद्गुरुः परम् ॥२॥
उच्चारयेत्त्रिशस्तारं दक्षिणे श्रवणे तथा ।
ऋषिच्छन्दोदैवतानि ब्रूयात्तस्य क्रमात्सुधीः ॥३॥
अन्तर्यामीति गायत्री परमात्मेत्यनुक्रमात् ।
विश्वश्च तैजसः प्राज्ञस्तुर्यश्चाक्षरदेवताः ॥४॥
कृष्णो रामो नृसिंहश्च वराहो विष्णुरेव च ।
परं ज्योतिः परं ब्रह्म वासुदेव इति क्रमात् ॥५॥
अकारादेस्तथा शान्तातिशान्तान्तस्य देवताः ।
एवमुक्त्वा तु तद्ध्यानं ब्रूयाद्भक्ताय सद्गुरुः ॥६॥
अष्टपत्रे तु हृत्पद्मे मध्ये सूर्येन्दुवह्निगम् ।
पीठं तत्पद्ममध्यस्थं नारायणमनामयम् ॥ ७ ॥
उद्यदादित्यसङ्काशं तेजसाऽनुपमं सदा ।
सहस्रेणापि सूर्याणां सज्ज्ञानानन्दरूपिणम् ॥८॥

अतिरक्ततलं भास्वन्नखव्रातविभूषितम् ।
वृत्तजङ्घं वृत्तजानुं हस्तिहस्तोरुमीश्वरम् ॥९॥
महाकटितटाबद्धकाञ्चीपीताम्बरोज्ज्वलम् ।
सुनिम्ननाभिं त्रिवलिं सुवृत्तोदरबन्धनम् ॥१०॥
विशालवक्षसं भ्राजत्कौस्तुभामुक्तकन्धरम् ।
वनमालाधरं हारवैजयंत्यादिभिर्युतम् ॥११॥
पृथुदीर्घचतुर्बाहुं चक्रशङ्खगदाम्बुजैः ।
युक्तमुन्निद्रपद्माक्षं स्फुरन्मकरकुण्डलम् ॥१२॥
पूर्णचन्द्रायुतोद्रिक्तकान्तिमन्मुखपङ्कजम् ।
सुभ्रुवं सुललाटान्तं किरीटाबद्धमूर्धजम् ॥१३॥
निःशेषदुःखदमनं नित्यानन्दं शुचिस्मितम् ।
विश्वादींश्चैव कृष्णादीनेवं भूतान् सनातनान् ॥१४॥
अभिन्नानेव सततं तस्माद्विष्णोः परात्मनः ।
वराभयोद्यतकरान्नित्यानन्दैकरूपिणः ॥१५॥
एवमुक्त्वा गुरुर्ध्यानं शपथं कारयेत्ततः ।
न विष्णुं वैष्णवांश्चैव विसृजेयमिति त्रिशः ॥१६॥
न चान्यदेवतासाम्यं तदैक्यमथवा हरेः ।
चिन्तयेयं मृतो वापि न चाप्येकत्ववादिभिः ॥१७॥
समत्ववादिभिर्वाऽहं सङ्गच्छेयं कदाचन ।
तन्निन्दकैश्च तद्भक्तनिन्दकैर्वा महामुने ॥१८॥
एवं कृते तु शपथे मस्तके हस्तपङ्कजम् ।
निधायोत्तीर्य संसारात्सुखी भव हरेः प्रियः ॥१९॥
सर्वदुःखादिभिर्मुक्तो नित्यानन्दैकरूपकः ।
सम्प्राप्य विष्णुसामीप्यं तत्रापि हरिभक्तिमान् ॥२०॥
भक्तिमांश्चान्यदेवेषु तारतम्यं च संस्मरन् ।

सर्वोत्कर्षं स्मरन्विष्णोर्भूयाश्चैव सदा सुखी ॥२१॥
न मुक्तौ विष्णुनैक्यं वा मुक्तानां साम्यमेव वा ।
स्मरेथा इति चोक्त्वाथ समयाननुशिक्षयेत् ॥२२॥
नित्यशश्च हरेः पूजा जपध्यानसमर्पणम् ।
कर्तव्यं तु त्वया वत्स जपश्च त्रिसहस्रकः ॥२३॥
मध्यमः प्रणवस्योक्तो योऽवरः स सहस्रकः ।
त्रिसहस्रात्परो यस्तु स उत्तमजपः स्मृतः ॥२४॥
आत्मानं प्रतिबिम्बत्वे ध्यायन् बिम्बं जनार्दनम् ।
ध्यायस्व सततं वत्स सपर्यां नित्यशः कुरु ॥२५॥
मानसैर्वाथ पुष्पैर्वा प्रणवेन समाहितः ।
अन्यांश्च वैष्णवान्मन्त्राञ्जपेथा भक्तिपूर्वकम् ॥२६॥
श्रृणुष्व वैष्णवं शास्त्रं सदा वेदार्थतत्परः ।
वेदान्मन्त्रानुपनिषत्सहितान्सर्वदा श्रृणु ॥२७॥
इतिहासपुराणं च पञ्चरात्रं तथैव च ।
तदर्थान् ब्रह्मसूत्रैश्च सम्यङ्निर्णीय तत्त्वतः ॥२८॥
विष्णोः सर्वोत्तमत्वं च सर्वदा प्रतिपादय ॥छ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितो
यतिप्रणवकल्पः सम्पूर्णः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेषु
श्रीसर्वमूलग्रन्थेषु

।। द्वितीयभागस्समाप्तः ।।

।। श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।।

***
**
*

|| श्रीः ||

|| श्रीहनुमदुपासितचरण रघुकुलतिलक सीतापति श्रीरामचन्द्राय नमः ||

*

|| श्रीद्रौपदीप्रिय श्रीभीमसेनाराध्य श्रीयादवकृष्णस्वरूपिणे नमः ||

*

|| श्रीमदानन्दतीर्थाचार्यहृत्कमलमध्यनिवासि श्रीवेदव्यासाय नमः ||

*

|| सकलगुणपरिपूर्ण सर्वदोषदूर ज्ञानगम्य मोक्षप्रदात्रे श्रीहरये नमः ||

|| श्रीकृष्णार्पणमस्तु ||

|| श्रीमध्वेशार्पणमस्तु ||

**